

Fletoret te Sarajevës

Lettere da Sarajevo

SARAJEVSKJE SVESKE

Les cahiers de Sarajevo

SARAJEVSKJE BILJEŽNICE

Sarajevos Litterära Tidskrift

Sarajevos litteraere magasin

САРАЈЕВСКЕ СБЕКЕ

Sarajevos Litteraere Tidsskrift

SARAJEVSKI ZVEZKI

Сараевские тетрадки

САРАЈЕВСКИ ТЕТРАТКИ

Hefte aus Sarajevo

Kirjeitä Sarajevosta

SARAJEVO NOTEBOOK

Aleksandar Hemon
Slavenka Drakulić
Davor Beganović
Elizabeta Šeleva
Luan Starova
Nikola Đoković
Anton Berišaj
Zoran Milutinović
Tena Štivičić
Aleš Debeljak
Irena Vrkljan
Mitja Velikonja
Mehmet Kraja
Boris Jovanović Kastel
Dragan Velikić
Eshref Qahili

45

NO

46

2014

Časopis *Sarajevske sveske* izražava zahvalnost sljedećim institucijama, državama i pojedincima na njihovoj podršci

Sarajevo Notebook magazine would like to thank the following institutions and countries and individuals for their support

Open Society Fund Bosnia and Herzegovina
The Balkan Trust for Democracy

Norway

Sweden

Finland

Denmark

Switzerland

Portugal

France

Great Britain

Slovenia

Ministarstvo kulture Republike Makedonije

Bosna i Hercegovina

United States

Srbija

Crna Gora

Ured za kulturu Grada Zagreba

Grad Sarajevo

European Community

Goethe Institut Sarajevo

KulturKontakt Austria

Buybook

Carl Bildt

Ministarstvo kulture i sporta Kantona Sarajevo

Fondacija za izdavaštvo Sarajevo

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske

Ministarstvo kulture Republike Srbije

USAID Bosna i Hercegovina

EUROZINE

Fletores te Sarajevo

Lettere da Sarajevo

SARAJEVSKES SVESKE

Les cahiers de Sarajevo

SARAJEVSKES BILJEŽNICE

Sarajevos Litterära Tidsskrift

Sarajevos litterære magasin

САРАЈЕВСКЕ СБЕККЕ

Sarajevos Litterære Tidsskrift

SARAJEVSKI ZVEZKI

Сараевские тетрадки

САРАЈЕВСКИ ТЕТРАТКИ

Hefte aus Sarajevo

Kirjeitä Sarajevosta

SARAJEVO NOTEBOOK

Redakcija

Ljubica Arsić
Basri Čapriqi
Mitja Čander
Aleš Debeljak
Ljiljana Dirjan
Daša Drndić
Zdravko Grebo
Zoran Hamović
Dževad Karahasan
Enver Kazaz
Tvrko Kulenović
Julijana Matanović
Senadin Musabegović
Andrej Nikolaidis
Boris A. Novak
Sibila Petlevski

Elizabeta Šeleva
Slobodan Šnajder
Dragan Velikić
Marko Vešović
Radoslav Petković
Miško Šuvaković
Ana Brnardić Oproiu
Robert Alagjovovski
Tatjana Rosić
Alma Lazarevska

Glavni i odgovorni urednik
Velimir Visković

Izvršni urednik
Vojka Smiljanić-Đikić

Sekretar
Aida El Hadari-Pediša

U PRVOM LICU

<i>Aleksandar Hemon</i>	Budućnost egzila.....	11
-------------------------	-----------------------	----

DNEVNIK

<i>Milica Nikolić</i>	Dnevnik čitanja.....	17
	Mari Darjesek: Policijski izveštaj	17
	Svetlana Velmar-Janković: Srodnici.....	18
	Marko Udovičić (Vešović): Kalemar.....	19

DIJALOG

<i>Luan Starova</i> <i>i Fatmir Sulejmani</i>	“Zovem se Luan Starova”	25
--	-------------------------------	----

TEMA BROJA

	Književnost u egzilu, progonstvu, emigraciji	
<i>Davor Beganović</i>	Jezik, povijest, geografija. Egzil i emigracija u postjugoslavenskim književnostima.....	41
<i>Janja Žitnik Serafin</i> <i>Nikola Đoković</i>	Slovenačka književnost u dijaspori.....	65
	Dijasporični identitet – između personalizacije egzila i nacionaliz(a)ma	77
<i>Tena Štivičić</i>	Prvo lice, Druga	89
<i>Anton Berishaj</i> <i>Zoran Milutinović</i>	Semio-etika literature negativnog bivstvovanja	99
<i>Damir Šodan</i>	Teritorijalna zamka: Danilo Kiš, kulturna geografija i geopolitička imaginacija	111
<i>Igor Maver</i>	“Trip” * Zapis o jednoj antologiji ili mali egzil prije velikog “egzila”	135
	Savremena književnost slovenačke dijaspore u Kanadi.....	143
<i>Radmila Gorup</i> <i>Tatjana Rosić</i> <i>Feđa Borčak</i>	U tuđem pristaništu.....	149
	Žrtvovana zajednica.....	157
	Suprotnost duplog? Savremena bosanskohercegovačka književnost dijaspore u Skandinaviji.....	163
<i>Kemal Bašić</i>	Semezdin Mehmedinović: Melankolija nepripadanja	177
<i>Andrea Lešić</i>	O rijekama i ribama.....	181

<i>Elvis Ljajić</i>	Dom je tamo gdje neko primjeti da te nema	185
<i>Alma Lazarevska</i>	Apsolutni sluh	191
<i>Aleš Debeljak</i>	Bosna u Čikagu: Aleksandar Hemon	203
<i>Elizabeta Šeleva</i>	Otađžbina / domovina / tuđina	215

MANUFAKTURA

<i>Slavenka Drakulić</i>	Intervju s najstarijim psom u Bukureštu.....	223
<i>Dževad Karahasan</i>	Tri koraka k vragu - Slučaj Balkan: kraj političkog društva	235
<i>Šeharzada Džafić</i>	Iz egzila u azil pisanja: Horozovićev egzil iz faksije u fikciju	245
<i>Tatjana Aleksić</i>	Zajednica, moć i telo	259
<i>Ana Božičević</i>	<i>Pjesme (izbor iz zbirke</i> <i>Zvijezde noćnog putovanja)</i>	271
<i>Irena Vrkljan</i>	<i>Nove pjesme</i>	277
	***	277
	Stara plaža.....	278
	Čistačica.....	278
	***	279
	Gubitak.....	280
	Vijesti 10. 6. 2013.	281
<i>Boris Jovanović Kastel</i>	<i>Pjesme</i>	283
	More u ogledalu.....	283
	Holter i djevojčica	284
	Kompas igračka.....	285
	Geografska strana stiha	286
	Pitanje	287
<i>Damir Šodan</i>	<i>Pjesme</i> Madiba u “Najvišoj brzini”	289
	Bluefields, karpiska obala Nikaragve, svibanj 2014.	291
	Divljenje divljanju	292
	Lorenzo Š., pismo zaručnici u Donja Brela, iz bitnice na Soči, 10. kolovoza 1917.	293
	Meho Puzić	294
<i>Dimitrije Duracovski</i>	Blijede sjenke, daleki glasovi.....	295
<i>Elizabeta Šeleva</i>	Kreativna hermeneutika izgnanstva – Mahmud Darviš.....	301
<i>Dragan Velikić</i>	Islednik	307
<i>Mirza Mejdanija</i>	Priča o jednom prijateljstvu i međusobnom književnom uticaju: James Joyce i Italo Svevo.....	319
<i>Mitja Velikonja</i>	<i>Lonely Lost Planet</i> Yugoslavia	329

<i>Jasna Šamić</i>	Exil Dom Bijeg Uzlet Ponor	341
<i>Nenad Milošević</i>	<i>Pesme o ljubavi</i>	349
	Tango Zemun	349
	Kamena ruža.....	352
	Dobitak.....	353
	Saznanja.....	353
	Regtajm.....	354
	Uspomene na tiraniju (pastorala).....	355
	Dobrota haljina.....	358
<i>Savo Petrović</i>	<i>Tri pjesme</i>	359
	Ugašena adresa	359
	Praštam ti, moj grade.....	360
	Poslije vojnih pohoda.....	361
<i>Nikolina Andova-Šopova</i>	<i>Pjesme</i>	363
	U mojem tijelu.....	363
	Pokucaj prije nego što udeš.....	363
	Prvi put sam srela	364
	Stope.....	364
	Med i tišina	365
	Nekad sam znala sve o tebi.....	366
	Dom	367
	Naučimo zaboravljati	368
	Tragovi	369
	Ništa nije tvoje.....	370
<i>Safeta Obhodaš</i>	Put u Evropu, po vlastitoj volji.....	371
<i>Selma Raljević</i>	Čitanje rata u <i>Knjizi o Uni</i> Faruka Šehića	375

DOKUMENTI

<i>Marina Trumić</i>	Varšavski dnevnik	385
<i>Milica Nikolić</i>	Marina Trumić: Dnevnik	419

PASOŠ/PUTOVNICA

	Deset nemačkih pesnika mlade generacije Izbor i prepev s nemačkog: Drago Tešević	
<i>Marion Poschmann</i>	Mrlja crnila	425
	Biranje šume	426
<i>Durs Grünbein</i>	3	427
	5	427
	Krenimo dakle od početka	427
<i>Jan Wagner</i>	Bašta veterana	429
	Šampinjoni	430
	Jarčevac (sedmolist)	431
	Večernja pesma	431

<i>Daniela Danz</i>	Živi su legende	433
	Goblen	433
	Ovo je ta zemlja	435
<i>Ron Winkler</i>	Pred ostrvom 35	437
	Junska prilika	437
	Arhiva jelenjeg rogovlja	438
<i>Kerstin Preiwuß</i>	Tok reke	439
	Ako me ne dosegne nemir	440
<i>Aleksandar Nitzberg</i>	Sve što ugledaš, zanemari	441
	Prolog	441
	Žute strofe	442
	Krhkost	443
<i>Sina Klein</i>	Stani	445
	Dermatolog	446
	Nedopadljivi Ikar	446
<i>Volker Sielaff</i>	Vreme	447
	Dvojako	448
	Stvari	448
<i>Uljana Wolf</i>	Kžižova, ptičarnik u magli	449
	Kžižovskim psima	449
	Dodatak Kžižovskim psima	450
	Putnik	450

PORTRET SLIKARA

<i>Ali Podrinja</i>	Ljudska ravnoteža	453
<i>Mehmet Kraja</i>	Sklad boja koji donosi izražajnost	454
<i>Ümit İnatçı</i>	Mir, kretanje i skriveni lik	455
<i>Basri Capriqi</i>	Univerzum kroz mikro svijet	457
Bilješke o autorima	479
Executive Summary	493

U PRVOM LICU

Aleksandar Hemon

Aleksandar Hemon
Budućnost egzila

U pripovijeci Vladimira Nabokova “Lik” nalazi se i sljedeći pasus:

“Kod starijih ljudi koji su se našli nasukani ne samo van granica svoje zemlje nego i svojih života, nostalgija se razvije u neobično složen organ, koji radi bez prestanka i čije lučenje nadomješta sve ono što je izgubljeno; ili pak postane fatalni tumor na duši zbog kojeg je teško disati, spavati ili se družiti sa bezbrižnim strancima. Kod Lika, to sjećanje na Rusiju je ostalo u svom embrioničnom stanju, ograničeno na maglovita sjećanja na djetinjstvo, kao što su smolasti miris prvog proljetnog dana na selu, ili posebni oblik snježne pahulje na vuni njegove kapuljače.”¹

Nabokovljev genij se ovaplotio u njegovoj sposobnosti da svoj egzil i nostalgiju, koji ne idu jedno bez drugog, pretvori u stil i poetiku. Rusiju je napustio 1920, na brodu koji se zvao “Nada” - historija se, kao i uvijek, narugala svojim žrtvama - nakon čega se u sovjetsku Rusiju, naravno, nikad nije vratio. Osim u priči “Posjeta muzeju” (The Visit to the Museum), gdje se narator halucinatornim čudom nakratko nađe u Sovjetskom Savezu, s one strane egzilne membrane, tek u njegovom posljednjem - te tako oproštajnom - romanu *Pogledaj harlequine* (Look at the Harlequins), Nabokovljev alter ego Vadim Vadimovich odlazi u obeshrabujuću posjetu bivšoj domovini, potvrđujući tako da je istinski povratak nemoguć iz prostog razloga što prostor koji je Nabokov “Nadom” napustio više ne postoji.

Njegovi su likovi uvijek izmješteni, njihov dom im je zauvijek nepristupačan, njihov gubitak nepovratan, dok je dodir sa prošlošću nasumičan, neredovan, liričan (mirisi, pahulje) i nedovoljan. Svetlana Boym u svojoj (fantastičnoj)

¹ Nabokov, Vladimir: *The Stories of Vladimir Nabokov*; Vintage International; New York, 1995; str. 463. Odlomak preveo A. Hemon.

knjizi *Budućnost nostalgije* (The Future of Nostalgia) nalazi da je za Nabokova “jedini način da preživi egzil koji mu je nametnut bio da ga mimikrijom imitira, da neprestano improvizuje na temu egzila, da piše o vraćanju kući pod tuđim imenom i sa lažnim pasošem kako to ne bi morao raditi pod svojim imenom. Nabokov je, kao i mnogi drugi pisci i obični egzilanti, savladao vještinu nago-vještavanja, govora o najličnijem i najintimnijem bolu i zadovoljstvu uz pomoć ‘kriptične krinke’ [cryptic disguise].”² Od Lika, koji je drugorazredni glumac u nekom francuskom pozorištu, gdje se osjeća “suvišan, kao da je uzurpirao nečije tuđe mjesto”, i Vasilija Ivanoviča junaka priče “Oblak, zamak, jezero” (Cloud, Castle, Lake) koji u nacističkoj (predratnoj) Njemačkoj uspijeva da spazi bajkoviti pejzaž gdje je moguća “divna, treperava sreća” ali u kojem mu nije dozvoljeno da ostane, preko Nine u “Proljeću u Fialti” (Spring in Fialta) koja se povremeno “užurbano ukazuje na marginama [naratorovog] života, bez najmanjeg utjecaja na njegov glavni tekst,” a onda se ukaže i u njegovom snu “zaspala, kao što jadne izbjeglice spavaju po ukletim željezničkim stanicama,” pa do Pnina koji je u Americi nepokolebljivo izgubljen i zagubljen, i Humberta Humberta, koji u svojoj patološki nostalgičnoj potrazi za nevinim prošlim prostorima siluje Lolitu—Nabokovljevi likovi žive, misle i postoje u egzilantskom prostoru koji je istovremeno i ličan i stran, i neponovljiv i prepoznatljiv, ustanovljen u jeziku zato što ne može biti obnovljen nigdje drugo. Izmješteni pisac, vječiti podstanar, pripovijedanjem sebi gradi novu domovinu, izmaštava sebi svijet u koje on i njegovi predstavnici imaju moć (narativnog) djelovanja koju im je historija tragično uskratila. Nostalgiju zamjenjuje utopija, historiju književnost; jezik je jedini, iako krhki, domen slobode. Egzil više nije tumor na duši nego plodonosna, transformativna pozicija definisana jednakom udaljenošću od svih banalnih tačaka estetski neorganizovanog svijeta.

U *Budućnosti nostalgije*, Boym definiše razliku između dvaju vrsta nostalgije, restaurativne [restorative] i reflektivne [reflective]:

“Restaurativna nostalgija evocira nacionalnu prošlost i budućnost; reflektivna nostalgija je više vezana za pojedinca i kulturno sjećanje... Nostalgija prvog tipa naginje prema kolektivnim slikovnim simbolima i oralnoj kulturi. Nostalgija drugog tipa je više orijentisana prema pojedinačnom narativu koji vrednuje detalje i obilježja sjećanja, vječito odgađajući povratak kući.”³

Nabokov je, naravno, kao i mnogi egzilantski pisci, sklon reflektivnoj nostalgiji:

“Reflektivna nostalgija se ne pretvara da obnavlja to mitsko mjesto zvano dom; ‘voli ono udaljeno, a ne ono označeno’. Ovaj tip nostalgičnog narativa je ironičan, nedovršen i fragmentiran. Nostalgičari ovog tipa su svjesni jaza između identiteta i sličnosti; dom je porušen ili je, u suprotnom, do neprepoznatljivosti upravo renoviran i naseljen drugima. Ovo očuđavanje i osjećaj distance goni [reflektivne nostalgičare] da ispričaju svoju priču, da pripovijedaju odnos između prošlosti, sadaš-

² Boym, Svetlana: *The Future of Nostalgia*; Basic Books; New York, 2001; str. 252. Sve odlomke iz knjige preveo A. Hemon.

³ Boym, 49;

njosti i budućnosti. Putem te težnje, ovakvi nostalgičari otkrivaju da prošlost nije samo ono što više ne postoji, nego i da, po Henri Bergsonu, 'prošlost može djelovati i djeluje tako što se umetne u sadašnji osjećaj od kojeg posuđuje svoj vitalitet'. Prošlost nije sklopljena po modelu sadašnjosti niti shvaćena kao slutnja trenutne nesreće; zapravo, prošlost otvara mnoštvo potencijala, neteleoloških mogućnosti historijskog razvoja. Nije nam potreban kompjuter da dobijemo pristup virtualnostima naše mašte: reflektivna nostalgija ima kapacitet da razbudi mnogobrojne nivoe svijesti."⁴

Reflektivni način bavljenja egzilom je zbog toga produktivan, te pripada domenu ne samo estetike nego i etike, budući da se zasniva na ličnom suverenitetu koji se ostvaruje u uspostavljanju *ličnog* odnosa prema prošlosti. S druge strane, restaurativni pristup konsoliduje kolektivne fantazije o prošlosti sve dok se ne skamene u nacionalne mitove i spomenike, bez kojih je nemoguće reprodukovati nacionalističku ideologiju. Mi sa ovih prostora dobro znamo kakve su posljedice fašizoidne nostalgije koja je u egzilu kvasala dok su nostalgičari maštali o etničkom čišćenju domovinskog prostora kontaminiranog prisustvom onih drugih, o genocidnim operacijama koje će poroditi totalni i totalitarni nacionalni suverenitet. Egzil je kategorija neutralne vrijednosti, iskustvo unutar kojeg se jednako kristališu lirske refleksije i fašizoidne utopijske projekte.

Otud je etički neophodno razobličavati diskurs u kojem je egzil - nepovratna izmještenost - garancija čistoće i očuvanja vrijednosti koje potiču iz vremena i mjesta prije izmještanja. Egzil nije i ne smije biti pretpostavka za moralnu, etičku ili intelektualnu nadmoćnost u odnosu na one koji su ostali u domovini, kakva god da je. Egzil, drugim riječima, ne oplemenjuje sam po sebi—lako, zapravo, postane tumor na umu.

Povrh toga, u današnjem svijetu obilježenom tehnologijom koja omogućava trenutnu i neprestanu komunikaciju, egzil je koncept koji ubrzano zastarijeva. Dok Nabokov i njemu slični nisu imali nikakav pristup domu i zemlji porijekla, bilo zbog logističkih i političkih problema koji su ukidali mogućnost posjete, a kamoli povratka, bilo zbog toga što je historijska transformacija domovine bila tako temeljita da je prošlost fizički i metafizički eliminisana, danas je moguće i lako biti virtualno prisutan i učestvovati u matičnom prostoru. Dijaspورا, koja je postojanjem interneta povezana na način koji bi Nabokovu bio potpuno nezamisliv, u stanju je uživo slušati i gledati događanja kod kuće, koju više nije potrebno sklapati od nostalgičnih fragmenata. Virtualnoj zajednici fizički prostor nije potreban; reflektivni nostalgičari mogu svoje refleksije razmjenjivati na Facebook-u, dok se restaurativni nostalgičari mogu Twitterom mobilisati za dejstva na virtualnim - a i stvarnim - ratištima. Kategorije kao što su *domovina*, *dom*, *prošlost*, *budućnost* i, naročito, *sadašnjost* redefinišu se u svjetlu činjenice da je simultanost svekolikog ljudskog iskustva postala pojmljiva. Ako sveopšta digitalizacija čini zamislivim svijet u kojem se nikad ništa ne zaboravlja, onda je moguće da nostalgija više nije neophodna za uspostavljanje odnosa sa prošlošću; izmještenost je tako uvijek premostiva, ili barem podnošljiva bez posebnih estet-

⁴ Boym, 50.

skih intervencija. Onaj i onakav Nabokov, taj genije egzilantske estetike i nostalgičarske etike, bi bio nemoguć u ovom i ovakvom svijetu.

Pogrešno bi, naravno, bilo biti nostalgičan za nabokovljevsom nostalgijom ili čeznuti za čvrstinom zidova koji su omogućavali duhovno i intelektualno prevazi-
laženje egzila. Ono što nas Nabokov svojim genijem uči je da svaki gubitak otvara polje novih mogućnosti. Svijet je danas, kao i uvijek, estetski i etički nedovršen, a jezik je i dalje jedina istinska i virtualna domovina, kao što je to bio i Nabokovu.

DNEVNIK

Milica Nikolić

Milica Nikolić

Dnevnik čitanja

Mari Darjesek: Policijski izveštaj

Dobila sam nedavno knjigu mlade francuske književnice Mari Darjesek pod čudnim naslovom *Policijski izveštaj*, koju je objavila izdavačka kuća *Clio* iz Beograda 2011. (svega godinu dana nakon što je izišla u Francuskoj), po svemu sudeći u izvrsnom prevodu Ivane Arandelović.

Za Mari Darjesek jedva da sam bila čula, možda jedino da je objavila roman *Malacpudeur* (u našem prevodu *Svinjizmi*) (šokantni naslovi joj ne nedostaju), nisam ga čitala, nije me sve to suviše zanimalo, ali ovog puta sam zgrabila *Policijski izveštaj* očekujući ni sama ne znam šta. Saznala sam da je mlada spisateljica radila kao profesor na univerzitetu u Lilu. Da je diplomirala psihoanalizu a doktorirala francusku književnost. Da je napustila posao univerzitetske profesure i posvetila se pisanju. Da je objavila više romana i jedan pozorišni komad. Navodi se da je žena glavni junak svih njenih dela a da je posebno obuzeta odnosom majke i ćerke.

Međutim, najnovija knjiga Mari Darjesek je nešto potpuno drugo. U njoj se istražuje tema plagijata u književnosti kroz istoriju i otkriva da su mnogi veliki pisci iskusili optužbe za plagijat.

“Tema plagijata me ranije nije zanimala, ali kako sam dva puta optužena za plagijat... nebo mi se srušilo. Odbrana je za mene postala pitanje časti. Nisam htela da učestvujem u trivijalnim polemikama, želela sam da se odbranim na inteligentan način i da sa distance posmatram stvar. Zato sam napisala knjigu.”

Mari Darjesek istražuje problem plagijata u književnosti kroz istoriju i otkriva da su mnogi veliki pisci bili optuženi za plagijat. U deset eseja piše o njihovom iskustvu. Ona uz to pokazuje izuzetno poznavanje ruske književnosti i okolnosti u kojima su ruski pisci živeli i radili. Gotovo da bi se moglo reći da je ova francuska književnica i naučnica napisala značajnu studiju o ruskoj književnosti i njenim vodećim piscima.

Mandeljštam, Majakovski, Emil Zola, Celan, Apoliner... “Od Prusta, čije ‘plagijate’ još ganjaju aktuelni univerzitetski profesori, do Danila Kiša... Počela sam sistematično da razmatram optužbe protiv Frojda... ‘Pročulo se’ da je Frojd ‘mutna figura’...”

Sasvim je normalno što je Celan, koga je Kler Gol optužila za plagijat, bio teško pogođen optužbom... Manje je normalno što je zbog toga patio celog života... Paula Celana je optužila udovica jednog pesnika, Ivana Gola – Kler Gol, koja je i sama pretendovala na to da je pesnikinja. Pokrenula je kampanju blaćenja Celana... Poslednje javno blaćenje gurnulo ga je u samoubistvo.”

Bilo bi zanimljivo navoditi još mnogo primera koje Mari Darjesek beleži, ali zaustavljam se. Verujem da će i ovo što sam dosad zapisala mnoge navesti da potraže knjigu Mari Darjesek – izdavač *Clio*, cena 792 dinara.

Svetlana Velmar-Janković: Srodnici

Pred svoj nedavni kraj boravka među nama, njenim savremeniciima i poštovaocima, saradnicima i, u mnogo čemu učenicima (bez obzira na godine), Svetlana Velmar-Janković, s kojom sam se, sticajem okolnosti, retko viđala poslednjih godina, poslala mi je, već predsmrtno nemoćna, svoju knjigu *Srodnici*, na kojoj nije imala snage da napiše posvetu, što mi je po donosiocu saopštila.

O toj knjizi želim danas da pišem, i o njenom autoru, velikoj spisateljici srpske književnosti. Kako je rekao Mihajlo Pantić, nema joj ravne ni slične. Stoji usamljena danas, a tako će verovatno biti i sutra.

U napomeni za novo izdanje *Srodnika*, 2013. godine (Izdavački centar Matice srpske) Svetlana Velmar-Janković kaže da su u ovoj knjizi sakupljeni njeni radovi koji su nastajali u dugom vremenskom periodu: prvi tekst, o Vladanu Desnici, objavljen je 1956. godine. Desnicu je, kako kaže, odmah prepoznala kao mogućeg duhovnog srodnika. “Poslednji, o književnim traganjima Svetolika Rankovića, pisala sam 2013, u ovim mojim kasnim godinama, u pokušaju da pronađem prizive za nova čitanja ovog spisatelja što se može prikazati i udaljen u vremenu u kojem je književno delovao, a to je poslednja decenija 19. veka.

Dok sam ponovo prolazila kroz gromadu raspona tog prostor-vremena dužeg od pola stoleća, u pribiranju tekstova što su ostali izvan tri moje knjige eseja, ranije štampane, shvatila sam da se vraćam, prepoznajem i izabiram samo one svoje radove što i danas, po mom osećanju, mogu svedočiti o nastojanjima da proniknem do dubljih značenjskih slojeva u ostvarenjima pisaca kojima sam se bavila. Reč je o piscima, pesnicima, prozaistima, kritičarima iz različitih perioda naše književne istorije, koje sam umela da prihvatim kao moguće sagovornike u sopstvenim intelektualnim i duhovnim lutanjima, ali i po zovu prema istraživanjima elementa još neistraženog. Probrane tekstove sam razmestila u četiri odeljka, sa uverenjem da ih, sve, povezujem primamljivim lepilom “traganja za novim”. A to novo, ako ga u umetnosti igde i ima – jednako izmiče svima koji se posvećuju značenju njegove naslućene svetlosti.”

Svetlana Velmar-Janković piše o kritičarima i piscima Jovanu Skerliću, Isidori Sekulić, Ivi Andriću, o poeziji Momčila Nastasijevića, Tina Ujevića, Jovana Dučića,

Stanislava Vinavera, Dušana Matica, o prozi Janka Veselinovića, Svetolika Rankovića, Vladana Desnice, Živojina Pavlovića, Vidosava Stevanović i Vladana Radovanovića.

Njena knjiga je dragoceno svedočanstvo o spisateljici koja je umela da se ostvaruje u različitim žanrovima – kao romanopisac, esejista, kritičar, uvek maksimalno akribična, ali i uvek suptilna, tanana, osetljiva, puna razumevanja za najrazličitije vidove izražavanja, reklo bi se, na prvi pogled, i za one koji njoj nisu mogli biti bliski.

Da ponovim sa Mihajlom Pantićem: Ne znam ikoga ko bi joj bio ravan ili sličan.

Marko Udovičić (Vešović): Kalemar

Žao mi je što nisam iz kraja u kome se rodio i živeo Marko Vešović, što mi knjige (rečnici) koje imam nisu dostupni, kako bih mogla sve da razumijem (dobih želju da upotrebim ijekavicu), te da pišući o knjizi *Kalemar* Marka Vešovića (Udovičića) saopštavam ono što želim da kažem sa većim pouzdanjem. Puna divljenja prema njegovoj akribičnosti, mnogim znanjima, pesničkoj veštini (rime su mu uvek sveže i neuprljane preteranom upotrebom), izuzetnoj emotivnosti - u iskušenju sam da Vešovićevu knjigu *Kalemar* nazovem ispovednom lirikom (“sve teže dišem, ne mogu ni da pljunem/ni da opšujem ni da prokunem/od gorčine što mi usta kupi/Niti o astal pesnicom da lupim./Dozvoljeno tek je da se svemu divim/Kao turisti spomenicima/Ili da se objesim na ivi/tek propupaloj”).

Rado bih da navodim i dalje, pre svega stihove tragične intonacije, koji me najviše privlače.

“U mojoj duši, sa nebesa paloj/Sred judoli ove, / Ko lavu je u kavezu, odviše tijesnom/Da bi u njemu pravila krugove. Rab tvoj se ni vrtnjom u krug, Bože,/Ni tješiti, ni boriti s nesnom/U toj beskrajnoj pustari, ne može./I šutim šta mi je kad pitaju, jere/To je kao kad bi u zooparku zvjere/Upitali zašto je bijesno?”

Poput praporaca na kapi lude/Zvone mi rime u ovoj javi/Uzanoi kao kućica stražarska/Jer je svako oran / da zaboravi/ono što će postati mu udes/Zvani Vukovar Omarska / i Lora.”

Zatim:

“No ako bih ispod bijelih oblaka/Ljetnih, u osvit rosan/Kad mi se činilo da po zemlji svaka/Ljepotica korača bosa,/ Kroz Simuenove kukuruze/Mogao još jednom da prošetam,/Bio bih koraka laka/Kao da Bog mi četrdeset uze/Od onih šezdeset i pet ljeta.

Ostalo mi je tek da ih snijevam/U pustinji. Ali još se ne dam./Još visibabe izniču iz leda./I u kostima kada mi sijeva./ Ili kad prođu žmarci/Zagrobne jeze mnome - Bliži sam svakoj tvarci /Zemnoj i Nezemnome.

Datirano 2010, 2013.

*

Na kraju zbirke *Kalemar* čitamo *Zaključnu pjesmu: Nakon osamnaest godina*, sa posvetom *Za Ivanu*, (u fusnoti dodato: Napisano na rođendan moje kćerke 16. 3. 2013). Prvi stih pesme glasi: “Naslutih da će mnogim nad glavom pući kiljan” s dodatnim objašnjenjem da je kiljan “Kamen na mjestu gdje je neko poginuo, ili na

grobu” - u doba kad pred oči istina mi je puna/Izišla: da je naša zastava bila zbilja/ Crvena, ali kao zadnjica u majmuna.

I znao sam da rodu ljudskome nije nova/Ni jedna naša patnja i ni jedan naš jecaj./U dane kad mi svijet bješe krvav ko djeca/U oku Puškinovog Borisa Godunova/I kad noću ko na panj stavljao sam na jastuk/Glavu, a snagu da se borim za život goli/Davala mi je često misao: kad god voliš/Sa desetoga sprata možeš izvesti lastu/

Koji bi i izvela, dušo, čak vrlo orno/Da mi se šćeri nešto desilo. Jer strahota/ Bila bi veća od svih, i k tome neosporno/Točno: svoje dijete na smrt osudi otac.

I znam što, nakon rata, mnogo se manje žurim./Mada riječi moje - obične, svakom znane - /I sad su iskošene kao lađe u buri/Koja nikada neće, bojim se, da prestane.

*

Taman pomislih da sam sve što treba zapisala kad iznikoše novi pozivi da se vratim knjizi jer uvidam kako sam nepravedno suzila Vešovićeve domete. Bojim se da će mi nedostajati snage da sve razradim iako znam da će mi Marko Vešović to oprostiti. Imaće on boljih tumača od mene.

No ipak nisam stala. Još jednom sa vraćam knjizi *Kalemara*. I dodajem:

Ono zbog čega izuzetno poštujem Marka Vešovića ne iscrpljuje se komentari- ma koje sam pokušala da saopštim. Postoji nešto što je više od toga i što osećam kao jedino od ljudskih svojstava pred kojima bih klečala - bili oni stvaraoci ili ne - a to je odsustvo osetljivosti jedino za naše, lokalno, zavičajno. Kod Vešovića je uz to uvek prisutno i univerzalno, sveljudsko.

*

Kad komentariše svoj stih iz pesme *Ni kao leš*, koja je na neki način posvećena Bogdanu Bogdanoviću, Vešović kaže: “Ni kao leš se vratiti neću u svoj kalni/zavičaj, gdje na lokalnom nebu/vječito stoji sunac lokalni./Nigdar me više u njemu ne bu.” I dodaje:

“Ja sam profesor jugoslovenske književnosti i srpskohrvatskog jezika, stoga će do smrti moja babovina biti pjesme Blaže Koneskog i Gregora Strniše, a u moj maternji jezik spadaće štokavski, kajkavski i čakavski, k tome ijekavica, ekavica i ikavica: kao jezički bogataš, sa sažaljenjem gledam pisce koji se služe samo srpskim, ili samo hrvatskim, ili samo bosanskim, a nad onim koji se služe samo crnogorskim jezikom - dođe mi da zakukam.”

*

Dala bih Marku Vešoviću još nekoliko puta reč, navela bih njegove “izjave” iskazane različitim povodima, koje me na različite načine impresioniraju:

“Rimljani su nesrećne dane označavali ugljenom, a srećne kredom. Često se zaričem da ću pamtititi ono što se ne smije zaboraviti, ali brzo se sve iz glave izbriše kao da bilo je zapisano kredom.”

U pesmi *Diljem kumove slame* čitam:

“Moga oca Velimira, lovca/Strastvenog, uz to ibeovca/Čijega se ne sjećam lika/ Utukli su u Zekića rijeci./

Onda sam mislio, a ovo vam zborim/Ko kad se mre i ništa se ne krije:/S njegove su duše, kada je ubijen/Zvjerke se bez broja,/A svaka brza kao plamen,/Razbjegle kud koja/Možda svuda po Lelejskoj gori,/Možda diljem Kumove slame.

Možda se poneka na Danici stani/Možda poneka i danas zavija/I pomalo me time brani/U ponekoj od noći besanih/Dok mi u onaj svijet duša zija/I nisam netko drugi, ni ja./

Nikad očaran nisam bio Jožom/A o ocu su mi kao o junaku/Zborili. Ali ne bih ga slavio/Još manje kudio./Njega koji kožom/Vlastitom je ćorpazar pravio - Danas u nebeskom vidim ćorsokaku.”

*

Toliko.

Ali još samo nešto:

“Sanjam o knjizi, mada znam da to nije moguće, u kojoj bi bile izbjegnute sve zamjene staroga glasa jat.”

*

Marko Vešović (Udovičić) napisao je svoju *Božanstvenu komediju*. Ako nema stotinu pevanja, ima ko zna koliko pesničkih mikrocelina, često bez naslova, uvek rimovanih.

I on je dao sliku svoje epohe i njenih socijalnih, političkih i univerzalnih stremljenja.

I on je otkrivao i razumeo ljudske strasti i poruke vremena, ne štedeći nikog (ni sebe).

I on je živo slikao likove svojih savremenika.

I on je imao razumevanja za ljudske slabosti ali i moguću veličinu.

I on je čitavog života bio posvećen svojoj velikoj ljubavi - kćerki Ivani.

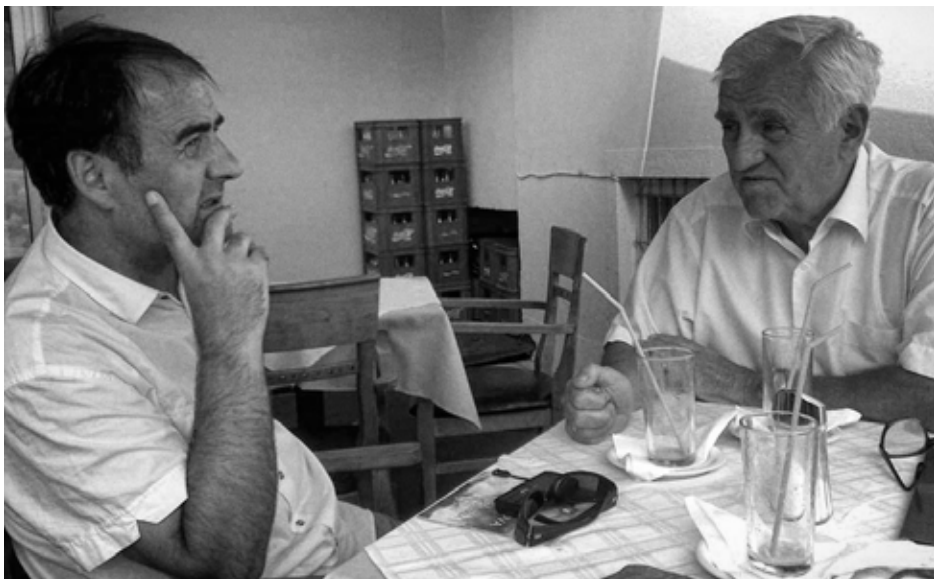
Uverena sam da Vešović nije imao želju da napiše delo za koje ga “optužujem”. Želim samo da kažem da je ostvario kreativne domete zbog kojih će, pretpostavljam, biti ponosan.

DIJALOG

Luan Starova
Fatmir Sulejmani

Luan Starova i Fatmir Sulejmani

“Zovem se Luan Starova”

prevod s makedonskog: Nenad Vujadinović

Fatmir Sulejmani:-Ko je, u stvari, Luan Starova? Vi ste atipična pojava na našim balkanskim prostorima. Stvarate, kao što ste i sami to rekli jednom prilikom, najviše na osnovu svojeg života, obilježenog brojnim razlikama?

Luan Starova:-Zovem se Luan Starova! Već u mom imenu i prezimenu upisana je moja balkanska sudbina. Ime Luan na albanskom znači *lav*, vjerovatno se radi o nekoj dalekoj latinskoj derivaciji latinske riječi *leo*, *leonis*, koja je stigla u albanski jezik misterioznim putem. Jedan moj stari profesor istorije romanskih jezika, zaintrigiran genezom mog imena, jednog je dana došao na predavanje sa svojom jezičkom “eurekom”: “Vaše ime potiče od starolatinskog *luca+annum* (nešto kao *mali svetac*), što kasnije evoluiralo u Luan!!!”

F.S.:-Da li ste bili zadovoljni profesorovim otkrićem?

L.S.:-Naravno, da nisam! Misterija o porijeklu je i dalje nerazriješena!

F.S.:-I Vaše prezime je neobično – Starova, slovenskog je porijekla i u ženskom rodu! Još jedna enigma!

L.S.:-Ovdje zapravo i nema enigme. Starova je malo mjesto blizu mog rodnog grada Pogradeca, na obali Ohridskog jezera, neposredno kraj pograničnog mana-

stira Sveti Naum. U pitanju je sufiks, a označava albanski identitet. Jedan dio Albanaca nosi prezime prema rodnom kraju, odnosno nekoj široj oblasti (kao Rugova, Prešova, Mališova i sl). Starova je u osmanlijsko vrijeme bila mjesto sa snažnom patriotskom tradicijom, upravo kad je riječ o borbi protiv osmanlijske vlasti, u čemu je prednjačio moj legendarni predak, vođa ustanika Sul-Starova. Tokom vremena, ovo mjesto gubi svoje nekadašnje značenje na račun Pogradeca. U vrijeme enverizma postaje Bučimas! Prezime ostaje, naravno, isto. Ali, to je duga priča.

F.S.:-Vi i Vaša porodica bili ste prinuđeni da napustite rodni Pogradec tokom četrdesetih godina prošlog vijeka iako ste bili ukorijenjeni stoljećima u ovoj oblasti. Porodičnim brodom Vi, Vaši roditelji, dva brata i sestra prelazite granicu i stižete na srećnu – “obalu egzila”? Vi ste bili najmlađi u tom “Nojevom kovčegu” i nekako su Vam u podsvijesti najukorjenjenije ostale legende i mitski događaji. Vjerovatno je već tada bila zacrtana Vaša književna sudbina?

L.S.:-Postojala je priča prema kojoj se na nekom mjestu na granici, pod vodom, nalazio zmaj koji je, navodno, izranjao iz dubina kad bi tuda prolazila neka gemija (lađa) i odvlačio porodicu na dno. Mi, djeca, prelazili smo granicu s ovim teretom na duši, dok se naša majka usrdno molila Bogu da nam pomogne. Kad smo živi i zdravi stigli na drugu obalu, nastavili smo svi da vjerujemo u ovu majčinu molitvu!

F.S.:-Kada ste se i kako opet vratili u rodni Pogradec, odnosno u Albaniju i zahvaljujući čemu najviše?

L.S.:-Istinski sam se u rodni grad Pogradec vratio 2003. godine, kad sam, na inicijativu četrdesetak albanskih pisaca intelektualaca, bio proglašen za počasnog građanina rodnog grada. To je bio praznik velikog povratka, koji mi je omogućio most književnosti, šezdeset godina poslije iznenadnog bjekstva iz grada. Tih šezdeset godina granica između Albanije i Makedonije (tada u okviru Jugoslavije), nije bila samo najhermetičnije zatvorena granica na Balkanu i u Evropi, već je to bila i granica koja je sjekla sudbinu moje porodice na dvije strane. Najčešće smo sa uzvišice kod manastira Sveti Naum, sa razdaljine od nekoliko stotina metara, gledali naš grad, našu kuću, baštu, obalu. Na uzvišicu su dolazili moji roditelji, braća i sestre koji se više nikad tamo nisu vratili. Izgleda da je sudbina odredila samo mene, kao zapisničara istorije svoje porodice, da se vratim i da u svojim knjigama iskažem njihovu tugu i radost! Vraćajući se bez njih u rodni grad, ja sam, u stvari, doživio jednu vrstu osakaćenog povratka, sa suzama u očima, žaleći za onima koji se tamo nikad neće vratiti...

F.S.:-Studirali ste francuski jezik i književnost u Skoplju, magistrirali ste i doktorirali u Zagrebu iz oblasti francuske i komparativne književnosti na temu “Djelo albanskog poligrafa Faika Konice na francuskom jeziku i njegovi odnosi s Gijomom Apolinerom”, gradili ste karijeru kao profesor francuske književnosti na Univerzitetu Sveti Kiril i Metodij u Skoplju i na Štulovom univerzitetu u Tetovu, kao da ste se nadovezali na jednu od maršruta očevog “balkanskog egzila”. Imali ste i dvije značajne misije u diplomatiji, prvu kao ambasador Jugoslavije u Tunisu i Državi Palestini, a drugu devedesetih godina, kao prvi ambasador Republike Makedonije u Francuskoj i

kao stalni predstavnik *Uneska*, a bili ste i nerezidentni ambasador u Španiji i Portugaliji. Neobičan, ponekad i nazgled paradoksalan, put u životu. Da li se to može pripisati neobičnoj sudbini porodičnog egzila ili nečemu drugom?

L.S.:-Život u egzilu najčešće se odvija pod znakom izbjegličke sudbine. Nikad ne stižete na pravo mjesto i u pravo vrijeme! Balkanci žive u egzilu prema Evropi, ali i prema samima sebi. U tom odnosu tipičan je paradoksalni egzilantski itinerer hrvatskog slikara Josipa Račića, koji je živio tokom prvih decenija prošlog vijeka i kojem je Miroslav Krleža posvetio briljantni esej *Smrt Josipa Račića*. U danima procvata njegovog slikarskog genija, estetski ideal Račića bio je impresionizam. Ali, borba za hljeb vodi ovoga slikara u Minhen, gdje je dugo vremena izrađivao barokne bakroreze. Sudbina mu se najzad osmjehnula i sa zarađenim novcem odlazi u Pariz, gdje u to vrijeme Gijom Apoliner, zajedno s Pikasom, obznanjuje kubizam. Josip Račić je jedno vrijeme slikao u impresionističkom stilu, pored Sene, pa je neprimijećen i očajan na kraju sebi oduzeo život. Profesor Stan-ko Lasić, u ciklusu nezaboravnih predavanja na Filozofskom fakultetu u Zagrebu o Balkancima pred zidinama Evrope, na ovaj estetski raskorak, odnosno na paradoks slikara Račića, gledao je kao na tipičnu sudbinu balkanskog stvaraoca. Za mene je ovo bila prava pradigma da krenem u potragu za pariskim, odnosno balkanskim dualizmom ličnosti albanskog poligrafa Faika Konice (koji je pisao na albanskom i na francuskom jeziku). On je stvarao pod dva pseudonoma: kao Prus Bardul (Purus Brashly), u duhu evropske avangarde (dok su ljudi pretpostavljali da se iza njegovog pseudonima krije Alfred Žari), i kao Trank Spiroberg, kad je pisao o albanskom preporodu i balkanskim temama. Ismail Kadare se nadovezuje na spektar ideja Faika Konice, uspješno ih obnavljajući u svojim izuzetnim romanima. Egzilantska paradigma i u mom književnom iskustvu bila je veoma plodotvorna i samoodređujuća.

F.S.:-Vaša pojava u književnosti smatra se rezultatom “atipične tipičnosti”, posebno tokom posljednjih dvadesetak godina, kad ste se romanjskim ciklusom *Balkanska saga* nametnuli našoj i evropskoj čitalačkoj publici. U pogovoru Vašeg romana *Generalova ljubav*, akademik Gane Todorovski Vas naziva “kompetentnim Evropljaninom s Balkana, koji piše unikatna djela sa ovih prostora”. U književnim krugovima u Francuskoj, gdje je dosad objavljeno pet vaših romana, Vašu *Balkansku sagu* smatraju jednim od velikih djela evropske književnosti. Što romane Vaše *Balkanske sage* čini tako posebnim?

L.S.:-Moja balkanska književna saga (riječ je o dosad 12 objavljenih romana), koja obuhvata čitavo stoljeće (XX vijek) života jedne albanske porodice u egzilu (Albanija, Makedonija, Grčka, Turska), na tematskom planu predstavlja suprotstavljavanje balkanskom realističnom romanu druge polovine XIX i XX vijeka. Protagonisti novih vrijednosti (u ovom slučaju pisci), kroz reminiscije “edipovskog kompleksa” bore se protiv “svog oca”, što u krajnjoj liniji rezultira poznatim sindromom (samo)uništenja, mitom prokletstva. U realističnim romanima (post) osmanlijskog vremena, često se, u funkciji nacionalne homogenizacije, kroz mitske parafraze i paradigme, kao što su na primjer carigradska “prokleta avlija”, “krvavi

Rodopi preobraćaja” ili “carigradska palata snova”, nastavlja sa svojevrsnim revanšizmom u odnosu na već svrgnutu Osmanlijsku imperiju. Moja zamisao bila je da se u *Balkanskoj sagi* uzvisi običan poražen čovjek, i onaj iz Imperije, ali i onaj iz novih nacija ovog balkanskog čistilišta, tokom dva balkanska i dva svjetska rata. Nije slučajno to što je centralni lik u *Sagi* Otac koji svoju porodicu vodi kroz čistilište balkanskog egzila, tragajući za alhemijskim lavirintom pomirenih razlika. Iz romana u roman, kroz glavne metafore (o kozama, jeguljama, jezicima, janjičarima), pokušavam da trasiram ovaj put, koji se nikad ne završava...

F.S.:-U jednom svom intervjuu naglasili ste da je jedan od podsticaja da stvorite *Balkansku sagu* bio projekat Oca – nazavršena knjiga u rukopisu: *Istorija Balkana kroz pad imperija*. Da li se zaista radi o nezavršenom djelu, ostavljenom kao amanet Vama koji ste potomak ili o nečem drugom?

L.S.:-Rijetki su regioni u Evropi i na svijetu koje je istorija u tolikoj mjeri obilježila kao što je to slučaj s Balkanom. Ovdje su se ukrštale imperije i civilizacije, ostavljajući svoje tragove ljudima koji su tu ostajali pokoreni, preobraćeni, kolonizovani, asimilovani; ostajali su kao vojnici, trajne žrtve, stalno poražavani, ali i zađojeni nadom. Njihova nada se, kao cvijet iz ruševina, najčešće pojavljivala poslije pada, poraza jedne imperije. Otud i ideja da se traga za balkanskom istorijom u vrijeme padova, u momentima kad poražena imperija ne može da nastavi da ispisuje istoriju koju je nekad pisala kao pobjednica. Ovakvu istoriju ne pišu ni nove države, koje najčešće prepisuju od prethodnih pobjednika. Otac, koji je centralni lik u *Balkanskoj sagi*, zna da najautentičniju istoriju mogu da pišu samo poraženi. I on se smatra jednim od njih dok prirodno i intuitivno nosi u svom biću i u biću svoje porodice – totalitet istorijskog procesa. On je svjestan da ovakva istorija uvijek ostaje nedovršena. Njegova nedovršena istorija nalazi se u njegovim knjigama, u pepelu sačuvanom među stranicama, koji je zaboravio da istrese u pepeljaru dok je čitao. Tako nastaje *Tvrđava od pepela*, tvrđava metafizičkog otpora...

F.S.:-Romani *Balkanske sage* (*Vrijeme koza*, *Put jegulja ili Vodena piramida*, *Ateistički muzej*, *Balkanski žrtveni jarac*...) sadrže metaforu žrtvovanja, koja, čini se, kod Albanaca i Balkanaca ima dimenzije sindroma. Otkud potiče ova inspiracija?

L.S.:-Fenomen žrtvovanja prati čovjeka i čovječanstvo još od ranih faza njegove evolucije. Suočavajući se sa svojom nepotpunošću i nesavršenošću tokom evolucije i s nesavladivim silama prirode, čovjek će još u prvim zamecima svijesti pribjeći mitskim silama kako bi umilostivio tu istu prirodu, odnosno bogove – žrtvovanjima svake vrste, prvo naivnim i banalnim, a kasnije i krvavim žrtvovanjima koja podrazumijevaju posezanje za ljudskim životom, uključujući tu i masovna žrtvovanja u ime nedostižnog ideala...

U romanima iz *Balkanske sage* koje navodite, tematika žrtvovanja je konstantno prisutna, dok je roman *Balkanski žrtveni jarac* (u albanskom izdanju *Kurbani balkanik*, italijanski – *Sacrificio balkaniko*, na makedonskom *Balkanski žrtven jarac*) potpuno u znaku sindroma žrtvovanja – od praiskonskih vremena, pa sve do najnovijih vremena jugoslovenskog tragizma i bratoubilačkih ratova.

Na ovim predjelima na kojim dominira izolacija naroda, koji su daleko ili van civilizacijske cirkulacije, jače je izražen i nagon za žrtvovanjem, kao izlaz iz poteškoća sa kojima se suočava stanovništvo. Može, eto, da se dogodi i jedna takva politička izolacija, hermetičko zatvaranje granice jedne zemlje, te da se djelovanjem u saglasnosti s ideološki jednosmjernom sviješću prinudi čitav narod na skoro uništavajuće (samo)žrtvovanje, navodno, zbog viših ciljeva. U religioznom smislu žrtvovanje se podsticalo zbog srećnog života na drugom svijetu, a u okviru ovdašnjih ideoloških imperativa – za ostvarivanje ideala komunizma. O ovoj vrsti žrtvovanja riječ je u romanu *Ateistički muzej*, nastalom na osnovu jednog istinitog događaja u Albaniji 1979. godine.

U romanima *Vrijeme koza* i *Put jegulja*, pričanje o žrtvovanju počiva na drugoj vrsti ideološke matrice, ali u jednom drugom vremenu i u drugim uslovima, kad nismo bili daleko od sindroma balkanskog (samo)uništenja. U romanu *Balkanski žrtveni jarac*, predložen je sukob jednog praiskanskog plemena (zarobljenog u presušenom krateru, preostalom iz vremena neolita, gdje vlada kult žrtvenog jarca) i evropske civilizacije. Ovaj sukob predstavljen je dolaskom jednog helikoptera koji je zalutao u ugasli krater, a koji je zadužen da dostavi humanitarnu pomoć nastradalima u bratoubilačkom ratu u Jugoslaviji. I ovoga puta balkanska istorija ne prestaje da se odvija pod znakom velikih paradoksa, izaziva žrtve i žrtvovanja, znana i neznana, individualna i kolektivna...

F.S.:-Odnos između književnosti i realnog života (fikcije i faktografije) postoji veoma dugo i još je bez konačnog, tačnog i sveobuhvatnog odgovora. Kako, u kontekstu svoje *Balkanske sage*, sagledavate taj odnos?

L.S.:-Fenomen pripovijedanja obilježava čovječanstvo od najstarijih vremena pa sve do današnjih dana. Čovjek se pripovijedajući spašavao, transcendentovao je epohe. Pripovijedanje se prije više hiljada godina bilježilo slikama na pećinskim stijenama, prije tri hiljade godina klinastim pismom, zatim slijedi Guttembergova galaksija, pa sve do današnje elektronske civilizacije pisane riječi.

U svim ovim periodima: fikcija, imaginacija, mitska memorija, autofikcija – suočavale su se sa: faktografijom, činjenicama, događajima, životom. Pisac, za razliku od istoričara, postavlja sebi alhemijski zadatak da ostane suvereni arbitar dviju sfera: fikcije i faktografije. On vlada procesima (uključujući tu i istoriju), te ih, da bi izvukao istinu, sagledava u totalitetu. *Balkanska saga* počiva na životu jedne porodice, tokom jednog vijeka. Na prvi pogled ovdje bi moglo da se radi o najobičnijoj biografiji, kakve su hiljade drugih. Ali – s obzirom na egzilantsku sudbinu porodice, na ideološke zamke različitih režima, promjenljive granice, na komplikovane identitete u okviru kojih su ostali nerazlučeni odnosi između vjerskog i nacionalnog, na spore laicizacije, konverzije, na balkanske i svjetske vojne sukobe – saga porodice postaje kompleksna i nepredvidljiva.

Pribjegavanje fikciji i imaginaciji brisanih prostora memorije u ovom slučaju ne predstavlja puko autorsko rješenje, već je riječ o moćnim premisama realnosti, koje predstavljaju snažan izazov na kojima počiva moja *Balkanska saga*.

F.S.:-Jedan od velikih mislilaca našeg vremena, Edgar Moren, autor pogovora vaših knjiga *Vrijeme koza* i *Obala egzila*, u njima otkriva dva lica Balkana: enigma-

tično lice prošlosti, kao sinonim konflikata, ali i lice suživota, ljubavi, razumijevanja i bliskosti među ljudima. Da li ste saglasni s njegovom konstatacijom?

L.S.:-Edgar Moren i ja sklopili smo “pakt balkanskog bratstva” još od 1990. godine na brežuljku kod manastira Sveti Naum, na granici između Albanije i Makedonije. Manastir je bio jednako blizak okolnom hrišćanskom i muslimanskom stanovništvu, posebno mojim precima.

Edgar Moren, potomak Sefarda iz Soluna, sin izbjegličke porodice, rođen u Francuskoj, po ocu Vidal Na(h)um, dolazak u Sveti Naum proglasio je svojim hodočašćem. Balkanstvo, kao i mediteranstvo, može se smatrati svojevrsnom zajedničkom pripadnošću, zajedničkim identitetom. Edgar Moren je, inače, napisao fundamentalno filozofsko djelo o spoznavanju čovjeka i njegove budućnosti (idući stopama Bataja, Fukoa, Strosa i drugih velikih francuskih umova), u potrazi za ravnotežom između duhovnih i prirodnih nauka, gradeći most između dviju obala kojima se kreće ljudski opstanak...

F.S.:-Markes kaže: “Da se nadem na bilo kojem kraju svijeta, ja ću uvijek pisati kolumbijski, latinoamerički roman!” Vi ste i albanski pisac koji je jedan dio svojih djela napisao na makedonskom jeziku. Što je ono što, prema Vašem mišljenju, doprinosi tome da jedno djelo prije svega pripada jednoj nacionalnoj/etničkoj kulturi: jezik, tematika, likovi, svijet predstavljen u tom djelu?

L.S.:-Svaki autor je sudbina za sebe! Ne postoji idealno čista pripadnost! Nacionalno-etnički fenomen bio je generator nacionalnih književnosti u periodu stvaranja država-nacija, posebno u vrijeme preporoda. Književnost je tokom jednog dugog perioda bila potčinjena nacionalnim imperativima balkanskih književnosti.

U periodu socijalističkog realizma književnost je postala ideološko-nacionalna. Autori su se strogo držali ove “nametnute izolacije”. Danas, u vrijeme kad ne postoje nekadašnje granice i barijere, prevladaju multikulturalna i intertekstualna opredjeljenja. Ipak, autor do kraja svog života u srži ostaje određen svojim materinim jezikom, a ovo pra-stanje opstaje i onda kad piše na drugom jeziku.

Istina je da je jedan dio kojih romana iz *Balkanske sage*, koji tretiraju par excellence albansku i balkansku tematiku, pisan na makedonskom jeziku, jeziku mog osnovnog i gimnazijskog školovanja. U mom slučaju, kad pišem na makedonskom jeziku, u tekstu se osjeća tjelesna struktura majčinog prisustva, ali i kad pišem na albanskom jeziku, stalno strahujem da ne iznevjerim maternji jezik. To je svakako drama multikulturalnog istrajavanja. Nisam jedini takav primjer u bogatoj viševjekovnoj albanskoj književnosti.

Albanski klasik preporoda i ranog evropskog romantizma, Arbrešot Jeronim de Rada, školovan na italijanskom jeziku, uspijeva u svom poznatom spjevu *Milosao*, pisanom na arbreškom jeziku (dijalektu albanskog jezika u južnoj Italiji), s paralelnim tekstom na italijanskom jeziku, da realizuje kodifikaciju prije nego što se ona desila albanskom jeziku.

U mom slučaju nije unaprijed postojala određena strategija, nego sam jednostavno ostao vjeran mojoj situaciji i sudbini. Zar i to ne bi moglo da bude književnost?

F.S.:-Ima pisaca (Kadare, Markes...) koji odlaze u druge zemlje, u neke druge predjele da tamo pišu, tražeći tiha mjesta, pogodna za inspiraciju, veću slobodu... I Vi ste među autorima kojima su bila otvorena vrata svijeta. Mislite li da biste mogli da pišete bolje da živite daleko od Balkana?

L.S.:-Moj francuski prijatelj, veliki francuski pjesnik Ežen Gilvik (iz generacije Kenoa, Folena, Prevera, Frenoa...), rekao je da je za njega uzbudljivije putovanje oko jednog kamenčića na morskoj obali, nego boravak u Indiji. Edgar Moren, na primjer, ima kućicu u Toskani, ispred brda koje se izdiže prema Alpima. Pišući, ima osjećaj da se penje na vrh tog brda!

Pisanje je individualni čin. Za mene nisu iscrpljene sve balkanske tajne i mogućnosti da se o njima piše. Ja bih, na primjer, rado živio tamo gdje su živjeli pripadnici moje *Balanske sage*, posebno u Albaniji, Turskoj, Grčkoj, a i dalje u dijaspori. Od rodne Albanije (Pogradec) dijelila me pedeset godina hermetički zatvorena granica, granica je podijelila i moju porodicu. Jedina šansa da ponovo ujedinim svoju familiju bila je književnost. Ta ideološka granica je bila jača od svega, ta granica koja je razdvojila čitav jedan narod, kompletne porodice...

Nakon pada Enverovog staljinizma, otišao sam u rodni Pogradec, ali tamo više nije bilo generacija porodica za kojima sam tragao. Od starijih (djed, stričevi) nije bilo čak ni grobova... "Živ" je ostao samo grob moje babe po očevoj liniji, Hazbije, turskog porijekla (rođake Ali Fethi Okjara, prvog premijera u vladi Mustafe Kemala Atatürka).

Do babinog groba odvela me je moja rođaka, osamdeset trogodišnja Rukije, jedina koja je ostala živa iz svoje generacije. Dok smo išli prema groblju u Korči, ona mi je pričala o posljednjim danima života babe Hazbije, koja se bila sklonila u Korču poslije jedne operacije bubrega u Tirani. Poželio sam tada da još mnogo dana ostanem kraj svoje sestre Rukije, da mi podari vrijeme babe Hazbije koje sam tražio. Potom sam želio (i dalje želim) da boravim u Turskoj, da idem stopama svoje prave, ali i svoje književne porodice, bezbrojnim putevima i stazama pripadnika moje rodbine po majčinoj i očevoj liniji. Želio sam da boravim u njihovom izgubljenom, pa otkrivenom vremenu...

F.S.:-Negdje kažete: "Sa to malo riječi koje mi ponekad dolaze pokušavam da sastavim istoriju svoje porodice, što istovremeno predstavlja pedesetogodišnju istoriju Balkana, od 1926. do 1976. godine." Da li zaista ima nešto posebno u istoriji Vaše porodice što bi moglo da predstavlja dio istorije Balkana?

L.S.:-Na Balkanu, kao središtu civilizacijskih i vojnih sukoba, zavojevačima i vojskama pristiglim sa svih strana svijeta porodica je uporno ostajala jedini neosvojivi Pijemont, tvrđava odbrane, nada istrajavanja. Na Balkanu, kao rijetko gdje na drugim evropskim prostorima, ni u modernim vremenima porodica se nije dezintegrisala, koliko god da su bili jaki socijalni i ekonomski pritisci. I kad je dolazilo do preseljenja, do dalekih, često nepovratnih putovanja, s Balkana bi odlazile čitave porodice. Zbog toga često sudbina jedne dugovječne balkanske porodice implicitno sadrži u svojoj memoriji savladavanje istorije koju drugi nalažu. Sudbina moje porodice – koja je imala više djece i bila prinuđena da iz korijena prekine višegene-

racijski život kraj idiličnog Ohridskog jezera i da pređe apokaliptičnu granicu svog vremena između Albanije i Makedonije (u okviru nekadašnje Jugoslavije), kako bi se suočila sa opstankom u zemlji egzila – na kraju me je dovela do toga da ja budem “zapisničar” porodične memorije. Još uvijek tragam za odgovorom na pitanje koliko ova porodica duguje balkanskoj istoriji, a koliko istorija duguje njoj, porodici...

F.S.:-Ispisali ste više od tri hiljade stranica svoje *Balkanske sage* (ovaj broj se još uvijek uvećava hiljadama stranica prevoda Vaših djela na dvadesetak jezika u Evropi i SAD), polazeći, kako sami kažete, od sudbine Vaše albanske i balkanske porodice. U središtu ove narativne epopeje, rijetke u balkanskoj i evropskoj književnosti, nalazi se sveprisutni lik Oca, koji će se u svom životu sudbinski suočiti sa četiri različita balkanska režima. Zahvaljujući kadijskoj carigradskoj diplomu, on i njegova porodica preživjeće u monarhističkoj i fašističkoj Albaniji, zatim u staljinističkoj i samoupravnoj Jugoslaviji. Pratili ste svoju porodicu u periodu totalitarizama, o kojem su s velikim uspjehom prije Vas pisali i Kadare, Kundera, Solženjicin. Čini se gotovo nevjerovatnim da jedan stvaralac stekne tako snažnu međunarodnu reputaciju pišući o temama koje su već tretirali spomenuti kolosi. Prema pariskoj književnoj kritici, u Vašim djelima, koja se već ubrajaju u red velikih evropskih romana, uspjeli ste da na autentičan način posvjedočite o uzburkanoj balkanskoj duši...

L.S.:-Kad sam započeo *Balkansku sagu*, ni u snu nisam mogao da pretpostavim da ću proći tako velik i dug put, slijedeći perom životnu priču jednog čovjeka i njegove porodice kroz burnu, nepredvidljivu i uznemiravajuću balkansku istoriju. Na takav put, čini se, može da povede samo književnost.

U literaturi nikad nije sve iscrpljeno, naročito kada se ima u vidu istina da je književnost u svojoj suštini sam život, odnosno, da se najčešće piše samim životom. Ja nisam pozvan da u okviru svog književnog staralaštva sastavljam “spisak” totalitarnističkih zlodjela, niti da pišem o deportacijama i logorima, mučenjima i nasilju. Jednostavno, prepustio sam se itinereru Oca i porodice, u jednom od najkrvavijih vijekova, u uzburkanoj istoriji Balkana.

U mojim romanima igra metafora, naročito globalnih metafora koje se tiču sudbine, ne stoji toliko u funkciji estetske iluminacije, koliko u funkciji etičke katarze. Kada je Fajar objavio moje prve knjige na francuskom, francuski pisac i moj prijatelj Robert Male (koga će De Gol poslije događaja iz 1968. godine postaviti za rektora), rekao mi je da se od nas, balkanskih autora, ne očekuje da pišemo o našoj realnosti, nalik Marselu Prustu, nego da jasnim i prihvatljivim stilom “istaknemo razlike”, koje bi se nadovezale na evropske književnosti, na književnost uopšte...

F.S.:-U *Očevim knjigama*, ali i ne samo u njima, Vi pišete o janjičarstvu, janjičarizmu, i najavljujete roman potpuno posvećen ovoj problematici u okviru svoje *Balkanske sage*. Ovu pojavu ljudi bezrazložno povezuju isključivo s Osmanlijskom imperijom... Na Vašim javnim promocijama osvrtnali su se na višedimenzionalni oblik janjičarizma, potom i na tzv. “intelektualni janjičarizam”. Da li biste mogli detaljnije da se zadržite na ovoj pojavi?

L.S.:-Instrumentalizacija drugog, najčešće za vojne ciljeve, putem asimilacije, odnosno preobraćanja identiteta, postojala je odavno, mnogo prije Osmanlijske imperije. Srijeće se i u Rimskoj imperiji (pretorijanska garda) u Vizantijskoj, u Ruskoj imperiji (kod strijelaca), postojali su Sklavovi u Andaluziji, Mameluci u Egiptu, Guridi u Indiji (osnivači dinastije Kraljeva–Robova u Delhiju) i drugi. Balkan je bio, s obzirom na međuplemenski antagonizam i razlike koje su postojale još od vremena Rimske i Vizantijske imperije, povoljno tlo da osvajačka Osmanlijska imperija u vrijeme drugog sultana Orhana 1334. godine stvori prvu janjičarsku vojsku (na turskom Yeni çeri znači *nova milicija*), sastavljenu uglavnom od hrišćanske djece koja su bila zarobljena u ratovima ili regrutovana (po jedno od petoro djece u porodici), prema tadašnjem osmanlijskom zakonu *devşirme*.

Poslije obaveznog preobraćanja u islam, oni su stupali u osmanlijsku vojsku, a poticali su iz skoro svih balkanskih hrišćanskih porodica (grčkih, bugarskih, srpskih, albanskih, makedonskih, rumunskih i drugih), kao i iz porodica van Balkana (poljskih, ukrajinskih, mađarskih, jermenskih, ruskih). U evropskoj memoriji janjičari su ostali zapamćeni po svojoj brutalnosti, nasilju i teroru, koji su uticali na istorijski uspon Osmanlijske imperije. Oni ostaju glavni instrument osmanlijskih osvajanja. Raspad janjičarstva označava i početak kraja Imperije.

O janjičarstvu u okviru Osmanlijske istorije mnogo se pisalo, kako u Turskoj, tako i u evropskoj historiografiji. Napisana su i značajna književna djela u kojima se tretira janjičarska problematika. Na primjer, to su knjige koje su napisali Alber Sinue [*Posljednji faraon (Mehmet-Ali 1770–1849)*, Pariz, 1997] ili Radovan Samardžić [*Mehmed Sokolović (1505–1579)*, Beograd, 1993]. O janjičarima i njihovom svijetu pisao je nobelovac Ivo Andrić, posebno u romanu *Omer Paša Latas*, a pisalo je i više poznatih balkanskih autora: Albanac Ismail Kadare, Grkinja Lea Galeniki, Bugarin Anton Dončev, ali i veliki broj evropskih pisaca.

U mom književnom opusu tema janjičarstva je stalno prisutna (u romanima *Očeve knjige*, *Vrijeme koza*, *Put jegulja*, *Tvrđava od pepela...*), dok već tridesetak godina sakupljam građu i razmišljam o cjelovitom antropološkom romanu na temu balkanskih janjičara. Ovaj roman će se temeljiti na tezi da su svi balkanski narodi prošli kroz janjičarsku fazu, da su bili obilježeni zajedničkim janjičarskim kodom, ranije ili kasnije. Janjičarska institucija je u Osmanlijskoj imperiji bila nezamjenljiv instrument vladavine i održavanja dugovječne vladalačke dinastije. Od 26 velikih vezira kojima se zna porijeklo, 11 su bili Albanci, 6 Grci i drugi, i samo 5 Turci. Janjičarizam je kao sistem štitio sultana i stvarao potčinjenu, savršeno vjernu elitu, a predstavljao je i moćan instrument centralizovanog i homogenizovanog vladanja Imperijom. Tokom vremena janjičarstvo se izrodilo u zastrašujuću silu samu po sebi, u organizam koji je zahvatao sve pore Imperije. Tako se janjičarstvo pretvaralo od sile u antsilu.

Janjičari se nisu pokazali samo na bojnopolju, već su počeli da vladaju samom Imperijom. To je bila faza "intelektualnog janjičarstva" u Imperiji. Janjičarizam se završio 1826. godine, kad je doživio žestok i tragičan kraj, ali janjičarstvo će se zadržati kao fenomen ne samo na Balkanu i na prostorima vladavine Osmanlijske imperije, nego i dalje od Evrope. Nije slučajno što u enciklopediji Emila Litrea, savremeno tumačenje riječi *janjičar* glasi: *satelit neke veće sile koji izvršava njene naredbe!*

U mom romanu, sa radnim naslovom *Janjičari*, riječ je o liku čija se savremena janjičarska sudbina odvija u drugoj polovini XX vijeka, na relaciji Balkan–Turska, uz dodatnu retrospekciju na janjičarizam i janjičarstvo...

F.S.:-*Balkanska saga* predstavlja omaž sveprisutnom Ocu i to je možda prvo djelo te vrste kod nas i šire, s podtekstom praćenja stogodišnje istorije jedne albanske porodice. Poslije tri hiljade zapisanih stranica, da li je ostalo još nešto što nije kazano?

L.S.:-Za mene je pisanje sam život. Francuski esteta simbolizma Remi De Gurremon (Apolinerov prijatelj) sa pravom je rekao da se piše samo životom. Rober Male ističe da svi mi imamo samo jednu otadžbinu: život. Tako ću i ja dopisivati *Balkansku sagu* sve dok u meni traje život.

Saga je otvoreni projekat: sva su djela obilježena jednom matricom sistema metafora – vjernih životu.

Duže vremena sam opsjednut metaforom *balkanskih jezika*. Počevši od mikro plana u *Očevim knjigama*, pa do makro plana u *Balkanvaviloncima* (naslov novog romana) – primarana je metafora o jezicima, tačnije o turskim pozajmljenicama u balkanskim jezicima. Poznato je da lingvisti zagovaraju tezu o lingvističkom savezu balkanskih jezika, odnosno o njihovoj strukturalnoj povezanosti. Ova povezanost je još veća u drugim sferama zajedničkog života. Lingvistički autodidakti, Otac i K. K. (u *Očevim knjigama*), odnosno Kliment Kamilski, “čiste” svoje maternje jezike od tzv. (bez)opasnih turcizama. Na kraju, shvataju da je njihova misija beskorisna, jer ih život demantuje. Ostaje njihova lista od sto (bez)opasnih osmanizama u balkanskim jezicima.

Poslije ovoga slijede romani *Janjičari*, *Polifonisti*, a potom sve zavisi od Boga...

F.S.:-Proučavajući Vašu književnost, možemo da konstatujemo da su teme koje razmatrate, osim sa sudbinom porodice, povezane i s portretisanjem samog autora (riječ je, naravno, o Vašem autoportretu), koji se, svakako, pretvara u lik koji stvara likove. Za mene je sin autor reinkarnacija oca i on nastavlja misiju njegovog života da se u velikoj bici za porodicu sačuva identitet. To je neko ko treba da ostvari snove, da realizuje nade i očeva vjerovanja. Da li Vam se čini ispravnim ovakav sud o Vašem djelu?

L.S.:-Tokom svog poluvjekovnog književnog iskustva, ja sam stalno bio opsjednut književnim studijama ili velikim književnim žanrovima, sindromom ili mitom balkanskih prekida, balkanskih diskontinuiteta, viđenih u široj civilizacijskoj, kulturnoj ili književnoj perspektivi. Prirodno, u porodičnom kontinuitetu (u trajanju od jednog vijeka) u okviru mog horizonta obuhvaćeno je pedeset godina prve polovine XX vijeka i život mog oca, te drugih pedeset godina XX vijeka i moj život. U taj prostor utkano je svo moje traganje, a simbol kontinuiteta su *Očeve knjige*.

F.S.:-Autor ste cikličnih romana, odnosno romana-rijeka, koji se danas rijetko srijeću, kako u balkanskim tako i u evropskim književnostima. Međutim, svaki od Vaših romana se čita i odvojeno iako je u sprezi s drugima, a ponekad se i preliva u

neki drugi roman. Autor ste i dvaju romana (*Ambasade* i *Nove ambasade*) inspirisanih Vašim diplomatskim misijama, zatim ste napisali i epistolarni roman *Traganje za Elen Lejbovic*, posvećen nepoznatoj čitateljici Vaša četiri romana iz Francuske, potom i roman *Generalova ljubav*, koji govori o životu porodice u vrijeme Velikog rata. Kako Vam je uspjelo da sve relevantne istorijske teme ovog vijeka budu i dio hronike Vaše porodice?

L.S.:-Prust je bio u pravu kada je tvrdio da izgubljeno vrijeme može da se nađe samo u okviru punoće i savršenosti umjetničkog djela, i to kao drugo vrijeme, odnosno kao otkriveno vrijeme. Svako ima šansu da traga za ovim svojim vremenom.

Inače, epistolarna simfonija s francuskom čitateljicom Elen Lebovic trajala je nepune tri godine. Kao izvanredan čitalac četiri romana *Balkanske sage* koji su objavljeni u Francuskoj (*Očeve knjige*, *Vrijeme koza*, *Ateistički muzeji* i *Obala egzila*), ona se do tog stepena identifikovala s likovima iz *Sage* (posebno s centralnim likom Oca) da je dopisivala *Balkansku sagu* u svojih sto predivnih pisama (uz moje odgovore). Onako kako se pojavila, tako je i iščezla iz *Sage*, pišući mi sa svoje samrtne postelje:

“S ovog mjesta na kojem se nalazim, priželjkujem da Vam svjetlost ove noći na Božić donese spokoj i radost... Ne ljutite se zbog mog ćutanja i ne tražite mu uzroke. Ja Vam ne pišem sama, ovo pismo diktiram, pritom me nešto čudno obavezuje da mislim na Vas. Čini mi se da vidim i jednog anđela, koji se, pošto je skupio svoja velika krila, prijateljski nadvio nad Vaše rame da bi Vam osvijetlio stranicu na kojoj nastavljate da pišete svoju *Balkansku sagu* (24. decembar 2002. godine).”

Ne uspijevajući da je u životu sretnem i da doznam o njenoj sudbini, za mene je najveća satisfakcija što je ona produžila da živi kao dio *Balkanske sage* u epistolarnom romanu *Traganje za Elen Lejbovic*.

F.S.:-Imam utisak da Vi ostajete trajno vjerni prijateljstvima i tokom njihovog osmišljavanja u *Balkanskoj sagi*. Još daleke 1971. godine Vaša prva knjiga lirskih putopisnih zapisa nosila je naslov *Ljudi i mostovi* (nagrada grada Skoplja 13. novembar), kasnije nastavljate ovim putem obimnom knjigom *Prijatelji*, zatim slijedi knjiga eseja *Približavanja* (nagrada 11. oktobar), kao i Vaša književna studija o Faiku Konici – sve do romana iz Vaše *Balkanske sage*. Poseban utisak ostavljaju prijateljstva koja su obogatila Vaš život novinara, pisca, prevodioca i diplomate. U ovom smislu naročito je značajan roman *Novi ambasadori*, u kojem se opisuje prijateljstvo s poznatim misliocem našeg vremena E. Morenom, kao i s nekim drugim velikim francuskim piscima, kao što su: Andre Freno (njegovu zbirku pjesama preveli ste s francuskog na albanski jezik), Robert Male, Ežen Gilvik (čiju ste poeziju, takođe, preveli sa francuskog na albanski jezik). Tu su i Vaši diplomatski odnosi s Fransoa Miteranom, Žakom Širakom, Filipom Segenom, Robertom Badenterom, Lionelom Žospenom (kao i prepiska s nekima od njih)...

L.S.:-Pišući životom, putem sam susretao mnogo prijatelja i oni su me u mladosti snažno obilježili. Novinarske dane obilježilo je prijateljstvo s velikim makedonskim pripovjedačem i romansijerom Živkom Čingom, koji me je potom šezdesetih godina upoznao sa svojim prijateljem, velikim albanskim književnim

kritičarem, danas akademikom, Alijem Aliuom, koji me, pak, zbližio sa svojom generacijom prijatelja pisaca s Kosova kakvi su Ali Podrimja, Fahredin Gunga, Azem Škreli, Rahman Dedaj, Anton Pašku (sve ove pisce prevodio sam s albanskog na makedonski jezik), odnosno i s piscima iz Albanije, kao što su Fatos Arapi, Dritero Agoli, Visar Žiti, Zija Čela i drugi. Moja književna prijateljstva su se obogatila za vrijeme zagrebačkih postdiplomskih studija i pripreme doktorata. Ostalo je prijateljstvo s vrhunskim evropskim esejistom Predragom Matvejevićem, mentorom moje disertacije, čija je podrška bila dragocjena; snažno je bilo i prijateljstvo s kolegom, romanistom i ambasadorom, Nikolom Kovačem, s kojim sam dijelio predivne dane za vrijeme naših misija u Parizu; a tu su i susreti s Izetom Sarajlićem u Strugi i Parizu, prijateljstvo sa znamenitim prevodiocem i izvanrednim čovjekom Matom Marasom, sa slovenačkim pjesnikom Tomašem Šalamunom, koji je prilikom prvog našeg susreta i upoznavanja u Sarajevu izjavio: “Svi smo ćutali, mi pisci, kad je najviše krvarila zajednička domovina i mnoge druge...

F.S.:-Prvi roman *Sage (Očeve knjige)* napisali ste u 52. godini, u periodu kada mnogi autori zaokružuju svoj književni opus. Prije toga ste objavili niz zapisa, književnih studija, putopisa... Roman *Vrijeme koza* napisali ste, takoreći, za jedan mjesec. Čini se da ste svoje romane dugo vremena pisali u sebi?

L.S.:-Moj život, kao ni moja književnost, nisu izbjegli igru paradoksa. Sadržaj romana *Vrijeme koza* fermentira još od najranijih dječaćkikh dana, da bi kulminirao u kasnijim godinama života, a to se dešava i s drugim romanima *Balkanske sage*...

Takav je i moj naredni roman *Polifonisti* (u *Sarajevskim sveskama* je već objavljena kratka priča s ovim naslovom). Polifono pjevanje je najstariji oblik vokalno-muzičkog izražavanja Albanaca. Klasično polifono pjevanje obično je bilo dvoglasno i troglasno, njegovali su ga i stari mediteranski narodi, u prvom redu Korzikanci, stari Grci i drugi. Albanci su, možda jedinstveni na svijetu, praktikovali i četvoroglasno polifono pjevanje. I porodica iz moje *Balkanske sage* ovo pjevanje kao himnu nosi u svoj egzil.

F.S.:-Vaša prava vokacija je naracija, ali ste u životu napisali i jednu zbirku pjesama *Nepobijedena Kartagina* (1991, Priština), koja je objavljena i na francuskom jeziku (*Poèmes de Carthages*) s predgovorom Adonisa, a o vašim pjesmama pisali su i Fatos Arapi, Gane Todorovski, Mateja Matevski i drugi. Za vrijeme tragičnih događaja na Kosovu 1991. godine, kada je bila prekinuta djelatnost Rilindje, tiraž vaših knjiga, kao i ostalih, bio je uništen. Zašto ste prestali da pišete poeziju poslije toliko dobrih kritika poznatih stvaralaca?

L.S.:-Pjesme iz *Kartagine* isplivale su baš u okviru ove, toliko već poznate oblasti rimske i mediteranske istorije. Pisao sam o jednoj ličnoj, intimnoj, dubokoj Kartagini, za koju postoji prijetnja da bude uništena od neke velike nepoznate sile, od neke druge nepredvidive Imperije, od dolaska nekih dežurnih varvara. Dugo vremena nadograđivao sam istu matricu i produžio da pišem poeziju – u sebi – koja će se jednog dana možda priključiti ostalim objavljenim pjesmama...

F.S.:-Da li neko od Vaše djece nastavlja Vaš književni put, odnosno da li će neko produžiti Vašu književnu sagu?

Ja sam otac tri kćerke: Blerine (koja je majka Fjole i Ardita), Jete (uskoro majke) i Dite (Arbrove majke). Blerina je posvećena filološkim naukama, ona je doktor italijanske književnosti i međunarodni prevodilac (tumač), njena kćerka Fjola govori sedam jezika (među kojima i grčki). Jeta je docent flaute na Pedagoškom fakultetu, a studije flaute završila je na Pariskom konzervatorijumu. Zajedno sa svojim suprugom Ermaljom Mehmetijem, koji je violinista i kompozitor, sačinjavaju studio *Skupi*, koji sa velikim uspjehom nastupa u svijetu. Najmlađa kćerka Dita je slikarka i ima nekoliko samostalnih izložbi u zemlji i svijetu. Pored toga, na Fakultetu za arhitekturu pri Američkom koledžu u Skoplju predaje Crtanje i Istoriju umjetnosti, a nedavno je doktorirala na temu "Murali sakralnih objekata iz osmanlijskog perioda u Makedoniji". Moja supruga Gezime Starova, koja prekrasno pjeva, bila je redovni profesor prava na Skopskom i Štulovom univerzitetu u Tetovu, a sada je sudija u Ustavnom sudu Republike Makedonije. Kćerke obično kažu da svojim opredjeljenjem da umjetnost i lingvistika budu njihova životna preokupacija, na svoj način i svojim putevima nastavljaju stvaranje *Balkanske sage*. Ja samo mogu da budem srećan zbog takvog njihovog izbora...

TEMA BROJA

Davor Beganović
Janja Žitnik Serafin
Nikola Đoković
Tena Štivičić
Anton Berišaj
Zoran Milutinović
Damir Šodan
Igor Maver
Radmila Gorup
Tatjana Rosić
Feđa Borčak
Kemal Bašić
Andrea Lešić
Elvis Ljajić
Alma Lazarevska
Aleš Debeljak
Elizabeta Šeleva

**Književnost
u egzilu,
progonstvu,
emigraciji**

Davor Beganović

Jezik, povijest, geografija. Egzil i emigracija u postjugoslavenskim književnostima

Alchiviadi al Nusa imao je čudno ime, kao iz Hiljadu i jedne noći. Postalo je čudno kada je u neka doba nestalo Cincara iz naših varoši i čaršija. Ali bilo je vremena kada se i u nas čovjek mogao tako zvati. Tada su se svud okolo čuli različiti jezici i bezbrojni glasovi, tako da nijedan glas nije bio tuđ, nijedan jezik nije bio stran. Mržnja među ljudima ticala se tada njihove vjere, a ne jezika, kulture, imena. Od vjerske je mržnje nacionalizam gori, jer je tješnji, plići i opakiji. (Miljenko Jergović *Babe slave, preziru junake*, o Branislavu Nušiću)¹

Problem egzila, migracije ili e-migracije u svjetskoj je književnosti relativno nov fenomen čiju se novinu prije može interpretirati kao posljednicu nedovoljnoga interesa ranijih generacija znanstvenika ili znanstvenica nego njegovoga nedostatka u samoj književnosti, točnije književnome materijalu. Senzibiliziranje znanosti o književnosti za tu tematiku započelo je promjenom paradigme što ju je sobom donio poststrukturalizam, nastavilo se u postkolonijalnoj kritici i u raznoraznim obratima (turns) čija je dominacija na kraju dvadesetoga i na početku dvadeset i prvoga stoljeća postala nepredvidiva. Uz njihovu je pomoć prošireno motrište s kojega se promatra književnost (a skupa s njom i kultura). Samim tim dolazi i do reformiranja studija komparativne književnosti koje se oprašta od svojega tradicionalnoga polja interesa

¹ <http://www.jergovic.com/ajfelov-most/>, posljednji pristup 20.9.2014.

(usporedbe nacionalnih književnosti, prije svega) i prebacuje na područje transnacionalnosti i, što je iznimno važno, translacije. Naravno, takva promjena nije grom iz vedra neba, niti je do nje došlo u sterilnome području kulture, potpuno odvojeno od društva – dakle, jednome utopijskome stanju idealnosti. Naprotiv, znanost je o književnosti reagirala na globalizaciju i medijalnu promjenu do koje je, prije nekih dvadesetak godina nezamislivo, dovelo masovno širenje (ili masovna pristupačnost) interneta. U nastavku ću teksta sporadično ukazivati na teorijske inovacije koje odlikuju promjenu što bi ju se, s izvjesnom dozom patetike, moglo proglasiti i dramatičnom. No ipak će glavni cilj mojega eseja biti promatranje jugoslavenskih (ili eksjugoslavenskih) književnosti u tako promijenjenom kontekstu. Pitanja koja ću postavljati, ali i teze koje će proizlaziti iz njih, bit će grupirana na više razina, ali najbitnijom ću smatrati onu jezičnu. Uz nju odmah dolazi prostorna koju ću nazvati geografskom, dok je nešto manje značajna, ali nedvojbeno prisutna, povijesna.

Paradigma koja je dominirala svjetskom književnošću od kasnoga devetnaestoga stoljeća jest “monolingvalna paradigma”, koju suvremeni znanstvenici i znanstvenice obilježavaju i kao “monolingvalnu predrasudu” a čije je najsnažnije obilježje inkorporirano u metafori “maternjeg jezika” kao jednog i jedinstvenog izražajnog sredstva ljudskoga bića. Yasemin Yıldız ističe: “Prema toj paradigmi pojedinci i društvene formacije su zamišljeni tako da posjeduju samo jedan ‘istinski’ jezik, svoj ‘maternji jezik’ i preko toga su posjedovanja vezane za ekskluzivnu, jasno obilježenu etniju, kulturu i naciju.” (2012, 2). Povezanost monolingvalizma s nacionalnom državom, i uz nju usko smještenih fenomena poput nacionalne književnosti, nemoguće je previdjeti. Nakon njezina nametanja kao osnovne ideje vodilje u procesu formiranja kolektivnih identiteta multilingvalizam je potisnut u drugi plan, što ne znači da je prestao postojati ili djelovati.²

Za Yıldız je prvi moment političkog omekšavanja paradigme monolingvalnosti sadržan već u samoj konstituciji Europske Unije kao zajednice više nacionalnih država. Makoliko se ta koncepcija na prvi pogled mogla učiniti labilnom, već su u samoj suštini političke organizacije Unije sadržani momenti koji ukazuju na nužnost multilingvalnosti do koje se dolazi prije svega prevođenjem ali i intenzivnim sporazumijevanjem na nekom zajedničkom jeziku koji ne mora, nužno, biti danas dominantni engleski. Mimo te političko-pragmatičke kategorije koja se u najvećoj mjeri razvija na razini briselske birokracije, na nižim se stratifikacijskim slojevima zbivaju migracijski pokreti koji nisu određeni u tolikoj mjeri komponentom političkoga,³ koliko pragmatičkim potrebama tržišta radne snage. Kako bi točnije definirala sadašnje stanje, koje se može opisati kao prijelazno, Yıldız rabi termin

² Multilingvalizam je neprijeporno dominantna paradigma u intelektualnome životu kako srednjega vijeka tako i renesanse. I u jednome i u drugome razdoblju europske kulture latinski je jezik igrao prijesudnu ulogu, doduše s različitim predznacima (više u smjeru teološkoga ili sekularnog znanstvenog diskurza). Klasične studije o značaju latinskoga jezika u tim razdobljima su Curtius (1948) i Auerbach (1958).

³ Dapače, moglo bi se reći da je “političko” u njima prije svega negativno zaposjednuto o čemu zorno svjedoče diskusije u zapadnoeuropskim društvima kojima tenor daju desno-populističke stranke, u velikoj mjeri profiterke posljednjih izbora za Europski parlament.

“postmonolingvalno” koji se “odnosi na tenziju u kojoj se monolingvalna paradigma nastavlja potvrđivati a multilingvalne prakse istrajavaju ili se iznova pojavljuju.” (5). Važno je primijetiti razliku koja se uspostavlja između statički shvaćene paradigme i dinamičkih praksâ koje se uvijek javljaju u množini. Tim se implicira da promjena paradigme mora biti abruptna a proizvesti je mogu tek konzekventno sprovedene jezične prakse koje snažno divergiraju od nje. Te prakse postoje u vremenskoj protežitosti koja ih može prevladati ili determinirati na raznolike načine.

Promotri li se druga razina koju sam naglasio, geografska, vidjet će se da je ona manje vezana za političku matricu a više za moment disperzije koji sobom nosi tržište radne snage. Naravno, ne želim ni u jednome trenutku ustvrditi da je migracija isključivi fenomen redistribucije radne snage, naprotiv, moj će se primjer bosanskohercegovačke književnosti koncentrirati na potpuno drugu dimenziju, uvjetovanu ratom, masovnog kretanja stanovništva, no ona je u onim slučajevima kojima se bavi studija Yasemin Yıldız nedvojbeno primarna.⁴ Geografija se u raznim tekstovima koji ispisuju egzil stilizira kao determinanta prevladavanja udaljenosti, smanjivanja prostora koji stječu kvalitete kulture (ili ideologije) i gube neutralnost protežitosti. Oni se počinju pojavljivati kao odrednice formiranja identiteta koji odbijaju biti jednoznačnima, te tako, na stanovit način, poriču sami sebe.

Na sličan se način, ali u suprotnome smjeru, deformira i povijest. Ako smo u prvome slučaju svjedoci ideologiziranja geografije, u drugome je riječ o deideologizaciji prošlosti i znanosti koja se bavi njezinim izučavanjem. Povijest više nije nužno koncentrirana na nacionalno, njezina se interpretacija u književnim djelima pojavljuje kao korekcija u kojoj se monolitnost razbija i prevodi na područje hibridnosti. Pitanje se identiteta, ovaj put onog nacionalno-kolektivnog, odvaja od jedinstvenosti i nedjeljivosti i disperzira na jednu višestrukost koju je nemoguće objediniti pod zajedničkim nazivnikom, koju valja uvijek iznova pregovarati. Na toj se dimenziji dovodi u pitanje monolitnost nacija, štoviše – čak i samoga načela nacionalnosti kako ga je definiralo i činom jednostrane aproprijacije determiniralo devetnaesto stoljeće.

Polazeći od ta tri ishodišta – jezika, povijesti i geografije – pokušat ću formulirati teze koje će se u suženome očistu odnositi na specifične razvoje što su ih jugoslavenske književnosti, ponajprije zbog rata ali i zbog tranzicijom prouzročenih društvenih i kulturalnih preobrazbi, doživjele od kraja prošloga stoljeća pa sve do danas. Pri tome neću moći izbjeći ni diskusiju o tome kakve su posljedice te promjene ostavile i na komparativno izučavanje književnosti – kako u nas tako i globalno. Kao teorijska podloga poslužit će me inovativno reinterpretiranje uloge komparativne književnosti u promijenjenim uvjetima što ga je pružila Emily Apter (2006, 2012) kao i određeni postulati Pascale Casanove u vezi sa suvremenim položajem “svjetske književnosti” (2004). Rebecca Walkowitz je ustvrdila da je “[s]uvremena književnost, u doba globalizacije, na mnogo načina komparativna

⁴ U središtu se njezina interesa nalazi literatura koju stvaraju turski spisatelji i spisateljice u Njemačkoj, u najvećoj mjeri pripadnici tzv. druge emigrantske generacije. Emine Sevgi Özdemar je politička izbjeglica koja je u Njemačku došla relativno kasno. Feridun Zaimoğlu je dijete gastarbajtera.

književnost: djela cirkuliraju istovremeno u nekoliko književnih sistema i mogu – netko bi rekao i trebaju – biti čitana uz pomoć nekoliko različitih nacionalnih tradicija.” (Walkowitz 2006, 529)

Na taj način obilježen teorijski okvir komplementirat ću relativno uskim, ali uzoritim, korpusom pripovjednih tekstova koji će mi poslužiti da pokažem u kojoj se mjeri postjugoslavenske književnosti formiraju kao multilingvalne ili točnije, da se iznova poslužim terminologijom Yasemin Yildiz, postmonolingvalne.⁵ Spisatelji koje sam izabrao potječu iz Bosne i Hercegovine. To nije slučajno. Sama je ta zemlja multikulturalno određena. S druge strane ona je u procesu raspada Jugoslavije najviše stradala i od toga se stradanja ni do danas nije uspjela oporaviti. Stoga je i emigracija, koja je započela ratnim a nastavila se nakon njega ekonomskim izbjeglištvom, u njoj najočitija. Dva su spisatelja (Aleksandar Hemon i Ismet Prcić) egzil našla u Americi, jedan (Saša Stanišić) u Njemačkoj a posljednji (Miljenko Jergović) u Hrvatskoj (u kojoj, doduše, danas živi u stanju svojevrsnog unutarnjeg egzila no to je druga priča). Ovaj se izbor može učiniti samovoljnim. I drugi spisatelji i spisateljice su ušli u korpus postmonolingvalne književnosti koja nastaje nakon raspada Jugoslavije. Napomenut ću tek nekolicinu, ne pretendirajući na iscrpnost: Jagoda Marinić, Marica Bodrožić, Nicol Ljubić, Tea Obreht, Sonia Ristić, Alen Mešković. Ako ne želim ostati samo na literaturi, mogu navesti i nedavno objavljeni izvrsni hibridno, uz pomoć fotografija, koncipirani strip Nine Bunjevac *Fatherland*. No četvorica gore navedenih autora paradigmatični su za sve tri razine – jezičnu, geografsku i povijesnu – koje sam istakao kao cilj svojega istraživanja.

Romani o kojima ću govoriti napisani su na engleskom (Hemon, *Nowhere Man*, Prcić, *Shards*), njemačkom (Stanišić, *Vor dem Fest*) i hrvatskom (Jergović, *Buick Rivera*) jeziku. Već samim tim opiru se tradicionalnoj filološkoj podjeli na nacionalne književnosti pripadnost kojima se određuje prema kriteriju, monolingvalnom, jezika kojeg se upotrebljava. Hemon i Prcić bili bi, tada, američki pisci, Stanišić njemački a Jergović hrvatski. Oni to dijelom i jesu ali ih se ne može odrediti isključivo takvima. U njihovome se identitetu ne može govoriti kao o nečemu monolitnom.⁶

⁵ Kao što sam već istakao, “postmonolingvalna” perspektiva koju predlaže Yildiz ukazuje na činjenicu potisnutog postojanja multilingvalizma u kontekstu dominantne monolingvalne paradigme. Cilj je njezina etabliranja “da poterta radikalnu razliku između multilingvalizma prije i poslije monolingvalne paradigme.” (Yildiz 2012, 4). Osim te temporalne dimenzije “prefiks ‘post’ posjeduje i kritičku funkciju u kojoj referira na opoziciju prema terminu kojega kvalificira i na potencijalni lom unutar njega, kao što je to slučaj u pojedinim shvaćanjima postmodernizma. U tom drugom smislu ‘postmonolingvalizam’ ističe borbu protiv monolingvalne paradigme” (isto). U krajnjoj konzekvenciji postmonolingvalno ne znači ni ukidanje monolingvalizma niti s njim povezane kulturalne konstitucije jednoga i jedinstvenog “maternjeg” jezika, već se odnosi na subverzivne prakse koje su u stanju dovesti u pitanje okamenjenu koncepciju pripadnosti jednoj i jedinjoj etniji/naciji preko posjedovanja jednog zajedničkog jezika kao dokaza inkluzije u jednu grupu. I, naravno, ekskluzije onih koji taj jezik ne “posjeduju” kao “maternji”.

⁶ O tome zorno svjedoči već i sam naslov romana Ismeta Prcića *Shards* (*Krhotine*) kojim se metaforički ukazuje na razbijenost kojom se odbija pripovjedača svrstati na bilo kakvu čvrstu i nedvosmisleni poziciju. Dapače, koja ukazuje na razbijenost njegove egzistencije. Ona se definitivno ne opredjeljuje za fiksirani identitet i, upravo zbog te neopredijeljenosti, na kraju i vodi ka njegovu tragičnome završetku.

Tradicionalno shvaćanje po kojemu jezik *pripada* jednoj etničkoj grupi te ga se ne može steći na drukčiji način negoli rođenjem, to jest biološkom pripadnošću, a pogotovu ne aproprijacijom (što je tipična pozicija emigranta/egzilanta) u novoj se raspodjeli pokazuje neodrživim. Jezik na kojemu pišu postjugoslavenski autori pokazuje se odvojenim od konkretne etničke grupe, štoviše nesamjerljiv s njom. Čak i u slučaju Miljenka Jergovića dolazi do kolizije s jezičnim okolišem. Njegovo sustavno odbijanje konzekventne upotrebe “čistoga” hrvatskoga idioma nekadašnjeg zajedničkog jezika dovodi do trvenja s purističkim čuvarima diferencija između hrvatskog i srpskog. Ostali se autori nalaze u sredinama koje su nedvojbeno jezično tolerantnije od hrvatske, pa ipak ni njihova djelatnost ne ostaje pošteđena, makar i dobrohotnoga, ukazivanja na jezični alteritet.⁷ Drugost se, svejedno da li benigno ili maligno, percipira i komentira od strane onih koji drže da posjeduju monopol na upotrebu “maternjeg jezika”. U prvome slučaju rezultat je obilježavanje spisatelja kao neprijatelja ili nekoga tko ocrnjuje vlastitu naciju shvaćenu kao proširenu obitelj (nipošto se ne smije previdjeti u kolikoj se mjeri, u ovoj konstelaciji, nacija pojavljuje kao generička i organska institucija); u drugome benevolentna patronizacija dovodi do osjećaja nelagode kod pogođenih. I u jednome i u drugome slučaju riječ je o tematiziranju nerazumijevanja koje se s područja jezičnoga relativno lako podiže na općenitije, kulturalno. Upravo su autori i autorice koji djeluju u postmonolingvalnom okolišu sposobni promijeniti u monolingvalizmu uvijek već upisanu paradigmu nužnosti kulturalnog nerazumijevanja i potkopati njezine temeljito netočne i, u krajnjoj liniji, štetne premise. Koliko će im to uspjeti, ovisi i o vanjskim faktorima – književnoj kritici, znanosti o književnosti ali i publici spremnoj da prihvati izazov potencijalnog nerazumijevanja i prevlada ga vlastitim svrstavanjem u svijet koji ne misli da je poznavanje više jezika, ili više jezičnih kodova, nužno štetno. U nastavku ću se teksta pozabaviti pojedinačnim modusima koje moji egzemplarni autori koriste kako bi se pozicionirali u tuđem svijetu, izvlačeći iz svoje situacije vanjske unutarnjosti maksimalni profit.

⁷ Paratekstualna reklamna bilješka na koricama Hemonova romana glasi: “To je u redu, pretpostavljam, ako su vam dragi multilingvalni tipovi koji jezik nauče za šest mjeseci, pišu s velikim humorom i stilom i onda ih se u *New York Timesu* uspoređi s Nabokovom.” Autorica je blurba Zaddie Smith, jedna od zvijezda britanske postkolonijalne književnosti, što je već po sebi dovoljan signal. No ona, usto, naglašava i usporedbu Hemona s najvećim književnim “bilingvistom” dvadesetog stoljeća.

Otpornost prema maternjem jeziku

Nowhere Man je druga knjiga Aleksandra Hemona koja se na američkome tržištu pojavila 2002, dvije godine nakon prvijenca, zbirke pripovjedaka *The Question of Bruno*. Makar i stajao u izravnoj tematskoj vezi sa zbirkom pripovjedaka, roman se od nje odmiče na jednom bitnom mjestu: to je knjiga u čijem je geometrijskome središtu egzil. Takav zaključak nameće već i sam naslov.⁸ Doista, “čovjek niotkuda” jest oznaka kojom se intendira pokazati nepripadnost, štoviše potencirati stanje bez identiteta. Prva pojava Jozefa Proneka u Hemonovoj prozi zbila se u zbirci *The Question of Bruno*. Pripovijetka *Blind Jozef Pronek & Dead Souls* opisivala je, djelimice i autobiografski, odlazak Bosanca ukrajinskoga porijekla na putovanje u Ameriku. Povratak s toga putovanja spriječen je ratom u Bosni i Hercegovini. U romanu vidimo Proneka koji se pokušava snaći u novoj sredini, bez podrške koju je imao na početku boravka. Vještím narativnim potezom Hemon ga prikazuje iz prizmatične perspektive. Svako poglavlje romana ima različitog pripovjedača koji Proneka reflektira iz različitoga kuta. U prvome je pripovjedna instanca njegov poznanik iz Sarajeva kojega slučajno i nakratko sreće u školi za učenje engleskog u Chicagu; u drugome je to ekstradijegetski pripovjedač koji rekonstruira njegovu sarajevsku prošlost; u trećem ga promatramo kroz prizmu Amerikanca, s jedva prikrivenim homoseksualnim preferencijama, s kojim Pronek provodi ljeto u Kijevu, učeći ukrajinski jezik i povijest, u društvu drugih egzilanata, ponajviše Amerikanaca, ukrajinskoga porijekla; u četvrtome sam Pronek prevodi na engleski pismo koje mu iz Sarajeva, tek oslobođenog iz neprijateljskoga obruča, šalje najbolji prijatelj Mirza – epistolarna forma kao privilegiranje fizičke udaljenosti; u petom se iznova pojavljuje ekstradijegetski pripovjedač, ovaj put predočujući o Pronekovoј egzistenciji, sad već egzilantskoј, u Chicagu; šesto slijedi istu mustru, dok sedmo i posljednje priziva postmodernističku atmosferu zbirke pripovjedaka *The Question of Bruno*, preskačući u širokim potezima s jednog povijesnog (ili pseudo-povijesnog) događaja na drugi, sažimajući zbivanja u kišovskome maniru.⁹ Rezultat takvog prelamanja pripovjedne strukture jest višeslojni narativ u kojemu junak stječe uvjerljivu trodimenzionalnost.

Već na prvim stranicama jasno se razaznaje u kojoj se mjeri problematika jezika pozicionira u središte romana. Pri tome Hemon pravi važan odmak u odnosu

⁸ Ovdje treba postupiti s izvjesnom mjerom opreza. Naime, u muzičkoj se pratnji knjige, a ona se u najvećoj mjeri odnosi na zbivanja iz Sarajeva, njezin junak Jozef Pronek predočuje kao potencijalni glazbenik čiji se rock-band, prvobitno nazvan Bube, po neadekvatnom prijevodu imena skupine iz Liverpola, a potom, u doba prodora punka i new wave-a, Dead Souls, profilira svirajući coververzije Beatlesa. Naravno, jedan od njihovih najvećih hitova iz srednje faze jest upravo *Nowhere Man* (1965), objavljen na albumu *Rubber Soul*. Dvanaesta ploča Beatlesa nosila je upravo naziv pjesme s prethodnoga albuma. Otuda se s velikom vjerojatnošću može ustvrditi da se Hemonove asocijacije kreću i u pravcu te pjesme čiji tekst više ukazuje na općenito shvaćenu egzistencijalnu prazninu nego na njezinu konkretnu emanaciju u egzilantskoj situaciji.

⁹ Ta je Hemonova aproprijacija Kiša najočividnija u pripovijeci *The Life and Work of Alphonse Kauders* no njezini su tragovi vidljivi i drugdje u ovoj zbirci.

na stereotipne pristupe u kojima se stvara konfiguracija utemeljena na primarnom nerazumijevanju. Ona je u takvoj konstelaciji izvor humornih situacija u književnim tekstovima, a često se iza nje krije navodna superiornost jedne instance (ponaјčešće autorske) koja sebi dodjeljuje pravo prosudbe tko suvereno vlada jezikom, samim time pridajući sebi (politički) nadmoćnu poziciju. Hemonov se tekst pokazuje inovativnim upravo razaranjem pretpostavke vertikalne stratifikacije moći i raspodjeljivanjem njezinog prostiranja na horizontalnoj razini – koja podrazumijeva ravnopravnost sudionika i sudionica pripovjednoga teksta. Pripovjedač (ne Pronek, ali o toj važnoj narativnoj bifurkaciji nešto kasnije) traži posao na školi za učenje engleskog.¹⁰ Upravitelj i sekretarica škole nalaze se u povlaštenome položaju u odnosu na budućega nastavnika, ali i na njegove učenike, no ta hijerarhijska komponenta teško prodire u sam tekst. Prešutni joj otpor pružaju i pripovjedač i ostali sudionici dramski organiziranih scena – nastavnici čiji rad pripovjedač prati, učenici koji sami prekidaju nit hijerarhije odbijajući sudjelovati u nastavi ili dajući netočne odgovore. Još je važniji indikator narušavanja autoriteta kreiranog “adekvatnim” poznavanjem jezika na drvo pričvršćena poruka kojom se izvještava da djevojčica traži svojega izgubljenog psa:

LOST DOG

I LOST MASCULINE DOG, THIS COCTAIL SPANIEL. AND HIS NAME LUCKY BOY. HE HAS LONG, LONG EARS AND CURVE HAIR GOLD BROWN COLOR WITH SHORT TAIL ALSO HE IS VERY FRIENDLY, LITTLE CRAZY. IF ANYONE FOUND MY DOG PLEASE, PLEASE CONTRACT MARIA. (Hemon 2003,7)

Tekst ne ispunjava jezične norme ni na jednoj od tri “zakonodavne” razine: gramatičkoj, ortografskoj i vokabularnoj. This (umjesto It is), rudimentarno pogrešna upotreba točke i zareza, riječi koje se pišu tako da promašuju značenje (coctail spaniel, contract Maria). Naravno, pripovjedačev je alibi u tome što je poruku napisala djevojčica, ali je simbolika situacije nedvosmislena: u oči mu je mogao upasti i kakav drugi oglas, ali kontingentni izbor ovog konkretnog jest jasan signal publici da će jezik koji će on predavati svojim budućim učenicima biti u jednakoј mjeri lišen samodopadne “ispravne” gramatike, strogo normiranoga pravopisa i autoritarnoga, u sebe sigurnog vokabulara kao što je to jezik Marie koja je izgubila svojega koker španijela.

Pripovjedač prema Proneku zauzima dvostruku poziciju: onoga koji izvještava o njegovoj prošlosti u Sarajevu i onoga koji ga promatra kao objekt pripovjednoga teksta, kao jednog od učenika u školi engleskog za strance u kojoj će sam predavati. Druga pozicija budi snop asocijacija kojima se omogućuje da zaboravljeno ispliva na površinu i da se od njega stvori konzistentna priča. Na taj se način dolazi do kompo-

¹⁰ Ne treba odmah pomisliti da je to nelogično i optužiti autora zbog iznevjeravanja realističko-logičkih parametara. I moje me osobno emigrantsko iskustvo uči da su nastavnici u njemačkim školama za učenje njemačkog, osobito onim za doseljenike, vrlo često ljudi kojima njemački nije maternji jezik.

nente koju sam obilježio kao središnju za konstruiranje egzilantskoga teksta – do povijesti. Naime, rekonstruirajući Pronekov život o Sarajevu pripovjedač metonimij-ski rekonstruira i povijest samoga grada u osamdesetim godinama prošloga stoljeća. Pronekovo sazrijevanje u toj sredini, jedna vrst bildungsromana¹¹ *in nuce*, reflektira se u paralelnome procesu kroz kojeg prolazi pripovjedač. Razlika se sastoji u tome što pripovjedač samoga sebe stilizira (i konstruira) kao biće bez prošlosti, otuda bez identiteta, kao, dakle, “čovjeka niotkuda”.¹² Kontrastivno supostavljanje Sarajeva i Chicaga, Jugoslavije i Amerike služi gradnji binarnih opozicija između svjetova koji ostaju tuđi jedan drugom. Kako bi dodatno potcrtao tu komponentu Hemon interpolira kulturalne momente u tekst koji američkome recipijentu (a ne smije se zaboraviti da je *Nowhere Man* pisan na engleskom te time primarno usmjeren na to jezično područje) ne znače ništa. Strategija takvoga pripovijedanja sobom nosi nužne rizike – ponajprije onaj da se ne bude “prepoznat”. No prednosti, u estetičkome smislu, su nedvojbeno. Očudavanje je jedna od njih. Druga je buđenje radoznalosti čitateljstva koja vodi ka želji za spoznajom Drugoga povezanom s otkrivanjem nepoznatog s jedne, i njegovoga prihvaćanja u različitosti s druge strane. Dimenzija lokalnoga uvlači se u pripovjedni tekst, narušava njegovu potencijalnu univerzalnost ali se, što zapravo i jest najvažnije, realizira kao gesta upućena vanjskom promatraču, kao poziv za njegovu izvornu participaciju u svijetu egzilanta, kao molba za empatiju, za prihvaćanje drugosti Drugoga bez želje za njegovim mijenjanjem ili asimiliranjem.

Hemonov pripovjedač, u rekonstrukciji Pronekove povijesti, izaziva čitateljstvo tražeći od njega emocionalno sudjelovanje u sudbini emigranta koji se pokazuje kao čovjek s porijeklom koje ga determinira kao biće koje posjeduje povijest. Neposjedovanje jezika se modificira. Barbar, kao osoba bez jezika u izvornome značenju, jest nešto drugo. Bez obzira na to što ne posjeduju engleski jezik, pripovjedač i Pronek promatrani iz dubinske perspektive, u idealnom slučaju posjeduju potencijal da se preobrazu u bića civilizacije. Sve su ove izvedbe, naravno, prelomljene kroz prefinjenu prizmu hemonovske ironije, usmjerene na one koji junacima-egzilantima na dobrohotan, dakle paternalistički, način žele nametnuti osjećaj niže vrijednosti. Obrana integriteta prihvaćanjem integracije i odbijanjem asimilacije

¹¹ U sekundarnoj je literaturi privilegirana interpretativna pozicija koja roman o egzilu definira kao svojevrsni bildungsroman čiji je krajnji, ponajčešće uspješno realizirani, cilj ostvarena asimilacija. Imigrant odustajanjem od vlastitoga identiteta (povezanog s ranijom jezičnom i kulturalnom integracijom) postaje legitimni pripadnik novoga društva (usp. Hayot 2006). Po Hayotu su uspješni upravo oni romani koji subvertiraju tu paradigmu i tematiraju rezistentnost figura prema asimilaciji – koja može završiti uspješno ili neuspješno. Ne treba osobito naglasiti da Hemonov roman spada upravo u tu kategoriju pripovjednih tekstova.

¹² U kontekstu egzistencijalne nigdine postjugoslavenskih književnosti kao središnji se topos pojavljuje gubitak. On je prije svega (auto)biografski, ali se nalazi i u fikcionalnim tekstovima u kojima ga autorice i autori tematiziraju i čine sastavnim dijelom pripovjednoga, a ne osobnog, iskustva. “Gubitak kao ishodište pisanja, gubitak i kao ishodište identiteta pripovjedača ili pripovjedačice koji se ili koja zbog gubitka – te samim tim i prostorne udaljenosti (za Ugrešić je to isprva Amsterdam a potom SAD, za Hemonu Chicago a za Semezdina Mehmedinovića Virginia) – pokušavaju integrirati u pripovijedanju, jer se dezintegracija iskustva kroz koje su prošli ili koje su doživjeli neminovno nameće kao slučajnost/slučaj imaginarne pozicije stanja/države. (Usp. Hitzke, Majić s.a.)

formira se kao središte pripovjednoga teksta. Ona se postiže humorom, ironijom, vrlo često i autoironijom, čiji je cilj ponovno definiranje tako važnih pojmova kakvi su nacija ili politička povijest. Komentirajući roman Caryla Philippsa *The Nature of Blood* Rebecca Walkowitz ukazuje na fenomen čitanja “s one strane nacije”. Koristeći tu narativnu strategiju Philipps “spoznaje književne kulture koje prevazilaze naciju ali i one koje su uže od nacije, ili, pak, one koji naglašavaju alternativne osnove kolektivnosti.” (Walkowitz 2006, 540) Hemon postupa paralelno. Alternativa nacijom dominirane kolektivnosti pronaći će se u skupinama bez korijena. Čak nije nužno da se ti ljudi povežu na bilo koji način – sasvim je dovoljna činjenica njihove prisutnosti na mjestu kojemu ne pripadaju. Zajednica ljudi niotkuda stvorit će alternativu navodno čvrstim vezama što spajaju one koji se osjećaju dijelom jedne nacije. U središtu te alternativnosti naći će se jezik kojega se može nazvati kako se želi. Jedino ime koje mu ostaje uskraćeno jest “maternji”. Hemonovi junaci tako odbijaju čvrstu biografiju, odbijaju organsko ili biološko interpretiranje društvenih pojava i smještaju se u središte utopije (ili distopije) koja ih čini drukčijim od onih koji u nju ne vjeruju.¹³ U delezovskoj se akciji i kod njih učvršćeni (i učvršćujući) vertikalni korijen zamjenjuje kontingentnim horizontalnim rizomom.¹⁴

No Hemonovi rizomi stječu dodatnu kvalitetu. Oni se ne odnose samo na povijesno kretanje, već zahvaćaju i u geografiju koja je jedna od središnjih tema njegovih proza.¹⁵ Pronek se definira kao figura nomada. Njegova kontingentna kretanja između kontinenata slijede putanje imigranata iz devetnaestoga stoljeća koji su nastanjivali navodno prazne prostore američkoga kontinenta. Ako se konstrukcija nacije, ili njezino imaginiranje, predoči kao paradigma kontinuiteta, tada je paradigma migracije diskontinuitet. Upravo se kontingentno prevladavanje prostora pokazuje konstitutivnim elementom Hemonova romana. Čovjek niotkuda nije morao

¹³ U ovome se kontekstu kritika što je Frauke Matthes i David Williams upućuju Hemonu čini unekoliko nepravednom. Naime, ukazujući na povremeno karikaturno predočavanje Zapada u Hemonovim kronikama o Proneku, oni u njima otkrivaju moment koji ih, zbog velikog broja bosanskih izbjeglica primljenih u Ameriku i Zapadnu Europu, čini unekoliko nelagodnim: “S jedne strane, one su neugodne zato što će mnogi zaključiti (možda i s pravom), da ‘Zapad’ nije učinio dovoljno da zaustavi rat u Bosni ili zaštititi njegove nevine žrtve. S druge su strane one neugodne zato što sugeriraju da nitko, pa čak ni Hemon, općepriзнat i kod kuće i u inozemstvu kao predstavnik ‘bolje povijesti’ Jugoslavije i Bosne, nije uzdignut iznad suprotstavljanja golih stereotipa svojim vlastitim golim stereotipima.” (Matthes, Williams 2013, 36). Stereotipi koje oni otkrivaju kod Hemonu odnose se na navodnu lošiju obrazovanost Amerikanaca i njome uvjetovano lošije poznavanje uvjeta u drugim zemljama od onoga koje posjeduje Pronek o Americi. Pri tome previđaju da se Hemon prema tim stereotipima odnosi ironično, ali da ga oni ne sprječavaju da kritički prosuđuje situaciju u suvremenoj Americi sa stajališta jednoga emigranta.

¹⁴ “U potrazi za vlastitim prostorom u globalnom sistemu, ne pristajući na petrificiranje nego na fikcionalizaciju identiteta, roman *Čovjek bez prošlosti* (pod tim je naslovom *Nowhere Man* preveden na hrvatski – D.B.) kao i svi njegovi likovi suočeni su sa teškoćama pravljenja karata u globalnom prostoru multinacionalnog kapitala. Prostor se strukturira kao rizomatska mreža u kojoj se pozicije određuju na osnovu relacija između lokaliteta.” (Denić-Grabić 2005, 77)

¹⁵ Ovdje ću ostaviti po strani roman *Lazarus Project* (2008) o čijemu sam nomadizmu iscrpnije pisao drugdje, v. Beganović 2009.

doći do Amerike.¹⁶ Zaputivši se iz Sarajeva u Kijev mogao je upoznati ukrajinsku emigranticu s boravištem u Kanadi ili u Njemačkoj. Tada bi ga put odveo drugdje. Globalizacijski su putovi gotovo uvijek nepredvidivi, njihove su linije koje presijecaju glatku površinu zemaljske kugle skokovite. Zbog toga, i to je jedini moment u kojemu Hemonov roman postaje eksplicitno političan, treba izgraditi atipičnu poziciju koja će se modelirati kao čista suprotnost egzilu. Zastupnik je takve pozicije jedna epizodna ličnost u poglavlju *The Deep Sleep* (Duboki san), grotesknoj sceni u kojoj Pronek ostvaruje “američki san” igrajući jednu od njegovih paradigmatičkih figura, makar i s negativnim obilježjem – privatnoga detektiva. Epizodna ličnost je čikaški Srbin koji pokušava izbjeći plaćanje alimentacije razvedenoj ženi. Pronekov je zadatak da mu, kao privatni detektiv, uruči sudski poziv. Muškarčevo je ime Branko Brđanin.¹⁷ Pronek se predstavlja kao Ukrajinac, stječe njegovo djelimično povjerenje kao “pravoslavni brat”,¹⁸ da bi u monologu kojeg drži na “broken English” Brđanin izrekao sljedeću “misao”: “How long you been here? I been here twenty years. I don’t come from nowhere. I leave my parents, my sister. I come here. Good country, good people. I work in factory, twenty years. But not my country. I die for my country. American die for his country. You die for Ukraine. We all die. Is war.” (Hemon 2002, 156).¹⁹ Ključna je rečenica, naravno, “nisam došao niotkuda”. U njoj se kao na negativnoj foliji zrcali cijeli splet asocijacija koje Jozefa Proneka čine pripadnikom širokoga kruga egzilanata u globaliziranome svijetu, dok se Brđanin determinira kao figura koja bez obzira na potenciranu fiksiranu pripadnost zapravo ne pripada nigdje.²⁰ I kod jednoga i kod drugoga trauma igra centralnu ulogu. No, dok je kod Proneka ona povezana s gubitkom kulture i pokušajem apropijacije nove, te ju je prema tome moguće i prevladati u procesu kojega Dominic LaCapra obilježava kao “working through”, kod Brđanina ona odgovara onome što Emily Apter označava kao “traumatsko obračunavanje s onim što za grupu znači da

¹⁶ U pripovijeci *Blind Jozef Pronek & The Dead Souls* iz zbirke *The Question of Bruno* aerodrom je jedno od središnjih mjesta. Marc Auge u studiji *Non-Lieu* ukazuje upravo na aerodrome, na željezničke ili autobusne kolodvore kao ne-mjesta, tipična unutar suvremene antropologije prožete kretanjem, odbijanjem sjedilaštva, u krajnjoj liniji – nomadizmom.

¹⁷ Izbor imena nije slučajna. Jedan od vođa bosanskih Srba iz srednjeg ešalona moći bio je Radoslav Brđanin, pred sudom u Hagu osuđen na dugogodišnji zatvor, ponajprije zbog zločina prema nesrpskom stanovništvu Banje Luke. O ulozi Brđanina u proganjanju nesrba usp. Galijaš (2011).

¹⁸ “*Pravoslavni brother*” je formula koju upotrebljava Hemon. U njoj se može vidjeti plurilingvalnost, interpoliranje tuđih jezinih elemenata u monolingvalni tekst. Plurilingvalizam je pojam kojega je skovao Brian Lennon a koristi ga Yasemin Yıldız kako bi preciznije odredila prozu Emine Sevgi Özdamar. Usp. poglavlje “*Surviving the Mother Tongue*” u: Yıldız 2012, 143-168.

¹⁹ Mjesta iz Hemonovog romana koja svjedoče o neadekvatnoj jezičnoj kompetentnosti protagonista ostavljam ciljano neprevedenim. Ta strategija nije toliko usmjerena na očuvanje realističnosti ili autentičnosti, koliko ukazuje na problematičnu akomodizaciju unutar jezika kojim se ne vlada dovoljno dobro. Otuda u jezičnome pitanju ne postoji suštinska razlika između djevojčice koja je izgubila psa i Branka Brđanina.

²⁰ “On (Brđanin – D.B.) je doseljenik koji uvijek ostaje ‘doseljenik’ bez ambicija i vjerojatnosti za prilagodbu ili kreiranje nove/obostrano/ili samo njemu prihvatljive morfologije – figura koja dozvoljava (ili ne mari za) beskonačna utiskivanja stereotipa na vlastito tijelo jer uravnoteženost ostvaruje projiciranjem istih na njemu druge (ovdje ili tamo negdje.” (Avdagić 2005, 91).

postane manjina.” (Apter 2006, 70). Otuda se on može tek prevrtati u negativnom polu LaCaprine binarne opozicije uspješnog i neuspješnog prevladavanja traume – “acting out”.²¹ Kao i ostali pripadnici “nesraslih” manjina, on može na njezino nasilje odgovoriti jedino generiranjem novoga nasilja, a da toga, što je svojevrsna unutarnja tragedija, zapravo i ne bude svjestan.

Slomljeno zrcalo

Shards (Krhotine), prvi je roman tuzlansko-bosansko-američkoga spisatelja Ismeta Prečića. Njegova je recepcija u američkome (a i u njemačkom) prostoru praćena floskulom o sličnosti, ako ne i identičnosti, s Hemonom. No usudio bih se ustvrditi da je Prečićev pripovjedni glas potpuno različit od Hemonovoga, toliko različit da bi se (gotovo) moglo reći da su *Krhotine* svjesno pisane kao anti-hemonovska knjiga. Razlog za tako apodiktičku tvrdnju može se naći u dijametralno suprotnim poetikama koje slijede dva autora. S jedne strane se nalazi radikalni postmodernizam, fiksiran na identitarne momente formirane u konstelaciji odnosa jedinke prema svijetu (uzor Nabokov), a s druge radikalno sučeljavanje sa samim sobom iz kojega će se, tek sekundarno, pojaviti prihvaćanje (rijetko) ili odbijanje (zakonito) okoliša (poetika iza koje stoji Beckett, naravno na tematskome a ne na formalnome planu). Pojednostavljajući moglo bi se reći da Hemon raste pod sjenkom nabokovljevske, dok se Prečić akomodira pod sjenkom beketovske paradigme.²²

Krhotine su pripovijest o mladome bosanskome emigrantu u SAD koji se slama pod teretom svoje nerealizirane egzistencije. Iza ovog reduciranja krije se daleko složenija priča, protegnuta na, aproksimativno, period od dvadeset i pet godina obilježen, u individualnome smislu, pubertetskim sazrijevanjem junaka i njegovim samoubojstvom u ranoj mladosti, a u povijesnome izbijanjem rata u Bosni i Hercegovini i formiranjem emigrantske zajednice s one strane oceana, kao i njezinim, manje ili više uspješnim, integriranjem u novo društvo. Povijesna kategorija, međutim, ostaje zasjenjena snagom individualnoga, ona služi tek kao kulisa za njegovo rasprostriranje, razvijanje i, na kraju, uništenje. Prečićeva priča tako stvara koreografiju u kojoj se prošlost i sadašnjost, individuum i kolektiv, povijest kao globalna pojava i pri/povijest, njezina inačica realizirana na mikrorazini individua izravno aficiranih poviješću samom, amalgamiraju na razini pokušaja interpretacije svijeta i vremena koji su, hamletovski ali i deridijanski,²³ iskočili iz šarki, koji su “out of joint”.

Kako bi realizirao ovu kompleksnu pripovjednu konstrukciju Prečić dalje razvija i komplicira ishodišnu strategiju podvajanja. Povijest i pri/povijest, kolektiv i individuum dodatno se parafraziraju, na prvi pogled, u konvencionalnoj i tradicio-

²¹ Cf. LaCapra 1998.

²² Autorov signal kojim se omogućuje učitavanje beketovske paradigme u pripovjedni tekst jest paratekstualno citiranje Becketta, kao moto ispred drugoga dijela pronađenih bilježnica fikcionalnoga Ismeta Prečića.

²³ Ovdje aludiram na Derridinu studiju *Duhovi Marxa* u kojoj se analizira postsocijalističko društvo ali i kritički sučeljava s paradigmom “kraja povijesti” što ju zastupa Francis Fukuyama.

nalističkoj narativnoj gesti, uvođenju figure Doppelgängera. Pripovjedač u prvome licu, po imenu Ismet Prčić, isprva je diskretno a potom sve penetrantnije, suočen s figurom Mustafe Nalića. Mustafa se pojavljuje na početku romana, u odjeljku koji će istim riječima biti ponovljen i pri njegovu kraju. Budući da se radi o ishodišnoj točki, nejasno je o kome je u njemu riječ, jedino iz naslova poglavlja saznajemo da ono predstavlja ulomak iz Prčićeva (pripovjedača a ne autora) dnevnika. Prijekid toga pripovjednoga slijeda obilježen je i grafički, prelaskom na priču o pripovjedačevu dolasku u Ameriku. Poetički se princip neobaziranja na linearnost vremenskoga protoka tako od samoga početka postulira kao središnje mjesto ekspresije. No on se tu pokazuje kao impuls nečega mnogo značajnijeg od tematskog razbijanja tradicionalnog poimanja vremena. Tek u takvoj konstelaciji uloga se dvojnika može verificirati kao nezaobilazan moment formalnoga oblikovanja teksta – on se u njega jedino i može nastaniti zato što je cjelokupna struktura izlomljena, prelomljena, razbijena, zato što je, u suglasju s psihom protagonista, supsumirana i sublimirana u slici krhotina razbijenoga stakla.

Metafora stakla produžava se u središnjoj metafori svake dopelengerske motivike – ogledalu. Vidi li Ismet Prčić u svome zrcalnome refleksu Mustafu Nalića? Ili je riječ o unutaršnjem dvojništvu čija se optička inačica ne pojavljuje pred samim pripovjedačem ali ni pred publikom? Na to je pitanje teško pružiti jednoznačan odgovor. Kao što se u svijesti čitatelja dva lika postupno stapaju u jedan, tako se ni pripovjedač ne može odlučiti je li za njega dvojništvo rezultat dugotrajnoga, te tako procesualnoga, raspada protagonistove psihe, radi li se o nekoj vrsti “wishfull thinking” induciranoga Ismetovom nelagodom zbog izbjegavanja sudjelovanja u ratu, ili je doista riječ o jednoj ličnosti koja samu sebe promatra u raznolikim modifikacijama? Uostalom, potraga za jedinstvenim odgovorom odvela bi nužno do osakaćenja višeznačnosti teksta, te se stoga čini i razumnim ostaviti je po strani i promatrati kako sam tekst izlazi na kraj sa svojom vlastitom labilnošću. Taj mi se moment čini i ključnom točkom romana. Naime, onoga trenutka u kojemu se silnice Mustafinog i Ismetovog pripovjednog toka stapaju u jedno, dolazi do definitivnog razbijanja pripovjedačeve ličnosti čiji će neumitni ishod biti samoubojstvo. No put je do toga tragičnoga razrješenja dug i meandrira kroz brojne rukavce, od kojih se neki intenzivno istražuju, dok drugi ostaju na marginama, zatvoreni u svojoj sekundarnosti. Ovo se drugo u najvećoj mjeri odnosi na “američki” dio priče, dok je onaj “bosanski” konzistentniji, konzekventniji, zatvoreniji u svojoj unutaršnjoj koherenciji, te samim time i manje konvencionalan.²⁴

Bosanski dio priče, želi li ga se linearno rekonstruirati, započinje u predratnoj Tuzli, ali zahvaća i šire slojeve prošlosti, prizivajući u flash-backovima povijest dvaju obitelji, pripovjedačeve i Mustafine, ukazujući na inkompatibilnost njihova

²⁴ Usporede li se na ovome mjestu Prčić i Hemon, valja reći da je i u *Nowhere Man* američko-emigrantski dio romana unekoliko skloniji stereotipima i klišetiziranim poopćavanjima u vezi s prirodom egzila i egzilanata od onog “domovinsko-bosanskog” koji pokazuje rezistentnost prema mogućnome stereotipiziranome predočavanju Bosne. I to je, naravno, dio Hemonove visoko ironične pripovjedne strategije.

socijalnoga porijekla. Ovdje mi se osobito zanimljivim čini presjecište koje se tvori između tih dviju povijesti. Naime, Ismetova majka, a to je fino poigravanje omni-prezentnim bosanskim socijalnim rasizmom, dolazi iz nižih društvenih slojeva te se tako ne uklapa u obsoletni, ali iz pozadine dominantni, master-narrative o plemićkome porijeklu kao društvenome *sine qua non*, kao svojevrsnoj integrativnoj nad-determinanti, a u koju je utopljena očeva grana obitelji.²⁵ Unutar kruga obitelji Precić majka ostaje marginalna figura. Pogledajmo sada kako se u pripovjedni tekst uvodi, jednim historicizirajućim zahvatom, sam Mustafa: “Mustafin djeda rođen je u štali. Štala je bila odmah pokraj sirotinjske, ruševne kuće u kojoj je ostatak obitelji sjedio u bijednoj tišini. Iščekivali su sa stravom najnoviji dodatak već bujajućem kućanstvu Nalićevih [...] Prvo mlijeko iz majčinih grudi bilo je oskudno. Kada ga je donijela u kuću, obitelj ga je pogledala i u njemu nije vidjela ni sina ni brata već neprijatelja.” (Precić 2011, 85). Kratka povijest obitelji Nalić koja slijedi tako se unaprijed određuje kao povijest sveprisutnog siromaštva. Pođe li se od činjenice da se povijest Ismeta Precića-pripovjedača ne može definirati drukčije nego kao manje ili više nesretna (ili sretna) povijest dječaka i adolescenta u teškim vremenima rata, vezu ćemo s Mustafom moći pronaći tek preko figure majke u kojoj je kondenzirana razarajuća energija koja će život pripovjedača (a skupa s njim i Mustafin) pretvoriti u krhotine. Majka-potencijalni samoubojica dovodi preko sina-samoubojice svoje osujećene činove do pune realizacije te tako zatvara procjep stvoren između sjećanja plemstva na svoju, navodno, sjajnu prošlost i njezine prosječne ili ispodprosječne artikulacije u “nezahvalnoj” sadašnjosti. Postajući Mustafin dvojnjak (ili birajući upravo njega za svojega Doppelgängera) pripovjedačava se pozicija određuje u grotesknome sukobu između imaginirane bosanske aristokracije i bosanskoga plebsa.

No u nabore romana je, poput kakva nijema stražara, upisan njegov neprimjetni junak – grad Tuzla. Ona fungira, s jedne strane, kao kulisa na kojoj se odvijaju zbivanja vezana za predvidiv krug protagonista, s druge, pak, kao autohtoni entitet, otcijepljen od protagonista kao nositelja zbivanja. Njezina patnja postaje autentičnom patnjom pripovjednoga teksta, razaranja kojima je grad izložen u isto su vrijeme razaranja psihe ljudi koji u njemu žive, najveća trauma grada, pokolj mladosti 25.5.1995. na Kapiji, urezana je u narativnu strukturu preko zamjene fotografije na grobu kojom se aktualna žrtva, brat Mustafe Nalića, pretvara u potencijalnu, samoga Mustafu. Zašto se Mustafina fotografija nalazi na grobu brata? Želi li se time sudbina grada poistovjetiti sa sudbinom njegovih stanovnika? Potencirati njegovu tragediju projicirajući je na širokoj površini svekolikih bića koja ga nastavaju, uključujući tu i životinje (pas Archibald) i biljke? Možda čak i na zgrade i mostove koji, isto tako, prozopopeično pate pod tuđom opsadom, ne toliko uskim krugom kakav je bio onaj sarajevski, ali ipak... Upravo na tom mjestu dolazi do kolizije izme-

²⁵ Mit o bosanskome plemstvu i njegovome ponovnom uspostavljanju koje se zbiva nakon završetka rata 1992-1995 jest konstitutivno mjesto formiranja bošnjačke nacije i pokušaja njezinoga instucionaliziranja kao nositeljice države Bosne i Hercegovine. Naravno, taj mit je potpuno udaljen od realne slike bosanskohercegovačkoga društva koje je u jednakoj mjeri determinirano egzilom (kojega se u pokušajima reaproprijacije pripitomljuje terminom “dijaspora”) kao i onima koji su u državi ostali za vrijeme rata ili se, pak, u nju vratili po njegovu završetku.

đu dva dijela romana, što će činiti i ključnu razliku između *Shards* i *Nowhere Man*. Onaj američki funkcionira tek kao preslika bosanskoga. Kalifornijske su ulice, očito, odveć šematizirane da bi se na njima mogao realizirati potencijal beskrajnoga udvajanja inherentan “bosanskome” tekstu. Stoga i emigrant kudikamo lakše (i virtualnije) realizira skok kroz prozor nego što to čini majka, u svojem tuzlanskom unutarnjem egzilu.

No kako stoje stvari s jezikom u *Shards*? Na koji način se Prcić odnosi prema monolingvalnoj paradigmi? Pokušava li je i on, poput Hemon, razoriti i instalirati postmonolingvalnu ili multilingvalnu? U ovome segmentu pripovjednoga teksta Prcić koristi strategiju isticanja kulturalnih specifičnosti Bosne i nemogućnosti njihova adekvatnog prevođenja na engleski. Tako i on stiže do polilingvalnosti.²⁶ Primjeri se otkrivaju prije svega na području prehrane. Nutricionističke slike tipičnih bosanskih jela rabe se kako bi se istakla antropološka drugost u odnosu na američku sredinu – i unartekstualno i paratekstualno. Tako se i fiktivni Amerikanci i realni recipijenti Prcićeva romana sučeljavaju s gastronomijom koja im može malo što reći – osobito uzme li se u obzira da je bosanska emigracija relativno novijeg datuma te da se stoga njezini specijaliteti još uvijek nisu stigli etablirati na američkome kulinarskom tržištu. Najinteresantniji moment multilingvalnosti u *Shards* miješa kulinarsku terminologiju s psovačkom a pripovjedač ga rabi u izravnom susretu s rasistički orijentiranim policajcem na aerodromu u New Yorku. Cijeli odlomak navodim na engleskom kako bih održao atmosferu što je kreira Prcić:

“The rats are a-coming,” said the redheaded cop to passing American who had noticed the commotion. I glared at him, right into his green-blue eyes. He held my gaze.
“You speak English?” he boomed toward me, overpronouncing.
There’s a word in Bosnian, *zaprška*, which is a culinary term for the finishing touch to a lot of Bosnian meals. It’s golden butter melted in a pan with red paprika, a violently orange sauce (the exact color of cop’s hair) that is poured into stews and over stuffed peppers.
“*Zaprška*,” I said to him, smiling my best fresh-of-the-boat smile, “*jebem li ja tebi mater hrđavu, jesi’l čuo!*” (12)

Scena je bazirana na višestrukome stereotipiziranju. Dok se policajac definira kao rasist u označavanju putnika kao štakora, nalazeći se tek korak od prakse “racial profiling”, pripovjedač, sa svoje strane, njega smješta u okvire “bijeke rase”, definirajući ga preko zeleno-plavih očiju i crvene kose koju, u činu nemoćne obrane, uspoređuje s hrđom. Policajac gradi svoju superiornost na poznavanju jezika za kojega pretpostavlja da je tuđ imigrantima, a imigrant koristi svoje dvostruko poznavanje jezika kako bi ispunio policajčeve predrasude (on me doista ne razumije), ali i pokazao svoju nadmoćnost koja se sastoji u vladanju dvama jezicima.

Što se tiče geografije, Prcić ostaje ispod standarda koje je uspostavio Hemon. Kretanje njegovih junaka prelazi granice kontinenta, ali se u njima ne može otkriti nomadska kontingencija – kao da je vladavina čiste mehanike, i pripovijedanja, odnijela prevagu nad kompleksnom strukturom besciljnoga putovanja. No poveže li se geografija s poviješću vidjet će se potencijalni izlaz iz strukture linearnosti i

²⁶ O fenomenu polilingvalnosti usp. Yıldız 33-34.

prelaska u delezovsko-gatarijevski zaobljeni prostor. U jednu riječ: kompenzacija geografskih deficita zbiva se na razini historiciteta. Amerika je za Prcićevog pripovjedača prostor bez povijesti, dok se Bosna reprezentira kao otjelotvorena povijesnost. Na prvoj razini aktualizira se povijest obitelji Nalić koju se da iščitati kao mikropovijest zemlje.²⁷ Nalići se mogu promatrati i s organicističkoga stajališta kao neiskorjenjiva suština, kao svojevrsno plodonošno tlo Bosne. Time bi se, ipak, Prcićev tekst odveo u pogrešnome smjeru, jer u njemu jedva da ima mjesta za alegoriju. Nalićevski je kod plodotvoran tek ako ga se kontekstualizira u suvremenoj povijesti Bosne i poveže s tragedijom Tuzle koja se zbila na Kapiji s jedne i s egzilom druge strane. Tragedija se ne opisuje izravno ali su njezine posljedice sveprisutne, ne samo u fingiranoj smrti Mustafe Nalića. Egzil je u tekst upisan u poglavlje *porcus omnivorus*.²⁸ To se poglavlje integrira u traumatsku struju unutar egzilantske bosanko-hercegovačke književnosti, a jedan je od njezinih središnjih toposa susret žrtve i zločinca na neočekivanom mjestu. Ismet Prcić-pripovjedač slučajno upada na zabavu koju organiziraju bosanski Srbi. Na njezinu vrhuncu četnik Jovan Cvetković pripovijeda koliko je neprijatelja ubio kada se ubacio u njihove redove. Jedini izlaz koji Prciću prostaje jest bijeg, ali i on je tek privremen, bjekstvo od nečega od čega se ne može pobjeći, od vlastite prošlosti koja se perpetuira u repetitivnoj formi traume. Otuda potječe i legitimnost interpretativnoga pitanja koje se može postaviti u vezi s položajem traume u cjelokupnoj strukturi romana. Je li Prcićevo samoubojstvo rezultat upravo tog susreta koji mu demonstrira nemogućnost otklona od vlastite prošlosti i prošlosti zemlje iz koje je emigrirao? “Život je negdje drugdje” – možda u delezovsko-gatarijevskome konstruiranju jedne kafijske *littérature mineure*, na američkom jeziku.

Sadizam i trauma

Miljenko Jergović je spisatelj koji je doživio iskustvo unutarnje emigracije. Valjda se tako može nazvati ono koje je nastalo raspadom nekada jedinstvene zemlje i preseljenjem iz jednoga njezinoga dijela u drugi. Rekonstruirati razne faze Jergovićeve integracije u Hrvatskoj i konačne dezintegracije nije pitanje koje bi me ovdje moglo ili trebalo zanimati. Ono što je važno jest način na koji on tematizira vanjsku emigraciju i povezuje je s osobnim iskustvom, na razini pripovjednog teksta. Paradigmatički roman u tome smislu jest *Buick Rivera* (2002), prvi dio njegova automobilskog ciklusa. Jergović njegovu radnju smiješta u Ameriku. Automobil funkcionira u primarnome narativnom smislu kao metafora, ali središnje mjesto koje zauzima u romanu determinirano je njegovom funkcijom spajanja nespojivog, dvojice bosanskih egzilanata na sjeveru Amerike, Bošnjaka i Srbina, ljudi s dijame-tralno suprotnim biografijama koji će se naći u istome pripovjednome toku samo

²⁷ Na to sam ukazao raspravljajući o kritičkoj poziciji pripovjedača, a možda i samoga autora, u vezi s hijerarhiziranjem društva zasnovanog na imaginiranom načelu drevne bosanske aristokracije koja se pokazuje kao pseudoaristokracija.

²⁸ U tome se poglavljju pletu suptilne veze s romanom-novelom *Buick Rivera* Miljenka Jergovića.

zahvaljujući nadnaravnoj moći kontingencije. Hasan Hujdur i Vuko Šalipur dvije su književne figure koje su formirane na razini potpunoga međusobnog isključivanja. Njihovo stupanje u kontakt uz pomoć pokvarenog automobila rezultat je paradoksa upotrijebljenog kako bi se generiralo tkivo pripovjednoga teksta.

Rukovaše se, *Vuko... Hasan*, i tako usred osniženog Oregona prvi put u povijesti te zemlje, ili barem jedne lokalne ceste, prostruji osjećaj po kojem već stoljećima dišu bosanke šume i postoji ta zemlja. *On sumnja u mene*, pomislit će i jedan i drugi i osmjehnuti se poput kurjaka, koji drugome kurjaku u zajedničkom zatočeništvu hoće pokazati da nije opasan i da ne misli zlo.” (Jergović 2002, 53)

Jergovićev se roman od dva prethodna razlikuje po tome što je napisan na hrvatskome jeziku. No to ne znači da u njemu monolingvalizam odnosno multilingvalizam i njihova dijalektika ne igraju prijesudnu ulogu. Naprotiv, u razgovorima Vuke i Hasana, ali i u pripovjedačevim komentarima, upravo se i tematizira za egzil toliko važan moment mogućnosti odnosno nemogućnosti sporazumijevanja. Dva se buduća kontrahenta, makar u danome trenutku i ne znali da će to postati, kao Drugi u odnosu na Amerikance i predstavljaju kroz nemogućnost prevodenja. “*Ma kakva Amerika, jadan ne bio. Bosna, jadan ne bio... Eto, kako ćeš ti na engleski prevesti to jadan ne bio.*” (60). Riječ je o frazama koje jedva da mogu pronaći semantičku ekvivalenciju na stranom jeziku. Njihovo se prebacivanje u tuđu sredinu može realizirati opisivanjima. Međutim, ključ u ovome dijelu teksta nalazi se u tome što dva govornika “maternjeg jezika”, koji znaju što je značenje fraze “jadan ne bio”, objašnjavaju jedan drugome kako Amerikanci nisu u stanju razumjeti što se njome želi reći.²⁹

Jergović pitanje jezičkoga razumijevanja podiže na sljedeću razinu pripovjednog teksta. Sam jezik na njoj igra tek sekundarnu ulogu a primarnu preuzima povijest, odnosno šire shvaćena kultura. Hasan Hujdur i Vuko Šalipur prekidaju svoje kratko savezništvo i zamjenjuju ga unutarnjim neprijateljstvom koje je jače od svake koalicije što je mogu skovati protiv onih koji s njim ne dijele isti kulturalni prostor. Dapače, taj se ratom zagađeni prostor pokazuje kao prepreka u kojoj će se antinomije i animoziteti dvojice protagonista pokazati još nepremostivijima nego što bi bili da su se agirali u samoj Bosni. Hasanova mirna dobrota i Vukino zlo kojega se može obilježiti kao otjelotvoreno nemaju ništa zajedničko s njihovom ame-

²⁹ Čini mi se izvjesnim da se u ovim rečenicama ne čuje samo glas dvojice protagonista ili pripovjedača koji njima rukovodi. Kao da u njima odzvanja i glas autentičnog autora, Miljenka Jergovića, spisatelja svjesnog svog rubnog položaja na modernom književnom tržištu, periferije kao šanse. Usp. i sljedeće izvođenje Pascale Casanove: “Nije ni u kojem slučaju paradoksalno da autori koji danas žive na rubovima književnog svijeta, koji su davno naučili da se suprotstavljaju zakonima i silama koje podupiru nejednaku strukturu toga svijeta i koji su svjesni da ih se mora priznati u njihovim respektivnim centrima poretka kako bi dobili bilo kakvu šansu da prežive kao autori, moraju biti najosjetljiviji na estetičke izume međunarodne književnosti, od nedavnih pokušaja anglosaksonskih autora da izume međusobno križanje stilova do posljednjih narativnih tehnika latinoameričkih romansijera, između ostalih. Ta lucidnost, i impuls pobune protiv postojećeg književnog poretka, nalaze se u samome srcu njihova identiteta kao spisatelja.” (Casanova 2007, 43f.)

ričkom egzistencijom.³⁰ Oni su presaðeni iz biografija koje Jergovićev pripovjedač³¹ brižljivo i sažeto rekonstruira. Roman se tako razvija dvopolno – dok američki pol opisuje koliziju dvaju suprotstavljenih svjetova, bosanski je anticipira i priprema. Na taj se naćin realizira predodžba o egzilu koja je oprećna onoj što se mogla prepoznati u *Nowhere Man* i u *Shards*. Auktorijalnost pripovjedaća dominirajuća u bosanskome dijelu romana u amerićkome se povlaći otkrivajući nam narativnu instancu koja je nesigurna u vezi s prosudbama Amerikanaca o Bosancima. Stoga se i prikriva iza krinke nepouzdanosti koja se oprisutnjuje brojnim indicijama tipa “ne znam”, “nitko tu ne mođe ništa shvatiti”. (Jergović, 145). Geografska distanca formira egzil kao mjesto na kojem se ne sukobljavaju samo interesi (ili isprepliću sudbine) “domaćih” i “doseljenih”, već i kao *mjesto* na kojemu različiti “doseljeni” egzerciraju svoje sukobe koji su skupa s njima importirani u novu sredinu. Osobito je bitno promatrati kako Jergovićev pripovjedać postupno opskrbljuje Hasana potencijalom nasilja. Makar emigrirao u Ameriku davno prije rata, on ne mođe ostati imun na duhove prošlosti i prostora i mora jednakom mjerom odgovoriti na Vukove nasrtaje.

Na ovome se mjestu otvara i sljedeći segment egzilom determinirane ali simbolizmom slika prožete strukture. Naime, zaplet se priće dodatno komplicira time što je i Hasanova supruga emigrantkinja, Njemica Angela Raubal.³² Stereotipno bi poigravanje zahtijevalo da je njezin emigrantski status drukćiji od Hasanovog, što se djelimićno i realizira. No Jergović priću raslojava pridajući Angelinoj biografiji dimenziju traumatskoga koja će je povezati s Hasanovom, ali na odlučujući naćin i sa Vukinom. Naime, u dobu sazrijevanja Angelina majka obolijeva od terminalne bolesti, a otac je, kako bi je poštedito od prisustva majćinoj agoniji, šalje u pansion u bavarskim brdima.³³ Nadrealna atmosfera samoga mjesta potcrtana je prisustvom apartnih figura koje kao da su preslikane iz kakva kabineta rijetkosti. Rijeć je o skupini radikalnih ekologa koji u pansionu odrđavaju tajnoviti sastanak. Fizićim je sve prije negoli ugodan, ali ono što je za simbolićku konstrukciju Jergovićeva teksta najvađnije jest sljedeći moment: “[N]a dva koraka iza njih stajao je zalizani tip s brćićima i ogromnim mirnim vućjacom koji je po propisu sjedio pokraj njegove lijeve noge.” (Jergović, 115) Mirni vućjak se u sljedećoj sceni susreta s Angelom i njezinim psićem Cocom pretvara u zvijer. “Prestravljena ispustila je roman kad joj se iza leđa prolomio uđasan životinjski urlik, pa oštari cvileđ; dok se osvrtala, vidjela

³⁰ Ova je kolizija dvaju svjetonazora, ali i individualne psihologije usporediva s onom što smo je sreli kod Precića i Hemoni, u prikazu susreta bosanskih emigranata na tućdem tlu.

³¹ Jergovićevi su pripovjedaći rijetko auktorijalni. No u slućaju *Buićka Rivere* auktorijalnost se konstruira na virulentnim mjestima kljućnim za motivacićki sklop unutar kojega će se dvojica antagonista grafićki konstruirati kao gotovo umjetno, za potrebe naratorove strategije, kreiranim shematiziranim matricama.

³² Vukina žena nije emigrantkinja. Ona je potomak ugledne i bogate “izvorno amerićke” obitelji, njen je otac bankar. U tome smislu njegova se egzilantska prića u jednom bitnom elementu razlikuje od Hasanove.

³³ Ovdje ne mogu elaborirati kompleksnu intertekstualnu igru koju Jergović vodi s modernistićkim romanima u središtu kojih se nalazi sekluzija, poput Mannova *Ćarobnog brijega*. No valja zabiljeđiti i taj moment koji se u tkivo pripovjednoga teksta usijeca fragmentarno.

je zalizanog kako trči i viče *Wolf, Wolf*, pa vučjaka kako je Coca ščepao za vrat i baca ga s jedne na drugu stranu.” (116). Njemačko se ime “Wolf” pojavljuje kao indeks traume. Međutim, postavlja se pitanje što je doista traumatiziralo Angelu: vučjakov napad na psa ili obračun vlasnika s njim koji slijedi. “Mlatio ga je dugo, duže nego što gospodari to čine i još puno duže nego što bi to učinio prijatelj prijatelju, čak i nakon što je ovaj nekoga pokušao zaklati.” (isto). Obranu svojega postupka koju mučitelj motivira osvetom zbog izdaje i potvrđuje iskazom “*To nije sadizam*” valja promotriti u dvostrukoj motivacijskoj konstelaciji. Tek tada će se razotkriti kompleksnost pripovjedne konstrukcije koju realizira Jergović.

Stvaraju se pripovjedne niti između tog i drugog događaja u čijemu se središtu ne nalazi odnos čovjeka i životinje nego čovjeka – naime Vuke – i čovjeka – njegova oca. Efektivno upotrijebljena narativna figura jest paralelizam koji se u tekst ukotvljuje sadizmom. Jednako i bezidejno, ničim motivirano, nasilje kojemu zalizani izlaže psa po imenu Vuk primjenjuje i Vukov otac na svom sinu. Njemu zasigurno nedostaje argumentacijska profinjenost zapadnog intelektualca, ali je proces mučenja kojemu se podvrgavaju slabiji i podložni u biti jednak:

Uzeo korbač za konje i počeo me lešiti po goljoj guzici. Ovo ti je što si ukro, ovo ti je što si ga vraćo, ovo ti je što si ukro, ovo ti je što si ga vraćo. I tako jedno pedeset puta. Kajiši kože su mi guzice visili, tetka je morala dovesti Almasa, travara. Mjesec dana mi je meleme stavljao, pola godine je prošlo prije nego što sam opet čestito sjeo. (63)

Životna priča Vuke Šalipura pokazuje se obrnuto proporcionalnoj Angelinoj. Dok ona nasljeđuje vidljivu traumu gledajući zlo kojega netko nanosi drugome, on se, kroz sadistički čin koji sam doživljava, pretvara u sadistu, gubeći pri tome i najmanju mjeru etičnosti koju bi mogao imati ili steći. Hasanov je narativ usađen između dvaju oprečnosti – između nesigurnosti i (lažne) samosvijesti – i kao takav može postojati samo u stanju ekstremne labilnosti: i najmanji pomak dovoljan je da ga izbací iz stanja normalnosti i katapultira u novu neizvjesnost. Miljenko Jergović se ne fiksira na opciju u kojemu će se smjeru razvijati njegova putanja. Oproštajno pismo u kojemu veli da odlazi u Kandahar indicira novi, radikalni, egzil. No izostanak informacija, točnije njihovo uskraćivanje, i nemogućnost rekonstrukcije te putanje ostavlja otvorenima i druge mogućnosti koje neće ići u smjeru opetovane emigracije. Ovjerovljenje Hasanove daljnje sudbine ostat će pripovjedačeva tajna iza koje se ne krije želja za otkrivanjem, već za, usudio bih se reći, očuvanjem statusa quo. Tri egzilantske priče koje su oprečne preko momenta traume povezuju se u jednu, zajedničku. Ono što ih veže pokazuje na koji se način individue, bez obzira na dijametralnu suprotnost životnih iskustava, stapaju u kolektiv. Pripadnost njemu neće donijeti spas već tragediju.

Preko geografije i povijesti do aktualnosti

Roman kojega je na privp pogled najteže integrirati u šemu egzilantske književnosti bivše Jugoslavije jest *Vor dem Fest* (Prije proslave, 2014) Saše Stanišića. Problem koji se postavlja pred teoriju egzilantske, višejezične književnosti jest

nedostatak tematske spojke s “matičnom” zemljom.³⁴ Na taj je moment u provokativnom tekstu *Letzte Ausfahrt Uckermark* (Posljednji izlaz Uckermark)³⁵ ukazao Maxim Biller. Biller ne ostaje dužan svom polemičkom habitusu, no ovdje mi nije cilj predstavljati njegove teze o navodnoj neplodnosti suvremene njemačke književnosti. Sažet ću tek one momente koji se pokazuju važnima za argumentaciju što je slijedim u ovome eseju. Prema Billeru njemačka je književnost sterilna i prepuštena stereotipima. Osobito se to odnosi na onaj njezin dio koji potječe od spisatelja i spisateljica s emigrantskom pozadinom. Njegova se kritika usmjerava na dotirane i nagrađivane romane tzv. “gastarbeiter-književnosti” koji ciljaju na prikazivanje uspješne integracije imigranata (i djece imigranata) u njemačko društvo. Billerova nam radikalno zaoštrena teza priopćuje da je bilo koji berlinski raper kurdsoga ili turskoga porijekla autentičniji generacijski glas od uglađene proze kakvu se uči bilo na kursovima “creative-writing”, bilo iz lektire knjiga za koje veli da su napisane na “Suhrkamp-njemačkom”³⁶ ili iz gledanja u prezentu napisanih TV drama u produkciji ARD-a. Na tome mjestu Biller dolazi do Saše Stanišića:

Pritisak kojemu su izloženi njemački spisatelji s nenjemačkim korijenima nije za slabiće. Kada se pojavio prvi roman Saše Stanišića, grandiozan zato što je na univerzalno razumljiv način progovorio o ljubavi, življenju i ubijanju u Bosni devedesetih, Stanišić je od brojnih naših kritičara morao slušati da je sve u njemu odveć razigrano, jer kičasto, tja – na neki način previše orijentalno. Ako je želio pisati o ratu, moralo bi mu napamet pasti nešto drugo od jednog pripovjedača u prvome licu, zasnovanog na Oscaru Mazerathu, što – kao da je stajalo napisano između redova – smije samo najveći Günther Grass svih vremena. U međuvremenu je *Kako vojnik popravlja gramofon* preveden s njemačkog na 27 jezika Stanišić je u SAD i Engleskoj jedna od zvijezda nove svjetske književnosti, poput Junota Diaza ili Jumpe Lahiri – ali njegov se novi roman odigrava u jednome selu u Uckermarku, među bivšim Istočnjacima o kojima Stanišić zna isto toliko koliko njegovi kritičari o jugoslavenskom građanskom ratu od kojega je Stanišić s 14 godina morao bježati u Njemačku. Je li ta radikalna, antibiografska, promjena teme tek slučajna? Je li negdašnjeg lajpciškog studenta književnosti Sašu Stanišića napustila hrabrost? Je li mu važnije da kao Njenijemac piše o Pranjajemcima nego o ljudima poput sebe? (Biller 2014)

Biller ovdje otvara nekoliko problematičnih mjesta u vezi sa suvremeno shvaćenim pojmom “svjetske književnosti”, koji i u mojim razmišljanima zauzima centralno mjesto. No mogu li se pripadnicima nove svjetske književnosti smatrati samo oni koji tematiziraju svoju Drugost unutar zajednice u kojoj zauzimaju egzilantsku poziciju? Je li Stanišić takav spisatelj kada piše *Vojnika* a to prestaje biti onog trenutka kada, kao u *Proslavi*, uzima sebi za pravo da piše o “pranjajemčkoj”

³⁴ Posao bi mi bezmjerno olakšan da sam izabrao prvi Stanišićev roman *Wie der Soldat das Gramophon repariert* (Kako vojnik popravlja gramofon, 2006). On doista savršeno pristaje uz sliku o romanu prelaženja kulturalnih granica. Ipak mi se čini da je vrijedno pokazati da se i tamo gdje se izravno ne tematiziraju ni zemlja porijekla ni maternji jezik može govoriti o multilingvalnoj književnosti.

³⁵ Nije slučajno, vidjet će se, što Biller za naslov svoga polemičkog priloga bira upravo mjesto odigravanja Stanišićeva romana.

³⁶ Suhrkamp je najuglednija njemačka izdavačka kuća koja se već šezdesetak godina profilira zahtjevnim naslovima usmjerenim na intelektualnu publiku.

temi o kojoj, navodno, nema pojma?³⁷ Naravno, takva je argumentacija nedovoljna, a sa znanošću o književnosti jedva da može imati veze. Stoga je i valja registrirati kao pojavu ograničenu na feljton i pokušati odgovore na virulentna pitanja pronaći izvan biografija spisateljica i spisatelja.

Prije proslave koncentrira se na seosku zajednicu Fürstenfeld u Uckermarku, jezerskome pejzažu u Brandenburgu, srcu Prusije, dijelu Njemačke koji je nakon pada Berlinskoga zida i nestanka DDR-a utonuo u potpunu zapuštenost. Jedino što mu je preostalo jest idila koja ne nalazi nikakvo ispunjenje u gospodarskome smislu. Posljedica je takvoga stanja općenito nezadovoljstvo stanovništva koje prelazi u otvoreno nasilje, često obojeno smeđom bojom desnoga radikalizma. No Stanišiću nije stalo do stereotipiziranog predočavanja ljudi i zemlje o kojima govori njegov roman. Naprotiv, on se koncentrira na nasilje u izvornome smislu, analizira ga s antropološkoga stajališta, kao nešto što pripada čovjeku i ne da se definirati ili odrediti isključivo socijalnim parametrima. Ta biološka dimenzija nasilja prvi je moment kojim se novi Stanišićev roman povezuje s opsesivnom temom pokušaja objašnjavanja zla koja je dominirala *Vojnikom*. Druga se poveznica krije u epizodi s početka romana koja kao da nudi optimističan pogled u moguće zajedničko prevladavanje nametnutoga zla. Lokalni vlasnik svinjogojske farme Gölow u ranim devedesetim, za vrijeme rata u Jugoslaviji, namješta dvojicu “Jugosa” kao pomoćne radnike. Jedan od njih je Bosanac, drugi Srbin, “nije imao pojma kakva je točno razlika.” (Stanišić 2014, 36). U činu koji se može smatrati idealizacijskim dvojica radnika odlučuju da napišu pismo Billu Clintonu u kojemu će zahtijevati od njega da bombardira Srbe kako bi prekinuo rat u Bosni i Hercegovini:

A Srbin je tada rekao da nas, Srbe, moraju bombardirati. Ako samo prijete, to neće nikad prestati. Samo ne civile. Bombardirane civile ne voli nitko. Bosanac nije imao ništa protiv te ideje. Da, a onda je Gölow predložio, pa napišemo pismo predsjedniku. Obojica su se odmah složili, makar to i bila šala. Srbin je diktirao, Bosanac je znao bolje njemački i prevodio je, Gölow je onda pokušao pogoditi o čemu je riječ, a Barbara je sve zapisala na engleskom. Trajalo je to dugo u noć, na kraju se grlilo i plakalo i pismo je bilo poslano, adresirano na Bijelu kuću. (37)

Zajedništvo nominalno zaraćenih strana realizira se uz posredništvo Nijemca koji ni na koji način (“nije imao pojma kakva je razlika”) ne sudjeluje u sukobu ali osjeća obavezu da nešto pokuša kako bi se “sve okrutnosti” (36) okončale. Osobito je važno što Stanišićev pripovjedač, konzekventno realiziran u mi-formi iza koje se krije zajednica, cjelinu zbivanja te noći prelama kroz prizmu jezika. Srpski koji se transponira na loši njemački, koji, opet, biva doveden donekle u red, da bi ga, na kraju, Gölowljeva supruga prevela na engleski – sve to svjedoči o višestruko isprekidanoj komunikaciji čiji su rezultat, zasigurno, semantički šumovi koji se reflektiraju u konačnoj devijaciji izvornoga teksta. No, ni to nije sve. Poziciji razumijevanja koju pokušava uspostaviti Gölow suprotstavlja se ona nerazumijevanja i odbijanja čiji je nositelj kolektiv sela: “Nama baš i nije bilo pravo to s Jugoslavenima. Tako

³⁷ Može li, dalo bi se polemički zaoštriti diskusiju s Billerom, Tolstoj napisati *Anu Karenjinu* uzme li se u obzir nedvojbeno potvrđena biološka činjenica, da on nije žensko?

kratko nakon promjene. Nedostatak posla i bijes a on namješta njih. Nije baš da je tako kao što zvuči. Selo se čudilo.” (37). Filantropiji se suprotstavlja ksenofobija. Makar i bila relativirana iskazom “Soll es jetzt nicht so klingen, wie es klingt” (što se može prevesti i sa “nije tako kao što jeste”), ona je prisutna. Otuda Stanišić i povlači konzekvencu (i opciju) nasilja prema drukčijima koja je, što nije nikakva tajna, jedna od dominantni istočnonjemačke provincije.

Ovom epizodom roman doista tematski napušta Jugoslaviju. No ono što slijedi jest snažno asocijacijski, pa ako se hoće i simbolički,³⁸ povezano s autorovom nekadašnjom zemljom. Vidjet će se to promotri li se sljedeća scena u kojoj dolazi do civilizacijski uvjetovanog sukoba u kojemu se Nijemci pokazuju slabijom stranom. Riječ je o sceni u sauni u kojoj oficir Nacionalne Narodne Armije (NVA – ime vojske Njemačke Demokratske Republike) postaje žrtvom uzbečkog generala sovjetske vojske Trunova. Arogantni oficir pokazuje superiornost svoje nacije tako što ponižava oficira savezničke vojske, čije tijelo nije sposobno izdržati vrelinu i vlažnost zraka u sauni. Njegov se kolaps koristi kao povod za grubo ismijavanje povezano s dovodenjem u pitanje ljudske vrijednosti individue: “Cherrz? Ichh dichh nichht fragen über Anatomie. Auch ihh dihht nihht frage, warum du nihht bleiben. Ihh dihht frage warrum du bist werret gehhen. Überzeug mihh deine Wihhtigkeit, Soldat!” (43).³⁹ Stanišić parodira teškoće koje izvorni govornici ruskoga imaju s pojedinim njemačkim glasovima. N postaje NJ, Ich je Iš itd. Govorna se manja vrijednost, koja se u konkretnom slučaju zbog pozicije moći onoga kojemu je svojstvena ne doživljava kao manjak, suplementira kulturalnom razlikom izraženom i u socijalnim kodovima što ih slijedi uzbečki general. Stanišićev pripovjedač scenu vodi tako da ona na kraju stječe elemente grotesknosti, u momentu u kojemu se jedan od protagonista romana, potpukovnik Schramm, suprotstavlja Trunovu, ukazujući mu na nepriličnost takvoga tretmana. Trunov to tumači kao čin osobne hrabrosti, ljubi Schramma u usta (“kao brata”, 46) i završava sukob.

Sljedeći dokaz povezanosti Uckermarka s bivšom Jugoslavijom jest geografski. To što ga Biller previda očit je primjer površne lektire ili, što je još i gore, potpunoga nečitanja i isključivog informiranja o knjizi preko onoga što pruža njezin zaštitni omot. Gospođa je Kranz devedesetogodišnjakinja koju u njezinim životnim iskustvima ispituje mladi novinar lokalnoga lista. Njegovo se prvo pitanje odnosi upravo na porijeklo vitalne starice. Ispostavlja se da je ona podunavska Švabica, na što je reporter pita: “Točnije rečeno, jugoslavenska Njemica.” (55). On joj nameće pitanja koja bi je trebala uputiti u pravcu uspoređivanja/pronalazjenja sličnosti između dvaju regija: “Možemo govoriti o Banatu. Gledao sam fotografije. Ravan je i seoski kao i Uckermark. Pomaže li sličnost pejzaža u prilagođavanju?” (isto). Odgovor je odsječno ne. Ona odbija i svaku pomisao na nostalgiju. Porijeklo ju je

³⁸ U tome se može vidjeti veza, ma koliko tanana, između Jergovićevog i Stanišićevog pripovjednog postupka. Ma koliko različiti u ostalome, tu se dva autora involviraju na poticajan način.

³⁹ Tekst ostavljam u originalu. Nedostatan prijevod bi, otprilike, glasio: “Srdce? Ja tebe nje pitati o anatomija. Ja tebi ni nje pitati, zašto ti nje ostati. Ja tebe pitati zašto ti si vrijedan otići. Uvjeri me u svoju važnost, vojnik!”

sustiglo tek jednom, 1987, na dodjeli slikarske nagrade prilikom koje je “na lošem hrvatskom pjevala pjesmu *Poljima i traktorima*.” (56). Slušatelji iznervirani “sirovim hrvatskim” pokušali su odstraniti gospodu Kranz s bine u čemu su ih spriječili drugi slušatelji koji su joj bili skloniji. Opet je jezik izvor turbulencija i sukoba, opet se, makar to pripovjedač izravno ne kaže, zbog njega budi prikrivena ksenofobija koju nije teško povezati s onom što su je oćutjeli Bosanac i Srbin gotovo dvadeset godina kasnije.

Moment geografije nastavlja se i u povezanosti s poviješću. O tome zorno svjedoči fiksiranost Fürstenfeldea na vlastitu prošlost koja mitološku formulaciju pronalazi u jednome zapisu iz Zavičajnog muzeja:

Ljudska ruka nije podijelila vode oko Fürstenfeldea tako da sada imamo dva jezera, to je učinio jedan div. Prije mnogo, mnogo vremena s dalmatinskih se Dinarida obrušio vrh jednoga brda i bio je tako zavatlan da je završio ovdje i vode zauvijek podijelio na dva dijela.

I na Dinaridima pripovijedaju istu priču. Vrh je jednoga brijega divu priječio pogled na Jadran, dakle uklonio ju je. Ne spominje se da je kamenje stiglo sve do Uckermarka. No na njima se mogu otkriti moćni otisci prstiju kao i izbljედjeli pozdrav na staro-crkvenoslavenskom koji bi mogao značiti: “Božja je ljubav spas”, ili “Bogoljub je jedna špargla”. (124, potcrtao S.S.)

Na ovakvim se mjestima lako prepoznaje Stanišićev rugalački duh koji se može smatrati i konstantom Hemonova pripovijedanja. Spajanje nespojivog u apsurdnim kalamburima još jedna je poetička odlika koja literaturu egzila čini jedinstvenom, bez obzira na tematska odstupanja.

Već ovaj kratki prikaz četiriju ključnih scena s početka romana pokazuje u kolikoj mjeri Stanišić, bez obzira na udaljenost primarnoga pripovjednog toka od teme egzila, ostaje povezan s njom. Sada valja progovoriti ponešto i o simboličko-asocijacijskoj razini na kojoj se problematika jezika, povijesti i geografije realizira na jednoj dubljoj dimenziji. Naime, siže je romana prožet poviješću. Ona se pojavljuje u najraznolikijim oblicima, počev od prizivanja u rekonstrukcijama onoga što je bilo i intenzivnome praćenju, stvarnih ili izmišljenih, tradicija,⁴⁰ što u interpoliranju elemenata iz aktualnih kronika, ali i prikazivanjem likova koji se bave očuvanjem zavičajne prošlosti. Kao indeks tog općeg poštovanja povijesti može se navesti sljedeći iskaz anonimiziranoga mi-pripovjedača: “Imamo povjerenje u stare pripovijesti, i vjerujemo u vrijednost bakra.” (53). Bakar je povezan sa zvonima koja se u tekstu pojavljuju kao simboli ustrajnosti i regeneracije zajednice. Nakon što ih se istopi kao dobrovoljni prilog za rat, opet ih se izlije kako bi zajednicu podsjetili da doista i jest zajednica, i to preko dijeljenja prošlosti. U tu svrhu se unutar pripovjednoga teksta instalira sljedeća figura koja dodatno potcrtava značaj kulturalnoga pamćenja. Riječ je o voditeljici zavičajnoga muzeja, arhivarki ali i koordinatorki aukcije koja se organizira svake godine povodom proslave. Objekti koji mijenjaju vlasnike najčešće su memorabilije što se potvrđuje i listom koju Stanišić integrira u roman.

⁴⁰ Uostalom, i samo ime romana ukazuje na proslavu koja se smatra tradicionalnim naslijeđem cijeloga sela, na događaj koji je zabilježen u kronikama.

Njime dominiraju dvije dodatne interpolacije koje se s glavnim dijelom vezuju tek asocijativno: navodi iz arhiva Fürstenfelda koji sežu do šesnaestog stoljeća i priča o prirodi čija je glavna junakinja lisica. U ta se dva slučaja pripovjedna perspektiva bitno mijenja. Dodatno, "arhivarski" dio operira i drukčijim jezikom, jednom od strane pripovjedačeva glasa modificiranom verzijom donjonjemačkoga, ipak razumljivom suvremenom čitatelju. "Životinjski", pak, prisvaja unutarnju fokalizaciju same lisice. U noći prije proslave, koncentriranome središtu priče cijeloga romana, ona se potkrada i šunja ljudskim putovima, tražeći kokoši, njihova jaja kojima bi prehranila mlade. Putanja joj se križa s ljudskom, instinktom otkriva tko joj želi zlo, tko je pak ravnodušan prema njoj. Krađa iz kokošinjca simbolički-asocijativno povezuje se s krađama što se u noćno vrijeme pripovijedanja zbivaju u Fürsteneldeu, provala u arhiv, krađa bakra; nasilje koje će ona sprovesti nad kokošima (smisleno jer nužno) uspoređuje se s nasiljem koje ljudi nanose jedni drugima (besmisleno jer kontingentno). Stradanje lisice od pijetla, bijeg iz kokošinjca kojega napušta povrijeđena ali ipak trijumfalno, budući da se dočepala željenih jaja, paralelizirani su s pričama o ljudima koji se susreću jedni s drugima, stoljećima, samo da bi si naudili. To je pesimistična slika koju na kraju pruža Stanišićev roman, koja ostaje dominantna, u svojoj tragici, bez obzira na povremene proplamsaje humora, na ruganje ljudskim nesavršenostima, dakle na one elemente na koje nas je navikao *Vojnik*. No poetika smijeha kroz suze koju je Stanišić razvijao u tome romanu ovdje se zaoštava, postaje čak i ozbiljnija – možda upravo zato što ne govori o ratu, već o svakodnevici, i to onoj koja jedno selo ostavlja u stanju zaleđenosti i ukočenosti već stoljećima. Realizirajući potencijal svojega vješto zamišljenog zapleta bosansko je njemački pripovjedač ispričao globalnu priču koja se, ma što o tome mislio Maxim Biller, bez šavova uklapa u povijest nove globalizirane svjetske književnosti, neovisne o nacionalnim identitetima ili maternjim jezicima.

Za kraj mi ostaje sažeti dosada rečeno. Slijedeći postulate što ih je postavila moderna komparatistika shvaćena i kao znanost o prevodenju, i kao znanost o kulturi, i kao "svjetska književnost" pokušao sam u te tokove integrirati i one dijelove južnoslavenskih književnosti zahvaćene globalizacijskim strujanjima. Na primjerima četiri bosanska autora koji stvaraju u različitim sredinama i na različitim jezicima htio sam ukazati na niti koje povezuju njihova djela i integriraju ih u jednu cjelinu koja će pokazati zajedništvo ali u isto vrijeme napustiti okvire tradicionalno shvaćene nacionalne književnosti. Koristeći se teorijskim okvirima što su ih postavili znanstvenice i znanstvenici poput Edwarda Saida, Emily Apter, Pascale Casanova, Yasemin Yıldız, između ostalih, ukazao sam na potencijal, ako se želi i politički, koji nudi takav pristup. Istovremeno, htio sam usmjeriti svoje istraživanje na područje jedne periferne kulture koja se, i preko spisateljica i spisatelja koji su aproprirali jezik centra, pomjera prema njemu ne želeći pri tom žrtvovati, ponekad blagotvorni, status *littérature mineure*. Kao najvirulentniji moment tog kretanja pokazao se, nedvojbeno, egzil. Otuda i snažan akcent koji sam stavio upravo na njega.

Bibliografija

a) Primarna

- Hemon, Aleksandar (2002): *Nowhere Man*. London.
- Jergović, Miljenko (2002): *Buick Rivera*. Zagreb.
- Precić, Ismet (2011): *Shards*. New York.
- Stanišić, Saša (2014): *Vor dem Fest*. München.
-

b) Sekundarna

- Apter, Emily (2006): *The Translation Zone. A New Comparative Literature*. Princeton i Oxford.
- -----(2013): *Against World Literature. On the Politics of Untranslatability*. London.
- Auerbach, Erich (1958): *Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätantike und im Mittelalter*. Bern.
- Avdagić Anisa (2005): "Cross the Border – Close the Gap. Aleksandar Hemon, *Čovjek bez prošlosti*". In: *Razlika/Différance*. 4 (10-11). 85-94.
- Beganović, Davor (2009): *Poetika melankolije, Na tragovima suvremene bosanskohercegovačke književnosti*. Sarajevo.
- Biller, Maxim (2014): "Letzte Ausfahrt Uckermark". <http://www.zeit.de/2014/09/deutsche-gegenwartsliteratur-maxim-biller>, posljednji pristup 20.9.2014.
- Casanova, Pascale (2007): *The World Republic of Letters*. Prijevod s francuskog M. B. Debevoise. Izvorno 1999. Cambridge, Mass. i London
- Curtius, Ernst Robert (1948): *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Tübingen, Basel.
- Denić-Grabčić, Alma (2005): "Wo bin ich? – Mapiranje – Mjesto na kojem želite sanjati". In: *Razlika/Différance*. 4 (10-11). 75-84.
- Galijaš, Armina (2011): *Eine bosnische Stadt im zeichen des Krieges. Ethnopolitik und Alltag in Banja Luka (1990-1995)*. München.
- Hayot, Eric (2006): "Immigrating Fictions. Unfailing Mediation in Dictée and Becoming Madame Mao". In: *Contemporary Literature*. Vol. 47 (4). 601-635.
- Hitzke, Diana i Ivan Majić (s.a.): "The State(s) of Post-Yugoslav Literature". http://www.kakanien.ac.at/beitr/re_visions/DHitzke_IMajic1.pdf, posljednji pristup 20.9.2014.
- Jergović, Miljenko: "Babe hvale, preziru junake". <http://www.jergovic.com/ajfelov-most/>, posljednji pristup 20.9.2014.
- LaCapra, Dominick (1998): *History and Memory After Auschwitz*. Ithaca I New York.
- Mathes, Frauke i David Williams (2013): "Displacement, Self-(Re)Construction, and Writing the Bosnian War. Aleksandar Hemon and Saša Stanišić". In: *Comparative Literature*. 10 (1). 27-45.
- Walkowitz, Rebecca L. (2006): "The Location of Literature. The Transnational Book and Migrant Writer". In: *Contemporary Literature*. Vol. 47 (4). 527-545.
- Yıldız, Yasemin (2012): *Beyond the Mother Tongue. The Postmonolingual Condition*. New York.

Janja Žitnik Serafin

Slovenačka književnost u dijaspori

prevela sa slovenačkog: Ana Ristović

Foto: Igor Lapajne

Slovinci su se iseljavali sa slovenačke etničke teritorije već u doba turskih prodiranja, od početka 15. do kraja 16. veka, a pre svega u periodu kontrareformacije, krajem 16. i početkom 17. veka. Najveći talas iseljavanja Slovenaca trajao je od početka 80-ih godina 19. veka do Prvog svetskog rata. U tom periodu se zbog teških životnih uslova, po nekim procenama, sa slovenačke teritorije iselilo oko 300.000 stanovnika. Najviše ljudi je otišlo u SAD, a sledeći masovni slovenački emigrantski talas bio je u rudarske predele Rurske i Rajnske oblasti u Nemačkoj.¹ Pre Prvog svetskog rata Slovenci su naseljavali rudarske krajeve Vestfalije, Alzasa i Lorene, a nakon Prvog svetskog rata naseljavaju se i u Holandiji, Belgiji, Luksemburgu i drugim zemljama.

Godine 1921, a još više 1924, SAD su prilično radikalno smanjile kvotu za imigrante, tako da je u tom delu sveta do kraja Drugog svetskog rata bilo veoma malo novih slovenačkih doseljenika. Dvadesete i tridesete godine 20. veka u tom smislu najviše je obeležilo masovno iseljavanje Slovenaca iz Furlanije, gde je slovenačka nacionalna manjina u Italiji bila izložena ekonomskim i odnarođavajućim pritiscima fašističkog režima. Iseljavali su se u Kraljevinu SHS, odnosno Jugoslaviju i druge evropske države, donekle i u Kanadu i Australiju, a pre svega u Južnu Ameriku, gde je tokom oba rata emigriralo oko 30.000 Slovenaca. Više od 20.000 Slovenaca nastanilo se u Argentini, dok je većina drugih otišla u Brazil i Urugvaj. U Nemačkoj je posle 1918. živelo oko 40.000 Slovenaca,² u Francuskoj ih je pred sam početak

¹ Erich Werner, *Slovinci v Porurju*, Ljubljana, 1985.

² Marjan Drnovšek, *Izseljevanje Slovencev v razvite evropske države do leta 1940*, u: *Slovenska izseljenska književnost 1: Evropa, Avstralija, Azija* (ur. J. Žitnik u saradnji sa H. Glušič), Ljubljana, 1999, str. 42.

Drugog svetskog rata bilo 34.000,³ a u SAD se već do 1924. doslelilo više od 140.000 Slovenaca.

Nakon Drugog svetskog rata iz Slovenije se u izbegličke kampove u Austriji i Italiji sklonilo više desetina hiljada političkih begunaca. Krajem maja 1945. britanska vojna uprava je iz austrijskog izbegličkog kampa Vetrinj poslala 8000–12.000 pripadnika poražene Slovenačke narodne vojske (domobranaca) u Jugoslaviju, gde su većinom postali žrtve tajnih masovnih pogroma. Ti pogromi, koji predstavljaju najveću mrlju u slovenačkoj istoriji 20. veka, nekoliko decenija nakon rata bili su jedna od glavnih književnih tema pisaca iz redova posleratne slovenačke političke emigracije. U periodu 1948–50. većina slovenačkih civilnih begunaca preselila se iz izbegličkih kampova u države koje su bile spremne da ih prihvate. Najviše njih, oko 6000, iselilo se u Argentinu, mnogo manje u Kanadu i SAD, a još manje u druge evropske i južnoameričke države kao i u Australiju. Sledeći posleratni masovni talas iseljavanja Slovenaca tekao je od otvaranja jugoslovenske granice 1963. do sredine sedamdesetih godina 20. veka, a bio je usmeren pre svega na Kanadu. U to doba tamo se iselilo oko 12.000 Slovenaca,⁴ Australiju i razvijenije evropske države, kojima je bila potrebna tuđa jeftina radna snaga; najviše Slovenaca u to vreme izabralo je Nemačku ili Švedsku. Pri kraju 20. veka u SAD je navodno živelo oko 250.000 slovenačkih emigranata i njihovih potomaka,⁵ u Nemačkoj preko 60.000,⁶ u Kanadi od 25.000–40.000⁷ (iako je, u zvaničnim popisima stanovništva manje od četvrtine navelo svoje slovenačko poreklo), u Australiji od 20.000–30.000⁸ itd.

Sedamdesetih godina 20. veka Slovenija je već prilično počela da oskudeva u radnoj snazi, što je u velikoj meri zaustavilo iseljavanje i podstaklo masovno doseljavanje radnika i njihovih porodica, najviše iz drugih republika tadašnje Jugoslavije. Iseljavanje Slovenaca se u manjem broju nastavilo do današnjih dana. U novije vreme Sloveniju sve više napuštaju pre svega kvalifikovani radnici i obrazovani ljudi, koji kod kuće zbog sve veće nezaposlenosti ne mogu da nađu odgovarajuće zaposlenje ili u inostranstvu pokušavaju da pronađu mogućnosti za bolju zaradu i povoljnije uslove za rad.

*

Književni rad slovenačkih iseljenika počinje od najstarijih misionarskih pisama na latinskom i nemačkom jeziku, koja su u periodu 1642–1849. objavljivana u

³ Slava Lipoglavšek-Rakovec, Slovenski izseljenci: geografski pregled predvojnega stanja, *Geografski vestnik*, 12 (1950), str. 34.

⁴ Mirko Jurak, Kanada, u: *Slovenska izseljenska književnost 2: Severna Amerika* (ur. J. Žitnik u saradnji sa H. Glušič), Ljubljana, 1999, str. 314.

⁵ Marina Lukšič Hacin, *Ko tujina postane dom: resocijalizacija in narodna identiteta pri slovenskih izseljencih*, Ljubljana, 1995, str. 43.

⁶ Gregor Steklačič, Slovensko izseljenstvo in zdomstvo v Nemčiji: diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2009, str. 9.

⁷ Jurak, navedeno delo, str. 315.

⁸ Breda Čebulj Sajko, *Med srečo in svobodo: avstralski Slovenci o sebi*, Ljubljana, 1992, str. 77.

različitim glasilima u Augzsburgu, Gracu i Beču, na slovenačkom od 1833. godine, a od 1841. u časopisu *Zgodnja danica*. Do kraja 19. veka tekstovi emigranata, pre svega misionarski, bili su pisani uglavnom na latinskom, ključnim evropskim jezicima, čak i na jezicima starosedelaca, među kojima su živeli misionari, a delimično i na slovenačkom. Već na samom početku pojavljivale su se i druge književne vrste, posebno putopisi, autobiografije, biografije, polemički tekstovi, verskopoučna dela, popularnonaučna dela i poezija.⁹

S dolaskom prvog masovnog talasa slovenačkih doseljenika u SAD, krajem 19. veka tamo se formirala dovoljno jaka zajednica koja je mogla da se organizovano pobrine za svoje kulturne potrebe. Počela su da se osnivaju slovenačka (najpre potporna) društva, horovi i pozorišne trupe. Prvo slovenačko društvo u SAD bilo je osnovano 1882; prvi slovenački iseljenički časopis *Amerikanski Slovenec* počeo je da izlazi 1891. godine, a potom su usledili i drugi listovi. Dvadesetih i tridesetih godina 20. veka slovenačko novinarstvo u SAD doseglo je neverovatne razmere, s obzirom na to da su pored nekih »glavnih« časopisa (*Prosveta*, *Ameriška domovina*, *Glas naroda*, *Enakopravnost*), kulturnih revija (*Cankarjev glasnik*) i godišnjaka (*Slovensko-ameriški koledar*, *Ameriški družinski koledar*, *Ave Maria koledar*) izlazili i brojni drugi časopisi. Tako je i u književnom radu Slovenaca u SAD sasvim prevladao slovenački jezik. Kao i društva, i njihove publikacije i autori su se uglavnom polarizovali, s jedne strane na pisce hrišćanske struje i s druge na proleterske pisce i pisce umerene levice; samo retki pisci ostali su ideološki neutralni. Književnici, od kojih su mnogi bili urednici i prevodioci, često su obavljali i druge važne funkcije u kulturnom životu predratne slovenačke zajednice u SAD.

Proza, uglavnom realistička, po svojoj sadržini se razvijala u različitim pravcima. Po uzoru na naturalističku društvenoangažovanu američku prozu s početka 20. veka (*muckraking novel*) socijalna tematika beznadežnog fabričkog i rudarskog života, siromaštva i nezaposlenosti u to vreme je počela da biva sve zastupljenija i među slovenačkoameričkim piscima, čak i među pesnicima. Većina njihovih originalnih tekstova tog tipa seže u dvadesete i tridesete godine, delimično još i u četrdesete, a u priličnoj meri i pre 1920. godine. Zbirka različitih autora *Ameriške povesti*, koja je karakterističan primer za takvu vrstu kratke proze, objavljena je u slovenačkoj Prosvetnoj matici u Čikagu 1943, premda je ta tematika doživela svoj procvat i u delu posleratnih slovenačkih autora u SAD, na primer, u kratkoj priči John Kovach Karla Mauseera.¹⁰ U dužim pripovednim vrstama tu problematiku je literarizovao pre svega Ivan Molek u romanu *Zajedalci* (1920) kao i u trilogiji *Dva svetova* (1932), *Veliko mravljišće* (1934) i *Sesuti stolp* (1935), dok su je drugi autori upotreбили pre svega u kratkoj prozi i delimično u poeziji. Društenokritičku i proletersku prozu pisali su, između ostalih, Anna Praček Krasna, Katka Zupančič, Ivan Jontez, Zvonko A. Novak, Ivan Molek i Etbin Kristan. Najznačajniji predstavnik putopisne

⁹ Za iscrpnu analizu početka te književnosti vidi: Janez Stanonik, Književnost Slovencev v ZDA pred letom 1891, u: *Slovenska izseljenska književnost 2*, str. 15–88.

¹⁰ *Anthology of Slovenian American Literature* (ur. G. E. Gobetz in A. Donchenko), Willoughby Hills, Ohio, 1977, str. 75–81.

proze je Jože Grdina, prozu za decu i omladinu, često didaktičku, pored učiteljica i učitelja (Katka Zupančič, Anna Praček Krasna, Andrej Kobal) povremeno su pisali i neki drugi autori. U emigrantskoj periodici možemo pronaći i humorističku prozu, koja obuhvata različite žanrove, od šaljive anegdote do društvene satire. Autobiografsku, biografsku i memoarsku prozu srećemo i u delima čitavog niza pripovedača (između ostalih i Andreja Kobala, Jožeta Grdine, Anne Praček Krasni i Janka N. Roglja), a u najvažnije autore na tom području spada Jurij M. Trunk. Zahvaljujući bogatstvu istorijskih podataka kojima raspolažu, njegova dela *Amerika in Amerikanci* (1912) kao i *Spomini* (1950) važan su izvor za istraživanje istorije slovenačke emigracije.

Poezije epike ima malo; prevlađuje lirika, koju, kada je reč o sadržaju, možemo takođe da razvrstamo na društvenokritičko i proletersko pesništvo, intimno-ispovednu, ljubavnu i refleksivnu liriku, rodoljubivu i nostalgičnu, didaktičnu, satiričnu i šaljivu poeziju. Jack Tomšič, omiljen je pesnik u emigraciji, u samizdatu je objavio dve zbirke jednostavnih pesama, od kojih je za neke napisana muzika. Ivan Zorman, takođe je u samizdatu objavio šest zbirki pesama skoro »narodno« jednostavnog oblika, izrazito melodičnih, komunikativnih i sadržajno zanimljivih, nesumnjivo je najpopularniji slovenački pesnik u emigraciji. Za većinu njegovih pesama komponovali su muziku poznati slovenački kompozitori u domovini i rasejanju. Društvenokritička i proleterska poezija se najčešće javlja u novinskoj štampi, objavljivali su je autori iste takve proze. Ličnoispovedna, ljubavna i refleksivna lirika je stilski razapeta između jednostavne deskriptivnosti (Janko N. Rogelj, Ivan Zorman, Ivan Jontez, Mary Jugg Molek) i asocijativno bogate metaforike (zrelija Anna Praček Krasna), simbolike i apstraktnosti (Rose Mary Prosen, koja je objavljivala na engleskom). Rodoljubivu i posebno poeziju inspirisanu nostalgijom za domovinom pronalazimo kod skoro svih pesnika u rasejanju, a ona se motivski najčešće kreće između idealizovanja nekadašnje domovine i demonizovanja nove. Osnovni ton pretežnog dela tadašnje slovenačke lirike u SAD, zarobljene u beznadežnu čežnju za izgubljenom domovinom, skoncentrisan je u pesmi Anne Praček Krasne¹¹ *Strta perot (Slomljeno krilo)*:

*Proleće i zelenilo, vedre visine,
pesma preko polja,
primamljive dubrave–
neukrotiva čežnja
željne puta.*

*O! zašto nije zakoračio jače,
onaj ko je slomio krilo ...*¹²

¹¹ Pesnikinja, prozna književnica i urednica Anna Praček Krasna (1900–1988) se nakon italijanske okupacije Primorske 1920. iselila u SAD, a 1972. se vratila u domovinu.

¹² Anna Praček Krasna, Strta perot, *Mladinski list* (Chicago), 1935, citirano u: *Naši na tujih tleh* (ur. J. Petrič), Ljubljana, 1982, str. 214.

I dramska književnost sadržajno, motivski i idejno podseća na poeziju i prozu. U to vreme možemo da primetimo društvenokritičku i proletersku dramu (Etbin Kristan, Ivan Molek), tragediju sa emigrantskom tematikom (Kazimir Zakrajšek), “narodnu” veselu igru (Andrej Kobal, Frank Česen), istorijsku dramu (Andrej Kobal, Joško Oven), komediju, satiru, farsu (Etbin Kristan, Ivan Molek) i omladinsku dramu (Katka Zupančič).¹³

U prvoj generaciji tih predratnih iseljenika u SAD, koji su pisali na engleskom jeziku, najvažniji su Louis Adamič, koji sa svojih dvadesetak knjiga i 500 časopisnih objava važi za najuspešnijeg slovenačkog pisca u emigraciji i verovatno i za do sada međunarodno najpoznatijeg Slovenca (pisao je pre svega društvenokritičku dokumentarnu prozu), i Paul Laric. U drugoj generaciji predratnih doseljenika, koja je bila rođena već u SAD, ističu se Mary Jugg Molek, Frank Mlakar i Rose Mary Prosen, koja je objavila više kvalitetnih pesničkih zbirki. Među piscima koji pišu na engleskom jeziku pored veoma popularnog Adamiča treba svakako istaći mnogo manje plodne autore Mlakara i Larica, koji se sa svojim najvažnijim knjigama – prvi s psihološkim romanom *He, the Father* (1950), a drugi sa skoro četiri decenije kasnijim romanom *Maribor Remembered* (1989), uvrštavaju u sam vrh slovenačkoameričkog pripovedništva.¹⁴

Iako je pred Drugi svetski rat razvoj kulturnog života slovenačkih iseljeničkih zajednica u drugim delovima sveta pratio slične modele kao u SAD, književno delo slovenačkih iseljenika u drugim zemljama se ni po obimu ni po kvalitetu ne može uporediti sa razmahom književnog stvaralaštva predratnih slovenačkih iseljenika u SAD. I u zapadnoj Evropi su prva slovenačka iseljenička društva bila osnovana kao potporna društva, koja su vremenom postajala kulturno-prosvetna i društvena središta. Slovenci su osnivali horove, glumačke i folklorne grupe, šahovske i sportske klubove i biblioteke. Najstarija slovenačka iseljenička društva u zapadnoj Evropi su nastala još pre Prvog svetskog rata u Nemačkoj, a između dva rata i u nekim drugim zemljama.¹⁵ U poređenju sa sličnim društvima u SAD, ova u Evropi su bila mnogo manje raširena, Slovenci ovde nisu gradili svoje narodne domove, škole i crkve, a i njihova štampa je bila mnogo skromnija. U zapadnoj Evropi je između dva rata izlazilo deset novina “jugoslovenskih” emigranata i dvadesetak komunističkih, odnosno levoorijentisanih radničkih listova, sa kojima su saradivali i Slovenci; neki od njih su imali čak i slovenačke dodatke. Od pet katoličkih glasila za slovenačke iseljenike dva su izlazila u Sloveniji, a tri u zapadnoj Evropi. Kada su u pitanju književni prilozima, najzanimljiviji su mesečnici *Naš zvon* (1925–27) i *Rafael* (1931–35) odnosno *Izseljenski vestnik – Rafael* (1936–37, kao i *Izseljenski vestnik* 1938–40). Tekstovi koji su objavljivani u njima još uvek nisu imali veće umetničke ambicije, ali su pre svega zanimljivi kao istorijski dokument, u kojem se slikovito ogledaju iskustva

¹³ Jerneja Petrič, Književnost slovenskih izseljencev in njihovih potomcev v ZDA od leta 1891, u: *Slovenska izseljenska književnost 2*, str. 89–101.

¹⁴ Detaljno o tome piše Petrič, navedeno delo, str. 155–257.

¹⁵ Marjan Drnovšek, Slovenska izseljenska društva v zahodnoevropskih državah med obema svetovnima vojnama, *Dve domovini / Two Homelands*, 7 (1996), str. 27–43.

i osećanja slovenačkih iseljenika, posebno u rudarskim predelima zapadne Evrope. Među kvalitetnije predratne stvaraoce slovenačke književnosti u evropskoj emigraciji, koji se uglavnom nisu povezivali sa tamošnjim društvima slovenačkih iseljenika, spadaju pre svega pesnik i istoričar umetnosti Vojeslav Mole, koji je živio u Krakovu, kao i pripovedač, pesnik i književni istoričar Janko Lavrin iz Velike Britanije. Treba pomenuti i delo dva Slovenca u Francuskoj: književni i prevodilački rad slikara Vena Piona i na francuskom jeziku objavljenu poeziju (12 pesničkih zbirki) kao i nekoliko prevoda Vladimira Kavčiča – Jeana Vodaina . Obojica spadaju – kao i Mole i Lavrin – u predratne iseljenike, mada težište njihovog književnog odnosno prevodilačkog rada seže u period nakon Drugog svetskog rata.¹⁶

U Južnoj Americi početak društvenog života tamošnje slovenačke zajednice seže u leto 1924, kada je osnovano Radničko kulturno društvo *Ljudski oder* u Buenos Airesu. Nakon 1929. argentinski Slovenci su osnovali još čitav niz društava, škola i kurseva, horova, dramskih odseka, biblioteka i čitaonica, a društva su u većoj meri sama izgradila svoje domove. Predratni slovenački listovi i časopisi u Južnoj Americi, u kojima možemo naći najviše književnih priloga (pokrenuti su u Argentini krajem dvadesetih, odnosno tridesetih godina), jesu *Slovenski tednik*, *Duhovno življenje*, *Novi list* i *Njiva*. Osim argentinskih Slovenaca u njima su objavljivali i pisci iz drugih zemalja Južne Amerike. Tu su objavljivala i najvažnija četiri autora posleratnog perioda, a to su pesnik i pisac David Doktorič iz Urugvaja, Ivan (Jan) Kacin iz Argentine (objavio je niz pesama, pripovedaka, eseja i čak i dva dramska teksta), pisac Gvidon Jug, takođe iz Argentine – poznat pre svega po putopisnoj knjizi *Izseljenec: Vtisi mojega popotovanja v Argentino* (Buenos Aires: samizdat, 1931) – i tematski zanimljiv pesnik i pisac Bogomil Trampuž Bratina iz Ekvadora, koji je pored knjige na španskom objavio nekoliko pesama na slovenačkom jeziku u *Duhovnom življenju*, a veći deo njegove književne zaostavštine je ostao u rukopisu.

*

Pobedom socijalističke revolucije maja 1945. zajedno sa drugim protivnicima novog režima Sloveniju su neposredno pred početak rata i tokom njega napustili afirmisani književnici, koji kao protivnici Oslobođilačkog fronta nisu podržali njen poziv na kulturni muk i tokom rata su nastavili da objavljuju u onim medijima koji su bili pod nadzorom okupatora. Većina pisaca prve generacije posleratnih emigranta nastavila je da piše i objavljuje i u emigraciji, u periodu 1945–50, pre svega u austrijskim izbegličkim kampovima Peggez kod Lijenca i Spittal kao i u italijanskim kampovima Servigliano, Eboli i dr., gde su čak izdavali svoja glasila, povremeno i knjige.¹⁷ Većina begunaca se u periodu 1948–50 preselila u Argentinu. Kao što su u okviru slovenačke emigrantske književnosti pre Drugog svetskog rata vodeću ulo-

¹⁶ Detaljnije o tome u: Janja Žitnik, Literarni poskusi Slovencev v drugih deželah Evrope do leta 1945, u: *Slovenska izseljenska književnost 1*, str. 77–116.

¹⁷ Janja Žitnik, Begunska izkušnja slovenskih zdomskih književnikov, u: Rozina Švent, *Slovenski begunci v Avstriji 1945–1950*, Ljubljana, str. 329–342.

gu igrali Slovenci u SAD, nakon 1949. glavnu inicijativu su preuzeli slovenački doseljenici u Argentini, koji su tesno saradivali sa posleratnim slovenačkim iseljenicima u drugim delovima sveta, kao i sa katoličkim krugom predratnih doseljenika u Južnoj Americi i njihovom glavnom revijom za kulturu *Duhovno življenje*, ustanovljenom 1933. godine. Ubrzo nakon dolaska pokrenuli su i svoje periodične publikacije, koje i danas predstavljaju važan izvor za književnoistorijska istraživanja slovenačke emigracije. U najvažnije svakako spadaju *Zbornik – Koledar Svobodne Slovenije* (osnovan 1949) i časopis *Meddobje*, koji je počeo da izlazi ubrzo nakon osnivanja Slovenske kulturne akcije (SKA) u Buenos Airesu 1954. i sa kojim saraduju slovenački autori u emigraciji iz najrazličitijih delova sveta. Individualnoj afirmaciji pojedinih pisaca u emigraciji najviše je doprinela dinamična izdavačka delatnost. Tokom prvih godina SKA je glavna i najvažnija kulturna ustanova posleratne slovenačke emigracije. Delovala je u okviru pet oseka (filozofskog, književnog, muzičkog, likovno-umetničkog i pozorišnog), a vremenom su osnovali i nove. Godine 2005. slovenački predsednik Janez Drnovšek je odlikovao SKA zlatnom medaljom za zasluge.

U poeziji te grupe izdvaja se više pravaca. Prvi, koji je prevladavao u ranom periodu, proizlazi iz katolicizma, a obuhvata religioznu epiku i metafizičku liriku, bol zbog ratnog poraza, posleratnih zločina pobednika nad poraženima i gubitka doma ravnotežu traži u meditaciji (Tine Debeljak, Vinko Žitnik, Franc Sodja, Branko Rozman, povratnik Štefan Tonkli i katoličko orijentisani pisci iz drugih delova sveta, koji su saradivali u SKA - Vladimir Truhlar i Rafko Vodeb iz Rima, Vladimir Kos iz Japan). Taj pravac uglavnom proizlazi iz književne tradicije časopisa *Dom in svet*; dominira tradicionalna forma, veoma zastupljen je sonet. Mnogo je manje ljubavne lirike a još manje erotike. Izraziti stvaralački podsticaji su rodoljublje (tu prevladavaju estetski manje uspešne prigodne pesme, pisane povodom važnih godišnjica) i nostalgija za domom, koja je glavno obeležje poezije slovenačkih emigranata, kako predratne tako i posleratne. Nostalgija je izrazito prisutna u refleksivnoj lirici, koja odražava poseban položaj iseljenika: njihovu iskorenjenost, razdvojenost, konflikt sa svetom i nemirenje sa sudbinom, usamljenost, osećanje praznine. U refleksivnoj lirici se dogodio najveći formalni preokret, od tradicionalnih matrica do inovacija, čak i eksperimenta, slobodni stih jednostavno prilagođava sebi elemente simbolizma i ekspresionizma. Tokom poslednjih decenija zastupljena je u izvesnoj meri i društvenoangažovana poezija koja više nije orijentisana samo na događaje iz Drugog svetskog rata i neposredno nakon njega, već pre svega tematizuje krizu vrednosti savremenog sveta.

U pripovednoj prozi prevladuje realistička priča, omiljena vrsta je pripovetka (Lojze Ilija iz Venezuele, Karel Mauser iz SAD). Veliki deo pripovedne proze obrađuje događaje iz Drugog svetskog rata i doba emigracije. Kratka proza se njiše između zavičajne, koja rado pribegava deskriptivnom pripovednom stilu kao i idealizaciji života u domovini, i ekspresivnijih savremenih oblika koji su prikladniji za problematizaciju života u tuđini. Pravi društveni roman je retkost, važni predstavnici su Marijan Marolt (*Zori, noč vesela*, Buenos Aires, SKA: 1956), Stanko Kociper (*Na božji dlani* (Buenos Aires: SKA, 1957) i Frank Bükvič iz SAD (*Vojna in revolucija*,

Buenos Aires: SKA, 1983). Iseljeničko pripovedništvo je doseglo vrh s psihološkim romanom (Zorko Simčič, Ruda Jurčec), koji s Levom Detelom prelazi u avangardnu prozu. Glavni predstavnik književnosti za omladinu je Mirko Kunčič, a važno mesto zauzimaju autobiografija i memoarska proza (Ruda Jurčec, Stanko Kociper, Vladimir Vauhnik iz Švajcarske) kao i bogata "planinska književnost" (Vojko Arko, Dinko Bertoncej). Deo posleratne iseljeničke proze je polarizovan na krajnje tradicionalističku i krajnje modernističku, a između se proteže čitav niz prilično različitih iako manje izrazitih književnih pristupa.

Dramska književnost slovenačkih političkih emigranata je – kao i deo proze, čak i poezije – pretežno usmerena na kolektivnu samoanalizu, ponovno prisećanje na ratne i posleratne događaje, traženje uzroka za nastanak domobranstva i slovenačke političke emigracije i izražavanje njenih kolektivnih osećanja, trauma, planova i vizija. Upravo zbog te tematske omeđenosti, tj. usredsređenosti na pitanja ratnog poraza kao i posleratnog pogroma domobranaca, dramska književnost slovenačke političke emigracije je motivski i stilski manje raznovrsna od poezije i proze, pa i od dramske književnosti koja je istovremeno nastajala u matičnoj Sloveniji.

Među književnim stvaraocima u Argentini treba na prvom mestu navesti pesnika, pisca, prevodioca, urednika i književnog istoričara Tineta Debeljaka, koji zajedno sa Francetom Papežom, Vinkom Žitnikom, Vinkom Rodeom, Tinetom Debeljakom ml. i Tonetom Rodeom spada u najvažnije argentinkoslovenačke pesnike. S vidika pesničkog razvoja zanimljiv je Vinko Žitnik, koji je izvršio svojevrstan prelazak od tradicionalističnog soneta (40 neobjavljenih pesničkih zbirki) do zvučno takođe urbanog, a krajnje suženog i emotivno nabijenog stiha: »*Hi, / s cveti / rdeti, / z žiti / kliti, / s kmeti / zreti, / pti / žive / soke, / jare / čare / njive, / loke.*« Među dramskim piscima izdvajaju se povratnik Zorko Simčič, France Papež, Joža Vombegar i Marjan Willenpart. Izbor najkvalitetnijih autora među brojnim pripovedačima jedva da može biti okončan. Bez ikakvih zadržki ističem već u nezavisnoj Sloveniji nagrađenog Zorka Simčiča, koji se 1994. vratio u domovinu. Novele, koje je objavljivao u argentinkoslovenačkoj periodici u periodu 1951–54, pripovedaju o iskorenjenim ljudima koji u novom svetu ne nalaze pravi dom za sebe. Godine 1957. u SKA je objavio psihološki roman *Človek na obeh straneh stene*, koji je doživeo više izdanja. Njegov junak je begunac u svojoj suštini, begunac od samog sebe, koji ima »tuđine dve, a domovine nijedne«. Građa i pripovedna tehnika su originalne, pune prepleta, gradacije i pauza, poseduju stalnu unutrašnju napetost. Po oceni više slovenačkih književnih istoričara¹⁸ ovaj roman predstavlja estetski vrhunac slovenačke iseljeničke proze. Sledeći među pripovedačima je Ruda Jurčec, koji je stekao široku čitalačku publiku kako s *Ljubljanskim triptihom* (1957) tako i sa svojim sećanjima *Skozi luči in sence*, objavljenim u tri toma (1964–69). Od približno dvadeset drugih zapaženijih pripovedača treba pomenuti Stanka Kocipra, koji se u emigraciji još jednom oprobao i kao dramski pisac, suptilnog Franca Sodju, Lojzeta Iliju iz Venecuele – svoje delo je sabrao u pet knjiga, provokativnog Toneta Brulca,

¹⁸ Između ostalih, po oceni Jožeta Pogačnika (*Slovensko zamejsko in zdmsko slovstvo*, str. 87) i Janka Kosa.

plodnog Ivana Korošca, omiljenog omladinskog pisca Mirka Kunčiča, sadržajno zanimljivog Pavla Šimca, koji se iz Bolivije oglasio sa više knjiga, povremeno objavljujući kratku prozu u publikacijama Slovenske iseljeničke matice, kao i glavnog predstavnika planinske literature Vojka Arka.¹⁹

Na španskom govornom području na sebe je svojim proznim delom sa emigrantskom tematikom *Petunia en un cebollar* skrenula pažnju književnica Anna Valencic iz Čilea, rođena od slovenačkih roditelja u SAD. A posebno su (i u Sloveniji) priznate književnice slovenačkog porekla Vlady Kociancich, autorka čitavog niza uspešnih romana na španskom jeziku, i ugledna španska književnica slovenačkog porekla Alejandra Laurencich. Među pripadnicima druge generacije, pored dvojezičnog autora Gregora Papeža treba pomenuti takođe dvojezičnog pesnika, urednika i prevodioca Toneta Rodea, koga njegovi slovenački čitaoci u Argentini i Sloveniji najbolje poznaju po samostalnim pesničkim zbkama *Zenice* (1991), *Mesto pristan* (1997) i *Biti* (2004). Pesnikinja Erika Lidija Poglajen je kao unuka posleratnih slovenačkih begunaca predstavnica već treće generacije slovenačkoargentinskih književnika. U njenoj poeziji, koju u prevodima objavljuje i u Sloveniji, prepliću se duhovno nasleđe dva skoro suprotna sveta i temperamenta: s jedne strane alpsko-sudržanog, a s druge južnjački temperametnog i otvorenog. Njene pesme izražavaju emotivna stanja koja su dramatičan odraz njene životne podeljenosti.

Od onih koji su se nakon Drugog svetskog rata doselili u SAD, među pripovedačima su nesumnjivo najistaknutiji, najplodniji i najzapaženiji Karel Mauser, koji je nakon odlaska iz domovine objavio čak 19 knjiga,²⁰ kao i Frank Bkvič s pet književnih dela, napisanih u emigraciji: *Brezdomci* (1948), *Ljudje iz Olšnice* (1973), *Zgodbe iz zdomstva in še kaj* (1979), *Vojna in revolucija* (1983) kao i *Avtobus norcev* (1994). Kada je reč o poeziji, vodeće mesto priznaju Mileni Šoukal nakon zapažene prve pesničke zbirke *Pesmi* (1969) sve do 1999. Objavljivala je samo u časopisima i zbornicima, a ove godine je u Celju objavljena njena nova zbirka *Ptice na poletu* sa iscrpnim predgovorom Helge Glušič. Marjan Jakopič je u emigraciji napisao dve pesničke zbirke, Mirko Javornik, koji se kao pisac afirmisao još pre odlaska u SAD 1960, od svojih pet knjiga u emigraciji je napisao samo poslednju.²¹

Slično kao i u SAD, nakon Drugog svetskog rata i u Kanadi je delovalo manje emigrantskih književnih stvaralaca nego u Argentini, i od njih ću u ovom izboru istaći samo njih pet. Na prvom mestu bih pomenula, s književne tačke gledišta najzanimljivijeg pisca i slikara Teda Kramolca, autora više veoma zapaženih proznih knjiga: *Podobe iz arhivov* (1992), *Potica za navadni dan* (1997), *Tango v svilenih cokolah* (2002) i *Sol v grlu* (2008). Irma Marinčič Ožbalt je devedesetih godina svoje kratke priče objedinila u dvema zbkama, a 2007. i 2008. u Sloveniji je objavila

¹⁹ Više o ovim autorima i njihovom delu u: Martin Jevnikar, Helga Glušič, Taras Kermauner in Alenka Goljevšček, Povojna slovenska književnost v Južni Ameriki, u: *Slovenska izseljenska književnost 3* (ur. J. Žitnik s sodelovanjem H. Glušič), Ljubljana, 1999, str. 81–316.

²⁰ Njegova najpoznatija dela su *Ljudje pod bičem* (3 knjige, 1963; 1964; 1966), *Kaplan Klemen* (1965) i pesnička zbirka *Zemlja sem in večnost* (1978).

²¹ Vidi i: Helga Glušič, Književnost novih slovenskih priseljencev v ZDA po letu 1945, u: *Slovenska izseljenska književnost 2*, str. 289–304.

još po jednu knjigu proze. Ivan Dolenc je u Kanadi među tamošnjim Slovencima svojim spisateljskim, izdavačkim i uredničkim delom obavio pionirski rad, dok je Cvetka Kocjančič svojim biografskim delom doprinela području kulture. Na kraju ću pomenuti i najplodnijeg slovenačkokanadskog pesnika Zdravka Jelinčiča. Objavio je više od tri stotine pesama, a izbor iz svoje poezije u tri knjige predstavio je javnosti osamdesetih godina prošlog veka.²²

Slovenci u Australiji su počeli da se afirmišu na području književnosti uporedo sa pokretanjem časopisa *Misli* 1952. godine, u kojem su, u početku pre svega duhovnici objavljivali kratku prozu, većinom po ugledu na mohorjanke.²³ Usledio je, pored drugih neknjiževnih listova, časopis *Vestnik* sa povremenim objavljivanjem kratke proze ljubavne sadržine i emotivnih opisa odlaska iseljenika iz domovine. Tokom prve decenije – do izlaska prve slovenačke knjige u Australiji, pesničke zbirke Berta Pribca 1962. godine – poezija nije izražavala ozbiljnije književne ambicije. Druga zbirka Pribčeve poezije, objavljena je 1973. godine, a 1979. je pokrenut *Avstralski Slovenec*, u kojem su počeli da objavljuju Jože Žohar i Danijela Hliš. Na podsticaj pesnikinje i urednice Pavle Gruden, 1982. pokrenut je književni časopis *Svobodni razgovori*, nekoliko godina kasnije taj časopis je postao glasilo SALUK-a (Slovenačkoaustralijskog književnoumetničkog kružoka). Tu su se već pomenutim pesnicima pridružili Cilka Žagar i Peter Košak. Svi su svoje delo predstavili čitaocima i u samostalnim pesničkim zbirka, Košak osamdesetih godina, Pribac (sa svojom trećom zbirkom), Grudnova, Žagarjeva, Hliševa i Žohar devedesetih i kasnije. Njihova lirika predstavlja kvalitetno jezgro književnog stvaranja Slovenaca u Australiji, koji su u svojoj novoj domovini već do 1996. objavili više od sedamdeset samostalnih knjiga.²⁴ U najvažnije slovenačkoaustralijske pesnikinje i pesnike, koji objavljuju pre svega na engleskom jeziku, spadaju Michelle Leber i Danijela Hliš, a u prozne pisce Ivan Kobal i Janko Majnik.²⁵ U Aziji i Africi nema većih slovenačkih zajednica, odande se javljaju pre svega pojedinačni misionari, koji svoje priloge objavljuju u slovenačkim katoličkim časopisima, u domovini i rasejanju. S književnoestetske tačke gledišta ističu se pokojni Jože Cukale iz Indije i Vladimir Kos iz Japana. Pesnik Kos, koji je svoje delo objavio u trinaest zbirki, uvrštava se u sam vrh slovenačke emigrantske poezije.²⁶

Neki posleratni iseljenici su se ustalili u evropskoj emigraciji. Književno najvažniji su hrišćanski pesnici i pisci, Vinko Beličič i Stanko Janežič, koji su stvarali

²² Iscrpnu prezentaciju ovih autora i njihovog dela objavio je Mirko Jurak u već citiranom poglavlju *Kanada*, str. 333–383.

²³ Mohorjanka ili mohorjevka je naziv za knjige, koje je tokom pedesetih godina 19. veka, u velikom tiražu počelo da izdaje Društvo sv. Mohora u Celovcu. Mohorjanke su bile namenjene pre svega podučavanju i zabavi običnog naroda. Spadaju u trivijalnu literaturu. – Primedba prevoditeljke.

²⁴ Milena Brgoč, *Opisna bibliografija slovenskega tiska v Avstraliji*, Melbourne, 1996.

²⁵ Više o tome u Barbara Suša, *Literarno ustvarjanje Slovencev v Avstraliji v slovenskem jeziku*, u: *Slovenska izseljenska književnost 1*, str. 267–304, i Igor Maver, *Literarno ustvarjanje avstralskih Slovencev v angleškem jeziku*, prav tam, str. 305–317.

²⁶ Vidi i: Lev Detela, *Dva slovenska besedna umetnika v Aziji*, u: *Slovenska izseljenska književnost 1*, str. 321–333.

u Trstu, kao i Vladimir Truhlar i Rafko Vodeb, koji su delovali u Rimu. Početkom pedesetih godina u Nemačku je emigrirao uspešni pripovedač Igor Šentjurs, koji je objavio na nemačkom 23 izrazito omiljena romana – neki su prevedeni na razne evropske jezike. Na oba jezika, slovenačkom i nemačkom, pišu, odnosno pisali su, posleratni autori u emigraciji Venčeslav Šprager i Maruša Krese u Nemačkoj, pesnikinja Tea Rovšek - Witzemann u Beču, kao i pokojna pesnikinja i književnica Milena Merlak Detela i njen muž Lev Detela, koji su u Beč emigrirali 1960. godine. Kao i uspešna dvojezična spisateljica Maruša Krese (nakon teške bolesti preminula je januara 2013), koja je 2008. godine dobila važnu slovenačku književnu nagradu Fabula, i Detela se najpre afirmisao na nemačkom govornom području, a u poslednje vreme prilično i u okviru slovenačke matične kulture.²⁷

Među posleratnim emigrantskim autorima u Francuskoj danas su u Sloveniji najpoznatiji fotograf, filozof, esejista, predavač i publicista Evgen Bavčar, kao i čitaocima veoma omiljena dvojezična spisateljica Brina Svit (pravo ime: Brina Švigelj Merat). Njeni romani se najviše objavljuju u Francuskoj i Sloveniji, između ostalog i u elitnoj francuskoj izdavačkoj kući Gallimard, a prevedeni su i na druge jezike. Naravno da među vodećim slovenačkim književnicima postoji određen broj onih koji su kraće ili duže vreme živeli u inostranstvu, ali ih zbog njihove više-manje neprekidne vezanosti za matične izdavačke programe nismo ubrojali u književnike u emigraciji.

U doba socijalizma u Sloveniji je bilo više neuspešnih i nešto manje uspešnih pokušaja prokošenja duhovnom genocidu, koji je iz slovenačkog matičnog prostora skoro sasvim izbrisao svest o postojanju, književnom stvaranju i drugom kulturnoumetničkom delovanju posleratne slovenačke emigracije.²⁸ Poslednjih nekoliko godina pred osamostaljenje Slovenije književno i kulturno nasleđe slovenačkih političkih begunaca i kasnijih emigranata nakon Drugog svetskog rata postepeno je sve više prodiralo u kulturnu svest matičnih Slovenaca. Na prelomu milenijuma, slovenačka književnost u emigraciji konačno je na odgovarajući način kanonizovana - objavljivanjem kompletnog književnoistorijskog pregleda, ubedljivim uključenjem u opšte književnoistorijske preglede slovenačke književnosti, ali i upisivanjem u slovenački književni leksikon i neke srednjoškolske književne udžbenike.²⁹

²⁷ Detaljniju analizu ovih autora vidi u: Lev Detela, Povojna slovenska zdomska književnost v Evropi, u: *Slovenska izseljenska književnost 1*, str. 117–190, 219–229; Janja Žitnik, Dunaj, nav. delo, str. 191–218.

²⁸ U uspešne pokušaje takvog prokošenja spadaju delo Jožeta Pogačnika *Slovensko zamejsko in zdomsko slovstvo* (Trst, 1972) i uvrštavanje te analize u opšti pregled *Zgodovina slovenskega slovstva 8: Eksistencializem in strukturalizem* (Maribor, 1972) istog autora.

²⁹ *Slovenska izseljenska književnost 1–3*, ur. J. Žitnik u saradnji sa H. Glušič, Ljubljana, 1999.

Nikola Đoković

Dijasporični identitet – između personalizacije egzila i nacionaliz(a)ma

Dijasporičnost se treba - u sopstvenoj metaforici rasutosti u odnosu na “maticu” koja navodno sabira naciju - posmatrati kao stanje koje delimično perpetuira, fiksira i obnavlja “neupitne” matrice nacionalizama, šovinizama, istrgnutosti, “raskorenjenosti”, želje za povratkom “samo jednom domu”, potrebe da se lični identitet dodatno priveže i fiksira za određite monolitne “tradicije”... Tako, on na prostoru zemalja bivše Jugoslavije, uključuje sve ono što je i dovelo do kraja zajedničkog, nadnacionalno i internacionalno utemeljenog jugoslovenskog prostora, te prostor militantne nacionalističke mobilizacije, ratova, genocida, masovnih zločina, izbeglišta, i proterivanja stanovništva. Tim svojim askpetkom odanosti “domu”, dijaspora kao specifičan oblik postojanja u egzilu, samo dalje perpetuira okoštale matrice pripadnosti pretpostavljenom, neupitnom kolektivitetu jedne “čiste” nacije, jednog “moralno superiornog” etniciteta. Sa druge strane, pojedinačan i konkretan, život u egzilu, sa otklonom od pripadanja “etnički čistoj” dijasporičnoj grupi, može produbiti potrebu za individualiziranim, kritičkim preispitivanjem relacije subjekt-pozicije, i otklon od esencijalističkog, totalizujućeg i totalitarnog modela sopstva.

Pozicija autora koji razmišlja o egzilu /u egzilu/

Podsetimo se uvodnih redova *Razmišljanja o egzilu*, Edvarda Saída:

Egzil je neizlječivo svetovan i nepodnošljivo povijestan; ljudska ga bića donose drugim ljudskim bićima i upravo je egzil, poput smrti, ali bez konačnog milosrđa smrti, otrgnuo milione ljudi od onoga što im pružaju tradicija, obitelj i zemljopis.¹

¹ Edward Said, *Razmišljanja o egzilu*, Zarez, Dvotjednik za društvena i kulturna zbivanja, S engleskoga prevela Lovorka Kozole, Arhiva, broj 149.

Edvard Said je sopstvenu aktivističku, postkolonijalnu poziciju promišljao i ispisivao kao jedan od ovih subjekata egzila, na horizontu nove preraspodele moći između “istoka” i “zapada”, “orijentalističkih” svetonazora, dirigovanog *mindseta*, diskurzivnih i praktičnih praksi isključivanja drugog u versko-tribalnim obračunima. Svoj intelektualni i politički angažman posvetio je, geografski gledano, upravo neuralgičnoj tački “istoka” – Izraelsko-palestinskom sukobu, koji je dijagnostikovao kao borbu dva nacionalizmom “zaražena” kolektiviteta, borbu oko premoći nad teritorijom. Ovaj istorijski paradoks je toliko uočljiviji budući da se u epicentru međuetničkih sukoba nalazi jevrejska zajednica, sa iskustvom holokausta iza sebe, te vekovnim, hroničnim iskustvom proterivanja sa raznih teritorija, dakle, iskustvom kolektiva u permanentnom egzilu. Upravo u ovom svom nekritičkom aspektu – nemogućnosti da se sopstvena pozicija egzilantske ugroženosti kritički sagleda iz pozicije drugoga, drugih kojima se takođe uskraćuje pravo na postojanje na “sopstvenoj” teritoriji - stanje egzila je i sa etičke tačke krajnje nepodnošljivo i ovosvetovno.

Edvard Said će to objasniti stanjem egzilantske ljubomore. Cionisti i teoretičari zavere – dakle onaj “istureni” deo, privilegovan i elitistički opunomoćen da manipuliše statusom žrtve – perpetuiraju to stanje proizvedeći sopstvene susede u stvarne žrtve nepodnošljivog stanja egzilantsko-dijasporične izgnanosti.

Ovaj nam uvod zahvalno otvara dominantne relacije koje su važne i za poziciju autora ovoga teksta, traumatično izmeštenog tj. nasilno smeštenog u nove etnocentrične granice – i pored toga ili baš zbog toga što se njegovo prebivanje svodi na limitirani prostor nacionalistički poimane zajednice – dok sve vreme oseća da kulturološki i delimično ideološki pripada prostoru bivše Jugoslavije, progovarajući, dakle, iz postgenocidne perspektive jedne države koja i dalje negira sopstvenu umešanost u proizvođenje stanja ovosvetovnog pakla egzila kada su u pitanju njeni prvi susedi.

Upravo je bivši prostor Jugoslavije, koji se i dalje nameće kao relevantni geopolitički prostor, trajno preobražen neuralgični prostor masovnih i pojedinačnih prisilno nametnutih stanja trajnih egzila, označenih na mapi nacionalističkih ratova iz 90-ih, dominantnih etničkih “čišćenja” ne-pripadajućih stanovništava, njihovog proterivanja ili pak lične odluke da se, da bi se fizički opstalo, zauvek napusti takvo nepodnošljivo stanje mržnje i terora od strane dojučerašnjih suseda. “Susedstvo” se pretvorilo u susedstvo unutrašnjih egzila etno-identita, uprkos istorijskom nastojanju da se u poretku SFRJ taj prostor i simbolički i realno izgradi kao nadnacionalni, internacionalni po socijalističkom modelu, svodeći pri tom etnošoviniističke ispade na folklorni eksces i kuriozitet.

Možemo se nadovezati na Saidovo dijagnostikovanje nezaceljivog “prokletstva egzila” rečima da je na ovim prostorima egzil, odbijali savremeni autori iz regiona eksplicitno da priznaju ili ne, takođe nepodnošljivo prožet narcisoidnim egzilantskom samodovoljnošću, čestom pervertiranom konfuzijom i zamenom mesta progonioca i žrtve.

Upravo zbog toga što se postavlja pitanje kako artikulirati identitetsku poziciju koja ne bi bila unapred srasla sa nacionalističkom pozicijom “ukinutog doma”, kako izboriti glas za subjekt-poziciju koja se ne gradi isključivo pod prinudom emigracije,

autoritarno, *odozgo*, kroz institucionalizovane politike shvatanja dijaspore i egzila kao “izvanteritorijalnog” produžetka nacije, kroz obrasce legalizovane normativizirane patriotske dijasporičnosti, performativno-repetitivno uvežbavane veze sa ostalim patrijarhalnim, “tradicijskim” nasleđem “matičnih zajednica”, sa “domom” u čije ime su drugim etničkim grupama u 90-im konfiskovani domovi, i konačno samo pravo na život koji je pravno gledano (p)ostao “goli živog” (Agamben).

Tek sa otvorenim prihvatanjem i kritičkim preispitivanjem, u mišljenju, pisanju i praksi proizvođenja diskursa subjekta egzila, subjekta dijaspore, nacionalnih, kao i individualnih identiteta koji se učvršćuju kroz banalno-nostalgične sentimente fantazmatskog “povratka domu”, prihvatilo bi se i osvetljavanje te pozicije kao već uvek unapred etnocentrične, interpelacijski prozване da se uvek verno odazove.

Proizvođenje etnocentričnog diskursa kroz koji egzilantska i dijasporična “marginalna” pozicija treba da još jednom bude mobilizirana za širi nacionalistički “front”, preko državnih granica, postaje dnevno vidljiva u “emancipatorskom” delovanju tzv. “novih elita”, društvenom svoju privilegovanih koji čitav svoj ratni i poratni identitet gradi i nameće ostalima upravo na još uvek sakralizovanoj, spregom državne i crkvene moći “poprirodnoj” vezi etničke, “nadlične” samoidentifikacije.

“Regionalizacija” ovih tema ima utoliko smisla ukoliko pokušava da dekonstruiše problematične ideološke pozicije obrazovanja dijasporičnih i egzilantskih identiteta pod senkom dalje etničke homogenizacije i mobilizacije, što vodi još jednom, i pored još svežeg iskustva rata, ka obračunavanju sa uskršavanjem neumrlog, nepokopanog “vampira” nacije, kao homogenog i monolitnog, početnog i krajnjeg totalnog odredišta svakog patrijarhalnog, fašisoidnog obrasca “tla”, “teritorije” i “doma” u koji se *izmeštena* subjekt-pozicija uvek iznova konformistički užljebljuje, *upisuje*, obnavljajući tako svoju jedinu “pravu prirodu”.

Između dijaspore i lažnog političkog disidenstva - uzurpacija pozicije žrtve

*Na horizontu su se mogli videti crni, naduti, zlokobni oblaci koji su najavljivali oluju. A more je uporno zapljuskivalo zardali brod – **Pamjat** – krcat osiromašenim muškarcima, kako oficirima tako i vojnicima, kojima nije ostalo ništa do časti i besprekornih uniformi, koje su jedva primetno mirisale na transsibirsku železnicu. Supruge oficira, redom savršene dame, gušile su se u neprolivenim suzama, mašući vernoj poslugi, poređanoj na obali poput hora u grčkoj tragediji, koja je u tom trenutku boljševike mrzela više čak i od svojih gospodarica. Po palubi je kružio jedan mladi kapetan i najljubavnije moguće preklinjao dame da se otarase suvišnog prtljaga. Nisu mu se protivile – kome je sve to sad trebalo? Milioni rubalja u krznu plutali su po prljavoj vodi, poput uginulih pacova. Među krznom i koferima koji su tonuli našao se i jedan salonski pas, koji je piskutavo lajao i svojim sićušnim šapama pokušavao da se održi na površini, polako gubeći snagu, sve dok se nije udavio. S njim su potonula i naša srca.*

*I tako je otplovio **Pamjat**, a niko na njemu nije mogao da skloni pogled s prelepe obale, raskošnih šuma i visokih planina pod oblacima: naša Rusija, zemlja koja nas je podojila. Svi smo plakali, i muškarci i žene, dok su talasi, poput suza, zapljuskivali brod. Ja sam stajao na pramcu, vetar s Pacifika šibao me je po licu (dodiruje ožiljak), dok je iza mene Vladivostok nestajao u izmaglici. Verujte mi, razmišljao sam da li da se ubijem, da ništa ne ostane ni u mojoj glavi, ni u mom srcu, pa neka sve ide dođavola, jer šta je život, sestro, šta je život bez Rusije. Ali onda sam čuo svoje ljude kako pevaju dubokim glasovima, koji su dolazili pravo iz njihovih ruskih srca. Pevali su kao niko do tada: “Ne sklapaj oči, majko Rusijo, nije vreme za spavanje.” To mi je dalo snage. Nisam se ubio, i evo me sada ovde, u Šangaju, živ sam i zdrav, mada ima dana, a danas je baš takav dan, kada zažalim što nisam sebi prosuo mozak, tamo, na pramcu, i što nisam umro s Rusijom pred očima.²*

Ovo je poduži pasaž iz romana Aleksandra Hemona, *Nowhere man*, koji se prvo pojavio 2002. na engleskom jeziku pa tek potom bio preveden u BIH, krajnje problematičan, kao Čovjek bez prošlosti (nameće se viđenje da je čovek u egzilu “nigde pripadajući”, što bi uključivalo ne samo vremensku kategoriju prošlosti, već i sadašnjosti, a u smislu prostorne izmeštenosti svakako i prostor/vreme, *hronotop* konstitutivne nevidljivosti egzilanta prognanog na marginu društva u kome se “zadesio”/ u koje je izbegao).

Neka nas ne zavara ekscesivna upotreba prvog lica jednine, maska ispovednog tona koji se forsira, jer u nastavku saznajemo da je to samo priča koju je Jevgenij Pik, zvan kapetan Pik, hronični lažov i prevarant, multiagent, špijun Trećeg rajha, pričao u Šangaju uskom krugu “elite”, “ruskim princezama, baronicama i nikogovićima ... “. Analizom diskursa saznajemo kako je ova petparačka retorika kafanski povišenog patriotskog patosa, zapravo puna melodramskog naboja, kičasto monotona i krcata “rasnim”, rodnim i maskulinim stereotipima, mitskim mestima proizvodnje nedodirljive “moralne čistote” stare ruske aristokratije, lažnog plemstva, kavaljerstva i sapatništva sa ruskim baronicama i damama, straha od boljševičke odmazde pretvorene u objektivizirano, demonizirano zlo... Kako sam pseudonim kapetana Pika, jedan od mnogih u njegovoj špijunskoj kolekciji lažnih identiteta za potrebe japanske imperije u Drugom svetskom ratu, on igra na kartu eksploatacije nostalgичnog žalovanja za onim što je bilo “pre”, što je ostalo “iza”.

Svetlana Bojim je u svom delu *Budućnost nostalgije*, sjajno primetila da *restorativni tip nostalgije* – za razliku od onog reflektivnog tipa koji je uvek blago ironičan, protkan humorom, distanciran – insistira na svojoj patetičnoj ozbiljnosti, na teleloškoj Istini, na proizvođenju efekta “uverljivosti”, želeći sopstvenu subjektivnu poziciju da predstavi kao integralni upis, fantazmatsko-simbolički akt ponovnog prisajedinjenja domu. U tom slučaju samo svedočenje i ispisivanje teksta je već performativni, ilokucijski čin restauracije – što podseća na imitacijsku magiju –

² Aleksandar Hemon, *Nowhere man*, RENDE, Beograd, 2012, preveo Stanislav Jeličić, str. 227.

uspostavljajući praksu koju propagira, dobijajući tako izbaviteljsku, privilegiranu moć zaceljenja nostalgije:

Nostalgia is an ache of temporal distance and displacement. Restorative nostalgia takes care of both of these symptoms. Distance is compensated by intimate experience and the availability of a desired object. Displacement is cured by a return home, preferably a collective one. Never mind if it's not your home; by the time you reach it, you will have already forgotten the difference. What drives restorative nostalgia is not the sentiment of distance and longing but rather the anxiety about those who draw attention to historical incongruities between past and present and thus question the wholeness and continuity of the restored tradition.³

To je evocirano, invokacijski-prizvano, revizionistički-estetizovano, lirsko “pre”, to je mitsko “iza” koje je ostalo u izmeštenom ali približenom, hiperbolisano, epski uvećanom prostoru pseudoliterarnog prizivanja, afektiranja i ponovnog proživljavanja, mizanscenskog upriličavanja i reiteracije. Sećanje doziva nikad zaboravljeni ni prežaljeni “žal za domovinom” stojeći postojano kao novo-staro obećanje na horizontu. Konačno, to je “oslobađajuće” katarzično stanje, obećanje ponovljenog, sasvim ljubavnog susreta, kao što je to slučaj sa erotizovanim objektom čežnje – privučenim k “subjektu” čežnje, naglo približenim - objektu čija se telesna konzumacija zahteva sad, odmah i “ovde”. Iako je to ovde zapravo geografski tamo, toponimijski sasvim izmešteno, ono je ipak farsično, pervertirano ponovo smešteno i ukotvljeno u imaginarno, mada time ne manje doživljeno sada. Farsa i parodija su slučajne, protiv namere Pikove, ali svaka estetski loša dramatizacija patriotskog kiča čas sklizne u sopstvenu farsu i parodiju. “Ukotvljenost” je ovde i doslovna, u insceniranom prizoru zardalog broda ironičnog naziva Pamjat, koji je prizvan iz retuširane “intimne” prošlosti, personalizovane (mada izmaštane) perspektive samog ruskog kapetana.

Ovakva memorijska olupina koja bi refleksivnom nostalgičaru poslužila za evociranje jedne ruinirane prošlosti u ruševinama koja nikada više ne može zadržati status ultimativnog, potpuno zaokruženog i restauriranog objekta čežnje, ostaje u ovoj revizionističkoj slikovnici da visi kao falsifikat slatko-gorkog, resentimanskog prisećanja, kao preživeli zaostatak i buržoasko-elitistički ukras moralne veličine i rasnog “pedigrea”, “moralne vertikale” naivno idealiziranih ruskih oficira. Svakodnevni banalni repertoar brodskog ukrcavanja pretočen je u ultimativnu scenu “novog”, trajnog sabiranja “svih patriota”, svih “prognanika” ruske dijaspore u tuđini, koja se tako markira kao prolazni prostor nepripadanja. Ova naivna resta-

³ Nostalgija je bol usled vremenske udaljenosti i izmeštanja. Restorativna nostalgija brine se za oba ova simptoma. Udaljenost se kompenzuje intimnim iskustvom i dostupnošću željenog objekta. Izmeštanje se leći povratkom domu, osobito kolektivnom. Nije važno da li to jeste naš dom; dok stignemo do njega već ćemo zaboraviti razliku. Ono što upravlja restorativnom nostalgijom nije osećanje udaljenosti niti čežnja, već je to pre strepnja uperena ka onima koji su preokupirani istorijskim nepodudarnostima između prošlosti i sadašnjosti te stoga dovode u pitanje celinu i kontinuitet obnovljene tradicije. (Svetlana Boym, *The Future of Nostalgia*, Basic Books, 2001, odlomak prevela Ivana Maksić, str. 56)

uracijska slikovnica utoliko je moralno problematičnija s obzirom da je propuštena, “prokrijumčarena” kroz fantazmagoričnu fascinaciju jednog multiplog agenta, antisemite, nacional-socijaliste i špijuna za japansku imperiju i Treći Rajh (otud njegova “slučajna” zatečenost u Šangaju). Populističko-demagoški sentiment se u svesti slušaoca, koji tako postaju “povlašćenim” interpretatorima i moralno problematičnim “akterima istorije”, doziva kao trajno prisutno “sadašnje stanje”, ahistorijski status quo.

Dodatno, žanr melodramske saponice u kome se zbiva ova plovidba “prote-ranih” u neizvesnu budućnost svojevrsna je manipulacija stvarnim žrtvama boljševičke strahovlade, staljinističkog terora, i ostalih istorijskih činjenica progona ideoloških neistomišljenika. Kao i svaki istorijski falsifikat on se služi inscenacijom truizama, selektivnošću sećanja, opštim mestima progona, kako bi inaugurisao “večnih žrtava” komunističkog terora.

Ovakva slika vrši “dupli” diskriminacijski upis, falsifikujući prošlost zarad banalnog trenutka, efekta kolektivističke afektacije, sentimentalističko-patetične identifikacije. Ona vrši simplifikovani upliv u sentimentalni talog ionako upitnog i problematičnog sećanja starijih gospođa, marginalizovanog sloja nostalgično dezorijentisane dijaspore koja živi od zaostataka čežnjivog sećanja na “davnu slavu” ruskog roda, sećanja socijalno obespravljenog, unapred marginalizovanog sloja “sumnjivog pedigrea”, koji ili nadničički, ili se bavi sitnim manifestacijama, ili se prostituira da bi preživio u “tudoj” sredini. Tako se za okvir (frame) slike broda “časnih” izgnanika privezuje konfabulacija o povratku koji će se zasigurno zbiti na horizontu očekivanja “onih u rasejanju”, koji sa nestrpljenjem očekuju taj trenutak “konačne istine” i pobeđe.

“Topla” patriotska priča je posebno opasna jer se poigrava “scenom istorije” zarad učestvovanja u fiktivnom zajedništvu, dok se ispod privida “tope ljudske priče” zapravo kanališe naklonjenost afektima mržnje, resentimanima, osvete, afirmiše se potragama za “večnim neprijateljima” nacije, koje će eksponent ove priče, kockarsko-proneveriteljskog pseudonima kapetan Pik, iskoristiti za svoje sasvim utilitarne, manipulativne dnevne ciljeve. Iza grandiozne retorike krije se jeftina zloupotreba onog ko se kocka nacionalnim sentimentima, proneverujući stanje euforičnosti okupljenog auditorijuma radi sopstvenih artističkih, narcisističkih i sadističkih sklonosti i uživanja.

On je autor ove predstave, njen narator i svedok, kao i najneposrednija “žrtva”. On je populistički okupirao sve pozicije, obraćajući se auditorijumu istovremeno i “odozgo”, patronizirajuće elitistički, ali i odozdo, kao navodni “pripadnik mase”, koji iz njenog “središta” direktno brine za njene najskrovitije čežnje i interese. Kada ovakav jedan autor želi da korporealno potvrdi to “jedinstvo” mase, kao i sopstvenu privrženost tom jedinstvu, da dodatno pocrta “autentičnost iskušenog”, on će to učiniti *dodirivanjem ožiljka, kao simboličko-realnog belega na obrazu.*

Autor, narator i glumac patriotskog kazališta za “naše ljude u rasejanju”, dramaturg ove nacionalističke saponice, njen povlašćeni narcisoidni *izvedbeni subjekt tumačenja*, poseže za konačnim dokazom autentičnosti dodirivanjem ožiljka, kao što svaki artista i falsifikator oseća potrebu da dodatno osigura svoju ideološki či-

stu, autoritarnu poziciju, jednom formom eksplicitnog *autorskog potpisa*. Time se dodatno poertava utisak faktičnosti i dokumentarne validnosti svedočenja evidentirane tragom nasilja na sopstvenoj koži.

Ovakva aproprijacija pozicije žrtve služi se *konfiskovanjem sećanja* (termin Dubravke Ugrešić) na istinske žrtve nacional-socijalizma, antisemitizma i fašizma, čije priče ostaju tako u polju neispričanog, nevidljivog, prisvojenog u ovoj perversitiranoj, inverzivnoj strategiji zauzimanja njihovih mesta od strane onih koji su ih i načinili prognanicima, egzilantima, postarajući se da oni i u projektovanoj budućnosti ostanu i dalje progonjeni, i dalje žrtvovani, nezametljivi i trajno izmešteni u sopstvenoj patnji.

Aproprijacija tragičnog spektakla žrtvovanja, dodatno je teatarski orkestrirana i konzervirana inscenacijom pasivnog ženskog plača upoređenog sa horom *antičke tragedije*, kao i ispoljavanjem iskrene “mekoće srca” ruskih vojnika koji su, eto, spremni da puste i koju “patriotski dirigovanu” suzu zajedno sa ženama na brodu. Tako se patrijarhalno-mačistički trenutak kavaljerstva još jednom maskira sopstvenom mimikrijskom galantnošću, oplakujući “rodnu grudnu” postamentarno, pasivno-agresivno prisvojenu kao “majku”.

Domovina, na kraju svakog patrijarhalno-vojnog spektakla, mora biti sažeta u simbolu majke, otelovljene slike pasivne, “bezuslovne ljubavi” koja srdačno prašta domoljubnom vojniku njegovu ratobornu čast. Dijasporična, pasivizirana partikula, rasuta subjekt-pozicija, sakrivena iza personifikovane, fetišizovane figure postamentarno-monolitne “carske” Rusije, ostaje i u svom falsifikovanom disidenstvu, i u svom dijasporičnom iskustvu “odsustva”, vezan za “matricu”, kao neko fantazmatski celovito “ja” u “rasejanju” koje se međutim sabira u nov korporealni totalitet.

Bilologizovana metafora nacionalne države koja okuplja one koje je prethodno rasejala po “neprijateljskom svetu” nastupa tako kao korporealna, fantazmagorijska slika otelotvorenog “novog” jedinstva “svih Rusa”, ontološki izmeštenih preko i izvan granica jedne određene države.

Afektivna ekonomija dijasporične subjekt-formacije

Pišući o afektivnoj ekonomiji i važnosti “igranja” na ljudske afekte ljubavi i privrženosti pri proizvodnji ksenofobičnog, nacionalističkog diskursa, Sara Ahmed primjećuje :

(...) This narrative is far from extraordinary. Indeed, what it shows us is the production of the ordinary. The ordinary is here fantastic. The ordinary white subject is a fantasy that comes into being through the mobilization of hate, as a passionate attachment tied closely to love. The emotion of hate works to animate the ordinary subject, to bring that fantasy to life, precisely by constituting the ordinary as in crisis, and the ordinary person as the real victim. The ordinary becomes that which is already under threat by imagined others whose proximity becomes a crime against person as well as place. The

ordinary or normative subject is reproduced as the injured party: the one “hurt” or even damaged by the “invasion” of others. The bodies of others are hence transformed into “the hated” through a discourse of pain. They are assumed to “cause” injury to the ordinary white subject, such that their proximity is read as the origin of bad feeling: indeed, the implication here is that the white subject’s good feelings (love, care, loyalty) are being “taken” away by the abuse of such feelings by others.⁴

Očigledno da se u ovom odlomku govori o strategijama proizvodnje *normativnog subjekta svakodnevnje ljubavi*, kao nečega “ordinarnog”, benignog, podrazumevanog, nečega što se unapred zaodeva sopstvenom odanošću beloju, rasno “čistoj” zajednici, zasnovanoj na “naivnoj ljubavi” elitistički probranih pripadnika. Tako se zajednica neosetno postavlja iznad pojedinca kao sveprisutni diskriminirajući arbitar, kao nešto što ga istovremeno patronizirajući teši svojom navodnom personifikovanom, korporealnom bliskošću, roditeljskom toplinom i zaštitom, kao i konačnom spremnošću da taj status legitimizira kroz direktnu “zaštitničku” intervenciju. Ovo neupitno “naše” kao nešto što treba trajno braniti, kao već davno osvojen posed pod stalnom paranojom pretnje, igra se afektima dokazuje “samorazumljive” solidarnosti, prikazujući pri tom emigrante kao sklisku, fantomsku kategoriju koja je već tu, “među nama”. Time se paranoično-inspekcijski “samoregulatorni” nadzor zajednice pooštrava.

U javni diskurs političkog obraćanja zajednici uvodi se određena vrsta manipulativnog prisvajanja, metonimijske zamene, izvrtanja činjenica mržnje u dokaze ljubavi, agresije prema “nepripadajućima” koji su utoliko više nepoželjni, utoliko više “imigranti” ukoliko su detektovani kao “bliska opasnost”, pretvoreni u dokaze odbrambene strategije preživljavanja zajednice, zaštite kolektiviziranog “golog života”.

Patriotska kič sapunica kapetana Pika, da se vratimo još jednom na odabrani primer, upravo počiva na ovakvoj afektivno-simultanoj proizvodnji ordinarnog, normativnog dijasporičnog subjekta, “svačijeg i ničijeg čoveka” (*everyman*-a) – idealizovani ruski vojnici, plačne gospođe, dostojanstvena stara aristokratija – kao kolektiviziranog subjekta u permanentnoj “krizi” izgnanosti, raspršenog lutanja u

⁴ (...) Ovaj narativ nije nimalo poseban. Naprotiv, on nam pokazuje produkciju onog što je ordinarno. “Obično” je ovde fantastično. “Običan” subjekat, belac, predstavlja fantaziju koja upravo nastaje mobilizacijom mržnje kao strastvene privrženosti usko povezane sa ljubavlju. Osećanje mržnje ima za cilj da animira “običan” subjekat, da oživi tu fantaziju, upravo tako što će predstaviti da je sve ono što je “obično” u krizi, a da je “obična” osoba prava žrtva.

“Obično” postaje ono čemu već prete imaginarni drugi čija neposredna blizina postaje zločin kako za osobu tako i za određeno mesto. Običan ili normativan subjekat reprodukuje se kao oštećena strana: ona koja je “povređena” ili, čak, kojoj je naudila “invazija” drugih. Tela drugih su stoga transformisana u “mržnju” kroz diskurs patnje. Za njih se pretpostavlja da “uzrokuju” štetu običnom belom subjektu, te se na taj način njihova blizina čita kao poreklo negativnih osećanja: međutim, ono što se time ovde kazuje jeste da su pozitivna osećanja belog subjekta (ljubav, brižnost, odanost) zapravo “oteta” time što su ih drugi zloupotrebili. (Sara Ahmed, *Affective Economies Social Text*, 79 (Volume 22, Number 2), Summer 2004, pp. 117-139, Duke University Press, prevela sa engleskog Ivana Maksić)

neprežaljenom izgnanstvu iz romansiranog, ljubljenog doma. Krizno mesto “osporenog” prava na zajednicu lutajućeg subjekta dijaspore, performativno se proizvodi kroz epsku sagu o plovidbenom izgnanstvu u “tuđinu”, prinudnoj imigraciji, kroz paranoidno prisvajanje uloge “večne žrtve” neprijateljskih, demonizovanih spletkarenja “ostalih” subjekata imigracije, koji ne pripadaju ovako skrojenoj *korpusu dijaspore*. Na afektivnoj razini integrisana zajednica nastupa kao subjekt-objekt-formacija, koja “očekivano”, shodno povišenom stepenu sopstvene permanentne ugroženosti, nezaceljenog bola, melodramatski hiperbolizovane patnje i emocionalne “posrnulosti”, traži eskapističku “utehu” u nacionalističko-dijasporičnoj mržnji prema takođe lutajućem, fantomskom “izvoru” nenacionalnih sentimentata.

Pozicija subjekta u dijaspori zavisi, dakle, od *stepena afektivnog naboja, intenziteta akumuliranja iskustava zajedništva*, njegove “lepljive” fantazmagorične prijemčivosti za određenu vrstu političko-ideološkog i kulturološkog, spektakularnog i spekulacijskog svrstavanja. On nikada nije lociran samo u sadašnjem trenutku, već je istorijski uvetovan, oslanjajući se na efekat uzurpacije memorijskih tragova, zapisa, brisanja i ponovnog upisivanja poželjne predstave o drugima.

Otuda nije slučajno što u tu svrhu služi “najpatetičniji” žanr kolektivnog stradanja, format ratne epopeje, seobe i “prognanosti”, koji veoma lako kooptira sa scenarijom subjekta u stalnoj “krizi”. Ratnim, militantnim scenarijem (koji je prijemčiv za mase i periodima mira) dodatno se mobilise i eksploatise pozicija potpunog “žrtvenog” predavanja dijasporičnog subjekta, podražavana kroz gestualnost haptičkog masovnog predavanja auditoriju. “Katarzičnost” olakšanog prepoznavanja ospoljava “ranjivu” prijemčivost za (unapred selektirane) instant emocije, scene, opšta mesta i prizore patriotske čitanke, dovoljno banalna, lako čitljiva i dovoljno popularna “u narodu”, dovoljno “prozirna”, što doprinosi “neposrednijoj”, lascivnoj identifikaciji auditorijuma.

Može se govoriti o nacionalističko-dijasporičnom, normativnom “odomaćivanju” afekta koji istovremeno traumatizuje i petrifikuje, trajno “zamrzava” subjekt-objekt poziciju.

Izmeštenosti iz doma i potreba za njegovom *totalnom restauracijom*, makar i u izmeštenosti, opsesija obnavljanja doma kao uvek imaginarnog centra etniciteta koji ne priznaje niti uvida da postoji samo margina predstavljaju odnos dijalektičkog prožimanja, kao što je primetio Edvard Said. Ono što je Edvard Said istakao u vezi sa prijemčivošću subjekta egzila za nacionalistički narativ, dodatno je uočljivo u trenucima narcisoidnog dijasporičnog prepoznavanja, kada taj “prepolvljeni” subjekt ponovo pronade sopstvenu idealiziranu “drugu polovinu” u društvu “svojih” isto tako “lišenih” zemljaka.

Afektivne formacije, kako je primetila Sara Ahmed, predstavljaju “labave”, fluidne, lutajuće subjekt-objekt relacije koje se doslovno istrajno “lepe” i utiskuju (*sticking*) na površinu kože, kao površinske, *ersatz* klizajuće formacije – setimo se još jednom ožiljka na Pikovoj koži kao potpisa - uključujući pritom u taj savez, odnosno “konglomerat”, najrazličitije pojave, dnevne događaje, predmete i apstraktne ideje. Stalna *semiotička migracija* konstituenata u afektivnom lancu, njihova često nepredvidiva zamena i razmena mesta pozicija moći, svedoči u korist teze

Džudit Butler – pozicije moći i roda nisu zauvek date, već se uvek iznova performativno zadaju, odigravaju i preispituju upravo na mikroplanu svakodnevnih subjekatskih praksi.

Kolektivizovano, prisvojeno i posvojeno “mi” – klizajuća linija koja odvaja ispovedno “ja” od “mi” lako biva pređena u korist dijasporične “većine”. Fikcionalizovan diskurs predstavlja realizovani identitetski posed koji dobija privilegiju da neko govori “u njegovo ime”, da progovara kroz drugog u sopstveno ime, da se stalno premešta, izmešta, afektivno i “bez ostatka” poistovećuje, iznova saživljava sa diskursom “čiste” sapatničke ljubavi prema rodu i naciji, u čije ime svako prekorčenje legalnih ovlašćenja postaje unapred abolirano, opravdano i “samorazumljivo”. Politički suverenitet ovakve dijasporične grupe dozvoljava ovakvo poigravanje sa granicama legalnosti.

Metonimijski klizajuća *metaforika* “rasejanja” može ovde zgodno da posluži kao primer determinističkog upisivanja subjekta dijaspore u projekat “jedinstvene nacije”. Rasejanje metonimijski asociira na afektivnu raspršenost sentimentata trajne ukorenjenosti, koji tako naturalizovani teže da se prikupe, saberu, i organizuju prema zadatom centru svoje čežnje, prema floralno-pastoralnom “korenu” i “stablu” nacije, sa koga su se u nesrećnom trenutku fizički “otkinuli”.

Sabotaža imenovanja/proizvođenja normativnog identiteta

Mladom bračnom paru iz Evastona, koji je sedeo na sofi držeći se za ruke, Pronek se predstavio kao Mirza iz Bosne. Studentkinji iz La Grejndža s natpisom šake ŠAPE SEBI na grudima predstavio se kao Sergej Katastrofenko iz Ukrajine. Čoveku iz Ouk Parka s dugom kovrdžavom kosom i znojavom celom predstavio se kao Juka Smrdiprdiuskas iz Estonije. Za postarije Rumune iz Houmvuda, koji nisu govorili engleski i koji su sedeli ruku nežno položenih na kolena, on je bio Džon iz Liverpula. Za umornog građevinca iz Forest Parka, koji je besno otvorio vrata i pitao, “Ko si sad ti u pizdu materinu?” bio je Niko. Za katoličkog sveštenika sa Blu Ajlanda s ekcemom i prelepim, plavookim dečkom, bio je Filip iz Luksemburga. Za gomilu motociklista, anđela pakla, koji su roštiljali na parkingu Volgri-na u Elk Grouv Vildžu, bio je Džozef iz Šniclanda (postojbine šnicle). Za ženu iz Hajd Parka koja je otvorila vrata uz predivan osmeh, koji se zatim pretvorio u sumnjičavo mrštenje, i rekla, “Mislila sam da ste neko drugi”, bio je Neko Drugi”.⁵

Zanimljivo je kako se ovde Aleksandar Hemon farsično “uvlači” u ulogu Proneka, glavnog lika njegovog romana *Nowhere men*. Dok se Pronek, zapošljen u humanitarnoj organizaciji Greenpeace, parodično poigrava sa svojim statusom “ne-registrovanog” egzilanta, Hemon se na ironiziran način poigrava sa identitetskim upisom, sa *interpelacijskim trenutkom* lažnog identitetskog “samopredstavljanja”,

⁵ Aleksandar Hemon, *Nowhere man*, RENDE, Beograd, 2012, preveo Stanislav Jeličić, str. 183.

registracijskog administrativnog “upisivanja” stranog državljanina koji dolazi, kako se to formulaično kaže, iz “ratom zahvaćenog područja”, i uz to je unapred fiskiranog etničkog “bošnjačkog” identiteta. Taj jednom izgnani, prilikom sprske opsade i granatiranja Sarajeva poreknuti identitet, nasilno prekrojen i izmešten, smešten u strogo etnički okvir, vraća se u ovom slučaju, ali bez želje da se još jednom na silu upiše u čisto mesto etničke pripadnosti, koja mu je i u prošlosti nametnuta kao prologomena poricanja njega kao ljudske individue. Otuda ovakvo skoro karnevalsko-travestijsko odbacivanje bilo kakve potrebe za identifikacijom, evidencijom. Otuda pomalo eskapistički, “magijski” pokušaj da se promenom sopstvenog imena proizvede konkretan delotvoran učinak u stvarnosti, da se odbaci i prevaziđe, traumatična prošlost nacionalističkih isključivanja, upisana u protagonistinu imigrantsku sadašnjost.

Ova epizoda stoji nasuprot epizodi sa kapetanom Pikom – smeštenoj u post-scriptumu romana - kao svojevrсна literarna, dinamično nerazrešena jukstapozicija. Ova dva slučaja možemo posmatrati i kao dva “reprezentativna” ishodišta života u egzilu.

Pronekov “izbor” je izbor usamljenog, anksioznog pojedinca, problematično “povučenog u sebe”, “izgubljenog u prevodu” i sopstvenim nostalgičnim *autobiografskim* reminiscencijama koje deli sa samim Aleksandrom Hemonom, bez želje da se konačno izjasni, da konačno pripadne, da se svrsta u monolitni poredak nacionalističke dijaspore.

U poređenju sa kapetan Pikovim ekstremnim, ekstremističkim dometima pseudonimskog falsifikovanja imena, Pronekovi ekscesni istupi služe kao benigna, simpatična ironizirajuća igra *transgresije*. Ona podseća na postmodernističku, “postidentitetsku” matricu “bezbriznih” inflatornih preimenovanja sopstvenog “ja”, koja ostaje u polju ličnih odbrana od suviše stereotipizirane, invazivno-ksenofobično skrojene svakodnevice jednog lica u egzilu, koju mu nameće samo okruženje suburbanog, ruralnog dela Čikaga, po kome se kreće.

Preimenovanje, kao mala lična pozornica sabotáže imena koje se ne želi, izvedeno je, dakle, kao parodiranje pretpostavljenog binarnog odnosa mi:oni, tj. ja:on, iskrivljenog ogledalskog odraza *koji vraća pogled diskriminacije*, imena prilagođenog svakom sledećem stanovniku Čikaga kome se “usrdno” pristupa, da se ne bi povredila njegova “stečena” prava “domoroca”. Time se, recipročno, proziva i pojedinac ili skupina, na osnovu njegovih/njihovih rasnih i etničkih predrasuda, animoziteta prema “licu stranca” u koga se *utiskuje* status drugog onog trenutka kada se dovede u vezu, načinom *metonimijskog lepljenja*, njegovo “sumnjivo” ime sa njegovom “drugacijom” fizionomijom.

Ovakvom nomenklaturnom inicijacijom sebe kao nečega “samom sebi stranog”, nečega od čega se dobrovoljno odstupa, nad čim se ne želi ekskluzivno pravo na posedovanje, identitet se predaje drugome kao nelagodni, otežujući višak (ili manjak), koji uvek podbacuje u odnosu na fantazmatsko mesto potpune “sinergijske” porodične/rodne/ etničke identifikacije. Logikom ekscesivno-parodijskog inflatornog preterivanja u odabiru lažnih imena, upućuje se “prećutni”, “neregistrovani” izazov fantazmatskoj matrici *zamišljanja stranca kao naizmenično egzotizovane i preteće figure, suviše bliske i ujedno suviše daleke*.

Tako se korektnost imena upisanog u biografiju, koja direktno, rodbinsko-patrilinarno, vodi do odanosti etničkom, pa time i dijasporičnom kolektiviziranom identitetu, osporava kao nešto artifičijelno, što se bar u “poluprivatnoj” izvedbi - sve dok druga, uozbiljena strana, uverena u svoju ispravnost, nije svesna da je reč o farsi - može dekonstruisati. Skrivanje i razotkrivanje su uprizoreni protiv logike većinske javnosti koja svoje identitete doživljava kao privatne posede, i teritorije, uniformno razvrstane poput kuća i kičasto dekorisane poput bašta u predgrađima Čikaga.

Kolažno-kataloško “samoimenovanje” predstavlja samoinvencijsko investirano odbijanje mehanizma državne represije nad egzilantima, “emigrantima”, “onima u dijaspori”, onima koji se po logici ovakvog imenovanja moraju svrstati u zajednicu, getoizirati, kolektivistički “pripasti jedni drugima” po principu srastanja “organske zajednice”, biološki i kulturološki determinisane, po “prirodnoj” logici mesta rođenja kao mesta primalnog, “prvobitnog” upisa identiteta.

Konačno, zadržao bih se na ovom ipak suvislom odgovoru Jozefa Proneka, subjekta egzila, koga možemo identifikovati i kao slučaj nepripadajućeg, nigde-pripadajućeg “ničijeg čoveka”, kao svojevrsni fiktivni eho i alter-ego samog Aleksandra Hemona koji se u romanu *Nowhere man* poistovećuje sa njegovom subjekt-pozicijom.

Odabrana “dva slučaja” egzilantsko-dijasporičnog maskiranja (i demaskiranja) – pronekovski i pikovski - može da nam posluži za razlikovanje dva suprotstavljena modela ispoljavanja subjekt-pozicije, sve vreme orkestrirana nasuprot “kosmopolitskog” *backgrounda* američke metropole. I sam “američki način života”, kao normatizovana “običnost” dovodi u pitanje efikasnost globalizujućeg “multi-etničkog” i “multikulturalnog” *melting pot*, još uvek zasnovan na *kolektiviziranom imenitelju* “duha nacije”.

Predstavljeni “Trijadni” odnos *nacija-dijaspora-egzil*, možemo posmatrati, iz svega izloženog, kao odnos međusobnog naizmeničnog približavanja i udaljavanja, kao afektivno-fluidnu, “fleksibilnu” subjekt-objekt formaciju kroz koju se na dijalektički način, bar na momente, i bar u određenim okolnostima životne, dnevno ustanovljene, rutinizirajuće prakse, može učiniti ironijski odmak, poremećaja nametnutih, “neupitnih” pozicija apriori fiksiranog etničkog/disidentskog/ egzilantskog identiteta.

Literatura

- Ahmed, Sara (2004): *Affective Economies*, Social Text, 79 (Volume 22, Summer, Number 2), Duke University Press, pp. 117-139.
- Boym, Svetlana (2001): *The Future of Nostalgia*, Basic Books.
- Said, Edward, *Razmišljanja o egzilu*, Zarez, Dvotjednik za društvena i kulturna zbivanja, s engleskoga prevela Lovorka Kozole, Arhiva, broj 149.
- Hemon, Aleksandar (2012): *Nowhere man*, RENDE, Beograd, preveo Stanislav Jeličić.

Foto: Dušan Lazarević

Tena Štivičić

Prvo lice, Druga¹

Prije nekoliko mjeseci sve su hrvatske novine prenijele članak iz britanskog *Daily Telegrapha* koji je Zagreb stavio na listu 20 hit-destinacija u Europi, nazvavši ga ‘džepnim Bečom’. Mali narod na periferiji Europe odmah se našao u svom klasičnom paradoksu. Rijetke su prilike da se Hrvatska nađe u top 20 ičega u svjetskim parametrima pa je ova lista priličan povod za slavlje (pogotovo što postoji i lista na kojoj je Zagreb drugi najdosadniji europski grad, odmah iza Brisela). No, koliko god bio ponosan na etiketu ‘top destinacije’, Zagrebu nije drago da ga se karakterizira kao nešto džepno.

Jer Zagreb je u očima Zagrepčana glavni grad zemlje u srednjoj Europi, svojevrsna metropola. To što drugi još ne prepoznaju njegov potencijal, to je zasad naš gubitak, ali bez sumnje će uskoro postati njihov.

No, kad već mora biti tako, Zagrebu zbog njegove očite srednjoeuropske provenijencije donekle odgovara usporedba s Bečom.

Zagreb i Hrvatska već godinama prolaze turbulentnu fazu redefiniranja identiteta kako bi raskrstili s prošlošću i pozicionirali se bliže Europi kojoj prirodno pripadaju. (Pripadnost Jugoslavije Europi nikad se nije dovodila u pitanje pa su narodi novonastalih zemalja razumljivo zatečeni činjenicom da se sada uporno moraju skidati u badekostime i paradirati pred Europom, ali da ih uvijek nekako nespremne zaskoči runda zvana ‘personality’.)

¹ Ovaj tekst je pisan za projekt bečkog Burgteatra- New Republic of the Poets, 2011.godine

Draže nam je, dakle, da budemo džepna Austrija nego bilo što što je u vezi s Balkanom iako je Europi Balkan, 'krv i med', neusporedivo zanimljiviji od džepne Austrije, ali mi u tom smislu nismo oportunisti. Jer Balkan je ono mjesto gdje Romi lebde iznad vode, gdje ljudi hodaju s patkom na ramenu, gdje se pije i jede kao da sutra ne postoji, gdje se banči i gdje su strasti nesputane. A Austrija je, napokon, danas kad više nije Kakania, i sama džepna. I to nas isto malo žulja. Ali kad se stvari stave na stratešku vagu, ajde, nek ih voda nosi, bit ćemo džepni Beč. Oduvijek su se sve finije agramerske obitelji ugledale na Beč. Ne uvijek, ali nekad, prije nesretne panslavenske zablude.

Naše austrougarsko nasljeđe opće je prihvaćen termin u neobaveznom razgovoru. Ali o njemu se rijetko govori s laskavim epitetima.

Ono nešto bolećivo u hrvatskom mentalitetu, ako je uopće moguće govoriti o mentalitetu jedne cijele nacije, ali ono nešto zagrebačko na što Zagrepčani nisu ponosni – sklonost da se ne izlazi na ceste, da se pogne glava, da se ne protivi zakonima, odredbama i birokraciji, sklonost konformizmu i manjak balkanske strasti – to su stvari koje pripisujemo austrougarskom utjecaju. Nismo mi, naime, bili takvi dok nas Austrija nije slomila.

Jer postoji nešto u tom balkanskom identitetu što ima prizvuk romantično-herojskog. A predznak ratničkog nagona se tijekom povijesti mijenja. To što je danas kompromitiran i relativiziran ne može izbrisati stoljeća drugačijih kodova samo tako.

Tako mi živimo, na raskršću kultura i utjecaja i uvijek u konfliktu sa sobom samima.

Možemo li doista svi na ovom bivšem K und K prostoru govoriti o bilo kakvom zajedničkom nazivniku? Na onaj način na koji može Balkan? O zajedničkom duhovnom prostoru. Zajedničko podrazumijeva nešto što se prožima, što se kreće u oba smjera. Osjećate li vi u Austriji tragove hrvatskih utjecaja? Ima li nešto u vašem iskustvu što se može izdvojiti kao specifično poteklo iz Hrvatske? Osim izbjeglica?

Umberto Ecco kaže da je smutnja malih naroda, smutnja periferije tako velika da u uvjetima neprestano nesigurnog identiteta ona postaje dominantna crta ponašanja.

Moja zemlja danas, zapravo već neko vrijeme, prolazi fazu intenzivne smutnje. Iako se teško može otcijepiti od zajedničkog identiteta s narodima s kojima dijeli isti jezik, ona se ipak iz sve snage trudi. Zbunio ju je liberalni kapitalizam i onogovog najvulgarnije lice, potrošačko. Pala je žrtvom velikog kapitalističkog obećanja za koje u našim jezicima ne postoji adekvatna riječ jer nam fenomen nije imanentan, a u anglosaksonskom se vokabularu spominje svaki dan – *reinvent yourself*. Ne mora čovjek cijeli život guliti istu, nevidljivu subinu ako ga ne usrećuje. Ništa nije nemoguće, usprkos omjerima koji su protiv njega u igri moći, on ipak ima šansu za ostvarenje svih snova, samo ako posjeduje onaj famozni x faktor.

A Hrvatska ga ima.

Kao malo koja zemlja u regiji. Kao malo koja zemlja bivše monarhije, kao malo koja zemlja bivše federativne republike. Ima more. More je njen as u rukavu. More je šansa za novi imidž.

Jer prosječni stranac nikad nije bio zainteresiran za nijanse i distinkcije istočnog bloka niti je znao ucrtati željeznu zavjesu na karti. A Hrvatska je, uostalom, tako mala da bi zavjesu bilo teško nacrtati, a da se ne dokači barem Slavonija. Tako je Hrvatska uvijek bili žrtva efekta izjednačavanja. Što zna stranac o tome da smo mi imali pasoše, da se putovalo, da smo imali dva ogromna šoping-centra na granici, Italiju i Austriju, da je Zagreb osamdesetih bio metropola, a ne nešto džepno. Da smo bili ispred zavjese, dapače, da smo stoljećima bili ispred Turaka, da je Hrvatsku naš vjekovni prijatelj Papa u 16. stoljeću prozvao Antemurale Christianitatis, predziđe kršćanstva, i da je ona, de facto, bila vrata europske kulture i da nije bilo nas, danas biste se svi vi ovdje klanjali pet puta dnevno. Tako misli naš čovjek i nada se, konačno, nekoj novoj blistavoj ulozi na pozornici ove nove Europe. Ulozi koja će konačno dovesti do izražaja našu različitost, našu jedinstvenost.

‘Tako lijepa, a tako blizu’, kažu turističke propagandne poruke. A za domaće tržište, da se ne bi zaboravilo, ‘Tako lijepa, a tako naša’.

Takva Hrvatska nudi naš specifični amalgam srednje Europe i Mediterana, najbolji sir na svijetu, bogatu povijest punu kurioziteta poput onoga da su Hrvati izmislili kravatu i penkalu, a i izmjeničnu struju. Nju je doduše izmislio Srbin, ali rođen na hrvatskom tlu, pa iako ga Srbi svojataju, mi znamo da je sredina bila presudna. Tu je još i to najljepše more, prvoklasna riba i autohtono klapsko pjevanje, uglavnom na temu kakva je sreća biti rođen kao Dalmatinac.

Pomalo nam ide na živce što, pored svih tih očitih prednosti, još nismo potukli ni Maldive, ni Kanare.

Kao što nam se isto tako čini gubitkom vremena stotinu godina vježbati demokraciju i građanske procese. Kad se i na ovaj naš polukaotičan način ipak sve završi.

Mali narodi, naime, shvaćaju da su na malenost osuđeni. Njima je jasno da nikad neće narasti, da su zauvijek zatočeni, određeni, okljaštreni i zapostavljeni jer su mali. I jedino što im se može dogoditi je da izumru. Pa se trude, i nije im zamjeriti što se trude, pokazati koliko su fantastični. Povrh toga, pokazati slabost privilegija je velikih koji si to mogu dopustiti. Mali stalno moraju biti ‘na gotovs’. Zato mi mnogo toga imamo u malom prstu. Koliko nas nitko ne razumije, toliko mi bitnu srž drugih naroda razumijemo kao tablicu množenja.

Kad sam, na primjer, prihvatila poziv na šestomjesečnu stipendiju u Švicarskoj, redom su mi sunarodnjaci, uglavnom oni koji tamo nikad nisu nogom kročili, savjetovali da ne idem jer ću umrijeti od dosade. Jer mi, Zagrepčani, mi smo navikli na život u petoj brzini. Kod nas je i posjet tržnici napet kao triler. Hoće li sir i vrhnje ući u Europsku Uniju ili će nam ga nepravedno oduzeti kako bi skršili naš osjećaj identiteta i pretvorili nas u jedan veliki Starbucks na moru.

A mi smo nešto mnogo kompleksnije, crkva s nogometnim igralištem i šoping-centrom. Na moru.

Jer naša nesreća uvijek dolazi izvana. Kako se cijelu povijest ili nastojimo nekoga osloboditi ili se nekome moramo dokazivati, nama su za naše nevolje uvijek krivi drugi. Prati nas osjećaj ugroženosti i uvjerenje da je peh naša sudbina. Stalno smo na nekom testu, što je prokleta iscrpljujuće, i stalno se nekog vraga moramo crveniti pred drugima zbog vlastitih gafova.

Kao, na primjer, ovog zadnjeg, kad nam je vlastiti, slobodno izabrani premijer opljačkao više bogatstva nego su nam Mleci posjekli šuma.

Možda je i to sve neizostavna posljedica naše prošlosti. Kao neki eksperiment u velikom laboratoriju povijesti. Kako li će vladati sami sobom kad dosad nikad nisu? Znanstvena je pretpostavka da im neće krenuti kako valja.

U cijeloj toj tužnoj kronici zanimljivo je i na neki način utješno da ta mala zemlja, čini se, ima nepresušne resurse. Stalno ju netko pljačka, a ona dno nikako da dosegne.

Ali u nekom trenutku neki ljudi zahvale na svemu i odjave se iz života pokušnog kunića. Stotinu godina nije ništa u povijesti jedne zemlje. Traume jednog rata još nisu ni zaliječene, već počinje novi. Za oporavak od sloma cijelog svjetonazora dvadeset godina je treptaj oka. A ja nemam toliko da joj dam. Ne dam joj. Makar sam joj neočekivano lojalna i makar bih se ponekad u stranom svijetu i potukla u obranu njene časti, ne dam joj svoj život da na njemu vježba.

I sad živim u Londonu.

Iz djetinjstva u kojem razlike u mojem okruženju nikad nisu bile na meniju, a neposredno okruženje je uvijek odgovorno za svačiji doživljaj povijesti, kroz adolescenciju u stanju šoka i odjednom bijesnog glodanja zbog gotovo nevidljivih razlika, stigla sam u jednu sasvim drugu zemlju, u kojoj se govori tiše, mnogo i strpljivo čeka u redu, a rasizam i šovinizam su mnogo, mnogo bolje odgojeni nego na istoku.

Dovela me nejasna želja, nesavladivi nemir, neopipljiva potreba za životom sa širim vidicima. Ja sam, valjda, željela živjeti u centru svijeta, u jednom od tih, kako kaže Paul Virilio, virtualnih meta gradova. I mislila sam, kao i mnogi prije i poslije mene, da je otići najteži korak. Odlučiti se, dići teško sidro, natovariti ga na leđa i otisnuti se u nepoznato. Sve kasnije bit će lakše, jer ide se u potragu za boljim.

Išla sam kao ja, jedna, sama, iz svojih neartikuliranih, sasvim individualnih razloga. Nisam išla u valu, u struji, u grupi. Ni onoj izbjeglica devedestih. Ni onoj ekonomskih nomada nove Europe.

Ali ipak, neplanirano i sasvim nespremna, priključila sam se velikoj europskoj demografskoj sili – emigrantima.

I postala Druga.

Netko tko je prvenstveno različit.

Dotad zapravo nisam ni znala što sam. Forsiranje razlika kojem su bili podvrgnuti 'naši narodi i narodnosti', kako se to zvalo u bivšoj zemlji, za mene je bio samo socijalni konstrukt, nešto što nikad nisam istinski osjetila. Jer naše su razlike premale da bi se, u okruženju u kojemu se sistematski ne forsiraju, moj identitet formirao kao specifično hrvatski. Većina se razlika ticala vjerskih običaja. A ja sam vjerovala, s jednakom naivnošću koja me tako spremno i bez trunke zebnje dovela u London, da je sekularno društvo jedino moguće društvo budućnosti.

Od te se zablude još nisam otrijeznila i ona mi svakodnevno otežava život u svijetu koji je neshvatljivo, ali neumitno krenuo drastično drugačijim smjerom.

Otkad sam stigla u London identitet je postao moja opsesija. I kad ga svojevrijedno istražujem i kad bih iz njega velikim koracima pobjegla, on je uvijek tu, pejsaž moje intime. Moja drugost - moje ja.

Zagrepečanka u Londonu, strankinja u tuđoj zemlji, kod kuće uvijek 'ona koja živi vani'. I još spisateljica u kapitalizmu, žena u muškoj kulturi, kći, partnerica, slabodnjak, Balkanka, dijete socijalizma, Istočnoeuroljanka.

Prije svega, ako ćemo pravo, Istočnoeuroljanka.

Prije svega, a neshvatljivo.

Geografski upitno, antropološki raznovrsno, politički neujednačeno, ljudski reduktivno.

Uvijek me ispočetka čudi kako je tvrdokoran manjak zanimanja građana Europe za pojam koji je, s obzirom na stalno preoblikovanje mape, u njihovim svakodnevnim životima priličan faktor. Njihov je kulturni centrizam tako nepokolebljiv da im nikad ne pada na pamet kako bi šokantno bilo da se o Englezima, Nijemcima i Francuzima govori naprosto kao o Zapadnoeuroljanima jer je preteško zapamtiti koji su koji.

Pa dobro.

London je metropolis.

A samoća je kao sjena uporna prisutnost građana metropolisa. U samoći za koju je metropolis barem jednako kriv kao nova, zatvorena kultura, čovjek često posegne za samodiskriminacijom. Prihvati oznaku. Otišao je odnekud gdje ga je zadanost pripadnosti gušila, a sad negdje drugdje osjeća da će se raspliniti ako neka mo ne pripadne. Raspliniti i neće ga biti. A nitko neće ni primijetiti.

Imam, eto, jagodice na licu.

Imam, navodno, prema riječima jedne casting agentice, istočnoeuropsku boju kose s kojom bih uvjerljivo mogla utjeloviti lik žrtve sex traffica. Imam donekle direktne manire i upotrebljavam imperativ u zemlji u kojoj su društveni kodovi kompliciraniji od kvantne fizike.

Pa se stereotipi koji se vežu uz etnički ili rasni identitet, još jedan puki socijalni konstrukt, u određenom trenutku mogu učiniti kao sigurnosna zona.

Istočnoeuroljani postali su, privremeno, moj narod. A Balkanci, u Londonu, jedino 'mi' i 'naši'.

Pobjegavši od histerije postratnog Balkana, vječitog kola forsiranja nacionalnog identiteta, stalnog preživakavanja tuđe krivnje i stalnog izbjegavanja suočavanja s vlastitom, dospjela sam u tzv. multikulturalno društvo i ponovno, samo sada na još širem planu, u situaciju 'mi' i 'oni' u kojoj se moja drugost usložnjava. Jer ja sam 'mi', stranci, došljaci, Istočnoeuroljani u odnosu na njih, domaće. Ali sam isto i bjelkinja, Euroljanka (ne zaboravimo moj austrougarski pečat), htjela ne htjela pripadnica kršćanske kulture; u odnosu na njih, došljake s drugih kontinenata, poklonike drugih božanstava, tjerane drugačijom nuždom.

Ako još uzmemo u obzir aismilaciju brojnih zapadnih navada koje se racionalnom čovjeku čine naprednima i civiliziranima, a istodobno čudno razumijevanje određene razine šovinizma koju ispoljava moj narod, neizbježan je zaključak: i moj je identitet zburjen.

Pa sad opsesivno pratim imigracijsku politiku.

Iako, zapravo, ne osjećam da se odnosi na mene. Jer ja sam jedna od onih što su otišli iako nisu morali, a ipak su na neki način morali, a da nisu bili tjerani, ali nešto

ih je tjeralo i sad se osjećaju krivima kao da su nezasluženo prisvojili osjećaje ljudi bez izbora. Ja sam jedna od onih koja ne zna što hoće, užasava se samoće, a užasava se i gužve, ne pripada tamo gdje pripada, a ne pripada ni tamo kamo je došla, makar se trudi da pripadne, a osjeća da će, kad pripadne, poželjeti opet otići dalje.

Hoću živjeti u svijetu, a svijet mi ide na živce. Želim mir i tišinu, zvuk nekog prokletog alarma koji je permanentno prisutan u svakodnevici metropolisa dovodi me do ludila, ali me istodobno plaše izolacija suvremenog čovjeka u liberalizmu i nelagoda koja sve češće ide uz neposrednu ljudsku komunikaciju.

I vjerojatno opet zbog hrvatske arogancije, laskam sebi da se sve to što se tiče imigranata na mene ne odnosi. A odnosi se.

Jer birokracija je slijepa i ne poznaje nijanse. Kad zatražim pasoš, što me uskoro čeka, mogla bi me zadesiti jedna od novih mjera koje se predlažu. Dobrovoljni rad za zajednicu. Da neko vrijeme volontiram u nekoj bolnici, da praznim patke možda ili nešto slično kako bih dokazala da sam zaslužna, da sam zajednici nešto pridonijela. Jer to što pišem valjda nije dovoljno. Pa i nije kad nitko ne čita. Od tih što donose zakone.

‘Jesam li možda mogao čitati nešto što ste napisali?’, pita me čovjek na šalteru pri ulasku u zemlju u kojoj živim već sedam godina.

‘Pa...’ razmišljam, da mu odmah kažem, ‘čisto sumnjam’? Da dopustim da vidi moju iritaciju, jer šta te briga, to je ono što mi pada na pamet. Jesu li svi štambilji na mjestu, čovječe, je l’ mi pasoš važeći, zar se ne vidi na onom tvom infra ultra rentgen svjetlu da nije lažnjak, jesam li ti dala otiske prstiju, zar nisu svi moji podaci od računara za struju do ciste na jajniku pohranjeni u nekom kompjuteru i nemojte mi pričati da su povjerljivi i na sigurnom, dakle, šta te briga što ja to pišem čime sam se kvalificirala za ovu vizu. Ali, umjesto toga, odgovaram protupitanjem : Ne znam.

Idete u kazalište?

Ne, kaže. Ne baš.

Slušate BBC Radio4?

Ne, kaže. Ne baš.

Gledate televiziju?

Da, gledam. Stalno!

Šteta, kažem.

I dok tako živim u gradu koji sam odabrala, koji me impresionira, koji sam konačno savladala, u kojem se danas osjećam gotovo tako opušteno da bih mogla reći da sam ‘Londoner’, ipak živim s tvrdokornom emigrantskom boljkom, stalnom, bolnom nostalgijom za domom.

Zemlja koja nikad nije postojala do karikature je idealizirana u našim sjećanjima. Kod kuće su ljudi otvoreni i srdačni, pružili bi ti ruku, podijelili s tobom zalogaj. Kod kuće ljudi rado dijele sve, otvaraju vrata doma i ne čuvaju ljubomorno svoje vrijeme i svoj prostor za sebe. Kod kuće će te ljudi prevesti autom do vrata, a ne do prve stanice metroa. Susjedi se pozdravljaju i pomažu, u susjedovu frižideru može se odložiti rođendanska torta, susjed će pričuvati dijete, psa, ribicu ili biljku. Kod kuće je toplije, sunce više sija, kiša manje pada (dobro, to je objektivna činjenica), klimatski poremećaji još nisu zahvatili Hrvatsku kao zapad, mi još imamo četiri godišnja doba, snježne zime i vruća ljeta. Plava šljiva raste kod nas i nigdje sjevernije

ni zapadnije u Europi, Europa ni ne zna kako šljiva može biti slatka. Lubenice se jedu rukama do lakta i pune su šećera, a ne narezane na komadiće i pakirane u plastiku. U Hrvatskoj postoji zajednica, manje se radi, život ne nalikuje košnici, više se druži (možda smo zato u takvim problemima), pa iako je sve više indikacija da i Hrvati, kao i svi drugi, žive lažni život na Facebooku, društvo razbijeno na narcisoidne pojedince još nije istisnulo osjećaj zajednice.

A znam da se varam.

Zajednica je jednako maligna kao što je i utješna. Zajednica tek ne trpi razlike ni promjene. Moja je zemlja još sasvim sretno nesvjesna svojih rasnih, ksenofobičnih predrasuda ('Hrvatska još nije sazrela za gej brakove' čuje se često iz usta ljudi koji bi se uvrijedili da ih nazovete homofobima.) A zemlja nije jabuka da zrije sama od sebe dok visi na grani. Sazrijevanje zemlje treba malo pogurati. 'Ja neću da se to prelomi na mojem djetetu', govore ljudi dok zapravo misle na sebe. I ta se crta mentaliteta, ta koja sprečava da se misli revolucionarno, da se žrtvuje mir i komfor za boljitak, također često naziva austrougarskom, austrijskom ili srednjoeuropskom iako su danas te zemlje građanski naprednije od naše.

I dok se vrijeđaju što stranci ne znaju da se kod nas više ne govori Serbo-Croat, turistu s turbanom na glavi dobit će na cesti 'talibane' iako je čovjek u pitanju Sikh, ali inzistiranje na takvim razlikama smatraju zapadnjačkim cjepidlačenjem.

Tako je kod kuće. U toploj zajednici.

A multikulturalno društvo, opterećeno mitom o sudaru civilizacija, uvelo je stanje tolerancije i političke korektnosti. Odlučilo je da došljake neće integrirati u socijalni *main stream*, da će održavati enklavski život u kojem je svaka zajednica opsjednuta očuvanjem svojih običaja, svojih bogova i svojih razlika. No to što znamo da se nekim šalama ne smijemo smijati, ne pretvara nas automatski u suosjećajna bića.

Načelno poštivanje različitosti, zatvorenih unutar zidina s podignutim mostovima, ne stvara harmoniju.

Nasumično je nasilje normala na koju društvo računa kao i na stalnu nisku razinu anksioznosti svojih građana.

I mnogo je tu sivih zona i neutabanih puteva. Jedino što je sigurno, dok ih tako, navodno, poštuje, on ipak, kao slavina koja uporno kapa, na razlike stavlja naglasak.

Kao što se teško oteti teroru reklama, kao što ponekad melodija neke slaboumne reklame za osiguranje uđe u glavu i izgna svaku inteligentnu misao, tako je i okvir kroz koji promatramo život postao baždaren na razlike.

Njihovim pažljivim njegovanjem građani žive u stalnom stanju strepnje da će ih one tuđe progutati.

Jednostavan zatvoreni krug koji se svakodnevno odvija na interkontinentalnoj ekonomskoj osovini, zašto zapravo toliki došljaci uporno prodiru u tvrđavu Europu, nije popularno štivo u tabloidima. Kao što je i darvinizam danas u vjerski tolerantnoj sredini postao samo jedna od teorija, tako su i neoliberalizam i globalizacija samo jedna od interpretacija stanja na terenu.

I to samo 'za one koji žele znati više'. Za većinu je to uporno neshvatljiva najezda koju treba trpjeti jer smo civilizirani, ali ako malo ne zauzdamo civiliziranost, uskoro će njihovi običaji progutati naše.

A običaji su samo običaji.

A ljudi su više od svojih običaja.

Ja svoje nacionalne stereotipe koje sam na neko vrijeme ponosno prigrlila, sad nastojim prerasti. Onu patku što još od Kusturice nosim okolo na ramenu, nju sam skinula i pojela na vijetnamski način, s palačinkama i umakom od šljiva.

I teško bi mi bilo odlučiti je li mi draža vijetnamska hrskava patka ili hrvatska sarma.

Ali između sudara civilizacija, opsesivnog individualizma i preopterećenja informacijama, tzv. *information overload* koji je sigurno ključni agent naše rastuće ravnodušnosti, za solidarnost ostaje malo prostora.

Bez nje je bilo kakva akcija nemoguća, a bez akcije nam se crno piše. Smjer u kojem se takvo društvo kreće, vječno rastezljiv, vječno prilagodljiv kapitalizam, meni djeluje zastrašujuće. Društvo u kojem se briga za čovjeka ne podrazumijeva, direktna komunikacija i osobna odgovornost svedene su na minimum i sve je pod nadzorom. Povrh svega, ništa nas se ne tiče, ako se događa drugome.

Prije nekoliko mjeseci ukrcala sam se na avion iz Londona za Rim. Već na ulazu u avion čula sam kako iz dubine aviona, sa zadnjeg sjedišta, dopiru očajnički vapaji. Polako sam, uznemireno, napredovala kroz utrobu aviona prema svome sjedištu da bih se suočila sa zaplakanom grimasom na licu mladog čovjeka, crne puti i vezanih ruku, okruženog s troje ljudi, dva muškarca i jednom ženom u neupadljivim tamnoplavim uniformama. Zauzeli su zadnji red aviona.

Dok su se putnici ukrcavali, pa sve negdje do polovice leta, taj je mladi čovjek plakao punim plućima, tresao se, lupao nogama o pod i preklinjao da ga ne šalju natrag. Nakon jedno sat vremena prestao je plakati i klonuo sasvim iscrpljen, praznih očiju, beznadan.

Nitko mu nije prišao, nitko nije postavio nijedno pitanje. Niti tko je, niti kamo ga vode, niti što je skrivio. Nekolicina putnika se na početku smijala, želim vjerovati da je to bilo od nelagode. Ostatak, njih dvjestotinjak, šutjeli su i buljili u svoje novine, jeli svoje tople obroke i tražili vodu uz svoju čašu vina dok je mladić neumorno tulio.

Mladića su vodili u Italiju. Koja je njegova krajnja destinacija, jer o Talijanu se nije radilo, nisu znali ili nisu htjeli reći.

A nas se ne tiče.

Neumoljiva fiskalna logika nalaže da se deportacije obavljaju na redovitim ekonomskim letovima.

Dok ljudi putuju na vikend u Rim, razgledavati spomenike našeg kršćanskog nasljedja, u Milano u šoping, u Toskanu na degustaciju vina, netko drugi putuje natrag u bijedu, u beznadnost i možda u smrt.

Mi ne možemo znati je li to ispravno ili nije.

Pa ni ne pitamo. Kad u avionu plače beba, to nas barem nervira. Barem potihopujukujemo roditelje, barem na glas uzdišemo. Barem primijetimo da postoji.

Kad su mladića zgrabili za vrat i pritisnuli mu svom snagom glavu u naslon sjedala pred njim kako bi ga ušutkali, ja sam kriknula da ga puste i da ga ne smiju ozlijediti.

Jer, ne smiju ga ozlijediti.

I oni su prestali. Jer znaju da ga ne smiju ozlijediti.

A većina ne zna. I ne pita.

A poslije više ni ja nisam znala ni što bih pitala ni što se može napraviti.

Samo sam ga gledala pokušavajući mu se nekako pogledom, telepatski ispričati za svu tu nepodnošljivu, klaustrofobičnu ravnodušnost.

Lice tog lijepog čovjeka i njegov prazan, beznadan pogled progonit će me još dugo, dugo.

Knjiga koja mi se čini bitnom za svakog dramskog pisca i općenito za pisca koji priča priču je *Hero with A thousand Faces* (Junak s tisuću lica) Josepha Campbella. Ona istražuje komparativnu mitologiju i govori o tome kako se svi naši mitovi koji su do danas preživjeli, iz svih civilizacija i kultura, temelje na jednom zajedničkom monomitu. Ti mitovi koji su, od kulture do kulture, tijekom tisuća godina, u svojoj biti frapantno slični, i danas su odgovorni za naša podsvjesna tumačenja svih narativnih oblika u kojima sudjelujemo.

Želim vama, a i onom čovjeku iz aviona, čije ime ne znam, a možda ga više ni nema, pročitati citat iz te divne knjige.

‘Ne moramo se čak ni bojati da ćemo u tu pustolovinu krenuti sami, jer junaci svih vremena kročili su tuda prije nas, labirint je poznat, jedino što je na nama jest da pratimo stope na junačkome putu.

I tamo gdje smo očekivali nakazu, naći ćemo Boga. Gdje smo namjeravali smaknuti neprijatelja, smaknut ćemo sami sebe, gdje smo se željeli uputiti u daljinu, vratit ćemo se u središte vlastitog postojanja. Gdje smo očekivali samoću, ujedinit ćemo se sa svijetom.’

Anton Berishaj

Semio-etika literature negativnog bivstvovanja

- Književnost dijaspore i egzila -

1. POJMOVI

Kategorije *dijaspora* i *egzil*, može se slobodno reći, postale su opšte mesto suvremenih literarnih i humanističkih studija uopšte, posebno u kontekstu postkolonijalne literarne teorije i kritike. One u sebi nose veoma kompleksan semantički potencijal polazeći iz njihove povijesne i istorijske kontekstualizacije, ili pak iz mnoštvenosti suvremenih dijasporičnih i egzilantskih iskustava zajednica i pojedinaca. Pojmovi *egzil* i *dijaspora* su često poimani u uskoj svezi sa pojmom *exodus*, koji s druge strane nosi pečat židovskog povijesnog i teološkog paradigmatičnog iskustva. Prinudno bivati van *Svete Zemlje* postaće ishodišni simbol i za *imaginarij domovine* novovjekovnih dijaspora i njihove literature.

Prema Baumannu, “pojam ‘egzil’ je rezonantan sa idejama nasilne emigracije, razmještenosti, socijalne i političke marginalizacije pojedinca ili grupe” i povezan je sa “iskustvom usamljenosti, stranosti, nostalgije i trajne čežnje reemigriranja u mjesto podrijetla.”¹ S druge pak strane, po njemu, nakon 60-ih godina prošlog stoljeća, pojam *dijaspora* “denotira nacionalnu, kulturnu ili religijsku grupu koja živi u stranoj zemlji.”²

Dijaspore, stvorene putem migracije i egzila, po pravilu nasiljem i prinudom *povijesti*, svojim specifičnim statusom razmještenosti, nepripadanja i neprihvatanja “u zemlji domaćina”, predstavljaju stanje neodređenosti, nestabilnosti, fluidnosti i stalnog (posebno imaginarnog) kretanja. Možda je *nomadizam* figura koja bi najbolje mogla dati neke od naznaka i značenjskih afilijacija takvoga stanja.

Iako često upotrebljavani kao sinonimni pojmovi, pojmovima *dijaspora* i *egzil* sve češće se pripisuje različito i specifično značenje. Dok, kako tvrdi Rushdie, *dijaspora* označava *zajednicu razmještenih osoba*,³ koje su ukorijenjene istovremeno u mjesto

¹ Martin Baumann: *Exile*, in: Kim Knott and Sean McLoughlin eds., *Diasporas – Concepts, Intersections, Identities*, Zed Books, London and New York 2010, 19.

² *Idid.*, 22.

³ Nirmala Lakshman, “A Columbus of the Near-At-Hand”, in *Salman Rushdie Interviews*, ed. Pradyumna S. Chauhan, Westport, CT: Greenwood, 2001, 283.

prijekla i u imaginarnom svijetu transnacionalnosti,⁴ *egzil* sve više upućuje na *iskorijenjene* pojedince, koji i u slučaju *dobrovoljnog izgnanstva* žive i stvaraju u svojevrsnom kulturnom i semiotičkom “međuprostoru”, na “ničijoj zemlji”, te se zato pojam egzila pripisuje i “priznaje” uglavnom istaknutim pojedincima/intelektualcima, osobama sa takozvanim *kulturnim* (ali i materijalnim) *kapitalom*. Egzil se tako često smatra kao “izabrano stanje, posebno za intelektualce, pisce i umjetnike koji mogu imati osjećaj da im je njihova domovina postavila previše ograničenja naspram njihove umjetničke samorealizacije.”⁵ (Može se slobodno reći da bi se pod ovu *definiciju* mogla svrstati većina albanskih pisaca i književnika koji su izabrali egzil kao *modus postojanja* nakon 90-tih godina prošlog stoljeća. Dapače, ima i onih kod kojih preovlađuju “motivi” grube prinude, ili pak onih koji pripadaju tzv. *victim diaspori*, kao što je na primjer povijesna djaspora *Arbëresha*, uglavnom na jugu Italije, ali i drugdje. Zapravo i dihotomija *voluntary/involuntary* nosi u sebi čitav prostor semantičke dvosmislenosti, ambivalentnosti i neodređenosti kao i pojmovi na koje se odnosi.)

U novije vrijeme, u kontekstu globalizacije i *prevrednovanja svih pojmova*, sve se više govori o nestanku egzila, tj. o svojevrsnom metaforičnom i literarnom stanju,⁶ te je stoga pojam egzila zamijenjen *novim formama negativnog postojanja* – *azilantima, ilegalnim useljenicima, izbjeglicama i emigrantima*.⁷ Egzil je, po Teeuwenu (parafrazirajući naslov čuvenog Benjaminovog teksta), “napokon ušao u eru mehaničke reprodukcije, i time je izgubio svoju auru.”⁸

Mnoštvenost, pluralnost i takoreći *bezgranična* diferencijacija iskustava dijasporične i egzilantske literature čini skoro nemogućim njezino sveobuhvatno kritičko i diskurzivno “pokrivanje”. Zato je neophodna “metodička” redukcija *materijala*.

2. POETIKE

Rasprave oko poetike/poetika književnosti dijaspore/egzila/migracije uglavnom se vode imajući kao polazište specifično socijalno i kulturno stanje literarnih aktera, u odnosu na koje se pokušavaju ustanoviti i njene posebne strukturalne odlike. Definirati njezinu sveobuhvatnu poetiku možda i nije neophodno, mada je po svemu sudeći i nemoguća misija upravo imajući u vidu samo polazište odredbe literature kao takve.

Ipak, jedan od najkonzistentnijih pokušaja da se to uradi predstavlja djelo Søren Franka *Migracija i književnost*.⁹ Svoje teorijske premise on temelji na Lu-

⁴ Rachel Trousdale, *Nabokov, Rushdie, and the Transnational Imagination – Novels of Exile and Alternate Worlds*, Palgrave, Macmillan, 2010, 13.

⁵ Ato Quayson, *Postcolonialism and the Diasporic Imaginary*, in *A Companion to Diaspora and Transnationalism*, eds. by Ato Quayson and Girish Daswami, Blackwell Publishing, 2013, 152.

⁶ Rudolphus Teeuwen, *Fading into Metaphor: Globalization and the Disappearance of Exile*, in: *Creativity in Exile*, ed. Michael Hanne, Rodopi, Amsterdam-NewYork, 2004, 292.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid, 293.

⁹ Søren Frank, *Migration and Literature*, Palgrave/Macmillan, New York, 2008. Frank pod pojam *migracija* svodi i/ili podrazumijeva i pojmove *dijaspora, egzil* itd.

kacsevoj ideji o međuovisnosti socijalne i estetske sfere, da ono što je “u književnosti istinski socijalno je forma,” to jest “Svaka forma je ocjena i prosudba o životu, i ona crpi tu moć i snagu iz činjenice da u njezinim najdubljim temeljima forma je uvijek ideologija. [...] Svjetonazor je formalni postulat svake forme.”¹⁰ Frank, na tom tragu, iznosi argumente da “pojam migracije funkcionira kao most koji povezuje estetiku i sociologiju, jer se migracija odnosi kako na temu tako i na formu.”¹¹ Dakle, slijedeći ideju ranog Lukacsa o međuovisnosti sociologije i estetike moglo bi se govoriti o poetici, između ostalog i romana, koji se zasniva na nestalnim kulturnim, socijalnim stanjima, ali i subjekata i sopstva, a koje su karakteristične za paradoksalno stanje dijaspore, egzila i migracije uopće. Ta se postavka može dalje razraditi i sagledati u specifičnoj pojavi *znakova života* (Sebeok), njihove konfiguracije koja slijedi iz pozicije semiotičke, kulturne i imaginarne liminalnosti autora, modeliranih svjetova i subjekata, ali na kraju krajeva i odaziva njihovih čitatelja. Prema Franku, migracija signalizira *oscilatorne i nedovršene procese* koji se manifestiraju na raznim nivoima literarnog djela: u odnosu na osobni, nacionalni i kulturni identitet, jezik, narativnu formu i formalnu postavku.¹² Dapače, po njemu migracija predstavlja jedan *epohalni koncept* (iako je svjestan *historijskog i transhistorijskog* karaktera tog pojma) koji determinira segment kontinuuma svih literarnih tekstova.¹³ Na semantičkoj ravni, putem mimetičke logike, narativnih i retoričkih strategija, migrantska književnost modelira *fikcionalne svjetove* egzila, migracije, dijaspore, kao i transnacionalnih socijalnih i kulturnih stanja.

Ovdje smatramo za shodno da navedemo u cjelini Frankov ponuđeni eksplanatorni model migrantske literature, ipak iznete u obliku binarne podvojenosti:

“Socijalna razina (tema, mimetičnost, vantekstualnost):

- biografija autora (migrant, egzilant; gubitak/dobitak, privremen/stalan)
- biografija karaktera (migrant, egzilant; gubitak/dobitak, privremen/stalan)
- nacija i nacionalizam (hibridni nacionalni identitet)
- Evropa i evropska literatura (sekularizam, migranti i svjetska književnost)
- globalizacija (mobilnost, inherentni paradoksi)

Stilistička razina (forma, konstruktivni princip, intratekstualnost):

- dikcija (vagabundska perspektiva, stranost glasa, samo-korekcija)
- kompozicija i narativna forma (nedovršenost, rizomatičnost, multidimenzionalnost)
- jezik (heteroglosija, nečistota, biti između).¹⁴

¹⁰ Ibid, p.5.

¹¹ Ibid, p.5.

¹² Ibid, 8.

¹³ Ibid, 10.

¹⁴ Ibid, 21.

Zapravo, autor je svjestan da ponuđeni model u obliku binarne podvojenosti ne pruža *totalizujuću i kompletnu definiciju*, kao i metodičku prirodu ovog eksplanatornog modela književne (romaneskne) strukture, jer se te razine (*tematske fokalne točke i tekstualne strategije*, kako ih sam dalje određuje) međusobno prepliću u tekstovnim strukturama, čak i onda kada dobijaju transgresivni karakter.

Ima i onih teoretičara koji književnost egzila razmatraju ne samo kao geografski koncept, koji se nadovezuje na iskustvo iskorijenjenosti koje proističe usled življenja u inozemstvu, u *tuđini*. Tako, Hong Zeng proširuje polje svog istraživanja i van tradicionalnog polja egzilantske književnosti na *ekspatrijisanе pisce, pisce koji su postali egzilanti u svojoj zemlji zbog povijesnih peripetija, pjesnike koji su se našli u prinudnom egzilu u svojem poetičkom iskustvu, romanopisce koji su označeni kao romantičari ali su u stvari izgnanici iz svog romantičarskog ideala, pisce kozmičkog egzila u vremenu, i žene pisce čija **P'écriture feminine** pripovijeda suštinski samoizgon u ženskom iskustvu, izraženog van simboličkog poretka*.¹⁵ Ovakvo širenje polja istraživanja rizikuje da pojam egzila u literaturi postane sveobuhvatan i tako briše specifične granice "disciplinarnog polja", implicite se priklanjajući heideggerijanskoj postavci o *egzilu kao univerzalnom stanju bivstvovanja čovjeka*. Zengovo insistiranje na *unutrašnjim prostorima semiotičkog iskustva*, u obliku *rascjepkanosti unutar sopstva, višestrukih ličnosti, maski i doppelganger*a, te na egzilu kao "liminalnom iskustvu samootuđenja i samodezintegracije"¹⁶ dobija svoj projektivni model i u specifičnim fragmentarnim i diferencijalnim odnosima među kulturnim diskursima i u poetici nesukladnosti, *dekonstruktivnoj poetici sa praznim centrom, plutajućim označiteljima, simulakrumom i fragmentacijom*¹⁷ kao glavnim značajkama suvremene literature egzila.

3. DIJASPORA I FIGURE HIBRIDNIH IDENTITETA – ABATE

*"...Ako sam za Nijemce i dalje bio stranac, za druge strance bio sam Talijan; za Talijane bio sam južnjak ili čovjek sa juga; za južnjake bio sam Kalabrez; za Kalabreze bio sam Albanac ili "ghieghiu", kako oni nazivaju Arbëreshe; ali za Arbëreshe bio sam Germanez ili čovjek iz Trenta; za Germaneze bio sam stanovnik Trenta ili čovjek bez korijenja, a ja za sebe bio sam ja, sinteza svih ovih odrednica, osoba koja je živjela u mnogim kulturama i sa brojnim jezicima, nimalo bez korijenja, čak sa mnogo korijenja iako oni najnoviji još uvijek nisi bili srasli duboko u zemlju, već su se talasali u zraku".*¹⁸ (moj prijevod). Ovo je fragment iz priče-eseja Carmine Abatea *Živjeti bez granica*,

¹⁵ Hong Zeng, *The Semiotics of Exile in Literature*, Palgrave Macmillan, New York, 2010, str. 1, 2.

¹⁶ Ibid, 3.

¹⁷ Ibid, str. 2.

¹⁸ Carmine Abate, *Të jetosh pa kufij dhe udhëtime të tjera (Živjeti bez granica i druga putovanja)* Toena, Tirana, 2011. Italijansko izdanje: Carmine Abate, *Vivere per addizione e altri viaggi*, Arnoldo Mondadori Editore S. r. l., 2010. Navodi iz ovog, ali i iz drugih djela ovog autora biće dati prema albanskim izdanjima, i u skladu sa praksom i idejom autora o mnoštvenosti jezika, kao neotuđivog dijela njegovog/njegovih identiteta.

autora koji pripada suvremenoj, a originarno srednjovjekovnoj, dijaspori Arbëresha.¹⁹

Kao Abateov autorijalni narator i rezoner, koji *znakove života* i svoje fluidne i *nestalne* identitete traži i identifikuje u stalnom procesualnom nastajanju, semi-otičkom i semioetičkom sa-protiv-postavljanju (Lotman), tako se skoro svi akteri njegovih naracija i romana (*Ballo tondo*, *Tra due mari*, *La festa del ritorno*, *La moto di Scanderbeg* ...) nalaze u potrazi za svojim *figurama identiteta*, koje Abate naziva *hibridnim figurama*. Naravno, ta potraga dobija često paradoksalan i ambivalentan smisao, označavajući i socijalnu, političku i kulturnu podvojenost. Tako, “lažni Merikano”, kako ga imenuje narator, prije polaska u migraciju (što za njega predstavlja *dvo/više/struki egzil*) daje uputstva svom sinu, inače glavnom liku romana “*Il ballo tondo*”, Constantinu: “*Nauči dobro italijanski, jer je to jezik koji će ti dati hljeba; dao Bog i engleski, jer jednog bi dana mogao da ti zatreba, ali jezik arbëresha šta će ti?! Inajsmješnije u svemu tome je bilo da je sve te po(r)uke, uključujući i posljednju, najvažniju, uputio na arbanaškom: da mi zauzmeš mesto, sine, jer si sada veliki a djed je suviše star*”,²⁰ predočavajući posredno *iskustvo traume* kao i *endemska otuđenje i fragmentaciju subjektivnosti*.²¹ Radi se o zahtjevu za *zaboravom jezika* koji će Abate na drugom mjestu nazvati *jezikom srca*,²² kojim se markiraju dijasporična tjelesnost i spiritualnost. *Heteroglosija* je imanentna njegovim likovima. U “Prologu” svog romana *Ballo tondo autorijalni glas* između ostalog pripovijeda: “*Kući smo govorili si neve (kao mi), na arbanaškom jeziku, a zatim u školi, od šeste godine uzrasta, počinjali bi da učimo litisht, to jeste talijanski*”. Likovi njegovih romana po pravilu uporabljaju tzv. *code-switching*,²³ gdje je arbanaški govor (koji služi kao svojevrsni kulturni, emocionalni i identitetski marker) suprotstavljen italijanskom i njemačkom jeziku, ali i vladajućem kulturnom i ideološkom diskursu moći. Čak i učitelj Stratigo (koji je i sam pripadnik te dijaspore) obraća se svojim malim učenicima “*prijeteći*”: “*O kakovoj Arbëriji, vi pričate! Mi živimo u Italiji. Kakve li Arbërie! Vi ste svi magarci. Ne znate ni talijanski da pričate i vaša glava ne shvaća da ne treba,*

¹⁹ Zapravo, dijaspora Arbëresha (Albanaca izbjeglih pred otomanskom imperijom u drugoj polovici XV vijeka i smještenih na jugu Italije, u Kalabriji i Siciliji), prema mom sudu, jedna je od najinteresantnijih europskih tzv. kompleksnih dijaspora i originarno *victim diaspora*. Za razliku od romantičarske dijaspore Arbëresha i njihovog dvostrukog egzila, okretanja prema srednjovjekovnom imaginarnom i mitskom *velikom dobu* (Moti i madh) Gjergja Kastriota Skenderbega, kao ishodištu i u funkciji imaginarne utopije *zamišljanja nacije*, u aktualnoj dijaspori Arbëresha analogni tropi, figure i toposi u funkciji su markiranja kulturnog identiteta/diferentiteta naspram kulture “domaćina”.

²⁰ Karmine Abate, *Shtegtimi i unazës*, Dukagjini, Peć, 1994, 149.

²¹ Ananya Jahanara Kabir, *Diasporas, literature and literary studies*, in: Kim Knott and Sean McLoughlin eds., *Diasporas – Concepts, Intersections, Identities*, Zed Books, London and New York 2010, 146.

²² Karmine Abate, *Motoçikleta e Skënderbeut*, Botimet Toena, Tiranë, 2012, 78.

²³ “Code-switching is a strategic and eminently controllable communicative device, in which speakers choose to switch between the languages of their repertoire within a particular speech event for identity-reinforcing reasons, or for other reasons such as topic of conversation, interlocutor status, stylistic nuance and so on.” Jaine Beswick, *Diasporas and language*, in: Kim Knott and Sean McLoughlin eds., *Diasporas – Concepts, Intersections, Identities*, Zed Books, London and New York 2010, 137.

prema zakonu ne treba, barem u školi da govorite albanski. Magarci ste vi!” To ne samo da govori o pluralnosti same dijaspore, već i o paradoksalnim modusima socijalne i kulturne inskripcije tog diskursa moći.

Tekstualnost njegovih romana takođe odlikuje *radikalni dijalogizam*. Ona je sačinjena od mitopoetskih folklornih, povijesnih i literarnih fragmenata, a od iste *tvari* je sačinjeno i imaginarno njegovih likova. Njegov autodijegetični pripovjedač će jednom prilikom kazati: “Nisam imao knjiga, osim dosadnih školskih knjiga, i knjigu o kratkom životu Skenderbega, koju je mama imala u svojoj glavi i stalno mi ju je čitala naglas.”²⁴ Kod Abatea, kao po pravilu u svim njegovim romanima, kroz ludističku citatnost etno/mito-poetskih fragmenata i cijelih tekstova i subžanrova (srednjovjekovne balade, recimo), često smještene u karnevalske analoške kontekste, ostvaruje se fragmentacija “mitologizirane domovine” u *alternativnim svjetovima* romana, čineći i njegovu *domovinu alternativnom, fiktionalnom*,²⁵ ali i osnažujući metafiktionalni i transnacionalni karakter njegove fikcije.

Razmatrajući *dijasporični imaginarijum u književnosti*, Ato Quayson će konstatovati da su za konstituiranje tog literarnog (dodao bih i kulturnog) imaginarijuma važna tri elementa: *mjesto, nostalgija i genealoško traganje/pamćenje*.²⁶

“S onu stranu horizonta, jednog dana kolovoza sličnom današnjem, po mirnom moru, kreću tri galije sa izgnanicima: prva je prepuna momaka, druga sa djevojkama i treća sa hljebom i vinom. Pristaju na obali Marine, predvođeni velikim dvoglavim orlom koji ih je vodio i štitio dan i noć, od kada su bili primorani da napuste Arbëriu okupiranu od Turaka. Mi imamo istu krv sa tim ljudima.”²⁷ Ovo su riječi Nani Lisandra, nosioca i prenosnika kulturnog imaginarnog, upućene glavnom liku Konstantinu, kojemu će se sa osamnaest godina prikazati dvoglavi orao. Isti ti likovi, koji se *nostalgično* prisjećaju svoje napuštene domovine prije pet vjekova, uslijed stalne migracije se sa istom takvom *nostalgijom* okreću Hori, svojoj novoj domovini (u južnoj Italiji), svjedočeći tako i o nostalgičnoj podvojenosti. To je jedan od znakova kompleksnosti ove dijaspore i njenog imaginarija. Zapravo, tu nostalgiju za domovinom koju nisu nikada ni vidjeli, i koje se (pri)sjećaju samo putem *naracije i mitopoetskih fragmenata*, mogli bismo nazvati “postmemorijom” egzila.²⁸ S druge strane, gotovo svi likovi Abateovih romana stalno se kreću u diskursnoj mreži *genealoškog traganja/pamćenja*, figurirajući kao po jednom obavezujućem obrascu u relacijama otac/sin, koje dakako između ostalog uključuju i “pitanja predaka, etniciteta, tradicije i kulture” koje *pružaju prepoznatljivu prošlost za osobu ili zajednicu, uključujući i priče o tome “kako smo dospjeli ovdje”*.²⁹

²⁴ Ibid, 114.

²⁵ Rachel Trousdale, *Nabokov, Rushdie, and Transnational Imagination – Novels of Exiled and Alternate Worlds*, Palgrave, Macmillan, 2010, 17.

²⁶ Ato Quayson, *Postcolonialism and the Diasporic Imaginary*, in *A Companion to Diaspora and Transnationalism*, eds. by Ato Quayson and Girish Daswani, Wiley Blackwell Publishing Ltd., 2013, 148.

²⁷ Karmine Abate, *Shtegtimi i unazës*, Dukagjini, Pejë, 1994, 17.

²⁸ Ato Quayson, *ibid.*, 149.

²⁹ *Ibid.*, str.151.

Istovremeno, ti likovi su u stalnom kretanju, *nomadskom stanju*, tako i Giovanni Alesio u romanu *La moto di Scanderbeg*: “‘Dove’ (gdje): ova ukleta dvosložna riječ- ca, dva samoglasnika, dva suglasnika, dvije duše, kao ja: želja da ostanem na jednom bilo kojem mjestu i želja da blagosiljam mjesto koje nikako ne mogu naći. Ili bolje: vjerovao sam da sam ga našao za jedan dan, ili za jedan mjesec, ili za jednu godinu, a zatim neka vrsta magle me gušila i zamračivala svaki moj pokret. Gdje? Gdje?- pitao bih sebe i nisam nalazio mira” (str. 7). Ovako markirani konfuzni svijet junaka, koji je negdje na liminalnom prostoru između fiktivnog naratora i samog stvarnog autora, i za kojeg je ipak *prošlost strana zemlja*, kao što mu je *jednako strana i sadašnjost*,³⁰ sav je satkan od sa-protivu-postavljenih osjećanja, jezika, stavova, *snova, fragmentarnih vizija, suočavanja sa slomljenim ogledalima, “čiji su fragmenti nepovratno izgubljeni.”*³¹ Rekli bi smo i čija je mogućnost prikazivanja/ponovnog stvaranja cjeline nepovratno izgubljena.

4. EGZIL I FIGURE AUTSAJDERSTVA, MRTVOG TELA – CUFAJ I KYÇYKU

Autsajderstvo i *figure autsajderstva*, kao jedan od modusa modeliranja egzilantske realnosti, dominantni su elementi poetike u romanima “*Tuđi sjaj*” Beqë Cufaja³² i “*Suvišni anđeli*” Ardian Christian Kyçykua.³³

Kod Cufaja, *egzilantski tropi*, kao što su kulturna nostalgija, gubitak osjećaja realnosti, podvojenost subjekta,³⁴ modeliraju se putem podvajanja ličnosti, pripovjednih točki gledišta, narativnih glasova, a njegovi *negativni heroji* i *socijalni autsajderi* iz rubnih miljea tvore mračnu sliku “hladnog svijeta” i “tuđeg sjaja” egzila, života besmisla, laži i zločina. Akteri njegovog romana sa svojevrsnim egzilom se suočavaju već u rodnom mjestu – on se pojavljuje kao potreba ili primoravanje na bijeg, odlazak (dogadjaji su smješteni u kontekstu ’90-ih, kada je Kosovo pod srpskim policijskim režimom). Psihološkoj razmještenosti pridružuje se i geografska razmještenost, koja određuje i njihovu “imaginarnu nostalgiju” ekspatrijisanih. Ona dakako nije usmjerena samo prema “domovini”, “mrtvoj majci” koja se pojavljuje kao *tužni trop* koji određuje samodestruktivno stajalište Arbena Duke, glavnog junaka i alter ega samog autora, već i prema *idealnoj domovini slobode* - “Americi”, za kojom uzaludno čežnjivo žudi Rifat/Riki, “drugi” *podvojeni* junak priče (na što ukazuje i njegovo dvojno ime), koja za njega ostaje do kraja nedostižna. “*Riki je živio u ova dva svijeta. Jedan je bio onaj Rikijev – kako su ga zvali svi van njegove kuće i drugi svijet bijaše svijet njegove žene i njegovog oca, koji su ga kao i uvijek i dalje*

³⁰ Salman Rushdie, *Imaginary Homelands*, Granta Books/Penguin Boooks, London, 1992, str. 9.

³¹ Ibid., str. 10, 11.

³² Beqë Cufaj, *Shkëlqimi i huaj*, Dukagjini, Pejë, 2003. Autor od ’90-ih živi u migraciji/egzilu u Štuttgartu, slično njegovim junacima iz ovog romana.

³³ Ardian Christian Kyçyku, *Engjëjt e tepërt*, Buzuku, Prishtinë, 2001. I ovaj autor takođe živi u migraciji/egzilu u Bukureštu, gdje vodi bogatu književnu i intelektualnu aktivnost.

³⁴ Hong Zeng, *op. cit.*, str. 7.

oslovljavali imenom kojim su ga krstili još u djetinjstvu: Rifat.”³⁵ Nasuprot Rikijevoj egzistencijalnoj podvojenosti, unutrašnji raskol Arbena Duke ima više metafizičkih primjesa: “Arben Duka je bio svjestan da zna toliko malo o životu. Znao je da su unutar njegovog svijeta dva života: onaj stvarni i onaj iz pročitanih knjiga.”³⁶ Duka, u jednoj od svojih seansi pijančenja po migrantskim kafanskim rupama, lomi čaše u filmskom maniru “belog Bore” iz poznatog filma *Skupljači perja*, čime autor uslošnjava intersemiotičko figuriranje odbačenosti, nezadovoljstva i iščeznuća realnosti. Piščev alter ego kao da time želi označiti svoj dvostruki fiktionalni status.

Cufajevi svojevrsni *picari*, Riki i Arben Duka stalno se kreću po rubnim mjestima, od pritvorskih policijskih podruma na crnogorskom primorju, ilegalnog izbjegličkog broda (koji ih kao svojevrsni *brod luđaka* vodi u more tame i nepoznanice), izbjegličkih kampova, do jeftinog smještaja u mračnim motelskim sobama štućgartske periferije (u kojima stanuje *zaboravljen* i odbačen polusvijet) i podruma noćnih barova, u kojima oni “love sreću”. Ti narativni *loci* kao da figuriraju stanje odbačenosti *egzilantskih tijela*. Kod Cufaja, akteri u narativnoj deskripciji oblikuju se po *modelu fotografije* – čitaocu se predočavaju “tipični portreti” (opis očiju, kose, lica, nosa...). “Ona je nosila uski nebeskoplavi “jeans”. Kosa joj je bila duga. Pokrivala joj je ramena i spuštala se do struka. Oči su joj bile velike i crne. Obrve tanke. Bilo je neke povrijeđene ljepote na njenom licu.”³⁷ S jedne strane, to je “imagoško” suočavanje sa Drugim – koji se po pravilu reducira na tijelo i tjelesne funkcije – žene kao puki seksualni objekti, ali i kao projicirana mogućnost mijenjanja socijalnog statusa. S druge strane, te figure diskursa upućuju na fotografiju kao *zamrznutu formu života*,³⁸ i na barthesovsku analogiju sa smrću. Jer, izdvajajući se od svoje originarne zajednice, nalik *izdvajanju prvog glumca od zajednice koji igra ulogu mrtvaca*,³⁹ Riki i Arben Duka se stalno suočavaju sa *progresivnim pogoršavanjem* njihove samokontrole, te završavaju u *razornoj indignaciji* njihove “smrti” – u zločinu i zatvoru (Riki), samodestrukciji i pijanstvu (Arben Duka). Njihov teatar egzila se tako događa u *zemlji sjenki*, nastanjenoj “hladnim ljudima”. Rikijevo vagabundsko mudrijašenje je prepuno negativnih stereotipa prema Drugom, počev od *imaga* prema zemlji domaćinu: “Ponedjeljak je najveće govno u Njemačkoj! Sve je ovdje govno, ali ponedjeljak posebno!”⁴⁰, prema drugim migrantima: “Tasos je Grk. I Grci su kao Srbi.”⁴¹ Čak i njegova “interpretacija” ratova (i onih balkanskih) svoje ishodište pronalazi u etnocentričnom diskursu i stereotipima koje bismo mogli nazvati *balkanizmima*: “Zašto Milošević ubija Hrvate i Bošnjake danas, a sutra će ubijati i nas Albance, jer osjeća strah da će njegov veliki srpski narod, sutra ili prekosutra, satrti sjeme miješajući se i dalje sa ovim narodima. Zašto nas ne vole danas Nijemci i druge sile? Jer smo već njihovi židovi i ako budemo i dalje dolazili u većem broju u

³⁵ Beqë Cufaj, *op. cit.*, str. 165.

³⁶ Ibid, str. 184.

³⁷ Ibid., str. 73.

³⁸ Hong Zeng, *op. cit.*, str. 10.

³⁹ Ibid, str. 11.

⁴⁰ Beqë Cufaj, *op. cit.*, str. 197.

⁴¹ Ibid, 213.

ove zemlje, nečist će im zahvatiti krv i rod ćemo im zatrti.”⁴² Riki se ovakvim “postkolonijalnim rezoniranjem” zapravo markira kao fiktionalni karakter *monstruoznog tijela*, to jeste uma.

Cufajev izokrenuti *bildungsroman* i u svojoj tekstualnosti je sav u zoni fragmentarnosti: stalno se smenjuje perspektiva narativne dijegeze. Riki i Arben Duka pričaju svoju priču u prvom licu, zamjenjujući se naracijom u trećem licu (koja je neprekidno fokalizirana u jednom od glavnih aktera priče), dnevničkim zapisima i tipičnim dramskim modusom, ponekad slijedeći svojom tehničkom nedorečenosti i nedostatnošću samu “izgradnju” svojih junaka.

Za glavnog, *neimenovanog junaka* romana “*Suvišni Anđeli*” Kyçyqua *egzil je akutno, liminalno iskustvo samootuđenja i samodezintegracije, za što je smrt jedina adekvatna metafora.*⁴³ Njega kao da tjera metafizički poriv i fatalistički usud u izbjeglištvo, *egzil*. “*Bio je ubijeđen da je jedan od onih koji, iako bi to želio, ne bi nikako uspio da umre u Albaniji. Štoviše, bio je potresen što ga niko nije sprečio da pobjegne vani. Niko mu nije branio nikada: ni da se vrati u domovinu, ni da se vrati u migraciju. Možda je, još tada, samoubistvo u njegovoj glavi počelo da pušta korijenje.*”⁴⁴ Stanje podvojenosti, međustanje, definira njegove egzistencijalne koordinate. On je stigao u gradić Callatis, na obali Crnog Mora, koji je nekada bio “raj za litalice, dezertere i progonjene Rimske Imperije”, gdje je “veliki Ovidije ispustio svoju dušu”.⁴⁵ U svijetlu takve intertekstualne remniscencije autodijegetični narator konstatuje: “*Teško će čovjek naći bolje mjesto da sebi iskopa jamu.*” Na tom mjestu, gdje je *došao da se ubije*, on je stiješnjen između negativne imago-loške samopercepcije sopstva, koje je istovremeno za njega i Stranac (*Moje albansko lice, reče u sebi. Ni na onom svijetu, među lobanjama, neću uspjeti da budem blizanac ni sa kim.*), ali takode i negativne percepcije od strane Drugoga (*Jedan Albanac?! Jedna obična izbjeglica, bez boga i vjere, bez posla i bez budućnosti, nosilac nesreća!*), lišen je svega, čak i ličnih isprava i putovnice. U takvom beznađu on se čak “*užasava i pomisli da bi mu nešto u duši moglo probuditi onu životinju zvanu nada.*”⁴⁶ U svojoj iščašenosti, marginalnosti, u stalnoj *nigdini, među-prostoru*, “*gdje se miješaju domovina zemlje i neba*”, krećući se među autsajderima i polusvijetom, naručuje pištolj od Oscura, koji figurira egzistencijalni i metafizički mrak u kojem bivstvuje. U razgovoru sa svojom poslednjom dragom, Narcisom, u svojoj podvojenosti (lažno se predstavljajući kao plaćeni ubica), on projicira i svoja osjećanja na Drugoga: “*Nije joj govorio dugo o Albancu kojeg je trebao da eliminira. Bio je mladić oko tridesetih, izgnanik. Dva prva bjekstva na Zapad su mu propala. U trećem pokušaju je završio u Rumunjskoj. Nije znao ništa detaljnije o njegovim ljubavima, ako ih je imao, niti o snovima. Svakako, jedna je stvar bila više nego jasna: dok je naručivao svoju smrt, zasigurno se osjećao kao da lebdi. Kako kao da lebdi?! Znači ni na zemlji, ni na nebu, nesposoban da se*

⁴² Ibid, str. 195.

⁴³ Hong Zeng, *op. cit.*, str. 33.

⁴⁴ Ardian Christian Kyçyku, *op. cit.*, 16.

⁴⁵ Ibid., 18.

⁴⁶ Ibid., str. 34.

vрати u domovinu, nesposoban da živi kao čovjek tu gdje je bio. I dok je bio spreman da umre, čak da saraduje sa svojom smrću, mora da je bio ubijeđen da ne može više živjeti. Možda se osjeća iscrpljenim, reče Narcisa. Možda je doživio sve svoje događaje do ruba, do samog kraja, kako vele, i sada vidi da su novine iscrpljene, ili nije sposoban da ih doživi. Valjda, reče on. Ubijeđena sam da je tako, istrajno reče ona. I sama sam u istom stanju.”⁴⁷ Ova iskrivljena uzajamna projekcija dva aktera upućuje na *semi-otički potencijal zrcala*, reklo bi se *zatamnjenoj i iskrivljenog/savijenog zrcala*,⁴⁸ ali i na stukturalnu transgresivnost prema mitopoetskom simboličnom ozračju *mita o Narcisu*. Na kraju romana zatičemo ga kao *golo tijelo* pred zrcalom veličine njegovog (još uvijek ljudskog) tijela: “*Osloni cijev revolvera na lijevi potiljak. Onaj u zrcalu ga osloni na desni potiljak. Mozak svakog od njih će nakon pucnja odletjeti u suprotnim pravcima. Ali, pitanje koje ga je mučilo prije okidanja obarača bilo je sasvim drugo. Koji od njih dvojice će umrijeti, prijeći iz života u san, u javu, ili obratno, nakon paljbe iz revolvera?*”⁴⁹ Ova “igra” pred varljivim zrcalom, u kojemu mrtvo tijelo može zalutati u prostranstva platonističkih sjeni sjenà, moguće u andeoskim međusvjetovima literarnih mogućih svjetova, zapravo nas vodi do sjenke samog egzilantskog Autora, za kojega “*približavanje smrti približava književnosti. I istinskoj prirodi čovjeka.*”⁵⁰

5. ANĐEO POVIJESTI – FIGURE NEMOGUĆEG BJEKSTVA OD POVIJESTI

Hirovi povijesti se u romanu *Angelus novus*⁵¹ Bashkima Shehua pojavljuju kao determinante unutrašnjeg i posvemašnjeg egzila njegovih romaneskih aktera. U ovom romanu sve podliježe univerzalnoj podvojenosti, igri ogledala, brisanja granica između sna i jave, života i smrti, svjetla i tame, fikcije i realnosti, naratora i autora, literarnosti i dokumentarnosti. Narator želi ispričati *flaubertovsku osvjetničku biografiju* svoga prijatelja Mark Gjoke, odnosno Mark Shpendija”,⁵² iz zloglasnog staljinističkog kampa/zatvora Burrelj u komunističkoj Albaniji, gdje su zajedno tamnovali kao *neprijatelji naroda*: Mark zbog pokušaja bjekstva iz domovine, a narator zbog puke činjenice što je sin *samo/ubijenog* premijera Albanije Mehmeta Shehua u poznatim enverističkim čistkama staljinističkog manira.

Užasi povijesti se modeliraju putem igre projekcija dvostrukih i sljomičenih zrcala dvaju “likova”: Mark Shpendija i Waltera Benjamina. Njihove (ne)slične sudbine povezuje *Anđeo povijesti*, kako će Benjamin u svom čuvenom eseju o *smislu povijesti* nazvati sliku *Angelus novus* Paula Kleea (koja se pojavljuje i kao naslov roma-

⁴⁷ Ibid., str. 85.

⁴⁸ Jurij Levin, *Pasqyra si objekt semiotik potencial (Zrcalo kao potencijalni semiotički objekt)*, Aleph, Tiranë, 2000, str. 104.

⁴⁹ Ardian Christian Kyçyku, *op. cit.*, str. 139.

⁵⁰ Ibid., str. 57.

⁵¹ Bashkim Shehu, *Angelus novus*, Toena, Tiranë, 2005. Autor živi u migraciji/egzilu od početka '90-ih u Barceloni, gdje je napisao i ovaj svoj briljantni roman-esej.

⁵² Riječ *shpend-i* na albanskom znači *ptica*.

na). Benjaminov komentar te slike, odnosno *dvostruki palimpsest* naratora/autora u vidu *citata po pamćenju* tog komentara, što svakako podrazumijeva i njegovu *nehotičnu transformaciju*, predstavlja hermeneutičku matricu rizomatičke narativne mreže ovog romana. “*Lik predstavljen na ovoj slici je anđeo povijesti, guran uvijek naviše i naprijed od strane nevidljive sile poput vjetrova, ali licem okrenutim uvijek unatrag, prema prošlosti, i gledajući dole gomile ruševina starih i novih vremena, gomile koje se stalno uvećavaju.*”⁵³ Glavni narativni tok je ukotvljen na dva *locusa*, na zatvor Burrelj (gdje glavni akter priče *pokušava izvršiti samoubojstvo*), prema kojemu je okrenuto *lice/maska anđela* (koje prema pripovijedaču slični Markovom licu) *očiju fiksiranih u prošlost*, i Port Bou, gradić na francusko-španskoj granici, gdje će Benjamin nakon neuspjelog bijega *izvršiti samoubojstvo*. Oba ova *locusa* će takođe zadržati svoju semiotičku dvojnost, označavajući nasilje i fatalnost *starih i novih vremena*, “onostranost zrcala sjećanja” i egzilantski nomadizam autorskog pripovjedača. Zapravo postoji i *treći locus*, Barcelona, koji povezuje povijesnog pripovjedača i “njegov fiktivni lik”, Waltera Benjamina, koji će proputovati preko Barcelone 1932. godine, kada će “tog ljeta pokušati samoubojstvo u jednom hotelu u Nici.”⁵⁴

Fiktivni svijet Mark Shpendija fluktuiru između *imago mundi* oličenog u zatvoru Burrelj “*sa odvojenim sobičcima kao serije paralelnih svjetova, ne manje odvojenih i međusobno dalekih koliko i sam zatvor spram preostalog dijela kozmosa*”⁵⁵ i višestrukih oniričkih i alegorijskih svjetova: “*Zamišljajući Albaniju kao otok, uzmi-mo da taj otok plovi morem i sjedinit će se sa Europom. Recimo da se spojio. Ali, eto, ja vidim sebe u snu ipak u otoku usred beskrajnog mora, komad plovećeg otoka, izdvojen od njega, i koji lagano tone. Budim se, i otok ne tone, ali ja sam ipak u izdvojenom dijelu od plovećeg otoka, ipak sam u snu, u snu unutar sna, koji me guta i ne uspijevam nikako da izađem iz njega i nastavljam da tonem u njemu. Nalazim se sam samcijat na pustom otoku, i svuda oko mene vidim beživotne zmijske.*”⁵⁶ Tako i Benjamin u svojoj *fuga mundi* opisuje u pismu svoje oniričko iskustvo silaženja u podzemni svijet, kao toliki drugi *mitski prognanici*, da bi na kraju završio u *grobnici broj 363*, figuri paralelnih svjetova ništavila.

I jedan i drugi *žele prikupiti sve rasparčano*, da ostvare “*apokata'stasis*, obnovu i povratak svih stvari”, svako od njih ipak *doživljava bespovratno iščezavanje svega*. Jer, tu je ipak *anđeo povijesti*, “*ta nevidljiva i sveprisutna kimera, zvijer apokalipse, kojoj samo tragove možeš vidjeti i ti hodaš za njima tražeći je, i odjednom iznenada osjećaš na potiljku njeno ledno dahtanje.*”⁵⁷

Roman Bashkima Shehua predstavlja vratolomni dijalog fiktionalnog svijeta, realnog svijeta i metafiktionalnosti, rizomatičnu mrežu fragmenata literarnih, teoloških, historijskih, filozofskih... diskursa na liminalnom prostoru između

⁵³ Bashkim Shehu, *op. cit.*, str.16.

⁵⁴ *Ibid.*, str.. 75.

⁵⁵ *Ibid.*, 81.

⁵⁶ *Ibid.*, str. 138.

⁵⁷ *Ibid.*, str. 125.

stvarnosti i fikcije. Zato, *imaginativni zahtjevi* upućeni čitaocu⁵⁸ ne pozivaju ga da se njegova knjiga čita samo kao fikcija ili pak kao stvarnosna proza, već ga pozivaju ne vjerovanje i imaginativno učestvovanje, čime i on postaje egzilant, učesnik u *eksperimentu kulturne fuzije, dijaloške hibridnosti i alternativnih identitetskih kategorija*,⁵⁹ što predstavlja neke od odlika *transnacionalne fikcije*.

* * *

Literatura dijaspore i egzila, u ovom kontekstu “albanska”, ne samo da pokreće brojna pitanja iz literarnog domena, ona ne samo da navodi na razmišljanje o mijenama i transformacijama literarnog identiteta, kulturne i diskurzivne hibridizacije, kao uslova *stupanja novine u svijet*,⁶⁰ već postavlja i pitanja diskurzivne etike i mogućnosti prevladavanja *nacionalističke metodologije*⁶¹ i otklona od etnocentričnog konteksta, esencijalističkih identitetskih strategija, te novih promišljanja relacija između nacionalnog i transnacionalnog, lokalnog i globalnog, individualnog i kosmopolitskog, a u tom kontekstu i o značenju i statusu granica i liminalnosti uopće.

Imaginarna iskustva egzila i dijaspore, njihovi toposi i simboli, već od samih početaka u staro/novozavjetnoj i antičkoj mitologiji i književnosti, a posebno u modernom postkolonijalnom i globalističkom kontekstu, svakako pokreću važna pitanja u domeni književne semio-etike (semioethics) – to jest otvaraju nove prostore u promišljanju *summum bonum* humanosti uopšte. Ti *suvišni anđeli*, često kontroverzni i apokaliptični *glasnici* stalno nas podsjećaju da je *dijalog sam po sebi i dijalog sa Drugim/a* uslov opstanka semiosfere i života uopće.

⁵⁸ Rachel Trousdale, *op. cit.*, str. 27.

⁵⁹ Ibid, str. 15.

⁶⁰ Salman Rushdie, *op. cit.*, str. 394.

⁶¹ Ato Quayson, *op. cit.*, str. 140.

Zoran Milutinović

Teritorijalna zamka: Danilo Kiš, kulturalna geografija i geopolitička imaginacija¹

prevela sa engleskog : Andrea Lešić

Većina pokušaja da se “male”, “minorne” ili književnosti “trećeg svijeta” uvrste u veću cjelinu uglavnom su neadekvatni, deduktivni i reducirajući. Male književnosti i njihovi pisci možda žude za priznanjem i pažnjom, ali nije od prevelike pomoći ako im se pristupi sa kompleksom novih stereotipa i sumnjivih generalizacija, koje ih poistovjećuju sa geopolitičkom situacijom nacija kojima pripadaju. Ovaj članak će se fokusirati na Casanovinu knjigu *The World Republic of Letters* (*Svjetska književna republika*) kao primjer ovakvog stava prema malim književnostima. Članak će se koristiti primjerom Danila Kiša, koji je vrlo važna figura u Casanovinoj knjizi, i zalagati će se za stav da su njegova pozicija unutar njegovog rodnog književnog prostora i mjesta koji taj prostor zauzima u svjetskoj književnosti pogrešno predstavljeni u *Svjetskoj književnoj republici*. To pogrešno predstavljanje nije slučajno: ono direktno proizilazi iz Casanovinog dvostrukog mapiranja tog prostora, koje je pod jakim uticajem geopolitičke imaginacije i popularne kulturne geografije. Sve dok je međunarodni književni prostor zamišljen tako da se preklapa sa prostorom velikih posvećujućih nacija, sastavljen od njihovih nacionalnih kao i internacionalnih pisaca, uz dodatak internacionalnih pisaca sa periferije koji su “aneksirani” uz njih, mapa svjetske književnosti će samo reproducirati (geo)političku mapu svijeta. Zadatak konstrukcije konceptualnog okvira koji će uvažiti male književnosti ili književnosti trećeg svijeta ne može biti postignut dok god je pod uticajem geopolitičke imaginacije i popularne kulturne geografije, i dok god razdvaja književnosti na one “prvog svijeta” i sve ostale.

Na samom kraju *Svjetske književne republike*, Pascale Casanova izražava nadu da će njena knjiga biti “kritičko oružje u službi svih zakinutih i potčinjenih pisaca na periferiji književnog svijeta” u njihovoj borbi “protiv pretpostavki, arogancije, i dekreta kritičara centra koji ignorišu osnovnu činjenicu nejednakosti pristupa književnom životu.”² Čitalac bi trebalo da povjeruje da bi se to moglo postići tako

¹ Uz dozvolu autora, tekst “Territorial Trap: Danilo Kiš, Cultural Geography, and Geopolitical Imagination” prenosimo iz *East European Politics and Societies and Cultures*, 2014: 28 (4), 715-738.

² Pascale Casanova, *The World Republic of Letters* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004), 354–55. U nastavku članka brojevi u zagradama će se odnositi na stranice u ovom izdanju.

što bi se piščevo djelo postavilo “u odnosu prema dvije stvari: mjestu koji zauzima [piščev] rodni književni prostor unutar svjetske književnosti i [piščeva] sopstvena pozicija unutar tog prostora”(41) i pokazalo kako zakoni koji vladaju “tom čudnom i ogromnom republikom ... pomažu u osvjetljavanju često radikalno novih načina čak i onih djela o kojima se najviše raspravlja”(4). U zadnjih nekoliko decenija vidjeli smo mnoge pokušaje da se “male”, “minorne” i književnosti “trećeg svijeta” integrišu u veću cjelinu, ili barem da se ograniči prostor koji zauzimaju velike ili književnosti prvog svijeta, one koje su uvijek bile tradicionalni teren komparativne književnosti. Iako ti pokušaji mogu biti dobrodošli za nas koji se bavimo književnostima “na jezicima koji se manje izučavaju”, kako se to već formuliše u akademskom svijetu, način na koji se “malenost” tih malih književnosti diskurzivno konstruiše često daje razloga za brigu. Ako su njihovi opisi dati na osnovu nekog kratkog odlomka iz Kafkinog dnevnika, ili deducirani iz geopolitičke pozicije bivših evropskih kolonija i društvenih pokušaja da se ojačaju njihovi postkolonijalni kulturni identiteti, ali bez ikakvog direktnog uvida u same te književnosti, takvi pristupi često rizikuju da budu neadekvatni, deduktivni i redukcionistički. To se odnosi i na Casanovinu posljednju razliku između “malih” i “velikih” književnosti u njenom članku “Combative Literatures” (“Borbene književnosti”), gdje ona predlaže termine “borbene” i “pacificirane ili neangažirane” književnosti.³ Kako ne nudi nikakve primjere, teško je reći koje tačno nacionalne književnosti ima u vidu, ali generalni principi kojima se vodi u klasifikaciji – to da su “borbene” književnosti u potpunosti i uvijek samo o nacionalnom određivanju, istoriji, i časti, zaokupljene političkim i književnim borbama za priznavanjem, dok u “pacificiranim” ovo nije dominantni ideološki stav, iako i one zadržavaju vezu sa nacionalnim prostorom – kao da su zamišljeni samo za evropske književnosti ranog devetnaestog vijeka. Od tada, čak i najnovije i najmanje među evropskim nacionalnim književnostima su se *pomjerile*, razvile, razgranale i deangažirale iako se još uvijek mogu nazvati “malim”. Pretpostaviti da su zauvijek ostale opčarane svojim nacijama-u-nastajanju je naprosto pogrešno. Male književnosti i njihovi pisci možda žude za priznanjem i pažnjom, ali nije od prevelike pomoći ako im se pristupi sa kompleksom novih stereotipa i sumnjivih generalizacija, baziranih na njihovom poistovjećivanju sa geopolitičkom situacijom nacija kojima pripadaju, umjesto, kao što je dugo bio slučaj, jednostavnog odbijanja da se priznaju ili da im se posveti pažnja.

Cilj ovog mog članka je dvostruk. Usredsređiću se na Casanovinu *Svjetsku književnu republiku* kao na primjer takvog stava prema malim književnostima, baš zbog toga što je Casanova autorica koja je bez sumnje njihov pobornik, i ne može je se optužiti da ih olako odbacuje. Pokazaću koje teškoće *Svjetska književna republika* susreće kada se bavi autorima iz malih književnosti koristeći se primjerom Danila Kiša, koji je, kao jedan od revolucionara sa periferije svjetskog književnog prostora, važna figura u Casanovinoj knjizi. Tvrdiću da su njegova pozicija u njegovom rodnom književnom prostoru i mjesto koje taj prostor zauzima u svjetskoj književnosti pogrešno predstavljeni u *Svjetskoj književnoj republici*. Moj drugi cilj

³ Pascale Casanova, “Combative Literatures,” *New Left Review* 72 (2011): 123–34.

je da definišem diskurzivnu konstelaciju koja je prouzrokovala to pogrešno predstavljanje, i da pokažem da ona nije slučajna: ona direktno proizilazi iz Casanovino dvostrukog mapiranja tog prostora, koje je snažno uslovljeno geopolitičkom imaginacijom i popularnom kulturnom geografijom. U knjizi koja opisuje svrhu književne evolucije kao progresivno oslobađanje književnosti od političke zavisnosti — kao njenu *literarizaciju* — ta dva uticaja predstavljaju značajnu prepreku autorčinim eksplicitnim ciljevima. Zadatak konstruisanja konceptualnog okvira koji će uvažiti male književnosti i književnosti trećeg svijeta i njihove pisce ne može se postići dok god je on pod uticajem geopolitičke imaginacije i popularne kulturne geografije, i dok god dijeli književnosti na one “prvog svijeta” i sve ostale.

1.

“Centralna je hipoteza ove knjige,” Casanova tvrdi na samom njenom početku, “da postoji ‘svijet književnosti’, književni univerzum koji je relativno nezavisan od svakodnevnog svijeta i političkih podjela u njemu, čije granice i zakoni po kojima operiše se ne mogu svesti na one koji vladaju u običnom političkom prostoru” (xii). Svjetski književni svijet je autonoman i “posjeduje vlastite zakone” (350), a estetska mapa svijeta se ne poklapa sa onom političkom. Književni prostor se konstituše kroz seriju dihotomija: autonomno/heteronomno, internacionalno/nacionalno, moderno/arhaično, sadašnje/prošlo, centralno/periferno, i, donekle umanjeno, ali i dalje važno, subjektivističko/kolektivističko. Autonomno, internacionalno, moderno, sadašnje, centralno i subjektivističko su međusobno povezani i predstavljaju pozitivni pol svjetskog književnog prostora, dok njihove suprotnosti predstavljaju negativni pol. Evolucija književnosti ima svoj *telos*: postepeno se pomjera prema pozitivnom polu, transformišući sve više segmenata književne proizvodnje u književnost koja je denacionalizovana, moderna, subjektivistička, i autonomna u odnosu na nacionalne političke kontekste. Ova serija dihotomija struktuiše i svjetski književni prostor i nacionalne prostore unutar njega: poput svjetskog književnog prostora, svaki pojedinačni nacionalni književni prostor ima svoj moderni, internacionalni, autonomni, subjektivistički pol, i svoj arhaični, nacionalni, heteronomni i kolektivistički pol.

Te književne prostore ne bi trebalo zamišljati kao teritorije — neki kritičari zaista naginju tome da izjednačavaju nacionalne granice sa granicama književnog prostora, upozorava Casanova (191) — već, možda, kao sastavljene od književnih djela i njihovih autora. Iako nije teško zamisliti međunarodni književni prostor na ovaj način, nacionalne je lako poistovijetiti sa nacijama i državama. Prendergast je već primijetio da je, uprkos sopstvenim Casanovinim upozorenjima, u *Svjetskoj književnoj republici* nacionalni književni prostor često poistovijećen sa nacijom.⁴ Nekoliko primjera pokazuje da ovo neprekidno vraćanje političkoj mapi svijeta po-

⁴ Christopher Prendergast, “The World Republic of Letters,” in *Debating World Literature*, ed. by C. Prendergast (London: Verso, 2004), 14.

stavlja ozbiljne teškoće za razumijevanje Casanovinih namjera. Premda se čini da je neproblematično pretpostaviti da je nacionalni književni prostor konstituisan preko nacionalnog jezika (iako jedan jezik može konstituisati regionalni književni prostor ako ga koristi više nacija), teže je zamisliti kako Kafka, koji je živio u Prahu, a pisao na njemačkom, može pripadati nastajućem češkom književnom prostoru (84). Kafka kao da je upao u zamku teritorija u kome je proveo život, teritorija nastajuće češke nacije. Kada piše o piscima koji su živjeli u egzilu, Casanova često ostavlja utisak kako smatra da su oni napustili svoj nacionalni književni prostor zato što su napustili teritorij svoje nacije čak i onda kad su nastavili da pišu istim jezikom. Ovo pokazuje da *Svjetska književna republika* ne postavlja jednu, već dvije paralelne konstrukcije književnog prostora: prva struktuiše književni svijet oko osovine internacionalno/nacionalno; a druga se okreće oko osovine centar/periferija, i predstavlja, zapravo, tradicionalni westphalijanski pogled na stvari, koji uzima u obzir samo teritorije — a ne pisce i njihova djela — kao individualne učesnike.⁵

Ovo postaje još očiglednije kada Casanova u raspravu uvede nulti meridijan. On je mjera vremena koju dijele svi internacionalni pisci i označava tačku apsolutne književne sadašnjosti ili modernosti, a bliskost ili udaljenost od njega određuje nečiju poziciju u književnom svijetu. Iako Casanovin opis književne evolucije liči na razvojne teorije socioekonomske i političke modernizacije, jako popularne 1950.-tih i 1960.-tih godina, sličnost je samo nominalna. Dok se socijalni teoretičari nikad nisu u potpunosti složili oko konkretnog sadržaja “modernosti” modernizacije, u principu se razumije da ona uključuje industrijsku ekonomiju, naučnu tehnologiju, liberalno-demokratsku politiku, nuklearnu porodicu, i sekularni svjetonazor. Bez obzira na to da li se smatra jedinstvenim, univerzalnim i univerzalizirajućim procesom, ili procesom koji ima višestruke ili alternativne inkarnacije, on može biti izmjeren. Društva po čitavom svijetu su bliže pretpostavljenom telosu modernosti modernizacije što su više na skali konstruisanoj po gore navedenim kriterijima.⁶ Nulti meridijan, međutim, ne nudi nikakav osnov za poređenje — ukoliko autonomija od nacionalnog političkog konteksta i subjektivizam nisu tako shvaćeni — jednostavno zato što je književna evolucija samo metaforička. Telos književnog “razvoja” nikad nije dostignut, jer se nulti meridijan može pomjeriti negdje drugdje, i zaista se i pomjera. Modernost koja ga obilježava sličnija je “savremenosti” ili “modi,” koja se mijenja sa godišnjim dobima, negoli “modernosti” kako ga vide teorije razvoja. Uz to, nulti meridijan nije centar ovoga svijeta, kao što bi se moglo očekivati u konstrukciji književnog po osovini internacionalno/nacionalno. Centar je mjesto (ili mjesta) gdje posvećujući autoriteti, uz pomoć uticajnih medija, izdavača, i književnih nagrada, odlučuju šta se ima smatrati apsolutnom književnom

⁵ O westphalianskom pogledu vidjeti: John Agnew, *Geopolitics. Re-Visioning World Politics* (London: Routledge, 2003), 12.

⁶ O alternativnim i višestrukim modernostima, vidjeti, npr., Dili Parameshwar Gaonkar, ed., *Alternative Modernities* (Durham: Duke University Press, 2001); S.N. Eisenstadt, “Multiple Modernities”, *Daedalus* 129, no. 1 (2000): 1-29; Peter Van Der Veer, “The Global History of ‘Modernity’”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 41, no. 3 (1998): 285-94; Timothy Mitchell, ed., *Questions of Modernity* (Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 2000).

modernošću u svakom datom trenutku: Pariz, ali i London, New York, Frankfurt, i donekle Barcelona. Naprimjer, za vrijeme “faulknerijanske revolucije,” centar svjetskog književnog prostora nije bio Oxford, Mississippi, gdje je Faulkner živio, već Pariz, u kome je Sartre predvodio Faulknerovo posvećenje. Ovakav opis stanja čini se istorijski tačnim; međutim, kada to dovede do izraza “velike posvećujuće nacije” (154), odnosno, moćne, bogate države u kojima su centri geografski smješteni, to samo pojačava westphalijanski pogled na svjetski književni prostor, i njegovu konstrukciju prema osovini centar/periferija. Ovo potkopava Casanovinu tvrdnju da je književni univerzum nezavisan od svjetskih političkih podjela. Ako su centri određeni medijskom moći, izdavačkim konglomeratima, i književnim nagradama — koji onda proizvode svoje posvećujuće autoritete — opasno se približavamo viziji teorije razvoja. Centri su, u stvari, moćna i bogata društva koji visoko kotiraju u globalnom političkom i ekonomskom poretku. Te se dvije mape preklapaju: globalna hijerarhija, sa svojim centrima i periferijama, nalazi svoj odraz u književnoj mapi. Dok je nulti meridijan jasno neteritorijalan, centri i velike posvećujuće nacije su teritorijalni; ako nas prvi poziva da zamislimo svjetski književni prostor kao neidentičan svjetskoj političkoj mapi, potonji nas za nju vežu. Centri su oslobođeni stalnih rekonfiguracija svjetske književne mape, jer u njima se određuje trenutna pozicija nultog meridijana književnog vremena. Neki nacionalni književni prostori, oni koji pripadaju “velikim posvećujućim nacijama,” uzimaju se kao uvijek autonomni, moderni i internacionalni jednostavno zato što se posao odlučivanja šta je moderno i internacionalno obavlja u njima iako i u njima nalazimo “komade prošlosti” nemoderne književnosti.⁷

Uloga nultog meridijana je dodatno pojašnjena u Casanovinom članku “The Literary Greenwich Meridian: Thoughts on the Temporal Forms of Literary Belief” (“Književni nulti meridijan: Razmišljanja o temporalnim oblicima književnog vjerovanja”). Tu određene pretpostavke postaju jasnije vidljive. Najvažnija među njima, ono što je kulturna geografija nazvala “teritorijalnom zamkom” — “proces kroz koji se reificirane i naturalizirane nacionalne predstave konstruišu i reprodukuju” u skladu sa “transformacijama širih geopolitičkih prostora i uslova” — ovdje dobija vodeću ulogu.⁸ “Prostori”, “regije”, “provincije” i “centar” u ovom članku mogu biti shvaćeni samo kao geografske teritorije, postavljene oko osovine centar/periferija. Ako, međutim, književni nulti meridijan označava tačku apsolutne modernosti u književnom vremenu — kao što je to bilo Faulknerovo djelo u jednom trenutku — i ako ta tačka nosi sve konotacije centralnosti, zar se ne bi provincija udaljena od centra trebala razumjeti neteritorijalno kao, naprimjer “naturalistički roman”? To bi više bila mapa *književnog* svijeta. Pa iako Faulknerovo djelo definiše centar književnog svijeta, “Faulknerova Amerika je nerazvijena i primitivna” piše Casanova,

⁷ Pascale Casanova, “The Literary Greenwich Meridian: Thoughts on the Temporal Forms of Literary Belief”, *Field Day Review* 4 (2008): 6–23.

⁸ Anssi Paasi, “Boundaries in a Globalized World,” in *Handbook of Cultural Geography*, ed. K. Anderson et al. (London: Sage, 2003), 464.

citirajući s odobravanjem M. V. Llosu; ona je *književna* “provincija”.⁹ Tačno je da se Oxford, Mississippi, kao i mnogi drugi dijelovi svijeta, recimo Llosin Peru, mogu smatrati “zabitim”, i nerazvijenim u mnogim svojim aspektima (društveno, ekonomski, itd) u poređenju sa nekim drugim dijelovima svijeta — ali zašto bi ta vrsta “zabitosti” uticala na mapu svjetskog književnog prostora, “obdarenog sopstvenim zakonima” (351), različitog od političkih i ekonomskih podjela u svijetu? Štaviše, zašto bi se Faulknerova Amerika označavala kao “zabit” upravo u trenutku kad Faulkner definiše književni nulti meridijan? Zar se ona ne bi trebala prepoznati kao moderna, centar ovoga svijeta, ako se “centri” i “provincije” već moraju teritorijalizirati? Ovo je primjer teritorijalne zamke: koja je svrha književnog nultog meridijana ako on ne definiše mapu književnog svijeta?

Na ovaj način *Svjetska književna republika* istovremeno postavlja ne jednu, već dvije mape književnog svijeta. Jedna ga dijeli po osovini internacionalno/nacionalno u (neteritorijalan) internacionalni prostor i više nacionalnih književnih prostora, i ne reproducira po svaku cijenu političku mapu svijeta. Druga, paralelna mapa je struktuisana po osovini centar/periferija, i pretpostavlja postojanje “vanjskih prostora”, “periferija”, “provincija” i “osiromašenih književnih prostora” koji se nalaze u različitim stepenima udaljenosti od ekonomskih i političkih centara. “Periferije” ili “provincije” svjetskog književnog prostora karakterišu najkonzervativnije narativne, romaneskne, i poetske forme, što je direktno uzrokovano heteronomnim statusom književnosti u njima — služenje nacionalnom cilju, obaveza da pomažu izgradnji posebnog nacionalnog identiteta — budući da ta društvena i politička funkcija onemogućava formalno eksperimentisanje. pisci u “zabitim” prostorima “stalno reprodukuju svoje sopstvene norme u nekoj vrsti zatvorenog strujnog kola” (106); najzatvoreniji književni prostori “su okarakterisani odsustvom prevoda i, sljedstveno tome, neznanjem o novijim inovacijama u internacionalnoj književnosti i kriterijima književne modernosti” (107). Ukratko, politička zavisnost književnosti u tim prostorima čini ih konzervativnim, neznačajkim, nazadnim i osiromašenim. Samo s vremena na vrijeme se poneki pisac iz takvih prostora uspije osloboditi tog zatvorenog strujnog kola: “Njihovo sopstveno djelo ... se poklapa sa kategorijama onih koji su odgovorni za posvećenje u centrima. Kao Danilo Kiš, Arno Schmidt, Jorge Luis Borges, i ostali, oni su prevedeni i prepoznati u Parizu iako pripadaju osiromašenim književnim prostorima (u kojima ostaju izuzetne figure) daleko od nultog meridijana” (208). Ma koliko iznenađujuće to zvučalo, Schmidtova Njemačka i Borgesova Argentina su ovdje okarakterisani kao osiromašeni književni prostori; kasnije, kada im se Nabokov pridruži kao neko ko je takođe došao iz “tih svjetova” (281), zatvoreni i osiromašeni postaju Rusija ili SAD, ili i jedni i drugi. Uprkos dugim književnim tradicijama i akumulisanim resursima, uprkos jezicima koje čitaju milioni čitalaca koji se ne moraju oslanjati na prijevode, čak i uprkos aspiraciji Frankfurta i New Yorka da postanu novi centri u kojima posvećujući autoriteti određuju novi nulti meridijan, Njemačka, SAD i Rusija ostaju nazadne i ignorantske provincije. Samo zahvaljujući posvećujućim auto-

⁹ Casanova, “The Literary Greenwich Meridian,” 21.

ritetima Schmidt, Kiš i Borges su prevedeni i prepoznati u Parizu, čime su izdignuti iz opskurnosti, a što im otvara vrata kroz koja mogu ući u internacionalni prostor. Ovaj proces prevodenja i priznavanja predstavlja mehanizam *aneksacije* (154) perifernih pisaca od velikih posvećujućih nacija. Time što su aneksirani, ovi pisci se pridružuju internacionalnom književnom prostoru, dok njihov nacionalni književni prostor ostaje onoliko osiromašen koliko je i bio – heteronoman, konzervativan, i bez svijesti o književnoj modernosti.

Postoje dobri razlozi da vjerujemo da ta druga mapa književnog svijeta, struktuisana oko osovine centri/periferija, nije podržana namjerama i argumentima *Svjetske književne republike*. Uprkos oštroj razlici između centralnih i od njih udaljenih prostora, među njima postoje i velike sličnosti. Periferni ili provincijalni status nekih od tih prostora je posljedica političke heteronomije u svim nacijama osim onih centralnih ili velikih. Casanova tvrdi da je nezavisnost književnosti – ne potpuna politička nezainteresovanost i predanost nekoj maglovito definisanoj subjektivnosti, već odbijanje književnosti da služi nacionalnim ciljevima – rezultat njene starosti, dugih književnih tradicija, i ogromnih akumuliranih resursa specifičnog književnog prostora. Međutim, francuska je književnost, uprkos starosti i resursima, izgubila svoju autonomiju i služila nacionalnoj svrsi između 1940. i 1944. godine (194). Znači li to da je ova autonomija, očigledna kada velika posvećujuća nacija nije ni u kakvoj opasnosti, zapravo konsekvencija nacionalno-političkog samopouzdanja koje karakteriše “velike zemlje” i da ta autonomija nestaje kada, kao između 1940. i 1944., nestane samopouzdanje? Ako je tako, onda francuska književnost nije u potpunosti nezavisna od nacionalno-političke sfere, već zavisi od samopouzdanja i bezbjednosti koje joj nudi država koja visoko kotira u svjetskom političkom i ekonomskom poretku.

Pored toga, “vrlo različite književne temporalnosti (i prema tome estetike i teorije) mogu da se nađu u svakom datom nacionalnom prostoru” (101). Čak i kad se radi o velikim posvećujućim nacijama, “susrećemo se sa piscima (često prisutnih na univerzitetima ako ne čak i u Akademijama) čije djelo godinama zaostaje za onim što rade njihovi zemljaci; kao oni koji vjeruju u vječnu prirodu konvencionalnih estetskih formi, oni u beskraj ponavljaju zastarjele modele” (101). “Koristeći se instrumentima prošlosti,” smatra Casanova, “oni proizvode nacionalne tekstove. Danas postoji ‘Internacionala’ univerzitetskih profesora (i akademika) koji nastavljaju da izražavaju nostalgiju za prevaziđenim književnim praksama u ime izgubljene književne veličine i slave: istovremeno centralno postavljeni i nepomični, oni ne znaju za tekuće inovacije u književnosti; a kao članovi žirija za književne nagrade i predsjednici nacionalnih društava pisaca, oni proizvode i pomažu u reprodukciji [...] konvencionalnih kriterija koji su zastarjeli u odnosu prema najnovijim standardima modernosti” (195). Iz ovoga slijedi da se glavna karakteristika “zabačenih prostora”, “provincija” i “periferija” može sresti i u centrima: “Naglašene akademske tendencije koje se njeguju u najstarijim književnim zemljama, u Francuskoj i Velikoj Britaniji, naprimjer, dokazuju da autonomija ostaje vrlo relativna čak i u ovim navodno nezavisnim svjetovima, i da nacionalni pol ostaje snažan” (195). Kako bi ovo bilo još kompleksnije, Casanova tvrdi da postoji razlika između naci-

onalnih pisaca iz malih književnih nacija i nacionalnih (ili nacionalističkih) pisaca iz bogatijih sredina. Dok su prvi uvijek formalno i stilistički nazadni, konzervativni i ignorantski, pisci iz Québéca i Catalonije mogu istovremeno biti povezani sa zahtjevom za nacionalnom odanošću i izuzetno kozmopolitski i subverzivni (195), što je neobičan izuzetak od pravila da politička zavisnost književnosti neke prostore čini konzervativnim, ignorantskim, nazadnim, i osiromašenim. Casanova ne pojašnjava kako nacionalni (i nacionalistički) pisci iz Québéca i Catalonije uspijevaju da ponište efekte koje politička heteronomija proizvodi drugdje. U svakom slučaju, jedini mjerljivi kriterij književne modernosti — nezavisnost književnosti od političkog konteksta, njen “subjektivizam” i “nekolektivizam” — ovim je odbačen. Od ove tačke nadalje, trebali bismo prigrbliti ideju višestrukih ili alternativnih književnih moderniteta, pretpostaviti da pisci u drugim nacionalnim prostorima također znaju kombinovati političku heteronomiju i estetsku subverziju, i napustiti podjelu književnog prostora u kojoj je moderno i internacionalno izjednačeno sa “zapadnim” i “središnjim,” čime se ona pretvara u rangiranje u globalnom ekonomskom i političkom poretku.

Ako autonomija u središnjim književnim prostorima nije za sva vremena osigurana i čini se rezultatom političkih i ekonomskih hijerarhija u “tim zemljama” ili “velikim nacijama,” i ako susrećemo nacionalne ili čak nacionalističke pisce nesvesne književne modernosti unutar njih samih, kako je moguće održati oštru podjelu između velikih književnih nacija i malih književnosti, bogatih i siromašnih prostora? Odgovor se čini jednostavnim, i na mnogim mjestima u *Svjetskoj književnoj republici* Casanova na to ukazuje: to je pitanje količine, jer ima mnogo više internacionalnih, nezavisnih, i modernističkih pisaca u velikim posvećujućim nacijama, dok u siromašnim prostorima oni ostaju izuzetak; ili, drugačije kazano, velike posvećujuće nacije su denacionalizovane i modernizovane u većoj mjeri. Kako to znamo? Jer nam tako kažu posvećujući autoriteti iz velikih posvećujućih nacija: oni su odabrali i preporučili nam samo neke od pisaca iz drugih prostora. Da li oni znaju sve što se ima znati o malim književnostima? Ne, posvećujući autoriteti su inherentno slijepi, opterećeni namjernim i očiglednim neznanjem, i oni promovišu svoje favorite na osnovu ogromnih nesporedazuma vezanih za ono što oni pokušavaju učiniti (354), tako da se “istorija slavljenja književnosti svodi na dugi niz nerazumijevanja i pogrešnih tumačenja” (154). Ako je to tako, ne bismo li trebali dopustiti mogućnost da postoji mnogo više nacionalnih pisaca u malim književnostima koji su vrlo svjesni nultog meridijana, koji pišu nenacionalističke tekstove i uživaju popriličnu nezavisnost, i time ispunjavaju sve preduslove da budu internacionalni pisci — čak iako nisu priznati i prevedeni u Parizu? Ako je to tako, i ako šačica pisaca iz malih književnosti koji su pomenuti u *Svjetskoj književnoj republici* nisu samo rijetki izuzeci, već vrh ledenog brijega vidljivog iz centra, sa popriličnom količinom leda ispod površine, zar ne bi bilo ispravnije napustiti razliku između velikih posvećujućih nacija, koje po definiciji naseljavaju međunarodni književni prostor — sa svim svojim konzervativnim, nacionalnim, i staromodnim profesorima — i siromašnih prostora, koji možda imaju isti omjer nacionalnih i internacionalnih pisaca, ali ne mogu uraditi više no svjedočiti tome da neki od njihovih predstavnika budu “aneksirani”

(154) u francuski ili britanski književni prostor, čime će se još više naglasiti njihov osiromašeni status? Podržavanje Casanovine neteritorijalne podjele svjetskog književnog prostora na internacionalni prostor i brojne nacionalne prostore čini se kao bolje rješenje. Ono bi nam dozvolilo da zamislimo internacionalni prostor kao prostor protoka, u kome samo zaista internacionalni pisci iz velikih književnih nacija nalaze svoje mjesto, dok konzervativni nacionalni profesori ostaju tamo gdje im je i mjesto, u svom nacionalnom književnom prostoru zamišljenom kao prostor mjesta.¹⁰ Isto tako, internacionalni pisci iz “siromašnih mjesta” ne bi – kroz “mehanizam aneksije” – prestajali biti dijelom svojih nacionalnih prostora i uključivali se u prostor velikih posvećujućih nacija; oni bi se uključivali u internacionalni prostor protoka. Dok god se internacionalni književni prostor zamišlja kao prostor koji se preklapa sa prostorom velikih posvećujućih nacija, koje se sastoje od svojih nacionalnih pisaca koliko i od svojih internacionalnih pisaca, uz dodatak “aneksiranih” internacionalnih pisaca sa periferije, svjetska književna mapa će samo reprodukovati (geo)političku mapu svijeta. Ne samo da bi se književnost trebala osloboditi od političke zavisnosti: to bi trebala uraditi i književna teorija. Pokušaću da objasnim koji politički i geopolitički obziri, po mom mišljenju, nameću westphalijanski pogled na tu drugu konstrukciju književnog prostora u Casanovinoj knjizi, i zašto bi je trebalo napustiti kao teritorijalnu zamku. Koristiću se primjerom Danila Kiša, jednim od Casanovinih revolucionara koji igra važnu ulogu u njenoj knjizi, i koji je predložio ideju Pariza kao samog centra svjetskog književnog prostora mnogo prije *Svjetske književne republike*.¹¹ Vidjećemo, umjesto što služi kao dokaz i kao svjedok, slučaj Danila Kiša i sve što je on imao reći o internacionalnom prostoru i siromašnim prostorima u stvari podrija Casanovinu podjelu. Ako je Kišu trebalo vjerovati kada je slavio Pariz kao apsolutni centar književnog svijeta, onda bi mu možda isto tako trebalo vjerovati kad je predstavio “mjesta lišenosti” drugačije od Casanove?

2.

Procjenjujući okolnosti u kojima se Kiš nalazio u sedamdesetim, Casanova tvrdi: “Jedini način . . . kako je jedan Jugosloven oko 1970. (kao što je to bio Danilo Kiš) mogao odbiti da se potčini estetskim uslovima koje je nametnula Moskva . . . bio je da se okrene Parizu” (95). U 1960.-tim i 1970.-tim godinama, međutim, nikakvih estetskih uslova koje bi Moskva nametala Jugoslaviji nije bilo. Nakon prekida odnosa između Tita i Staljina 1948., Jugoslavija je definisala svoj politički i kulturni identitet ne tako što je pratila Moskvu, već u opoziciji prema njoj. Američki književni historičar Thomas Eekman to ukratko opisuje ovako: “Od svih ogromnih po-

¹⁰ O “prostorima mjesta” i “prostorima protoka” vidjeti John G. Ruggie, “Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations”, *International Organization* 47, no. 1 (1993):139–74.

¹¹ O Parizu kao centru posredništva (ali ne i produkcije), vidjeti, naprimjer, Danilo Kiš, *Gorki talog iskustva* (Split: Feral Tribune, 1997), 90–91 i 230.

sljedica koje je prouzrokovao prekid između Tita i Staljina, oslobađanje umjetnosti bilo je svakako jedan od najznačajnijih i najsretnijih. Osjetilo se veliko olakšanje kada je postajalo sve jasnije, između 1949. i 1954., da Partija ... više neće sprovođiti političko-ideološke direktive koje bi se ticale književnosti i drugih oblika umjetnosti.”¹² Iako je u godinama neposredno iza rata Komunistička partija Jugoslavije zahtijevala socijalistički realizam, od ranih 1950.-tih kulturna proizvodnja je u potpunosti liberalizovana. Kratak period socijalističkog realizma nije ostavio nikakve značajnije tragove: premalo pisca je bilo u Partiji, i premalo je knjiga izašlo u zemlji uništenoj ratom. Prekid sa Moskvom i odluka Partije da prevrednuje sve aspekte svoje kulturne politike donijeli su samo prednosti: “Razumljivo je da je ova promjena oslobodila širok spektar dotad sputanih kreativnih snaga”, smatra Eekman, “i u velikoj mjeri one su se kristalisale u dva suprotstavljena tabora: one koji su se držali isprobanih metoda realizma, s jedne strane, i ‘modernisti’ svih vrsta, u potrazi za novim i originalnim načinima izražavanja, s druge. Ovi potonji su pratili razvoj u zapadnoevropskoj i američkoj književnosti, i donekle obnavljali predratne ekspresionističke i nadrealističke tendencije ... Proučavali su se poratni francuski, engleski, američki kritičari i književni naučnici. Osjećao se opšti entuzijazam i želja da se ide s onu stranu nacionalnih granica, kao reakcija nakon duge izolacije i odvojenosti od zapadne misli. Postepeno, razvili su se književni život i književnost poprilične raznolikosti i bogatstva: visoko sofisticirana poezija, na nivou sa međunarodnim pjesničkim trendovima, bogata žetva romana i pripovjedaka napisanih na najrazličitije moguće teme, novim stilovima i tehnikama, i, konačno, pažljiva, inteligentna, međunarodno orijentisana književna kritika.”¹³ Ni Kiš niti ijedan drugi jugoslavenski pisac od ranih 1950.-tih pa nadalje nije morao da odbija da se povinuje estetskim zahtjevima koje bi nametala Moskva, jer tih zahtjeva nije ni bilo.

Casanova, međutim, Kiša ne predstavlja samo kao estetskog disidenta, već i kao političkog: “Upravo je u Parizu Kiš odabrao egzil s namjerom da izbjegne cenzuru i službeno šikaniranje kojem je bio meta u Beogradu tokom 1970.-tih” (129). Ovo je više stereotip istočnoevropskog pisca na Zapadu nego stvarnost Kišove pozicije. U 1970.-tim, knjige u Jugoslaviji nisu bile cenzurisane, dok god nisu eksplicitno problematizirale pravo Partije (i naročito Titovo) da vlada zemljom; a, ako jesu, partijski činovnicu su više bili skloni tome da ih kritikuju na svojim forumima i u medijima negoli da ih zabrane. Evo šta o tome kaže Eekman: “Uopšteno govoreći, sloboda umjetničkog izražavanja je bila velika (dokle god izvjesne stvari nisu bile doticane), i jugoslavenski pjesnici i pisci u većini slučajeva su mogli slobodno objavljivati svoja djela, dok god bi se držali standarda pristojnosti koji važe u većini zemalja.”¹⁴ Manje je jasno na šta se odnosi Casanovino “službeno šikaniranje”. Ako se odnosi na polemiku koja je uslijedila nakon objavljivanja *Grobnice za Borisa Davidoviča*, šikaniranja je svakako bilo, ali teško da bi se ono moglo smatrati “službenim”. Par-

¹² Thomas Eekman, *Thirty Years of Yugoslav Literature 1945–1975* (Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, 1978), 12.

¹³ *Ibid.*, 13.

¹⁴ *Ibid.*, 13.

tija ne samo da nije intervenisala, već je i njen službeni list, *Komunist*, objavio izuzetno pozitivnu kritiku *Grobnice*; kada je jedan od Kišovih protivnika tužio Kiša za klevetu, sud je odbacio optužbe i presudio u Kišovu korist. Dok je polemika trajala, jedan od Kišovih najodlučnijih pobornika, Predrag Matvejević, tačno je opisao njevu prirodu: bio je to Kišov "obračun sa jednim klanom čije je djelovanje naišlo na osudu u javnosti (književnoj i političkoj)",¹⁵ a ne sa partijom ili državom. Bio je to koordiniran napad na uspješnog, omiljenog i visoko hvaljenog pisca — Kiš je 1973. dobio NIN-ovu nagradu za najbolji roman na srpskohrvatskom jeziku— od strane vrlo raznolike grupe, povezane vrlo prizemnim interesima. Pored Dragoljuba Golubovića, novinara, i Branimira Šćepanovića, pisca, bili su tu i Dragan Jeremić, profesor estetike, književni kritičar i urednik koji je bio član brojnih žirija za književne nagrade, i koji se slučajno našao u konkurenciji za istu nagradu kao i Kiš u vrijeme kad je polemika počela; Miodrag Bulatović, pisac čija su djela prevedena na preko dvadeset jezika i prodavana u ogromnim tiražima, i koji svakako nije bio konzervativni realist, a pri tome je i sam bio u nezgodnim odnosima sa Partijom; kao i Jean Descat iz Bordeauxa, francuski profesor slavistike. Na suprotnoj, puno brojnijoj, strani bili su gotovo svi značajni beogradski kritičari i pisci, kao i nekoliko iz Zagreba i Ljubljane. Prije nego što se polemika završila, Kiš je dobio još dvije velike književne nagrade ("Ivan Goran Kovačić" 1977. i "Željezara Sisak" 1979.), i kasnije ne samo najprestižnije jugoslovenske književne nagrade ("Andrićeva nagrada" 1984. i "Skender Kulenović" 1986.), već i velike "državne" nagrade: "Sedmojulska nagrada" 1987. i 1988. — u godini kada je izabran za člana Srpske akademije nauka i umetnosti — "nagradu AVNOJ." Sam Kiš nikada nije tvrdio da je istočnoevropski disident u političkom egzilu na Zapadu. Naprotiv, uvijek je tvrdio suprotno. "Da li često odlazite u Jugoslaviju?" pitali su ga u intevjuu 1984. i on je odgovorio: "Odlazim redovno."¹⁶ Odlazio je tamo svaka tri mjeseca, održavao stan u Beogradu, i praktično živio između Beograda i Pariza. "Kako ja, srećom, nisam sa Jugoslavijom nikad raskinuo vezu, kako putujem često, ti razmaci od tri meseca ne mogu da izazovu nostalgiju, nego naprotiv mogu samo da izazovu u meni jednu zdravu distancu", rekao je Kiš 1986. godine.¹⁷ Međutim, klišeji teško umiru: znao je da se od istočnoevropskog ili sovjetskog pisca koji živi na Zapadu očekuje da bude egzilant, i branio se od toga koliko je mogao: "Jeste li vi 'persona non grata' u svojoj zemlji?" pitali su ga iste godine, i on je odgovorio: "Ima nesporazuma više nego problema. Ne, ja idem u svoju zemlju, dva-tri puta godišnje." "Vi ste više čitani u Francuskoj nego u Jugoslaviji?" "Ne, moja najšira publika je jugoslovenska. ... Sem toga, ja dobijam nagrade u Jugoslaviji." "Zbog čega ste napustili Jugoslaviju? Zar Pariz nije neko izgnanstvo?", "Recimo, veoma lakonski, da je to jedno izgnanstvo poput Džojsovog. Jedno izabrano izgnanstvo."¹⁸ "Inače sa svojom domovinom nemam problema, mnogi me vole

¹⁵ Predrag Matvejević, "Grupni portret bez dame," u *Treba li spaliti Kiša?*, ur. Boro Krivokapić (Zagreb: Globus, 1980), 278–79.

¹⁶ Kiš, *Gorki talog iskustva*, 135.

¹⁷ *Ibid.*, 174.

¹⁸ Danilo Kiš, *Homo Poeticus. Essays and Interviews* (Manchester: Carcanet, 1995), 227–28. (Kiš, *Gorki talog iskustva*, 191; prim. prev.)

i poštuju.”¹⁹ “Moram da preciziram da nisam disident i da nisam bio prisiljen da to budem.”²⁰ Zašto je onda otišao? “Ovo moje deljenje između Beograda i Pariza možda je više posledica moje lične poteškoće da se ustalim na jednom mestu.”²¹ “Hteo sam prosto da živim u jednoj drugoj zemlji - kao što su činili toliko pisci pre mene.”²² A zašto je izabrao baš Pariz od svih mogućih mjesta? Zato što je francuski bio strani jezik koji je znao najbolje: “Moja generacija predstavlja kraj duge tradicije jugoslovenskih intelektualaca u Francuskoj. To je u uskoj vezi sa jezikom. Sada svi govore engleski, ali u moje vreme u školi se učio mahom francuski. Za nas je postojao samo Pariz, Pariz.”²³ “Od trenutka kad sam hteo da ‘vidim sveta’, za mene je to u ono doba mogao da bude samo Pariz. Sledio sam u tome dugu tradiciju hodočašća u Pariz jugoslovenskih slikara i pisaca, srpskih i hrvatskih.”²⁴ Nije bilo ni estetskih uslova nametnutih od Moskve, ni disidenta koji bježi od cenzure i službenog šikaniranja. Međutim, u *Svjetskoj književnoj republici*, Kiš mora biti u egzilu ne samo zato što to zahtijeva kliše o istočnoevropskim i sovjetskim piscima, već i zato što kao egzilant on postaje vanteritorijalan, van granica nacionalnog književnog prostora. Na taj način, njega postaje moguće “aneksirati.”

Da li postojao, ipak, neki estetski diktat u Jugoslaviji, ako ne nametnut od Moskve, onda nametnut od same jugoslovenske kulture? Casanova tvrdi da jeste: “Zarobljen u zemlji čija se književnost bavila samo nacionalnim i političkim pitanjima, i u intelektualni milje koji je bio (kako je to on rekao) ‘ignorantski’ zato što je bio ‘provincijalan,’ on je ipak uspio da ponovo ispiše pravila igre i iskuje novu estetiku fikcije tako što se naoružao dometima književnih revolucija koje su se ranije desile na međunarodnom nivou. ... Optužba za plagijat koja je donesena protiv njega imala je kredibilitet samo u jednom zatvorenom književnom svijetu koji još nije dotakla nijedna od velikih književnih, estetskih i formalnih revolucija dvadesetog vijeka. Samo u svijetu koji je bio nesvjestan ‘zapadnih’ književnih inovacija (epitet koji je u Beogradu uvijek nosio pejorativno značenje) moglo se desiti da jedan tekst sastavljen imajući na umu čitavu internacionalnu fikcijsku modernost bude viđen kao jednostavna kopija nekog drugog djela. Sama optužba za plagijat bila je dokaz, u stvari, estetske nazadnosti Srbije, zemlje koja se nalazila u dalekoj književnoj prošlosti u odnosu prema nultom meridijanu ... književnim prostorom toliko zatvorenim u sebe da zna samo kako da u beskraj reprodukuje neorealističku koncepciju romana” (112–14). Eekmanov ranije citirani pasus prikazuje jednu sasvim drugačiju sliku, ali za naše potrebe važnije je da utvrdimo da li je Kiš na taj način gledao svoj sopstveni umjetnički i intelektualni milje u gradu u kom je 1970.-tih živio nobelovac Ivo Andrić, gdje je Dušan Makavejev snimao svoje filmove, i gdje je Beogradski internacionalni teatarski festival (BITEF) brzo stekao reputaciju evropskog “naj-

¹⁹ Kiš, *Gorki talog iskustva*, 266.

²⁰ Ibid., 258.

²¹ Ibid.

²² Ibid., 280.

²³ Ibid., 137.

²⁴ Ibid., 222.

važnijeg festivala avangardnog teatra,”²⁵ na kom je “Canfield” Johna Cagea, koji je prethodno ismijan u Kelnu, dobio prvu nagradu na nekom festivalu, i gdje je Marina Abramović održala svoje prve performanse. Je li ga on zaista doživljavao kao “ignorantski” i “provincijalan,” kao književni svijet koji velike revolucije nisu dotakle, nesvjestan “zapadnjačkih” književnih inovacija, zaključan u književnu prošlost i u neorealizam? Samo da ukratko napomenem da je u ovom pasusu Casanova zamijenila Jugoslaviju sa tom estetski nazadnom Srbijom; ovome ćemo se uskoro vratiti. Dok je Jugoslavija postojala, srpskohrvatski jezički prostor je funkcionisao kao jedan književni prostor, povezan infrastrukturom izdavača, književnih nagrada, i kritike, i sam Kiš ga je svakako takvim smatrao.

Nigdje u *Času anatomije*, uključujući i francusko izdanje koje je citirala Casanova, Kiš ne naziva svoj intelektualni milje “ignorantskim” i “provincijalnim.”²⁶ Kad je govorio o onome što je Casanova odbacila kao “jedan zatvoreni književni svijet koji još nije dotakla nijedna od velikih književnih, estetskih i formalnih revolucija dvadesetog vijeka,” Kiš je 1965. smatrao: “Mi imamo boljeg pisca od svih francuskih današnjih pisaca, *y compris* Sartra: to je Krleža. . . . Čvrsto sam ubeden da je naša - današnja literatura, a naročito poezija, iznad francuske.”²⁷ Bezbroj puta je ponovio da su Andrić, Krleža i Crnjanski bili njegovi uzori i prethodnici: “Iz tih razloga, ja sam želeo, pominjući imena tih naših pisaca, da kažem francuskom čitaocu da nisam tikva bez korena, da nisam siročić . . . I ako ova tri naša pisca jednako pominjem, to nije samo stoga što mislim da su oni veliki evropski pisci, nego i stoga što su, za razliku od mnogih francuskih pisaca, literaturu shvatali ozbiljno, i doživljavali je tragično.”²⁸ Oni, tvrdio je Kiš, “zavređuju svetsku slavu kao veliki pisci. Oni stoje na ravnoj nozi sa današnjim, evropskim piscima,” dodajući imenima ove trojice još i imena nekih mlađih, kao što su Dragoslav Mihailović i Mirko Kovač.²⁹ Štaviše, ne samo da je vjerovao da najbolji jugoslovenski pisci mogu da se porede sa najboljim evropskim, imao je i dobro mišljenje o ranijoj tradiciji. Kada su ga pitali za koju je od svoje dvije porodične tradicije bio više vezan, odgovorio je: “S jedne strane, epska tradicija srpskih junačkih pesama, koji mi je prenela moja majka zajedno sa oporom balkanskom realnošću, s druge srednjoevropska literatura, i dekadentna i barokna mađarska poezija.”³⁰

Kiš je, kao i mnogi drugi Jugosloveni, bio vrlo svjestan onoga što se dešavalo u međunarodnom književnom prostoru, i njegova pozitivna ocjena nije bila stvar trenutnog hira. On je diplomirao “svjetsku književnost,” kako se Odsjek za komparativnu književnost na Univerzitetu u Beogradu kolokvijalno nazivao: “Studirao sam

²⁵ Manfred Brauneck, *Europas Theater. 2500 Jahre Geschichte—eine Einführung* (Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 2012), 526.

²⁶ Te se dvije riječi ne pojavljuju jedna pored druge na citiranoj strani 115. francuskog izdanju (niti u srpskohrvatskom originalu: *Čas anatomije*, Zagreb/Beograd: Globus/Prosveta 1983, pp.112–13), niti se pominje išta o jugoslovenskom i o srpskom intelektualnom miljeu.

²⁷ Danilo Kiš, *Varij* (Beograd: Prosveta, 2007), 488.

²⁸ Kiš, *Homo Poeticus. Essays and Interviews*, 192. (Kiš, *Gorki talog iskustva*, 112–113; prim. prev.)

²⁹ Kiš, *Gorki talog iskustva*, 99.

³⁰ *Ibid.*, 255.

komparativnu književnost na Univerzitetu u Beogradu, a to je značilo proučavanje velikih dela svetske književnosti (u originalu ili u prevodu, zavisno od toga koje jezike poznajete), uključujući japanska i kineska, grčka i rimska, francuska, američka i, naravno, ruska dela. Čitali smo mnogo iz književne teorije što je i ostalo u meni.”³¹ U vrijeme kad se upisao na fakultet, 1954., mnoge “zapadne” književne inovacije za koje Casanova tvrdi da Beograd nije znao za njih zapravo su bile dostupne u prijevodu. Da ograničimo spisak samo na velike književne, estetske i formalne revolucionare iz *Svjetske književne republike*, Ibsen je preveden i izveden na sceni početkom dvadesetog vijeka; odmah iza Prvog svjetskog rata njemu se pridružio i Strindberg; Pirandellova sabrana djela su se pojavila u isto vrijeme. Thomas Mann je preveden od ranih 1920.-tih. Veliki kanonski modernisti su se u prijevodu pojavili ranih 1950.-tih: Joyce, Proust, Kafka, Faulkner, Rilke, i Valery su prevedeni između 1952.-e i 1957.-e, dok je Virginia Woolf prevedena 1946. Evropski i američki pisci koji su pisali nakon Drugog svjetskog rata prevedeni su svega nekoliko godina nakon izvornih izdanja: *Čekajući Godoa* je u Beogradu izveden 1956., tri godine nakon pariske premijere, a Beckettova proza je redovno prevedena od kasnih 1950.-tih. Ranije književne i estetske revolucije nisu bile predstavljene samo kroz prijevode, već su imale i svoje lokalne predstavnike: srpski nadrealizam i ekspresionizam između dva svjetska rata bili su savremenici francuskih i njemačkih pokreta; između 1921. i 1926. Ljubomir Micić je uređivao *Zenit*, danas prepoznat kao jedan od najvažnijih evropskih avangardnih književnih časopisa. Nakon “prve moderne” između svjetskih ratova, kako je naziva srpska književna istorija, uslijedila je “druga moderna” 1950.-tih, kada je veliki broj predratnih modernista nastavio pisati i kada im se pridružila nova generacija, među kojima su bili najistaknutiji Vasko Popa, Jovan Hristić, Miodrag Pavlović, Ivan V. Lalić, Branko Miljković, Oskar Davičo, Radimir Konstantinović, Aleksandar Popović and Miodrag Bulatović (koji je bio jedan od Kišovih protivnika). Kišova generacija je uskoro osnažila svoje redove: Mirko Kovač, Bora Ćosić, Borislav Pekić, i mnogi drugi. Te dvije decenije, 1960. i 1970., za koje Casanova smatra da predstavljaju “estetsku nazadnost Srbije, zemlje locirane u dalekoj književnoj istoriji,” Eekman u svojoj istoriji jugoslovenske književnosti predstavlja u poglavlju naslovljenom “Moderni izraz nadilazi tradiciju.” Ima jedan značajni *lapsus calamis* u citatu iz *Svjetske književne republike* koji ovdje komentarišem: Casanova ne kaže “samo u svijetu koji je bio nesvjestan *međunarodnih* književnih inovacija . . . moglo se desiti da jedan tekst sastavljen imajući na umu čitavu internacionalnu fikcijsku modernost bude viđen kao jednostavna kopija nekog drugog djela,” što bi se slagalo sa njenom prvom podjelom književnog svijeta, konstruisanom oko osovine internacionalno/nacionalno, na internacionalne i brojne nacionalne prostore. Umjesto “internationalnog,” ona piše “zapadnog.” Tako je internacionalni pol svjetske književnosti, karakteriziran autonomijom, modernošću, sadašnjošću, i subjektivnošću, ponovo postao teritorijalno i geografski određen.

Međutim, Kiš i njegov intelektualni milje nije bio upoznat samo sa “zapadnm” književnim inovacijama: njegov horizont je uključivao i one “istočnjačke”. Divio se

³¹ Ibid., 226.

Mihailu Šolohovu,³² smatrao je da je “na neki način, učenik ruske literature, ruskog realizma”³³ i još više dvadesetovjekovnog ruskog modernizma. Ovo nije uvijek bilo lako objasniti “Zapadnjacima” koji su ga intervjuisali. Kiša su 1986. intervjuisali za *Formations*, i kada su ga pitali ko su bili uzori za “intelektualizovani lirizam” *Peščanika*, odgovorio je lakonski, možda smatrajući da njihova imena neće pobuditi prevelik interes: “Mislio sam na neke ruske pisce.” Sagovornik je insistirao: “Na Pasternaka?” Svi znaju za Pasternaka, protivnika sovjetskog režima koji je pod političkim pritiskom odbio da primi Nobelovu nagradu; ne baš Pasternak, odgovara Kiš, već “Babelj, Piljnjak i Olješa.”³⁴ Imenovanje trojice važnih ruskih modernista koji, međutim, nisu bili politički disidenti, pokazalo se kao ćorsokak, i sagovornik je hitro prešao na drugu temu.

Kiš je često pominjao Andrića, Krležu, Crnjanskog, Babelja, i Piljnaka kao svoje privilegovane sagovornike, ponekad im dodajući Rabelaisa, Borgesa, Joycea i Nabokova. To, međutim, ne znači da je bio nekritičan prema književnosti koja je pisana na njegovom jeziku. Naprotiv, 1973. je rekao: “U nas danas piše se poezija koja ne zaostaje za onim što se nudi na svetskom bazaru lirike. ... Što se proze tiče, usudio bih se reći da se u generalnoj liniji kod nas događa isto što i u svetu: kriza. Tačnije govoreći, kod nas se još uvek piše loša proza, anahrona po izrazu i po tematici, sva oslonjena na tradiciju XIX veka, nasmela u eksperimentima, regionalna, lokalna, u kojoj je taj *couleur locale* najčešće zapravo pokušaj očuvanja nacionalnog identiteta, kao entiteta proze. Da se razumemo: ja govorim o proznim tokovima, a ne o pojedinačnim uzletima. Što se, pak, sveta tiče, on još uvek u našoj prozi traži manje-više eksces, *couleur locale* ili politički pamflet, surogat turizma i politike.”³⁵ Književna istorija to poznaje kao “prozu novog stila” ili “stvarnosnu prozu,” koja se pojavila kasnih 1960.-tih i ranih 1970.-tih kao reakcija grupe mladih pisaca na modernističku prozu koja je dominirala srpskom književnošću tog vremena, i koju je Kiš doživljavao kao svoje glavne protivnike na književnoj sceni.³⁶ Na način koji su ruski formalisti dobro opisali, oni su reagovali na modernizam prethodne generacije pišući jednostavnu, neeksperimentalnu *degré zéro* prozu, fokusirajući se na živote otpadnika izgubljenih u procesu modernizacije, što je svakako doprinijelo utisku devetnaestovjekovnog realizma. Njihova pojava, međutim, nije bila znak da modernizma nije bilo u Srbiji, već da je, barem po njihovom viđenju stvari, modernizma bilo čak i previše. Takva anahrona fikcija se, kako Casanova tvrdi, još uvijek piše u centrima svjetskog književnog prostora kao i na njegovoj periferiji; Kiš tvrdi to isto, jer je vidi kao opšti tok svjetske kao i jugoslovenske književnosti, kao pozadinu pojedinačnih dometa. Ako ti pozadinski tokovi određuju identitet nacionalnog književnog prostora, onda je Casanovina dijagnoza tačna, jugoslovenska — ili srpska, kako kaže Casanova — književnost je bila zaista estetski nazadna, “zemlja

³² Ibid., 48.

³³ Ibid., 182.

³⁴ Ibid., 225.

³⁵ Ibid., 67–68.

³⁶ Kiš je često vodio polemike sa tom grupom. Vidjeti, npr., *Čas anatomije*, 78–82.

koja se nalazila u dalekoj književnoj prošlosti u odnosu prema nultom meridijanu” i “književni prostor toliko zatvoren u sebe da je znao samo kako da u beskraj reprodukuje neorealističku koncepciju romana.” Ali, onda su svi književni prostori takvi; ako se, međutim, književno vrijeme mjeri pojedinačnim dostignućima, i njihovim brojem u odnosu prema široj produkciji, onda identitet jugoslovenske proze 1970.-tih trebaju odrediti Danilo Kiš i — ako Kišev sud išta znači — Andrić, Krleža, Crnjanski, Mihailović, i Kovač, i time bismo morali revidirati Casanovino pozicioniranje te proze u odnosu prema nultom meridijanu.

Premda nije potrebno znati svaki redak iz svakog intervjua kada se govori o stavovima nekog autora, ipak je važno da se ti stavovi ne iskrivljuju. Casanova citira iz Kišovog kratkog eseja “*Homo Poeticus*, uprkos svemu” sljedeću rečenicu: “Jer taj princip — što ga, treba priznati, i mi sami često zastupamo — na osnovu kojeg književnost mora biti angažovana ili više nije književnost, pokazuje samo do koje je mere politika prodrila u sve pore života i bića, kako je sve poplavila kao kakva barušina, i do koje je mere čovek postao jednodimenzionalan i siromašan duhom, do koje je mere poezija poražena, i do koje je mere postala privilegijom bogatih i ‘dekadentnih’ — oni mogu sebi dozvoliti luksuz pesništva — dok mi, ostali...” (383; (Danilo Kiš, *Eseji: autopoetike*, Novi Sad: Svetovi, 2000, str. 122, prim. prev.)). Casanova nudi tumačenje u kojem Kišova osuda reduciranja književnosti na politiku postaje usmjerena protiv Kišove “nacionalne književne estetike” i sovjetskog političkog uticaja: “Tako on opisuje dominaciju nacionalne književne estetike nametnute u bivšoj Jugoslaviji kombinovanim uticajem domaće književne tradicije, političkog režima i nacionalne istorije, i političkog uticaja Sovjetskog Saveza”(198). Sve u ovom tumačenju je problematično. Rečenica koju Casanova citira je, u stvari, usmjerena ne prema “nacionalnoj književnoj estetici,” već protiv sartrovskog koncepta *littérature engagée*. Ovo nije bilo prvi put da je Kiš izrazio svoj protivljenje angažovanoj književnosti, elementu *internacionalne* književne estetike koji je stvoren u Francuskoj sredinom dvadesetog vijeka.³⁷ Kišova formulacija “taj princip — što ga, treba priznati, i mi sami često zastupamo — na osnovu kojeg književnost mora biti angažovana” — vrlo jasno na to ukazuje. Većina čitalaca bi odmah povezali “angažovanost” sa *littérature engagée* i Sartreom. Pa ipak, čini se da je Kišovo “mi” preusmjerilo asocijativni proces prema Kišovoj “izolovanoj zemlji” i transformisalo njegovo suprotstavljanje *littérature engagé* u suprotstavljanje nacionalnoj književnoj estetici. Zašto je tako teško pretpostaviti da je s tim “mi” Kiš upućivao na jedno svjetsko ili barem evropsko čitateljstvo, a ne samo na jugoslovenske čitaocce? Zašto pisac iz jedne “izolovane zemlje” ne bi mogao ukazivati na nešto što je Francuska dala fondu internacionalne estetike? Ovo samo potvrđuje kako je uporno uvjerenje da, ako mi znamo tako malo o njima, oni isto tako mora da znaju malo o nama. Ovaj stereotip je bio meta čestih Kišovih žalbi: “Šta onda, po vama, znači biti jugoslovenski pisac u Parizu?” Janine Matillon ga je pitala u intervjuu za *La Quinzaine littéraire* 1980.godine, na šta je on odgovorio: “Sve što se događa ovde,

³⁷ U istom smislu, Danilo Kiš, *Po-etika, knjiga druga* (Belgrade: Ideje, 1974), 35–36, and *Homo Poeticus* (Zagreb/Belgrade: Globus/Prosveta, 1983)153.

u kulturi, politici, u literaturi, to je i moj svet, deo moga sveta, deo moje kulture. Meni su poznata sva imena francuske kulture, ja s njima vodim svakodnevno jedan apstraktan dijalog. Ali oni ne dele *moj* svet. Između nas nisu moguće nikakve reference kad je reč o našoj kulturi i o njenim ključnim temama i problemima. Njihove teme su i moje; moje nikad nisu i njihove.”³⁸ I obrnuto: nikad se ne pretpostavlja da bi oni mogli kritikovati nas. Kada oni čitaju zapadne autore, to je zato da bi mogli izvući svoje kulture iz njihove nazadnosti, i ako ikad nešto kritikuju, mora da se to odnosi samo na njihove sopstvene zabite prostore.

A zapravo, Kišov ironični esej “*Homo Poeticus, uprkos svemu*” ima dvostruku oštricu: s jedne strane, on ismijava “zapadna” očekivanja da svaki istočnoevropski pisac mora biti *homo politicus*, dok je svakom autoru iz zapadnog dijela kontinenta dopušteno da bude *homo poeticus*. I Casanova eksplicitno podržava taj stereotip na mnogo mjesta u *Svjetskoj književnoj republici*: “subjektivno” je “domena rezervisana za književnosti u velikim zemljama” dok politizacija i kolektivno pripadaju ostalima (201). Kiš se s ovim apsolutno ne slaže: “Nas – pisce iz ‘druge Evrope’ – Evropa vidi kao ljude koji bi trebalo da se uvek bave politikom i da pišu samo o politici. Oni – Amerikanci, Evropljani, itd. – imaju pravo da koriste sve teme, uključujući i temu ljubavi, dok za nas rezervišu samo politička pitanja.”³⁹ Od istočnoevropskih pisaca se očekuje da budu “svjedoci” užasima totalitarizma, da budu politički *engagé*, da se suprotstavljaju svojim političkim režimima, i da tako zasluže slavu kao Pasternak, nasuprot opskurnosti estetski modernih, ali politički neatraktivnih Babelja i Piljnjaka. “A mi, Evropejci, mi, civilizovani,” piše Kiš, oponašajući “zapadnog” autora u “*Homo Poeticus, uprkos svemu*”, “mi ćemo opisivati, čiste savesti i čista srca, lepotu sunčeva zalaska i egzotiku našeg detinjstva-mladosti (kao Sen-Džon Pers), mi ćemo pisati pesme ljubavne i svakojake... A oni neka se, oni, brate, bave svojim političko-egzotičko-komunističkim problemima. Nama – prava literatura, nama – sluškinjice za sve, slatke sluškinjice našeg dečastva i mladosti. Jer ako bi i oni krenuli da pišu o istim stvarima o kojima pišemo i mi (poezija, istorija i mit, ljudska sudbina, *razbijena igračka taštine zvučne* i druga sazvučja), to nas se zaista ne bi ništa ticalo; ako oni to čine na naš način, to onda postaje takode literatura, to postaje Andrić, to postaje Krleža (oh! kakvo teško ime za izgovor!), to postaje Miloš Crnjanski (opet to kr-kr!), to postaje Dragoslav Mihajlović, i drugi, i drugi, bez kojih se, sve skupa, lako može... Nama, dakle, Jugoslovenima, nama *homo politicus*, ostalima sve ostalo, sve ostale dimenzije tog čudesnog kristala sa stotinu površina, tog kristala što se zove *homo poeticus*, te poetične životinje koja pati jednako od ljubavi koliko i sa svoje smrtnosti, od metafizike koliko i od politike...”⁴⁰ S druge strane, Kiš dodaje da ni Jugosloveni tu nisu nedužni, jer “nismo odoleli iskušenju da eksportujemo u svet naše male... probleme nacionalizma i šovinizma, da objavljujemo na sva zvana celom svetu da mi, pre svega, i nismo Jugosloveni, nego, razumete,

³⁸ Kiš, *Gorki talog iskustva*, 91.

³⁹ Kiš, *Homo Poeticus. Essays and Interviews*, 259–60. (Kiš, *Gorki talog iskustva*, 231; prim. prev.)

⁴⁰ *Ibid.*, 76. (Kiš, *Eseji: autopoetike*, str. 119. - prim. prev.)

pre svega Srbi ili Hrvati, Slovenci ili Makedonci, ili šta-ti-ja-znam ...”⁴¹ Međutim, njihova — nepostojeća — nacionalna književna estetika nije ono što Kiš kritikuje, već njihova spremnost da udovolje zahtjevima, da zadovolje “zapadna” očekivanja, da steknu priznanje, prijevode, i slavu. Taj kratki esej je bio napisan kao odgovor na pitanje (prisutno u svim malim književnostima) : “Šta da uradimo da bi oni znali za nas?” Evo šta Kiš smatra najvažnijim: “I, pogotovu, ne bismo smeli da nasedamo na onaj ofucani mit da mi, Jugoslovaci i ostali Mađari, treba da se odrekemo literature, da mi treba da zabavljamo beli svet jedino našim političko-egzotičko-komunarskim temama, da mi moramo po svaku cenu biti samo homo politicus ... jer poezija, jer literatura ... to su, i za vas i za nas podjednako, naši barbarski snovi i vaši snovi, to su naše ljubavi i vaše ljubavi, naša sećanja i vaša, naša svakodnevica i vaša, naše nesrećno detinjstvo i vaše (i ono možda nesrećno), naša opsesija smrću i vaša (identična, nadam se).”⁴² Umjesto što opisuje nacionalnu jugoslovensku književnu estetiku, kako to Casanova čita u ovom eseju, Kiš zapravo podstiče svoje jugoslovenske kolege pisce da ne budu zavedeni idejom da bi im udovoljavanje zahtjevima i zadovoljavanje “zapadnih” očekivanja od istočnoevropskih pisaca — “koje žele da svedu čoveka na jednu jedinu dimenziju — na *zoon politikon* — na političku životinju”⁴³ — moglo donijeti ikakvog dobra. Umjesto što sebe gledaju tuđim očima i prilagođavaju se stereotipu, trebali bi zapamtiti da i “mi smo deo iste porodice evropskih naroda, a po našoj tradiciji, istovremeno judeo-hrišćanskoj, i vizantijskoj, i otomanskoj, mi imamo pravo isto koliko i oni, ako ne i više, na pripadništvo istoj kulturnoj zajednici”,⁴⁴ i nastaviti pisati ne političke komentare za “zapadne” čitaoce, već književnost, kao što su to činili Andrić, Krleža, Crnjanski, i Mihajlović, i na taj način ostati *homines poetici* “*uprkos svemu*” što se od njih očekuje.

Štaviše, “politički uticaj Sovjetskog saveza” nije bio relevantan u kontekstu Kišove nacionalne književnosti. Raskrskavanje staljinističke ideologije i prakse nije bilo nešto neprihvatljivo u Titovoj Jugoslaviji. Naprotiv, bilo je pozdravljano, jer je ex post facto ojačavalo poziciju Kominističke partije Jugoslavije nakon 1948. Naravno, Sovjeti jesu stavljali pritisak na Jugoslovane kada se radilo o “antisovjetskoj propagandi”. Sovjetski diplomati su rutinski stavljali primjedbe na objavljivanje sovjetskih disidentskih djela, a ponekad — kao što je bio slučaj sa Solženjicinovim romanom *Arhipelag GULAG*, objavljenim na srpskohrvatskom tek 1988. — uspijevali da odlože publikaciju.⁴⁵ Međutim, *7000 dana u Sibiru* Karla Štajnera, memorari jugoslovenskog zatvorenika gulaga u kome je Kiš pronašao mnogo detalja koji će kasnije ući u *Grobnicu za Borisa Davidoviča*, objavljen je 1971., uz Titov izričiti

⁴¹ Ibid. (Ibid, str. 121, prim. prev.)

⁴² Ibid., 77–78. (Ibid., prim. prev.)

⁴³ Ibid., 78. (Ibid., prim. prev.)

⁴⁴ Ibid., 79. (Ibid., str. 122, prim. prev.)

⁴⁵ Drugi pisci su bili manje problematični. Naprimjer, *Zavera ćutanja* Aleksandra Vajsberga-Cibulskog je bila dostupna u prijevodu već 1952. *Vospominanie* Nadežde Mandeljštam, objavljeno u New Yorku 1970. i u ruskom izvorniku i na engleskom pod naslovom *Hope against Hope*, prevedeno je u Jugoslaviji 1978.

pristanak, i osvojio jednu od najprestižnijih jugoslovenskih književnih nagrada.⁴⁶ Kako je Štajner bio Jugosloven, sovjetske primjedbe se na njega nisu odnosile. Kada je bila objavljena, *Grobnica za Borisa Davidoviča* nije privukla nikakvu pažnju Sovjeta, niti politički šokirala ikoga u Jugoslaviji. I čini se da šokiranje Jugoslovena nije ni bilo Kišova namjera. Kada su ga pitali: “Šta vas je podstaklo da napišete Grobnicu?”, Kiš je odgovorio: “Sedamdesetih godina živeo sam u Bordou gde sam predavao na Univerzitetu. Tada sam imao česte i duboke nesporazume u političkim raspravama. Bio sam istinski uplašen monolitnim neznanjem i ideološkim fanatizmom mladih. Samo spomenuti sovjetske logore bilo je svetogrđe. Jedini argumenti koji su mogli, donekle, da poljuljaju takvu uverenost, bile su upečatljive priče.”⁴⁷

Nisu samo studenti u Bordeauxu bili ideološki fanatici: “Ne treba zaboraviti da se negde u to vreme pojavljuje Solženjicinova knjiga; međutim, u prvi mah, svet je odbio ne samo da prihvati strašnu činjenicu *sovjetskih* logora — čije je postojanje jedna od krucijalnih činjenica ovoga veka — i stoga tu knjigu, *Arhipelag GULAG*, levi intelektualci nisu hteli ni da čitaju, smatrajući je aktom ideološke sabotaže i desničarske zavere. Kako s tim svetom nije, dakle, bilo moguće razgovarati na planu opštih ideja, jer njihovi su stavovi bili apriorni i agresivni, to sam svoje argumente morao da formulišem u vidu anegdota i priča, a na osnovu tog istog Solženjicina, kao i Štajnera, Ginzburgove, Nadežde Mandeljštam, Medvedeva itd. Te su anegdote bile još jedini oblik razgovora koji su mogli da prihvate, što će reći da saslušaju, ako ne već i da shvate. Jer na ideološkom, sociološkom ili političkom planu, nisu trpeli nikakav prigovor, s obzirom na to da su ti vajni intelektualci bili krajnje netolerantni i polazili su od apriornih manihejskih koncepata: Istok je raj, Zapad je pakao. Eksploatacija, potrošačko društvo, radnička klasa itd, itd. ... To je bio opšti ton francuske inteligencije, kako u Bordou tako i u Parizu; to je bila sveopšta tendencija, dozvolićeš, celokupne zapadne inteligencije.”⁴⁸ Čini se da je pišući *Grobnicu za Borisa Davidoviča* Kiš imao na umu ne “politički uticaj Sovjetskog Saveza” na Jugoslaviju niti prirodu jugoslovenskog režima, već već privlačnost Sovjetskog Saveza za francuske ili zapadne intelektualce, “fanatizam, zaslepljenost i — naduvenost”⁴⁹ intelektualaca metropole: “Politika mi se zgradila upravo zbog francuske levice.”⁵⁰

I, konačno, još jedna stvar: nacionalizam. “Oštra kritika nacionalizma kojom se otvara *Čas anatomije* nije politička samo u uskom smislu tog pojma; ona je isto tako način da se politički odbrani pozicija književne autonomije, odbijanje da se prihvate estetski kanoni koje nameće nacionalistički um”, tvrdi Casanova (114). Kritika nacionalizma na nekoliko strana na početku *Časa anatomije* može lako ostaviti utisak da je čitava polemika oko *Grobnice za Borisa Davidoviča* bila motivisana nacionalističkim napadom na Kiša, i da se tom kritikom Kiš borio protiv estetskih kanona koje nameće nacionalistički um. Nakon pažljivijeg čitanja, međutim,

⁴⁶ Kiš, *Homo poeticus*, 161.

⁴⁷ Kiš, *Gorki talog iskustva*, 219.

⁴⁸ Kiš, *Homo Poeticus. Essays and Interviews*, 187–88. (Kiš, *Gorki talog iskustva*, str. 108-109; prim. prev.)

⁴⁹ *Ibid.*, 189. (Kiš, *Gorki talog iskustva*, str. 110; prim. prev.)

⁵⁰ Kiš, *Gorki talog iskustva*, 135.

taj utisak nestaje. Te su se stranice prvi put pojavile u intervjuu koji je Kiš dao Bori Krivokapiću 1973.⁵¹ Kasne 1960. i rane 1970. bile su vrijeme nacionalnih masovnih pokreta u Hrvatskoj i na Kosovu; u to isto vrijeme, nekoliko nacionalistički orijentiranih slovenačkih i makedonskih komunističkih lidera su prisiljeni na ostavke.⁵² Krivokapić je uredio *Treba li spaliti Kiša*, zbirku svih članaka koji su se pojavili tokom duge debate povodom *Grobnice za Borisa Davidovića*, u kojoj je *Čas anatomije* bio samo jedan dio. Hronološko čitanje jasno pokazuje kako je nacionalizam ušao u ovu književnu raspravu, i kako su te stranice iz Kišovog intervjua iz 1973. završile u *Času anatomije*. U članku koji je otvorio raspravu, objavljenom u Zagrebu 1976., Dragoljub Golubović je upotrijebio frazu “*da se Vlasi ne sete*.”⁵³ “Vlah” je, između ostalog, pogrdno ime koje hrvatski nacionalisti upotrebljavaju za Srbe. U svom prvom odgovoru Goluboviću, Kiš ga je ironično nazvao “bistar Vlah”⁵⁴; kada se to pročita u kontekstu, ironijsko značenje je “i tako si me ti prozreo.” Kako to često rade ljudi u žaru oštrem polemike, u svom sljedećem prilogu Golubović je ignorisao kontekst i implicirao da je time što ga je nazvao Vlahom Kiš otkrio svoj antisrpski šovinizam.⁵⁵ Sve ovo je brzo nestalo iz sljedećih članaka, ali mora da je ostalo da visi u zraku u usmenom, tračerskom dijelu polemike, jer je Kiš smatrao da je dovoljno važno da se tome posveti u *Času anatomije*, gdje dijelu o nacionalizmu koji izvorno potiče iz intervjua iz 1973. prethodi rečenica: “on nas naziva Vlasima!”⁵⁶ Na kraju tog dijela, Kiš jasno ukazuje na to: “I ja ... ne verujem da ću i sada, ovim komentatom, ovom ispovešću, ispraviti njihovu proizvoljnu interpretaciju, to zlonamerno čitanje.”⁵⁷ Proizvoljna interpretacija i zlonamjerno čitanje odnose se na Golubovićevo prenošenje “bistrog Vlaha” iz konteksta svakodnevnog kolokvijalnog izraza na kontekst nacionalizma — a ne na Kišovo djelo u cjelini, kako to nespretni engleski prijevod nagovještava.⁵⁸ Unoseći dijelove o nacionalizmu iz intervjua iz 1973. u *Čas anatomije*, Kiš je odbijao optužbe da je on nacionalist, a ne optuživao svoje protivnike da su oni nacionalisti. Nema dokaza da je nacionalizam, Kišov ili njegovih protivnika, imao ikakvu ulogu u toj aferi.

Casanova dalje tvrdi da je “[s]ocijalistički realizam dakle služio tome da utvrdi rusku prevlast nad Srbima: ‘Kao što je St. Petersburg za Ruse bio “prozor u svijet” u vrijeme Petra Velikog . . . tako je Rusija “prozor u svijet” u kome se stapaju dva mita: panslavizam (pravoslavljje) i revolucija, Dostojevski i Kominternu” (198–99). Umetnuti citat je iz Kišovih “Varijacija na srednjoevropske teme” i potrebno mu je bilo Casanovino pojašnjenje: “Otvorena potčinjenost Srba Moskvi ohrabrila je Hr-

⁵¹ Kiš, *Homo poeticus*, 242–46.

⁵² Gilles Troude, *Confits identitaires dans la Yougoslavie de Tito* (Paris: Association Pierre Belon, 2007); Marie-Janine Calic, *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert* (Munich: C. H. Beck, 2010, 237–54).

⁵³ Dragoljub Golubović, “Ogrlica od tuđih bisera,” u Krivokapić, *Treba li spaliti Kiša?*, 43.

⁵⁴ Danilo Kiš, “Niska od niskih pobuda,” *Ibid.*, 47.

⁵⁵ Dragoljub Golubović, “Argumenti i pobude,” *Ibid.*, 53.

⁵⁶ Kiš, *Čas anatomije* 26, izostavljeno iz engleskog preвода u *Homo Poeticus. Essays and Interviews*. (Kiš, *Čas anatomije*, Sarajevo: Svjetlost, 1990, str. 29, prim. prev.)

⁵⁷ *Ibid.*, 30. (*Ibid.*, str. 35., prim. prev.)

⁵⁸ Kiš, *Homo Poeticus. Essays and Interviews*, 19.

vate da se razlikuju izabravši Pariz kao svoj intelektualni pol” (383). Ova tvrdnja, za koju nije ponuđen nikakav dokaz, objašnjava zašto Casanovina knjiga naizmjenično upotrebljava Jugoslaviju, koja se pominje u neutralnim kontekstima, i Srbiju, koristeći potonju kada je kontekst negativan, i zašto Casanova vjeruje da je “zapadno” “epitet koji je u Beogradu uvijek nosio pežorativno značenje” (114) – opet bez ikakvih potkrepljujućih dokaza. Ovo manje zvuči kao dobro obaviještena naučna procjena, a više kao novinarski kliše čest u francuskim medijima tokom jugoslovenskih ratova tokom 1990.-tih, kada je njena knjiga i pisana.⁵⁹ U “Varijacijama na srednjoevropske teme,” Kiš zaista jeste ponovio mit o “specijalnim odnosima” između Srba i Rusa, kreiranim iz propagandnih razloga u Austrougarskoj nakon 1904., kada je Kraljevina Srbija promijenila svoju vanjsku politiku i počela se više oslanjati na Francusku i Rusiju umjesto na svog sjevernog susjeda, mit koji su 1990.-tih uskrsnuli evropski i američki mediji. Mit nije izdržao pod lupom istoričara: kroz cijeli 19. vijek, Srbija se politički i ekonomski oslanjala na Austrougarsku – gotovo do tačke kad bi se mogla smatrati njenim satelitom – i intelektualno na austro-ugarske Srbe koji su sticali diplome na srednjoevropskim univerzitetima. Da je bilo više vremena za istraživanja, Casanova bi svakako naletjela na istorijsku činjenicu srpske frankofonije,⁶⁰ ali, nažalost, *Svjetska književna republika* je otišla u štampu opterećena “popularnom geopolitikom”, skupom slika i predodžbi uronjenih u popularnu kulturu i masovne medije,⁶¹ proizvedenih i cirkulisanih s ciljem da se javnom mnjenju da do znanja na čijoj smo “mi” strani.

3.

Mjesto koje zauzima rodni književni prostor Danila Kiša u svjetskoj književnosti i njegova sopstvena pozicija unutar tog prostora očito se razlikuju od onoga što je opisano u *Svjetskoj književnoj republici*, i knjiga zatamnjuje umjesto da osvijetli odnose. Nije bilo estetskih zahtjeva koje bi nametala Moskva, niti sovjetskog

⁵⁹ Svrha ovih stereotipa bila je da demonizira jednu stranu u ratu, ali njihov kumulativni efekat je bilo demoniziranje kulture i tradicije jedne nacije. Najbolja početna tačka za medijska iskrivljavanja i manipulacije u 1990.-tim koji su proizveli ove šovinističke efekte je u Edward S. Herman and David Peterson, “The Dismantling of Yugoslavia,” *Monthly Review*, October 2007, 1–62 (posebno str. 35–46); za francuske medije, vidjeti Fabrice Garniron, *Quand Le Monde . . . Décryptage des conflits yougoslaves* (Grenoble: Elya Éditions, 2013).

⁶⁰ O srpskoj frankofoniji, vidjeti Dušan Bataković, ed., *La Serbie et la France: une alliance atypique* (Belgrade: Institut des Études Balkaniques, 2010). 1905. svi profesori na Tehničkom fakultetu Univerziteta u Beogradu stekli su doktorate na srednjoevropskim univerzitetima; nešto malo manje od pola profesora na Pravnom fakultetu su studirali u srednjoj Evropi, i nešto malo više od pola u Francuskoj; na Filozofskom fakultetu, 53% profesora je studiralo u srednjoj Evropi, 39% u Francuskoj, i samo 8% u Rusiji. (Ljubinka Trgovčević, *Planirana elita. O studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u 19. veku* [Beograd: Istorijski institut, 2003], 44). Stojanović nudi slične dokaze što se tiče pozorišta i knjiga koje su posuđivane u bibliotekama u 19. i početkom 20. vijeka (Dubravka Stojanović, *Kaldrma i asfalt* [Belgrade: UDI, 2009]).

⁶¹ Agnew, *Geopolitics*, 458.

političkog uticaja; Kiš nije izabrao egzil s namjerom da pobjegne od cenzure i službenog šikaniranja; nije pisao knjige u zatvorenom književnom svijetu koje nisu dotakle velike književne, estetske i formalne inovacije; nije se opirao zahtjevima nacionalne književne estetike da služi njenim nacionalno-političkim ciljevima sa svojom književnošću, jer takvih zahtjeva nije ni bilo. Čitao je, kao i svi drugi Jugoslaveni, i “zapadne” i “istočne” pisce; otišao je da živi između Pariza i Beograda iz mješavine privatnih razloga (među kojima njegov razvod i nova veza sa jednom Francuskinjom nisu bili nimalo nevažni), i želje da bude “u dodiru sa izvorima evropske kulture.”⁶² Divio se mnogim jugoslovenskim piscima, i starijima i iz svoje generacije; čak je smatrao da je u nekim aspektima jugoslovenska savremena književnost bila bolja od francuske; i iritirali su ga uobičajeni “zapadni” stereotipi o istočnoevropskim piscima — a naročito onaj u koji ga *Svjetska književna republika* pokušava ugurati. Zaplet Casanovine priče — veliki pisac, ugnjetavan političkim uticajem i estetskim zahtjevima iz Moskve, koji živi okružen morem intelektualne bijede, ignorancije i izolacije, prisiljen da služi nacionalno-političkim ciljevima svojim pisanjem, i napokon spašen “zapadnim” mehanizmima aneksacije, seli se u Pariz i u francusku književnost, i time se spašava za internacionalni književni prostor — nije moguće podržati dokazima.

Međutim, *Svjetska književna republika* je impresivna knjiga koja unaprijed upozorava na to da pogrešna čitanja i pogrešne interpretacije nisu izuzeci, već pravila koja određuju posao posvećujućih autoriteta: “Velike posvećujuće nacije reduciraju strana književna djela na sopstvene kategorije percepcije, koje pogrešno uzimaju kao univerzalne norme, dok negiraju sve elemente istorijskog, kulturnog, političkog, i, naročito, književnog konteksta koji omogućavaju da se pravilno i u potpunosti ocijene ta djela. ... Kao rezultat, istorija slavljenja književnosti se svodi na dugi niz nerazumijevanja i pogrešnih tumačenja koji svoje korijene imaju u etnocentrizmu dominantnih autoriteta (posebno onih u Parizu) i u mehanizmu aneksacije (kroz koji se djela iz perifernih područja potčinjavaju estetskim, istorijskim, političkim i formalnim kategorijama centra)” (154). Dominantni autoriteti izdižu neke periferne pisce iz opskurnosti, ali ovo se postiže “samo po cijenu da oni onda gledaju kako književni establišment prisvaja njihovo djelo u svoju sopstvenu svrhu” (163). Za univerzalno prihvatanje postignuto po cijenu ogromnih nerazumijevanja, Casanova okrivljuje “inherentno sljepilo posvećujućih autoriteta”, “namjernu deistorizaciju” koju oni praktikuju, i “podjednako namjerno i očigledno neznanje” (354). U svojoj knjizi, koja učestvuje u ritualu Kišovog posvećenja i univerzalnog priznanja, Casanova čini to isto sa Danilom Kišom.

Nije iznenađujuće što se takva knjiga brani unaprijed od ovakve vrste kritike. Casanova pominje bijes irskog kritičara po imenu Ernest Boyd, koji je napao Valeryja Larbouda, glavnog posvećujućeg sudiju koji je predstavio Joycea francuskoj i, kasnije, internacionalnoj publici, i time izdigao irskog pisca iz opskurnosti. Boyd je optužio Larbouda za potpunu neznanje o velikim anglo-irskim piscima i o irskoj književnosti u cjelini, tvrdeći da je on pogrešno razumio nacionalno književno

⁶² Kiš, *Gorki talog iskustva*, 254.

budjenje u Irskoj, i “interpretirao njegove primjedbe kao napad na identitet irske književnosti i njenog posebnog mjesta među književnostima na engleskom jeziku” (154–55). Po Casanovinom shvatanju, ovo bi bio “nacionalni pogled na književnost” i “deklaracija nacionalnog interesa” (155), navodno suprotstavljenih čisto književnim interesima posvećujućih autoritetat koji, iako pate od inherentnog sljepila i namjernog neznanja, ipak izvršavaju hvale vrijedan poduhvat oplemenjivanja, internacionalizacije i univerzalizacije velikih umjetničkih djela. Ovo upozorenje je dovoljno da odbije bilo koga ko bi poželio da kritikuje njen pristup perifernim autorima i književnim revolucionarima. Ko bi želio, u oblasti komparativne književnosti, da sebe izloži optužbi da brani nacionalno shvatanje književnosti i da deklarirše nacionalni interes?

Stvari su, međutim, ipak nešto kompleksnije. Predstavljanjem takve kritike kao “bitke između nacionalnog shvatanja književnosti i deistorizirajućeg impulsa” (155), Casanova donekle pojednostavljuje stvari. Nacionalno shvatanje književnosti, ma koliko bilo legitimno, gubi svoju privlačnost onog trena kao počnemo da razmišljamo o književnosti u globalnim razmjerama. pisci koji se ne mogu čitati van svog nacionalnog konteksta mogu se mirne duše prepustiti njihovim nacionalnim književnim prostorima. U tom smislu, tvrnja da autori mogu biti shvaćeni samo u svojim nacionalnim književnim kontekstima jeste deklarisanje nacionalnog interesa, široko rašireno u istorijama nacionalnih književnosti i njihovih ideologija, i strukturalno suprotstavljeno tvrdnjama i ciljevima komparativne književnosti. To zaista jeste etnocentrično, i ne mnogo različito od etnocentrizma posvećujućih autoriteta. Ali, postoji ogromna razlika između deistoriziranja i denacionalizacije pišćevog djela, rasterećivanja od njegovog nacionalnog književnog konteksta, i *pogrešnog* istoriziranja i nacionaliziranja — stavljanja u istorijski i nacionalni kontekst koji njegov nije. Primjedbe na to ne bi trebalo odbacivati kao deklarisanje nacionalnog interesa; one mogu isto tako biti deklarisanje profesionalnog interesa.

Casanova je posvećujući autoritet koji svakako ne pati od inherentnog sljepila i namjernog neznanja; njena pogrešna nacionalizacija i istorizacija Danila Kiša je rezultat zahtjeva koje je nametnula podjela svjetskog književnog prostora postavljena u *Svjetskoj književnoj republici*, koja je opet rezultat samo polovičnog oslobađanja književne teorije od interesa geopolitičke imaginacije i popularne kulturne geografije. Ona ne služi Casanovinom najboljim namjerama, citiranim na početku ovog članka. Ako bi književne revolucionare sa periferija trebalo odbraniti od “pretpostavki, arogancije, i dekreta kritičara iz centra” (355), ta odbrana ne može biti bazirana na geopolitičkoj — neknjiževnoj, neautonomnoj — podjeli na “Istok” i “Zapad,” niti na popularnoj kulturnoj geografiji koja prenosi ekonomske na estetske uslove, niti na popularnoj medijskoj geopolitici. Najmanje bi se trebala zasnivati na teritorijalizaciji vremena, koju Agnew smatra osnovnom crtom geopolitičke imaginacije, koja uključuje “etiketiranje blokova globalnog prostora kao da utjelovljuju esencijalne atribute prethodnog istorijskog iskustva dominantnog bloka.”⁶³ Ovo prevođenja vremena u prostor je sveprisutno u tvorbi moderne geopolitičke

⁶³ Agnew, *Geopolitics*, 11.

imaginacije. “Tipično, moderna geografska taksonomija uključuje imenovanje različitih regija ili područja kao ‘naprednih’ ili ‘primitivnih’, ‘modernih’ ili ‘nazadnih’”; Agnew u nastavku kaže: “Evropa i neki od njenih političko-kulturnih potoma (kao što su Sjedinjene Države) po tom shvatanju definišu modernost, i drugi dijelovi svijeta figuriraju samo na osnovu toga kako izgledaju u odnosu na prošlost Evrope. Biti kao Evropa ili oponašati Evropu tako postaje uslov za ulazak u sistem država (nasuprot opravdanju potčinjavanja), i nudi normu ili standard prosuđivanja pojedinih država (ko je najnapredniji, itd).”⁶⁴ Casanovina teritorijalizacija vremena — “sadašnjost locirana u prostoru,” ili “njujorško vrijeme, ili parisko vrijeme, ili londonsko vrijeme” (20), ali nikad “Joyceovo vrijeme,” “Faulknerovo vrijeme” ili “Borgesovo vrijeme” — uokvirena u westphalijanski pogled i teritorijalnu zamku koja ga prati, rezultira u replikaciji širih geopolitičkih prostora i uslova umjesto u mapi svjetskog književnog prostora nezavisnog od geopolitičke mape. Sasvim je prirodno da će ova vrsta politike razgraničenja rezultirati implicitnim izjednačavanjem internacionalnog književnog prostora sa “zapadnim” prostorom, i nultog meridijana književne modernosti sa mjestima gdje se nalaze najmoćniji mediji, izdavači, i posvećujući autoriteti.

“[M]rzim kad mali plaču kako ih niko ne razume,” Kiš je jednom rekao.⁶⁵ Ali je isto tako rekao i: “Moja idealna biblioteka u prvom redu je otvorena biblioteka. Što će reći: bez predrasuda u odnosu na nacije, države i jezike.”⁶⁶

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Kiš, *Gorki talog iskustva*, 271.

⁶⁶ Kiš, *Varia*, 515.

Damir Šodan

“Trip”

* Zapis o jednoj antologiji ili mali egzil prije velikog “egzila”

Razmišljajući o čemu bih pisao pod radnom egidom *Sarajevskih sveski*: “Književnost u egzilu / migraciji / izgnanstvu”, u jednom mi je trenutku sinulo da sam se zapravo u svoj prvi nekovrsni egzil, doduše onaj književni, dao praktički još kao srednjoškolac, davno prije negoli sam se apatrirao iz Hrvatske u Nizozemsku (gdje živim već gotovo dva desetljeća), dakle u onim “nježnim godinama” kada još nisam niti slutio da bih u budućnosti i sâm mogao početi objavljivati književne tekstove i prijevode.

Naime, jednog ljeta početkom 80-ih godina protekloga stoljeća primijetio sam, na BIGZ-ovom stalku za knjige do kioska na rivi u Makarskoj, malo džepno izdanje krajnje neobičnog naslova: **TRIP - vodič kroz savremenu američku poeziju**. Supotpisao ga je meni tada potpuno nepoznat autorski dvojac: Vladislav Bajac i Vladimir Kopicl. Spontano sam posegnuo za knjigom, privučen prije svega lijepim dizajnom korica i intrigantnim naslovom, pa sam je već tamo na pločniku stao znatiželjno listati, da bi ta četvrtasta knjižica (formatom “naslonjena” na izdanja kuće City Lights Books iz San Francisca, u vlasništvu legendarnog beat pjesnika Lawrencea Ferlinghettija, o čemu ja tada, naravno, nisam imao pojma) tijekom nekoliko narednih tjedana poput kakvog eksplozivnog sredstva uz niz potmulih ali razornih detonacija, uspjela u potpunosti uzdrmati i ispretumbati sav moj još uvijek tinejžerski univerzum, do te mjere da sam nakon nekoliko uzastopnih iščitavanja te

knjige imao osjećaj kao da sam se preko noći zatekao u nekoj vrsti “unutarnjeg egzila”, na čiju ću, kako je vrijeme pokazalo, “vanjsku” realizaciju - preseljenje u “zemlju tulipana”! - morati pričekati još koje desetljeće.

Bilo kako bilo, ta knjiga me bukvalno, što se veli, “ispalila iz cipela”! Ali i više od toga, jer sav svijet oko mene, svu onu našu samoupravnu uravnalovku proštepanu roditeljskom marksističkom ideologijom, “iznutra” dodatno pofudranu dalmatinskim epikurejskim bonvivanstvom (po načelu “izist, popit, zapivat!”) uz neizbježni fanatični odnos prema nogometu, vaterpolu i klapskom pjevanju... sve to je valjalo najednom podnijeti pod novu lupu i iznova premjeriti, ako već ne i gotovo “ničean-ski” prevrednovati, prema estetskim, osjetilnim i idejnim aršinima mojih novootkrivenih saveznika i prijatelja – američkih pjesnika!

Tako da u retrospektivi danas sa velikom sigurnošću mogu ustvrditi da se vjerojatno nikada ne bih odvažio na pisanje poezije, nekmoli poželio da proširim svoj domicilni svjetonazor izmještanjem na neku drugu bitno udaljeniju zemljopisnu širinu, da nije bilo te male, “strane” knjižice sa stihovima meni dotada posve nepoznatih američkih pjesnika.

Flash forward – sineastički rečeno – otprilike desetljeće kasnije dopala mi je u ruke izuzetno zanimljiva studija američkog kritičara i esejista, “kanonskog kanoničara”, Harolda Blooma, *The Anxiety of Influence* (“Tjeskoba utjecaja”, 1967.) u kojoj Bloom, između ostaloga, nastoji proniknuti u psihodinamiku nasljedovanja književnih oblika, trudeći se zapravo dekonstruirati fenomen literarnog utjecaja, jer *utjecaj* kao takav jest zapravo relacija koja sa sobom nosi i određeni osjećaj nelagode, ako ne i anksioznosti. To najbolje znaju mladi književnici, budući se često borba između novog autora koji tek stječe pravo literarnog građanstva i važnih mu prethodnika, koje oponaša i podražava, zna pretvoriti u pravu agonalnu avanturu duha sa neizvjesnim ishodom.

Od Blooma sam naučio i to da književnost zapravo više od svega nastaje iz druge književnosti i da je literatura kao takva “homomorfna”, jer sama sebi posuđuje i “dosuđuje” oblike, no ona je istodobno isto tako nepredvidljiva i ćudljiva poput atomskih čestica i okrenuta novome, pa je samim tim otvorena i podatna spram budućnosti, u nadi da će, kako nas je podučavao Allen Ginsberg: “Ono što je počelo kao želja - završiti mudrije!”

Ali paralelno s Bloomom, čitao sam tada i legendarnog “Hanka”, Charlesa Bukowskog, tog “laureata s dna kace” (kojeg ću kasnije i obilato prevoditi), barda američkog proletarijata i glasnogovornika obespravljenih i ojađenih, koji nas je neprestano podsjećao da književnost mimo književnosti same dolazi i iz svakodnevnog života, iz nagomilanog iskustva, bitisanja, preživljavanja, uspona i padova, strahota i divota s kojima smo neprestano suočeni.

I kad razmišljam tako o spomenutoj dvojici autora kao o polarnim opozitima kad je riječ o poimanju književnosnih izvorišta, čini mi se da je istina, pod navodnicima, negdje po sredini, budući je tajna literature upravo u mogućnosti da poveže te dvije osi, estetičku i egzistencijalnu, kako bi nam u konačnici servirala onaj tajni ingredijent, esenciju naše avanture, koja znanosti i filozofiji poradi velike upletenosti u partikularnosti unekoliko izmiče.

Međutim, u eri sada već (post)postmoderne, Bloomova teza o književnosti kao sukcesiji utjecajâ kao da postaje još aktualnija, jer upravo danas živimo u epohi u kojoj imperativ originalnosti, kakvog znamo još od romantičara naovamo, postupno slabi, dok aspekt konteksta kao osiguravatelja značenja i jamca impostacije umjetničkog djela biva sve izraženiji, što u nekoj mjeri podrazumijeva da umjetnički obrasci i(li) *poetike* nisu više toliko autohtoni ili autarkični. Oni su, naprotiv, sve više “alohtoni” i međuovisni. U ovom vremenu citatnosti, reciklaže i persiflaže, kakvo je ovo naše hiperinformatičko i hiperrealističko, gotovo da se i očekuje od svakog kreativnog entiteta, da tako velim, da obznanjuje svoje izvore, oslanja se na njih, pa donekle i parazitira na njima.

I baš zato mi se čini važnim osvijetliti razloge koji su me nagnali da počnem pisati baš tako kako pišem. Što je to što mi je dalo, ako već ne “idejni”, onda bar modelativni impetus za pokušaj kreiranja, nadam se, koliko-toliko individualizirane poetike?

Ali, kako to već biva i s drugim stvarima koje nam znaju stubokom promijeniti život, tako se i detektiranje književne inicijacije daje svesti na onaj jedan kondenzirani trenutak epifanije – ili satorija, komotno bismo mogli reći – u kojem čovjek nepogrešivo prepoznaje da je to nešto o što se upravo spotaknuo u nekoj dubokoj, gotovo arhetipskoj vezi s onim najintimnijim u njemu.

Moj osobni trenutak takve epifanije, odnosno *ponovnog* otkrivanja poezije (jer nije da se obrazovni sustav u našem tadašnjem socijalističkom društvu nije trudio da nas kulturno elevira i pošteno izобрази, ta na kraju krajeva socijalizam jest u nekoj mjeri pragmatična ekstenzija Prosvjetiteljstva u “stvarni svijet”!) zbilo se upravo tada, početkom 80-ih godina protekloga stoljeća, kad sam te odsudne kolovoške večeri na žičanom stalku beogradskog BIGZ-a uz trafikku na makarskoj rivi primijetio tu malu antologiju američke poezije krajnje znakovitog naslova - “TRIP”!¹

Međutim, imajući u vidu da sam još kao pubertetlija već bio uvelike “epifaniran”, pop i rock-glazbom, Beatlesima, Dylanom, Cohenom, Stonesima, Ramonesima, Grateful Deadom, Clashom i Sex Pistolsima, smatrao sam krajnje mladalački samouvjereno da su mi sve konotacije i metaforički valeri engleske riječi “trip” itekako poznati, pa mi je kao omladincu s već aktivnim iskustvom svirača u punk bandu bilo nepojmljivo da se riječ “trip” uopće može dovesti u kakvu-takvu vezu s poezijom? Jer, kao što rekoh, poeziju smo obrađivali u školi, i - hajde, išlo je to nekako - ali ne mogu reći da sam ikad osjetio preveliki zanos čitajući “Tifusare” Jure Kaštelana, Krležin “Plameni vjetar”, “Kad mlidijah umreti” Branka Radičevića, ili čak gromku i simpatičnu “Santa Maria Della Salute” Laze Kostića. Da stvar bude gora, bio sam posve ravnodušan i prema Cesarićevoj “Maloj vočki poslije kiše”, Miljkovićevom “belom gradu, cvetnom gradu na čijim prilazima niče žito”, ali žalost i prema Šopovim “svemirima koju venu”, baš kao i prema Tinovoj “kristalnoj kocki vedrine”. Također, nisam baš nalazio dodirnih točaka ni sa Paruničnim sveprotežnim biofilnim inkantacijama, niti sa Severovim zaumnim označiteljskim vratolomijama.

¹ V. Bajac i V. Kopicl, *TRIP, vodič kroz savremenu američku poeziju*, Narodna knjiga, Biblioteka Grifon, Beograd, 1983.

Poezija je, naime, meni tada bila prvenstveno stvar obvezne lektire, to jest nešto što se naprosto mora, a dotadašnja životna iskustva, stečena po splitskim “parapetima” koji su nam tada od prvih poljubaca do prvih džointa bili takozvani “univerziteti života”, ukazivala su na to da ono što se mora, obično nije bog zna kako ugodno, niti seksi! Međutim, u tom konkretnom trenutku, te kolovoške večeri na makarskoj rivi našao sam se pred nečim što je *de facto* bila *poezija*, ali poezija na čije me čitanje nitko nije silio, osim vlastite zatečenosti i iskrenog oduševljenja pred iščašenom svježinom stihova američkih pjesnika, od kojih neke ovdje prilažem ilustracije radi kao snop nasumično izabranih citata:

*Kenet Koh:*² “Život je pun užasa i hormona i tako malo stvari je izvesno...”; *Robert Blaj:* “Moje crne cipele stoje na podu kao dva otvorena groba”; *Alen Ginzberg:* “Komunisti nemaju šta da ponude osim debelih obraza i naočara i lažljivih policajaca...”; *Leroj Džons* alijas *Imamu Amiri Baraka:* “Zli crnja čeka munju!”; *Mark Strend:* “Jedna devojka ti se sviđa, pa joj kažeš / da je tvoj penis veliki, ali nikako da počneš njime da se koristiš...”; *Linda King:* “Upecana na magični mišić!”; *Dajan Vakoski:* “Svi očevi Zapadne civilizacije moraju biti vojničkog porekla!”; *Herbert Skot:* “Draga En, mislim da gubim svog muža. On me više ne vezuje za krevet niti se ludira mojim delovima. Metak nisam dobila nedeljama...”; *Majkl Denis Brauni:* “Na vozačkom ispitu policajac je umoran. Proveo je čitavu noć rešetajući tvoje snove.”; *Robert Has:* “...klupko dana se razvezuje nevidljivo kao pertla.”; *Erika Džong:* “Ponudila sam svoj pupak / kao rakijsku čašicu.”; *Džejms Tejt:* “Nisu imali mnogo muke / učeći majmuna da piše pesme.”; *Gregori Korso:* “Trebalo li da se oženim. Trebalo li da budem dobar? / Da zapamnim devojku iz susedstva / svojim somotskim odelom i faustovskom kukuljicom?”; *Majkl Meklur:* “Sve je to jedna oda zapisana u orlovima i plazmi. I sam bezdan je pijan / i vrtoglava visina. / Kakva radost biti u letu...”

Baš tako – *radost u letu* – jer upravo ta sintagma kao da najbolje ilustrira ono što sam osjećao tih noći neprestano prelistavajući tu malu i živopisnu zbirku, utvrdivši s nemalim oduševljenjem da taj konkretni stihovani TRIP u obliku džepne antologije suvremene američke poezije, doista – *radi!* – za razliku od onih bijednih domaćih inačica LSD-ja fabriciranih negdje po kućnim radinostima, gdje su se sitni listići papira bojali šarenim temperama, a konzumentu namjerniku puštalo na volju da se placebo efektom, uz jaku dozu autogenog naprežanja – sa sve svježije iščitanim Carlosom Castanedom – otisne na to dugo priželjkivano putovanje u virtualno.

I jest, ja sam tih noći doista “putovao”, od dokova San Pedra, gdje me dočekao razbarušeni Charles Bukowski, sve do pločnika njujorškog Manhattana, gdje sam uzalud nastojao držati korak s hipomaničnim Frankom O’Harom i otkačenim Ronom Padgettom, sve maštajući “o okusu belih meksičkih jagoda na uglu Četrnaeste ulice i Prve avenije”, zamišljajući istodobno kako mijesim grudi prpošne Erice Jong gušeći se sladostrasno u njenoj “pilećoj supi seksa / koja leći sve: istrgnutom grivom rezanaca / parčićima izbledelog mesa. / Grudvicama žute masnoće / kao ljubav...”

Uglavnom, jutra sam dočekivao kao u groznici jer su mi se najednom obznatile dotad neslućene mogućnosti poezije, doduše još uvijek *američke*, budući je

² Imena pjesnika, stihove i naslove pjesama ovdje donosim fonetski, kao u srpskom originalu.

sve o čemu su ti muškarci i žene, američki pjesnici, pisali bilo na neki paradoksalan način bliže mojem osjećaju svijeta i literature negoli sve ono o čemu sam u to vrijeme mogao čitati u hrvatskih, ili jugoslavenskih pjesnika, bez obzira je li bila riječ o obaveznoj ili neobaveznoj literaturi. Jer, u nas je tad - u Hrvatskoj početkom 80-ih - pjesničkom scenom suvereno vladao poslovično natmureni, ali izvanredno ekspresivni, krugovaški mag egzistencijalne mučnine, Slavko Mihalić (1928-2007), čiji stihovi gotovo da i nisu imali čiste referencije, ali su itekako imali "smisao" koji je upućivao na sfumato našeg socijalističkog sivila, a posjedovali su i nešto od mučne atmosfere kinematografskog *crnog vala*, međutim, nisu svejedno kao takvi ipak mogli biti svesrdno prigrljeni od strane jednog urbanog tinejdžera, čiji je intelektualni i osjetilni eros, slijedeći svijetle harmonije *dobrih vibracija* Beach Boysa, ipak išao za nečim vedrijim i vitalnijim.

Stoga mi je bilo neobično drago kad sam desetljeće kasnije čitajući velikog hrvatskog egzilanta Borisa Marunu (1940-2007) (u)vidio da je još netko, ali iz sunčane Kalifornije, iz te iste Amerike odakle je stigla moja poetska inspiracija, gotovo na istovjetan način doživljavao i osjećao hrvatsku poeziju. Maruna, naime, tih 80-ih u emigraciji piše pjesmu znakovitog naslova: *Ja ne zavidim hrvatskim pjesnicima*, u kojoj između ostalog kazuje i sljedeće:

"Hrvatski pjesnici ne znadu za sreću, za veselje / oni prolaze ulicom kao da idu na strijeljanje / Djeluju umorno kao službeni marksizam / Kao da ih progoni bezdušni psihoanalist / Smatraju stanovitom hrabrošću kad svoj materinski jezik / Nazovu hrvatskim / Ukoliko imaju novaca / skloni su čaši / Ukoliko nemaju novaca, čekaju da im netko plati...", pa dodaje - *"njihova je poezija daleko od toga / Da bude zanimljiva / Njihova misao nema izlaza / Strahuju pred društvenim odnosima u Staroj Gradiški..."*, nastavljajući *"Kako da prihvatim ljude na kojima / Već izdaleka možeš otkriti njihovu nervozu / Oči osuđene da bespomoćno gledaju svijet / Koji nije po njihovoj mjeri / Pa tako izgledaju vrste kojima prijeti izumiranje..."*, da bi naposljetku poentirao - *"U sivu jesenskom zraku, sigurno je / Da su njihova jezera puna mrtvih labudova (pitajte Slavka Mihalića)..."*

Za razliku od ove turobne "raščlambe" Borisa Marune, kojeg sam imao sreću i čast upoznati igrom slučaja baš izvan Hrvatske, u Rotterdamu na pjesničkom festivalu početkom dvijetisućitih, netom prije negoli je postao veleposlanikom u Čileu, u predgovoru svojoj antologiji suvremene američke poezije Vladislav Bajac i Vladimir Kopicl, sada već davne 1982. pišu:

"Poezija ... u Americi ima široku publiku: široku onoliko koliko ona sama zahvata od stvarnosti koju posreduje i koliko intenzivnom čini onu koju proizvodi. Kritičnost političkih pitanja, seksualnost, rat kože, opsesija smrću... prostori čiste kontemplacije, 'primenjeni zen'... ljubav prema predmetima... posprdan odnos prema 'Američkom snu', deskripcija, futurističke teme, minimalizam, snivanje, satira, feminizam i socijalni položaj žene, 'poezija poezije', poezija o pesnicima, istorija Amerike, nacija, autoriteti (od oca do Predsednika), generacijske proklamacije, indijanska tema, etno-poetike, lezbijstvo, droge, brak, muzika, religija, odnos prema Evropi, samoubistvo, radnička klasa, vizije, bogataši, poreklo, zatvor, prostitucija, proročanstva i proroci, telo i ekologija...."

... dakle jedna eksplozivna i neukrotiva kornukopija naspram naše tadašnje socijalističke uprosječenosti utjelovljene u ritualnim ideološkim naricaljkama kojima su se mnogi naši pjesnički barbarogeniji iz godine u godinu iznova grubobolno zaklinjali sekretarima SKOJ-a, NOB-u, revoluciji i *last but not least* Titu kao “svjetioniku mira” i svekolikog progressa.

Svježina, mimetizam, erotizam, politički i seksualni radikalizam, angažiranost, depatetiziranost, demistificiranost, a prije svega suvremenost i suglasje s tadašnjim *zeitgeistom*, sve to što je posjedovala i posredovala američka poezija, jednom mediteranskom tinejdžeru doimalo se naprosto neodoljivim, tako da danas konačno mogu priznati da sam se u avanturu pisanja poezije upustio baš tako: zibajući se na koljenima američkih pjesnika druge polovice 20-og stoljeća.

Također, zahvaljujući njima naučio sam i engleski jezik, i to dovoljno pristojno da ih mogu prevoditi, što sam tijekom dva desetljeća sustavno činio, i što još uvijek s velikim zadovoljstvom činim.

Ali ono što sam u prvom redu od njih baštinio bilo je shvaćanje da poezija nije puka “igra riječima”, već odgovorna deklaracija individualnog duha višeg reda, ako ne i oličenje osobnosti i praktična realizacija američkog Prvog amandmana, koji neprikosnovenno štiti slobodu riječi, to jest duha.

Danas, kad razmišljam o tim minulim vremenima, sve više mi biva jasno da nam napokon valja priznati da je tadašnja “slobodna” Jugoslavija, sve do velikog liberalnog preokreta i otvaranja krajem 80-ih, bila zapravo informativno vakumirana kao “hrenovka”, jer mi kao da nismo sami sebi smjeli ili htjeli priznati kako stvari zapravo stoje, sve do pucanja velike ambalaže i konstituiranja famozne Krajerove komisije koja je, nakon navodno fenomenalno uspješnih 70-ih, već krajem 1981. naposljetku i službeno proglasila krizu počevši raditi na izradi tzv. Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, zbog nagomilane ni manje ni više nego 22 milijarde dolara duga (!).

Slijedeći američke pjesnike odlučio sam još tada da ću u poeziji nastojati koliko je to moguće biti konkretan i jasan, i da ću nastojati pisati o onome što mi je blisko i što znam, da se neću tek tako upuštati u alkemijske “signif(r)ajerske”, slalome ne bih li nekim perifernim dijelom svijesti napipao nešto što je jedva tangencijalno vezano uz moju osobnu egzistenciju ili doživljaj svijeta. Naprotiv, riješio sam poeziju koristiti ne kao puku označiteljsku “miješalicu”, već kao estetičku alatku za razumijevanje i interpretiranje svijeta. Koliko sam u tome uspio i uspijevam, drugo je pitanje.

Bilo kako bilo, ne mogu a da sa izvjesnim zadovoljstvom ne primijetim kako, evo čak trideset godina kasnije, to davno “makarsko proročanstvo” u vidu male antologije američke poezije još uvijek “radi”, jer i dan-danas se unekoliko zatičem pri navlas istom poslu, s tom razlikom što sam u međuvremenu evoluirao iz pasivnog čitača u aktivnog sastavljača stihova, a posrećilo mi se i da već godinama obitavam u međunarodnom okruženju, gdje sam naposljetku uspio i upoznati neke od američkih pjesnika kojima sam se kao tinejdžer tako iskreno divio, no ono što je možda podjednako važno jest činjenica da sam prije nekoliko godina dospio na jednom kongresu PEN-a u Ohridu upoznati i Vladu Bajca, jednog od autora moje fatalne antologije, pa je time, čini mi se, jedan krug u potpunosti zatvoren.

Prije dvije godine sam u New Yorku, gdje smo u sklopu Chapbook Festivala pri CUNY (City University of New York ili Gradsko sveučilište u New Yorku) kolega Ivan Herceg i ja predstavljali hrvatski časopis *Poezija*, s nemalim zadovoljstvom “lamentirao” zajedno s pjesnikom i prevoditeljem Ammielom Alcalayem, kako bez obzira na pozamašnu međusobnu geografsku udaljenost ipak dijelimo – što je zapravo fantastično! – iste korijene u Kerouacu, Ginsbergu, Dylanu, beatnicima, Townesu van Zandtu, Stonesima, Mingusu, Coltraneu, Albertu Ayleru, Artu Pepperu... i baš dok smo gazili niz Petu aveniju od CUNY-a do ikonske zgrade Flatiron, sve nabacujući se stenogramskom urgencijom imenima i naslovima, prisjetio sam se još jednom te daleke kolovoške večeri početkom 80-ih, kad sam na makarskoj rivi uzeo u ruke malu plavu knjižicu na čijoj naslovnici je jedna duga i prazna cesta kroz plavetnilo vodila negdje u neodređeno – u susret nekom jarkom blještavilu! Prisjetio sam se, dakle, tog stihov(a)nog TRIP-a na koji sam se zaputio još kao tinejdžer, a čiji *flash-backovi* me i dan-danas zapljuskuju i šibaju poput usudbenih konopaca nekog davno i fatalno svezanog gordijskog čvora kojeg još uvijek kao da nikako ne uspijevam do kraja razmrsiti.

Ali, kad malo bolje razmislim, i zašto bih? Jer, kako veli Jean Cocteau: “Djeca i ludaci presijecaju gordijske čvorove, a pjesnici ih cijeloga života strpljivo driješe!”

Igor Maver

Savremena književnost slovenačke dijaspore u Kanadi

prevela sa engleskog : Kanita Halilović

I.

Jedini fokus ove istraživačke studije su četiri ugledna savremena pisca slovenačkog porijekla u Kanadi (Ted Kramolc, Cvetka Kocjančič, Ivan Dolenc i Irma Ožbalt) i ona ni u kom slučaju nije iscrpna. Najsveobuhvatnije istraživanje slovenačkog književnog stvaralaštva u Kanadi je proveo Mirko Jurak (Jurak 1999; 2005). Puno toga je napisano o iseljenju Slovenaca u Kanadu, o društvenim, vjerskim i kulturnim aktivnostima slovenačke dijaspore i njihovih potomaka u Kanadi i o njihovoj štampi. Od 1996. godine naročito list *The Slovenian: Glasilo Magazine* (koji uređuje Cvetka Kocjančič) “nudi vijesti, književne priloge i komentare za Kanadane slovenačkog porijekla” (www.theslovenian.com). Pisanje dijaspore potvrđuje osjećaj pripadnosti mjestu gdje su ovi raseljeni ljudi odrasli i istovremeno izražava specifičnost stvarnog istorijskog iskustva posjedovanja ‘etničkog porijekla’ u određenom imigrantskom društvu. Pisци u dijaspori, koji su se iselili dobrovoljno ili nedobrovoljno, koriste književnost kao medij za posredovanje, povezivanje i prevođenje mjesta, ljudi, kultura i jezika kako bi se bavili etičkim, političkim i emotivnim podvojenostima i osobnostima identiteta dijaspore. Na početku novog milenija, na globalnom planu dolazi do nove faze masovnih kretanja ljudi koji stvaraju nove dijaspore, granice i granična područja, transkulturne i transnacionalne identitete. Ove nove selidbe i prelasci granica stvorili su nove književne diskurse dijaspore. Književno prisustvo Slovenaca u Kanadi, uz nekoliko izuzetaka autora koji pišu na engleskom jeziku, nije se zapravo uključilo u glavne književne tokove. Takođe je bitno prihvatiti da život u prostoru dijaspore suštinski označava stvaranje novog identiteta i novu dijasporsku, hibridnu osobnost.

Dijaspore su danas u osporavanim međuprostorima dio procesa stvaranja Nas nasuprot ostalih, ali problem leži u pitanju kako odrediti to prvo, a kako drugo s obzirom na to da je jasno da binarne konstrukcije više ne funkcionišu. Da li ih postovjeti s Domom u zemlji i kulturi porijekla, koji ima mistično mjesto čežnje u dijasporskoj imaginaciji i koji, paradoksalno, predstavlja mjesto bez povratka? Proživljeno iskustvo mjesta koje predstavlja Dom, u kombinaciji s iskustvom kulturne memorije prisjećanja i prema tome ‘pripadanja’ veoma se razlikuje od iskustva imaginarne ili, još bolje, zamišljene domovine. Jezik, taj osnovni element dijaloga,

istovremeno predstavlja neiscrpni izvor sukoba koji je u stanju da dijeli ljude. Međukulturni dijalog se dakle čini obaveznim u savremenom multietničkom i multikulturalnom društvu. Savremeni književni autori u dijaspori u Kanadi, uključujući najbolje autore slovenačke dijaspore, sve više se posmatraju kao transkulturni i transnacionalni autori, pisci s dvije domovine, koji djeluju u globalnom prekograničnom kulturnom kolažnom prostoru engleskog govornog područja u kanadskom multietničkom društvu. Pojam 'nove' dijasporske književnosti u Kanadi se na značajan način suprotstavlja spornoj formulaciji dihotomije margine nasuprot centru. Pisanje ovih autora iz široke lepeze dijasporskih zajednica opisuje veze s raznim mjestima u Africi, Aziji, na Karibima, u Južnoj Americi, Evropi i slično, te često pod Domom smatra nekoliko mjesta, oslobođeno prostornog koncepta mjesta, koje je, međutim, duboko usađeno u hirovito kulturno sjećanje iseljenika i njegove lične biografije ili biografije očeva i djedova. Ne postoji jedinstvena nacionalna narativna tradicija kanadske beletristike. Kanada se danas, kao kultura u stvaranju, u najvećoj mjeri izražava u književnim tekstovima kao zamišljena zajednica, transnacionalni kulturni identitet u globalnom kontekstu, koji prolazi kroz čvrstu transformaciju u procesima tumačenja i izražavanja. Sve snažniji glas dijasporskih autora nastavlja da pluralizuje i globalizuje savremeno kanadsko književno stvaralaštvo.

Poezija je u slovenačkoj dijaspori u Kanadi veoma čest oblik književnog izražavanja, što je generalno slučaj sa svim useljeničkim zemljama. Ona se po svojoj estetskoj kvaliteti znatno razlikuje: Zdravko Jelinčič, Cvetka Kocjančič, Tone Zrnec, Marija Hočevar, Jože Krajnc, Francka Seljak, Tone Zagorc, Branka Ožbalt i Danica Dolenc su pisali pjesme na slovenačkom jeziku (Jurak 1999: 333-8). Tom Ložar i Franc Šehovič svoje su stihove, međutim, objavljivali na engleskom jeziku i njihova djela se u formalnom i tematskom smislu znatno razlikuju od drugih autora. Ložar, inače književni historičar, kulturni posrednik između kanadske i slovenačke kulture i književnosti (i prevodilac pjesama Edvarda Kocbeka *Na vratih zvečer/At the Door at Evening*), takođe je pisao beletristiku i eseje, a redovno i priloge o kanadskim temama za vodeće slovenačke listove. Tokom 1976. i 1993. godine, Ložar je objavio više tekstova u listovima *The Canadian Forum* i *Matrix*, koje je potpisao kao A. D. Person (A Displaced Person/Raseljeno lice). Slično Ložarovim stihovima u prozi (koji su objavljeni u antologijama *Canada First* i *New Canadian Poets*), Šehovič je objavljivao svoje vizuelne tipografske pjesme u slobodnom stihu u raznim kanadskim časopisima, među kojima su *Poetry Toronto* i *Black Moss*.

Književne crtice (tipična slovenačka forma kratke beletristike), kratke priče i romani su književne forme koje slovenački autori u dijaspori u Kanadi najčešće koriste. Ted Kramolc, Ivan Dolenc, Cvetka Kocijančič, Irma Ožbalt i Ludve A. Potokar (Jurak 1999: 339) najistaknutiji su u estetskom smislu, iako postoje mnogi drugi prozni pisci koji svoja uglavnom kraća djela objavljuju u novinama, časopisima i knjigama: Janez Kopač, Franc Sodja, Tone Zrnec, Tone Zagorc, Rudolf Čuješ, Miro Rak, Franc Grmek, Lojzka Saje, Marija Koprivšek, Nataša Kolman, Dore Sluga, Franc Skumavc, Anthony Ambrozic, Stanislav Pleško, Danica Dolenc i drugi. Mnoga njihova djela su zasnovana na tužnim i strašnim iskustvima autora ili izmišljenih likova za vrijeme i neposredno nakon Drugog svjetskog rata, kada su bili prisiljeni na bijeg kroz Austriju iz svoje

domovine Slovenije kao političke izbjeglice, koji su se konačno skrasili i pronašli mir i slobodu u Kanadi. Miro Rak i Franc Grmek, s druge strane, u kratkim pričama i književnim crticama u nekoliko su zbirki priča napisanih na slovenačkom jeziku opisivali svoja avanturistička iskustva u lovu i ribolovu u kanadskoj divljini. John Krizanc, koji sebe, međutim, ne smatra dijelom slovenačke dijaspore u Kanadi uprkos djelomično slovenačkim korijenima (njegov otac je rođen u Trstu), uspješan je pisac drama koji piše na engleskom jeziku i zasigurno je dio glavnih književnih tokova (vidjeti Jurak 1999; 2005). On je jedan od osnivača trupe Necessary Angel Theatre Company i dobitnik nagrade Govenor's General Award za svoju dramu *Prague*.

II.

U drugom dijelu su četiri autora književne proze iz slovenačke dijaspore u Kanadi predstavljena sljedećim redoslijedom: Ted Kramolc, Cvetka Kocjančič, Ivan Dolenc i Irma Ožbalt.

Ted Kramolc (rođen 1922. godine) otišao je u Austriju 1945. godine kao izbjeglica nakon Drugog svjetskog rata iz novog političkog sistema u Sloveniji kao sastavnom dijelu novoformirane socijalističke države Jugoslavije. Nakon tri godine života u Austriji kao raseljeno lice, 1948. godine stigao je u Kanadu. Školovan kao slikar i arhitekta, veliki dio života je proveo u Torontu, gdje i dalje podučava slikarstvo, slika za sebe, te naravno piše: njegova mnogobrojna djela su izložena u Nacionalnoj umjetničkoj galeriji u Ottawi, u Umjetničkoj galeriji Ontarija, Umjetničkoj galeriji Hamiltona i tako dalje. Kramolc, kao afirmisani slikar-pisac, što isijava iz njegovog stila pisanja, smatra da njega, zapravo kao i sve ljude, u velikoj mjeri definišu prostori koje naseljava. On Kanadu i Sloveniju opisuje na sljedeći način. Slovenija je prijatan, zatvoren, kontrolisan prostor: uredne kuće, čarobna brda i planine pažljivo su raspoređene među jezerima, rijekama i livadama. Ali, Kanada zahtijeva drugačije gledanje: divlje neukroćene šume, ogromna prostranstva beskrajnih prerija, divlji planinski vrhovi od čvrstih stijena. Priroda je u Kanadi impozantna: beskrajna, ogromna i bešćutna. Pa ipak, od te ljepote zastaje dah (citirano u Urbančić 2008). On s ushićenjem pozdravlja stvaranje nezavisne države Slovenije 1991. godine, a 1992. godine objavljuje izbor kratkih priča pod nazivom *Podobe iz arhivov* (Images from the Archives; Kramolc 1992). Povezuje ih glavni akter, koji je ujedno i narator, a ljudi koji se u njima pojavljuju su raseljena lica iz izbjegličkih logora iz cijele Austrije nakon Drugog svjetskog rata koje je Kramolc poznavao za vrijeme vlastitih izbjegličkih godina u Austriji. Priče su uglavnom autobiografske, jer završavaju autorovim dolaskom u Kanadu i njegovom afirmacijom kao arhitekta specijalizovanog za unutrašnje uređenje. Kramolc je napisao mnoge književne crtice i kratke priče na engleskom jeziku iako su njegovi romani napisani na slovenačkom jeziku. Značajna karakteristika njegovog opusa je da se tu ne radi samo o emigrantskom iskustvu, već i o značenju ljudskog postojanja kao takvog. Pored toga, u velikoj je mjeri lišen političke ideologije i veoma je nezavisan i originalan, zbog čega mu je "slovenačka 'politička emigracija' više puta zamjerala što se otudio od nje i što je izbjegava (ne samo u umjetnosti, već i lično)" (Jurak 1993: 352). Pisao je pjesme i kratke priče (na engleskom i slovenačkom jeziku), koje su objavljivane u slove-

načkoj štampi naročito nakon 1991. godine, a prije toga u slovenačkoj emigracijskoj štampi i antologijama u Argentini i Sjedinjenim Američkim Državama.

Do sada je objavio tri romana, koji su napisani na slovenačkom jeziku i koje su izdale vodeće slovenačke izdavačke kuće: s jednim od njih je ušao u uži izbor za prestižnu nagradu Kresnik za savremeni slovenački roman. Radnja romana *Potica za navadni dan* (A Cake for an Ordinary Day; Kramolc 1997) smještena je u Kanadi za vrijeme 1986. i 1996. godine i govori o četiri slovenačka bračna para u prvom dijelu, a u drugom se bavi jednim od ženskih likova, Sonjom Zavrtnik, i penzionisanim kanadskim pukovnikom Tyroneom Harringtonom. Slovenci u prvom dijelu knjige se stalno prisjećaju Drugog svjetskog rata i svoje uloge u njemu, svog bijega iz tek formiranog socijalističkog jednopartijskog političkog sistema u bivšoj Jugoslaviji, dugih godina u izbjegličkim logorima u Austriji, te konačnog iseljenja u Kanadu. Njih Kramolc označava kao “profesionalne Slovence”, čija je glavna preokupacija politika, zbog čega među njima nema mjesta za ljude koji o ovoj situaciji razmišljaju veoma nezavisno i kritično (npr. Gorazd Prunk). “Potica”, tipična slovenačka torta od oraha, koja se tradicionalno pravi i jede za praznike i posebne prilike, za njih nema isti ukus u Kanadi: gorča je zato što su Slovenci sa sobom donijeli previše mržnje. U drugom dijelu, Sonja i Tyrone, koji doživi besmisleni smrt u pljački banke, predstavljaju par pun ljubavi uprkos tome što je prikazano kako njihove srodne duše u mislima ‘izdaju’ jedna drugu razmišljanjem o bivšim partnerima (Jurak 1999: 356). Stalno smjenjivanje narativa i sasvim postmoderne tehnike ovog romana ne vodi do sretnog kraja i vizije sretnog suživota dviju kultura, slovenačke i kanadske. Slovenci u Kanadi često imaju veoma visoko mišljenje o sebi, izjedaju ih zavist i licemjerstvo.

Tango v svilenih coklah (Tango in Silk Clogs; Kramolc 2002) je autorov drugi roman, koji je ušao u uži izbor za prestižnu nagradu Kresnik. To je priča o fatalnoj ženi manekenki i slikaru useljeniku, koja definitivno prevazilazi tipičnu emigrantsku tematiku. Prema riječima samog Kramolca, “klompe u romanu su simbolično presvučene svilom, koja treba da sakrije prljavštinu, smrad i dekadenciju savremenog društva” (Kramolc 2003). U svom najnovijem romanu čija je radnja smještena u Kanadi, *Sol v grlu* (Salt in Throat; Kramolc 2008), Ted Kramolc se koristeći postepeni dramski stil vraća u prošlost, u strahote Drugog svjetskog rata i naročito nakon toga u austrijski izbjeglički logor koji je junak romana Karl doživio. Kanada, obećana zemlja koja je i njemu pružila utočište, veoma se razlikuje od onoga što je useljenik Karl zamišljao, jer se tu sreće sa korupcijom i nemoralnošću u međuljudskim odnosima (Kocjančić 2009). Nakon tri ljubavne veze, još uvijek ne uspijeva da pronađe mir i sreću, a u srcu knjige se govori o prevrtljivoj ljubavi na obje strane, pri čemu je Karl na kraju gotovo doveden do ludila. Kramolc je još jednom pokazao da je dobar pisac i da je i te kako dio jedinstvenog slovenačkog kulturnog prostora koji obuhvata slovenačku dijasporu u svijetu i slovenačke manjine u susjednim zemljama: izgubljena mladost aktera i posljedice rata su isprepletene sa temom prisilne selidbe.

Cvetka Kocjančić (rođena 1949. godine) značajna je promotorica slovenačke kulture i književnosti u Kanadi, urednica vodećeg iseljeničkog lista u Kanadi *The Slovenian: Glasilo Magazine*, te afirmirana autorica (vidjeti takođe Kocjančićinu studiju “Slovenes”). Piše poeziju o emigrantskim, patriotskim i društvenim temama, književne

crtrice i kratke priče. Naročito su značajne njene knjige, (djelomično izmišljene) biografije slovenačkog emigrantskog slikara u Kanadi Andreja Štritofa i avanturiste i istraživača Janeza Charlieja Planinšeka. Njen odličan biografski roman *Unhappy Rebel: The Life and Art of Andy Stritof* (Kocjančič 1993, objavljen na slovenačkom jeziku kao *Upornik s čopičem*) predstavlja istraživanje o Andreju Štritofu, emigrantskom slovenačkom umjetniku u Kanadi. Lik Andyja Štritofa je u ovom biografskom romanu psihološki veoma uvjerljiv, a autorovi popratni podaci o istorijskim i političkim događajima u Kanadi i Sloveniji unutar tadašnje Jugoslavije upotpunjuju društveni portret dvije zemlje. Knjiga je zasnovana na intervjuima koje je Kocjančič vodila sa Štritofom tokom 1982. i 1986. godine, na njegovim bilješkama, prepisci i katalogizima izložbi, te na drugim objavljenim materijalima o njemu i njegovim slikama (Jurak 1999: 376). Tom Priestly ga opisuje kao idealistu u svom društvenom i privatnom životu: “On je razmišljao dugo i duboko o društvenoj ulozi i obavezi umjetnika, o značenju i svrsi umjetnosti, ali i tu je, kao i svugdje, bio idealista. Smatrao je da u slikanju treba da se vodi jedino vlastitim kreativnim porivima, a nipošto zahtjevima sjevernoameričkog ili slovenačkog društva. Nije se mogao pomiriti sa jazom između onoga što je osjećao, potrebu da slika, i onoga što bi javnost koja kupuje umjetnost kupovala” (Priestly 1996).

Kocjančič je 1996. godine objavila mnogo obimniju i ambiciozniju biografsku knjigu pod nazivom *Gospodar golega ozemlja* (The Master of Arid Territory; Kocjančič 1996). U ovom biografskom romanu se govori o Slovincu Janezu (Charlieju) Planinšku, koji je doselio u Kanadu početkom 20. vijeka i na kraju se nastanio na Aljasci, gdje je oženio urođenicu. Kao avanturistu u srcu, privlači ga divljina sjevernoameričkog Bijelog sjevera i on prelazi iz Aljaske u Sibir i natrag, te preko cijele arktičke Kanade, kao i kroz SAD, do Meksičkog zaliva. Fragmentiran i postmoderan po svojoj strukturi, te zasnovan na Planinšekovim dnevnicima, memoarima i putopisima koje je pisao i objavio u različitim časopisima, pismima i slično, narativ predstavlja lijep primjer međužanrovske produkcije, kolebajući se neprestano između fikcije i stvarnosti. Cvetka Kocjančič veoma uspješno izrađuje psihološki profil ranog slovenačkog emigranta u Kanadu, koji je i dalje optimističan i tvrdoglav i kada se suočava sa svim izazovima burnog avanturističkog života dok neprestano pokušava da sve više i sve dalje pomjeri granice ljudskog znanja o sjevernoameričkom Arktiku.

Ivan Dolenc (1927-2006) zauzima posebno mjesto u slovenačkoj dijaspori u Kanadi, kao novinar, kulturni posrednik između dvije zemlje, te pisac. Napisao je brojne kratke priče i književne crtice, tekstove u časopisima, te nešto poezije o životu evropskih emigranata u Kanadi i njihovim teškoćama koji zadržavaju nadu u budućnost i barem malo optimizma da istraju. Naročito je značajan njegov roman *Za dolar človečnosti* (1983), koji predstavlja prvi umjetnički opis slovenačkog doseljenika u Kanadi. On u svom djelu ne predstavlja samo slovenačke doseljenike, nego i druge nacionalne i etničke grupe u bivšoj Jugoslaviji. Roman završava opisom selidbe naratora, njegove supruge i tri kćerke iz Winnipega u Toronto. To im puno znači, smatraju da je lakše uspjeti u gradu nego “na selu”. Junak priče je rastrgan između stare i nove “domovine”, mada je neprestano svjestan činjenice da je za njega najbolje da se integriše u novo okruženje (Jurak 1999: 370). Zbog toga želi da dobro upozna kanadsku kulturu i naročito književnost, dok istovremeno pokušava

da održi vezu sa svojim sunarodnicima Slovencima: počinje da piše kratke priče i da ih objavljuje u raznim jugoslovenskim novinama širom Kanade, gdje se u naratoru definitivno mogu vidjeti biografske karakteristike Ivana Dolenca. Dolenc je takođe bio veoma aktivan kao saradnik različitih imigrantskih časopisa, kao i urednik, koji je utro put za dalji razvoj slovenačke štampe u Kanadi.

Irma Ožbalt (rođena 1926. godine) objavljuje kratke priče na slovenačkom i engleskom jeziku (*Mrzle peči* 1994, *Dež gre* 1998), a nedavno je objavila i roman *Anka* (Ožbalt 2008). Ona je prihvatila Kanadu kao svoj novi dom, mada je u svom književnom radu još uvijek rastrgana između ove dvije zemlje, barem u sjećanjima. Često posjećuje mjesta svoje mladosti u Sloveniji i, što je interesantno, u svojim književnim crticama i kratkim pričama pokazuje naročito zanimanje za ekscentričnost sela, na koje gleda sa simpatijama. O mjestima u Sloveniji piše s dozom nostalgije, dok je puno kritičnija i racionalnija u opisu života u Kanadi i SAD-u. Njen je rad često kritičan prema društvenoj stvarnosti (materijalizmu, otuđenju itd) i prema nepravdama koje doživljavaju obični ljudi na obje strane Atlantika. Žene su u središtu njene književne pažnje u poetskim narativima socijalističkog realizma. Njen roman *Anka* je očigledno autobiografski. Opisuje svoju mladost i odrastanje za vrijeme Drugog svjetskog rata i njemačke okupacije, godine neposredno nakon rata u socijalističkoj Jugoslaviji i tužne događaje vezane za ubistva političkih izbjeglica koje su bježale u Austriju, među kojima je i njen brat, što ju je obilježilo u političkom smislu i konačno je natjeralo da se povuče u inostranstvo s gorkim sjećanjima na svoju domovinu.

Bibliografija

- Dolenc, Ivan (1983): *Za dolar človečnosti* (For a Dollar of Humanity). Ljubljana: SIM.
- Jurak, Mirko (1999): "Uvod" (Introduction). "Literarno ustvarjanje Slovencev v Kanadi" (The Literary Creativity of Slovenians in Canada) . *Slovenska izseljenska književnost: Severna Amerika*. ur. Janja Žitnik i Helga Glušič. Ljubljana. ZRC: Rokus. 307-383.
- Jurak, Mirko (2005): "The Soul Divided: Slovene Immigrant Writers in Canada". (ur). Michael Kenneally i ostali. *From "English Literature" to "Literatures in English": International Perspectives; Festschrift in Honour of Wolfgang Zach*. Heidelberg: zima. 195-212.
- Kocjančič, Cvetka (1993): *Unhappy Rebel: The Life and Art of Andy Stritof*. Toronto: Multicultural History Society of Ontario.
- Kocjančič, Cvetka (1996): *Gospodar golega ozemlja* (Master of Arid Territory). Novo mesto: Dolenjska založba.
- Kocjančič, Cvetka "Slovenes". <http://multiculturalcanada.ca/Encyclopedia/A-Z/s7/2> (6.10.2009).
- Kocjančič, Cvetka (2009): "Nove knjige" (New Books). *Glasilo* 13.2 (mart/april 2009). 24.
- Kramolc, Ted (1992): *Podobe iz arhivov* (Images from the Archives). Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Kramolc, Ted (1997): *Potica za navadni dan* (A Cake for an Ordinary Day). Ljubljana: Slovenska matica.
- Kramolc, Ted (2002): *Tango v svilenih colkah* (Tango in Silk Clogs). Ljubljana: Nova revija.
- Kramolc, Ted (2003): "Every Piece of Writing is a Form of Confession". Intervju. *Slovenia News*. 22.07.2003.
- Kramolc, Ted (2008): *Sol v grlu* (Salt in Throat). Ljubljana: Nova revija.
- Ožbalt Marinčič, Irma (2009): *Anka* (Annie). Celje: Celjska Mohorjeva družba; Društvo Mohorjeva družba.
- Ožbalt Marinčič, Irma (1994): *Mrzle peči* (Cold Stoves). Celje: Mohorjeva družba.
- Priestly, Tom (1996): "The Unhappy Rebel: Cvetka Kocjančič's Biography of Andrej Stritof and Its Translation into English". *Ethnic Literature and Culture in the U.S.A., Canada, and Australia*. ur. Igor Maver. Frankfurt am Main: Lang. 193-203.
- Urbančič, Anne (2008): "The Spaces that Define Us". Intervju sa Tedom Kramolcem. *Glasilo* 12.1 (januar/februar). 39-41.

Radmila Gorup

U tuđem pristaništu¹

Prošli vek je bio vek masovnih migracija i taj trend se nastavlja i danas. Egzila sve više postaje norma. Dok su ranije u pećalbu odlazili uglavnom neobrazovani ljudi, tokom poslednje decenije prošlog veka sa bivših jugoslovenskih prostora iselio se veliki broj intelektualaca. Mnogi su završili na univerzitetima širom sveta. Odlazak iz domovine je nesumnjivo gubitak, gubitak osećanja da više nismo “kod svoje kuće” ali ne mora biti samo gubitak. Tako se lakše postaje građaninom sveta, onaj koji je uvek i svuda kod kuće. U ovom eseju se osvrćem na iskustvo koje sam imala na američkim univerzitetima na kojima sam provela skoro četrdeset godina. Isto tako komentarišem disciplinu koja je donedavno bila poznata - ovde i u svetu - pod imenom serbokroastika, kao i humanitarne nauke uopšte.

Ja sam emigrirala u Kanadu sredinom šezdesetih godina prošlog veka, više od tri decenije pre velikog egzodusa devedesetih godina tokom istog tog veka. Započela sam postdiplomske studije na univerzitetu Kolumbija u Njujorku sredinom 70-ih godina. U Beogradu sam diplomirala na grupi za engleski jezik i književnost Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu ali sam iz porodičnih razloga morala da napravim dužu pauzu pre nego što sam se vratila studijama. U to vreme, u Americi, nastava stranih jezika i kultura bila je u cvatu. Posle “Sputnika” i rivalstva koje je usledilo između Sovjetskog Saveza i Sjedinjenih Američkih Država šezdesetih godina prošlog veka, znatan broj američkih univerziteta, velikih i ne toliko velikih, uvodi nastavu slovenskih jezika pa tako i srpsko-hrvatskog. Jedno vreme, srpsko-hrvatski se predaje na više od 50 američkih škola. SFRJ je u to vreme vrlo popularna zbog svoje nezavisne politike prema Sovjetskom Savezu i kulture otvorene prema Zapadu. Nešto kasnije, zapadni intelektualci pokazuju veliki interes za sistem samoupravljanja i druge liberalne ekonomske mere koje zemlja sprovodi, kao i za vodeću ulogu koju zemlja i njen lider Josip Broz Tito imaju u koaliciji nesvrstanih zemalja. Rezultat svega toga je srpsko-hrvatski kao predmet u okviru programa velikog broja univerziteta u SAD.

Na univerzitetu Kolumbija studirala sam i doktorirala na odseku za lingvistik. Mada nisam studirala slavistiku, slušala sam par predmeta na slavistici i bila

¹ Ovo je naslov jedne knjige profesora Vase D. Mihailovića.

donekle upoznata sa tim odsekom i njegovim programom. Već onda su mi nudili da kao postdiplomski student predajem srpsko-hrvatski. To sam i prihvatila nekoliko godina kasnije.

Budući da sam potekla iz kulture gde su programi stranih jezika i literatura na univerzitetima bili jasno definisani, odmah mi je palo u oči da to nije slučaj u ovom svetu. Kod nas se tačno znalo koje predmete studenti slušaju svake godine tokom četvorogodišnjeg programa studija. To je donekle i ovde slučaj kada su u pitanju studije tzv. velikih zapadnih kultura – studija ruskog, francuskog ili nemačkog, na primer. Vrlo brzo sam, međutim, primetila da programi tzv. malih jezika i kultura u Americi često zavise od vanuniverzitetske finansijske pomoći - kako pojedinaca u Americi tako i od matičnih kultura - i da nemaju jasnu i unapred određenu strukturu.² Kada sam došla na Kolumbiju srpsko-hrvatski je već desetak godina predavala gospođa Bosiljka Serdarević čiji je muž, kako mi je rečeno, finansijski pomagao taj program mnogo godina.

Postojala je, isto tako, praksa da matične zemlje šalju svoje lektore kako bi predavali na američkim univerzitetima, ali je to bilo povremeno i privremeno. Ova vrsta instruktora obično je dolazila kao deo Fulbright programa, na godinu ili dve dana. Iako je u suštini to bila dobra ideja, u praksi to nije baš uvek bilo od velike koristi. Vrlo često su ljudi, koji nisu bili trenirani za predavače jezika već za neku sasvim drugu vrstu rada u akademskoj zajednici, predavali jezik samo zato što su taj jezik govorili kao maternji dok su se bavili istraživanjima u nekoj sasvim drugoj oblasti, vezanoj za njihovu struku. Predavači su se, takođe, smenjivali svake ili svake druge godine tako da nije bilo kontinuiteta u programima predavanja srpsko-hrvatskog jezika, što je veoma važno. U svakom slučaju, to je bilo bolje od ukidanja katedri i programa vezanih za male slavističke jezike i kulture.

Program srpsko-hrvatskog jezika na univerzitetu Kolumbija u Njujorku ima, zajedno sa univerzitetom Harvard i kalifornijskim državnim univerzitetom u Berkliju, najdužu tradiciju u Americi. U prvoj deceniji 20. veka, kada je Mihailo Pupin bio njegov čuveni profesor, na univerzitetu Kolumbija se predavao “servian jezik.” Dekadu kasnije, kada SAD ulaze u Prvi svetski rat, nastava jezika postaje stalna a od stvaranja zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca, ime jezika postaje srpsko-hrvatski. Posle Drugog svetskog rata, tokom pedesetih godina i prve polovine šezdesetih prošlog veka, poznati predavač serbo-kroatistike bio je profesor Gojko Ružić. Ja nikada nisam imala čast da sretnem profesora Ružića, ali od kolega sam čula da je bio izvrstan stručnjak i vrlo požrtvovan predavač. Koliko znam, bez obzira na svoje znanje i požrtvovan rad, on je zauvek ostao samo “assistant professor”, što je u ekvivalenciji sa statusom docenta.

Moja druga opšta primedba tiče se upravo položaja stranih profesora na američkim univerzitetima: američka akademska zajednica “uvozi” stručnjake koji su već postali internacionalno poznati u svojim disciplinama pre dolaska u Ameriku. Daje se, takođe, šansa (a to znači i prednost) pre svega strancima koji su završili

² Ako se pogledaju počeci programa jezika na Beogradskom univerzitetu, može se doći do sličnog zaključka. Na primer, program anglistike stvoren je zahvaljujući naporima profesora Pavla Popovića i njegove supruge Mary Stansfield Popović.

bolje američke univerzitete. U okviru humanističkih nauka to nekako izgleda kao sigurna investicija – dati šansu nekom sa diplomom neke prestižne američke škole ili, kako reko, nekom ko je internacionalno priznat.³ Stručnjaci školovani van Amerike nisu imali baš velike šanse. Kada je profesor Ružić penzionisan stalno mesto na univerzitetu Kolumbija dobio je dr Rado Lenček koji je imao doktorat iz slavistike odbranjen na Harvardu i koji je na Kolumbiji bez problema postao redovni profesor. Naravno da svuda ima izuzetaka pa i ovde.

Veći odseci slavistike na univerzitetima u Americi imaju, pored ruskog, obično i programe iz poljskog, češkog i srpsko-hrvatskog. Posle raspada Sovjetskog Saveza na neke univerzitete uveden je i ukrajinski jezik. Slovački, slovenski, bugarski i makedonski vrlo retko se predaju. Ako univerzitet dobije nekog Fulbrightovca ili gostujućeg naučnika (“visiting scholar”) onda povremeno ponude jedan od ovih jezika. Srpsko-hrvatski je pripadao grupi jezika koji se smatrao važnim (kritičnim) zbog politike koju je Jugoslavija vodila u svetu. Stratus Jugoslavije u svetu osiguravao je nastavu jezika u američkim školama. Jezik su slušali i još uvek slušaju studenti političkih nauka, regionalnih studija, žurnalistike, studenti slavistike i drugi. Mada je na nekoliko univerziteta moguće dobiti diplomu iz srpsko-hrvatskog, vrlo retko studenti izaberu da se koncentrišu na taj predmet. Studenti ruskog jezika i književnosti pod B mogu da odaberu još jedan jezik i ako izaberu srpski/hrvatski/bosanski (SCB) onda je nastava jezika obavezna tj. oni moraju da slušaju taj jezik. To nije čest slučaj i ja sam u mojoj dugoj karijeri imala samo nekolicinu takvih studenata.

Posebnu grupu na časovima SCB čine etnički studenti tj. oni čiji su roditelji poreklom iz bivše Jugoslavije. Neki od njih su rođeni u bivšoj Jugoslaviji ali su došli u Ameriku kao mala deca i jezik nikada nisu dobro naučili. Obično, etnički studenti biraju SCB da bi zadovoljili uslov po kome svi studenti moraju slušati (i polagati) dve godine tj. četiri semestra nekog stranog jezika. Generalno, kako SCB nije obavezan predmet, broj studenata varira iz godine u godinu. Početni tečaj na mom univerzitetu može da ima od pet do petnaest studenata. Taj broj se drastično smanji pri upisu na srednji i viši tečaj. Mali broj studenata u razredima nadoknađuje se, međutim, visokim kvalitetom studenata, posebno postdiplomaca. Oni su, uglavnom, vrlo interesantne ličnosti i nadprosečni studenti. Obično pokazuju veliki interes za jezik i kulturu regiona koji proučavaju. Takvo je, bar, moje iskustvo. Kvalitet i motivacija studenata ublažava mnoge nedostatke naše profesije. Tokom godina svog predavačkog rada, ja sam sačuvala vezu sa nekim od svojih studenata koji su postali velika imena u svojoj akademskoj oblasti.

Ostaje činjenica da se predavači jezika u Americi smatraju, uglavnom, niže rangiranim profesionalcima u okviru akademske zajednice i da su najslabije plaćeni. Često su to osobe koje nemaju puno radno vreme ni beneficije koje imaju redovni profesori. To ne mora da znači da su njihove kvalifikacije niže. Naprotiv, veliki broj njih ima doktorate sa prestižnih škola i objavljene naučne publikacije ali se, jed-

³ To se isto vidi kod prevođenja strane književnosti. Obično se delo autora neke manje zemlje prvo prevede na francuski ili nemački pa tek onda za američko tržište.

nostavno, te kvalifikacije na univerzitetima ne vrednuju dovoljno ukoliko ih ima predavač jezika. Početna plata jednog predavača koji ima doktorat je, na primer, oko \$40.000 za puno radno vreme. Mnoge profesije koje zahtevaju manji stepen stručnosti imaju daleko veće plate. Po mom mišljenju to je svakako greška i jedan od razloga što Amerika kao zemlja nema kadar koji vlada nastavom stranih jezika.

Neke prednosti nastave SCB su već navedene: razredi sa malim brojem studenata kao i jaka motivacija studenata koji uče jezik. Hendikepi su, međutim, daleko brojniji. Kako broj studenata oscilira, nije lako planirati budućnost. Ako je na početnom tečaju upisan veći broj studenata, može se očekivati da će srednji imati nešto manje a viši, kroz godinu dana, još manje upisanih studenata. Ali, ako je na prvoj godini upisano samo petoro studenata, može se dogoditi da ni jedan student ne upiše srednji nivo jezika.

Razredi su heterogeni. Etnički studenti, “heritage students,” kako ih ovde zovemo, morali bi da budu u posebnim razredima jer su njihove potrebe drukčije od studenata koji pre upisa na studije nikada nisu bili u kontaktu sa jezikom koji uče. Kako to u slučaju razreda sa malim brojem studenata nije moguće, svi su zajedno: etnički studenti, redovni studenti i postdiplomci.

Od raspada SFRJ tokom devedesetih godina prošlog veka, nastava jezika i kultura sa bivših jugoslovenskih prostora dovedena je u pitanje. Dok se ranije govorilo o kulturama jugoslovenskih naroda kao o zajedničkim, jedinstvenim, ili kao o skupu vrlo sličnih i srodnih kultura, danas to postaje mnogo kompleksnije. Predavač se jednostavno boji da se njegov/njen posebni interes za neku od kultura vezanu za neku od država sa prostora bivše SFRJ ne protumači kao pristrasnost.

Kako je SCB policentričan jezik sa regionalnim varijantama, predavači obično predaju onu varijantu kojom govore ili koju su naučili kao studenti ukoliko im SCB nije maternji jezik. Ako je predavač/predavačica iz Srbije, on/ona će predavati ekavsku varijantu jezika i obrnuto: ukoliko jezik predaje neko iz Hrvatske ili BiH, dominantna varijanta jezika na kursu biće (i)jekavska. Ne postoji neki određeni nastavni plan SCB jezika i mnogo toga je prepušteno samom predavaču.

Daleko, najveći problem u nastavi SCB je bio i ostao nedostatak nastavnog materijala: udžbenika, priručne gramatike, čitanki (“graded readers”), rečnika itd. Na početku akademske godine, moj univerzitet organizuje sastanak (“open day”) gde potencijalni studenti dolaze da se upoznaju sa predavačima jezika i da vide materijale iz kojih će učiti jezik. Dok kolege koji predaju ruski, češki, poljski ili ukrajinski pokazuju, pored udžbenika, CD i video materijale, predavači SCB retko imaju šta da pokažu. Tačno je da postoje materijali koji se koriste u letnjim školama za strance u Srbiji, Hrvatskoj ili Bosni i Hercegovini, ali to uglavnom ne može da se koristi u SAD. Bez obzira što su iz srpsko-hrvatskog, posle raspada SFRJ, proizašla četiri nacionalna jezika i što neke škole u svojim katalozima nude “srpski”, “hrvatski” ili “bosanski,” ovi jezici se predaju u istom razredu i da bi bio fer, predavač bi trebalo da koristi materijale koji su prihvatljivi svima i obrađuju svaki od posebno konstituisanih jezika pojedinačno.

I pre raspada Jugoslavije situacija nije bila mnogo drukčija jer su predavači predavali jednu jezičku varijantu i samo se donekle doticali druge. Jezik je sam po

sebi bio nedovoljno standardizovan, jer je pravopis dozvoljavao alternative. Pravi jezički kodeks ne može biti zasnovan na alternativama; može postojati samo *ili - ili* a ne i jedno i drugo. Zamislite tehnički pravilnik koji bi bio zasnovan i na santimetrima i na inčima. Srpsko-hrvatski je imao dva pisma i dva izgovora - da ne govorimo o drugim razlikama, leksičkim i frazeološkim. Nisu bez razloga prvo Jovan Skerlić a mnogo kasnije Morton Benson, pisac rečnika englesko-srpsko-hrvatskog jezika, zagovarali jedno pismo i jedan izgovor.

Ja sam od početka svoje karijere videla ovu situaciju kao izazov. Već od 1986. predavala sam obe varijante. Moj udžbenik je sadržao i istočnu i zapadnu varijantu srpsko-hrvatskog jezika kao i leksičke razlike između njih. Studentima je rečeno da izaberu jednu varijantu, da jednu uče aktivno a drugu pasivno a ja sam menjala varijante i obraćala se studentima na varijanti koju su izabrali (*code switch*). Ovo može izgledati konfuzno, ali zapravo nije. U biti, to je jedan jezik i posle manjih nedoumica razred bi se “uhodao”, prihativši ovu metodu. Jednog semestra sam čak uvela i staro “jat” napisano kao “ě.”

Znaci rastućeg nacionalizma pokazali su se u bivšoj zjaedničkoj zemlji već krajem šezdesetih godina. Političke razmirice su se vodile uglavnom na lingvističkom polju. Hrvatski lingvisti su insistirali na posebnom hrvatskom jeziku. Kako se situacija razbuktavala, jedna grupa slavista u Americi pokušala je nešto da učini. Zajedno sa vodećim lingvistima u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Herecegovini i Crnoj Gori 1986. smo osnovali komitet koji bi radio na izradi nastavnog materijala za program srpsko-hrvatskog jezika u nadi da će izradom materijala moći da se pokaže da srpsko-hrvatski predstavlja jedan jezički kodeks sa nekoliko kulturnih varijanata. Tražili smo jednu, veliku stipendiju od NEH (Narodna zadužbina za humanitarne nauke) u Vašingtonu koja bi finasirala izradu prvo priručne gramatike (“reference grammar”) a zatim i čitanki i drugih potrebnih materijala. Radni komitet je imao sastanke u Americi i bivšoj Jugoslaviji: aplikacija za subvencije NEH-a podneta je 1987. godine. Nažalost, već je bilo kasno za tako nešto. Da je aplikacija podneta samo dve ili tri godine ranije, uspeh bi možda bio moguć.

Aplikacija je odbijena. Jedan od razloga navedenih uz obrazloženje ove negativne odluke bio je da u komitetu ima više Srba nego Hrvata. Organizatori projekta su, međutim, smatrali da nije relevantno etničko poreklo učesnika već sama njihova stručna sprema tj. ekspertiza. U komitetu je broj onih koji su se bavili hrvatskom jezičkom varijantom bio isti kao i broj onih koji su bili eksperti za srpsku jezičku varijantu. Očigledno, odluka je bila politička. Neki od nas su to videli kao loš znak za budućnost zajedničke države.

1987. godine, kada je moj muž je bio premešten na nekoliko godina u San Francisko, dobila sam mesto predavačice na državnom univerzitetu u Berkliju, gde sam ostala nekoliko godina. Vratila sam se na svoje staro mesto u Njujork 1994., kada su jugoslovenski ratovi bili uveliko u toku. Ujedinjenje Nemačke, raspad prvo Sovjetskog Saveza a zatim Jugoslavije, kao i prelaz istočnoevropskih zemalja na višepartijski sistem, doneli su nove promene u nastavi slovenskih jezika. Mada je američka vlada nastavila da pomaže programe slovenskih jezika koji su smatrani za kritične tj. važne za nacionalnu sigurnost i spoljnu politiku zemlje, to više nije bio

imperativ. Fondovi su počeli da se smanjuju i postavilo se pitanje dokle će finansijska pomoć biti dodeljivana. Sa novonastalim, samostalnim državama na terenu bivše Jugoslavije, nacionalne jezičke varijante su dobile statuse nacionalnih jezika. Termin srpsko-hrvatski zamenjen je neobičnom kovanicom Haškog suda koja se odnosila na jezičke varijante na prostorima bivše SFRJ: “Bosnian/Croatian/Serbian” ili BCS, akronim koji podseća na imena televizijskih mreža ili sistem drags-tora u Americi.

Ime jezika koje je oduvek bilo kamen spoticanja ostalo je spornim do danas. Razni univerziteti koriste razna imena za nekadašnji srpsko-hrvatski jezik. Kada mi je rečeno da bi trebalo promeniti ime jezika u katalogima mog univerziteta, ja sam se opredelila za naziv “srpski/hrvatski/bosanski” jer to, mislim, odražava dužinu tradicija standardizacija ovih jezika. Naravno, ni ovo nije najbolje rešenje i sigurna sam da se neki neće u ovome složiti sa mnom.

Crnogorski jezik još uvek nije deo ove kovanice i postoji neka pometnja oko toga šta da se radi sa crnogorskim. Povodom toga bi se mogao napisati još jedan esej ili, čak, knjiga. Kako sam ranije napomenula, u samoj praksi nastave jezika nema promena. Da li se predaje “srpski”, “hrvatski” ili “bosanski” zavisi od samog predavača dok samo jedan broj njih nastoji da predaje sva tri jezika, ukazujući studentima na razlike među njima. 2001. godine izašao je iz štampe udžbenik za početni tečaj koji su napisale Ronelle Alexander, professor na Berkliju, Kalifornija i Ellen Ellias-Bursac, koja je u to vreme predavala na univerzitetu Harvard. Po ovom udžbeniku studenti uče sva tri nacionalna jezika, oba pisma, latinicu i ćirilicu, ekavski i ijekavski izgovor. Knjiga je primljena sa rezervom. Neke škole koriste ovaj udžbenik, druge čekaju da se pojavi nešto drugo. I dalje ne postoji nikakvi udžbenici za srednje i više nivoe nastave, priručna gramatika ili gramatike, “graded readers,” bolji rečnici itd. Škole jezika u novim državama, nekadašnjim republikama SFRJ, imaju svoje priručnike, ali su oni pisani za studente koji imaju potrebe različite od studenata BCS u SAD. Američkim predavačima preostaje da sami pišu materijale za svoja predavanja što oduzima mnogo vremena i još više ističe *ad hoc* prirodu nastave. Pored toga, fotokopirani materijali koji su na predavanjima najčešće u upotrebi, nemaju kod studenata isti efekat kao prava štampana knjiga. Ni na jednoj strani nema volje da se izrade zajednički priručnici sva četiri nacionalna jezika u svrhe nastave jezika u inostranstvu. Zbog ovakvog stanja (i stava) naša disciplina može da ima problema u budućnosti. Univerziteti u SAD se mogu okrenuti nekim drugim jezicima koji bi se predavali kao predstavnici južnoslovenske grupe jezika a koji bi nastavili jezika zadavali manje problema.

Sredinom devedesetih godina prošlog veka univerziteti su bili zabrinuti da li će federalna vlada u Vašingtonu nastaviti finansijski da podržava nastavu jezika tzv. malih kultura. Na odeljenju slavistike na Kolumbija univerzitetu, Harriman institutu i Institutu za Istočno-Centralnu Evropu, osnovane su fondacije za sakupljanje sredstava kako bi se postojeći programi jezika tzv. malih kultura osigurali u budućnosti. Osnivači fondacija imali su u vidu i dijasporu i matične zemlje, tražeći pomoć na obe strane. Neke od ovih zadužbina bile su vrlo uspešne. Ukrajinci su sakupili dovoljno novca da osiguraju nastavu ukrajinskog jezika i kulture u

budućnosti. Mađari takođe. Poljaci su sakupili preko \$3,500 miliona dolara u cilju osiguranja jedne permanentne katedre za poljske studije. Česi, iz nekih meni nepoznatih razloga, nisu radili na ovom projektu. Oni, međutim, imaju veliki kulturni centar u Njujorku koji povremeno pomaže program na Kolumbiji.

I mi smo 1997. osnovali Njegoš fondaciju za srpske studije na Kolumbiji (The Njegoš Endowment for Serbian Studies at CU, vidi Harriman Institut website). Prva ideja je bila da sakupimo dovoljno novca da otvorimo jednu stalnu katedru u rangu profesure ("an endowed chair"), koja ne bi finansijski zavisila ni od koga i koja bi bila permanentna. Većina zemalja ima takve katedre a neke zemlje imaju više od jedne. Hrvati imaju svoju katedru na Waterloo univerzitetu u Kanadi. Srbi ni jednu. Smatra se da značaj jedne takve katedre, na nekom od poznatih univerziteta u SAD, prevazilazi čisto akademske okvire i doprinosi opštem imidžu kulture te zemlje u Americi i u svetu. Sigurno je da bi takva jedna katedra na Kolumbiji popravila predstavu o Srbiji i Srbima u SAD.

Osnivanje fondacije dogodilo se nekoliko godina posle raspada Jugoslavije, u vremenu kada je Srbija imala teške političke i ekonomske probleme. Obraćali smo se za pomoć i dijaspori i vladi Srbije. Srbi nemaju bogatu dijasporu u Americi i u to vreme su predstavnici dijaspore pomagali svoje porodice u Srbiji. Vlada je obećavala pomoć ali je na tome i ostalo. Kada se ima u vidu situacija u zemlji, nije iznenađujuće da vlada Srbije nije ništa preduzela. Od dijaspore, uglavnom od ljudi koji žive u Njujorku, sakupili smo daleko manje nego druge nacionalne grupe na univerzitetu. Njegoš fondacija i dalje postoji. Njeni organizatori i dalje su u nadi da će se nešto promeniti ili da će se naći neki veliki donator koji bi dao sav potreban novac odjedanput budući da je suma koju fondacija sakupi tokom jedne godine tako mala da bi nam bilo potrebno više od 100 godina da sakupimo sumu potrebnu za osnivanje stalne katedre srpskih studija.

Postavlja se pitanje da li će i kako ulazak u Evropsku uniju zemalja bivše Jugoslavije u kojima je u upotrebi bio srpsko-hrvatski uticati na jezičku politiku ovih zemalja. To je teško predvideti. Evropska zajednica ima jasnu politiku što se tiče jezika. Jezici svih članica su zvanični jezici Unije. U praksi to ne znači baš mnogo, jer se najveći deo zvaničnih dokumenata prevodi samo na engleski i francuski, a donekle i na nemački jezik

Hrvatska je ušla u EU nedavno i hrvatski je najnoviji zvanični jezik zajednice. Ne vidim da ovo ikako može uticati na razvoj standardnog jezika u Hrvatskoj. Srbija i Crna Gora su postale kandidati, ali je pitanje kada će postati pune članice EU. Bosna i Hercegovina čeka da postane kandidat za ulazak u zajednicu. Samo bih nagađala ako bih govorila o vezi između prijema u Evropsku zajednicu i jezičkih politika ovih zemalja. Pre dve-tri godine čitala sam jedan tekst na internetu u kome se tvrdilo kako Evropska zajednica vrši pritisak na Hrvatsku da ne "menja" svoj jezik previše. Navodno, očekuje se da će i druge države u kojima se govori neoštokavski postati članice zajednice. Više se ne sećam gde sam to čitala i ko je bio autor članka ali mi ovo ne zvuči verodostojno. Kako ja vidim, ulazak ovih zemalja u EU neće imati značajnije posledice po njihovu jezičku politiku. Na spisak zvaničnih jezika EU biće samo dodata imena nacionalnih jezika Srbije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore

ako i kada ove zemlje postanu članice zajednice. Ali, ko zna šta budućnost nosi. Već se piše o tome da neki zagovaraju engleski kao jedini zvanični jezik Unije.

Već neko vreme u zapadnom svetu, sve humanističke nauke su u krizi. Danas se poenta stavlja na nauku i tehnologiju kao pokretače moderne globalne civilizacije. Neki univerziteti zatvaraju svoje odseke za nastavu jezika ili konsoliduju sve jezike u isti odsek, odvajajući tako studije jezika od studija kulture. Naravno, to nije dobro i neće biti zauvek tako. Neka korektiva će se sigurno pojaviti na horizontu. Ili se već pojavila. Jer u isto vreme dok se programi zatvaraju zbog nedostatka sredstava, ima indikacija da će budućnost nastave malih jezika i kultura postati svetlija.

Novе tehnologije omogućavaju predavanje jezika na daljinu što u velikoj meri smanjuje troškove nastave. Ovakav način nastave jezika se već primenjuje u praksi i može se pretpostaviti će se trend ovakve nastave jezika nastaviti. Realno govoreći, ne može se očekivati da se na svim univerzitetima predaju svi jezici. Ali, univerziteti mogu deliti predavače i tako smanjiti troškove nastave. Na univerzitetu Kolumbija već postoji takav program. Predavač rumunskog jezika na Kolumbija univerzitetu predaje i na daljinu studentima Yale-a i Cornell-a. Isti takav program postoji i za ukrajinski i za BCS jezik. To znači da predavači ukrajinskog i BCS jezika imaju svoj razrede na Kolumbiji i po još jedan razred na Yale univerzitetu – ti razredi su elektronski povezani. Ista tehnika komunikacije se već duže vremena koristi za organizaciju poslovnih konferencija.

Ovaj sistem može omogućiti nastavu novih jezika, onih koji do sada nisu bili obuhvaćeni programom nastave jezika na američkim i svetskim univerzitetima. Jednostavno, neki univerziteti će se specijalizovati za nastavu jednih a neki za nastavu drugih jezika. Biće manje predavača ali će se predavati više jezika. Disciplina će, u celini gledano, usled toga biti na dobitku. Pesimističke prognoze vezane za budućnost studija malih jezika i kultura neće se obistinuti.

Tatjana Rosić

Žrtvovana zajednica

(Tatjana Aleksić, *The Sacrified Body, Balkan Community Building and the Fear of Freedom*, University of Pittsburgh Press, 2013)

1. Telo žrtve i ekonomija žrtvovanja na Balkanu

Slika ženskog tela koje je uzidano u temelje mosta/građevine slika je kojom započinje studija Tatjane Aleksić *The Sacrified Body, Balkan Community Building and the Fear of Freedom*. Autorka ukazuje na to da je scena zazidavanja mlade Gojkoviće, poznata iz srpske epske pesme “Zidanje Skadra”, u različitim verzijama obrađena i predstavljena i u grčkoj pesmi “Most Arta” ili rumunske pesme “Majistor Manole”, kao i u mađarskim i kiparskim obradama iste teme (Introduction: The Legendary Roots of Community Construction). Slikom uzidanog i usmrćenog, za navodnu dobrobit zajednice žrtvovanog ženskog tela, započinje autorkino minuciozno ispitivanje veza između balkanskih žrtvenih narativa u kontekstu književne i kulturne produkcije na prostorima nekadašnje Jugoslavije i Grčke u periodu od 1945. (kada je završen Andrićev roman *Na Drini ćuprija*) do 2008. godine (kada izlazi roman *Interrogation* Eliasa Maglinisa). Ovaj period je umetnički raznovrstan i dramatičan: on podrazumeva čitav niz poetičkih i stilskih prevrata u književnom i filmskom stvaralaštvu koji se odvija uporedo sa brojnim političkim i istorijskim promenama koje pogađaju prostor Grčke i bivše SFRJ. I dok se na prostorima bivše Jugoslavije završava Drugi svetski rat, uspostavlja nova država, koja zatim nestaje u građanskim ratovima tokom devedesetih godina dvadesetog veka koji rezultiraju stvaranjem novih država koje, pak, trpe postratnu i tranzicionu društvenu tramu u eri neoliberalizacije, u Grčkoj se smenjuju prokomunizam i strani intervencionizam; građanski rat, vojne hunte i terorizam sa pokušajima uspostavljanja demokratskih režima i njihovim krahom u periodu neoliberalne globalizacije. U ovom istorijski specifičnom, preko šezdeset godina dugom periodu, balkanska žrtvena predanja interpretiraju se i variraju na različite, veoma brojne i kompleksne načine; interdisciplinarni pristup Tatjane Aleksić u ovoj knjizi pored brojnih knji-

ževnih tekstova (pisaca poput Ismaila Kadarea, Arisa Fakinosa, Rhea Galanakija, Eugenia Fakinoua, Miljenka Jergovića, Aleksandra Hemona i Davida Albaharija) obuhvata i filmske narative Želimira Žilnika i Dušana Makavejeva, kao i interpretaciju nekih od ranih performansa Marine Abramović u okviru komparativne analize rada Abramovićeve i romana Eliasa Maglinisa u kome se poznata umetnica javlja kao neka vrsta fantazmagorične dvojnice njegove glavne junakinje.

U izabranom književnom i kulturnom kontekstu raz-otkrivaju se tajna palimpsestna značenja epskih žrtvenih predanja balkanskih zajednica, skriveni stari tekstovi kao da se ispisuju ponovo, dok, istovremeno, novi tekstovi, ispisani preko njih, blede i gube svoje jasno prepoznatljive obrise. S druge strane, pak, sliku žrtvovanog ženskog tela potiskuje i ponekad u potpunosti smenjuje slika žrtvovanog muškog tela; to telo, međutim, ostaje dosledno feminizirano. Interesantno je da ova transformacija ženskog u muško žrtveno telo započinje u tzv. "bridge novels" kako ih zove Aleksić, naime u romanima Ive Andrića i Ismaila Kadarea čiji je glavni junak kolektivna imaginacija nadahnutu mostom a koji su interpretirani u drugom poglavlju knjige (*A Field Dream of a Balkan Community*). Ključna scena kojom transformacija biva uspostavljena je scena nabijanja na kolac u Andrićevom romanu *Na Drini ćuprija*, koji, međutim, obiluje i drugim scenama u kojima se tela društveno marginalizovanih muškaraca, luralica i beskućnika, kao i siromašnih seljaka, dakle klasno odbačena tela, ispostavljaju novim žrtvenim telima uzidanim u temelje zajednice. Transformacija se nastavlja u delima Kazantzakisa i Fakinosa u kojima je muško telo, takođe, proprište i žrtva modernizacije; klasno neprihvatljiva muška tela jasno ukazuju na svoju neprilagođenost novim društvenim pravilima u kojima se sam progres shvata kao žrtva koja je uslovljena naizmeničnom željom za promenom i otporom promeni (71-73. str.) Modernizacijska sila uspostavlja opoziciju istočne i zapadne geografije (*East-West geography*, 78 str.) koja ukazuje na orijentalizaciju a ne samo feminizaciju tela žrtve. Analiza tekstova Rhea Galanakija i Eugenia Fakinoua u trećem poglavlju knjige (*The Greek National Identity as the Fathers Testament*) u kome se grčki nacionalni identitet posmatra u okviru psihoanalitičkog koncepta Zakona Oca te Deridinog koncepta testamentarne strukture zapadne kulture još više ističe polnu transformaciju žrtvenog tela koja, međutim, ostaje utemeljena u istoj vrsti rodne ekonomije. U interpretaciji narativa u četvrtom (*The Yugoslav Cadavre Exquis: The Return of the Repressive*) i petom (*Demystifying the Sacrificial Imperative of History*) poglavlju studije (Hemon, Jergović, Albahari, Žilnik, Makavejev, Maglinis, Abramović) ističe se da žrtve nisu uvek nužno ženske ali su nužno socijalno marginalizovane, često otelotvorene u muškim telima čija je feminizacija rezultat njihove socijalne marginalizacije, njihovog suprotstavljanja konstituisanju homogenih modela maskuliniteta kojima pripadaju nosioci društvenog ugovora, oni koji su taj isti ugovor monopolisali. Metafora žrtvovanja pojavljuje se u ovom kontekstu, ukazuje autorka, kao metafora nasilja nad nezaštićenim i neželjenim telima drugosti čije žrtvovanje ima za cilj da povрати stabilnost ugrožene i unutra podvojene zajednice, razdirane unutrašnjim tenzijama, koje se mogu prevladati samo saučesništvom u zajedničkom zločinu žrtvovanja i konsolidacijom zajednice na osnovu saučesništva u i ćutanja o zločinu.

Drugim rečima, može biti da ova knjiga ne bi ni bila napisana da vremena žrtvovanja i brutalnog nasilja na prostorima kako bivše SFRJ tako i Balkana uopšte, vremena koja, ističe autorka, kao da su uvek ratna, nisu dovela do toga da se palimpsest balkanskog žrtvenog predanja danas čita i piše drugačije – ne više samo kao zajednička, modernistički interpretirana ili postmodernističko-polemički intonirana kulturna zaostavština već kao svedočanstvo o prećutanom, zajednički uvek iznova počinjenom zločinu. Ili, ako razmotrimo stvari još direktnije, može biti da se tema žrtvovanja nametnula kao tema koju bi trebalo ponovo ozbiljno razmotriti upravo u vremenima u kojima heroika žrtve, kao i njena tragika, nema ničeg zajedničkog sa herojskim žrtvenim idealom koji dominira epskom tradicijom balkanskih kultura: žrtvovani poriču idealizaciju sopstvenog žrtvovanja, odbijaju da budu kanonizovani, suočavajući nas sa potrebom da razmotrimo društvenu ekonomiju žrtvovanja i njene u osnovi kukavičke i izdajničke kalkulacije.

2. Telo žrtve uzidano je u temelje zle građevine

Već u prvom poglavlju knjige (*Community, Power and the Body*) autorka ističe da analizira žrtvenu metaforu kao kontranarativ koji se suprotstavlja koncepciji herojske žrtve koja se tradicionalno slavi u većini balkanskih kultura a da je cilj njene analize raskrinkavanje obreda žrtvovanja kao zajednički počinjenog zločina. Osnovna premisa ovako postavljene i sprovedene analize jeste uvid u žrtvovanje kao rezultat uvek već izgubljene ravnoteže, nesloge u okviru zajednice koja to više nije ali koja se, uprkos tome, obnavlja posredstvom nasilja i zataškavanja tog nasilja: oni koji su žrtvovani često su žrtve sopstvene lojalnosti zajednici i odsustva bilo kakvog interesa vezanog za destabilizaciju zajednice; nevinu su u onoj meri i na onaj način na koji su to svi oni koji ne učestvuju u podrivanju koncepta zajedništva već u njega veruju ili ga prihvataju kao nešto što se podrazumeva. Zajednica, međutim, živi od privida: privid sloge je privid homogenosti zajednice koja je unutar sebe podvojena i sa samom sobom zaraćena a čiji si dominantni predstavnici već odavno izdali svaki održivi koncept zajedništva zasnovanog na međusobnoj solidarnosti i dobroj, slobodnoj volji.

Autorka ukazuje na mit o žrtvovanju kao onaj koji paradoksalno uspostavlja koncept zajednice kao građevine, i koncept zajedništva kao ideal zajedničkog građenja: u okviru ovog mita herojska etika visoko je vrednovana i svako “junačko delo” posvećeno dobiti zajednice dobiće u okviru kulturnih i društvenih praksi te zajednice svoja dostojna obeležja. Herojska etika počiva, međutim, na skliskom tlu zajednice kao privida. Potreba za insistiranjem na etici herojstva rezultat je one pukotine u građevini zajednice koja tokom noći guta sagrađeno; one pukotine koja je sama srž razdora u razumevanju i odbacivanju koncepta zajedništva radi ostvarenja ličnih interesa. Herojski kult podrazumeva tenziju pukotine koja guta zajednicu i uništava zajedništvo; ta tenzija je objavila rat svetu jer je objavila rat zajedništvu – iako prividno traži junačka dela u cilju odbrane privida zajedništva. Junak je onaj koji aktivno učestvuje u ovoj kalkulaciji zajedništvom: njegova smrt večnom slavom iskupljuje izdajničku prirodu zajedništva iz koga je junak utekao u

smrt. Istina je, međutim, da je kult heroja u zajednici koja je žrtvovana sopstvenim tenzijama moguće uspostaviti tek zahvaljujući brojnim anonimnim i nevinim žrtvama koje ostaju bezimene u diskursu zajednice, isključene iz “retorike heroizma a najčešće i iz narativa zajedništva”. Otuda Tatjana Aleksić ističe da je većina analiziranih narativa upečatljiva zbog svoje brutalnosti i (auto)destrukcije. Narativi su izabrani upravo da bi pokazali načine stradanja anonimnih i marginalizovanih tela koja uzalud pokušavaju da upišu svoje prisustvo u istorijski narativ zajednice. Tragika anonimnih i onih koji nisu posumnjali u zajedništvo zajednice je u tome što njihova “žrtvena ponuda” biva poražena i odbijena, ostaje neobeležena u građevini zajednice i nevidljiva u doprinosu građenju zajedništva. Monopol nad tim doprinosom zadržavaju za sebe upravo oni koji su svojim strastima i interesima destabilizovali, ugrozili i uništili zajednicu, oni koji su iz zajednice prognali dobri duh zajedništva i pretvorili je u pustu, sablasnu i zlu građevinu.

U ovako argumentativnom kontekstu ustanovlja se možda najznačajniji teoretsko-interpretativni uvid ove dragocene studije: analiza izabranih narativa vodi nas ka interesnoj vezi etnoreligijskog nacionalizma i neoliberalizma kao onih društvenih praksi koje su ujedinjene u savezu želje da zajednica ostane pusta, zla građevina iz koje je proteran dobri duh slobodnog zajedništva. U tom smislu autorka, u potrazi za razlozima koji proteruju duh zajedništva iz građevine društvene zajednice, deli sve analizirane narative u dve grupe. Prvoj pripadaju npr. tekstovi Miljenka Jergovića, Aleksandra Hemon, Dušana Makavejeva ili Želimira Žilnika koji razaranje zajednice (najčešće same SFRJ) predstavljaju kao posledicu elitističke manipulacije sentimentom masa u svrhe zaštite ekonomskih interesa dominantnih društvenih grupa: grupno saučesništvo u zločinu i latentni nacionalizam su u fokusu ovih narativa u kojima se preispituju granice jugoslovenskog i postjugoslovenskog prostora i identiteta. Telo žrtve često u ovim narativima otelotvoruje telo rasparčane i fragmentarizovane Jugoslavije, kao stvarne države ali i kao koncepta, u čijem su uništavanju latentne nacionalističke snage našle podršku u ideologiji tržišnog kapitalizma.

Drugoj grupi narativa pripadaju npr. tekstovi Albaharija, Galanakija, Fakinoua i Maglinisa, kao i performansi Marine Abramović. U okviru ovih tekstova porodica se uspostavlja kao pravi i ultimativni uzrok destruktivnih identitetskih politika vezanih za žrtvene politike savremenih balkanskih kultura. Patologija porodice kao i stara psihoanalitička osuda oca kao figure voljne da žrtvuje dete zahtevima zajednice, ali i nova osuda sadistički hladne/odsutne majke u performansima Marine Abramović, ukazuju na mitski, ciklični krug u kome se legenda o neohodnosti žrtvovanja obnavlja tamo gde bismo je najmanje želeli ili trebali očekivati: u porodičnom okruženju najbližih, onih za koje epska tradicija garantuje svojim etičkim kodeksom, isto kao što garantuje i za junački kodeks časti koji se toliko puta postavio tek alibijem za zločin izvršen pod zaštitničkim okriljem zajednice. Autorka posebnu pažnju poklanja umetničkom iskustvu performansa Marine Abramović koje, po njenom mišljenju, ukazuje na činjenice da individualna težnja za slobodom ima svoje granice i da pamćenje tela, telo i njegova trauma, jesu uzrokovani upravo porodičnim krugom kao žrtvenim žrvnjem koji zahteva nova anonimna, bespomoćna i neželjena tela radi integracije zajednice bez zajedništva. Ma koliko

individualna težnja za bekstvom iz takvog okruženja mogla daleko da nas odvede, ona ne može da ukloni pečat traume koji naše telo nosi i koji ga već određuje kao žrtveno telo, pogodno da bude žrtvovano kad za to dođe vreme.

3. Teorija i aktivizam

Pitanje o tome kako bi se mogao obnoviti i nanovo uspostaviti duh zajedništva postavlja se u studiji Tatjane Aleksić kao jasna i nedvosmislena dilema savremenog istorijskog iskustva i političkog trenutka. U tom smislu studija Tatjane Aleksić pripada sve brojnijim studijama društvenih, umetničkih i kulturnih praksi i kojima se traga za novom solidarnošću i duhom zajedništva pri čemu se pred teorijsko promišljanje kulturnih i umetničkih fenomena stavlja zahtev za nekom vrstom društvenog angažmana.

Ma koliko se mnogi protivili ovakvoj koncepciji teorijskog istraživanja izvesno je da ni naučni kao ni umetnički rad u savremenom trenutku ne može da ne predstavlja jedan oblik društvenog aktivizma. Dugi i burni dvadeseti vek je pokazao da je svaka vrsta univerzalističke utopije i vere u objektivne estetske ili akademske vrednosti obmana, još jedan manevar onih koji bi želeli da opstane zajednica bez zajedništva utemeljena u nasilju i saučesništvu u zločinu. Otuda u samom zaključku knjige (*Conclusion: Community, Communalism, Communism*), u kome se postavlja da je žrtvovana zajednica, zapravo, ključna figura akribične, analitične i lucidne studije Tatjane Aleksić, autorka sugeriše ne brze promene već *grassroots* napore koji bi okupili zajednicu koja će se usprotiviti kako protiv neoliberalnog kapitala u nadiranju tako i protiv i etnoreligijskih elita u ekspanziji.

Napor pokušaja ponovnog okupljanja u slobodi dobre volje i solidarnosti čini se tako kao zajednički napor koji predlaže većina teoretičara i teoretičarki savremene kulture koji se u svoja razmišljanja aktivno konstituišu oko koncepta zajednice i zajedništva. Izvesno je da još ne postoji jasan odgovor kako bi taj napor i pokušaj otpora uzurpatorima zajednice mogao izgledati ali je jasno da se bez njegovog pokušaja više ne može kritički i odgovorno misliti. U protivnom, žrtvovana zajednica opsećaće nas poput duhova njenih anonimnih žrtvi a u zloj građevini iz koje je prognan duh zajedništva biće sve teže i sve mučnije živeti.

Feđa Borčak

Suprotnost duplog? Savremena bosanskohercegovačka književnost dijaspore u Skandinaviji

prevela sa engleskog: Zina Agić

Švedski mediji su u februaru 2013. izvijestili da je imigracijski proces ljudi iz bivše Jugoslavije, u globalu, prošao “poprilično dobro”. Bivši ministar za migracije Erik Ullenhag je zadovoljno objavio da su najnovije statistike pokazale veliku stopu uspjeha, prvenstveno u pogledu obrazovanja i nivoa zaposlenosti, za val imigranata – njih 147 000 – koji su u Švedsku došli tokom rata. Između ostalog, statistike su pokazale da je čak njih 70 posto našlo posao. Nekolicina njih u televizijskim nastupima iskazali su svoje zadovoljstvo kako sa sopstvenim sudbinama u svojim novim zemljama tako i sa načinom na koji su vlasti olakšale njihovu integraciju. S druge strane, brojke su pokazale da jedna trećina ove populacije nije bila uspješna na tržištu rada (što je vjerovatno ono “poprilično” u izjavi “poprilično dobro”). Ma koliko primamljivo bilo prihvatanje rezultata kao nešto što je dobra vijest, unatoč jednoj trećini od kojih se niko nije pojavio na televiziji, očigledno je bilo da su statistike uzele u obzir parametre koji su se odnosili na, kako mi možemo nazvati, “opće doxbro” društva. O velikom broju ljudi koji žive na društvenoj margini, od kojih se očekuje da se *aklimatizuje* umjesto da bude dio *transkulturalne međuigre*, nije se nešto više raspravljalo u javnim debatama niti je taj veliki broj ljudi vidno primjetan.¹ Ipak, jedno je sigurno, iskustvo dolaska u Švedsku, i u Skandinaviju općenito, bilo je sve samo ne bezbolno za mnoge bosanskohercegovačke imigrante.

Jedno područje u kojem je ovo iskustvo naročito izraženo je književnost pisaca koji pripadaju imigracijskoj grupi u kojoj se ponavlja tema lične traume i gu-

¹ Za kategorije etničke svijesti i posebno razliku između asimilacije “u kojoj su manjine apsorbirane u dominantnoj kulturi i identitetu” i transkulturalna svijest i populacija zemlje domaćina koje zajedno “razvijaju nove forme kulture i identiteta” vidi Stephen Castles & Alastair Davidson, *Citizenship and Migration. Globalization and the Politics of Belonging*, Basingstoke: Macmillan, 2000, str. 138.

bitka povezane sa egzistencijalnom nelagodnom i osjećajem nepripadnosti novom okruženju. Naravno, ove teme su povezane sa dijasporom u svim dijelovima svijeta; izgnanstvo ima tendenciju da nemilosrdno izazove pitanja, konflikte i aporije kao što već znamo iz književne historije. U jednom poznatom eseju, Claudio Guillén tvrdi da se fundamentalna dinamika književnosti izgnanstva bazira na dijalektici nostalgije i obnove. U jednu ruku kultivira sjećanje i žaljenje za onim što je nekad bilo, a u drugu želi da formulira iskustvo izvan prošlosti, integrirano sa sadašnjošću. Imajući na umu da svi tekstovi o izgnanstvu ne transcendiraju inicijalnu nostalgiju, Guillén je napravio razliku između dvije osnovne kategorije literature izgnanstva: prva koja kroz elegičan način potvrđuje odvajanje od sopstvenog autohtonog društva ili jezika; i druga, koju je nazvao “counter-exile”, i koju je okarakterisao idejama “integracije, širokih vidika ili univerzalizma”, drugim riječima, književnost koja pokazuje tendenciju “nadilaženja prijašnje povezanosti za mjesto ili porijeklo.”² Pitanje je da li se tekstovi dijaspore mogu kvalificirati kao “counter-exile” literatura, da li je u tom stvaralaštvu prisutno nastojanje da se dođe do univerzalne poetike (ako razumijemo univerzalizam kao izdvojenost od lokalnih, provincijalnih iskustava u korist standarda postavljenih od strane “globalnog” diskursa koji je neosjetljiv na specifičnosti), tj. da li su autori uopšte, od samog početka, imali tu ambiciju.

Imajući na umu ova pitanja, ovaj tekst će prikazati dijalektiku nostalgije i obnove, ali na način koji nije u potpunosti obuhvaćen Guillénovom definicijom. Neću se teleološki oslanjati na subjektovu krajnju integraciju sa sadašnjošću i na njegovo odbacivanje problematike čežnje za domom. Umjesto toga, smatram da bismo trebali imati otvoren i manje normativan stav prema bosanskohercegovačkim tekstovima dijaspore koji često oslikavaju pesimistične čak i beznadežno nepojmljive slike života u, za njih, ničijoj zemlji, u izgnanstvu. Predlažem tri generalna tematska tipa u dijalektičkoj igri nostalgije i obnove koja treba uzeti u obzir. Prvi i najočigledniji je prikazivanje velikog gubitka (gubitka zavičaja, nedostatak pripadanja, itd), prenijet kroz elegične, sentimentalne i nostalgične slike (poprilično slično Guillénovom prvom tipu). Drugi tematski tip sadrži prikazivanje iskustava življenja u novoj zemlji. Ova prikazivanja su potencijalno ona koja će najviše otkriti okolnosti skandinavskog izgnanstva i i mogu pomoći da se se pisanje skandinavske dijaspore poredi sa pisanjem dijaspore iz drugih dijelova svijeta. Najzad, treći tematski tip oslikava oscilatorsko kretanje između slika stare i nove domovine. Ovaj tip je često i najinteresantniji jer se može doživjeti kao posljedica dva prethodna i kao (krajnje) stanje izgnanstva.

U nastavku ću raspravljati o tome kako djela bosanskohercegovačke dijaspore u Skandinaviji korespondiraju sa složenom problematikom izgnanstva. Pošto mi nije namjera da predstavim sveobuhvatni pregled, ograničit ću se na to da dotaknem jedan dio značajnih djela koja predstavljaju neke opće tendencije u ovom dijelu bosanskohercegovačke literature: poezija Mehe Barakovića (Švedska), Muniba Delalića (Norveška) i Alena Meškovića (Danska). Razma-

² Claudio Guillén, “On the Literature of Exile and Counter-Exile”, *Books Abroad*, 50:2, 1976, str. 272.

trat ću i Meškovićev hvaljeni roman *Ukulele Jam* (2011) kao i *Nigdje, niotkuda* (2010) Bekima Sejranovića, koji se dijelom odvija u Norveškoj ali je izdat u Bosni i Hercegovini, kao i roman *Salijevanje strave* (2010) Midhata Ajanovića koji je objavljen u Švedskoj.³

Prazne ulice

Historijski najtipičnija i najočiglednija karakteristika čitave književnosti izgnanstva je adresiranje pitanja odlaska od kuće i suočavanje sa posljedicama u novom okruženju. Kako bi se i moglo očekivati, pisanje bosanske dijaspore se bavi ovim pitanjem na mnogo raznovrsnih načina i različiti analitički pristupi bi se mogli pokazati kao plodnosni. Analitički opseg je ovdje ograničen na tematsku dihotomiju čiji svojstveni nerješivi konflikt otkriva srž ambivalentnog iskustva izgnanstva. Prvi način rješavanja problema izgubljenog zavičaja obiluje mnoštvom *nostalgije i elegije*, koja može da uzima različite oblike, ali je najčešće povezana sa “osjećajem separacije, krajnjeg gubitka i samoće uzrokovane političkim, društvenim ili ličnim okolnostima.”⁴ Švedski teoretičar književnosti Anders Olsson naziva ovaj izraz izgnanstva “estetičko otjelotvorenje historijskih dubokih posjekotina u ljudskom iskustvu.”⁵ Drugi način, s druge strane, podupire “zadatak dijaspore da preispituje fiksiranost identiteta i koncepcije doma i nacije i da pokaže da dom nije nužno ustaljen problem ili samo pozitivno i nezamjenjivo mjesto.”⁶ To je način razočarenja i revalorizacije koji postavlja u pitanje šta je u stvari ostalo od doma/domovine nakon njihovog naglog gubitka i, još bitnije, trudi se da se ono što je ostalo podvrgne kritici. Jedna posljedica ovoga je problematizacija nostalgičnog modusa i, na kraju, dodatno popuštanje čvrstih veza (u pogledu identiteta) sa onim što je nekad bilo.

Opis izgnanstva kao posjekotine u ljudskom iskustvu dobro odgovara opisu razmišljanja u Meškovićevom *Ukulele Jam*, u kojem pripovjedač, tinejdžer Miki, izražava iznenadni gubitak životnih očekivanja koja su “trebala” da se dese:

To je dakle bilo to ljeto, ljeto 1992., kom smo se Adi i ja toliko radovali. Trebali smo konačno završiti osnovnu, napuniti petnaest, početi s izlascima u grad. Ja sam trebao naučiti da vozim auto, impresionirati Ninu s Nenom kao suvozačem i instruktorom vožnje. On se trebao konačno vratiti kući. Stari otići u zasluženu prijevremenu penziju.

³ Imenovati ću nekoliko drugih pisaca koji su mogli biti predmet istraživanja: Edin Kadribegović i Enes Topalović, Norveška; Adnan Mahmutović, Fausta Marianović, Ševko Kadrić i Nita Keljajić, Švedska; i Milena Rudez, Danska.

⁴ Agnieszka Gutthy, “Introduction”, *Exile and the Narrative/Poetic Imagination*, Agnieszka Gutthy (red.), Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars, 2010, str. 1.

⁵ Anders Olsson, *Ordens asyl. Inledning till den moderna exillitteraturen*, Stockholm: Bonnier, 2011, str. 198.

⁶ Jopi Nyman, *Home, Identity, and Mobility in Contemporary Diasporic Fiction*, Amsterdam: Rodopi, 2009, str. 24.

A sad, kad je ljeto konačno stiglo, stajali smo svi zajedno tu – stari, Neno, ja, Adi, negov stari, njegov buraz i još dvadesetak muškaraca – s rukama na leđima i čelom okrenutim prema zidu i čekali da nas ubiju.⁷

Miki i njegovi roditelji su se zadržali u emigracijskom kampu u Hrvatskoj, kampu u kojem su završili zbog izbijanja rata u njihovom rodnom gradu gdje je nakon učestalih upada srbijanskih paramilitarnih trupa uslijedio niz nasilnih deportacija građana u nepoznatom pravcu. Tokom jedne od racija ovih paravojnih trupa jedna grupa muškaraca u kojoj su bili Miki, njegov otac i brat Neno bila je stavljena ispred streljačkog voda i, u vezi sa ovim događajem, biva izgubljen njegov brat.

Mikijeva žudnja za Nenom prepliće se u cijeloj knjizi sa njegovim tragikomičnim tinejdžerskim avanturama unutar i izvan kampa (romanse, muzika, nastojanje da bude društveno prihvaćen itd). Miki ne žali ni u jednom trenutku isključivo za rodnim gradom ili rodnom grudom, i on nikada ne pripisuje željeni osjećaj sigurnosti mjestu u kojem je odrastao. Umjesto toga, on domom smatra svoju porodicu a najvažnija životna stvar mu je da pronade svoga brata i da nastavi dalje sa svojim životom. Suprotno od svojih roditelja (i njihove generacije) koji ne mogu da zaborave želju za povratkom u svoje rodne krajeve, Miki brzo – gotovo instinktivno – odbija ideju za povratkom i ulaže sve svoje napore da ubijedi roditelje da traže azil u jednoj od skandinavskih država. Roditelji su sve samo ne zainteresovani za tu ideju i na kraju je raskorak u stavu rezultat različitih nivoa emocionalne uključenosti u gubitak doma. I tako, dok Mikijev otac konstantno sluša radio zbog najnovijih vijesti, Miki se iznova nalazi u situaciji u kojoj zaboravlja stanje i emocionalne preokupacije svoje porodice: “Bio sam potpuno zaboravio da je uopće i rat. Da nisam odavde. Da ću jednog dana možda morati napustiti ovaj grad i otputovati daleko”.⁸

Međutim, u Meškićevoj zbirci poezije *Første gang tilbage* (Prvi put natrag), napisanoj na danskom jeziku, puno više značaja je dato uložiti doma. U ovoj poeziji je, bez sumnje, uloženo mnogo truda da bi se istaklo značenje iskustva povratka ostacima doma a posebno mjesto dobijaju razmišljanja o topografskim krajolicima i imovini. Značajno, fokus se nalazi u detaljima koji su uhvaćeni u kretanju između kategorija: “Između ulice i mnogobrojnih, davno ostavljenih kuća vide se ostaci zalutalih tragova. Jedan olovno težak crtež. Jedan novčić sa mnogo lica”.⁹ Ni kuća ni zajednica koja je obuhvaća nisu nikad prikazane jednostavno “iz sjećanja”, nisu nikad prikazane bez filtera sadašnjosti koji podsjeća na destrukciju i bol otvorenih starih rana.

U pjesmi “Orah” Hercegovca Muniba Delalića (pjesnik i prevodilac niza norveških autora na bosanski) sjećanje je obojeno više sentimentalnim tonom. Pjesma priča o majci koja svojoj djeci pokazuje rascvjetano drvo oraha koje je niklo iz ničega, čak i ako je majka, kako je pomenuto i u pjesmi, kasnije imala svoje sopstveno objašnjenje o njegovom neobičnom nastanku (možda je ispričala mit o Kariji koju

⁷ Alen Mešković, *Ukulele Jam*, Zagreb: Algoritam, 2014, str. 152.

⁸ Mešković, *Ukulele Jam*, str. 326.

⁹ Alen Mešković, “Notiser fra en droppet rejse”, *Første gang tilbage*, København: Gyldendal, 2009, str. 40.

je, nakon njene smrti, njen obožavalac Dioniz pretvorio u drvo oraha.) Delalić piše: “U visokoj mu krošnji skupljat ćemo snagu. / U njegovu koštunjavu izdržljivost, s vremenom, / prijeći...”¹⁰ Ovo je prototipski opis rodnog kraja gdje korijen porijekla asocira na majčinsku nježnost i prva životna znanja koja se dobijaju upravo od majke. U mitologiji i folkloru, drvo oraha simbolizira i žilavost i plodnost. Od ova dva navedena simbola, u pjesmi je više naglašen prvi. Također, u sebi drvo nosi konotacije tranzicije u životu: orasi su, na primjer, korišteni u staro-rimskim i grčkim adolescentnim ritualima da bi zaštitili od zla mlade koji su ostavljali svoju mladost i koji su naglašavali svoju plodnost. U pjesmi je ovaj tip tranzicije suptilno prikazan na način da djeca iznenada otkriju drvo, do tada jedino njima nevidljivo, a to otkrivanje drveta je otkrivanje neminovnosti da se treba pripremiti za suočavanje sa nepredvidivim teškim aspektima života. Drvo je također i *memento mori* na koji majka podsjeća svoju djecu: “[...] Kad orah dođe na rod, / mene je, dico moja, putovat!”

Nada – tipična za Delilića – izražena u pjesmi je povezana sa zemljom i porodicom. Drvo oraha simbolizira žilavost i mogućnost prevladavanja životnih nedaća. U kontekstu poslijeratne zbilje, i iz cjelikupnog pjesnikovog opusa, nazire se ideja da se čovjek može samo sjećati sigurnosti doma, ali mu se nikada ne može vratiti. Svaki pokušaj da to uradi i uspije u tome završi razočarenjem. Ilustracija ovakvih razmišljanja se može naći i u pjesmi “Otac” u kojoj povratak subjekta i njegovog oca u zavičaj otkriva bolnu istinu: ispostavi se da je ulica u kojoj su živjeli sasvim iseljena i ta nemilosrdna činjenica rađa potrebu da ubijedi samog sebe i svog oca da je ovo mjesto bilo njihov dom nekada.

A evo i kuće naše, u njoj
si se i ti rodio, u njoj više
neg igdje sunce stanovaše...

Hm, avlija mi se širom činila.
A kao da je i put do mutvaka
bio duži...

Ma, nešto nije u redu. Zar u
mahali baš nikoga da nas dočeka?¹¹

Velika je diskrepancija između nostalgičnih sjećanja na avliju koja se kupu u blagosti i toplini sunca i nelagodnosti sadašnjice: odgovor na pitanje koje se postavlja na kraju pjesme je nemoguće naći, i ono u konačnici ostaje neodgovoreno. Stoga, istrgnuće iz sredine koja se osjeća kao “svoja” ne znači samo promjenu “mjesta prebivališta” nego aktualizira u najvećem mogućem stepenu problem identiteta gdje se, naizgled banalno i svakodnevno, kao, naprimjer, gubitak mogućnosti po-

¹⁰ Delalić, “Orah”, *Svijetu sučelice: izabrane pjesme*, Sarajevo, 2009, str. 40.

¹¹ Delalić, “Otac”, *Svijetu sučelice*, str. 49.

zdravljanja susjeda, osjeća kao gubitak jednog dijela samog sebe.¹² Na kraju krajeva, najgorče otkrivanje je spoznaja o nemogućnosti oporavka društvenih kontakata i uspostavljanja osjećaja sigurnosti, prisnosti i društvenih veza. Sva ova tri aspekta su “afektivni građevni blokovi” u procesu tzv. *home-buildinga* (izgradnje doma).¹³ Kako u Delalićevoj pjesmi, tako i u njegovim drugim djelima, lako se može primiti da sjećanje ima glavnu ulogu u pokušaju da se reflektuje ideja doma. Protiv pozadine mnemoničkih reprezentacija je da se nivo gubitka mjeri u sadašnjosti; a, u isto vrijeme, trenutni osjećaj gubitka utiče na sliku prošlosti i često je čini više pozitivnom nego što bi inače bila ili je bila (tj. nostalgija). Ova recipročnost čini da sjećanje bude ne samo vraćanje slika iz prošlosti već i način uočavanja problematičnosti sadašnje situacije.¹⁴

U Sejranovićevom romanu *Nigdje, niotkuda*, mnemonički procesi su temelj iskustva o svijetu koji je uzastopno, temeljno, propitivan. U sljedećem pasusu opet nalazimo motiv prazne ulice koji aktualizira pitanja identiteta i doma ali također i istinitost iskustva pojedinca.

Koračam, eto, nakon svega tom ulicom. Jedinom ulicom koju sam nekad mogao nazvati svojom. Ali ništa više nije isto, ni ja ni ulica. Ulica je promijenila i ime, a meni još jedino ime ostalo isto. A možda se ništa nije promijenilo, možda je uvijek sve bilo baš ovako, možda se moje sjećanje opire istini. Ne znam ni sam što te više boli: sjećanje ili istina. Sjećanju i ne vjerujem, a istinu ne mogu podnijeti.¹⁵

Otkrivanje društvenog otuđenja koje uzrokuje prazna ulica na kraju se pretvori u osjećaj usamljenosti i neprijateljstva usmjerenog, primarno, prema zemljaci-ma Bosancima, posebno prema onima koje je pripovjedač sreo u izgnanstvu. Ovo je prilično cinično izraženo u Sejranovićevoj knjizi: “Nikog ne poznajem i drago mi je zbog toga. Zapravo, umirem od straha da bi neko mogao zastati i pozdraviti me.”¹⁶ Ali je također izraženo i drugdje, kao u Delalićevoj pjesmi **“Nadgrobnni kamen”**: **“Evo, usamljeniji sam za svakog našeg čovjeka / kojeg sretnem. Koji kaže da si e baš fino što sam te sreo upravo sam o tebi mislio...”**¹⁷ **Pojedinac** u izgnanstvu više ne osjeća povezanost sa ostalim zemljacima, bar ne u nekoj većoj mjeri, već osjeća nepovjerenje i sumnju i mirno izbjegava pojedince koji insistiraju na pretpostavljenom zajedničkom identitetu. Kod Ajanovića, jedan od tri pripovjedača, Mustafa, čak je još grublji prema svojim sunarodnjacima. On polazi od činjenice da bivši Jugosloveni imaju vrlo malo zajedničkog, posebno poslije rata, ali je ipak našao zajednički imenilac: “Jer šta je nama Bosancima i Hercegovcima prirođenije i sličnije od

¹² Andrea Lešić-Thomas, “Miljenko Jergović’s Art of Memory. Lying, Imagining, and Forgetting in *Mama Leone* and *Historijska čitanka*,” *The Modern Language Review*, 99:2, 2004, str. 430.

¹³ Ghassan Hage, “At Home in the Entrails of the West”, *Home/World. Space, Community and Marginality in Sydney’s West*, Sydney: Pluto, 1997, str. 102.

¹⁴ Pogledati Astrid Erll, *Memory in Culture*, Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2011, str. 8.

¹⁵ Bekim Sejranović, *Nigdje, niotkuda*, Sarajevo: Buybook, 2010, str. 43.

¹⁶ Sejranović, str. 43.

¹⁷ Delalić, “Nadgrobnni kamen”, *Svijetu sućelice*, str. 199.

toga, po čemu bi se mi prepoznavali nego po tome, kako bi mi znali jedni za druge da se međusobno ne opanjkavamo i ne mrzimo, da jedni drugima ne podmećemo nogu i ne lomimo kičmu?”¹⁸ Ovaj stav nepovjerenja prema zemljacima Bosancima, bilo u izgnanstvu ili rodnoj grudi, prisutan je u cjelokupnoj književnosti izgnanstva. Ne pojavljuje se u etničkim okvirima, jer autori pišu vrlo eksplicitno protiv etničke kategorizacije da bi pokazali njenu nestabilnost i nelegitimnost. Vrlo je vjerovatno da je veliki dio ovog nepovjerenja izazvan osjećajem gubitka pripadnosti, ili kulturnog identiteta, u dva međusobno povezana smisla. To se ogleda, prije svega, u dramatičnom sukobu između došljakovih sjećanja i očekivanja i sada “praznih” ulica gdje su se nastanile nove, strane, “face” sa veoma drugačijim mentalitetom, ili šta bi Etienne Balibar preciznije nazvao sa novim “ritualnim karakteristikama”, koje su u suprotnosti sa prepoznatljivim aspektima društvenog “vanjskog izgleda, ponašanja i geste.”¹⁹ Zlonamjerno, sjećanje nagoni egzilante da se vrate u prošlost kako bi našli polaznu tačku za definisanje samih sebe u bezkompromisnoj sadašnjosti. Otudnije se također pojavljuje na nivou poimanja ideološkog, simboličnog, društvenog “bratstva” koje je ranije institucionalno pothranjivano sa idejama o zajedničkoj sudbini ili “transhistorijskoj misiji”, u ovom slučaju jugoslovenski komunizam.²⁰

Koncept doma je u ovom konceptu dio nacionalno-državnog diskursa²¹ i kad se država razruši, to za pojedinca znači gubitak mjesta unutar nekada jasno definisanih granica. Iako je komunistička misija široko i oštro ismijana – najstereotipičnije i preeksplicitno u romanu Fausta Marianovića, pisanom na švedskom, *Sista kulan sparar jag åt grannen* (Zadnji metak čuvam za komšiju, 2008), ali također i kod, recimo, Sejranovića i Meškovića – prekid sa tom misijom definitivno izaziva zbnjenost u pogledu identiteta kad saznanje da su prošla zajednička ideološka uvjerenja rasturena postane očigledna činjenica.

Iskustvo izgnanstva izgledno podstiče revalorizaciju ideje rodne grude, odnosno zemlje gdje, Mešković piše, “niko se više ne usuđuje nasloniti na san”,²² kao i kritiku izvornog identiteta koji je nekada bio jasno definisan i siguran ali je sada okrnjen, maglovit i difuzan. Konflikt između elegičnog žaljenja za prošlošću i sumnjičavost, nemogućnost da se zauzme jasan stav prema onome što je ostalo od nečije pripadnosti toj prošlosti olabavljuje veze sa rodnom grudom.

Jabuke

Osjećanje nepripadnosti doprinosi da situacija u državi u koju je čovjek emigrirao postaje akutna. Kako pojedinac u izgnanstvu nastavlja da se bori sa rastankom od rodne grude, tako se suočava sa izazovima vezanim za orijentaciju u potpuno novom društvu, sa drugim jezikom, društvenim normama, i mentalitetom. Kako je ovaj kon-

¹⁸ Midhat Ajanović, *Salijevanje strave*, Göteborg: Una, 2010, str. 106.

¹⁹ Étienne Balibar, *Politics and the Other Scene*, London & New York: Vertigo, 2011, str. 68.

²⁰ Balibar, str. 68.

²¹ Stephen Castles & Alastair Davidson, *Citizenship and Migration. Globalization and the Politics of Belonging*, Basingstoke: Macmillan, 2000, str. 131.

²² Mešković, “Det mærkelige hus”, *Første gang tilbage*, str. 11.

takt opisan, šta je naglašeno? Kao i svaka druga regija, Skandinavija je povezana sa specifičnim setom stereotipa, pozitivnim i negativnim, koji su do neke mjere ponovljeni u literaturi bosanskohercegovačke dijaspore. U Meškovićevoj *Ukulele Jam* tinejdžer Miki, koji je završio u hrvatskom imigracijskom kampu nakon što je izbio rat (nešto slično autorovoj sudbini), uskoro vidi kako i njegovi prijatelji iz kampa migriraju i raspršuju se u svim smjerovima, uključujući i Skandinaviju. Neki od njih pišu iz Švedske, zemlje koja za Mikija postaje “zemlja snova”. Jedan prijatelj zaključuje da je “Švedska pravi raj, jer ima nešto što se zove muzičke biblioteke. Samo se učlaniš i posudiš bilo koju kasetu. Sasvim besplatno. Sve, od najsladunjavijeg popa do najžešćeg metala”.²³ Također mu je, između ostalog, rečeno da njegovi prijatelji “[b]are ženske ko ludi, jašu konje i papaju trešnje”²⁴. Ovo je prikaz koji izražava idealiziranu želju da se pobjegne iz ničije zemlje hrvatskog imigrantskog kampa. A i u drugim djelima, skandinavsko društvo je opisano pozitivnim pojmovima: kao visoko razvijeno društveno, sa radnim institucijama i sistemom socijalne pomoći koji funkcionise perfektno. Ono šta ove zemlje mogu od starta ponuditi je sigurnost u smislu mira, sklonište i hranu na stolu. Ono što mi možemo nazvati društveno-ekonomsko izobilje, što pisci iz dijaspore hvale i jako poštuju, međutim je samo jedna strana imigrantske svakodnevnice. Društveno-ekonomsko izobilje nije dovoljno i ne može pomoći u procesu izgradnje novog identiteta. To se ogleda se u kritičkim tonovima u Delalićevoj pjesmi “Skandinavsko pismo”. On piše: “[...] Ovdje pak, na sjeveru, sve je / nekako drukčije, stanje, naravno, nije ratno, i sve ti / se nudi, a ništa opet nije tvoje. [...]”²⁵ Delalić se iznova vraća na ovaj konflikt između materijalnog dobra i otuđenog udaljavanja:

[...] U zemlji
svojoj, u jedinoj, u kojoj je i gubitnicima dobro,
i u kojoj ništa ne svršava, nego sve tek počima,
stalno, i tako brzo da nemaš kad ni nevinost
izgubiti, prvo svjetlo u očima.²⁶

Motiv konstantnih početaka i osjećaj ambivalentnosti vezanog za njih odjekuje također u Meškovićevoj poeziji, kao što je u **“Ponovni sastanak”**: **“[...] i tamo, na drugoj strani, će te toliko mnogo početaka dočekati, da ćeš poželiti da nikad nisi ni otišao.”**²⁷ Ovi počeci, u jednu ruku, predstavljaju mogućnost i priliku da pojedinac postigne nešto u životu i da uspije. Ali, u drugu ruku, teško je, gotovo nemoguće, iskoristiti ove okolnosti tako da to rezultira pravom i solidnom identifikacijom koja je dovoljno zrela da ide dublje od onoga što je u stvari samo površan, udaljen i udoban postmodernistički način življenja. Pojedinac nikad nije dovoljno izazvan da **nevinost izgubi, ono “prvo svjetlo u očima”**.

²³ Mešković, *Ukulele Jam*, str. 130.

²⁴ Mešković, *Ukulele Jam*, str. 165.

²⁵ Delalić, “Skandinavsko pismo”, *Svijetu sučelice*, str. 116.

²⁶ Delalić, “Čega se Norvežani najviše plaše?”, *Svijetu sučelice*, str. 205.

²⁷ Mešković, “Gensyn”, *Første gang tilbage*, str. 42.

Drugi tipični prikaz skandinavskog društva usmjerava fokus na velike, hladne, skandinavske krajolike i društvenu hladnoću. Baraković, naprimjer, konstanto predstavlja svoj novi grad Göteborg kao hladno i odbačeno mjesto (“Neću reći Nikada da nisam Smrtan stranac / u Krugu promukle Švedske hladnoće”)²⁸ i mjesto mučeno kišom (“U Göteborgu se Ništa značajno ne Događa / već Danima sitna Kiša silazi sa Nebesa”).²⁹ Drugi tekstovi su puni sličnih, deprimirajućih slika kao što je Ajanovićev prikaz gradskog trga u malom švedskom gradu Eksjö: “Jedan bager besposleno kruži trgom jer je blagi vjetar obavio njegov posao. Jučerašnji snijeg se već otopio i pretvorio u prljavi i bljuzgavi žele smečkaste boje.”³⁰ Jedna od Sejranovićevih slika sjevernog norveškog predjela je jednako sumorna:

Lagano, poput lošeg predosjećanja, preda mnom iskrsava slika jednog mračnog, norveškog, jesenjeg popodneva kroz koje se probijam noseći [...] vrećice, pune hrane i kojekakvih namirnica. Žurim prema trošnoj, drvenoj kućici, potpuno osamljenoj na jednom tupom i golom brežuljku opkoljenom šumom. Po okolnim močvarnim njivama, uokvirenim rijetkim, gluho-nijemim stablima breza, povalila se magla. Kiša se tegobno cijedi iz niskih, tmastih oblaka. Gledam ispred sebe dok gacam po mokrom puteljku.³¹

Suprotno od bilo kojeg vida skrašavanja ili integracije, slike Skandinavije i prostranstvo njenih geografskih krajolika izražavaju isključenje i izolaciju. Opisi društvenog kontakta sa populacijom nove zemlje ili, bolje rečeno, manjak društvenog kontakta, poklapaju se sa ovim opisima prirode. Želja da se subjekt pomiješa sa domaćim ljudima (Švedanima, Norvežanima, Dancima) je vrlo često jaka, ali skoro uvijek ostaje samo želja – stvarnih susreta sa njima nema. U Ajanovićevom romanu pripovjedač Mustafa kristalizira ovaj aspekt izgnanstva: “Ovdje sam usamljen svaki dan, a najviše nedjeljom. Ljudi ovdje tada idu u crkvu da se mole Bogu i poslije posjećuju groblja, a ja ostanem sam na praznim cestama jer moja groblja su daleko, a moj Bog još dalje. Tako daleko da ne daje nikakve znake svog postojanja.”³²

Dakle, bilo bi potpuno moguće odbaciti ova afektivna razmišljanja kao selektivne klišeje tmurne, beskrajne i izolirane sredine (klišeje koje su se do sada poznati skandinavski krimi romani pretvorili u svjetski uspjeh na tržištu). Usprkos toga nemoguće je osporiti da ti klišeji funkcionišu kao pokušaji da se sredina objektivno opiše; radije ih treba posmatrati kao rezultat projektiranja unutarnjeg života protagonista u izgnanstvu i njihovi pokušaji prekoračivanja granica identifikacije i pripadanja. Moć uma o tome kako mi percipiramo stvari vezane za pripadnost i kako možemo biti sumnjičavi prema onome što mislimo da nije naše, da čak jabuke mogu biti “tuđe”, izražena je u Delalićevoj pjesmi o norveškom drvetu jabuke:

²⁸ Meho Baraković, “I to insistiranje na vremenu”, *Göteborg i još neke bolesti*, Göteborg: Broarna-Mostovi, 2010, str. 46.

²⁹ Baraković, “Na drugoj adresi”, *Göteborg i još neke bolesti*, str. 23.

³⁰ Ajanović, str. 115.

³¹ Sejranović, str. 122.

³² Ajanović, str. 43.

Gledam je, danima, pun nevjerice.
Oblikom jest, i bojom je. A i stablo joj
nastanjuju ptice. Al' talasatim potkorjem
je li? Nudi li se, unutra, istim šumjem?³³

Jedina stvar koja pravi razliku između norveškog jabukovog drveta i drveta poznatog pojedincu je prepoznatljivo okruženje. Stvari i fenomeni dobijaju svoju važnost i istinsko značenje u kontekstu, u ovom slučaju u krajoliku (i na kraju u društvenim okolnostima) koji okružuje drvo. Iskustvo norveškog drveta razlikuje se od prethodnog iskustva jabukovog drveća duboko usađenog u drugom “mjestu sjećanja”, možda u dvorištu u rodnom gradu. Fenomen kao što je ovaj u novoj zemlji povlači za sobom poređenja koja afirmišu slike prošlosti, što ukazuje na to da se bilo koja forma novog iskustva javlja u pozadini predrasuda koje mi smatramo nostalgijom. Ovo je okolnost koja pridonosi općenito otuđenim prikazivanjima subjekata u izgnanstvu u skandinavskom društvu.

Duplo i polovice

Vidjeli smo da skandinavsko izgnanstvo povlači za sobom dubok smisao gubitka na oba kraja: mjesta podrijetla (ulice, gradovi, zajednice) nedostaju u sadašnjosti, a dezorijentacija i izolacija u novoj zemlji nastavlja da dodijava ljudima/subjektima u izgnanstvu. Šta onda čovjeku ostane? Jean-Luc Nancy je iz historijske perspektive naznačio izgnanstvo kao nešto što je paradoksalno shvaćeno: i kao nesreća i kao pozitivna mogućnost u kojoj izgnanik ostavlja svoje da bi ponovo ispunio sebe, da bi dobio nove, potencijalno raznovrsne egzistencijalne perspektive.³⁴ U proteklim desetljećima teorije, dominantna pažnja je data ovoj eventualnoj mogućnosti redefinisavanja pitanja identita i mnogo se truda uložilo u nadu za izgradnju potencijala “nomadskog” (Deleuze i Guattari) ili “kreolskog” (Glissant) subjekta, o najviše u postmodernoj ili poststrukturalnoj misli gdje su ideje teritorijalnih veza i društvenog pripadanja nastavile biti dekonstruirane. Ja se slažem sa Olssonom koji upozorava da najradikalnija shvatanja ove problematike mogu izgledati više kao “teorijski utopizam” nego kao rješenje problema koji se odnosi na stvarna iskustva izgnanstva.³⁵ Balibar je jednako sumnjičav i smatra da analitički fokus treba da bude negdje između nacionalističkog “nedvosmislenog identiteta” i postmodernističke “slobodne” identifikacije, jer su i institucionalne kontrole i transnacionalne (centrifugalne) moći u igri u procesima identifikacije.³⁶ Želja, koja je vidno intelektualno najprimamljiva, da je moguće odreći se tvrdnji o fiksnom identitetu, jednostavno se vrlo teško ostvariva u ambivalentnom, globaliziranom, svijetu.

³³ Delalić, “Norveška jabuka”, *Svijetu sučelice*, str. 85.

³⁴ Jean-Luc Nancy, «L'existence exilée», *Intersignes*, no. 14-15, 2001.

³⁵ Olsson, str. 197.

³⁶ Balibar, str. 29.

Afektivni ulog u ovom konfliktu je vidljiv u mnogim djelima, možda najkonkretnije u epizodi Sejranovićevog romana u kojem norveške imigracione vlasti unajmljuju pripovijedača da prevodi iskaze azilanata koji su tek stigli. On se jako brzo nađe u teškoj poziciji, najviše moralnoj, gdje je rastrgan između striktnih, bezličnih pravnih regulacija koje su postavili njegovi poslodavci i poziva na empatiju njegovih ispitanika.

Svi su azilanti tražili da im se predstavim i kažem tko sam i što sam, ali smo imali takozvani zaštićeni identitet. Samo broj i ništa više [...] A oni su meni govorili sve. Skidali su se goli, pokušavali svojim zbrkanim mislima dati oblik i objasniti svoju patnju i nanesenu im nepravdu službenicima koje, čast iznimkama, uglavnom nije bilo briga za sve to.³⁷

Cilj ovih razgovora (koji su nekada trajali i po šest, sedam sati) je da prikupi što više detaljnijih informacija o biografiji ispitanika i da ih u skladu s tim klasificiraju u sistem. Krutost sistema se manifestuje različito u različitim situacijama, ali je najviše izražena kada pitaju osobu da kaže svoju nacionalnost, a azilant odbije da kaže bilo šta drugo sem "Bosanac". Intervju se jednostavno prekine, čeka se odgovor koji je prihvatljiv i u skladu sa pitanjima koje službenica čita sa svoga kompjutera. Dva učesnika u procesu institucionalne kontrole i lične identifikacije se na trenutak nađu na mrtvoj tački u najednom tihoj, ispitaničkoj sobi u kojoj samo treptući kursor miša na ekranu kompjutera odaje neku aktivnost. Pripovijedač, prevodilac, koji se nakon svakog razgovora iscrpi, onaj je koji se nalazi između dvije vatre. Njegova pozicija je amblematična za cijelu knjigu, jer je on stalno na granicama kategorija identiteta; on je, također, uvijek u pokretu između Norveške, Hrvatske i Bosne. U suštini, on nije nikad u dodiru ni sa jednom od tih zajednica, samo traži način da ublaži svoju bol velikom količinom hašiša i kratkih trenutaka besmislenog zadovoljstva. Naprimjer, dok je provodio određeni dio vremena u sjevernoj Norveškoj, zajedno sa ljudima koji su bili slomljeni i izgubljeni poput njega, izolirao se od ostatka zajednice. Usred ove sumaglice, tranzicionalne okolnosti koje okružuju pripovijedača ne razvijaju se ni u kakvo integracijsko, heterokulturno stanje uma. Osjećanje nepripadnosti i bola je sve što je ostalo.

Stvarnost izgnansta nekako uvijek oslikava bol uzrokovanu početnom traumom praćenu slikom nepripadanja koja prouzrokuje stalno kretanje od jednog mjesta do drugog. Ovo stanje rastrzanosti i nemogućnosti samodefinisanja je u jednoj Delalićevoj pjesmi označeno kao "permanentno privremeno", stanje uma prožeto tugom i tjeskobom, sa klicom potencijalnih budućih trauma. Slične emocije i stanje na granici gubljenja nade ilustruju Barakovićeve stihovi "i Nikada ne reci / Najgore je prošlo / Jer Nije."³⁸

Forma života neutemeljenog na čvrstim i stabilnim osnovama može se također naći u Ajanovićevom romanu:

³⁷ Sejranović, str. 159.

³⁸ Baraković, "Egzil", *Göteborg i još neke bolesti*, str. 28.

Uvijek, cijeli moj život, ja se nalazim na mjestu gdje sam stranac, pripadnik manje-više nepoželjnih dodoša, a mjesta gdje pripadam samo urijetko posjetim. Uvijek me neki vjetar otpuše odande gdje bih trebao biti i samo neke kratke dane i sedmice navraćam do tamo gdje se moj život zapravo nalazi. I čim se sviknem na novo boravište i čim to boravište mene primi i prihvati, ja iz nekog razloga moram ići dalje. Nikad nisam uspio pustiti korijene jer sam stalno žurio da stignem negdje i na kraju nisam stigao nigdje. Stigao sam ovjde, a to je nigdje.□

Unutrašnja nelagoda se pretvara u metafizički osjećaj neminovnosti, a vjetar koji čini subjekta neuravnoteženim vuče ga brže nego što se korijeni učvrste u zemlji. Slična slika vjetra se može naći i u Meškicevoj poeziji: **“Zaražen vjetrom koji dobija na snazi, ulaziš i izlaziš iz krajolika koji se dio po dio, zemlja iza zemlje, nagomila i gubi, djeli i umnožava.”**³⁹

Kako se oblik krajolika mijenja i umnožava u serijama promjena koje su uzrokovane stalnim kretanjem, najvažniji oblik promjene je “polovljenje” i “dupliciranje” čime je Mešković zaokupiran u svojoj poeziji. Ono što se može smatrati produktivnim dupliciranjem perspektiva, identiteta i (rodnih) zemalja nije rezultat neafirmativne otvorenosti nomada nego neophodnosti polovljenja, proces u kojem se cjelina usitnjava.

Dupliciranje je rezultat negacije cjeline tako što čini izgnanstvo konfliktom između dvije polovine (gdje je nova domovina jedna od polovina), ali nikada nije taljenje tih polovina. U drugoj pjesmi, Mešković se dotiče problema na ambivalentniji način kada pita: **“Šta je suprotno onom dvostrukom? Jedna polovina? Nesto čitavo? U izvoru duše – čista i jednostavna bol.”**⁴⁰

Pitanje je da li je dupla perspektiva – izgnanstvo – povoljnija perspektiva i više poželjna nego ona “ne-dupla”. Ako je suprotno od duplog polovina onda bi iskustvo izgnanstva trebalo zahtijevati oslobađajući, pobunjujući način života; a ako je umjesto toga opozit cjelina, to znači da je izgnanstvo putpuno iskustvo gubitka. Treba primjetiti da Mešković izbjegava da, striktno govoreći, ponudi logičan odgovor da je opozit duplog *jedno*. Stapanje dvije (pozitivne) cjeline čini se nemogućim: modus izgnanstva (kao moguća perspektiva za razumijevanje novih spoznajnih istina, identiteta, itd) uvijek zahtijeva gubitak. Ovo dobro odgovara Joseph P. Strelkinom opisu subjekta u izgnanstvu kao duplog (!) subjekta sa dvije jednako oslabljene pripadnosti, pa se ne može, bez teškoća, plasirati ni u bivšu ni u sadašnju domovinu.⁴¹

U određenom trenutku, Mešković pomjera ovo negdje-između stanje u metafizičke dimenzije, opisujući ga kao vječnu kaznu: “Most stoji i tinja na kiši, on je vječan. // Slušaj kako tvoja čeznja za kućom u povratku pucketa.”⁴² Prelazak mo-

³⁹ Mešković, “Pergola”, *Første gang tilbage*, str. 25.

⁴⁰ Mešković, “Noder fra en droppet rejse”, *Første gang tilbage*, str. 35.

⁴¹ Joseph P. Strelka, *Exilliteratur. Grundproblem eder Theorie. Aspekte der Geschichte und Kritik*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 1983, str. 69.

⁴² Mešković, “Gensyn”, *Første gang tilbage*, str. 42.

sta koji puca je melanholični prelazak slike Bosne i Hercegovine kao mosta između kulturnih horizonata u simbol beskrajnog izgnanstva. Skoro identična slika stanja izgnanstva kao prelazak mosta se može naći u Ajanovićevom romanu u kojem Mustafa stalno sanja isti san o **“most[u]”** preko velike, zelene rijeke. Kao krenuo sam na drugu obalu. Most se ljulja pod mojim čvrstim koracima, drvena građa u njegovoj konstrukciji, ustvari neke nagorjele daske, škrife i povijaju se ispod mojih nogu. Kiša neprestano pada stalno podiže razinu vode.”⁴³

Most je vjerovatno jedna od najboljih metafora za opće stanje izgnanstva jer simbolički uključuje neke od najvažnijih njegovih aspekata: predstavlja i transgresiju i stasis (prelazak mosta uvijek je napuštanje sigurnosti poznatog) i nelimitiranost koja se ogleda u tome da je pojedinac slobodan da ide naprijed-nazad. Most spaja dvije obale i zamagljuje jasnu granicu koju predstavlja voda što može da se poveže sa poteškoćama egzilanta da jasno odredi svoje vlastite granice i da se nađe između sigurnih polariteta u beskrajno oscilirajućem pokretu.

Literatura:

- Ajanović, Midhat (2010): *Salijevanje strave*, Gothenburg: Una,
- Balibar, Étienne (2011): *Politics and the Other Scene*, preveli Christine Jones, James Swenson & Chris Turner, London & New York: Vertigo.
- Baraković, Meho (2010): *Göteborg i još neke bolesti*, Göteborg: Broarna-Mostovi
- Castles, Stephen & Alastair Davidson (2000): *Citizenship and Migration. Globalization and the Politics of Belonging*, Basingstoke: Macmillan.
- Delalić, Munib (2009) *Svijetu sučelice: izabrane pjesme*, Sarajevo: Dobra knjiga.
- Erll, Astrid (2011): *Memory in Culture*, prevela Sara B. Young, Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Guillén, Claudio (1976): “On the Literature of Exile and Counter-Exile,” *Books Abroad*, Vol. 50, No. 2, pp. 271-280.
- Gutthy, Agnieszka (2010): “Introduction”, *Exile and the Narrative/poetic Imagination*, Agnieszka Gutthy (red.), Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars, str. 1-6.
- Hage, Ghassan (1997): “At Home in the Entrails of the West”, *Home/World. Space, Community and Marginality in Sydney’s West*, Sydney: Pluto, pp. 93-153.
- King, Russel, John Connell & Paul White (1995): “Preface”, *Writing across Worlds. Literature and Migration*, Russel King, John Connell & Paul White (red.), London: Routledge, ix-xvi.
- Lešić-Thomas, Andrea (2004): “Miljenko Jergović’s Art of Memory. Lying, Imagining, and Forgetting in *Mama Leone* and *Historijska čitanka*,” *The Modern Language Review*, 99:2, str. 430-444.
- Mešković, Alen (2009): *Første gang tilbage*, Copenhagen: Gyldendal.
- Mešković, Alen (2014): *Ukulele Jam*, prevela Đurđica Žlebačić Sorensen, Zagreb: Algoritam.
- Nancy, Jean-Luc (2001): “L’existence exilée”, *Intersignes*, 14-15.
- Nyman, Jopi (2009): *Home, Identity, and Mobility in Contemporary Diasporic Fiction*, Amsterdam: Rodopi.
- Olsson, Anders (2011): *Ordens asyl. Inledning till den moderna exillitteraturen*, Stockholm: Bonnier.
- Sejranović, Bekim (2010): *Nigdje, niotkuda*, Sarajevo: Buybook.
- Strelka, Joseph P. (1983): *Exilliteratur. Grundprobleme der Theorie. Aspekte der Geschichte und Kritik*, Frankfurt am Main: Peter Lang.

⁴³ Ajanović, str. 206.

Kemal Bašić

Semezdin Mehmedinović: *Melankolija nepripadanja*

Nakon pauze od skoro deceniju, i zbirke poezije *Devet Aleksandrija* (2002), Semezdin Mehmedinović objavio je knjigu svojevrsnih dnevničkih bilješki *Ruski kompjuter* (2011), a ubrzo nakon toga i zbirku mikro priča, prozno-poetskih crtica i ilustracija *Autoportret s torbom* (2013). Iako su objavljene u relativno kratkom vremenskom roku, između njih je vremenska distanca od oko petnaestak godina. Naime, *Ruski kompjuter* "pisan je u vremenskom rasponu od kraja avgusta 1995. do avgusta 1996. i predstavlja nenamjerni dnevnik selidbe, koji prati put Sarajevo–Prag – Zagreb – Phoenix – New York – Phoenix – Washington D.C."¹ Zaboravljene bilješke, snimljene na floppy disk koji je u međuvremenu zastario, postale su igrom slučaja ponovo dostupne, a Mehmedinovićeva odluka da 'očisti suvišak' i objavi ih, rezultirala je knjigom koja pokazuje, iz potpuno unutrašnje perspektive autora/naratora, putovanje s jednog kontinenta na drugi i sve ono što već sama odluka za takvo putovanje u sebi nosi. *Autoportret s torbom* na prvi pogled nema previše sličnosti sa *Ruskim kompjuterom*, u njemu Mehmedinović donosi slike američke svakodnevnice na koju je već naviknut i koju doživljava svojom, ali ono što neraskidivo povezuje ova dva naslova je vrlo slična estetska emocija, neka vrsta melankolije koja dolazi iz autorovog osjećanja svijeta.

U uvodu u *Ruski kompjuter* Mehmedinović kaže: "Odlazeći iz Sarajeva, na kraju 1995. godine, ja nisam mislio o tome kao o potrazi za novim mjestom koje ću trajno nastaniti, već sam odlazio kao 'turist', uvjeren da ću se, čim potrošim putničku radoznalost, vratiti. Čitajući sada ono što sam u to vrijeme pisao, otkrivam da je u jeziku, u onom njegovom sloju gdje progovara naše nesvjesno, moj odlazak, prije svega, bio potraga za novim mjestom, koje ću prepoznati kao svoje."²

Upravo ova potraga za novim mjestom koje će se prepoznati kao svoje jeste ono što je u centru Mehmedinovićevog 'dnevnika selidbe'. Tekst je formiran kao putovanje kroz različite prostore, hronološki niz situacija i događaja, od kojih često neki izvana izgledaju manje važni, ali se upravo u njima nalazi motivacija i snaga za

¹ Semezdin Mehmedinović, *Ruski kompjuter* (Zagreb: Fraktura, 2011), str. 5.

² Isto, str. 5.

pokret i nastavak putovanja. To je potraga za novim prostorom koji će se, barem u nekoj mjeri, poklopiti sa onim što je unutarnije biće onog koji traga. To poklapanje treba dovesti do transformacije prostora, koji je hladan i stran, u mjesto, koje je ispunjeno intimnim i zbog toga blisko. Tekst se formalno prekida na onim mjestima koja se mogu odrediti kao stanice putovanja, a to su različiti gradovi. Svaka od tih stanica, svaki grad, nosi sa sobom različita iskustva.

Tako, uvjetno rečeno, prvi dio, Sarajevo, pokazuje ambijent u kojem nastaje odluka o odlasku. Višegodišnja opsada uništila je grad kao mikrokosmos, a razumijevanje toga i svakodnevno ponovno suočavanje s tim dovode do umora, zasićenja, nakupljanja tereta kojeg se ne može tek tako osloboditi, a ipak, to oslobađanje uslov je za nastavak života. *“Volio bih kad bi postojao neki bezbolan fizički način da se iz mene iznese ovo nešto što se cijeli rat skupljalo”*.³ Odstraniti iz sebe to ‘nešto’, osloboditi se, na ovakav način nije moguće, ali je moguće *iznijeti* sebe iz jednog svijeta koji to ‘nešto’ stvara. Rat ne nestaje kada prestane pucanje. On ostaje tu, prisutan, živi u svojim rezultatima: prisutan je prostoru u kojem se obitava, a koji je ispunjen njegovim tragovima, ali, također, on je u odsutnome, u ljudima kojih više nema, bez kojih je nemoguće obnoviti onaj mikrokosmos koji se prepoznavao kao svoj.

Naredne stanice putovanja, Prag i Zagreb, na različite načine su također povezane sa proživljenim iskustvom rata. One se u neku ruku mogu posmatrati kao mjesta iz kojih se, zbog distance, jasnije vidi šta je ono što se napušta i ostavlja. U Pragu se, kroz susrete sa poznanicima iz Bosne, pokazuje jedna vrsta opterećenosti etiketom ratne žrtve. Boravak u Zagrebu (čekanje američke izbjegličke vize) na trenutke je ispunjen nostalgijom. Ona dolazi iz dva izvora. Jedan je ambijent koji podsjeća na život u Sarajevu prije opsade, vrijeme provedeno s ljudima kojima se ništa ne mora objašnjavati. *“Ujutro se sretnem s Miljenkom. Nekada on dođe kod Nenada, a nekad se nađemo u kafani. Tako počinjem svaki dan. Pijemo kafu i pričamo. I svaki put dođe trenutak kad se u razgovoru zanesem i tada krojim plan o budućnosti u kojoj nigdje nisam otišao.”*⁴ Drugi izvor nostalgije je u samom odlasku koji se čekao, o kojem je već odlučeno. Kao da svijest o tome da se zaista odlazi pojavljuje tek kad se ljudi opraštaju. *“Oprostio sam se sa svima. Miljenko je rekao: ‘Zanimljivo. Ja sam mislio da se ovo nikada neće dogoditi’. A iskreno govoreći, i meni je ovo nalik na san: čekao sam da me neko autoritativnim glasom probudi: Vraćaj se kući! I da se spuštene glave vratim. Mi se hrabrimo uvjerenjem da o svemu sami odlučujemo. Ali mi ne donosimo važne odluke u svojim životima. Nama se život, mimo naše volje, događa.”*⁵

U Mehmedinovićevom doživljaju Amerike, novog svijeta u kojem se kreće ispočetka, prisutna je ideja o povratku kući, ali ona funkcioniра samo kao neka vrsta utopije. Stvarni povratak uopšte nije izvjestan, ali se potraga za američkim domom odvija u skladu s idejom povratka. U Američkim gradovima u kojima boravi, on pokušava prepoznati nešto iz grada iz kojeg dolazi. On Phoenix, New York i Washington D.C. mjeri Sarajevom. U gradu koji ima najviše poklapanja, najlakše će

³ Isto, str. 16.

⁴ Isto, str. 47.

⁵ Isto, str. 61.

se napraviti dom. To, ni slučajno, nisu samo vanjska poklapanja, već se radi o potrebi duhovnog doživljaja nekog prostora svojim. Ovo se čini kao jako važna stvar za očuvanje vlastitog identiteta, sveukupnosti onoga što čovjek jeste. Mehmedinović je emigrant (i to je, naravno, njegov identitet), ali pronaći način da ta činjenica ne bude ono što ključno određuje život, uslov je za slobodu. Ostati, u novom svijetu, sve ono što si bio, a uklopiti se, najteže je iskušenje emigranta. *“Spuštam se niz Columbia Road do metro stanice, i svako jutro srećem mlade emigrante, tek pristigle iz Afrike. Znam to zbog toga što iz metro stanice izlaze bos i nose cipele u rukama. Oni su našli svoj način da ostanu u sebi i svome svijetu, da zaštite svoju slobodu, a ja još nisam.”*⁶

Emigrantsko osjećanje nepripadanja kod Mehmedinovića se javlja kao motiv za promjenu, za nastavak kretanja i pronalazak načina da se to osjećanje umani, pri čemu spomenuta ideja povratka kući igra važnu ulogu. *Kuća* kojoj se želi vratiti ne poklapa se sa stvarnim mjestom iz kojeg se otišlo. Jer, upravo bi se druga vrsta osjećanja nepripadanja mogla pronaći u motivima za odlazak. To, dakle, nije grad, nego ideja grada, sačinjena samo od bliskih, poznatih stvari, onih koje se osjećaju svojim. Kao da geografska distanca i hladnoća novog svijeta imaju sposobnost da iz razmišljanja o domovini potisnu ružne slike, a naglase one koje su lijepe, gurnu u sjenu zaborava razloge zbog kojih se otišlo i stvore mogućnost da se to mjesto opet zove kućom. *“Šta ja ovdje radim? Tražim grad u koji ću se naseliti, tražim mjesto koje ću prepoznati kao svoje. Tražim onaj gradski izlog u kojem ću prepoznati svoj odraz i reći: To si ti... A onda, postoje te vremenske zone kojih sam u posljednje vrijeme postao svjestan. Preseliti se iz Phoenixa u D.C., to znači biti za tri sata bliže Sarajevu. To bi bio prvi korak u povratku kući.”*⁷

Ruski kompjuter, već samom svojom formom dnevnika, postavlja se kao intimni razgovor, ispovijedanje autora samom sebi. Ova potreba za bilježenjem emigrantskog puta se može posmatrati i kao potreba za bilježenjem sebe, da bi se sutra, ukoliko se iz bilo kojeg razloga posumnja u svoje postojanje, ono moglo provjeriti na papiru.

Autoportret s torbom, neobična je knjiga. Ova zbirka kratkih proza obogaćenih ilustracijama, kao što je već spomenuto, vremenski je više od deceniju daleko od *Ruskog kompjutera*. Ponovo se radi o književnosti koja je izrazito intimna, u kojoj je nemoguće odvojiti stvarnu ličnost autora od pripovjedača, ili razlučiti šta je od pripovijedanog stvarni događaj, a šta fikcija. No, ovakvo pisanje je obilježje Mehmedinovićeve književnosti, a razlog za to bi se mogao pronaći u činjenici da je on, prije svega, pjesnik – i kad piše prozu – on ispisuje isključivo *subjektivno osjećanje* svijeta koji ga okružuje. Ova knjiga i jeste Mehmedinovićev književni autoportret, baš kao što je to, na drugi način, *Ruski kompjuter*. Dva autoportreta, između kojih stoji duži vremenski interval, nikako ne mogu biti ista. U ovoj knjizi nema više onog osjećaja izgubljenosti i nepripadanja, bar ne na način kakav je u *Ruskom kompjuteru*. Ovdje vidimo čovjeka koji je naučio živjeti u novoj zemlji,

⁶ Isto, str. 106.

⁷ Isto, str. 115.

ali i uspio ostati u svom svijetu. U kratkim proznim fragmentima opisuje se svakodnevnica. U tim opisima važno mjesto imaju sjećanja. Kao da se povlačenjem paralela između *američkih i bosanskih* situacija i događaja pokušavaju pomiriti dva svijeta kojima se jednako pripada. Ova sjećanja, ali i usamljenost, izvor su osjećanja melankolije koje prožima knjigu. “*Naočale za čitanje pomažu da se odbranim od samoće. To je zbog toga što se s rijetkim prijateljima srećem u tekstovima. Ja živim ovdje, a oni žive u drugim zemljama, i na drugim kontinentima. (...) Naočale za čitanje drže na okupu ovo što je preostalo od moga svijeta.*”⁸ Književnost je neodvojiva od Mehmedinovićevog svijeta i važan oslonac njegove stabilnosti. Nije samo čitanje odbrana od samoće, već i pisanje. On piše da bi razgovarao, na svom jeziku, sa ljudima koji su daleko, ali koji ga razumiju. Književnost, dakle, funkcioniра kao most kojim se ukida prostorna distanca. Pisanje o svakodnevnici, bilježenje onoga što se dogodi na ulici, metrou ili u podzemnoj garaži, način je da se uspostavi veza između materijalnog i duhovnog svijeta. Mehmedinović se osjeća ugodno u književnosti, prenošenjem svakodnevice u književnost i nju čini ugodnijom. On posmatra svijet oko sebe i prenosi u tekst svoje viđenje tog svijeta. Isto čini i crtežima koji prate tekstove. Jezički doživljaj čitaoca, zahvaljujući često neobičnim ilustracijama, dobiva i dodatnu dimenziju.

Ruski kompjuter i *Autoportret s torbom* knjige su koje odišu melankolijom. Ta melankolija dolazi iz svijesti o tome da se više nigdje ne može potpuno pripadati. Zbog toga se Mehmedinović osjeća kao stranac u zemlji iz koje je otišao, jednako kao i u zemlji u koju je došao. On je stranac svuda osim u književnosti. I on je *našao način da ostane svoj i u svom svijetu, da zaštiti svoju slobodu*, kao i oni afrički emigranti iz *Ruskog kompjutera*.

⁸ Semezdin Mehmedinović, *Autoportret s torbom* (Zagreb: Fraktura, 2013), str. 72.

Andrea Lešić

O rijekama i ribama

Foto: Lara Lešić-Thomas

Ako vjerujemo da je dom mjesto gdje je dovoljno nagovijestiti naše misli i osjećaje da bismo bili u potpunosti shvaćeni i prihvaćeni, onda iskustvo stranstvovanja sa sobom nosi osjećaj pojedinačne, neponovljive, nikad prije doživljene iščašenosti. U tom smislu, stranstvovanje je, ako se otvorimo za njega, imanentno književno iskustvo; ono je, na našem jeziku bukvalno, *ostranenie* Šklovskog, njegova “energija zablude” koja nas otvara za “ritam mogućnosti”,¹ buđenje čula za strane mirise, zvuke i okuse, za neku drugačiju kadencu ljudskog govora, za drugu vrstu topline ili hladnoće u ljudskim očima i rukama. I svako je različito: ima onih koji odlazak u stranu zemlju dožive kao istrgnuće iz raja, i onih za koje ono predstavlja povratak stvarnoj kući; ima onih koji misle da su otišli, a još uvijek žive navike svog prijašnjeg života, i onih koji vjeruju da se žele vratiti, a svaki dodir sa bivšim domom doživljavaju kao iritaciju onoga “ja” u koje su se u međuvremenu transformisali.

Stranstvovanje, također, sa sobom povlači (ponovo: ako se otvorimo za njega) transformaciju osjećaja doma. Ne samo da mi sami postajemo svjesni sopstvene egzotičnosti u očima ljudi u našoj novoj domovini (možda čak i na način kako izvjesni gospodin Stefan Tilos postaje mreža u koju se upliću neživljene fantazije o avanturama, skandalima i strastima stanovnika gradića Up Callow u *Civil to Strangers*, jednom ranom romanu Barbare Pym²), već se i stara domovina transformiše u našim očima i našem sjećanju, zahvaljujući novoj svijesti o tome kako ona izgleda

¹ Shklovsky, Victor, “Art as Device”, *Theory of Prose*, prev. Benjamin Sher., (Elmwood Park: Dalkey Archive Press, 1990), 1-14. i *Energy of Delusion: A Book On Plot*, prev. Shushan Avagyan. (Champaign, IL: Dalkey Archive Press, 2007).

² Barbara Pym, *Civil to Strangers* (London: Virago, 2011).

kroz oči onih s kojima sada dijelimo život. Otuda dolazi, povremeno i vrlo svjesna, mitologizacija doma,³ njegovo oneobičavanje, mistifikacija ili opčaranost, jedna mješavina prepuštanja stereotipima, borbe protiv njih, kao i naizmjenične potrebe za hiperbolom i litotom.⁴

Stranstvovanje također zavisi od toga gdje se ono dešava: od toga da li naša nova domovina ima prijašnjeg iskustva sa našim zemljacima, i kakvog; od toga da li je ona bila (ili još uvijek jeste) imperijalna sila koja je oblikovala mjesto koje smo ostavili ili nije; od toga da li je i centar ili periferija u globalnoj raspodjeli moći, novca i uticaja. Ponekad, stranac u svojoj novoj domovini otkriva neslućenu otvorenost i kosmopolitizam; ponekad, zaprepašujuću i neočekivanu zatvorenost i zatucačnost; a nerijetko, naročito ako se radi o velikim gradovima, iznenađujuću mješavinu to dvoje, kakvu je Danilo Kiš spoznao u Parizu, i o kakvoj je pisao u eseju "Pariz, velika kuhinja ideja".⁵

Stranstvovanje zavisi i od toga da li je počelo sa željenim odlaskom ili nasilnim izgnanstvom, ali ni tu konačni ishod ne mora biti očekivan; čak i kada oduvijek znamo da smo željeli otići u veliki svijet, nasilni nas izgon iz prvobitnog doma može uvući u čežnju za izgubljenim mjestom početka (kako je to vidljivo u pjesmi "Dok mater zove na večeru" Tanje Stupar-Trifunović); to izgubljeno mjesto, van našeg dohvata, postaje tačka koja nas veže za dom koji smo željeli napustiti, i za koji smo uvijek vjerovali da je manji od onoga što očekujemo od sebe i od svijeta.

I, konačno, i ratno i mirnodopsko napuštanje doma podrazumijeva da nakon našeg odlaska i dom i mi nastavljaju da se mijenjaju, i da su te promjene i u nama i u domu utoliko vidljivije jer je kontakt povremen, a postepenost promjene nedostupna našem opažanju. "Ovoga se ja ne sjećam", "ovako nije bilo", "ovo nije bilo ovdje", "gdje je ono čega se sjećam?" i "ko su svi ovi ljudi?" rečenice su koje može izgovoriti i ona koja je iz Sarajeva otišla u London prije dvadeset godina, i ona koja nakon povratka u Sarajevo ponovno, u intervalu od par godina, posjećuje London. I emotivna obojenost tih rečenica također može sadržavati pun raspon od razočaranosti do očaranosti, i, nerijetko, fasciniranu ili užasnutu mješavinu to dvoje.

Kod Saše Stanišića u romanu *Kako vojnik popravlja gramofon*, prvi dodir sa promjenom je dodir koji donosi smrt: junakov djed Refik (a po riječima njegove kćeri, ne djed, već Tugovan, Budala i Gorčin), od tuge za ukinutom željeznicom i patnje zbog iznenada obožavane, a "zapostavljene" Drine, u očaju i pijanstvu se jedne majske noći predaje rijeci:

Baš da ribolovac otkrije njegovo tijelo nizvodno u šašu. Licem pod vodom, nogama na obali - njegova draga Drina dala mu je smrtonosan poljubac,

³ Vidjeti: <http://leksikon-yu-mitologije.net>

⁴ Na takav, istovremeno ironijski i mitologizirani, način Aleksandar Hemon piše o predratnom Sarajevu i o sebi u njemu u *Knjizi mojih života*, i, pogotovo, Saša Stanišić u *Kako vojnik popravlja gramofon o predratnom Višegradu*, tom mjestu koje kao da su u njegovom romanu združenim silama opisali Marquez i Tarantino.

⁵ Danilo Kiš, *Eseji: autopoetike* (Novi Sad: Svetovi, 2000), str. 138-141.

vjenčanje za Tugovana, koji je ispunio samo jedno obećanje. Lijepo se uparadio za to vjenčanje: nosio je uniformu s amblemom željeznice. Koli-ke li je noći tražio smrt, sve do tada nemajući hrabrosti da je nađe, nikada nije držao glavu dovoljno dugo pod vodom kako bi Drina postala njegova jedina i zadnja suza.⁶

To tijelo u Drini djeda Refika nagovještaj je drugih tijela koja će kasnije plivati Drinom, i očaja onih koji će ostati nakon masakara; a figura ribolovca nagovijestiće nadu, ma koliko nepouzdanu i krhku, za one koji prežive.

U vjerovatno najviše lirski intoniranom poglavlju romana, dječak Aleksandar, iz vremena prije rata, na Drini peca ribu, gleda i sluša sokola u letu, i razgovara sa rijekom o smrti djeda Refika i o tome bole li je udice, dvoumeći se da li da pita smeta li joj brana i u kakvim je stvarno odnosima sa Rzvavom. To se poglavlje završava ulovom mladice koju dječak vraća natrag u rijeku, koja je “pušta da poskoči u luku”.⁷

To je Drina nakon smrti djeda Refika, ali prije smrti djeda Slavka, komuniste i partizana, porodičnog izvora stabilnosti, i dječakovog druga u pripovijedanju i igri (za koga je Aleksandar tog dana želio upecati jednu “poštenu ribu”), i prije 82 trupla koje čika Hasan (skupa sa svojim vječitim rivalom i drugom u svađi, i kasnijom ratnom žrtvom Seadom, svjedok i saučesnik Aleksandrovo najvećeg ribarskog podviga, ulova ogromnog soma, koji, baš kao i mala mladica, završava nazad u rijeci, na slobodi⁸) pod prisilom “sahranjuje” u rijeku prije nego što se i sam baci u nju.⁹ To je Drina za koju, sa jasnom sviješću o punom rasponu tuge i radosti koju ona daje, Aleksandar ostaje vezan, i zbog koje ostaje vezan za Višegrad, uprkos tome što je u izbjeglištvu u Njemačkoj postao “dobar primjer za integraciju”,¹⁰ a u Višegradu, po riječima njegovog starog znanca Zorana, “stranac”, i to stranac koji zbog toga treba da “bude sretan”.¹¹ Ta veza sa rijekom, opasnom, “bezobraznom”, čijim obalama i tokom “bezbroj ratova je prošlo, svaki gori od drugog”¹² koja nosi trupla i u koju se vraćaju ulovljene ribe, i koja svojim tokom simbolizira promjenu i neuhvatljivost, nepostojanost doma, istovremeno je model obnavljanja veza. Pecanje u njoj je uzor kome će se Aleksandar okrenuti kada postane potrebno, strpljivo i pažljivo, saku-piti sve pogubljene veze sa ljudima i mjestima rodnog grada, i kada postane neizdr-živa odvojenost od izgubljene drugarice iz rata, djevojčice Asije (“one koja donosi mir”), sestre na jedan dan, kada ju je trebalo odbraniti od srpskih vojnika spretnom laži i promjenom imena.¹³ Posljednja scena romana, u kojoj se Aleksandar “utapa” u “vlastitoj Drini od kišnice” dok pokušava da raspozna da li je ženski glas koji ga je

⁶ Saša Stanišić, *Kako vojnik popravlja gramofon*, prev. Hana Stojić (Sarajevo: Buybook, 2009), str. 18-19.

⁷ Ibid., str. 200.

⁸ Ibid., str. 174-176.

⁹ Ibid., str. 268.

¹⁰ Ibid., str. 145.

¹¹ Ibid. str. 265.

¹² Ibid., str. 197-199.

¹³ Ibid. str. 106-107.

nazvao na telefon glas izgubljene i očajnički tražene Asije, u sebi sadrži sve i suptilne i barokne kontraste ovog romana: ljubav i smrt, očaj i nadu.¹⁴

Fluidnost rijeke, njena ljepota, opasnost, neuhvatljivost, nezadrživost, kao i osviještenost i opreznost (slične dubokoj koncentraciji koji Stanišić opisuje u scenama pecanja) s kojom je se mora voljeti ako se ta ljubav želi preživjeti, svoju paralelu nalaze u iskustvima onih koji su napustili jedan dom u potrazi za drugim, pod bilo kojim okolnostima. To je iskustvo, kao što sam već nagovijestila, ako mu pristupimo otvorenog uma i spremnih čula, imanentno književno. I na sličan način, otvorenog uma i spremnih čula, uz pristanak na mogućnost da se utopimo u očaju ili nadi, treba čitati priče onih koji su kroz njega prošli.

¹⁴ Ibid., str. 299.

Elvis Ljajić

Dom je tamo gdje neko primjeti da te nema

And while it is true that literature and history contain heroic, romantic, glorious, even triumphant episodes in an exile's life, these are no more than efforts meant to overcome the crippling sorrow of estrangement. The achievements of exile are permanently undermined by the loss of something left behind forever.

Edward Said, Reflections of Exile

Ne tako skoro, George Steiner je predložio *perceptivnu tezu da je čitav žanr zapadnjačke književnosti dvadesetog vijeka „ekstrateritorijalan“, literatura egzila i o egzilu, simbolizirajući period izbjeglica.*¹ On kaže: *Čini se prikladnim da bi oni koji stvaraju umjetnost u civilizaciji kvazibarbarizma, koji je proizveo toliko ljudi bez doma, trebali i sami biti pjesnici beskućnici i lugalice kroz jezik. Ekscentrični, povučeni, nostalgični, namjerno nepravovremeni.*²

Aleksandar Hemon je bosanskohercegovački pisac koji živi i radi u SAD. Ne bi ništa manje tačno bilo kazati kako je on američki pisac bosanskohercegovačkog porijekla. Ovaj dualitet zapravo suštinski oslikava sve ono što se o pisanju ovoga pisca može reći, stalna *borba* različitih identiteta i njihovo stalno umnožavanje i preklapanje. Drugo poglavlje romana *Projekat Lazarus* Hemon započinje ovako: *Ja sam umjereno lojalni građanin par država. U Americi – toj razumnoj zemlji – tračim svoje pravo glasa, nevoljno plaćam poreze, dijelim život sa ovdašnjom ženom, i s teškom mukom prisiljavam se da ne zazivam bolnu smrt idiotu predsjedniku. Ali, također posjedujem i bosanski pasoš koji rijetko koristim; u Bosnu idem na mučne odmone i sahrane, i oko 1. marta, zajedno sa ostalim Bosancima u Chicagu, ponosno i skrušeno slavim naš Dan nezavistnosti, uz prigodno svečanu večeru.*³

Jedan od glavnih likova romana, Vladimir Brik, prvim pojavljivanjem u romanu se konstituiše kroz složenost svog identiteta, koji se kroz roman sve više i više usložnjava. Na početku, kako se vidi u citiranom pasusu, Brik je Amerikanac, sa svim dužnostima, pravima i obavezama koje ima američki građanin. Isto tako, on je i Bosanac, ali ni jedan od ta dva *identiteta* nije dominantan. On je jedno ili drugo

¹ Edvard Said, *Reflecions on Exila and Other Essey* (New York: Granta, 2000).

² Ibid.

³ Aleksandar Hemon, *Projekat Lazarus* (Zagreb: VBZ, 2009), str. 18.

u zavisnosti od konteksta, od situacije u kojoj se nalazi, od drugih likova sa kojima se susreće, komunicira ili koje izbjegava. Kao dva lika, dvije opozicije u odnosu na koje se Brik formira kao lik i između kojih sve vrijeme balansira, su njegova supruga Mary, Amerikanka, razumna i školovana, i lik njegovog prijatelja iz školskih dana, Rora, Sarajlije sa bujnom maštom i talentom za pripovijedanje, avanturistom. Između te dvije *krajnosti* se nalazi Brik, koji se svjesno trudi da bude bliže prvoj, ali ga podsvjesno stalno približava drugoj.

Dobijanje stipendije za istraživanje života Lazarusa Averbacha je prekretnica u njegovom emigrantskom životu. Brik, istražujući porijeklo Averbacha zapravo traži svoje porijeklo. Putovanje u Modaviju i Ukrajinu treba Briku zbog njega samoga više nego što mu treba za ispisivanje storije o Averbachu. Tražeći Averbachove pretke, susreće se sa svojim precima, sa historijom (ili bi bilo pravilnije reći: sa prošlošću) koja nije ništa više Averbachova nego li Brikova, sa kulturama koje su im obojici tako daleke da se u njima ne mogu prepoznati ni jedan ni drugi. Sa Brikom putuje i Rora, koji je otjelovljenje svih onih mitova i stereotipa koji su se ustalili o Sarajlijama i sarajevskom duhu osamdesetih godina prošlog stoljeća, koji stalno podsjeća Brika i čitaoca na sarajevsko Brikovo porijeklo, na onaj dio Brikovog identiteta koji je postao tek dio legure, miješajući se sa novim, američkim identiteom.⁴ Isto tako, postavljen tik uz Roru, jasnije se vide i osvjetljavaju promjene i odmaci od tog Brikovog (sarajevom determiniranog) identiteta. Rora je i dalje, poput stroja programiranog da djeluje po zakonitostima njegovog *predratnog* života, djeluje i ponaša se kako se uvijek i ponašao. Njegov karakter ostaje nepromijenjen, uprkos promjenama situacija u kojima se nalazio.

Sudbine Brika i Averbacha su zapravo dvije krajnosti imigrantskih sudbina. Obojica dolaze u Ameriku bježeći pred fizičkom opasnošću, koje su uzrokovale ideologije koje su ih označile kao drugačije, neprijateljske, kao legitimne mete za istrebljenje. Žele da postanu pisci i da od toga žive. Žele da žive životom dostojnim čovjeka. Između njihovih priča je distanca od sto godina, ali je jasno da se, uprkos tome, njihove priče ne razlikuju previše, da je uspjeh Brika prije čudni splet srećnih okolnosti nego rezultat stvarne promjene društva ili otvorenosti prema drugom i drugačijem.

Postavljajući ih jednog pored drugog, Hemon vješto pokazuje svu sličnost, svu srodnost priča Averbacha i Brika, ali i njihove razlike. Pripovijedajući tako da im se sudbine neprekidno prepliću, pri tome ne koristeći isključivo sličnost egzistencijalnih situacija u kojima se nalaze, već i imena likova koja se pojavljuju u obje storije (Rorin prijatelj Maron džeparoš, Averbachov najbolji prijatelj Isador Maron, Vladimir Brik i Averbachov učitelj engleskog jezika Brik, prostitutka iz Rorine priče Francesca i brod kojim je Averbach došao u Ameriku „Francesca“...), Hemon postiže to da ove dvije priče o imigrantima djeluju kao jedna neodvojiva cjelina. Ta cjelina, ta zajednička imigranstska priča, je priča o tugi. Kroz svako poglavlje roma-

⁴ „Ja sam između kultura, sto nije prazan prostor, nego prostor preklapanja, gdje se desavaju čudne i nepredvidive stvari, gdje se mijesaju udaljena iskustva i stvaraju novi, fluidniji identiteti.“ (*Kako sam postao profesionalni pisac*, Aleksandar Hemon, BH Dani, 19.11.1999.)

na se provlači, u svakoj epizodi se prepoznaje, i postaje sve jača i dominantnija kako roman odmiče. Nakon susreta sa Rorom, Brik razmišlja: *Ovo mi se stalno dešava: nalijećem na ljude koje sam poznavao u svom prethodnom, sarajevskom, životu. Zagre-nemo se od iznenađenja; izljubimo se ili potapšemo po leđima; razmijenimo osnovne informacije i tračeve o zajedničkim poznanicima; čvrsto obećamo da ćemo se uskoro vidjeti ili ostati u kontaktu. Nakon toga, uvijek me obuzme navala nepodnošljive tuge, jer mi istog trenutka postane jasno da šta god nas je nekad povezivalo sada je gotovo potpuno nestalo; mi se samo ponašamo kao prije, odrađujemo ritual prepoznavanja i pravimo se da je samo nemar kriv što smo se pogubili. Stari film zajedničke prošlosti raspadne se pod svjetlom novog života.*⁵

Jasna je distinkcija koju osvješćuje Brik u ovom odlomku, podjela života na stari, sarajevski, i novi, američki. I ta distinkcija je jasna ne samo njemu, već, čini se, i njegovim zemljacima, bivšim prijateljima, koji su, kao i on, *otrgnuti od svojih korijena*. Taj osjećaj, ta spoznaja gubitka dijela svog života, izaziva tugu. Ta tuga se ne odmiče ni na trenutak od onoga ko je osjeća, ali joj se mijenja intenzitet. Iz Brikove podsvijesti izbija stalno, na prepad, u najneočekivanijim trenucima, kao onda kada je na konzervi umjesto tuna pročitao tuga: *Jedno jutro sam se u Chicagu odšunjao do kuhinje sa namjerom da napravim kafu. Prosipajući kafu posvuda, kao i obično, spazio sam u čošku konzervu sa cvrvenom naljepnicom na kojoj je pisalo TUGA. Da li je mogiće da tuge ima toliko da su je počeli pakovati u konzerve i prodavati? Osjetio sam kako mi se u stomaku stvara bolna guta, prije nego što sam shvatio da ne piše TUGA nego TUNA. Međutim, bilo je prekasno, tuga je sada postala tamna materija u mrtvoj prorodi oko mene: posude za sol i biber; tegla meda; kesa sušenog paradajza; tupi nož; štruca sasušenog hljeba; dvije šolje za kafu, prazne. Dva glavna izvozna proizvoda moje domovine: ukradeni automobili i tuga.*⁶

Svi likovi u romanu su egzilanti. Neki od njih su fizički u egzilu, u Americi, i svakodnevno se susreću sa svim onim što im taj novi, egzilantski život nudi. Neki bivaju prizvani iz zaborava u egzil sjećanja, zauvijek promijenjeni tim prelaskom. Treći, pak, nisu se pomjerali sa mjesta, ali je novi svijet došao njima. Čak i Mary, Amerikanka, irska je imigrantkinja porijeklom, i ma koliko se, možda, činilo da je *oslobođena* te činjenice, ona je bitno određuje.

Taj njihov status u stopu prati i usamljenost, koja, iako nije uslovljena samo egzilom, njime je dodatno naglašena. Brik i Mary su se upoznali na događaju koji je za usamljene ljude organizovao neko. Oni ostaju usamljeni i u braku. Rorina sloboda da bude ono sto jest ima strašnu cijenu, on je sam i usamljen. Sama je i njegova sestra. Maryna majka je na putu da ostane sama. Olga je ostala sama, nakon što je njena majka ostala sama nakon očeve smrti. Isidor ostaje sam, prošvercovan u Kanadu, Iuliana je sama u Kišnjevu, daleko od svijeta kojem pripada.

U tom svijetu usamljenih ljudi, kratom tugom, Rora i Isidor su neophodni. Njih Hemon koristi kao komička olakšanja u mučnim epizodama romana, a takve su sve. Hemon čak i rijetke trenutke sreće i privide idile koristi samo kako bi nagla-

⁵ Aleksandar Hemon, *Projekt Lazarus* (Zagreb: VBZ, 2009), str. 22.

⁶ Aleksandar Hemon, *Projekt Lazarus*, str. 64-65.

sio, pripremio nadolazeći jad i patnju. Prikazuje snove, planove, sanjarenja likova tako jasno i ponekad (namjerno dječiji) naivno, samo da bi dozvolio mučnoj stvarnosti kasnije da ih grublje zgazi, da ih iskasapi do neprepoznavanja, da se cinično nasmije likovima u lice.

Upravo zbog te usamljenosti i tuge koja je prati, likovi nostalgично gledaju u svoju prošlost. Iako ih je nešto iz te prošlosti i dovelo u stanje u kojem ih zatiče roman, oni je idealiziraju, pri čemu ona postaje ona vrsta nostalgije koju Hemon naziva *retroaktivnom utopijom*. Za Brika to je, postaje izvjesno kako roman odmiče, Sarajevo. Za Averbacha to je *Czernowitz. Ta utopija, u Brikovom slučaju, prestaje biti utopijom nakon povratka. Grad, koji je kao utopija, sve vrijeme živio u njemu, nije više njegov grad (pri tome ne mislim na one česte, pseudonostalgичne i nerijetko fašističke tvrdnje To nije ono moje prijeratno Sarajevo), jer je stari Brik, onaj oblikovan Sarajevom i prema Sarajevu, odavno bivši.*

Olga Averbach, najtragičniji lik romana, u mislima pokušava da napiše pismo njenoj i Lazarusovoj majci u Evropi, i ti pokušaji su, čini mi se, najemotivnije tačke romana, koji sa jedne strane pokazuju odnos koji Olga ima sa majkom i Lazarusom, a sa druge strane ispisuje moguće Lazarusove priče, njegove moguće sudbine, uključujući i onu koja ga je zadesila. Sva pisma započinju sa Draga Majko,

Naš Lazarus spava, ali ga iz ovog sna ne možemo probuditi.⁷

Nema lijepog načina da ti ovo kažem: Lazarusa više nema.⁸

Čini se da nikada nećemo umaći jadu. Izgubili smo Lazarusa. Čime smo ovo zaslužili?⁹

Vaše zadnje pismo nas je obradovalo. Mi smo više nego dobro. Ja sam dobila novi posao kao pravna pomoćnica, a Lazarus radi kao reporter za Hebrew Voice. Razmišlja o ženidbi.¹⁰

Lazarus je mrtav, a ja poludjela. Inače smo dobro i često mislimo na Vas.¹¹

Ne znam kako da počnem.¹²

Ovo pismo Vam dolazi iz boljeg svijeta: kad ga primite Lazarus i ja zajedno ćemo Vas čekati.¹³

⁷ Aleksandar Hemon, *Projekt Lazarus*, str. 76.

⁸ Ibidem, str. 76.

⁹ Ibidem, str. 77.

¹⁰ Ibidem, str. 77.

¹¹ Ibidem, str. 79.

¹² Ibidem, str. 81.

¹³ Ibidem, str. 115.

Lazarusov sprovod bio je prelijep. Rabin je govorio o njegovoj dobroti, i stotine njegovih prijatelja bili su tu, planine cvijeća.¹⁴

Mislit ćete da sam okrutna i luda, ali ne mogu više ovo držati u sebi. Lazarus je ubijen kao životinja, bez ikakvog razloga, a opet ga nazivaju ubicom. On – ubica. Zlu nema kraja, i ovdje nas je pronašlo.¹⁵

Morate mi oprostiti zbog onoga što sam učinila, izabrala sam život umjesto smrti. Bog će se pobrinuti za mrtve. Mi se moramo pobrinuti za žive.¹⁶

Iz početaka pisama majci, osim što bi se dalo iščitati ono što se obično naziva fazama žaljenja, vidi se i nedostatak pravog sugovornika tu, u neposrednoj blizini, već se komunicira sa odsutnim. Ne radi se o potrebi da se prenese puka informacija o tragičnom skončavanju člana porodice, već o potrebi da se taj gubitak artikuliše, da se objasni prije svega samom sebi. Lazarus je očito povezan sa svojim biblijskim imenjacom; Lazarusov nestanak iz groba (tako što ga ukradu i prodaju studentima medicine) za neke stanovnike Chicaga iz ovog romana, predstavlja ponavljanje priče o Lazarovom uskrsnuću. Međutim, ništa manje uočljiva nije veza Olge i sestre biblijskog Lazara i to upravo preko njihovog odnosa prema smrti. Do jedne faze njihovi se odnosi poklapaju. Kako Olga Averbach živi u strašnom, brutalnom, hladnom svijetu, u kojem čuda odavno nisu moguća a Bog postoji samo kako bi se upotrijebio protiv onih koji vam iz ovog ili onog razloga ne odgovaraju, njoj je uskraćeno da joj se brat vrati. Ona se (ponovo) mora pomiriti sa gubitkom, i odabrati život umjesto smrti.

Upravo smrt dodatno uokviruje ovaj roman: on započinje ubistvom Lazarusa Averbacha, završava ubistvom Ahmeda Halilbašića Rore, pri tome oba ubistva ostaju nerazjašnjena, čime se krug zatvara. Kao jedina i neporeciva činjenica ostaje smrt, nepravda je univerzalno načelo, i to je nešto što likovi romana, na različite načine i u različitim fazama svojih života, spoznaju.

Kroz roman se ponavlja, kao mantra, uz male varijacije, rečenica *Dom je tamo gdje neko primjeti da te nema*. Ona direktno upućuje na ono što je osnovni cilj, osnovna ideja, osnovna potreba glavnih likova romana: pronaći mjesto koje ti je dom. Ali, ono u sebi sadrži i implicira još jednu činjenicu, a to je odlazak sa tog mjesta; da bi neko primjetio da te nema, tebe mora tu nemati. Tako ova mantra zapravo postaje kletvom, postaje prokletstvo gubitka doma, uz cinični blagoslov spoznavanja gdje ti je dom.

¹⁴ Ibidem, str. 121.

¹⁵ Aleksandar Hemon, *Projekt Lazarus*, str. 136.

¹⁶ Ibidem, str. 215.

Alma Lazarevska

Apsolutni sluh

*To many things I've said the word that cheats
the lips and leaves them parted (thus: prash-chai
which means "good-bye")*

Vladimir Nabokov je prvu pjesmu napisao 1914. godine. Tako stoji u knjizi proze s uskličnikom u naslovu. Na porodičnom je imanju, *daleki rat se valja*, a on piše svoju prvu, zapravo svoje prve pjesme. Živi u domu u kojem se govori engleski, ruski i francuski. Otac nije ponosan što mu je sin prvo počeo pisati i čitati engleski, te nije zgoreg reći: Nabokovljeva prva pjesma je napisana na ruskom jeziku.

O prvoj Nabokovljevoj pjesmi napisanoj na engleskom jeziku saznajemo iz jednog njegovog pisma: "Pomalo postideno priznajem da sam napisao svoju prvu pjesmu na engleskom." Krupni Nabokov pravi djevojački *kniks*. Parodijsko podražavanje tona pansionatkinje je zaokruženo informacijom da je mjerodavna osoba pjesmu ocijenila sa: *slatkiš*. Sličici u prilog ide urednička odluka da Nabokovljev *début* bude u božićnom izdanju časopisa.

Dakle, u vrijeme kada odasvud bruji: *Jingle Bells*. Nabokov je u Americi, čak u gradu u kojem je rođen autor famozne božićne pjesmice. Dvadeset sedam godina je prošlo od prve ruske pjesme. Prvu je englesku, evo, napisao dok se u Evropi *valja* drugi *daleki rat*.

Bezmalu u isti dan, iduće godine, Nabokov istom adresatu opet nešto *priznaje*. “Neizlječivo patim otkako mi je predsjednica jednog ženskog kluba u kome sam čitao svoje stihove lirski iskeženo rekla: meni se najviše dopao taj iskvareni engleski.”

Pati i supruga. Njena upala pluća zahtijeva još dvije sedmice mirovanja u bolnici. Detalj je zgodan jer uspostavlja simetriju, a simetrija ispostavlja pitanje: ko će prije ozdraviti? Na piljarskoj vagi: čija je patnja veća? Izlječiva? Sa stanovišta medicine, Verina pneumonija ima bolje prognoze. Nabokov američkom prijatelju dopisuje: “Gorko ti zavidim na prisnosti s engleskim riječima, na tome kako ih preturaš, te mi se čini besmisleno što ti šaljem pjesmu.”

Opet, dakle, pjesma na engleskom jeziku. Zadržimo se kod prve. Privučeni naslovom. *Softest of Tongues*.

Ključna riječ u njoj, premda napisanoj na engleskom jeziku, je ruska. Djeluje kao rupčić kojim se maše iz vagona dok ga lokomotiva nepovratno odvlači. Iz perspektive američkog čitaoca – ruska je riječ prepreka na putu.

Da bi je pročitao kako treba, valja mu se potruditi. Američkom čitaocu. Valja mu pojmiti da osim engleskog postoji i neki drugi jezik.

Ako nam je tek do doslovnosti, ova je riječ mogla biti zamijenjena drugom ruskom riječju. Ali tada bismo izgubili specifično ruski zvuk. Izgubili bismo i rimu. I mnogo šta bi bilo drugačije. До свиданья или прощай. *Do svidaniya* ili *prashchai*. Priznaju li pjesnici sinonime, osim kao nužno zlo?

Htjelo se da je jednako u božićno vrijeme (28. decembra 1925) napisana pjesma s baš tim *sinonimskim*. Čak tri До свиданья u prilično kratkoj pjesmi. Pjesmici. U paraistoriju književnosti uknjižena kao *krvlju pisana*. Doslovno – krvlju. Ono kad zarežete kožu pa u tečnost koja se pojavi, zamočite vrh pera. Potom se autor objesio. Nabokovljeva je proza prepuna aluzija na književne činjenice. U Nabokovljevom posljednjem romanu pisanom na ruskom jeziku naići ćete na ironično intoniranu *esininovska osen* što je poslije kako-tako na engleski prevedeno sa *autumn scenes a la Esenin*. Bio je i Jesenjin u New Yorku. (*Poslije su me po salonima vodili, a ja sam im raskalašne pjesmice pjevao.*) Prije Nabokova. Interes za ovu rusku egzotiku će brzo splasnuti pa će nakratko, opet, oživjeti kad prođu mnoge godine. U izvještaju-presudi (№ 2028) iz jula 1992. stoji da je mikrospektralna analiza potvrdila – posljednja Jesenjinova pjesma je napisana krvlju. Pjesmici se više ne može zamjerati izvjesna tautološka pretjeranost. Jeste da su tri *do viđenja* na tako malom prostoru, ali, zaboga – krvlju pisani.

Do viđenja je, kod Jesenjina, upućeno *drugu*. U mnogim su rastancima koji završavaju *pod stolom* ovi stihovi evocirani kao zdravica.

Nabokovljevo *zbogom?* U američkom slikovničkom izdanju Nabokovljeve prve pjesme pisane na engleskom jeziku danas se kočopere fotografije nekretnina. Kuća u petrogradskoj Maloj morskoj. Roždestveno imanje.

U pjesmi se kao adresati kojima je upućena riječ *prash-chai* pominju... *many things*. Mnogim stvarima je upućeno Nabokovljevo *good buy*, a na najnježnijem (najslađem, najmekšem) jeziku.

Furnished flats. Ipak nekretnine? Ne. *Furnished flats* su iznajmljeni stanovi. Dakle, ne rastaje se Nabokov od onog što je *imao*.

Pod *mnoge stvari* nabraja:

Novels interrupted by the din of tunnels, annotated by quick trees, abandoned with a squashed banana skin.

Ko je čitao u vozovima i bivao prekidan hukom tunela, i kome su se stabla koja promiču utisnula u svijest kao piktogrami, komentari, zabilješke na margini, ko je u panici da stigne do izlaza, uz zgnječenu koru banane (jer, banana je praktičnija od sendviča – nemarni prema jelu a zadubljeni u knjigu, ako se baš mora, jedu bananu) ostavljao i nedočitanu knjigu – njemu će se odmah kazati. Oni drugi neka uključe maštu i logiku.

A onda se lirsko *ja* obraća i toj riječi, i jeziku kome pripada. Obukavši se u engleski jezik, pjesma se obraća ruskom jeziku. Otprilike: A sada i ti moraš otići, moramo se rastati, najnježniji (najmekši, najsladi) od svih jezika, moj, istinski, moj...

Da nije riječi *tongues*, pomislili bismo da se Nabokov obraća ljubavnici. I u onom pismu gdje ispovijeda *gorku zavist*, konotacije su slične (*prisnost* a onda *premetanje* koje može biti i ljubavnička gimnastika). Pjesma završava konstatacijom da nakon rastanka predstoji da *grope for heart and art*. Srce i umjetnost se ovdje rimuju. U ruskom – ne. Eto se ponešto dobro može dobiti i u jeziku koji koristimo mimo ljubavi. *Grope* je glagol koji označava ono pipkanje – ono kad, recimo, provjeravate da li su vam naočale pri ruci, pri tome ne skrećući pogled s otvorene knjige.

Pjesma najavljuje novi početak. Počinjati mu, Nabokovu, valja s *clumsy tools of stone. S nezgrapnim kamenim alatom*. To je Nabokov, majstor filigrana, u Novi svijet došao da se u kameno doba vrati.

Useljenički fajl je u slijedu pitanja na koja je trebalo odgovoriti, sadržavalo i ono o poligamiji. U Nabokovljevom slučaju od frivolnog je značaja mogućnost da se ovdje šeretski namigne. Pitanje o poligamiji je suštinskije naslonjeno na ono o jeziku. Formular pita: Govori? Čita? Piše? Nabokov je pod svako od ova tri pitanja upisao: francuski, engleski, ruski. Tim redom. Formular je popunjavao u Parizu.

Irina iz Čehovljeve *Tri sestre* u nabrajanju šta sve zna, pominje i talijanski jezik, što u ruskoj provinciji jeste šesti prst. Nije baš tako sa Nabokovljevim ruskim u Americi. Hvala slavističkim katedrama. Moći će od ruskog jezika zarađivati. Kao, uostalom, i od znanja o leptirima. Slavna je emigrantska priča u tom smislu kao svaka emigrantska priča: pita se šta znaš, a ne šta si *imao*.

A u pismima će uvijek pominjati *rusku muzu*. Neupućena osoba u prvi mah bi mogla posumnjati na ženu. Ipak poligamija? Jer, u pismima mu se često omakne: *odavno nije imao odnos s ruskom muzom, uželio sam se svoje lijepe ruske muze* itd. i tome slično.

* * *

Prošlo je šest godina od Nabokovljeve prve engleske pjesme i evo pisma u kojem istom adresatu saopštava da je napisao pjesmu na ruskom jeziku.

“Sto godina nema glasa od tebe. Kako si? Jesi li dobio moju pjesmu na ruskom? Nedavno nam je u posjetu bio Roman koji se vrlo povoljno izrazio o njoj.”

Ni traga ironije u ovom pismu. A *sto godina* je iskrena hiperbola. Presporo prolazi vrijeme u čekanju. Ima u ovome početku pisma nešto od ustreptalosti mladca.

Kome je 48 godina. Adresat je pjesmu, po svojoj prilici, dobio i nije Nabokovu odgovorio. Nije smatrao da je stvar *emergancy*. A Nabokov čak i ne glumi nehaj. Ne karikira pansionatski *kniks*. Za svaki slučaj, adresatu sugerira da se neko već "povoljno izrazio o njoj". Da je Nabokov ovdje uključio ironijski ton, stajalo bi da ga je neko *potapšao*.

U istom pismu, nekako usput i pri dnu, Nabokov obavještava da piše roman čiji je naslov *The Kingdom by the Sea*.

* * *

A sad napravimo skok. Skakač je bitna figura u Nabokovljevoj prozi.

Sa skakačem smo stigli do ove tačke: onaj roman je odavno završen. Pomenuti naslov je bio larva. Leptir je *Lolita*. Nabokov je slavan. Zapravo – i mrtav. Te se neko dosjetio: prevesti jednu Nabokovljevu rusku pjesmu. Iscijediti još koju kap iz već iscjedenog agruma.

Treba da je prevede jedan Rus. Slavan Rus. Pjesnik. U egzilu. Sve dosjetka do dosjetke. I poželjna ilustracija poželjnog kontinuiteta.

Namjestilo se da ga poslije, u nekom od dugih razgovora koje su povremeno *on the record* vodili, tog novog *Rusa u egzilu*, sagovornik upita šta je osjećao dok je prevodio Nabokovljevu pjesmu.

Baš tako: Šta ste osjećali?

Upitani (kad je kod predstavljanja, on je volio reći da je: Jevrej, ruski pjesnik, američki državljanin) odgovara: "Prvo, potpuno odvratnost prema onome što radim, jer je kvalitet pjesme bio veoma nizak. Nabokov je po mom mišljenju pjesnik kratkog daha."

Tu je i brzopotezno *ali*:

"Ali je zato izvanredan prozni pisac."

Pa se (*ali* je ovdje baš *kratkog daha*) vraća Nabokovljevom *kratkom dahu*:

"Kada su mi predložili da prevedem Nabokovljevu pjesmu bio sam protiv... ali su oni insistirali iz ne znam kojih razloga. I odlučim, kad je tako, učiniću šta ja mogu. I mislim da sad na engleskom ta pjesma zvuči mnogo bolje nego na ruskom. Za nijansu manje banalno. I možda je uopšte bolje prevoditi drugostepene pjesnike i drugorazrednu poeziju kao što je Nabokovljeva. Zato što se u manjoj mjeri osjećaš kako da kažem... odgovornim. Lakše je imati posla s takvom gospodom."

Zapamtimo, za sada, riječ *gospoda*.

Nabokov i prevodilac njegove ruske pjesme (*Demon*) se nikada nisu sreli. Sretanja se mogu ostvarivati i posredstvom pisama. Nisu ni tako.

Prevodilac Nabokovljevog *Demona* na engleski jezik rođen je u Nabokovljevom rodnom gradu. One godine koja je u Nabokovljevoj biografiji zabilježena kao jedna od prelomnih. U jednom od onih dana kada je Nabokov na brodu. Prelazi okean. Nabokov se otisnuo ka Novom kontinentu, a u njegovom rodnom gradu se rađa budući prevodilac *Demona*. Daleko od toga da mu je Nabokovljevi *Demon* bitna stavka u biografiji. Ali ih je baš on doveo u skicu o dva pjesnika rođena u istom gradu, strpana u istu fioku - pisci u egzilu. Fizički čak slični. Ovaj drugi je izjavljivao kako

je bio fasciniran Beketovim i Odnovim licem, a zapravo je ličio na Nabokova. Baš ličio. Fizički. Fizika-metafizika... samo ograničeni znaju gdje im je granica.

Nabokov isplovlja iz francuske luke 19. maja 1940. U njujoršku luku stiže 27. maja. U njegovom rodnom gradu građanka Marija Volpert 24. maja rađa sina. Muž joj je, Aleksandar Brodski, već na frontu. Vratit će se tek 1948. Jedan od onih sretnika koji, rečeno budućim riječima njegovog sina, nije *legao pod zemlju*.

Nabokov, za razliku, recimo, od Singera, ne opisuje emigrantsko prelaženje okeana. Da se poslužimo Singerovim tekstom? Biće i za to čas. Ovdje otkinimo list iz jedne knjige što će je sin Marije Volpert i Aleksandra Brodskog napisati.

Voda je vrijeme. Putovanje po vodi čak i na kratke udaljenosti ima nešto primordijalno. Čovjek osjeća da ne bi trebao biti tu... voda remeti načelo horizontalnosti. Ma koliko bila čvrsta paluba, na vodi ste oprezniji nego na suhom, sva su vam osjetila izoštrijenija... kao da ste neka vrsta kompasa. Na vodi vam osjećaj za drugog postaje izoštrijeniji istančaniji, pojačan zajedničkom i istodobno uzajamnom opasnošću.

* * *

Šta se s malim Brodskim, kome su dali ime Josif, dešavalo u vrijeme kada je Nabokov najavio svoju prvu pjesmu na engleskom? Teče prvi mjesec opsade Lenjingrada. Potrajaće opsada do januara 1944.

Kada ga se bude pitalo o opsadi, Josif Brodski će reći:

Jednu scenu pamtim veoma dobro. Mati me vuče na sankama po ulicama zavejanim snijegom. Veče, zraci reflektora šaraju po nebu. Mama me povlači pored prazne pekare. To je negdje oko Saso-Preobraženske crkve, nedaleko of naše kuće. Eto, to je djetinjstvo.

U nekoj igri slagalice moglo bi se dokučivati šta je bilo s Brodskim dok je Nabokov ovo ili ono ... tih godina.

Šta jede mali Josif čija se starost još uvijek odbrojava mjesecima, dok je Nabokov već uknjižen kao pisac romana *Stvarni život Sebastijana Najta*? Zanimarićemo govorkanja o slučajevima kanibalizma u lenjingradskoj opsadi, pa navesti da je Brodski zapamtio kada je jeo prvu kiflu. Bilo mu je šest godina. Postavili su ga na sto i dali kiflu.

Ovo je dobar prilog relativiranju, propitivanju *stvarnosti*. Kad smo već kod *Stvarnog života Sebastijana Najta*. Stvarni su tetka, majka... još ih ima u publici. Stvaran je sto, stvarna soba, stvaran je mali Josif. Još treba utvrditi da li je kifla stvarna. Od toga zavisi i konačan sud: da li je prizor stvaran. Okupljeni šute i zure u prizor ne bi li povjerovali. Ako i jesu, nakon što je kifla pojedena, može biti da se neko opet obrnuo u skeptika. Da je prizor opet potonuo u nestvarnost. Ali je, Bogu hvala, mali Josif još uvijek stvaran. Preživio je kiflu. Preživio taj iznenadni napad nestvarnosti.

Puže li ili već hoda Josif u aprilu 1941? Tada, naime, američki prijatelj opominje Nabokova: "Strahujem da će vas tamo nešto začarati da se nikada ne vratite. Jedna od najgorih stvari koja se može desiti talentovanim Evropljanima ... to ti je kao ulazak u Jejtsovu vilinsku zemlju podno Venerinog brijega. Vrijeme je uvijek lijepo pa ostatak svijeta djeluje nestvarno. Dakle, sjeti se istoka s vremena na vrijeme."

Nabokov je dobio ponudu da predaje semestar na zapadnoj obali te ovdje istok prestaje biti Evropa i Lenjingrad, pa i njegova Peterburg varijanta. Istok je sada Istočna obala, Nova Engleska, Boston, Harvard.

Jesu li Brodskom počeli nicati zubi u vrijeme (29. aprila 1941) kada su Nabokovu (*bez dreke, ali je bol nakon djelovanja droge užasan*) izvadili osam zuba. I Brodskom će, kad dođe u Ameriku, izvaditi zube. Šest zuba odjednom. Zubi su, valjda, najstvarniji dijelovi ljudskog tijela.

Nabokov put u Kaliforniju planira ovako: “Krenuću sa ženom, djetetom i tri mreže za leptire.” Dan prije polaska, mreža za leptire se pominje u drugačijem trojstvu: “Sutra krećem za Kaliforniju s mrežama za leptire, rukopisima i novom garniturom zuba.” A Josif troši svoj prvi dan u drugoj godini života. Šta je mogao dobiti za prvi rođendan? U danu kada Vladimir Nabokov prolazi kroz dramu pakovanja, čiji će antiklimaks biti kod raspakivanja. Tada će, možda, u očaju shvatiti da je zaboravio ponijeti neki od četiri toma *Rječnika ruskog jezika* Vladimira Dala ili neku od kocki kojima se voli igrati njegov sin Dmitri.

U pismu s datumom 18. jula piše: “Želim da Hitler i Staljin budu otpremljeni na Uskršnje otoke gdje bi živjeli jedan uz drugog.” Ovdje se potvrđuje njegov stav do kojeg će uvijek držati: protivi se smrtnoj kazni. Ali, nedostaje jasna predodžba: ko da ih otpremi? Kako? Ko da gine? Ko da *legne pod zemlju*?

U septembru obavještava: “Upravo smo se dokotrljali na istok.” Nakon prostora u kome je voz bio što fizika – što metafizika, polako se navikava na svijet u kome caruje automobil. Tih dana precizno opisuje leptira kojeg je ulovio u Velikom kanjonu. S koliko naučenih riječi u to vrijeme raspolaže mali Josif? Tepa li? Zna li u to vrijeme riječ: leptir?

I tako dalje... I tome slično.

Ovo nabiranje u trenu može postati jeftini trik. Ovo uporedno nabiranje – sve se nacrtalo da se zaključa kako je dok je jedan ovo, drugi je ono. Klackalica koja u trenu postaje piljarska vaga.

Prostota voli ovu vrstu vage. Inficiranima prostotom preporučuje se esej Josifa Brodskog: *Tuga i razum*. Nije ovaj naslov krov priči o lenjingradskoj opsadi, nego o jednom od najvećih američkih pjesnika, Robertu Frostu. Propitivanje boli je pod tim krovom.

Uostalom, Brodski voli odmahnuti rukom i citirati jednog Poljaka: “Junak koji je preživio tragediju nije tragični junak.” Josif Brodski je preživio opsadu Lenjingrada. Nije *legao pod zemlju*.

Ipak. Moguće je stići do: ipak. Do: a onda! Do neuralgične tačke pod kojom kljuca nepomirljivost.

Pismo.

U zaglavlju stoji: Montreux Palace Hotel, Oct,14, 1969.

A u pismu:

Dear Mr. Proffer,

Thank you for your letter. the two books, the Brodsky.s poem. “It contains many attractive rhymes,” says VN, “but is flawed by incorrectly accented words, lack of verbal discipline and an overabundance of words in general. However, esthetic criticism

is would be unfair in view of the ghastly surroundings and suffering implied in every line of the poem.”

I am particularly grateful for sending those dungarees. Please tell me how much I owe you.

The two books that come back from Vienna were mailed to you a couple of days ago.

Karlinsky paid us a visit a week ago. We had interesting and amusing talks with him. He is a very brilliant and learned man, says VN.

Our very cordial greetings to you both.

(Mrs. Vladimir Nabokov)

Lako je saznati i ko je mr Proffer, i ko je Karlinsky. Osjećam se obaveznom tek naglasiti da nisam pogrešno prepisala potpis. Zaista je Mrs. a ne Mr. Vladimir Nabokov. To se tako povremeno potpisivala Vera Nabokov. Ne treba objašnjavati ko je VN u ovom pismu. Kada je Vera Nabokov Mrs. Vladimir Nabokov, onda je Vladimir Nabokov VN. Onda Mrs. Vladimir Nabokov prenosi šta je rekao VN. I to u formi upravnog govora. VN *says*, pa navodnici. A u navodnicima ono što bi adresat trebao primiti kao nešto što je Vladimir Nabokov rekao.

A ostalo – neka se čitalac sam potruđi. Mene od samog početka, valjda od prve rečenice, da li po nekom zakonu optičkom, privlače: *those dungarees*. Neuralgična tačka pisma. Da je fotografija, rekla bih: punctum.

Dakle, Josif je Brodski dobio traperice. Tako su se bračni par Nabokov i gospodin Proffer dogovorili? Da on traperice kupi i uruči, pa Nabokovima javi koliko ih to košta. U Lenjingradu jeansa *ni za lijeka*. Ko se ovog dosjetio? Nabokovi ili Mr. Proffer?

Nije da su ostale nezabilježene i neprokomentarisane *those dungarees*. Poneko ih ugradi u dio rečenice u kojoj je riječ: iako. Brodski nije poletno pominjao Vladimira Nabokova. Otuda ovo *iako*. *Iako* mu je poklonio dungarees. Nije baš obavezno ovako formulirano. Ali, kakve god formulacije bile, gdje god se pomenu te pantalone, Brodski i Nabokov, lebdi to *iako*. Napisano ili nenapisano, izrečeno ili neizrečeno. Nekakve nevidljive silnice djeluju ka tom *iako*.

Kad sravnite biografske podatke (na raspolaganju su vam gdje god zađete – intervjui, eseji) Brodski je u to vrijeme bio ono što se u Kabali zove *gola duša*. Ništa o Kabali ne znam. Ali sam o *goljoj duši* čitala kod Singera, tamo gdje opisuje svoj emigrantski put u Ameriku. Stanje u kome se duša nalazi kada je napustila jedno tijelo i očekuje drugo. Tijelo, a ne odjeću.

Kod Brodskog se lako da uočiti specifičan i simpatičan način kako pominje mrtve i odsutne. U razgovorima, makar onim *on the record*, skoro obavezno pomene *Carsko im nebesko*. Duhoviti doprinos fioci sa molitvama za mrtve. Nju ćemo poslije pomenuti. Kada je odsutna ili mrtva osoba (bila) ološ, tek šeretski doda: a sumnjam da je tamo. *Carsko mu nebesko, mada sumnjam da je tamo*. Nabokova nije zapala ova zgodna poštapalica. Nekako baš postane uočljivo. Djeluje diskriminirajuće. Zašto je Nabokov ovdje izuzet. Paradoksalno, djeluje da je pošteđen, a zapravo je diskriminiran. Kad prvi put pomene Nabokova bez tog *carstva nebeskog*, baš i nije uočljivo. Ali, drugi put... pa treći... pa četvrti... Onda se vratiš da provjeriš od prvog

ka posljednjem. Vidi, stvarno, samo kod njega nema. Dočim se, kako god sagovornik nabaci Nabokova, Brodski trudi da Nabokova pristojno izbjegne. A onda, kada je sagovornik u svojoj neosjetljivosti, a zapravo kratkovidnoj dobronamjernosti, prešao granicu preko koje bi svako ponavljanje odvelo u svojevrzni teatar apsurdna, Brodski uzvraća. Tautološko svrdlo radi skoro kao stomatološka bušilica.

Sagovornik se raspričao o umjetnicima u egzilu, te u dva-tri navrata kao ključni egzemplar pominje *trojku*: Stravinski, Nabokov, Balančini. A Brodski, iznebuha i netipično (on nije zainteresiran da cijedi kapi iz egzilantskog agruma – do posljednje kapi – on ga zapravo nikako i ne cijedi) odbrusi:

“Ja čak za razliku od izuzetne gospode koju ste spomenuli, nisam želio da odem iz Rusije. Mene su na to natjerali. Ja sam Brežnjevu Leonidu Iljiču tada napisao da bi bilo bolje da mi dozvole da učestvujem na književnim večerima u otadžbini makar kao prevodilac. Nisu mi dozvolili.”

Majstor riječi, i kada *iskoči iz šina*, i kada mu *na uho* svrdla stomatološka bušilica ili dosadna muha, majstor je. Moglo je samo: Brežnjevu. Ali, Brodski izgovara puno ime i prezime, pride patronim. Brežnjevu Leonidu Iljiču. Tri za tri! A s tim Iljič na kraju! Uzgred, Nabokov bi mu, da je živ, zahvalan bio na tom izbavljenju iz trolista. Zarobljen je, ni kriv ni dužan, u njemu. I sam nesklon cijedenju emigrantskog agruma, zapravo kore. Brodski ga, evo, oslobađa, ali mora otpjeti modricu. Nabokov je, uostalom, mimo - do otužnosti u biografiji isticanoj –sklonosti leptirima, upražnjavo boks. Nina Berberova bilježi scenu kada u pariškom emigrantskom stanu Vladimir Nabokov i sin mu, Dmitri, boksuju.

Daleko je od akademskog vokabulara, ali baš bude trenutaka kada je jedini mogući odgovor: kad me već vučeš za jezik, evo da ti kažem! A Volkov, sagovornik Brodskog, je, doduše, dobrih namjera. Ali, ovdje je dobronamjieran na tup, pritup, način: da *sve složi i posloži*. I uporno ga u toj prituposti – tuposti *vukao za jezik*. Utrpavao ga, Brodskog, u fioku. Zapravo, htio mu čast učiniti nudeći mu mjesto u uzvišenoj fioci, s najuzvišenijim *umjetnicima u egzilu*. A lijepo mu je Brodski, usput i bez dramljenja, drugom prilikom rekao -sažeo u genijalnu sliku:

U Sabornoj crkvi Preobraženskog bataljona Njenog Carskog Veličanstva u kripti je bilo sklonište te me je majka za vrijeme vazdušnih napada držala u velikoj fioci u kojoj su stajale molitve za pokojnike.

Ko bi se poslije ovoga usudio Brodskom ikakvu drugu fioku ponuditi! Carstvo mu nebesko.

A Nabokov? On u jednoj knjizi pominje “emigrantskog psa u zakrpanom i loše skrojenom kaputiću”. Čak mu opisuje ponašanje, narav. Divna, živa slika. Slika nemušte boli. Eto, postoje i emigrantski psi. Osim što postoje “pisci u egzilu”. O njima je Nabokov znao pisati s najfinijom (samo)ironijom.

* * *

E sad opet skakač. Do teksta.

“Mršavi bljedoliki dječak okrugle podšišane glave i blistavih sivih očiju. Sin rastavljenih roditelja, bez učitelja koji bi se za njega brinuo, gradsko dijete bez ladanjskog doma. Divio se Andreju Bolkonskom.”

Ovo je uvodni opis rođaka Jurja. U knjizi sa usklikom u naslovu. Može se tih nekoliko stranica izdvojiti kao zasebna priča od koje vam se pomjera tlo pod nogama. Zapravo, zbog koje se ukopavate u tlo pod nogama. Kao kad stojite uz grob, netom zatrpan, i stojite i stojite, i stid vas je i pomisliti da se pokrenete dok tu, pod zemljom, leži taj ko leži.

Nabokov opisuje naročitu igru koju su upražnjavali kao dječaci. Naizmjenično, jedan legne pod gvozdenu ljuljačku, a drugi se na ljuljački snažno otisne. Igra je ostala kao trajno zapamćen ispit: do kojih se granica može... i jesu li svakome date iste granice.

“A onda tri godine kasnije kao konjički časnik u Denjikinovoj vojsci on je ubijen u borbi sa Crvenima na sjevernom Krimu. Vidio sam njegovo mrtvo tijelo u Jalti. Cijeli prednji dio lobanje je bio potisnut unatrag djelovanjem brojnih metaka. Da sam bio dovoljno sposoban da mu napišem epitaf, bio bih sve povezao riječima bogatijim nego što ovdje mogu skupiti - da su sve emocije sve misli u Juriju bile vodene jednim darom: osjećajem za čast, sa stajališta etike ravnom apsolutnom sluhu.”

Je li Nabokov tvrdio da je i on imao taj apsolutni sluh? Nije. Tačka.

“Nabokov je hodač po žici, Platonov je onaj koji osvaja Monteverst.”, kaže Brodski u jednom predavanju, gle slučaja, pred američkom publikom. Iz ovoga ne možete saznati koga je Brodski kao proznog pisca više volio. Jer su i hodanje po žici i osvajanje Monteveresta... hej! Ipak, iz drugog konteksta, saznajemo da je više volio Platonova, da mu je srce više bilo uz osvajače Monteveresta. U nekim drugim tekstovima Nabokov jeste hodač po žici, ali tamo gdje oživljava lik rođaka, ne osvaja, doduše, Monteverest, nego grobnu dubinu. Otvara grob u vjeri da se tamo još može naći živo srce. Uspijeva. Oživljava onoga ko je *legao pod zemlju*.

Nije slučajno majstor Nabokov u ovom parčetu teksta pomenuo Andreja Bolkonskog kome se Jurja *divio*. Andrej Bolkonski je od onih likova uz koje ide riječ smrt. Smrt Andreja Bolkonskog.

* * *

Vrijedi zanemariti ko je pjesnik, a ko prozni pisac, pa na trenutak Brodskog i Nabokova čitati paralelno. Dva pjesnika ili dva prozna pisca. Svejedno. Dva registra, dva postupka, dvije Rusije, a i jedno i drugo – majstorstvo. U jednom trenutku, da li sam subjektivna, imam potrebu reći: Brodski se ovdje pokazao kao veći majstor. Ne navijam zbog onih pantalona ili zbog malo presuhog Nabokovljevog profesorskog dociranja: kako se malo dobrih pisaca iščahurilo iz lenjingradske opsade, dok na drugom kraju kosmosa Brodski kaže: ipak je dvadeset miliona leglo pod zemlju.

Evo, dakle.

Kod Nabokova je to u dijelu 2(IV). Počinje sa: “Ne samo da moja majka nikad nije navraćala u kuhinju i prostorije za služinčad već su oni bili jednako udaljeni od njezine svijesti kao da živi u hotelu. Dok otac naručuje obroke za sljedeći dan moja je majka rastreseno klimala glavom i pravila kiselo lice.”

U Nabokovljevom se tekstu ovome skoro pa odaziva dio numerisan šesticom. O majci i kuhinji: “Moja je majka tu provela četvrtinu svog života... i nikada više

neću vidjeti kako se otvaraju vrata i kako uplivava u sobu noseći nam ručak, večeru, čaj ili kolač.”

Opis kuhinje, majčini pokreti, lice, kosa – zapravo o njegovoj majci najviše saznajemo u ovoj sceni – dopiru do onog nivoa stvarnosti gdje ih više ništa izbrisati ne može.

Razlozi preferiranja Brodskog u ovom slučaju su isključivo literarni. Da ne bi neko pomislio da se preferira žena koja kuha u odnosu na onu koja ne kuha.

Mada...čulnost je u pitanju. Ne može biti tako živ lik koji jede kao lik koji kuha. A ovdje, uz to, imate čak i lik koji ne mari jelo. Onda ga je bolje slikati u sceni gdje je on – on.

A, Nabokov se ovdje pomalo prenemaže. Kao da se htio predstaviti. Ovo je za nekakav novinski intervju kratkog daha. I kakav je to alat kojim se oživljava lice? Kameni alat. Sintagma: kiselo lice. Umije to Nabokov bolje, tamo gdje se majka vraća iz šume sa kotaricom punom vrganja – a strasno je voljela šumu i gljive. Opis lica u dva-tri retka je ovdje potpun. Čulan. Bez toga ne može. Što zna i Brodski kada oživljava davnu scenu. Ako je ne oživi, imaće zauvijek amputiran neki dio sebe. Za to ne postoji nadomjestak kao što je, recimo, *nova garnitura zuba*.

* * *

A prva Nabokovljeva pjesma. Gdje je? Pisac u egzilu, u nekoj od mnogih selidbi ju je izgubio. Objašnjenje se može proturiti onima što misle da je pisanje stvar puke iskrenosti. Onaj ko stvara nešto što je u nepostojanje dovedeno, ko mrtvo oživljava, iz pokopanog otkopava, može pjesmu napisati datirajući je davnim datumom. Jer je čarobnjak. Ali, neće... jer bi tako ispalo da baš i nije sve pogubio, da mu nije učinjena potpuna nepravda. Nije Nabokov od ovakvih kalkulacija i emigrantskih doskočica. Imao sam, pa mi oteli.

Skakač, pa... skok! Nabokov oživljava trenutak u kojem je pjesma nastala. Napravio je prozni dragulj. Nema njegove prve ruske pjesme, ali postoji trenutak u kojem je nastala. Oživljen. Alatke oživljavanja su jedan list, kišna kap i nevjerojatno umijeće da se iz minimuma postigne maksimum. Kad kapljica sklizne niz list i on se zbog toga, oslobođen njene težine, ispravi, u lakom luku pokrene, a mladićevo oko to registruje, nastupa proces čije je finale spokojno, a ushićeno konstatovanje da 'tada su srce i list na trenutak bili jedno'.

Josif Brodski i Vladimir Nabokov, sa svojim zubima (za onih osam i šest znamo) ili *garniturama zuba*, starim ili novim, sa svojim kostima, košćicama, jesu, možda, ispod onih kamenih ploča na kojima piše njihovo ime i prezime. Na Nabokovljevoj je ispod imena i dva broja između kojih je crtica, u konačnici jednako duga – jednako kratka kao ona kod Brodskog, dopisano *ecrivain*. Uz njega koji nikada nije pominjao *francusku muzu*? Zaumni diktat onog lista papira iz iseljeničkog fajla, dakle? Ili, prosto, zato što je nadgrobni kamen u francuskom kantonu? Za radoznale kakvi su oni saloni kroz koje su Jesenjina u rubaški vodili i kakva je ona lirski *nakežena dama* kojoj se od svega kod Nabokova najviše dopao *iskvareni engleski*, pitanje možda ima razloga: Vera li je, ko li je, tako odlučio? Tipujem na Mademoiselle O. Oni koji dobro poznaju Nabokovljev tekst, i u njemu prepoznaju vrhunska mjesta, znaće zašto.

Evo na kamenu i ćirilicnog Иосиф Бродский, pa ispod latinićno: Joseph Brodsky. Bez Александрович. Prvo onako kako je upisano u knjigu rođenih. A onda kako je ispalo kada se iz djeteta što je boravilo i u fioci sa molitvama za mrtve, razvio svjetski znaćajan pjesnik. Pred tim kamenom mi je u sjećanju živo iskrsnulo kako Brodski pominje Brežnjeva kao trolist. Jednako groteskno kao što je njegov sagovornik u *on the record* seansi pominjao: Stravinski, Nabokov, Balanćini. Ne obavezno ovim redom. Josifu Brodskom Александрович nije potrebno. On je Aleksandra Brodskog, oca pjesnikovog, stvorio zauvijek živog u *Sobi i po*. Kao što je Nabokov u *Speak, memory!* stvorio svog oca.

Jesu, možda, dva genijalna pjesnika ispod tih nadgrobnih kamenih ploća. Neka bi komisija sa umijećima mikroanalize i ćega li sve što stoji na raspolaganju savremenoj nauci, to pouzdano, ako je stani-pani, mogla utvrditi. Ono što jeste sigurno, jeste to da im je srce živo, da ne ćeka Sudnji Dan, kada se, možda, kaže: ustanite. Jer su već živa, jer ih možete *gripe*, opipati. U slikama u kojima ne mora uvijek biti list i kišna kap. Ali u konaćnici jesu srce i... *many things*. Kao – jedno. Zauvijek – jedno. Bez obzira na kojem jeziku pisali. Jesu genijalne retke ispisali na najmekšem – najsladem – najnjećnijem jeziku. Ali su, i kad ne bi bilo nićega drugog, *Govori, sjećanje!* i *Soba i po*, dokaz da su majstori bili i sa engleskim *alatom*.

Aleš Debeljak
Bosna u Čikagu:
Aleksandar Hemon¹

prevela sa slovenačkog: Ana Ristović

Čarls Simić je u Čikago stigao iz Beograda, a Aleksandar Hemon iz Sarajeva. Obojica su u Čikagu usvojila američki engleski i – kao bivši Jugoslaveni – postali uspešni američki književnici.

Nezavisno od “izbora po rodnosti” (opet taj Gete!), naklonosti i pristrasnosti, neću preterati ukoliko kažem da je Aleksandar Hemon globalno najuspešniji “bosanski” pisac.

Uz Semezdina Mehmedinovića (1960–), Nenada Veličkovića (1962–) i Miljenka Jergovića (1966–) Hemon (1964–), rođen u Sarajevu, pripada onoj generaciji koja je odrasla tokom raspada Jugoslavije i krvavog rata u Bosni in Hercegovini. Razlikuju se po specifičnim književnim svetovima i samosvojnom stilu, a povezuje ih estetski kvalitet – što je i bila osnova za prevode njihovih knjiga na druge jezike i prepoznatljivo mesto u međunarodnim književnim krugovima.

Ipak, Hemon spada u posebnu klasu. U novi milenijum je ušao sa knjigom kratkih priča *The Question of Bruno* (Random House, New York 2000). Usledila je salva dobrih kritika, visoko kotiranje na lestvicama najprodavanijih knjiga u više vodećih svetskih časopisa, prevodi na desetine jezika i redovne objave u popularnim periodičnim publikacijama kao što su *New Yorker*, *Granta*, *Esquire* itd.

Sa drugom svojom američkom knjigom *Nowhere Man: Pronek Fantasies*, objavljenoj 2002. godine u seriji butik bisera urednice Nen Telisi u izdavačkoj kući *Random House*, Hemon je učvrstio predstavu koju su o njemu kao o autoru čitaoci već bili stekli, kao i ugled kod kritičara. Ukoliko je drugu knjigu zaista bilo najteže napisati, jer su je pratila velika očekivanja koja su usledila nakon prve – a mogla bi da bude samo rezultat srećnih okolnosti – onda je moguće reći da je bosanski pisac u Americi taj test položio sa čistom desetkom.

¹ Uz saglasnost autora ovaj tekst objavujemo iz njegove knjige *Balkansko brvno* štampane 2014. godine.

Obimni roman pod naslovom *Lazarus Project* izašao je 2008. godine (Riverhead Books, New York). Priča ovog Hemonovog romana razvija se kroz dva paralelna toka.

S jedne strane radnja romana seže u Čikago s početka 20. veka i u njegova imigrantska geta puna istočnoevropskih radnika, uključujući i jevrejske anarhiste, a s druge strane prati sudbinu savremenog pisca-emigranta, koji je, krajem veka, u Čikagu završio došavši iz opsednutog Sarajeva, a sada u novoj državi i sa novom ženom traga za svojim "pravim" identitetom. Pritom se oslanja na istraživanje priče o Lazaru Averbuhu, koji je pobjegao od ruskog carskog pogroma, da bi u Čikagu našao (ne posao i slobodu, već nasilnu) smrt.

Hemon u svojoj priči vešto prepliće istorijsko i ovovremensko i stvara nekakav "književni diptih", koji govori o depresivnom američkom odnosu prema "nepravim" doseljenicima, odnosu koji se tokom sto godina nije mnogo promenio. Roman je ubedljivo napisan, međutim, ipak nisam mogao da se oslobodim utiska da je već sama građa ograničila Hemonovu umetničku i spoznajnu pronicljivost.

Kao što se u ovom romanu međusobno ogledaju početak i kraj veka, tako i pojmovni par Evropa/Amerika preovlađuje nad istančanim uvidom. Kroz naočari takmičarstva između "evropskog" i "američkog" mentaliteta, Evropa, a posebno Sarajevo, dobijaju neke sasvim nepogrešive crte izuzetnosti, elementarnosti i ubedljivosti, dok Ameriku stiže predvidljiva sudbina tehnološke efikasnosti i emotivne ispražnjenosti. Sasvim rečito je otelotvorava sanitizovano, anestetizovano, visoko specijalizovano i profesionalno područje rada žene glavnog junaka: neurohirurgija!

Love and Obstacles: Stories (Riverhead Books, New York 2009) je knjiga kratkih priča, uglavnom već objavljenih na stranicama prestižnog nedeljnika *The New Yorker*. Priče sadržinski sežu u autorovo detinjstvo koje Hemon suptilno i vešto preoblikuje u univerzalnu matricu odrastanja, a pri tome, po prvi put u svojoj spisateljskoj karijeri, postavi dešavanje u Afriku, dakle izvan tradicionalnog zapadnog okvira (Evropa i Amerika).

Kako iz praćenja i opisa naizgled sasvim nevažnih detalja istisnuti smisao celine koja nedostaje: to je umetnički "cilj" ovih priča. U opštim crtama junaka, u engleskom originalu imenovanih otuđenim oznakama *Sin*, *Sestra*, *Majka*, *Otac*, možemo dakle prepoznati svakog pojedinca o kojem na svom novom jeziku i s velikom merom sposobnosti za uživljavanje piše ovaj bosanski pisac.

Ali, stani malo, zategni ular: da li je Hemon zaista "bosanski" pisac?

A zašto ne bi bio?

U Bosni je rođen, tamo je odrastao i fakultetski se obrazovao, prvu knjigu kratkih priča objavio je na bosanskom idiomu, na srpskohrvatskom. Za sarajevski nedeljnik *BH Dani* na tom jeziku još uvek piše kolumne i komentare koji izlaze u rubrici duhovito nazvanoj *Hemonwood*. Književni izbor tekstova pod istim nazivom objavljen je 2003. u sarajevskoj izdavačkoj kući *Zoro*.

Da li je Hemon "američki" pisac?

A zašto ne bi bio?

Već skoro dve decenije živi u svojoj novoj domovini, u Čikagu, tu je iz Sarajeva, gde je radio kao novinar, došao sa jednomesečnom stipendijom američke vlade. Kada mu je aprila 1992. stipendija istekla, u Bosni je počeo rat. Hemon je bacio

povratnu avionsku kartu i prihvatio iseljeničku sudbinu, uključujući i slabo plaćen fizički rad, društvo engleskog rečnika kao i društvo (najpre jedne a onda druge) američke žene (potom i deteta), sa neodređenom krivicom i upravo takvim frustracijama.

Nakon svega tri godine novog života maternji bosanski je zamenio američkim engleskim. Prvu priču je objavio u jednom od specijalizovanih književnih časopisa. Zapala je za oko vrebajućem oku agenta. Ubrzo, Hemon se preselio na stranice važnih kulturnih časopisa. Njegova prva američka knjiga naišla je na veoma dobar prijem, druga i treća su se našle u finalu za *National Book Critics Circle Award*, a *Projekat Lazarus* u finalu za uglednu *National Book Award*. Hemon je dobio i značajne stipendije i nagrade, između ostalog i takozvanu “nagradu za genije” Mek Arturovog fonda.

Dakle: čiji pisac je Aleksandar Hemon?

Stvari nisu jednostavne. Odgovor moramo potražiti izvan ove ili one nacionalne ili etničke tradicije. Gde? Na primer, u kosmopolitskom identitetu. Ako je tako – a mislim da *jeste* tako – onda Hemonu treba videti kao pripadnika globalnog kluba, čiji članovi su Vladimir Nabokov i Ežen Jonesko, Emil Sioran i Milan Kundera, Salman Ruždi i Andrej Makin, pisci čije detinjstvo i godine mladosti sežu u prostor, kulturu i jezik prve domovine, dok savremene umetničke vizije stvaraju na usvojenom jeziku druge domovine.

Da li u Hemonovoj biografiji i književnosti, dakle, možemo da pronademo slične crte koje su obeležile život i delo emigrantskog pisca Luja Adamiča (1898–1951), čije je “slovenstvo” rođenja i “amerikanstvo” izabrane domovine izazivalo žestoke patriotske rasprave u slovenačkoj kulturnoj javnosti pred Drugi svetski rat i nakon njega? Veoma lako.

Između Hemonovog života i dela i života i dela pisca Luja Adamiča (1898–1951) protežu se mnoge poučne paralele.

Adamiča je talas političkog zatiranja iz dolenskog sela Grosuplje odneo u velegradsku Ameriku kada je imao svega petnaest godina, nakon što je zbog svojih naprednih ideja bio isključen iz ljubljanske gimnazije. Emigrant na krovu prekookeanskog broda koji na milione njih nosi u novu domovinu! Zar nije to arhetipska metafora za 20. vek, vek egzilanata i raseljenih lica, begunaca i nomada? Koliko je njih koji bezimeno nestaju u brutalnoj kapitalističkoj utakmici pod Kipom slobode? Nebrojeno.

Ali, Luj Adamič se nije izgubio. Počeo je da piše na američkom engleskom i ubrzo se afirmisao kao pisac sa socijalnokritičkim osećajem. Tokom letnjih meseci 1932. je sa stipendijom Gugenhajmovog fonda i sa ženom Stelom Sanders putovao kroz “stari kraj”. Nakon devetnaest godina emigrantskog života vratio se u svoju prvu domovinu da bi o njenoj književnosti i politici napisao knjigu *The Native's Return (Povratak u rodni kraj)*. Objavio ju je dve godine nakon posete, ali, čim se pojavila, u Kraljevini Jugoslaviji je zabranjena.

Družio se sa članovima tadašnje kulturne elite, među kojima je posebno fascinirao Otona Župančiča, koji je u Sloveniji uživao status nacionalnog pesnika sa velikim javnim uticajem. U tekstu “Adamič i slovenstvo” (*Ljubljanski zvon*, br. 8,

god. 52, 1932) Župančič je kritikovao opasni slovenački provincijalizam, čiji su zagovornici sumnjali u to da bi Adamič mogao da važi za slovenačkog pisca, s obzirom na to da je pisao na stranom jeziku. Ovako kaže Župančič:

“Kod nas su u poslednje vreme digli glas budni stražari, koji se silno brinu za to unutrašnje slovenstvo, koje se uopšte ne može izgubiti [...]. Zaista, u tom budnom stražarenju ja vidim opasnost po naš način razmišljanja, kao da naše ideje treba da se ujediniju, spajaju i plode samo po pravilu nekakvog duševnog incesta, što može da nas odvede u usamljenost i uskogrudost, do toga da počnemo poput Izraelaca da smatramo sebe za izabrani narod, a sve što nije prošlo kod stražara za nečisto i vredno zanemarivanja.”

Župančičev stav prema članstvu u zajednici je danas iznova aktuelan zbog toga što se umnožio i ojačao protivnik – etnički šovinizam se šepuri po čitavom svetu, ne samo na Balkanu!

Nečisto i zanemareno pripisuje se onima koji iz ovog ili onog razloga ne spadaju u nacionalnu zajednicu. Hemon je i te kako svestan razornih sila koje takva isključivost može da aktivira. Njegove knjige decidirano odbacuju narod kao Narod, dakle entitet u ime kojeg je dozvoljena upotreba svih sredstava; bolno svedoče o krizi identiteta i pronicljivo opisuju zgarište komunizma na kojem je proključalo zmajevo seme nacionalizma. Komunizam sa verom u jedinu pripadnost radničkoj klasi i nacionalizam sa verom u jedinu pripadnost narodu, prete uništenjem svima koji, kao junaci Hemonovih pripovesti, osećamo da istina uopšte nije jednostavna.

Hemonovo pisanje, naime, ne može da “pokrije” ni bosanski ni američki horizont. Ono proističe, naime, iz lične nadarenosti za spajanje različitih kultura. *Nowhere Man* izričito govori o krizi identiteta, o smrtonosnom zagrljaju jedne tradicije i o strašnoj ceni koju ljudi plaćaju pod ideološkim bičem jedne istine, istine kao metafizičke Ideje, u ime koje je dozvoljena upotreba svih (i posebno nasilnih) sredstava.

Hemonova biografija i bibliografija su usidrene u Sarajevu. Novinarske članke je pisao pre svega za sarajevske novine, a radio je i na liniji Sarajevo–Zagreb–Beograd. Objavio je nekoliko kratkih priča, između ostalog i u zagrebačkom časopisu *Quorum*, koji je osamdesetih godina 20. veka okupljao mlade pisce Jugoslavije i predstavljao laboratoriju za mešanje lokalnih i globalnih ideja.

David Albahari je kao urednik časopisa *Književna reč* mladom Bosancu napisao pismo podrške, savetujući ga da se i dalje drži žanra kratke priče. Ne čudi da je pred sam početak ratova za jugoslovensko nasleđe upravo Albahari – zajedno sa Mihajlom Pantićem – objavio *Antologiju najbolje jugoslovenske priče* (1991), u koju je uvrstio i Hemonovu dugu kratku priču “Život i dijelo Alphonsa Kaudersa”.

Ta priča je pozajmila naslov i proznoj zbirci koju je Hemonu 1997. u Sarajevu objavila izdavačka kuća *Bosanska knjiga*, koja je, uprkos opsadi, tvrdoglavo štampala seriju knjiga iz savremene bosanske književnosti, i tako značajno doprinosila tome da mnogi umetnički glasovi Sarajeva i Bosne ne potonu u gluvu mrežu tišine, međunarodne neodlučnosti i monumentalne loše savesti.

Tri godine kasnije u Njujorku je objavljena knjiga *The Question of Bruno*. Ona sadrži iste priče kao i sarajevska zbirka *Život i djelo Alfonsa Kaudersa*. Ipak, to nije ista knjiga. U čemu je razlika? Je li Hemon ove priče najpre napisao na engleskom i

kasnije ih preveo na bosanski, kao što se čini da tvrdi sam autor, ili je tačno suprotno, kako se čini da govori zdrava pamet?

Poznata hrvatska spisateljica Daša Drndić je još februara 2001. u *Zarezu*, zagrebačkom časopisu za kulturu, objavila kritiku, u kojoj je razvila tezu o prvobitnom statusu bosanskog srpskohrvatskog i ukazala na nužnost karakterističnog jezičkog ritma koji se ogleda u specifičnom sazajnom okviru.

Jezik kao poseban pogled na svet?

Naravno.

Čak i da je autor zaista sam preveo svoje priče na američki engleski, već je preradio "prvobitni" tekst. Nije bio u pitanju mehanički prenos na drugi jezik, već svesna intervencija i sitni isečci, veća prilagođavanja i manja otuđivanja. Upravo u odstupanju od norme koju zacrtava bračni par engleske gramatike i sintakse leži oslobađajući značaj Hemonove proze.

The Question of Bruno je zbirka kratkih priča, mozaičkih kamenčića, čiji nam izbrušeni sjaj priziva leto iz detinjstva na ostrvu Mljetu, alternativne životopise iz istorije moderne špijunaže, grozotu opsednutog Sarajeva i privremeno boravište u nedrima jugoslovenske i američke pop kulture.

Po mikroskopskoj analizi prolaznih detalja Homen je učenik Danila Kiša, po teleskopskom istraživanju ideja očigledan je njegov susret sa knjigama Vladimira Nabokova, a u njegovoj pasioniranoj opsesiji transferencijama i koincidencijama možemo da vidimo naklon V. G. Zebaldu, arhivaru svega onoga što izmiče pogledu.

Greške, međutim, nema: Hemonov umetnički rukopis je nepogrešiv, autentično njegov. Njegov istančani dar za duhovite preokrete i istovremeno za zapanjujuće originalne opise lepo se vidi upravo u tom nizu razigranih kvazi-autobiografskih kratkih priča, povezanih sa temom porodičnih mitologija, lične rasutosti i nestabilnog identiteta.

Tu se prvi put pojavljuju neki motivi i junaci koje će Hemon kasnije upotrebiti u knjizi *Nowhere Man*. Tu se prvi put srećemo sa Jozefom Pronekom, ranjivim i razmetljivim, očajnim i tvrdoglavim junakom "Fantazija", tu se prvi put susrećemo sa pripovednom obradom ozloglašnog doktora dvoličnosti, ruskog špijuna Zorgea. Upravo priča "The Sorge Spy Ring" otkriva važne strateške tačke oko kojih se i u *Nowhere Man* vrti Hemonov stvaralački interes. To su podvojene sudbine, mnogostruke ličnosti, bolni nesporazumi i istorijske slučajnosti, a pre svega nemoćni pojedinac, koji, uprkos svojoj pameti, nije ništa drugo do igračka u rukama gigantske političke manipulacije.

Probijajući se kroz sećanja, snove i stvarnost Hemon je u ovoj priči stvorio zstrašujuću sliku ciničnog uma koji gospodari životima kako bezimernih tako i slavinih pojedinaca. Upotrebio je kolažiranje dokumenatarne građe i fikcije i time od teksta stvorio nekakvu deponiju istorijskih, biografskih i mitskih elemenata.

Zapanjujući efekat te tehnike lepo možemo da vidimo u priči pod naslovom "A Coin". U njoj se suočavamo sa uporednim tokovima sterilno zvanične i surovo stvarne lične priče, tu dobijamo šokantan snimak sarajevskih muka, zbijenih u pukotinu između bosanske i američke tačke gledišta, tu nalećemo na pravu pravcatu Ejzenštajnovu *montažu atrakcija*. Takav avangardan naslov nosila je i ("original-

na”?) priča u knjizi iz 1997. Američki “novčić” je za naslov primereniji, jer uspeva da izbegne poznatu citatnost. Međutim, bez obzira na naslov, priča nas nezaustavljivo uvlači u vrtlog napisanih i nenapisanih pisama koja putuju između Sarajeva i Čikaga zato da bi čitaoci mogli da prate briljantnu kinematografiju pakla i strašno pomračenje smisla u bosanskom ratu.

Već na prvi pogled je jasno da se činjenice iz Pronekove biografije u mnogim epizodama poklapaju sa činjenicama iz Hemonovog života. Teško je odupreti se iskušenju da pokušamo autorovo delo razumeti tako što ćemo najpre pokušati da razumemo njegov život. Ipak, “fantazija” iz naslova ne otkriva samo žanrovsku neuhvatljivost, već cilja i na samu prirodu književnog dela. U *Pronekovim fantazijama*, naime, nema samodopadljivosti u izmišljenim svetovima, ali ima puno artističke veštine i nimalo izbegavanja autentičnog vremena i mesta.

Suprotno tome: mračni ton pripovesti ima dokumentarnu gustinu. Obezbeđuju je obrade detalja i brutalno realistički izveštaji. Fantastični sloj ove proze crpi sokove iz napetosti između onoga što se dogodilo i onoga što bi se moglo dogoditi.

Stil možda zaista nije sve, ali je mnogo.

Hemonov stil je izuzetno lirski, iako je, verovatno, mnogo primereniji za književne sladokusce nego za one koje zanima hronološka priča. Hemonove rečenice u arhitekturi teksta predstavljaju gipke nosače, koji popuštaju pod težinom nagomilanih prideva. Po originalnim vezama i lucidnim dvosmislenostima, a ponekad i po opskurnim rečima iz neposećivanih rečničkih kutaka, Hemonov bujni stil podseća na neobičnosti u prozi Džozefa Konrada (1857–1924).

Džozef Konrad se rodio kao *Jozef Teodor Konrad Nalecz Korzeniowski*. Kada mu je bila dvadeset i jedna, ne znajući ni reč engleskog, stigao je na obale Ujedinjenog kraljevstva, stupio u trgovačku mornaricu, napustio maternji poljski i počeo da piše na engleskom, a ubrzo potom postao jedan od svetski najpopularnijih britanskih pisaca. Kao da je iznikao iz imigrantskog prkosa, Konradov rečnik upotrebljenih reči iz novousvojenog jezika po obimu značajno prevazilazi onaj koji su imali pri ruci njegovi savremenici-pisci kojima je engleski bio maternji.

Pošto američki engleski za Hemonu nije jezik koji se podrazumeva, i pošto je dostup do njegovih izražajnih mogućnosti morao svesno i iskustveno da prisvoji, iz njegovih riznica je sposoban da iscedi toliko domišljatih kovanica. Posebno me je oduševio način na koji Hemon efektno skreće engleske reči sa njihovih ustaljenih staza, šaljući ih u sladostrasna nova sparivanja koja su toliko neočekivana koliko su i ubedljiva. One uspevaju da učine ono što čini autentična umetnost: otkrivaju nam svet kroz nove naočari!

Hemon u svojoj prozi odbacuje hronologiju kao osnovu pouzdanosti: uz raspad svih drugih kriterijuma, vrednosti i ideala život bi lako mogao da se deli na onaj “pre rata” i “posle rata”.

Pronek oba vremenska perioda doživljava u istom dahu. Vreme je za Proneka samo efekat kaleidoskopske montaže fragmenata, koji postoje u svetu “ničije zemlje”, između ličnog pamćenja i istorije.

Nowhere Man prati Jozefa Proneka od njegovog mirnog detinjstva u Sarajevu do zaokreta koji na junakovom iseljeničkom putu predstavlja Kijev, gde 1991. godi-

ne pohada letnju školu ukrajinskog jezika, da bi nakon kraja rata u Bosni završio u Čikagu.

Knjigu povezuje junakov lik koji serija pripovednih perspektiva pokušava da prikaže izvan linearnog biografskog toka. Hemon je i te kako svestan izazova pisanja u vremenskim okvirima koji se međusobno prepliću. I više od toga: on ističe najteži problem pisanja o bilo kojem čoveku – izbor! Šta uključiti a šta zanemariti između brojnih događaja i ljudi koji su za potpuni identitet pojedinca jednako važni, dakle jednako nevažni?

Šta, dakle, izabrati?

Ta nedoumica nije velika samo za nas koji smo protraćili decenije pod kišobranom filozofske dekonstrukcije. Ali, naučili smo barem to da svaki izbor već sadrži u sebi vrednovanje, koje se zasniva na napuštenim i potlačenim, zanemarenim i odbačenim elementima stvarnosti. Ona je velika i za svakidašnje iskustvo koje svedoči o nemogućnosti izbora već i u neobaveznoj priči kafanskih poznanika.

Mnogi od nas nikada ne uspeju da ispričaju pravu priču.

Te dvostruke neprijatnosti je svestan i Pronek. Ta napaćena svest koja i pored neodređene beskonačnosti celine uvek iznova pada na leđa, posebno lepo dolazi do izražaja u onim epizodama u kojima junak radoznalo a istovremeno ravnodušno posmatra putnike u vagonu voza u Čikagu.

Njegova mentalna kamera, doduše, predano beleži usputne detalje, ali Pronek ne može da se oslobodi tužnog utiska da će od svih ljudi na svetu taj trenutak zapamtiti samo on – a i njemu će uskoro iščileti iz sećanja. Zaista, što više Pronek pokušava da se odomaći u Čikagu, to lošije može da uspostavi razliku između sećanja i snova s jedne, i jave s druge strane. Nije čudno: obe sfere mu se otkrivaju kao nadrealističke.

“Obične činjenice su uređene u vremenu, poput užadi vise duž njega. Tamo imaju svoje prethodnike i posledice, koji, tesno zbijeni, pritiskaju jedno drugo, bez ikakve pauze. To je važno za svaku pripovest, čija duša su kontinuitet i redosled. Ali, šta učiniti sa događajima, koji nemaju svoje mesto u vremenu; sa događajima koji su se dogodili prekasno, nakon što je čitavo vreme već podeljeno i razdeljeno; sa događajima koji su ostali na mrazu, nezapisani, koji su ostali da vise u vazduhu kao latalice i beskućnici?”

Bruno Šulc *Doba genija*

Hemonov *Nowhere Man* se otvara gorepomenutim odlomkom iz proze Bruna Šulca (1892–1942). Tog pisca je na ulici u getu njegovog rodnog grada Drohobič u Galiciji pucnjem u glavu ubio esesovac. Umro je stidljivi jevrejski učitelj crtanja u provincijskoj školi istočne Poljske. Njegovo čudesno krhko delo i dalje živi. Među poznavacima nema dileme: Šulc je ispisao stranice lirski najizbrušenije proze u modernoj evropskoj književnosti!

Ovaj citat razumem kao ključ koji istovremeno otvara vrata ka Hemonovom estetskom svetu i njegovoj književnoj rodbini. “Poljskog Prusta”, kao što su nazvali Šulca, kao svog književnog prethodnika navodio je i Danilo Kiš.

Urednici revije za kulturu *Sarajevske sveske* (broj 8–9, 2005) pozvali su brojne pisce i kritičare iz bivše Jugoslavije na učešće u anketi. Hemon nimalo nije okolišao kada je trebalo imenovati svog učitelja. U kratkom tekstu “Čiji je pisac Danilo Kiš?” on kaže:

“Ovog februara Danilo Kiš bi imao sedamdeset godina. Sigurno bi bio stariji i mudriji, i drugi bi dolazili kod njega po savete. Sasvim sigurno nisam jedini koji Kiša vidi kao svog učitelja – čitava generacija mladih pisaca iz bivše Jugoslavije je u Kišu videla model kako moralnost može da prevaziđe mračnjaštvo nacionalističkih kultura. A ipak će uvek, kada me upitaju čiji pisac je Kiš, jedini opravdani i inteligentan odgovor biti: moj.”

Hemon je od Kiša pozajmio ne samo stilske i kompozicione tehnike, već i odbacivanje nacionalističke isključivosti. U ime sveobuhvatne istorije opisati bezimene likove i odupreti se populističkom zahtevu za jednostavnošću, a u ime slobode pojedinca: tako se u Hemonovoj prozi časno nastavlja nasleđe Kišove po-etike!

Hemon je svoj zavet učitelju više puta opisao, između ostalog, i u propratnom eseju uz Kišovu knjigu *Bašta, pepeo*, koja je na engleskom prvi put objavljena 1975. godine kao *Garden, Ashes*, a potom je ponovo štampana u američkoj izdavačkoj kući Dalkey Archive (2003). Hemon tu ubedljivo govori o načinu na koji Kiš koristi detalje svakidašnjeg sveta, u koja unosi filozofska razmišljanja. Kada je u pitanju deskripcija, to zahteva veliku meru preciznosti. Što je misao apstraktnija to mora biti određenija detaljno prikazanim specifičnostima. Na eventualne primedbe, da književnost Danila Kiša predstavlja zahtevno štivo, Hemon ima već spremnu, dobru repliku:

“Zahtevnost ne samo daje u redu, već je i nužna. Istorija, tuđe patnje, potreba za izražavanjem neizrazivog: to mora da bude zahtevno, da bismo otkrili lepotu Kišove poezije, energiju njegove mašte i moć njegove književnosti.”

2003 – Te godine Nobelovu nagradu za mir dobila je Širin Ebadi, borkinja za ljudska prava, posebno ženska i dečija prava u Iranu, atentatori su u Beogradu ubili dr Zorana Đinđića, premijera Srbije, a ja sam čvrsto odlučio da ću pušiti još samo hercegovački duvan.

Migoljivo bogatstvo detalja u tkanini svakodnevnog života, koji su znali da pri-zovu Bruno Šulc i Danilo Kiš, u Hemonovoj prozi se pretvara u nešto čudesno i čudno, dok nam šapuće da dragocenih vrednosti koju poseduju male stvari i mali ljudi uopšte nismo svesni, sve dok ih zauvek ne izgubimo.

Pažljivo posmatranje “znakova pored puta” (opet taj Andrić!) onaj je estetski instrument pomoću kojeg Hemon iz drhtaja trepavica izmamљуje psihička stanja vidovitosti i u banalnom množenju crkotine otkriva taloge groze postojanja. Kosmos živih i mrtvih bića pod Hemonovim pažljivim pogledom iznova počinje da diše kao celina, iako samo na trenutak, na ovlašni milostivi titraj.

Hemona posebno privlače ispucale površine kože, zidova, tkanina – i jezika. Tematike nesavršenosti i telesnog poraza predstavljaju za njega gipku odskočnu

dasku za filozofsku iskricu o prolaznosti. Njegovu književnost ne umem da imenujem drugačije, osim mlakim izrazom za vatrenu silu: stvaralačka nadarenost!

Pripovedači, brojni pripovedači nam nude paletu mišljenja, množe se svedočenja o različitim perspektivama stvarnosti, gomilaju se pisma i stenografske beleške, tegobna i slatka sećanja, sopstvena i tuđa, sva ona doprinose oklevajućem sastavljanju Pronekove biografije, potresno oštećenog palimpsesta, u kojem nekoliko pripovedača o Jozefu zna čak više nego što zna on sam.

Ko su ti pripovedači?

Pokušaću da pojednostavim. Najpre imamo posla sa bezimenim kandidatom za profesora "engleskog kao stranog jezika", za kojeg se ispostavi da je Proneka očigledno poznao još u detinjstvu, a sada ga u Čikagu sreće kao studenta na jezičkom kursu za doseljenike. Taj privremeno sveznajući pripovedač otkriva nam Pronekove tinejdžerske romanse i nestrpljive demonstracije na ulicama Sarajeva, slavi spasavajući splav rokenrola na koji se Pronek ukrcao kao mladić, ali ne zaboravi ni obavezno jednogodišnje ili višegodišnje služenje JNA.

U tom okviru, u kojem saznajemo za izvore nadahnuća koje dele bosanski *sevdah* i američki *blues*, zahvalni smo za putokaz. Knjiga je prožeta melanholičnim tonom, onim prijatnim bolom u duši koji kako u bosanskoj tako i u afroameričkoj narodnoj muzici proizilazi iz napornog mirenja sa teškim životom. Načinimo kroz tu paralelu još jedan korak napred: predano praćenje neshvatljive sudbine kako u sevdahu tako i u bluzu zaista omogućava čoveku da uživa u svakom trenutku u svoj čulnoj jedinstvenosti, baš kao što nam Hemonovo otkrivanje zanemarenih dimenzija u stvarima i događajima omogućava veliko čitalačko uživanje.

Hemon je najubedljiviji u opisima neuspelih napora koje mladi Pronek ulaže u pridobijanje frajerskog statusa, dok se iz erotsko-osvajачkih pohoda upušta u avanturu garažnog benda. Osetljivo smešni i očaravajuće istiniti načini kako "postajati čovekom" tu se smeštaju u kulturni okvir osamdesetih godina, uključujući i popularne zvezde, česte fraze i pevljive melodije angloameričke i jugoslovenske obrade. Kulturni status je bio rezervisan za *Bitlse*, koje su grozničavo oponašale *Mrtve duše*, Pronekov obećavajući rokenrol bend kratkog daha. Lenonova dvosmislena oda sopstvenom uspehu, *Nowhere Man*, nije se bez razloga našla u naslovu ove Hemonove knjige.

Igra odjeka između ličnog odrastanja i generacije od Pronekove priče stvara kulturno sasvim lokalnu, a istovremeno i opštu mladalačku teskobu. Pronek obnavlja univerzalne borbe za moć, ugled, stil i prijateljstvo, o kakvima sam prvi put čitao u *Dečacima Pavlove ulice*, klasičnom srednjoevropskom romanu o odrastanju, koji je 1906. objavio mađarski pisac Ferenc Molnár.

Pronekovo detinjstvo koje Hemon opisuje s nežnim srcem i nesramežljivom vulgarnom rukom, ozbiljniji značaj dobija tek sa bliskim susretom sa smrću. Ona se otkriva u prizoru u kojem dečak zadrema u naručju svoje bake, autoritarne a nežne starice, koja tokom unukovog popodnevnog dremeža zauvek zaspi.

Pronek kao mladi zanesenjak uzbudljivo je autentičan i u ulozi nezaposlenog erotomana, izrazito seksualizovanog junaka, koga proganja glavni problem tinejdžerskog doba: kako se rešiti nevinosti.

Tu procveta Hemonov smisao za ekspresivno osvetljavanje telesnih funkcija, posebno onih koje muškarci ne mogu da kontrolišu. Suštinski važna je erekcija, koju autor opisuje u brojnim epizodama samozadovoljavanja, a istovremeno obezbeđuje književno primamljive dokaze u korist teorije da hrišćanske pridike o falusu kao izvoru greha ne idu dovoljno daleko. Ako išta, onda je falus božja *kazna* za greh, s obzirom da predstavlja jedini mišić kojim muškarac ne može da upravlja razumom.

Nije nevažno ni to da Hemon upotrebom razoružavajućeg humora uspeva da razbije okoštale predrasude i ideološku utvaru, omiljenu od strane antikomunističkih zagriženika sa obe strane nekadašnje “gvozdene zavese”: odrastanje u Jugoslaviji uopšte nije nužno podrazumevalo i životarenje u mračnom kavezu.

“*Sarajevo osamdesetih je bilo predivan grad za biti mlad*”, kaže pripovedač u “Pronekovim fantazijama”, a onda, uz onu dozu gorke sigurnosti koja čoveku u sveu bez smisla još preostaje, pomirljivo dodaje: “*Znam, tada sam i sam bio mlad*”.

Slatka jeza prepoznavanja mi se popela uz kičmu i ubrzani ritam odobravanja ispunio je moje srčane komore. Ne mogu a da jednostavno ne ponovim: osamdesetih godina u Jugoslaviji i sâm sam bio mlad. Bilo je neponovljivo živeti u državi između Istoka i Zapada, između mekog komunizma i tvrdog kapitalizma, u zemlji “negde između”!

Sledeći pripovedač je Viktor Plavčuk. Sa njim smo se već susreli u kijevskom poglavlju. Viktor, Amerikanac ukrajinskog porekla, u vreme škole jezika deli sobu sa Pronekom, koji takođe ima ukrajinsko poreklo. Više od upoznavanja svoje etničke tradicije Proneka, međutim, interesuje erotska sadašnjost: otelotvorava je neka američka studentkinja, povodom koje sasvim prenebregava činjenicu da je u njega zapravo zaljubljen Viktor.

Pronek u Kijevu zaživi kao privlačan i kočoperni mladić koji je lukav ali još uvek nije izgubio pravac; on je duhovit, ali svakako dobrodušno šaljiv; prati ga senka boemske prošlosti, koja je promišljeno odigrana u toj meri da je i simpatična. U takvom pripovednom okviru naletimo na Pronekov susret sa predsednikom Dž. V. Bušom Starijim. Bezdan imperijalne naduvanosti pokazuje se u vidu predsednikove pokroviteljske bezbrižnosti, koju Hemon opisuje sa sarkazmom pravog kritičara društva. Mada se kriza Pronekovog identiteta komično oblikuje, nisam se uživeo u Viktorovu sporednu priču. Previše me je udaljila od Pronekove.

Pronekov američki period odlikuje produbljivanje krize. Usred Čikaga, gde kao pridošlica uči novi jezik, studenti na vežbama čitaju odlomak o sijamskim blizancima. Nema bolje metafore za osuđenost na stisku koja izvire iz udvajanja jednog. Tu se otkrivaju sva protivurečna osećanja otuđenosti i pripadnosti, neodvojivosti i odvojenosti. Sijamski par predstavlja metaforu za “jedno u mnogostrukom”, za raseljenu osobu, odvojenu od prostora prvobitne socijalizacije, koji ne dopuštaju da budu oterani. Stara sećanja se prosejavaju kroz sito novog života.

Pronek se sa krizom identiteta suočava na svakom svom američkom koraku. Svuda ga pitaju za poreklo: “Dolaziš iz Bosne, u redu, ali – jesi li ti Srbin ili si Musliman?” Njegovi neodređeni odgovori su raznovrsni, a najviše su potresni onda kada odgovori da je *komplikovan*.

Odbijanje nacionalističke opsesivnosti jednom istinom moćno dolazi do izražaja u odlomku u kojem Pronek, koji zarađuje honorare obavljajući razne povremene poslove kao što je kurirski, u predgrađu Čikaga mora da uruči sudska dokumenta nekom naoružanom i očigledno neuravnoteženom srpskom doseljeniku.

Brdžanin već svojim prezimenom otkriva svoje seljačko poreklo koje mu omogućava da razume, a kamoli da prihvati višekulturno i višeetničko “ostrvo Sarajevo”. Setimo se kako su brojni komentatori rat u Bosni i Hercegovini tumačili kao sukob između ruralnih i urbanih elemenata u lokalnom mentalitetu, pa će brzo biti jasno u kom grmu leži Hemonov pripovedački zec.

Autor imena likova u romanu ne amerikanizuje, već ih zbog karakterističnog lokalnog bogatstva smisla čuva u originalu iako, naravno, uopšte nije nužno da će ih na valjan način odgonetnuti i engleska čitalačka publika. Na kraju krajeva, neodomaćena bosanska imena usred engleskog jezičkog tkiva predstavljaju tačno onu hibridnu prirodu identiteta u znaku koje je knjiga i nastala.

Kako god: Brdžanin prihvati Pronekovo mrmljanje da je u zapravo Ukrajinac. Dakle, iste je pravoslavne vere, a time je i “naš čovek”. Domaćinov odbrambeni stav omeškša i Pronek može da stupi preko njegovog kućnog praga.

Na šta nailazi?

Nailazi na zastrašujuće revizionističko objašnjenje uzroka za jugoslovenske ratove i prirodu njihovih posledica, jer se susreće sa negiranjem genocida u Srebrenici, dakle masovnog pokolja više od osam hiljada bosanskih Muslimana, koji su u Srebrenici, bošnjačkom “zaštićenom području” UN-a, uz pasivno učešće holandskog bataljona UNPROFOR-a aktivno izvele jedinice bosanskih Srba između 9. i 11. jula 1995.

Danas znamo: u pitanju je genocid, a to u skladu sa presudom Međunarodnog suda za vojne zločine na teritoriji bivše Jugoslavije, ovlašćenog suda UN-a u Hagu, iz 2005.

Za vreme rata, koje je vreme dešavanja Hemonovog romana, bilo je popularno drugačije objašnjenje Srebrenice. Servira nam ga vidno iznervirani Brdžanin, koji tvrdi da to nije ništa drugo do zlonamerna muslimanska propaganda!

Susret između dva Bosanca je kratak i potresan: čak i tu, s američke strane Atlantika, nekadašnji krvavi sukobi i dalje izopačavaju ljude. Uplašeni i zgroženi Pronek pokušava da ode što pre, ali ne može da pobegne. Kada se srpski doseljenik slomi i počne nerazumljivo da muca, Pronek pokušava da ga uteši. I jedan i drugi su ranjeni ljudi.

Umetnička snaga Aleksandra Hemon se otkriva u sposobnosti da političku kritiku ne pretvora u agitatorski plakat, a istovremeno uspeva da održi onu meru kompleksnosti, po kojoj prepoznajemo i sam život.

Jedna istina, jedan vođa, jedan narod, jedan identitet: Hemonova knjiga uz originalni lirizam i pronicljivu saznajnu moć otkriva kako je takvo insistiranje na isključivoj pripadnosti sricalo smrtnu presudu za mnoge ljude u zemlji dok je još postojala, u bivšoj Jugoslaviji a posebno “Jugoslaviji u malom”, Bosni i Hercegovini.

Emigrantska sudbina Proneku dodeli posao volonterskog aktiviste u ekološkoj organizaciji *Greenpeace*, za koju sprovodi ankete, idući od jednih do drugih kućnih

vrata. Hemon je tako svog junaka poslao u razgledanja, čiji rezultat je neverovatan: dobijamo, naime, uvid u kuhinje egoističnog i američkog megapolisa, gde se javne vrline građanstva pretvaraju u privatne izopačenosti. Slične mikro-studije američke porodične dvoličnosti je nekada, a na istom usvojenom jeziku, ispisao jedan drugi došljak – Vladimir Nabokov.

Proneka prožima sveprisutna bezimennost, koja ga uznemirava i opterećuje. Na svakom koraku se svaki put poistovećuje sa drugačijom životnom pričom i predstavlja se pod drugim imenom: bukvalno rečeno, preuzima nov identitet. Sarkastični tonovi priče više nisu prikriiveni.

Hemon se tu prilično razigra. Uvek novim i rečitim imenima, Pronekovim maskama, s jedne strane osvetljava mogućnosti za opstanak kameleonstva, a sa druge i egzistencijalnu prazninu: prihvatljivo socijalno pročelje za kojim se otvara bezdan lične groze.

Mislila sam, da si neko drugi, kaže neka domaćica, kada Pronek pokuca na njena vrata. Vrhunac Hemonove pripovedačke zrelosti je u tome da tu nije u pitanju greška, već istina.

Pronek *jeste* neko drugi.

Odreći se toga da pronađemo svoje “pravo ja”, znači pristati na preteću mogućnost da takvo ja uopšte ne postoji. Takva je i – čini mi se – skrivena poruka čudnog poslednjeg poglavlja ili sasvim nezavisne priče u *Pronekovim fantazijama*, koja pokriva prostor od Šangaja do Čikaga, a vremenski se proteže kroz čitav 20. vek.

Kapetan Evgenij Pik, kao glavni lik, zaista je čovek akcije, s obzirom na to da beži od lakomog apetita jednog jedinog identiteta. Pošto je obdaren sposobnošću da se prilagođava i beskompromisno utoljava svoju želju za užitkom, lako se transformiše iz jedne ličnosti u drugu. Oholo i nasilnički preuzima različite uloge i živi u različitim gradovima, a svuda pritom negira sopstvenu smrtnost. Živi u skladu sa sebi svojstvenim moralom, u opasnosti tražeći postojanje punije od onog koje nudi građanski porodični poredak.

Pažljivim čitaocima ta priča govori i o poreklu Hemonove očaranosti špijunskom profesijom, koja, kao i u Zorgeovom slučaju, zahteva sposobnost za metamorfozu u različite ličnosti, čak i ako treba za to platiti visoku cenu – pravi pravcati *nowhere man, sitting in his nowhere land*.

Pronek je “autsajder” i “stranac”. Odsečen je od svoje prvobitne porodice i domovine koju sve teže može da razume, a ne može da se ustali ni u novoj domovini. Nikome ne pripada osim procepu između različitih ljudskih zajednica. Zavidni čak i kokeršpanijelu sa plakata o izgubljenim psima. Pas barem nekom nedostaje, Pronek ne nedostaje nikome.

Međutim, ovo nije dosadna i naporna knjiga: ovo je skoro veličanstveno umetničko delo koje uspeva da spoji tragično sa komičnim, a jezičku inovativnost gurne u stvaralački dijalog sa osetljivim idejama i važnim pitanjima egzistencije. Ovo je knjiga koja dokazuje da je pričanje priča i istorijski i politički važna, a na kraju krajeva i najhumanija aktivnost.

Elizabeta Šeleva

Otađbina / domovina / tuđina

prevod s makedonskog: Nenad Vujadinović

U makedonskoj književnosti postoji jedna kulturna pjesma, čiji je nostalgični naslov iskorišćen i van literature, kao ime omiljenog i, van granica Makedonije jednako popularnog, crnog vina. To je pjesma Konstantina Miladinova *Tuga za jugom* (Тра за југ), koja počinje nezaboravnim stihovima:

“Орелски крилја как да си метнех
и в наши стрни да си прелетнех.”

U njima inicijalno prepoznamo dva snažna motiva:

a) snažnu želju lirskog subjekta za **re-patrijacijom** u rodnu zemlju, koja se u trenutku nastajanja ovog djela nalazi na velikoj prostornoj udaljenosti u odnosu na njega samog;

b) čežnju lirskog subjekta za **prevodom**¹ ili, uopštenije rečeno, za odlaskom nekud, preseljenjem, dislokacijom s konkretnog i zadatog prostora na kojem se piše i stvara odnosna pjesma.

¹ Salman Ruždi u *Imaginarnim domovinama* (1991) upotrebljava ovaj termin, govoreći upravo o suštinskoj želji i potrebi pisca za “prevodom”, tj. za promjenom, preseljenjem, evolucijom, transformacijom, pokretom, nemirom, mobilnošću.

Kad je riječ o domovinskoj pripadnosti pisca, odabrala sam drugačiji i, možda, i više nego radikalni pristup – raščlanjivanje pojma *otadžbina* (татковина) od pojma *rodna gruda* (родина – zemlja porijekla, rođenja, pripadnosti po rođenju). Pojam *otadžbina*, naime, trebalo bi da konotira dopunske atribute, kao što su: pripadnost, udomljenost, duhovno jedinstvo; pojmove koji su još uvijek zadržani u pojedinim jezicima, kao što je to slučaj sa širim slovenskim terminom *domovina*.

Imajući u vidu sve to, i pojam *tuđina* ovoga puta ne tumačim s (inače, uobičajenim) ciljem da označim neku drugu, daleku, stranu zemlju; već, mnogo više, s ciljem da označim vlastitu *rodnu grudu* kao tuđu, otudenu, neprepoznatljivu.

Umjesto opozicionog diskursa i reske podjele između *otadžbine* i *tuđine* (što izvorno prevladuje i tradicionalno se iščitava kao dominantna poruka u datoj pjesmi Miladinova); umjesto razgovora na temu “u” otadžbini ili “izvan” nje i resko odvojenih prostornih markera koji se tiču (ne)pripadnosti pisca (što je i zadato tezama za ovu raspravu) – ovoga puta govoriću o piscu kao o eklatantnom tuđinu u ovom i ovakvom svijetu, o njegovom unutrašnjem izgnanstvu kao polaznoj tački i opredjeljenju; o difuziji i interferenciji između *domovanja* i *stranstvovanja*, koje pisac stalno doživljava u okviru svoje egzistencijalne i stvaralačke uključenosti u neizvjesno bivstvovanje, bez obzira na to gdje se (da li “kod kuće” ili u “tuđini”) nalazi u datom trenutku.

Takav doživljaj iščitavamo i u najnovijoj priči Aleksandra Prokopijeva *Autobajka*:²

“Nerijetko, i pored svih svakodnevnih radosti koje je ponekad izmišljao samo da bi postojale, Prokopijeva napada snažno osjećanje da je u egzilu – u zemlji u kojoj živi.”

Pored uobičajenog, postoji i jedno, ne toliko vidljivo, odloženo, izgnanstvo ili **izgnanstvo na nulti stepen**, samo naizgled paradoksalno, ali i dalje suštinsko izgnanstvo, ovoga puta izgnanstvo ostajanja “kod kuće”, u otadžbini-tuđini (koja prerasta u “otadžbinu” s navodnicima zbog okolnosti koje se nalaze izvan realnog dometa i moći pisca da ih promijeni i, makar malo, da ih ublaži ili poboljša).

Pisac, drugim riječima, može da osjeća da je (ili, još i više od toga, da zapravo postane) istinski **izopšten(ik) i u svojoj otadžbini**; čime se gubi njen suštinski efekat, izražen u hrvatskom, engleskom ili njemačkom jeziku na osnovu doživljaja otadžbine, manje kao činjenice porijekla, a više kao jedne daleko važnije duhovne i duševne udomljenosti (*domovina, homeland, Heimat*).

Savremeni pisac je, isto kao i stranac, **liminalna figura** – po definiciji ne-pripadnik i, ujedno, svepripadnik jednog velikog, interliterarnog zajedništva, ali je suštinski bezimotan.

Njegova situacija se sastoji u **udvajanju**³ – jezičkom, teritorijalnom, egzistencijalnom – s obzirom na stalno prisutni i, u osnovi, stvaralački (a ne isključivo politički, kakvim se obično smatra) poriv i čežnju da se bude negdje drugdje.

² A. Прокопиев, Автобајка, *Наше нумо*, бр. 56, Скопје, 2005, 12.

³ O udvajanju kao o bazičnoj situaciji migranata, v. Армандо Њиши, Миграциите и литература, *Идентитету*, бр. 1, Скопје, 2004, 137.

Savremeni pisac nosi u sebi paradoks tuđinca, o čemu govore i savremeni sociolozi poput Baumana.⁴ Ovaj paradoks se sastoji u činjenici da pisac teži tome da fizički bude blizak, a socijalno udaljen u odnosu na ljude iz svoje najbliže okoline.

Takav uvid u imanentno stranstvovanje pisca, bilježimo u posljednjem tekstu Gorana Stefanovskog,⁵ jednog od naših dijasporičnih pisaca. On govori o jednom dubinski prisutnom problemu, koji proizilazi iz njegovog ličnog i poražavajućeg “neprepoznavanja vlastitog doma”:

“Teško je kad je čovjek stranac u inostranstvu. Ali je još teže kad je čovjek stranac kod kuće. Najstrašnija su ona vremena kad se i sam dom pretvara u tuđinu, u džehenem, u jabanu. Kad je čovjek unutrašnje raseljeno lice. Kad tuga nije prouzrokovana odsustvom, već prisustvom. Kad sjedi usred vlastite kuće, a ne može da prepozna svoj dom.”

Stefanovski čak i radikaluje problem stranstvovanja, koji se ne odnosi toliko na sami fatum, na boravak u drugoj sredini, koliko na uvid da ni dom više nije mjesto *domovnosti*, pripadnosti i samoidentifikovanja.

I Julija Kristejeva⁶ kaže da egzilant nije stranac samo za spoljašnju upotrebu, već je i stranac po definiciji, stranac (čak) i za rođenu majku; nesvodljiv čovjek, koji se uvijek i ponosno drži upravo toga što mu nedostaje.

Zar ovo ujedno nije i sinonimna definicija pisca? Koji, čini se, isto tako, po definiciji traži, stvara i brani upravo ono što mu nedostaje, i ne samo lično njemu, već i svijetu u cjelini?

Pisac istovremeno naseljava više od jedne domovine. Pjesnik Kazimiro de Brito u svojim stihovima piše o tome da je stvaralaštvo iznevjeravanje maternjeg jezika. Time, naravno, ne misli na nekakav banalan i direktan čin izdaje, već na uzvišeni pokušaj prevazilaženja ličnog porijekla (pisca) u okviru univerzalne, stvaralačke vrijednosti i imperativa.

Za pisca kao intelektualca, po mišljenju Edvarda Saida, izgnanstvo postaje čak i lični imperativ. Obaveza da se stalo bude i ostane po strani u odnosu na stegu restriktivnih kulturnih normi, veriga i stega, koje vode samo prema jednom: prema obezličavanju stvaralačke autonomije, slobode misli i stvaralaštva.

Nažalost, još uvijek prevladavajuća koncepcija identiteta je prevashodno teritorijalna: pa je i zaslužna za uspostavljanje jednačine između **doma i mjesta** i slijepog vladanja narativa **ukorijenjenosti**.⁷

Otud i naturalizacija veze između geografskog/nacionalnog porijekla autora i vrjednosne prosudbe njegovih djela. U vezi s tim, Dubravka Ugrešić⁸ s pravom protestuje – pisac ne treba i ne može da se čita prvenstveno na osnovu porijekla, kao što se njoj lično, kao piscu egzilantu, najčešće i dešavalo po svijetu.

⁴ Зигмунд Бауман, *Постмодерна етика*, Темплум, Скопје, 2005, 265.

⁵ Г. Стефановски, За нашата приказна, Пристапна беседа во МАНУ, *Театарски гласник*, бр. 64, Скопје, 2005, 28.

⁶ Јулија Кристејева, *Токати и фуги са другоста*, Темплум, Скопје, 2005, 250.

⁷ Izvanredne bilješke o fatalizmu ukorijenjenosti mogu se naći u prilogu palestinske teoretičarke Samire Kavash (*Nacija, mjesto, bezmjestnost*, Treća, br. 1, Zagreb, 2003).

⁸ Д. Угрешиќ, Интервју, *Наше писмо*, 2004.

Iskustvo pisca, naprotiv, po mnogim pokazateljima jeste (i mora da ostane) **eksteritorijalno** – on ili ona osjeća da “nigdje nije kod kuće”.

Pisac je, bez obzira na mjesto u kojem živi, uvijek – stranac.

Pisac je alterego ili, još bolje, zajednički imenilac **modernog čovjeka**, i nastupa uvijek kao razvlašten u odnosu na svoj dom/identitet, kao fundamentalno razdomljen subjekat.

Pisac se kao takav nalazi usred jedne načelne nemogućnosti da se odomaći, da se udomi u ovom i ovakvom svijetu, uvijek mnogo udaljen od svojih suštinskih, humanističkih i stvaralačkih pretpostavki. Od njegovog suštinskog vjerništva u odnosu na Dom, koji se, međutim, ne izjednačuje u potpunosti s ovozemaljskim (topografskim, geografskim i svakim drugim opipljivim) porijeklom. Pisac je osuđen – na osnovu snage svojih stvaralačkih nemira – da ostane i da postoji samo kao neudomljen.⁹

Osuđen je na to da hrani metafiziku čežnje za istinskom – nažalost, realno nedostižnom, ali zato autentičnom – otadžbinom, koja se, ipak, ne ograničava samo na nacionalne granice države u kojoj živi. Takvu otadžbinu pisac će nagovijestiti i predosjetiti ako ima talenat i stvaralačku sreću, upravo u svom stvaralaštvu, u svojim djelima i knjigama.

To, svakako, ne znači iznevjeravanje, napuštanje, izdaju u odnosu na svoj rodni kraj, niti pak znači odricanje od njega.

Budući da pomalo zaboravljamo kako je pojam *otadžbina* po prirodi višeslojan, polivalentan. Otadžbina bi mogla drugačije da se tretira – da se razumije, da se doživi u nekoliko ravni: kao zadata, naslijeđena – od drugih (predaka, prethodnika); ali, osim toga, kao stečena, zaslužena – svojim (ličnim, stvaralačkim) imenom.

Otađžbina, zapravo, nije jedino teritorijalna kategorija ili čulna pojavnost. U tom smislu, možemo da kažemo da se ona nadograđuje kosmopolitizmom,¹⁰ kao stalno aktivnom repatrijacijom i dopunjavanjem zatečene otadžbine novom; što se dinamično stvara u procesu upoznavanja sa čitavim svijetom ili s književnošću/umjetnošću kao otadžbinom.

Čak i da se trajno suoči s bezotadžbinskom konstantom u sebi! Kao što, u stvari, u svojoj veseloj hermeneutici izgnanstva i ne bez izvjesne ironije, o tome govori i D. Ugrešić: “Jedini način koji preostaje egzilantu da prevaziđe traume egzila je u tome da ih uopšte ni ne prevazilazi već da ih proživljava kao trajno stanje.”

Međutim, iskustvo izgnanstva (ili bezdomništva), kao što smo već rekli, nije uvijek ispraćeno datom dislokacijom ili kretanjem u geografskoj sferi (pomijeranjem na prostornim i teritorijalnim koordinatama).¹¹

⁹ Kao što, na primjer, glasi potresni stih palestinskog pjesnika u egzilu Mahmuda Darviša: “Bez izgnanstva, ko sam ja?”

¹⁰ Aleksandar Blok, i sâm porijeklom sin egzilanata, tokom predavanja održanog septembra 2005. u Skoplju, izjavio je da otadžbina (porijeklo), zahvaljujući kosmopolitizmu, konačno može da se shvati kao pobjeda, a ne samo kao poraz.

¹¹ Samo naizgled paradoksalno svjedočanstvo jedne žene-izbjeglice iz nekadašnje Jugoslavije glasi ovako: “Nismo napustili mi nju, već je ona, otadžbina, otišla od nas.” Ili, kao što Kole Čašule piše u svojim Ljudima iz rodnog kraja: “Mi smo već emigrirali od samih sebe.”

To iskustvo je moguće ostvariti i u okvirima **interne geografije razdomljanja** u procesu ekspatrijacije čija se scena uopšte nije ni pomakla s početnog “sajta”, gdje se otvorila izbjeglička drama. Drama tzv. **unutrašnjeg stranca** (ili, kao što ga Kristeva naziva, “stranca u nama”, “stranca samog u sebi”), čija dijalektika stranstvovanja je stalna, neizlječiva, neopoziva i, prije svega, inkluzivna (unutrašnja, imanentna, autohtona), ipak, ne zavisi od banalnih (isključivo) prostornih pomijeranja. Diskurs za ovaj suštinski tip egzila ima **spekularni karakter**, ispisuje se strogo u **prvom licu jednine**, što odgovara i pokušaju da se dodirne jedna viša filozofičnost domovanja zajedno s egzistencijalnom tetovažom bola.

Osjećanje egzila (trajno izgnanstvo) na ovom svijetu stalno prati pisca i obilježava ga žigom bolne, ali, ipak, inspirativne nepripadnosti jednom (za)datom mjestu (lokusu).

Moglo bi se čak reći i to da pisac po pravilu prolazi jednom buntovničkom trajektorijom razdomljenosti koju bi mogli imenovati sintagmom “**od oikosa (doma) do prkosa (razdomljenosti)**”.

Biti pisac, znači živjeti egzil kao doživotni kondicional koji se sastoji od neprestanog umnožavanja pitanja, različitih tipova porijekla, identiteta, ali i stvaralačkih (zaslužanih) otadžbina.

S obzirom na to, možda ne bi trebalo toliko govoriti o porijeklu (o poziciji status quo, koja potiče iz prošlosti, pa i pripada prvenstveno njoj, prošlosti), koliko o **pravcu pisca** (kao o aktivnoj komponenti, koja se veže i zavisi, ne samo od sadašnjosti, već, u još većoj mjeri, i od budućnosti). Treba još više da se govori o kosmopolitizmu (semipripadnosti) pisca onoj otadžbini koju sam stvara djelom kao svojim, ne manje i našim (budućim otadžbinskim) zavjetom.

Otud, u Miladinovljevoj pjesmi *Tuga za jugom*, pored objave nostalgije za rodnim krajem, može da se pročita i postojanje paralelne objave, upućene univerzalnom stvaralačkom motivu za prevodom, svojevrsnim pretvaranjem ovozemne otadžbine u superiornu, stvaralačku domovinu s virtuelnim, ali i izvanredno moćnim koordinatama.

Imajući to u vidu, enigma hiperpripadnosti većem broju kulturnih domovina možda se ne tiče isključivo pisaca selica (kakav je bio i sâm Miladinov), već postaje i tekovina jednog postojanja koje, po svojim morfološkim obilježjima, ne bi ni moglo da se smatra (strogo) selidbenim.

Tako postaje moguće i jedno simultano opijevanje Drugosti (u sebi) praćeno pojačavanjem participacione svijesti pisca u vezi s njegovom pripadnošću većem broju domova, kultura, otadžbina, prostora.

Upravo zbog toga (i ako ovo mišljenje još potkrijepimo i nekim svježim primjerima iz makedonske stvaralačke prakse) možemo ustvrditi da se na dom pisaca može gledati i u jednom **hroničnom pluralu**:

“Možda je najbolje nemati ognjište, a imati vatru” – prkosno svjedoči i Lila, autobiografski lik iz romana Lidije Dimkovske,¹² u kojem je riječ isključivo o iskustvu stranstvovanja.

¹² Л. Димковска, *Скриена камера*, Магор, Скопје, 2004.

Upravo zato, retoričko pitanje srpskog pjesnika Milovana Danajlića: “A gde se to u ovom svetu stvaralac ne oseća kao tuđin?”, dobija snagu i značenje duboko ubjedljivog i, pritom, ne samo modernog aksioma.

Riječ je o aksiomu radikalne apatridnosti!

I o rekonstrukciji pojma *otadžbina*, bar kad je riječ o piscu, sličnoj onoj koju doživljava Matilda, iz drame Bernara Mari Koltesa: “Da li je otadžbina mjesto gdje se ne nalazimo? Smučilo mi se od toga da ne budem na svojem mjestu i da ne znam gdje je moje mjesto. Ali otadžbine ne postoje, nigdje, ne.”

Upravo obezdomljenost je zajednički imenilac i ugrađena pretpostavka autentične stvaralačke egzistencije – koja po svojim najširim odlikama ostaje ustrijeljena nečemu višem: nekom istinskijem, ljepšem domu.

Iako naizgled paradoksalno, upravo je stranstvovanje kao polazno, izvorno, imanentno iskustvo pisca ono što generalno čini izvodljivom samu restauraciju njegovog identiteta i Domovnosti, odn. čini izvodljivim – ponovno stvaranje otadžbine kao domovine.

MANUFAKTURA

Slavenka Drakulić
Dževad Karahasan
Šeherzada Džafić
Tatjana Aleksić
Ana Božičević
Irena Vrkljan
Boris Jovanović Kastel
Damir Šodan
Dimitrije Duracovski
Elizabeta Šeleva
Dragan Velikić
Mirza Mejdanija
Mitja Velikonja
Jasna Šamić
Nenad Milošević
Savo Petrović
Nikolina Andova-Šopova
Safeta Obhodaš
Selma Raljević

Slavenka Drakulić

Intervju s najstarijim psom u Bukureštu¹

S engleskog prevele Marina Čičin Šain i Slavenka Drakulić

“Kažeš, prijatelju, doputovao si čak iz Beča da me pitaš zašto ima toliko pasa na ulicama Bukurešta, čak i u samom centru? Kažeš da se ‘procjenjuje kako ima 300.000 pasa lotalica u Bukureštu, gradu s više od dva milijuna stanovnika, a dnevno ugrizu pedesetak ljudi.’ Te si podatke čuo na vijestima.

Impresivna je to statistika – i točna.

Nadam se da mi nećeš zamjeriti, ali vidi se da si stranac i da si došao ovamo da saznaš nešto više o psima. Ne bih rekao da si naivan, jednostavno znam da je to prvo što stranci primijete: nemoguću gužvu u prometu i pse lotalice. U ovo doba dana sigurno ti je trebalo dva sata da od aerodroma dođeš do moje kuće iako bi bilo normalno da stigneš za pola sata. Imam li pravo? Jasno, ali Rumunji su na to navikli. Radije idu automobilom, pa makar se vukli puževim korakom.

Ovdašnji ljudi više i ne primjećuju nas pse, a ako nas i primijete, ne vide nas kao problem. Znaš i sam da se s vremenom čovjek na sve navikne, pa tako i na tisuće pasa na ulicama jedne od, recimo to tako, metropola u Evropskoj Uniji.

Imaš pravo kad kažeš da mi cani živimo u miroljubivoj koegzistenciji s ljudima sve dok ih ne počnemo gristi. I istina je da baš i nećeš vidjeti tisuće pasa kako lutaju ulicama Berlina, Pariza, ili, nedajbože, Beča. Inače, čujem da je Beč pravi raj za pse. Ne samo da ljudima ne smeta što se pseći izmet, da prostiše, raznosi pločnicima toga lijepog grada, nego fine gospođe vode pse sa sobom u elegantne kavane, a konobari im daju vode. Kažu još i da psići sjede gospođama u krilu i jedu kolače s vlastitog tanjurića. Kao da će itko nasjesti na takve gluposti. Ali ti to potvrđuješ! Vidio si to svojim očima? O, kako je divno čuti da na ovom okrutnom svijetu postoji takvo mjesto! Ipak, čak ni ondje psi ne lutaju u čoporima.

Zelim ti reći, prijatelju, da razumijem zašto je ova tema izazvala tvoju radoznalost. Reklo bi se da pseća sloboda kretanja ovim gradom nekako upućuje na neciviliziranost njegovih ljudskih stanovnika. Šalu na stranu, mislim da ne

¹ Uz dozvolu autorke, tekst prenosimo iz knjige *Basne o komunizmu: iz pera domaćih, divljih i egzotičnih životinja* (Zagreb: Profil, 2009).

postoji jednostavan odgovor na ‘pseće pitanje’. Možda sam ja prestar, možda bi trebao pitati nekog drugog psa. Mi psi smo isti kao i vi – neki se ne sjećaju, neke jednostavno nije briga, a i mišljenja su nam u svakom slučaju različita. Recimo, ti sad razgovaraš s jednim vrlo starim psom (to sam ja, Carol, zvani Charlie) koji se sjeća da je cijela ta pseća priča u Bukureštu počela dok je na snazi još bio *ancien regime*, i koji misli da je raseljavanje pasa bilo posljedica političke odluke. Tih davnih dana, u vrijeme koje vi obično nazivate komunizmom (iako je postojao komunizam i ‘komunizam’), utjecaj politike na naš život bio je mnogo očigledniji i izravniji. To se odnosi i na život naših ljudskih sugrađana, budući da su nam sudbine međusobno isprepletene.

Bez namjere da budem patetičan, tvrdim da smo i mi psi bili žrtve totalitarnog režima. Objasnit ću ti kako.

Ali trčim pred rudo. Znaš, sklon sam digresijama. To dođe s godinama... S druge strane, preporučili su me tebi baš zbog starosti, ili bolje rečeno zbog dugog pamćenja, je l’ da? Zanima te koliko imam godina? Rođen sam u povijesnom trenutku, 1990., malo prije ‘revolucije’, što znači da imam jako puno psećih godina. Ili otprilike sto dvadeset ljudskih. Nije ni čudno što mi misli ponekad odlutaju...

Gdje sam ono stao? E, da, govorio sam o tome kako su psi u Rumunjskoj bili žrtve komunizma. Bojim se da smo to ostali i u ovo postrevolucionarno doba, kao što i sam možeš zaključiti. Kad razgovaram s nekim od svog roda – ili je možda bolje reći ‘od svoje vrste’, jer danas je čak i ovdje moderno biti politički korektan? – kažu mi da je život na ulici postao opako težak, da jedva preživljavaju. Ne moraju mi to ni govoriti, vidim i sam, iako više ne idem na duge šetnje. Što ću, muči me reuma. Ali svjestan sam svega, još i te kako. Evo, baš sam jučer pratio svog prijatelja (razumjet ćeš da ne mogu reći ‘gospodara’) – zove se Martin – u trgovinu po namirnice. Ali nismo išli u jedan od bezbroj supermarketa, kao što su Billa ili Spar, gdje možeš kupiti one nizozemske rajčice bez mirisa i okusa. Otišli smo u jedan mali državni Alimentari koji se iz nekog razloga nije promijenio. Barem – ne još. Prodaju kupus uzgojen u okolici i natruli luk. I ondje ispred dućana naišli smo na živi primjer naše bijede, svima naočigled: jedna krasna labradorica ležala je i čekala da joj se netko smiluje i baci joj komadić kruha. Kažem da je čekala, a ne prosila, jer se vidjelo da je previše ponosna da se spusti na tu razinu. Imala je tužne baršunaste oči koje su me podsjetile na majčine... U svakom slučaju, tamo je bio i jedan pas na uzici, vezan za ogradu. Iako je bio samo ružni mješanac (a to ne kažem jer sam rasist, nego samo izražavam svoju ogorčenost), visoka je gledao na labradoricu kao da se ponosi statusom koji označava njegova uzica. Pas na uzici ima nešto što se danas smatra vrlo dragocjenim, a to je gospodar. Nije to mala stvar ni za jednog psa u Bukureštu, jer znači da redovito dobiva hranu, čime se većina baš i ne može pohvaliti. Pogledao je labradoricu, njezino lice na kojem se vidjela glad, inficiranu ranu na uhu i prljavu zlatnožutu dlaku – i tada sam vidio da u njegovim očima nema suosjećanja, nego da su pune zlobe. Smučilo mi se njegovo ponašanje. Rekao sam labradorici neka me tu pričeka, a ona me zahvalno pogledala. Naravno da joj je moj prijatelj Martin dao da nešto pojede, on je takav čovjek. Ali to nije rješenje za pse lualice. Milostinja nikad nije rješenje socijalnih problema.

Eto vidiš, zagovaram sistemsko rješenje problema, a to znači da smo već prešli na politiku! Da, politiku koja se odnosi na pse. I mi smo inteligentna bića, trebamo pravila po kojima ćemo živjeti.

Kažeš da si nedavno posjetio New English College i ondje sreo psa, pomalo znatiželjnog, ali nipošto agresivnog. Poznajem tog sretnika, tamo su ga udomili! Ali barem je bio ljubazan. Inače, mnogo je slučajeva samoudomljavanja ili poluudomljavanja. To je ono kad ljudi hrane pse iz susjedstva i tako ih pripitome. Takva je situacija, moraš se prilagoditi ili umrijeti. Promisli samo, prije pustih tisuća godina psi su bili prve divlje životinje koje je čovjek pripitomio. Zar nije paradoksalno da su ljudi danas u situaciji da opet rade isto s podivljalim psima? Ali ni to nije rješenje, budući da se moja sorta poprilično brzo razmnožava, ali na taj ću se problem vratiti malo poslije. Činjenica je da su odjednom ulice pune pasa koje nema tko hraniti. A budući da nema hrane, postajemo sve gladniji – i sve agresivniji. Drugim riječima, svojim nepromišljenim ponašanjem sami sebi otežavamo život.

Uviđaš li kako se pitanje pasa lutilica sve više komplicira?

Sigurno si vidio one pse koji samo prođu pokraj tebe, izgledaju ravnodušno ili kao da su jako zauzeti, iako ne znam čime bi to bili zauzeti. Znaš, one koji namjerno izbjegavaju čak i pogledati čovjeka u oči. Ti jadnici trude se sačuvati dostojanstvo iako su svjesni da žive na račun ljudi i da je oduvijek bilo tako. Oni su iznimke. Nažalost, danas će većina pasa koje sretnoš u Bukureštu zalajati na tebe ili će te čak pokušati ugristi. Već sam ti rekao, ona statistika koju si naveo maloprije je točna. I sam si spomenuo prijateljicu koja je ovdje doživjela nešto slično. Ispričala ti je kako se jednog poslijepodneva vraćala pješice kući u prilično otmjenom kvartu kad je iznenada na nju skočio neki pas koji se skrivao ispod automobila i ugrizao je za nogu. Rekla ti je i da smatra kako je dobro prošla, jer pas nije bio velik, a ni rana nije bila ozbiljna. Hmm... rekao bih da je imala sreće što ju je napao samo jedan pas. Psi lutilice obično se udružuju u čopore. Sigurno je i sama bila svjesna da je dobro prošla pa ništa nije poduzela. Nije, recimo, prijavila taj incident policiji. Što bi policija učinila? Vjerojatno bi joj se samo nasmijali i rekli da psi i njih ponekad napadnu. Rumunji dandanas rijetko prijavljuju takve stvari policiji – zapravo rijetko prijavljuju bilo što. Tko uopće vjeruje policiji?

Da, znam da bi u svakom drugom gradu u Evropi takvi napadi – i agresivni psi lutilice – izazvali veliku zabrinutost. Gradonačelnik bi morao smisliti neko rješenje. Ali ne i u Bukureštu. Čak ni kada napadnu djecu, što se događa češće nego što misliš. A što da ti kažem? Poslije organiziranog kriminala i korupcije, napadi pasa lutilica najraširenija su društvena pojava! U redu, u redu, znam da od pasa prijeti drugačija vrsta opasnosti, ali ipak, ovisi kako gledaš na tu stvar.

Kažeš, čudi te i činjenica da ljudi koji su srušili diktatora kao Ceaușesca ne mogu izaći na kraj sa psima? To je opravdana primjedba i zapravo sam je očekivao. Ali možda ti nije palo napamet da se ovdašnji ljudi ne žele suočiti s tim problemom. Na neki način, cijela je ta priča nasljeđe Ceaușesca, i to samo jedno u nizu, rekao bih. Kako se to dogodilo? Kako to da je baš on, od svih ljudi, pustio pse na slobodu? Kao što i sam znaš, teško je zamisliti da bi on ikoga pustio na slobodu, pa makar i pse.

Vidiš, današnji psi litalice su prapraunuci pasa napuštenih sredinom osamdesetih godina, kada je dio stare jezgre Bukurešta zbrisan s lica zemlje. Tako je sve počelo. S druge strane, zacijelo se opet pitaš zašto jedan totalitarni režim koji je bio u stanju toliko toga srušiti i iseliti desetke tisuća ljudi, nije radikalno riješio problem pasa litalica? Predlažem ti da umjesto toga razmisliš o ljudima, onima koji su poslušno napustili ta plemenita stvorenja, svoje najbolje prijatelje – jer ovdje govorimo o kućnim ljubimcima – i prepustili ih životu na ulici i okrutnoj borbi za opstanak. Zar priča o psima litalicama ne govori nešto i o njihovim vlasnicima, na primjer o tome kako nisu imali hrabrosti obraniti ni vlastiti dom?

Ah, gdje su ona lijepa vremena kad si mogao za sve kriviti Ceaușescua i komunističku partiju! No barem mi psi možemo reći da nismo bili odgovorni za vlastitu situaciju.

Vidiš i sam da sam ja još uvijek ogorčen zbog svega toga. Zašto? Zbog svoje majke. Mimi je bila velika dama. Mi smo crne pudlice s vrhunskim pedigreeom. Međutim, nakon tog događaja više nije bilo važno kakvo je nečije porijeklo. Klasne razlike više ništa nisu značile jer je život na ulici nametnuo drugačiju hijerarhiju. Najjači su, a ne najplemenitiji ili najpametniji, upravljali ostalima. Vi u takvoj situaciji kažete homo homini lupus. Ali ja bih, bez uvrede, radije rekao canis canis homo!

Ja nisam još bio rođen u vrijeme velike deložacije – danas to valjda zovu humanim preseljenjem iako ne vjerujem da bi se takav izraz koristio i za nas pse.... Ali moja majka mi je pričala o tom sudbonosnom događaju. Imao sam vrašku sreću što sam živio u istoj kući s njom kad sam bio mali (dok nije došao Martin i uzeo me k sebi), pa sam naučio svoju povijest, koju je moja vrsta, nažalost, zaboravila – kao i tvoja, rekao bih. Ova današnja blesava štenad misli da je oduvijek tako, da se psi rađaju i umiru na ulici, a ne, recimo, u stanu na šestom katu neke zgrade. Umrli bi od straha da uđu u lift! Kad bolje promislim, ja sam gotovo cijeli život proživio na takvom mjestu. Možeš li zamisliti nekoga od njih na stražnjem sjedalu automobila, kako ide na izlet na plažu! Nisu baš mnogi Rumunji imali automobil, ali bilo ih je. Ne, ti jadni mladci misle da auti postoje zato da se ispod njih mogu skloniti od kiše i ljudi. Najjednostavnija tehnologija, kao što je radio ili televizor, potpuno im je nepoznata. Da mi je samo znati što bi rekli da ih netko ukrca u avion? Ja sam jedanput letio u avionu – eh, to su bila vremena! Još se sjećam okusa onog keksa koji je moj prijatelj dobio uz čaj, pa ga dao meni. Moram priznati da je poseban osjećaj letjeti 10.000 metara iznad zemlje, gledati oblake kroz prozor aviona i grickati keks.

Oprosti, opet sam se zanio.

U to doba, prije nego što je za nas sve pošlo kvragu, mi smo živjeli s ljudima, kao u svakoj normalnoj zemlji. U njihovim kućama i vrtovima, pa čak i u malim stančićima u stambenim zgradama i neboderima. Dobro, nismo baš svi bili u jednakoj situaciji. Da parafraziram Georgea Orwella, pisca kojem se divim, ‘svi smo mi bili jednaki, samo što su neki bili jednakiji’. Ali mogu ti reći da smo svi imali barem ono najosnovnije: krov nad glavom i koricu kruha ili zalogaj mamilige, naše rumunjske palente. A u svom dugom životu naučio sam da je sigurnost najvažnija od svega, kako psima tako i ljudima. To se dobro vidi sada, u ovo doba potpune nesigurnosti.

I reći ću ti još nešto, iako znam da me mogu proglasiti pristalicom komunizma, što je zapravo bedasto. Svi smo bili zaposleni! To možda zvuči čudno sad kad su ulice pune nezaposlene pasje mladeži kojoj "rad" ništa ne znači. Jer što oni danas uopće rade? Idu li u lov? Čuvaju li kuću od provalnika? Najavljuju li posjetitelje? Pomažu li policiji hvatati kriminalce i pronaći krijumčarenu drogu? Vode li, možda, slijepce ulicama Bukurešta? Ili pružaju ljubav i utjehu svojim sugrađanima? Sve u svemu, takvih je pasa danas vrlo malo. Ali zato se udružuju u bande, love štakore, jedu otpatke, grizu djecu i prose. Neki završe i u laboratoriju pa na njima rade pokuse. Na svu sreću, u Rumunjskoj se ne izvodi puno znanstvenih pokusa!

Ali da se vratim na Mimi. Moja majka nije bila samo svjedok deložacije iz starih četvrti nego je i sama, zajedno s tisućama drugih, bila žrtva te sumanute ideje. Naredba da se sruše stare četvrti u centru Bukurešta, pa tako i četvrt Uranus gdje je ona živjela, došla je s dvora, od samoga Ceaușescua, kao i sve druge naredbe. Iako se nije moglo znati koliko je njegova supruga i suvladarica Elena imala veze s tim megalomanskim, manijakalnim planom da se izgradi palača ogromna poput kakve egipatske piramide, koju će – kakve li ironije – nazvati Dom naroda. Oboje su bili nevjerojatno tašti i ne baš previše inteligentni. Možda su baš zbog toga vjerovali da su svemogući? Na desetke tisuća ljudi evakuirano je iz oko osam tisuća starih zgrada i gradskih vila i useljeno u nove stanove, u sivim stambenim blokovima koje i danas možeš vidjeti. Stanarima je bilo zabranjeno da nas povedu sa sobom! Baš kada su najviše trebali našu utjehu zbog gubitka, kao što je Mimi često govorila s tugom. Vidiš, bilo joj je žao ljudi, a nije jadikovala zbog vlastite sudbine. Eto, kakva je bila moja mama. Vlastitim je očima vidjela kako buldožer ruši njezin topli obiteljski dom, vilu sa žutom fasadom i malim vrtom iza kuće. Bilo joj je strašno gledati kako ona velika željezna šaka grabi ostatke iz srušene kuće, kao da čisti riblju utrobu. I danas mi je teško kad se sjetim kako je opisivala svoj osjećaj bespomoćnosti dok je gledala to razaranje. Rekla je da je osjetila fizičku bol. Zamisli tu sliku: cijelo susjedstvo, ljudi i psi, stoje i gledaju, onako očajni, preplašeni i nemoćni, i nitko od njih ne usuđuje se dignuti glas.

Uskoro više nije bilo starih kuća, a s njima su nestali i domaći mirisi. Zavladao je miris iskopane zemlje, cementa, bitumena i pseće mokraćce. Bilo je opasno ići na gradilište, ali isprva su svi onamo odlazili. Možda zbog nevjerice, kao da su očekivali da će se probuditi iz noćne more. Mnogi su psi odmah pomrli od gladi. Bez hrane, cjepiva, lijekova i ljudske brige ubrzo su bili desetkovani. Mnogi su umrli od tuge, naročito oni stariji. Mimi je bila mlada i lijepa, pa se jedna žena iz predgrađa Bukurešta smilovala i uzela je k sebi. Tako se dogodilo da ja nisam rođen na ulici, kao većina moje generacije. Mimi me uvijek podsjećala na to koliko smo bili privilegirani.

U svakom slučaju, ona je imala dobre veze, a jedan njezin rođak živio je u blizini dvora. Ispričao joj je da Ceaușescuovi imaju dva psa ljubimca. To će te možda iznenaditi, jer se zna da su oboje rođeni na selu, a seljaci imaju samo radne životinje, a ne ljubimce. Osim toga, Nicolae nikad nije pomilovao psa jer se panično bojava bakterija – zbog toga se svaki dan presvlačio u novo odijelo. To s ljubimcima bila je samo poza. Jugoslavenski predsjednik Tito imao je dvije bijele pudlice, a da ne spominjem američke predsjednike, englesku kraljicu i druge slične 'dekadentne'

osobe. Ako je već morao imati psa da bi ga smatrali otmjenim – neka tako i bude! Nicolae je odabrao jednog velikog crnog psa – više se ne sjećam koje vrste je bio, ali znam da se zvao Corbu, Gavran. Navodno je imao čin pukovnika i vozikao se u službenom autu. A naša je kraljica Elena imala krasnoga koker španijela, ali njemu se pak ne mogu sjetiti imena.

Ne, ne, uopće ne pretjerujem! Siguran sam u to jer je, jednom davno, naš daljnji rođak Nicu čuvao djecu obitelji koja je zimovala u planinskoj kućici u blizini vile Ceaușescuovih. Jednog lijepog sunčanog dana djeca su se igrala na snijegu. Nakon nekog vremena Nicu je iznenada primijetio da se više ne čuju njihovi glasovi. Zavladao je potpuna tišina. Nicu je pogledao i vidio djecu kako mirno leže na leđima, a veliki crni pas stoji iznad njih. Izjurio je iz kuće i vidio Ceaușescuove kako šecu s kokerom za petama. Oficir Securitatea, u elegantnoj vojnoj uniformi, polagano ih je slijedio. Nicu je bio doberman i prilično neustrašiv, pa je krenuo prema Corbu s ubojitim pogledom u očima. U tom času oficir je pozvao psa. Navodno je Corbu bio dresiran da sruši na tlo sve što se miče i ostane stražariti, ako je bračni par bio negdje u blizini. Čak i dok je pripovijedao tu priču, naš se hrabri rođak tresao od bijesa. Prema tome, da, Ceaușescuovi su birali pse iz čisto snobovskih razloga i samo povremeno bi ih tobože “šetali”.

Nicu, koji je pripadao jednoj obitelji iz nomenklature, tj. bliskoj dvoru, iz pozdanog je izvora čuo, a zatim prepričao Mimi, još jednu zanimljivu scenu koja se dogodila nekoliko godina nakon rušenja. Naime, čuo je to od osobe koja je bila prisutna kad su kraljevski par izvijestili o tome da previše pasa slobodno luta ulicama. Elena se nasmijala. Tisuće pasa na ulicama? Dakle, pa to je smiješno, navodno je rekla, i dodala: Zašto ih ne pobijete? Odmahnula je rukom i cijelu priču odbacila kao loš vic. Njezin se muž nije udostojio ni saslušati izvještaj. Pitam se što je o tome mislio Corbu, ili onaj njezin koker? Kladim se da su i oni bili jednako bahati i zlobni kao i njihove gazde. To ljudi kažu za nas – da poprimimo karakter gospodara, pa čak i njegov izraz lica. Doduše, u svom dugom životu vidio sam da se može dogoditi i obrnuto.

Za divno i veliko čudo, Elenina primjedba nije protumačena kao zapovijed, nego baš tako – kao primjedba. Netko na dvoru, vrlo mudar ili pak vrlo lukav, zaključio je da su ljudi u Bukureštu već ionako dovoljno potreseni nakon što su ih prisilno iselili pa bi moglo biti opasno ako bi ih još više uzrujali tamaneći pse. Samo je vrlo iskusan dvorjanin mogao uvidjeti da bi takav dodatni udarac vjerojatno poremetio osjetljivu ravnotežu između ugnjetača i ugnjetavanih. Totalitarna struktura moći podsjeća na kulu od karata. Svi znamo da treba dobro paziti kad želiš ukloniti jednu jedinu kartu. Ali, začudo, najteže je maknuti kartu na vrhu – to se onda zove coup d'état. Nekoliko godina kasnije dogodilo se upravo to, zar ne? U svakom slučaju, tom prilikom zaključeno je da u tom trenutku nema potrebe demonstrirati silu. Zamisli samo, na tisuće mrtvih pasa po ulicama, ubijenih otrovom za štakore, nema dovoljno kamiona za odvoz smeća ni ljudi da ih pokupe, širi se nepodnošljiv smrad, a opasnost od epidemije da ne spominjemo. Osim toga, trebalo je misliti i na sve one strane dopisnike: cijeli svijet bi saznao da je Ceaușescu okrutan prema životinjama. Na njegovu okrutnost prema ljudima svijet se već bio naviknuo. Ceaușescuov režim

bio je smrtonosan, ali svojim neprijateljima nije želio priuštiti zadovoljstvo da vide kako svoju ubojitost demonstrira čak i na psima!

Eto, tako smo mi psi preživjeli.

Slučajno znam kako se to zaista odvijalo. Da, starost ima i nekih prednosti, ako ti se mozak ne pretvori u kašu. Čuo sam tu priču od samog direktora Gradske čistoće. Danas bi ga zvali CEO ili glavni izvršni direktor, a moraš priznati da je to prilično smiješna titula kad se govori o smeću! Dakle, jednoga dana dotični je drug pozvan u Ministarstvo unutrašnjih poslova (u to doba sve je imalo veze s MUP-om, to jest s policijom). Naravno, što bi jadan čovjek pomislio nego da je nešto skrivio! U Ceaușescuovoj Rumunjskoj trebalo je prvo uzeti u obzir takvu mogućnost jer pravila nije bilo – odnosno, određivao ih je samo jedan čovjek pa su, naravno, bila proizvoljna. I te kako proizvoljna! Na primjer, bilo je općepoznato da Nicolae pati od određenih probavnih tegoba. Zato su njegove tzv. “jutarnje odluke”, kako su ih cinični dvorjani zvali, bile – da se tako izrazim – mekše nego poslijepodneve ili večernje. Isto tako se znalo – ili je barem kružila glasina – da je njegov kuhar imao zadatak staviti mu malo laksativa u jelo ako ga je trebalo udobrovoljiti prije donošenja kakve važne odluke. Da, sluge su zapravo odigrale važnu ulogu u vašoj, a bogme i našoj povijesti. Kad samo pomisliš da je nečija sudbina ovisila o Ceaușescuovoj probavi!

I tako taj moj poznanik, generalni direktor Gradske čistoće, dođe u Ministarstvo, a koljena mu počnu klecati još prije ulaska u ministrov ured. Ali ministar, njegov stari pajdaš, umiri ga srdačnim zagrljajem. S druge strane, drugovi bi se tako ponašali i prije nego što bi nekome zabili nož u leđa... Da skratim priču, tek nakon nekoliko čašica francuskog konjaka (bez sumnje nečijeg mita), naš ti smetlar dođe k sebi i shvati da ga je ministar zapravo pozvao na takozvane ‘konzultacije’. Budući da je i predobro bio svjestan činjenice da bi to moglo značiti kako će odgovornost za neki problem prebaciti na njega, nije se baš mogao opustiti i uživati u konjaku, jel’ da?

Dakle, ministar ga je konačno upitao što bi trebalo učiniti da se psi uklone s ulica. Naš smetlar hitro i ozbiljno razmotri to pitanje. Znao je dobro odakle vjetar puše, ali to i nije bilo teško znati jer je uvijek puhao iz istog smjera. Iz ministrovog tona shvatio je da ‘čišćenje’ grada od pasa nije bilo sročeno kao zapovijed (mogao je jednostavno reći: pobijte ih), što mu je ostavilo nešto manevarskog prostora. ‘Pa, takva bi akcija u svakom slučaju bila vrlo zahtjevna, trebalo bi uložiti puno truda, a sve skupa ne bi izgledalo lijepo.’ Naime, on je jako dobro znao da se u njegovom poslu odluke donose prema tome hoće li rezultat djelovati lijepo ili ne. Naravno, ne ljudima u Rumunjskoj, nego strancima, neprijateljima – a njih je u to doba bilo i previše, kao što i sam znaš, bili smo njima okruženi! ‘Rušenje dijelova stare gradske jezgre izazvalo je mnogo negativnog publiciteta u inozemstvu, zašto riskirati da ga bude još?’ oprezno je dodao naš smetlar. ‘Osim toga, vani ima puno ljubitelja životinja koji će, sasvim sigurno, poživiti.’

Ministar se zagleda u njega kamenog izraza lica. ‘Mihail’ – obratio mu se ponovo smetlar, osjećajući da je sad već na dovoljno sigurnom terenu da se ministru može obratiti imenom – ‘kažem ti, dalo bi se to napraviti, lako ćemo pobiti pse. Moji bi ljudi – jasno, uz pomoć vojske – mogli u tjedan dana pokupiti lešine s ulica i spa-

liti ih. Ali moraš biti svjestan da je to osjetljiva operacija i da bi sve to bilo vrlo uočljivo!’ Na Mihailovu licu bilo je vidljivo kakav su dojam smetlareve riječi na njega ostavile. Opazio je blagu grimasu koja donekle podsjeća na osmijeh. ‘Možda je bolje pustiti da priroda učini svoje...’ – zaključio je naposljetku naš čovjek, razmišljajući o tome da u zemlji nema dovoljno hrane ni za ljude, a kamoli za pse. Kad je čuo taj eufemizam za umiranje pasa od gladi, Mihailu se lice napokon ozarilo. Pustiti da priroda učini svoje, uzbuđeno je ponovio, baš kao da je ta banalna rečenica mudrost koju mu je podario sam Svevišnji. Na rastanku je ministar smetlara ponovo zagrio, ovaj put doista srdačno. Naime, zacijelo si shvatio da ministra uopće nije bilo briga za sudbinu pseće vrste. Zanimalo ga je samo kako će se najlakše izvući iz tog... problema, da ne upotrijebim kakvu drugu riječ.

I zaista, generalni je smetlar bio u pravu. Psi su umirali od gladi u tišini, nije bilo negativnog publiciteta. Ubrzo su se ionako pojavila neka važnija politička pitanja. Madame Ceaușescu nije više imala vremena razmišljati o psima, a pravo govoreći – ni o čemu drugom. Nekoliko godina poslije tog događaja kucnuo je njezin čas. Nju i muža su oteli, improvizirali im suđenje i pogubili ih kao dva stara prosjaka. Ceaușescu je ušao u povijest kao diktator, a većina ljudi ovdje misli da su oboje dobili što su zaslužili. Meni bi bilo draže da su im sudili na pravom suđenju. Ali, što ćeš, nije im bilo dano. Rumunji su lukav narod – nisu htjeli cijelu priču dodatno zakomplicirati. Čemu riskirati da to dvoje razotkrije nešto neugodno o onima koji su izvršavali njihove naredbe, a danas su živi i zdravi, preporođeni ‘demokrati’?

Ubrzo je priroda počela ‘činiti svoje’ i na jednom drugom planu, što nije predvidio ni naš smetlar, ni ministar, a niti bilo tko drugi. Prepušteni sami sebi, bez ikakve kontrole, psi su se počeli množiti. Od nekoliko tisuća u početku, za dvadesetak godina nastalo ih je nekoliko stotina tisuća. Zemlju su u međuvremenu zahvatila društvena previranja, o čemu se govorilo kao o revoluciji, iako sam već rekao da bi bilo točnije opisati to kao državni udar. Najbolje organizirane snage – Securitatea, partija, policija i vojska, preuzele su vlast. Jasno, nikoga više nije bilo briga za pse...

Psi su došli u centar pažnje tek desetak godina kasnije – bilo je to 2001., ako se dobro sjećam. Dotad smo već postali vrlo uočljivi, to jest brojni. Jedna nova, moderna generacija Rumunja koja se jedva sjećala života u komunizmu, odjednom se zabrinula za prava životinja. Zamisli, ne za prava ljudi, nego pasa! Apelirali su na to da se osigura sredstva za skloništa, lijekove, cjepivo i sterilizaciju... Ne kažem, sve nam to doista treba... Ali brinuli su se za prava pasa unatoč svim onim beskućnicima, nezaposlenim, gladnim ljudima – unatoč prosjacima na svakom koraku, zbog kojih se nije moglo u miru prolaziti ulicom, unatoč djeci koja su živjela u kanalizaciji poput štakora... Iskreno rečeno, koliko god sam bio impresioniran tim ljubiteljima pasa, bio sam pomalo i zbunjen. A onda se jedna francuska dobročiniteljica po imenu Brigitte Bardot, nekoć slavna glumica koja je, navodno, bila veliki seks simbol u pradávnim šezdesetima, odazvala na njihov apel. Još je imala utjecaja na medije pa je sve to bila udarna vijest. Čak je osobno došla u Bukurešt, susrela se s gradonačelnikom i donirala novac. Sjećam se kako su novine pisale o tome: ‘Gospođa Bardot pristala je u iduće dvije godine donirati više od 140.000 dolara za sterilizaciju i program udomljavanja gradskih pasa lualica, a procjenjuje se da ih ima više

od 300.000 [...]. Gradonačelnik Bukurešta Traian Bănescu se pak složio s time da se eutanaziraju samo opasni, stari ili neizlječivo bolesni psi. [...] Gospodin Bănescu prije je tvrdio da pse [...] treba likvidirati.'

Dakle, što da ti kažem? Za početak, nije bilo nikakve namjere da se ti psi lutilice uopće 'likvidiraju'. Od novca te gospođe poslije je izgrađeno nekoliko skloništa i plaćeno nešto sterilizacija – te pse možeš prepoznati po žutoj markici na uhu – i to je bilo to. Većina novca jednostavno je isparila i, po našem dobrom običaju, završila u nečijem džepu.

Čuj, imam jedan zgodan detalj, dodatak ovom našem intervjuu. U proljeće 2008. gradske su vlasti sklonile pse s ulica, tako da strani političari koji su dolazili na summit NATO-a mogu neometano proći cestom od aerodroma do Doma naroda, gdje se summit održavao. Sva su skloništa bila puna pasa. Vidiš, to je tipičan primjer: ovdje vlasti nešto poduzmu samo ako ih netko izvana dobro pritisne.

Kažeš da je to jedna od onih slatkogorkih priča. Gorka svakako jest, ali slatka nije nimalo. Sjećam se onih vremena kada je Ceașescuova policija uklanjala s ulice sve 'sumnjive elemente' pripadnika tvoje vrste. Sada se bave uklanjanjem pasa. O tempora, o mores!

Nema sumnje da je to napredak. Ovo je ipak dvadeset prvo stoljeće, Rumunjska je članica Evropske Unije. Nevolja je u tome što je Rumunjska oduvijek više stalo do forme, nego do stvarnog rješenja! Rekao bih da se Rumunjska u tom smislu nije puno promijenila. 'Pseći problem' – nazovimo ga tako – očito nije riješen, pod uvjetom da su psi lutilice ikada predstavljali ozbiljan problem za ljude u Bukureštu, u što imam razloga sumnjati. Dobro kažeš: ništa posebno nije učinjeno za pse, osim kad su se upetljali stranci. To nas vraća na ono što sam rekao na početku.

Eto, strpljivo si poslušao cijeli monolog ove stare lude i nisi dobio nikakvo pravo objašnjenje. Ali ako pogledaš oko sebe, što još možeš vidjeti osim pasa lutilica i zakrčenog prometa? Opet vidiš kako se lijepe stare gradske vile ruše (premda jesu u lošem stanju), ali sada zato da se napravi mjesta za nove zgrade od stakla i čelika. Za strane banke i korporacije, kao da smo u Šangaju ili Singapuru. Za nove gospodare koji više ne manipuliraju uz pomoć straha, već zbog ljudske pohlepe.

U prijelazu iz komunizma u kapitalizam svi su ljudi nejednaki, ali neki su nejednakiji.

A psi lutilice ne uklapaju se u taj novi, kapitalistički Bukurešt i gradonačelnik za gradonačelnikom obećava da će nešto poduzeti. Ali nijedan do sada nije održao to obećanje. Osim sentimentalnih, vjerojatno postoji mnogo drugih razloga zašto se ništa ne poduzima, a jedan je svakako taj da nitko zapravo ne zna što i kako poduzeti. Mogli bismo za sve okriviti divlji kapitalizam, korumpiranu birokraciju, lošu politiku ili razočaranost Evropskom Unijom. Ali ja mislim da u Rumunjskoj ljudi i nas pse smatraju žrtvama komunizma i procesa demokratizacije (ili razdoblja tranzicije, kako se to obično kaže), kao i sebe. Primjećujem da se pojedinac u ovom novom društvu osjeća prilično izgubljeno i bespomoćno, da ne zna kako preuzeti odgovornost ni za vlastiti život, a kamoli za život sirotih pasa u susjedstvu. Pritom nije od pomoći ni činjenica da demokracija zasad znači da oni koji su već gore na vlasti – ostaju gore, baš kao na nekom vrtuljku. Možda je problem i u indolenciji

cijelog ovog društva koje se još nije sasvim probudilo iz komunističkog sna. Općenito govoreći, ljudi još uvijek vjeruju da će, kao i dosad, u njihovo ime odlučiti netko 'tamo gore', koga će poslije moći okriviti. Ako je jučer to bila partija, danas je to birokracija u Bruxellesu. Prema mom skromnom psećem mišljenju, naš problem je upravo u tome što se sve odluke prepuštaju nekome 'tamo gore', što ljudi nisu voljni preuzeti inicijativu i učiniti nešto za opće dobro. A kako i bi, kad i ne postoji ideja o zajedničkom interesu i općem dobru? U društvu kao što je naše, treba je tek stvoriti. Inače ćemo jednog dana saznati da je taj netko 'tamo gore' odlučio da se konačno treba riješiti pasa. I tako će nas, u ime članstva u Evropskoj Uniji, po svojoj prilici zauvijek odnijeti vrag... Onda će se nakratko dići galama, vladajuća će stranka možda izgubiti nekoliko glasova. Pa što onda, netko će pomisliti. Ali dopusti da se izrazim pomalo oštro i postavim jedno principijelno pitanje: tko je sljedeći na redu? Možda mačke? Zatim možda konji, pa Romi? Na kraju – Židovi? A zašto ne ljudi s naočalama? Oprosti, oprosti! Rekao sam već da se koji put zanesem. Pogledaj me samo – stari pas koji drži govore! Kao što vidiš, u Rumunjskoj su čak i psi političke životinje, a ne samo ljudi.

Cijela ova pseća priča gotovo bi se mogla shvatiti kao metafora za položaj rumunjskih građana: zlostavljani, napušteni, siromašni, gladni svega, do kraja razočarani. Ali bila bi to loša metafora jer, za razliku od ljudi, psi se neće okupiti pa dovesti na vlast neku svinju kao što je Napoleon (mislim, naravno, na onoga iz Životinjske farme Georgea Orwella) ili započeti rat.

Eto, prijatelju, volio bih da na tome ostanemo. Razmisli malo o ovim frustracijama koje vode populizmu i promatraj što će se dogoditi s ovim novoobespravljenim masama, tko će njima manipulirati i kako.

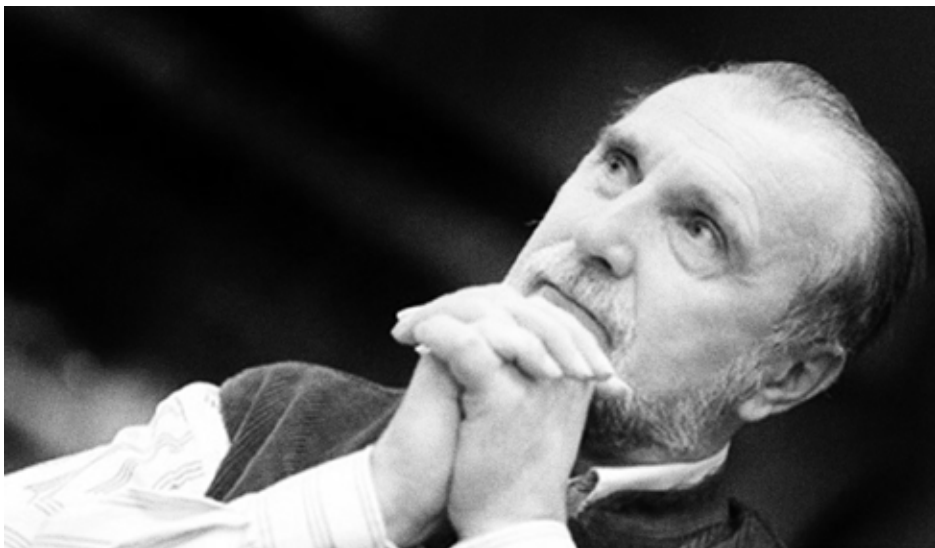
Ali prije nego što se rastanemo, dopusti da ti ispričam samo još jednu priču, ovaj put malo drugačiju. Jesi li čuo za 'bagdadske štence'? Nisi? Pa da, to je tipičan američki pothvat. Riječ je o psima lualicama u Afganistanu i Iraku i o američkim vojnicima koji su se za njih vezali. Dečki su željeli svoje male prijatelje povesti sa sobom u Ameriku, ali ispostavilo se da je to protuzakonito. Međutim, neki se mornarički poručnik toliko zaljubio u svog Cimeta (kakvo glupo ime za psa, stvarno to moram reći!) da mu je pošlo za rukom nemoguće. Povjerio je Cimeta nekom profesionalcu koji ga je odveo u Biškek u Kirgistanu, ali ga ondje nije mogao ukrcati u putnički avion za Ameriku. Ostavio ga je na aerodromu, a netko iz zrakoplovne kompanije udomio ga je kod mjesne obitelji. A onda se umiješala poručnikova energična sestra i uz pomoć ne znam koje organizacije locirala izgubljenog ljubimca. Sada Cimet živi sretno kao u bajci negdje u Marylandu. Amerikanci ko Amerikanci, odmah im je sinulo da ima još vojnika koji bi rado učinili isto, pa su pokrenuli 'Operaciju bagdadske štene'. Njihove novine pišu da je dosad prebačeno više od trideset ljubimaca, nekadašnjih pasa lualica – ne pitaj me kako! Stvar je u tome da Amerikanci sami obave što treba, umjesto da čekaju da to netko drugi učini umjesto njih.

Mene je u svemu tome zapravo šokirala cijena tih spasilačkih akcija. Možeš li zamisliti da jedna takva akcija košta između četiri i šest tisuća dolara po psu! To mi je dalo ideju. Istini za volju, Rumunjska, nažalost, nije pod američkom okupacijom. Ali zašto ne bismo sami krenuli u akciju pa pod sloganom Ne eksterminiraj

– eksportiraj! (pretpostavljam da bi tako mogli privući pažnju medija), pa strancima ponudili ovdašnje pse na udomljenje? Siguran sam da ima ljudi koji bi ih bili spremni uzeti, a cijena bi bila barem upola manja od one koju plaćaju Amerikanci. Sjećaš li se kako su početkom devedesetih zapadnjaci pohrlili udomiti djecu iz naših sirotišta? Ne kažem da su psi jednako popularni kao bijeli siročići, ali vrijedilo bi barem pokušati. Moglo bi se, na primjer, u postupak udomljavanja uključiti besplatni produženi vikend u Bukureštu s budućim ljubimcem? Naravno, netko će to zasigurno prozvati ‘psećim turizmom’, ali mislim da je to bolje i pristojnije od, recimo, seks turizma. Što više razmišljam o toj ideji, više mi se sviđa. Ali kao star i iskusan pas slutim da bi Rumunji radije sklapali konkretnije poslove pa pse izvozili u Koreju, tamo gdje nas jedu! Zapravo se čudim što se nitko toga još nije sjetio.

Država bi mu vjerojatno davala poticajna sredstva, pa bi se takav pametnjaković s dobrim vezama obogatio gazeći preko naših leševa. A onda bi se naglavce bacio u politiku i u svoj program uključio zaštitu životinjskih prava! Ništa me od toga ne bi iznenadilo – naročito nakon što sam čuo glasine da se nešto slično dogodilo u Kineskoj četvrti u Budimpešti. Što kažeš? Vidim da se smješkaš i sliježeš ramenima. Sigurno misliš da sam pretjerao?

Ma daj, opusti se, pa ja sam samo pas!”

Dževad Karahasan

Tri koraka k vragu - Slučaj Balkan: kraj političkog društva

1. VELIKA POMUTNJA DISKURSA

“My name is Bond, James Bond” uzviknuo je drug Letica, naš nastavnik moralno-političkog odgoja, ulazeći u učionicu jednog vrelog majskog popodneva 1968. godine. Onda je otišao do svog stola, spustio na njega dnevnik rada, podigao tako oslobođenu desnu ruku i ponovio svoju englesku frazu nešto tiše ali s jednakim užitkom. A onda je, nakon duge pauze, spustio ruku i počeo predavanje.

Najprije nas je upozorio na to kako lukavo buržoazija od svojih špijuna pravi ideološke junake i kako majstorski predstavlja kao junačko djelo i simpatičnu avanturu ubistva, laži, pljačke i sve druge zamislive zločine počinjene “u naše ime” i “za našu korist”. “To je pametna politika i to je patriotizam”, govorio je drug Letica, analizirajući filmove o tajnom agentu. Uslijedilo je dugo razmišljanje o zastarjeloj klasičnoj etici koja se pravi kako je moguće jasno razlikovati zločin i ono što nije zločin, koja se pravi da zna šta je zločin i u ime tog znanja zabranjuje ubistvo, laž, prevaru, prijateljsku nelojalnost i tako dalje, i tako dalje. “Je li nedostojno čovjeka, prisluškiivati šta drugi ljudi govore u svojoj kući i sa svojim prijateljima? Je li mizerno prekopavati po tuđem smetlju i po nečijim korpama s prljavim rubljem?”, pitao nas je u jednom trenutku, praveći se da ne vidi koliko smo stvarno prisutni u vreloj

učionici. “E nije mizerno, ako se time služi domovini!”, uzviknuo je nakon kratke stanke i jako udario rukom po stolu. “Nije to ubistvo ako se ubija za onoga kome se služi”.

Usljedi je nova usporedba “nas” i “buržoazije”, s neizbježnim zaključkom da je buržoazija pametnija od nas jer oni, eto, svoje špijune, agente, tajne policajce ili kako se sve zove ta čeljad iz državnih sekt i stiliziraju u simpatične mangupe, dok “mi” “svoje” napadamo, osuđujemo, maltene preziremo. Najkasnije u tom trenutku postao je jasan cilj ovog predavanja: u očima učenika popraviti sliku jugoslavenskih policija, pogotovo tajne policije Udbe koja je, nakon političkog obračuna s njezinim vodećim ljudima 1966. godine i s tim povezanih otkrića o zloupotrebama, morala biti jako loša. Vjerujem da su upravo otkrića o zloupotrebama policije, koja su objavljena nakon obračuna s njezinim vodećim ljudima, jako doprinijela da se među mladim ljudima raširi osjećanje da bilo koja država i bilo koja policija mogu biti upravo “moje”, a kako u ovom svijetu neka država i neka policija to moraju biti - onda su najviše moje one koje najmanje vidim i osjećam.

Valjda zato ovo predavanje druga Letice nije postiglo neki veliki uspjeh, a vjerujem da je tako bilo i s predavanjima ostalih nastavnika moralno-političkog odgoja u ostalim osmim razredima ostalih škola. Ne znam jesu li i drugi nastavnici svoja predavanja u odbranu policije počeli Bondovom frazom, ali znam da sam ja, slušajući druga Leticu bez želje da ga čujem, zamišljao kako se u tom trenutku iz hiljada, iz desetina hiljada nastavničkih grla širom Jugoslavije, iz svih osmih razreda svih osnovnih škola, u teško vrelo nebo majskog popodneva uzdiže moćni poklič: My name is Bond, James Bond.

Ne mogu znati koliko su uspješni u odbrani policija bili drugi nastavnici, znam da su se jugoslavenske policije ponašale u skladu sa željom koju sam sebi formulirao tokom ovog predavanja: bile su za mene neosjetne i nevidljive, pravile se da me nema ili da one barem ne znaju za mene. Tako je bilo sve do devedesetih godina 20. st., recimo do 1989-90., kad su nas sa svih strana, iz svih “novooslobođenih medija”, razne tajne i javne policije počele zasipati svojim saopćenjima, prognozama, upozorenjima, analizama. To agresivno prisustvo tajnih policija u javnosti obavještavalo nas je o opasnosti koja dolazi od “razbijača Jugoslavije”, od “agenata stranih sila”, od “terorista” i “kontrarevolucionara”, od... Sveprisutnost tajne policije u javnosti osjećao sam naravno kao svojevrsan *contradictio in adjecto* i iskreno se zbog nje nervirao (zar nije njihov posao u tišini spriječiti sve one na koje me upozoravaju, umjesto da u javnosti o njima tako obilato brbljaju?), ali se njome nisam ozbiljno bavio. To jest, ozbiljno sam se pozabavio jedino tipom diskursa koji je javno brbljanje tajnih policija uvelo u javni govor, a koji se bitno razlikovao od tipova policijskog govora što smo ih imali prilike upoznati u Drugoj Jugoslaviji.

Prvi tip policijskog govora što su ga jugoslavenske policije ponudile svojoj javnosti bio je “diskurs opasnog stanja”, dominantan u komunikaciji države i građana u godinama neposredno nakon Drugoga svjetskog rata, kad smo bili “okruženi neprijateljima” sa svih strana. Jasno je da taj tip govora nastoji od društva, kao određenog broja osoba, individua, napraviti masu, relativno homogenu

grupu u kojoj članovi odustaju od nekih elemenata svoje osobnosti ili ih barem privremeno suspendiraju u korist homogenosti grupe. To je ono stanje društva u kojem smo mnogo više pripadnici nacije nego ljudi, mnogo više građani jedne države nego osobe. Drugi tip govora koji su građani Jugoslavije upoznali od svojih tajnih policija pojavio se pedesetih godina, u vrijeme kad je Jugoslavija raskinula sve veze s komunističkim blokom (1948.), a bilo bi ga najtačnije nazvati “diskursom proizvodnje straha”. To je govor koji upozorava na sveprisutnost neprijatelja “u našim redovima”, u Vašem susjedstvu, možda u Vašem stanu, naglašavajući da se vraško lukavstvo tog neprijatelja vidi upravo u tome što se ne može prepoznati po vanjskim znakovima, jer se on, neprijatelj, uspješno pravi da je jedan od nas, da je normalan student, trgovac, susjed. Tako nastaje društvo straha, jer se svaki građanin, suočen s tako preciznim opisom i jasnom definicijom neprijatelja (koji je “staljinist”, “trockist”, “terorist” ili naprosto “neprijatelj”), počinje pomalo osjećati kao neprijatelj jer i on sasvim očigledno odgovara opisu. Pogotovo kad upravo takvi kakav je on, dakle oni što opisu neprijatelja odgovaraju koliko i on, počnu nestajati ili se počnu pojavljivati pred sudom.

Ja pripadam generaciji koja je imala sreću da ni jedan od ova dva tipa policijskog razgovora s društvom ne upozna neposredno, nego samo analizom teksta. Valjda smo zato ovaj treći morali upoznati i iskustvom kože i analizom teksta.

Taj tip govora bih najradije nazvao “diskursom prinudnog povjerenja”: u svim javnim istupima tajnih policija i tajnih policajaca pozivalo se na izvore i znanja koja se ne smiju otkriti “u interesu istrage”, iz razloga državne sigurnosti”, “radi odbrane zemlje”, tako da je govornik zauzimao poziciju proroka i dovodio svog sugovornika u poziciju sljedbenika, bez obzira na to da li sugovornik na poziciju pristaje. Poput proroka, tajni policajac raspolaže znanjima koja građaninu moraju ostati uskraćena, a građanin, kao i onda kad mu se obraća prorok, nema načina da provjeri tvrdnje koje mu se nude, da stekne znanja koja mu se uskraćuju, da provjeri ima li govornik stvarno znanja na koja se poziva... Građanin naprosto mora vjerovati ako neće da govornik svoja tajna znanja okrene protiv njega, čime zapravo pristaje na status podređenosti govorniku i ovisnosti o njemu. Slušalac nije partner onome koji raspolaže znanjima što su njemu nedostupna, on je sljedbenik ili ovisnik. Masovna prisutnost “diskursa prinudnog povjerenja” u javnosti pouzdan je znak da se jedno društvo kreće prema vladavini straha i da se u njegovim građanima proizvode osjećanja podređenosti i nesigurnosti. A mi smo bili svakodnevno izloženi razmišljanjima, analizama i upozorenjima raznih tajnih policajaca koji su nastupali u svoje ili u ime institucije, doslovno u svim listovima, radio i televizijskim stanicama što su se upravo u to vrijeme počeli nazivati nezavisnim. Tako su jugoslavenske tajne policije dale svoj ogromni doprinos uništenju Jugoslavije.

U to je vrijeme i u neposrednoj vezi s dominacijom “diskursa prinudnog povjerenja” u medijima, postala očigledna i “velika zbrka diskursa” koja je bila u punom jeku i nemilice razarala jugoslavensko društvo. U književnim i bulevarskim listovima, naprimjer beogradskim “Književnim novinama” i “Dugi” počinju u tom periodu (recimo u godinama 1989, 1990. i 1991.) nad književnim ili zabavnim prilozima

i njima primjerenim tipom govora očigledno dominirati prilozima posvećeni vojnim, historiografskim i političkim temama pisani jednom mješavinom diskursa koja je, barem meni, do tada bila doslovno nezamisliva. U historiografskom tekstu Vasilija Krestića, naprimjer, historiografski govor se kombinira sa stihovima iz epskih pjesama, naglašeno emotivnim personalnim iskazima i lirskim pasažima, tako da taj tekst sasvim očigledno ne poziva na razumijevanje i analizu (čak ih i ne dozvoljava), nego na emotivnu reakciju. Vojno-politička mudrovanja publicista i književnika Vuka Draškovića, filozofiranje o ratu i vojnoj strategiji slikara i kunsthistoričara Dragoša Kalajića, vojno-taktička razmišljanja i historiografske ekspertize propagandista, generala hrvatske vojske i rušitelja Starog mosta u Mostaru, Slobodana Praljka, nebrojene geo-političke i policijsko-obavještajne analize iz pera lirskih pjesnika i novinara poput Milana Komnenića - svo to brdo tekstova koje se na nas valjalo iz književnih, bulevarskih i dnevnih listova ne treba ni komentirati jer se iz odnosa profesije autora i teme njegova teksta može makar naslutiti karakter pojedinih tekstova. S tim da treba naglasiti kako su svi ljudi koji su se u tom periodu javljali za riječ, bez obzira na profesiju i nacionalnost, političku poziciju i starost, dakle svi tajni agenti i redatelji, lirski pjesnici i zubari, autoprijevoznici i mesari, svi su oni, kažem, tip govora koji su usvojili radeći svoj posao kombinirali sa religijskom retorikom, slikama i stihovima iz epskih pjesama i pseudo-historijskim (zapravo folklornim) razmišljanjima o sudbini naroda, čime su i historijsku sliku vremena potisnuli i zamijenili je pseudo-mitskom, zapravo eshatološkom sadašnjošću koja sadrži svo vrijeme. Prirodu toga brbljanja koje je preplavilo javni prostor i učinilo nemogućim svaki ozbiljan govor, možda sasvim dovoljno ilustrira tvrdnja beogradskog publicista Brane Crnčevića da "Srbi ubijaju iz ljubavi".

Babilonska pomutnja diskursa u jugoslavenskom društvu tog perioda nije mogla, naravno, proći bez političara, to jest ljudi koji su se odlučili tako predstavljati. Neki od njih, recimo Miloševićev bliski suradnik Mihaly Kertesz, vojvođanski Madžar, uvodi u političku javnost govor ulice, vjerujući valjda da time demonstrira "bliskost narodu". Velika većina tadašnjih političara, međutim, uvodi u svoje govore retoriku i slike proroka, tako da naprimjer Radovan Karadžić tvrdi kako je "u ovom mandatu i Bog - Srbin", Franjo Tuđman govori o božanskoj misiji ostvarenja samostalne hrvatske države, gotovo svi srpski političari tog perioda govore o Srbima kao "nebeskom narodu" i o koncentracijskom logoru Jasenovac kao o "nebeskoj srpskoj prestonici", čime se direktno uspostavlja paralela s nebeskim Jeruzalemom kao rajskim gradom. Jasno je da od retoričke pomame naših tadašnjih političara nisu ostali pošteđeni ni geologija, ni meteorologija, ni biologija, ni scijentistička dogmatika... Srpska televizija s Pala javila je 1993. da je "danas pao prvi srpski sneg", Srpska demokratska stranka u Bosni i Hercegovini još uvijek se reklamira sloganom "Glasajmo srpski", Franjo Tuđman je jednom govorio o "onima koji su genetski programirani da mrze sve hrvatsko" (meni neupućenome geni liče na arhe, dakle na izvor i temelj sveg postojanja u scijentističkoj religiji).

Ne namjeravam polemizirati s citiranim iskazima i njihovim autorima, samo nastojim pokazati sveobuhvatnost, totalnost, neumoljivu potpunost s kojom je uništen javni prostor jugoslavenskog društva, a time i samo to društvo. Jer nemoj-

mo se zavaravati: ovo o čemu govorim nije književna nego egzistencijalna tema i nije pitanje stila nego opstanka jednog društva. Jezik, to jest tipovi njegove upotrebe, uređuju ljudski svijet, oblikuju i organiziraju realnost u kojoj ljudi borave, formuliraju čovjekov doživljaj svijeta, čine realnost kosmosom. Ne mora se, poput mene, biti sljedbenik Wilhelma von Humboldta i vjerovati da čovjek razumije i čak osjeća svijet onako kako mu ga njegov jezik predstavlja, da bi se shvatilo ono što govorim i da bi se s tim suglasilo. Jer bez obzira na to kako se odnose ljudski duh i jezik, pogotovo duh pojedinačnog čovjeka i jezik, jasno je da društvo postoji isključivo na temelju jezika i u jeziku - izvan jezika nema društvene realnosti, društvo je zajednica ljudi koji se razumiju jer govore jednim jezikom. Zajednice koje nisu utemeljene na jeziku, nego recimo na krvnom srodstvu ili interesima, nisu političke, dakle kulturne “zajednice ugovora”, nego prirodne ili prinudne zajednice. Jezik je prvo što svaki od nas dijeli s drugima, što moramo dijeliti s drugima da bismo ga imali za sebe. Zato je jezik temelj na kojem se uspostavlja društvo kao kosmos a tipovi upotrebe jezika, dakle pojedini diskursi, jesu sfere toga kosmosa. I zato je brisanje granica među pojedinim diskursima jednako razaranju društvenog kosmosa i njegovom pretvaranju u kaos.

Ne treba zaboraviti da se Bog objavljuje, u monoteističkim religijama riječima odnosno jezikom, u politeističkim religijama slikom, skulpturom, prirodnim fenomenom, i da upravo Svojom objavom omogućuje nastanak značenja i smisla, jer objava dodaje materijalnom tijelu duhovnu dimenziju, neposrednom postojanju formu i konvenciju, dakle temeljna svojstva jezika. Kad mu se dodaju osobine jezika postojanje, materijalni svijet, počinje značiti i postaje sposoban za smisao. Zato je Božiji svijet kosmos i zato je on utemeljen u jeziku, prema svetim knjigama monoteističkih religija zapravo izgovoren. – Đavo se, kako dobro znamo, ne objavljuje, on djeluje, on je sposoban za puki čin i golo postojanje koji ne upućuju izvan sebe, koji nemaju značenja nego samo posljedice i koji zato nisu sposobni za smisao. Temeljna osobina kaosa, odnosno pakla, vražijeg svijeta, jeste njegova nestvarnost jer je u njemu sve, doslovno sve, moguće; u kosmosu, u Božijem svijetu, moguće je samo ono što je realno, što je dakle bar donekle u skladu s logikom, zakonima, gramatikom objave to jest svijeta.

Nadam se da je iz ovih napomena jasno zašto tvrdim da je “velika zbrka diskursa” o kojoj govorim uništila Jugoslaviju kao društvo; ratovi koji su uslijedili 1991-1995. nisu trebali za uništenje Jugoslavije nego za podjelu njezinih ostataka. Kad je prvi rat počeo, u ljeto 1991., Jugoslavije više nije bilo jer nije bilo jezika kojim bi njezini građani govorili i nije bilo društva koje bi ih okupljalo u političku zajednicu - u tom trenutku stanovnici Jugoslavije više nisu bili građani nego masa, nisu bili politički narod nego objekt politike koja nema programa nego je samo djelovanje. Već prije početka prvog rata boravili smo u kaosu, u ambijentu u kojem je sve moguće - da visoki politički funkcionari govore kao proroci i uličari, da se kultura brani rušenjem kulturnih spomenika, naprosto sve. Samo jedno nije moguće u kaosu - ljudsko društvo kao zajednica ljudi organizirana tako da svaki član zajednice ima svoj udio u javnim poslovima zajednice. Nije moguć kosmos, nije moguće političko društvo.

2. DIJALETIKA SAMOPARODIRANJA

“Koja je razlika između milicije (kako se to zvalo u komunizmu) i policije (kako se to isto zove sad, nakon oslobođenja)?” - pita jedan bosanski vic iz novijeg vremena. “Temeljna: milicija je pratila ko ide u crkvu, a policija prati ko ne ide”.

Ovaj vic je tipično bosanski komentar napadne prisutnosti vjerskih zajednica u politici balkanskih zemalja nakon “oslobođenja”. Već sam rekao da je javno brbljanje kojim je onemogućen javni razgovor u balkanskim zemljama bilo jako obilježeno religijskim slikama, simbolima, retorikom, a to je retoričko dozivanje religijskih zajednica dopunjeno nakon “demokratizacije” dopunjeno i neposrednim prisustvom tih zajednica u politici svedenoj na puki čin. Pritom su rituali javnog demonstriranja svoje “religioznosti”, javnog pokazivanja odanosti svojoj crkvi, javnog pohoda vjerskih manifestacija postali nezaobilazan dio javnog ponašanja, svojevrsan kriterij “demokračnosti”, “naprednosti”, političke ispravnosti. Poplavu javnih osoba koje demonstriraju svoju novootkrivenu religioznost u Bosni su komentirali imenom što su dali novim “vjernicima” - “model 1990.”. A koliko je stvarna bila religioznost novih vjernika pokazuje činjenica da je par godina ranije većina novih vjernika isto ovako agresivno demonstrirala svoj ateizam bez kojeg je karijera u komunizmu nezamisliva. Jedan od tih novih vjernika, Franjo Tuđman, govorio je naprimjer o trinaest apostola - sasvim javno i sasvim u skladu s ovim “buđenjem vjere”. Zato i govorim o prisutnosti vjerskih zajednica, dakle institucija, u novoj politici, a ne o prisutnosti religije ili, Bože sačuvaj, vjere - ovdje se radi o čistoj trgovini u kojoj vjerske zajednice iznajmljuju “svojim strankama” svećenike i retoriku, da bi od tih stranaka zauzvrat dobile adekvatnu mjeru bogatstva i moći. (Valjda je zato franjevačka provincija Bosna Srebrena jedina religijska institucija u ovim krajevima koja je iz ratova na prostoru bivše Jugoslavije izišla siromašnija nego što je bila kad su oni počeli? Bosanski su franjevci nastojali zadržati distancu prema političkoj moći i njezinim nosiocima kakvu su imali i u komunizmu, pa su ostali bez moći i bogatstva. Ali to vrijedi samo za franjevce i samo za bosanske.)

Treba li, nakon napomene o 13 apostola, upozoravati na uvelike parodijsku prirodu “nove religioznosti” u zemljama bivše Jugoslavije? Treba li upozoravati na parodijski učinak braka između političkih stranaka i vjerskih institucija na politiku i na religiju? Politička stranka koja javno leži u prisnom zagrljaju sa “svojom” crkvom govori, htjela to ona ili ne, da svojoj vlasti želi osigurati onu vrstu “metafizičke legitimnosti” koju su imali srednjovjekovni kraljevi. Ali zašto onda idu na izbore? Legitimnost dobivena na izborima i legitimnost dobivena “božanskom promisli” i ne korespondiraju jedna s drugom: legitimnost na izborima dobiva se od suverenog naroda, koji nema pravo ni mogućnost opozvati onoga ko je legitimnost dobio od Boga svemoćnoga, naprimjer sunce koje prejako prži, poplavu ili anđela smrti Azraila kojemu se rijetko radujemo. Ali se niko od ovih što ih spomenuh - ni sunce, ni poplava, ni Azrail, nije kandidirao na izborima i nije uplitaio u našu politiku. Jasno je da stranka koja nastoji osigurati “božansku legitimnost” za svoju vlast, nastoji zapravo ukinuti politiku i izbore kao instrument politike, što znači da političke stranke na prostoru ex-Jugoslavije svojim radom parodiraju same sebe jer one,

baveći se politikom ukidaju politiku. (Slično je naravno i sa vjerskim zajednicama koje se ponašaju kao da je Bog statističar a vjera isključivo aritmetički fenomen.)

Ako neka vlast upravlja po Božijoj volji, narod kojim ona vlada nije politički narod nego vjernička masa. Kao što vjernici crkve koja javno leži u zagrljaju s jednom političkom strankom nisu više vjernička nego glasačka masa, nisu dakle apsolutno neponovljiva i jedinstvena Božija stvorenja nego činjenice u službi aritmetike.

Ovo je jedan od najočiglednijih znakova da stvarnost u zemljama ex-jugoslavenskog prostora već duže od jednog desetljeća funkcionira kao manirističko umjetničko djelo - cjelina ima u sebe ugrađenu vlastitu parodiju, sistem se ne dovršava jer jednim svojim dijelom ironizira, to jest parodira samoga sebe, što znači da će stanje strogo kontroliranog kaosa trajati vječno, ako se nešto temeljno ne promijeni. Upravo kao u manirističkoj umjetnosti koja sebe mora parodirati jer nije spremna ili sposobna priznati svijet izvan sebe.

Zanimljiv aspekt ovog samoparodiranja može se opet promatrati na planu "velike zbrke diskursa". Devedesetih godina se uobičajila praksa da se vode velikih političkih stranaka i u odsutnosti, i u najslužbenijim prigodama, oslovljava njihovim imenima ili čak nadimcima. Tako je, naprimjer, Slobodan Milošević bio "Sloba", Alija Izetbegović bio je "Aljo", a Franjo Tuđman - "Franjo", jednako na mitingu svoje stranke, u razgovoru dvojice pijanaca ili u povjerljivom šaputanju kojim se raspoređuje moć u paralelnim političkim strukturama. U isto vrijeme je njima ili njihovim ideološkim pokroviteljima dodijeljen počasni naziv "očeva nacija" (u Srbiji "otac nacije" nije bio Milošević, nego njegov ideološki pokrovitelj i "autor" Dobrica Ćosić koji je pad svog pulena veoma dobro preživio), što više nego jasno pokazuje da forme vlasti koje su nastale raspadom Jugoslavije ne treba razumijevati njihovom usporedbom s "mističnom monarhijom", u kojoj je monarh "na ti" sa svim pripadnicima svog naroda jer je on zapravo otjelovljenje tog naroda, on i narod se odnose kao krug i njegovo središte.

Ova gospoda nisu "mistično tijelo" svojih naroda, oni su njihovi očevi, to jest još više - oni su očevi svojih nacija kao politički organiziranih naroda. Jedna digresija se ovdje ne može izbjeći: Josip Broz Tito je, kao počasni naziv, imao titulu "najvećeg sina naših naroda i narodnosti". Doslovno shvaćeno, to bi počasno ime govorilo da je Tito bio čedo ljubavi tih naroda i narodnosti, takoreći otjelovljenje njihovih međusobnih veza. Tito je nesumnjivo bio diktator, ali je, kako vidimo, i on htio biti manje od "naroda i narodnosti" - njihov sin, što je u tradicionalnim predodžbama manje vrijedno od roditelja jer je dalje od izvora, početka, arche. Gospoda političari iz devedestih su "očevi nacija", dakle stariji od samih nacija i time bliže biti, početku, arche. Oni su, recimo, vodili ljubav sa historijom ili sa samom biti, pa su njihove nacije nastale kao plod te ljubavi.

Počasna titula nosilaca vlasti u "post-jugoslavenskim društvima" pretvara društvo u porodicu odnosno pretvara jednu ugovornu zajednicu u zajednicu krvnog srodstva. To, naravno, nije moguće ostvariti potpuno, kao ni pretvaranje društva u zajednicu vjernika, o čemu se ranije govorilo, nego se i ova kombinacija "zajednice krvnog srodstva" i "ugovorne zajednice" pretvara u samoparodirajuću, u sebi proturječnu, kombinaciju nespojivoga koja društvo uspostavlja kao sistem koji

sam sebe parodira. Ujedno se, zahvaljujući ovoj kombinaciji porodice i institucije, otkriva mafija kao neposredni uzor strukturi post-jugoslavenskih društava: središnja figura mafije je kum, funkcija koja u sebi spaja osobine srodstva (odnos koji se ne može raskinuti) s osobinama ugovornog odnosa (kuma se bira). Valjda se zato iz ovih političkih zajednica, kao i iz mafije, u pravilu izlazi umorstvom a ne ostavkom ili raskidom ugovora - broj ubijenih moćnika i onih koji su u misterioznim okolnostima dali ostavku na život simptomatično je visok i govori sam za sebe. Kumstvo i srodstvo prekidaju se jedino smrću.

Kao i sve drugo što postoji u stvarnosti, ovo je samoparodiranje, naravno, krenulo iz jezika: sve su stranke koje su se pojavile devedesetih godina ponudile "programe" koji su, poput čeda doktora Frankensteina, bili skrpljeni od ostataka ideoloških sistema 19. i prve polovine 20. stoljeća, tako da su se pojedini dijelovi njihovih "programa" međusobno poricali ili bar mimoilazili. A međusobno poricanje i mimoilaženje njihovih govora i stvarnosti proizvedene njihovim djelovanjem toliko je drastično da ostavlja dojam groteskne komike kod promatrača koji njihovim djelovanjem nije pogođen. Samo par primjera: jedno od temeljnih Tuđmanovih obećanja u predizbornoj kampanji 1989-90. glasilo je "hrvatska lisnica u hrvatskom džepu", a na kraju njegove vladavine, kao i danas, sve su hrvatske banke u stranom vlasništvu. Svi su političari i sve stranke devedesetih strasno govorili o narodnom suverenitetu, a sada se iste te stranke trude oko ulaska u EU u kojoj su članice mnogo manje suverene nego što su to bile jugoslavenske republike. Već devedesetih godina su se sve stranke pozivale na Evropu, nudeći stvari neuskладive s evropskom tradicijom od prosvjetiteljstva naovamo. I tako dalje.

Jasno je da ni jedno društvo i ni jedan čovjek ne mogu u potpunosti raditi ono što govore, jasno je da ni jedna stvarnost ne može ostvariti sebi zadani ideal i Bogu hvala da je tako. Podudarnost između riječi i čina nije moguća jer se oni razlikuju i po načinu postojanja, i po svojoj prirodi, i po djelovanju. Možda Božiji govor ukida razliku između riječi i čina, ideala i stvarnosti, rečenog i urađenog, ljudima to u svakom slučaju nije moguće. Čovjek može osjećati da ga njegova riječ obavezuje, ljudsko društvo može imati ideal kao obavezu, kao cilj prema čijem se ostvarenju teži i koji se naravno neće ostvariti. I dok je tako, dobro je jer su stvari u skladu sa svojom prirodom. Problemi nastaju kad čovjek prestane misliti da ga njegova riječ obavezuje, onda kad jedno društvo povjeruje ili ustvrdi da je ostvarilo zadani ideal ili onda kad su društvena stvarnost i proklamirani ideal u karikaturnom neskladu. A to se dogodilo na Balkanu, gdje su govor i djela političkih vođa direktno suprotni jedno prema drugome. Kao da riječi čovjeka ni na šta ne obavezuju, kao da je moguć ljudski život tamo gdje je potpuno raskinuta veza između jezika i stvarnosti.

Po tome je, uostalom, Balkan bio ispred vremena. Naše su mafije, poput fundamentalista neoliberalizma, odustajući od svih ideologija, nudeći javnosti privid programa koji nisu uzimale ozbiljno, poričući vezu između jezika i svijeta, duha i materijalnog postojanja, proizvele stanje stvari, faktičnu životnu stvarnost koja je nepodnošljiva, a onda to stanje stvari "objašnjavale" ideološkim Frankensteinima koji naravno ne objašnjavaju ništa jer se iscrpljuju u sebi kao svi samoparodirajući sistemi.

3. OBITELJSKO PODUZEĆE DOMOVINA

Rat je, kako reko, trebao da se raspodijele bogatstva što su ostala nakon raspada Jugoslavije, a ne da se ona uništi. Čarobna formula zvana privatizacija, masovno primjenjivana još dok su ratovi tutnjali i dok je uvjerljiva većina ljudi imala sasvim druge brige, omogućila je raspodjelu radi koje su ratovi i vođeni i koja pod normalnim uvjetima vjerovatno ne bi mogla biti provedena. Raznim metodama privatizacije postignuto je to da par hiljada ljudi ili još manje posjeduje doslovno sve što vrijedi posjedovati na prostoru bivše Jugoslavije. Ne znam dokle se došlo s privatizacijom sunčeve svjetlosti i ljubavi (voda je već privatizirana), ali se s razlogom bojim da se uskoro nećemo smjeti voljeti ako ne nađemo način da naši vlasnici od toga profitiraju.

Jesam li već rekao da u stvarnosti postaje moguće sve, nakon što sve postane moguće u jeziku? Nekoliko godina nakon što su političari progovorili kao proroci i uličari, redatelji i vozači kamiona su počeli postajati generali, a onda i milioneri, milijarder... Jedva da je nekolicina od danas ekstremno bogatih ljudi na Balkanu prije rata imala nešto i mogla govoriti o svom posjedu, a gotovo svi od tih bogataša su - treba li to napominjati? - u bliskim vezama (srodničkim, prijateljskim, poslovnim) sa oslobodiocima naroda iz devedesetih. Je li bio neophodan kaos da bi nastala gusta mreža odnosa spletenih od srodstva i poslovnih interesa, zajedničkih strahova i neprijatelja, prijateljstava i mržnji, međusobnih ucjena i uhođenja, ona nerazmršiva mreža u koju su uvezani aktualni vlasnici Balkana? Ne znam je li bio neophodan da bi ta mreža nastala, znam da je neophodan da se njome uspostavljeni odnosi ozakone, jer je jedino u kaosu sve moguće, pa i uvođenje legalnosti koja suspendira legitimnost.

Ambijent u kojem se danas odvija život na području bivše Jugoslavije može se iz svega rečenoga naslutiti relativno jasno. Novi bogataši kontroliraju sve - od medija i privrede do političkih stranaka i instrumenata države, tako da ni milioni pojedinaca, čak i kad bi se uspjeli organizirati, ne bi mogli promijeniti ništa jer su naprosto bez sredstava i instrumenata javnog djelovanja. U jeziku i u svijetu moguće je sve, doslovno sve, osim logike i smisla. Prošlost nam je nejasna jer imamo historija koliko političkih partija, sadašnjost nepodnošljiva i amorfn, pa prema tome s onu stranu razumljivosti, a budućnosti nema jer ona nije moguća bez jezika, logike, nade. Valjda je iz toga jasno zašto od ono malo ljudi s kojima još razgovaram u Sarajevu, sve češće čujem kako nam je prekrasno bilo u ratu. Čovjek je biće koje eminentno živi u jeziku i u vremenu; bez svijesti o prošlosti i bez mogućnosti da sebe projicira u budućnost koju sebi zadaje kao ideal ili san, on je mnogo više pas pred zidom nego čovjek. Može kućica pored zida biti udobna i namještena kako vas volja, može zid biti raskošno oslikan i prelijep - stanovnik te kućice će ostati pas ako je zid neproziran. A naši zidovi postaju sve neprozirniji, mi nemamo pojma kako će se sutra dogovoriti naši novi bogataši i njihovi strani pokrovitelji.

Neki moji prijatelji nastoje povjerovati da bi neko rješenje moglo, moralo uskoro doći od tih stranih pokrovitelja koji su nam, eto, poslali mnogo vojnika i još više činovnika. Pogotovo ih uzbuđuju vojnici, strane trupe koje su zaposjele Balkan

izgledaju mojim naivnim prijateljima kao jedne vrste Jamesa Bonda koji će, onako raskošno opremljen tehničkim čudesima, uskoro, sasvim uskoro, kazniti krive i nama donijeti pravdu, dobro i mir. Ja ne dijelim njihovu nadu, ne zato što ne bih bio naivan kao oni, nego zato što sam se bavio dramaturgijom i znam da klišeji proizvedeni u jednoj kulturi o njoj kazuju najdublje istine, čak i one što bi ih tvorci klišea najradije sakrili. Ja sam naprimjer morao primijetiti da sva tehnička čuda kojima James Bond operira služe isključivo tome da on druge ljude ubije ili ih dovede pod svoju kontrolu, bez pitanja o pravdi, dobroti ili istini u tehničkim čudima i u ljudima koji ta čuda opslužuju. Morao sam primijetiti i to da na kraju svakog filma James Bond odvede sa sobom najljepšu ženu, a domaćoj čeljadi ostavi iza sebe katastrofu - jednom otok koji eksplodira, drugi put grad u plamenu, u najboljem slučaju brod koji tone ili avion koji se ruši. Ostavi doduše i poruku koja se zatvara u sebe samu, tako da ne proizvodi značenje i nema smisla: "My name is Bond, James Bond".

Šeherzada Džafić

Iz egzila u azil pisanja: Horozovićev egzil iz faksije u fikciju

Gledam je na fotografiji. Sjećam se kako diše u prozračnosti na bosanskim brdima, u gradovima i selima, u kasabama, nalik na zbijena čovjeka u bijeloj odori kojem je tamna kapa navučena sve do očiju. Kroz pendžere je gledala svijet. Bijeli gornji boj nešto prostraniji, poput grudnog koša, donji boj opasan ogradom i kapidžikom kao kopčom, a noge duboko u zemlji(...) Stoji ta stara kuća, negdje u Bosni, s nogama u zemlji, nevidljiva, kuća koju pantimo i koja sa svoje četiri vode zove da je ponovo izgradimo. (Horozović 1995)

Irfan Horozović će boraveći u mjestu Susedgrad (ironično? sudbinski?) ispisati priče o proživljenome iskustvu progonstva, stavljajući se u svjedočeći položaj, i tako učiniti azil u sasvim novi svijet posredstvom fikcije. Iako je fizički napustio grad Banja Luku, on se opet egzilom (sada fikcijskim) i azilom (utočište pisanjem), vraća u njega, daje mu osobine živoga bića, razgovara sa njim, pravi rekonstrukciju njega prošlog, sliku sadašnjega, i na preostalim krhotinama moguću viziju buduće-

ga. Ponovni povratak u Zagreb za ovoga pisca predstavlja novi (stari) prostor,¹ samo sada sa drugom funkcijom. O svome progonu iz Banja Luke Horozović je (redovno) govorio i pisao u zagrebačkim dnevnim novinama:

Što se tiče Zagreba i mog dolaska, ne mogu izraziti ono što sam osjećao u susretu sa starim prijateljima, od kojih neke nisam vidio i više od dvadeset godina, i koji su mi svi, bez ijednog izuzetka, pomogli. Živim u prijateljevoj kući, u blizini zidina grada koji se zove Susedgrad (slučajnost?) i u kojoj sam napisao najveći broj tekstova iz "Prognanog grada". Što očekujem? Što pisac može uopće očekivati? Jedino ispisivati svoju životnu knjigu". (Vjesnik, Zagreb 1994, razgovarala Branka Džebić).

U periodu progonstva i boravka u Zagrebu, Horozović je objavio zbirke priča *Prognani grad* (1994) i *Bosanski palimpsest* (1995) te roman *Sličan čovjek* (1995) čime je ustanovio "romanesknu podvrstu zvanu prognanički roman i nagovijestio poetiku egzila" (Delić 2008, 130), te ispisao "egzilantske priče", kako ih je imenovao Enver Kazaz (2009, 17) u predgovoru *Antologiji nove bosanskohercegovačke pripovijetke*.² S obzirom da je Horozović preživio ratno iskustvo (dakle, bio unutar opkoljenoga grada) i našao se u izbjeglištvu, njegove priče idu u dvije linije: egzil i postegzilske traume. Prognanstvo iz zavičaja postaje preokupacijom posebno u pričama unutar zbirki *Prognani grad* i *Bosanski palimpsest*, gdje zavičaj postaje prostor čežnje i bolnoga sjećanja. To su priče u kojima se suočavamo s problemom izbjeglištva, gdje prognanani shvaćaju ulogu i značaj zavičaja i mjesta unutar njega (drvoredi, klupe u parku, obala rijeke Vrbas, šetalište Korzo). Po Zdenku Lešiću ta mjesta za protagoniste predstavljaju "sretne uspomene, kao svjedočanstva da su živjeli i imali svoj život, a u isto vrijeme kao otuđeno mjesto, u kojem su doživjeli nepojmljiva poniženja i gdje se za sve one iste stvari vezuju slike koje se žele zaboraviti" (Lešić 2008, 145).

Egzilom iz faksije (iako je na sigurnom, njega i dalje progone slike napuštenoga grada) u fikciju, Irfan Horozović će potvrditi poetiku od ranije, samo što će ova poetika biti realizirana na sasvim novi način. I dalje će identitet i *prepoznavanje* toga identiteta dominirati njegovim djelima samo će protagonisti nositi novostecheno iskustvo proгона. Progon kao pojam podrazumijeva mjesto – ono u kojemu se boravi, iz kojega se progoni i ono kamo se ide. Tako da je prostorno kretanje protagonista pravi ključ za osvjetljavanje Horozovićeve prognaničke poetike. Toposi kretanja njegovih protagonista ostati će isti, ali će njihovo značenje, unatoč nedvoj-

¹ Horozovićev prvi boravak u gradu Zagrebu veže se za njegov studij književnosti na Filozofskome fakultetu 70-ih godina (u to vrijeme uređuje zagrebački Studentski list i objavljuje svoju prvu zbirku, kulturnu knjigu južnoslavenskih književnosti, Talhe ili Šedrvanski vrt). Više o tom periodu vidi Dijalog s Irfanom Horozovićem (<http://sveske.ba/en/content/kuca-od-lijepih-rijeci>). Drugi povratak (sada već egzil iz ratom zahvaćene Banja Luke) u Zagreb dešava se 90-ih godina, kada Horozović nalazi utočište kod starih prijatelja i kolega sa kojima je književno srastao.

² Pored egzilantske, Kazaz je ustvrdio da se ratna priča raslojava i u vojničku, civilnu i apatridsku (2009, 17). Mada kod Horozovića dominira egzilantska, on će se tematikom širiti i na druge modele, posebno civilni model priče.

benom opiranju, poprimiti nove primjese pune teškoga iskustva i činjenice da su se isti morali napustiti. Kao i u prethodnima, Horozović će i u ovim pričama uspjeti zadržati zagonetnost i posebnost pripovijedanja, što će primijetiti i Strahimir Primorac iznoseći mišljenje da je kod Horozovića “stupanj estetizacije izrazito visok pa su tragovi sirove građe najčešće sasvim nevidljivi” (2008, 103). To će posebno doći do izražaja pri slikanju prizora rata koji neće biti direktni, “ali će [se] na kraju svake priče, i knjige kao cjeline, iz njihove unutarne logike, osjetiti sve to skupa neusporedivo snažnije nego da je verbalno izraženo” (Primorac 2008, 103). Tako se kroz ove priče, njihove pripovjedače i protagoniste “osjeća” unutarnji prostor psihe – čovjeku su uništeni vanjski, stvarni prostori, preostalo mu je samo da se zatvori u svoj unutarnji prostor, “prvobitnu školjku” (Bachelard 2000, 28) te da na taj način, koliko-toliko, ostvari neku egzistenciju. Mada će i takva egzistencija postati nemogućom kada neprijatelj preko snova i košmara uđe i u te prostore, čineći od njih prazna mjesta, brisane prostore, nigdine (Augé 2001).³

Unutarnji prostori bili su privremeno sklonište pred neprijateljem, ali nika-ko utočišno mjesto jer u takvim okolnostima nemoguće ga je ostvariti. Kretanje vanjskim prostorima omogućivalo je pronalazak kratkotrajnih uporišnih tačaka koje bi baš u momentu mogućega ostvarivanja/identificiranja postajale opasnim mjestima. Prostori u već personificiranome gradu postajat će “likovima prostora” koji će imati “značajku mjesta” (Welsch 2000, 26). Sam grad postat će glavnim akterom, a prostori grada pomoći će da se prikaže psihičko stanje protagonista i oni će se često identificirati, samo na taj način dolazit će do povremenog i privremenog *prepoznavanja*.

GRAD AKTER – PROGNI GRAD

Poznavao si svoj grad i vjerovao da on poznaje tebe
(Horozović 1995, 152).

Grad (opet) Banja Luka postat će preokupacijom pisca – pisat će o njoj sadašnjjoj, o njoj prošjoj, pa i budućjoj, što će omogućiti da preko grada/Grada postigne dihotomiju: postojeći grad/grad iz sjećanja. Kao grad iz sjećanja, Banja Luka postaje i (glavnim) likom pri čemu izostaje ime grada, a zajednička imenica pretvara se u Grad. Za razliku od grada iz sjećanja, grad u sadašnjosti je ranjen i prepušten na ne/milost neprijatelju. U takvome gradu, protagonisti će pokušati pronaći utočišna mjesta uz konstantno prožimanje individualnoga i kolektivnoga identiteta gdje će se vidjeti kako “kolektivni identiteti opstojе prije svega u glavama pojedinaca” (Kaufmann 2006, 89), a da konstrukcija modernoga pojedinca počiva na “stjecištima koječega kolektivno pripadnog” (Kaufmann 2006, 89). Pojedinim pričama poka-

³ S obzirom da je ovaj rad isječak iz doktorske disertacije “Prostori faksije, fikcije i fantastike u djelu Irfana Horozovića”, više o prostornome obratu vidi u uvodu disertacije: <http://koha.ffzg.unizg.hr/cgi-bin/koha/opac-detail.pl?biblionumber=289202>

zalo se kako pojedinac ne može opstati sam jer “bivanje sobom samim (...) jedno je u korijenu nemoguće iskustvo” (Kaufmann 2006, 91), pri čemu je “pojedinac (...) uvijek smješten u neku situaciju, u neprekidnu promjenu i specifičnu i promjenljivu identifikacijsku perspektivu” (2006, 91). Protagonisti se unutar pojedinih priča smještaju u određene situacije kroz koje se vidi njihov odnos prema samima sebi, prema drugima, prema gradu i mjestima u njemu. Svi oni, jedni bez drugih, postepeno će gubiti identitete – niti pojedinac može opstati bez kolektiva, niti kolektiv bez grada, a niti grad može opstati bez pojedinaca/kolektiva koji su prognani iz njegovih prostora. Tim postupkom na (in)direktan način prikazuje se užas kolektivnoga etničko-prostornoga čišćenja gdje su svi *drugačiji* prognani. Grad koji je oličenje multikulturnoga i koji je pun obilježja *drugih* i *drugosti*, čije građevine odišu raznolikošću kultura, tradicija i religija, Grad za koji “se čini da iščezava” kako se zaključuje u jednoj od završnih priča ove zbirke (*Pr*: 130)⁴ – biva pojedinac, postaje individua koja se uključuje u prognani kolektiv i skupa sa svima biva prognan.

Proces istovremenoga zaposjedanja unutarnjih i vanjskih prostora individue, a samim time i kolektiva otvara se već na samome početku zbirke pričom *Predosjećaj* u kojoj se prikazuje zaposjedanje čovjekove unutrašnjosti, čovjekove najveće intime – sna. Više ni san kao apstraktni prostor ne može biti utočišno mjesto jer neprijatelj zaposjeda i taj “prostor”. Tada nastupa “esteticizam i ljepota literarne vizije i jezika na stvarnosnome i književnome planu” (Kazaz 1998, 798) jer tom se užasu “izmiče jedino pripovijedanjem” (*Pr*: 5). Okružen užasom rata protagonist, a ujedno i jedan od pripovjedača, Kumbaraš noćima sanja mrtve – ko god se nađe u njegovome snu, drugi dan bi bio mrtav. Kumbaraš pokušava tumačiti svoje snove kojih se istovremeno plaši i od kojih pokušava pobjeći jer njegove riječi “Sve više mrtvih poznajem” (*Pr*: 7) u glavnome pripovjedaču bude strah i zbog istih se i sam pita “da li sam već bio obilježen u snu?” (*Pr*: 7). Prostor sna prenio se u stvarne prostore, konkretnije, sve ono što bi akteri sanjali, ostvaruje se. To će postati toliko očito, intenzivno i često da će i sami protagonisti postati hladni prema svemu tome. Igra sa snovima postaje poput igre šaha, i samo se čeka na potez i ko će biti “pojeden”, a ko izdan: “Progonitelji se zagledaju međusobno i osmjehuju se jedni drugima lažnim smijehom, a potom zaviruju u naše sobe, traže nas, biraju. Teško onom koga dotakne slijedeći njihov san” (*Pr*: 7). Takav proces uzrokom je da se protagonisti vraćaju na mjesta svoje prošlosti: “Pomislio sam kako bih morao otići u Sarajevo” (*Pr*: 8) gdje bi Sarajevo moglo predstavljati moguće utočišno mjesto i to “mjesto gdje sam nekoć bio sretan” (*Pr*: 8). Sarajevo se po sjećanju nameće kao blisko i priželjkivano mjesto – mjesto sreće, a ujedno postaje topofilijom odnosno mjestom za kojega ga vežu posebna (o)sjećanja, ali i heterotopijom jer jedino mjesto koje preostaje u tom Sarajevu jeste groblje: “Nisam dobro ni promislio, nisam shvatio šta me je toliko vezalo za taj grad, za njegove ulice i trgove, a već sam stajao usred starog groblja. Ovdje je bilo nešto što me je dozvalo” (*Pr*: 8). To je upravo poziv u smrt. Ispod slike, koja se nalazila u novinama, protagonist je pročitao “Zašto si me sanjao?” (*Pr*: 9) čime

⁴ Irfan Horozović: *Prognani grad*, Biblioteka Electa, Zagreb, 1994.

se dokazala ona unutarnja opsada, odnosno *progonstvo* koje se dešava u protagonistovoj i pripovjedačevoj psihi – snovi se svima i svugdje dešavaju i svako od njih čeka dan kada će se pojaviti u nečijem snu, odnosno kada će nestati. Individua se poistovjetila sa sudbinom kolektiva.

Stapanje identiteta pojedinca sa kolektivom desit će se u priči *Slastičarna*. Ratni užas u toj priči iskazan je kroz psihu vlasnika određenih objekata u gradu, koji svaki dan iščekuju kada će njihov “prostor” biti uništen. Takav psihički sklop dešavao se kod svih onih koji su imali “drugačije ime”. Svi takvi, unaprijed su znali svoju sudbinu. Takvu sudbinu očekivao je i slastičar za svoju slastičarnicu, i ne samo oni već i svi su drugi “znali da je ona na redu” (Pr: 17). Međutim, to se nije dešavalo, a neizvjesnost kod slastičara je rasla toliko da je počela izazivati tjeskobu. Ujutro bi odlazio na posao neispavan, a čudni pogledi prolaznika na njegovu slastičarnu u njemu su izazivali bijes. Slastičarna je postala metom opklada, a slastičar mogućim izdajnikom. Slastičar se u početku čudio što mu ne dolazi ni kum ni prijatelj: “A onda je shvatio da je za sve kriva prokleta slastičarna” (Pr: 18). Nakon te spoznaje, u njemu se javlja želja da se to i desi, da unište i njegov prostor egzistencije, čime se ističe užas koji se dešavao unutar psihe pojedinca – u takvome stanju, važno je postati dio kolektiva po bilo koju cijenu. Nakon što su srušili slastičarnu, slastičar je znao “(...) da će noćas spavati kao nikad u životu” (Pr: 19), pomirivši se sa svojom unaprijed određenom sudbinom.

Unutarnja opsada koja se nazirala u prethodnim pričama posebno će doći do izražaja u istoimenoj priči *Unutarnja opsada* u kojoj će se naslutiti njen vrhunac i prelazak u neko treće stanje jer “sve što se događa u Gradu liči na bolesno snoviđenje” (Pr: 20). U samome naslovu priče nudi se tematika, ne samo konkretno ove priče, nego i cijele zbirke. Koliko god se opisivala vanjska opsada, ona uvijek za posljedicu ima upravo unutarnju opsadu. Pitanja protagoniste: “Kako ću pronaći drugo mjesto za život? Mislio je Chopin, kad je ovo moje mjesto?” (Pr: 21) nudi samo odgovor besmisla i osjećaj dezorijentacije u prostoru, te nemogućnost ostvarivanja nekog budućega, nepoznatoga mjesta. Prividna odvojenost prostora faksije, fikcije i fantastike u ovoj zbirci postignuta je naizmjeničnim promjenama ambijenta, ali i teksta koji je formalno (u ovome slučaju pisan italicom) odijeljen od kontinuirane naracije što u Horozovićevu poetiku unosi prepoznatljivu postmodernističku crtu. Prostori fantastike su pripovjedni izleti u neke druge priželjkivane prostore. U tim pričama koje se ubacuju između određenoga, konkretnoga događaja, zadržava se ista tematika, ali sa drugom poetikom. Za razliku od onoga što se stvarno događa, u tim tekstovnim prostranstvima dešava se bijeg i tako tekst ustvari postaje jedinim utočišnim mjestom.

Važnost priče i pripovijedanja za individuu koja se nađe u bezizlaznome stanju predstavljena je u priči *Iščekivanje noći*. Atmosfera oko protagonista odgovara procesu pričanja priče, ali - ko da priča u takvoj situaciji. Oni su nemoćni i “Niko ne bi znao tako pričati kao Grad, kad bi znao govoriti”, jer Grad “ništa ne zaboravlja, kao što ne zaboravlja ni Vrbas. Tu ima i lijepih i strašnih priča”. Grad i zna govoriti, ali problem je što ljudi više ne znaju slušati i samim time “ne mogu razumjeti te priče” (Pr: 69). Dakle, Grad i Vrbas su oživjeli, ali samo zato što su ljudi postali i nijemi i

gluhi. Koliko su ljudi bespomoćniji, Grad je moćniji jer sve što se dogodilo u tom gradu ne nestaje, jer grad čuva priče, čuva uspomene: “ništa što se dogodilo ne nestaje”, Grad se sjeća svega: “Svaki razgovor je sačuvan, svaka ljubavna svada, svaki zločin, svaka spletka” (*Pr*: 69). Grad preuzima funkciju koja je nekada pripadala ljudima – grad čuva uspomene i grad priča priče.

Individue bez identiteta (adrese) prikazane su u pričama *Pisma* i *Poštar*. Poštar raznosi pisma, ali ih ne uručuje (“Ljudi koje je poznavao više nisu bili na svojim adresama. Bili su negdje u bijelom ili crnom svijetu: iseljeni, iščezli, ko zna” *Pr*: 39) jer kuće koje su posjedovali ti ljudi zauzeo je neko drugi i ulice kroz koje je prolazio dobile su nove nazive, sve je izmijenjeno. Sada i njegov zanat prestaje imati svoj smisao, a samim time i njegov život. Nema pravih adresa, nema pravih adresanata:

(...) posljednji kojeg je posjetio teško ga je ranio svojom odsutnošću. Vrata stana je otvorio nepoznat, naoružan čovjek i, nakon nekoliko odrečnih riječi, zalupio mu ih je pred nosom. Iza čovjekovih leđa dobro je vidio prijateljeve stvari: stol i stolice u pretsoblju, komodu na kojoj je kao i uvijek dotad stajao Lav Nikolajević oslonjen o štap, zastao u šetnji. Jedino što ga Lav Nikolajev ovaj put nije gledao. Bio je okrenut zidu kao dječak kažnjen u školi (*Pr*: 40).

Poštar prepoznaje unutrašnjost toga prostora, prepoznaje stvari u sobi i po tome se pojačava razdor unutar samoga poštara koji dijeli sudbinu sa vlasnikom stana. Te stvari nisu iste što vidimo i po figuri Lava Nikolajevića koji je sada bio okrenut na suprotnu stranu. Sa sudbine njegovoga poznanika poštar prelazi na svoju vlastitu sa mišlju kako već dugo nije dobio nijedno pismo i kako već dugo ni on sam nikom ništa nije pisao, on koji je živio od pisama i u pismima. Tada na stol stavlja svoja najdraža pisma. Tu intertekstualno asocira na pisma od Seneke, Van Gogha, Dostojevskoga, Ujevića, a “pisma iz stola koja tek treba razvrstati” (*Pr*: 39), govori nam koliko je ostalo nedostavljenih pisama, pisama koja su ostala bez svojih adresanata.

Cijela ova zbirka donijet će priče kojima će u osnovi biti pokušaj skupljanja krhotina i građenje već postojećega ili izgradnja potpuno novoga identiteta što će rijetko polaziti za rukom, čime je Horozović upravo uspio prikazati ratni užas. Taj užas posebno će dolaziti do izražaja u pričama u kojima su nositelji starci i djeca – protagonisti koji su specifični za njegova ranija djela. Sada su starci postala djeca, a djeca razmišljaju i ponašaju se poput starijih čime su izgubili osnovna obilježja svojih identiteta. To se najbolje može prikazati kroz priču *Igra* koja je ostvarena kroz “igru” i dijalog između tri djevojčice (pripadnice različitih nacionalnih grupa). Razgovor među djevojčicama je uzrokovan ratnom zbiljom, a “igra” je najmanje bezbrižna dječja igra jer se kroz nju naslućuje zlo koje je prevladalo tim prostorom. Svaka od njih zastupa stajalište svoj nacionalne grupe, odnosno svojih očeva, a ustvari: “Stajale su sve tri iznenađene onim što se upravo dogodilo: Azra, Ana i Tana” (*Pr*: 44) iz čega se vidi da su one samo žrtva toga što se dešava oko njih. Na kraju priče sam prostor koji ih je okruživao prikazan je kao improvizirani prostor: “(...) spuštalo se veče. Na dječjem improviziranom igralištu nije više bilo nikog. Osta-

la je zaboravljena samo jedna kartonska kutija, prepuna raznobojnih, oslikanih salвета” (*Pr*: 44). I ova igra je prekinuta kao i mnoge druge – improvizirano igralište primjer je prostora koji nestaje, prostora koji je “prognan” skupa sa djevojčicama, jer bez dječje igre ma kakva ona bila, ne postoji ni to igralište.

Prognani prostor prikazan je i kroz priču Šetači na Korzu gdje u prvi plan dolazi postepeno nestajanje ljudi. San, ustvari košmar koji je prikazan kroz priču ukazuje na činjenicu kako taj prostor nestaje jer su nestali i ljudi. Taj prostor će i dalje postojati, ali imat će drugo značenje, njega će naseljavati neki drugi ljudi. Fragmentima priča *Neko te čeka u jezeru* i *Zaćarane vodenice* donosi se ista poetika – ljudi koji su prognani i koji se prepoznaju na nekim drugim mjestima. Ovaj put protagonisti, odnosno njihove sjene smještene su pokraj vodenica koje svojim položajem predstavljaju heterotopije. Prostori iz legende postali su stvarni i zasad jedino moguće utočišno mjesto. To mjesto je utočište za prognane, ali i “sva mitska bića su na tom mjestu svojim odsustvom”. Tajanstvenost vodenica je jača što nema nikakvoga traga o njima. Ipak, ti prostori dobivaju svoj privremeni identitet, jer “Iz jedne vodenice provirio je neko (*Pr*: 49). Vodenica je dobila smisao, ona je postala nečije utočišno mjesto: “Uzdrhtala mala vodenica skrivala je plahost bića što je potražilo utočište iza nje” (*Pr*: 49). Dakle, identitet vodenice više nije u službi vodenice, nego ona je sad skrovište za prognane. I prostor oko vodenice ima istu funkciju: taj prostor služi za prepoznavanje, ali to prepoznavanje je teško jer ljudi (prognani ljudi) više nisu isti. Ovom pričom se prikazala etika prostora – nekadašnje tajnovite vodenice koje su živjele samo u legendama sad postaju utočišna mjesta za prognane. Njihova funkcija nije ista, a po postupcima prognanih vidi se da će i one uskoro biti “prognane”.

Individualno iskustvo najbolje će se pokazati kroz priču u kojoj se pripovjedač, protagonist izjednačavaju sa autorom, odnosno autoreferencijalno autor imenuje lika u priči svojim imenom. Priča donosi sliku tipičnog progonstva gdje se ostavlja svoj prostor, svoje utočišno mjesto. Pri tome se pokušavaju pokupiti stvari koje bi predstavljale bar mali dio stečenoga identiteta: “Neke stvari svakako moram ponijeti. Neke stvari koje najbolje znaju ko sam ja” (*Pr*: 12), ali i to postaje apsurd jer kako se odlučiti šta ponijeti: “No, hoću li biti u stanju da ih prepoznam?” (*Pr*: 12). U tome svemu kao da su u onome ko zaposjeda to mjesto moći prepoznati identitet, tako kao da izgleda da je to učinjeno dobrovoljno: “Hvala vam, Horozoviću. Hvala vama” (*Pr*: 12).

Vanjski prostori predstavljaju opasna mjesta u kojima su likovi pokušavali pronaći utočišna mjesta. Prostorna zatvorenost, kako unutar konkretnih prostora, tako i unutar likova, omogućila je prikaz uzburkanih osjećaja te povremenu agresivnost prema prostoru patnje i prema samome sebi. Najčešće, ti likovi iako se nalaze u zatvorenom prostoru, prave bijeg u otvorene prostore prošlosti, ali i budućnosti (utopijama i/ili nemjestima).

BOSANSKI PALIMPSEST – (IZ)BRISANI PROSTOR

“Nema više Sahat kule, srušili su je.
Ponavljala je kćerka kao naučenu lekciju”
(*Bosanski palimpsest*)

Svoga glavnoga protagonistu Banja Luku, Horozović će najbolje predstaviti kroz priče koje se direktno odnose na grad (“u kojem smo još uvijek živjeli, u kojem smo nekad živjeli”), ali i kroz priče koje će opisivati pojedince koji se kreću gradom (“Koračaju njegovim ulicama poput sjena, poput uljeza u tom nevidljivom labirintu u kojem još uvijek pokušavaju prepoznati svoj bivši život” *Bo*⁵: 152), i koji u njemu pokušavaju pronaći smisao (“Njihovo je da se izgube, njihovo je da potisnu ovaj grad u sebi i da ga, ukoliko je to moguće, zaborave” *Bo*: 152), iako je ta potraga uzaludna (“Zatočenik u svom vlastitom gradu, putnik bez puta” *Bo*: 7) uporno će slijediti tragove (iz)brisanih prostora.

Grad Banja Luka postat će bosanski palimpsest, prostor koji će se izbrisati, ali prostor na kojemu će ostati tragovi po kojima će se moći opisivati, a možda nekad opet upisivati mnoga značenja. Upravo takav grad prikazan je kroz priče unutar zbirke *Bosanski palimpsest* – priče koje će samo pojačati etičku stranu priča iz zbirke *Prognani grad* tako da je ova zbirka njen svojevrsni nastavak. Sada to više neće biti onaj isti grad jer ovaj Grad gubi svoje glavne tope: zgrade, ulice, trgove, biblioteke, česme, džamije. Kao živi čovjek, Grad će ostajati bez svojih organa - to će po ko zna koji put biti brisani prostor, prostor satkan od snova, onog *negdašnjeg*. Kao bumerang, tjeskoba grada prenijela se i vratila na stanovništvo, a to će opet značiti brisanje identiteta. Za razliku od prethodnih priča, u kojima se dešavalo sjeđinjavanje identiteta, tj. pojedinac je postajao dio kolektiva, u ovim pričama dolazi do brisanja i nestanka i tog kolektiva. Tjeskoba likova, a samim time i pripovjedača, za posljedicu će imati nemogućnost direktnog prikaza ratne traume, što će pružiti mogućnost čitateljima da sami procijene, na neki način dožive, i unutaranju i vanjsku opsadu likova (i prostora). Ovoga puta, Horozoviću će poći za rukom da prikaže kako (nekadašnje) mjesto postaje nemjestom.⁶ Marc Augé je upravo takva (ne) mjesta nazvao palimpsestima “na koje se neprestano iznova upisuju zbrkana igra identiteta i odnosa” (Augé 2001, 74).

Bosanski palimpsest je zbirka priča podijeljena u pet poglavlja unutar kojih se nalaze kraće priče. Kroz tih pet poglavlja predstavljen je prostor grada Banja Luke kroz tri vremenska perioda. Prvo i četvrto poglavlje nose isti naziv *U sjenci srušene Sahat-kule*, a govore o ratnome stanju i životu pod okupacijom. Između ta dva poglavlja nalaze se odjeljci *Slike iz porodičnog albuma* i *Slike u glavi* koje govore

⁵ Irfan Horozović: *Bosanski palimpsest*, Durieux, Zagreb 1995.

⁶ Raspoznavanje mjesta i nemjesta proizlazi iz razlike mjesta i prostora. Marc Augé u analizi mjesta i prostora uzima onu analizu koju je ponudio Michel de Certeau, ali donosi i analizu Merleau-Pontyjeva koji razlikuje “geometrijski” od “antropološki” prostor kao “egzistencijalni” prostor, mjesto na kojem biće za koje je bitno da stupa u “odnos s nekom drugom sredinom” doživljava vezu sa svijetom (vidi: Augé 2001, 71 – 104).

o ljepšem vremenu, onome prije rata. Zadnje, peto poglavlje knjige pod nazivom *Izbjeglički karton br. 6044*, govori o sadašnjosti, konkretno, o onome što okupirani/prognani proživljavaju. Horozović je ovom zbirkom metaforički predstavio prostor koji je nekad postojao, te mjesta - palimpseste u koja se ponovno nastoji upisati nova značenja.

Priče koje se odnose na ratno stanje uobličene su pod okrilje dokumentarističkih crtica. Naime, tu se ne radi o tipičnim ratnim dnevnim zapisima, već o pojedinačnim sudbinama. Likovi se dijele na dobre i zle, na žrtve i zločince. Čak su i zločinci nekada bili dobri (bar se tako mislilo), a sada su se pretvorili u krvoločne zvijeri (priče *Kapa*, *Slika iz porodičnog albuma*, *Slika u glavi*). Peto poglavlje u sebi sadrži i potpoglavlje *Pribjegar*, gdje se mijenja fokalizacija – jedan od likova u prethodnim pričama postaje glavnim pripovjedačem, što *Bosanskom palimpsestu* daje “izrazitiju dozu istinitosti” (Serdarević 2002, 228). Seid Serdarević će slično protumačiti palimpsest naglašavajući kako Horozović ne piše na pergameni s koje je sastrugan prvi zapisani tekst već da svoj tekst “vadi iz albuma izgrebanih sjećanja, u kojem se prepliće svakodnevnica okupirane Banja Luke s mirnodopskim doživljajima, onima koji još postoje u memoriji” (Serdarević 2008, 227). Lijepi prostori toga grada pretvoreni su u krhotine bez oblića, jedino što je od njih i na njima ostalo su tragovi. Tragovi palimpsesta vide se već u samome podnaslovu knjige - *Album izgrebanih sjećanja*. Dakle, u njemu se iščitava album nečega što je nekad postojalo. Album je dokaz sjećanjima, ali i ta sjećanja su izgrebana i nepotpuna.

Prvi dio pod nazivom *U sjenci srušene Sahat-kule* sastoji se od deset priča, kojima je osnovni cilj da se prikaže rušenje identiteta individue te rušenje identiteta paralelno sa rušenjem prostora. *Vino mrtvih gradova* donosi paralelnu priču o dva grada – gradu Vukovaru koji je već mrtav i Banjoj Luci. Dva prijatelja kušajući vino grada Vukovara otkrivaju poruke (“kao da nam je doista želio nešto reći” *Bo*: 8) i sudbinu koja im je zajednička:

Uskoro ćemo svi otići, a ovaj grad je popločan našim dušama. Dušama naših predaka, naših djetinjstava, dušama naše djece. Hoće li na to ikad pomisliti oni što se doseljavaju u tuđe stanove, tuđe kuće, tuđe krevete? Oni koji ne znaju kako se ova ulica prije koji mjesec zvala (*Bo*: 8).

Profesor na javnome predavanju, na urlikanju mase, skida kapu koja je “za neke ljude bila i prešutni nasljednik jednog ranijeg pokrivala za glavu, onog čiji su se najglasovitiji primjerci izrađivali od crvene čohu u sjevernoafričkom gradu po imenu Fes” (*Bo*: 10). Skidanjem kape, dobiva priznanje (“Val odobravanja dočeka njegove riječi i on se počeo, po prvi put u svom životu, prepoznavati u onome što je govorio” *Bo*: 11) i osjećaj pripadnosti (“s tom masom što ga je sve više prepoznala”, *Bo*:11), iako je, s druge strane, postao izdajica. Priča *Guslar* donosi razlike unutar društva. Murat je zarobljen u dvorani gdje je nekad trenirao sa prijateljem, kumom Lazarom. Za Murata je (još uvijek) sve isto (“Ovo je naša dvorana. Zajedno smo ovdje trenirali. Samo ti je sada kimono drukčiji. I govor”), ali Lazar iskazuje svoje pravo lice (“To je moj pravi kimono. Uvek je on bio na meni. A to što ga nisi video, tvoja je greška” *Bo*: 14). Lazar je naredio da objese Murata, a pri tome se i

dalje se igrao riječima, govoreći kako je na toj udici završio i Mujo Hrnjica. Murat je polako prelazio u nevidljivi svijet. Kroz prozor se vidjela grana oraha na koji se Murat kao dječak penjao (“Mogao bi i sad skočiti. A potom na oblak. Zašto ne’ osjećao se tako lagan” *Bo*: 15).

Gubitak identiteta posebno će doći do izražaja u priči *Stara bosanska kuća*, jer ne samo da ljudi gube identitet, već i prostori u kojima su ti ljudi obitali. Jedan od tih toposa jeste stara bosanska kuća koja je “čuvala svoju privatnost i tajanstvenost, svoj strah i otpor, svoje priče i svoje vezove. Čuvala je sve dok je mogla” (*Bo*:158). Autor kuću opisuje kao živo biće, govori o njenim unutarnjim dijelovima: “Unutra su bili basamaci, unutra je bio hamam, drvena je bešika bila, unutra je bio saz” (*Bo*: 158), ali, kao i svega, i tih dijelova nestaje. Unatoč prijetnjama, ona se povlačila pred vremenom i svim nedaćama - sve dok doba zločina nije “zabolo svoje noževe u njenu najdublju intimu, dok joj tenkovi nisu razrušili kapidžik i grudi i nagnali njenu čeljad u izganstvo, dok joj avioni nisu tukli u tjemje i od njenog krova na četiri vode načinili krov na četiri vjetra (*Bo*: 158). I tek tad se vidjelo koliko je ukućana bilo u toj maloj kući. I tek tad se vidjelo koliko je ta kuća bila primjerena njihovim snovima. Jer, svi su ukućani ostali bez svojih starih snova.

Sada, mnogi od njih, raseljeni po bijelom svijetu, osjećaju se tjeskobno, izgubljeni. Traže basamake da se popnu na gornji boj – nema ih, traže pendžere da kroz njih vide zavičajni krajolik – nema ni pendžera; kad negdje odlutaju, pa se vrate, dugo traže kapidžik kako bi mogli ući u svoju kuću, ali kapidžika nigdje nema. Nema ukućana. Ni komšija nema” (*Bo*: 159). Horozović ovime poziva da se vrati, da se ponovo izgradi stara bosanska kuća jer samo na taj način vratiti će se i identitet bosanskoga naroda. S druge strane, i sam gradi tu kuću kroz ove priče u kojima prelazi iz vremena u vrijeme – iz prošlosti u sadašnjost.

Horozović se kroz ovu zbirku pokazao kao postmodernistički pisac kroz jednu od osnovnih osobina postmodernizma – autoreferencijalnost. Naime, Horozović preuzima vlastite priče (priče koje je objavio ranije) i stavlja ih u okvire ove zbirke pridajući im nova značenja – sada se dešava isto, a ipak drukčije preplitanje sudbina, činova, misli i uspomena. Prostori u pričama iz prošloga vremena bili su utočište za protagoniste, sada ti prostori nestaju, a jedino utočište je u pričama, oni još samo tamo postoje.

OD HETEROTOPIJE DO UTOPIJE GRADA

“Ubojice pjesnika i ubojice gradova imaju jednu sličnost: ubijaju iz neznanja i nerazumijevanja.” (*Sličan čovjek*)

Roman *Sličan čovjek* može se čitati kroz najmanje dvije linije, kroz prepoznavanje dva ravnopravna identiteta – identitet čovjeka i identitet grada. I jedan i drugi su upisani u prostore i mjesta koja se gube. Identitet čovjeka na interdijagetskoj razini uspostavlja se uz glavnoga pripovjedača, ujedno lika u romanu Kasima Ferhatpašića, koji pokušava prepoznati i vratiti već zadobiveni identitet u prostorima

svoga Grada. Međutim, u tome ne uspijeva, jer se sa njegovim identitetom čovjeka gubi i identitet toga grada.

Iako na prvi pogled ne izgleda tako, dubljim čitanjem ovoga romana dobiva se savršena zaokružena cjelina, koja, ako se uspoređi sa ranijim Horozovićevim romanima, omogućuje da i ovaj roman stavimo u istu ravan kao i prethodne romane. Radnja koja se veže uz glavnoga naratora i protagonistu je kružna. Na samome početku prikazuje se zamjena odjeće, što predstavlja simboličku zamjenu identiteta, dok se isto to dešava i na kraju romana. Preko odjeće postaje se neko drugi, pri čemu je nemoguće spoznati identitet toga drugoga, a “sličan čovjek” preuzimajući odjeću dovodi se u situaciju da postane poput njega. Kružni tok romana, što je opet povezano sa glavnim pripovjedačem, može se dobiti i kroz spoznavanje identiteta grada. Pri tome nam mogu pomoći grafiti koje ispisuje *alter ego* glavnoga pripovjedača Morona koji na početku romana ispisuje grafit *GRAD JE PUN NEPOZNATIHLJUDI* da bi se na kraju tom grafitu pridružio drugi *I MRTVI ĆE SE VRATITI*.

Grafiti koji se javljaju tokom romana predstavljaju *urboglife* koje u teoriju prostora uvodi Boris Bakal u svome tekstu “Fragmenti o prostoru”. Urboglife, Bakal opisuje kao “nakupine simboličkih prostornih znakova i značenja” koje nastaju “utiskivanjem događaja u mjesto svoga događanja” (Bakal 2007).⁷ Urboglifija je usporediva s interpretativnom semiotikom prostora, odnosno bila bi usporediva kada termin ne bi bio dvoznačan – u kontekstu u kojem ga autori koriste, ostaje potpuno neodredivo odnosi li se urboglifija na prostorno “iščitavanje” ili na “učitavanje” urboglifa u prostor. Javna prezentacija u “zidnim novinama” predstavlja doslovnu tekstualnu materijalizaciju “nematerijalnih tragova” i njihovo upisivanje u javni i gradski prostor. Grafiti u ovome romanu predstavljaju nematerijalne tragove, odnosno posljedice koje su ostavili stvarni tragovi, kako kroz rušenje građevina, tako i kroz rušenje identiteta kod protagonista. Ustvari, grafiti koje ispisuje Morona samo su izraz stvarne psihičke slike grada i preostalih ljudi u njemu. A prijetnja da će “se mrtvi vratiti” opomenu koja bi na mjestu koje je odabran (zid) trebala ostati vječno. Grad koji je nekad posjedovao identitet(e) (o čemu svjedoče mjesta poput Palače, Gimnazije, Bosne) postaje heterotopijom, odnosno nekim *drugim mjestom* kojega zaposjedaju *neki drugi* ljudi, a zadnjim grafitom taj grad predstavlja i utopiju – grad u kojega će se nekad u budućnosti vratiti i mrtvi. Prostori unutar samoga grada postaju heterotopijama, jer to su sada ruine, građevine koje nemaju svoju funkciju. Za protagoniste, koji su se nekad vezali za njih, ti prostori postaju utopijama jer su svjesni da više neće i ne mogu biti dio njih.

Pripovjedni subjekt pripovijeda i svjedoči o nesreći i ratnom stradanju pojedinca i naroda, njegov iskaz se razvija u pravcu ideje da je grad u koji se vratio izgubio svoj identitet. Baš kao što je pripovjedni subjekt žrtva, isprazna masa koja hoda gradom, tako je i grad žrtva – pretrpan nepoznatog i stranog. Likovi ujedno i pripovjedački identiteti su Zaim Kapetanović i Kasim Ferhatpašić te njihove alteracije

⁷ S druge strane, Srećko Horvat urboglife uspoređuje s teško čitljivim pismom: “Budući da znakovi grada – ukoliko ne postoji želja za dešifriranjem – najčešće ostaju neosviješteni (...) ljudi naprosto žive pored tih znakova kao da oni nisu ispunjeni poviješću, sjećanjem, pričama” (Horvat 2007, 176).

grafita Moruna i Čovjek – ogledalo. Odnos prostora i posebice određenih mjesta ispunjen je emocijama: tuge, potištenosti, zbunjenosti, straha, stida, ponosa i prkosa. Posljednji grafit *IMRTVI ĆE SE VRATITI* istovremeno ukazuje i na povrijeđenost i na prkos, a kao oblik osvete javlja se prijetnja neprijatelju da su ljudi u tom gradu neuništivi i da će se vratiti, ako ne kao živi, onda kao mrtvi, odnosno sjene, ali oni će *se vratiti*, gdje natpis na zidu predstavlja urbofiliju kojoj je cilj da vječno opominje neprijatelja da će *se vratiti* pa makar i mrtvi. Sam odabir zida kao javnoga mjesta (sa čvrstim temeljima) upućuje na činjenicu da je natpis upućen SVIMA, na prvi pogled “slučajnim prolaznicima” – natpis je opomena neprijateljima, krvnicima što ih čeka, ali i napomena (podsjetnik) žrtvama što im je zadatak. U knjizi taj zid postaje figurom sjećanja i mnemotop.

Hronologija događaja unutar romana je dekonstruirana, pripovjedači su različiti, a prostor promjenjiv. Takav način pisanja upravo je omogućio autoru da i sa te strane prikaže genocid, urbicid, novokomponovani govor, cinični jezik mržnje. Tu se javlja slom kulture i osuđivanje zla. Iako je to grad koji je izgubio svoj identitet, u romanu je ipak postignut tipičan bosanskohercegovački, odnosno banjalučki ambijent. Motivska pripovjedačka konstanta je dvojništvo i sličnost, mučenje i progonoštvo, (ne)prepoznavanje. Posebno je bitan motiv grada, o čemu je posebno pisao Davor Beganović.⁸

U romanu se postiže rascjep identiteta što nam govori da Horozović ostaje na istoj razini spoznaje i samospoznaje (ali sad u drugačijem prostoru). *Sličan čovjek* strukturiran je u naizmjeničnim strujama svijesti što se postiglo udvajanjem narativne perspektive. U tom romanu identitet se pokušava uspostaviti u susretu tuđega i svojega, gdje drugo postaje ja, tj. preko drugoga se uspostavlja vlastiti identitet. Roman počinje rečenicom “Nisam znao ko je taj čovjek” (*Sl: 5*) čime odmah na startu vidimo da će se u romanu raditi o identitetu – svojemu i tuđemu. Sve što zna o tom čovjeku jeste da je u odjeći “za posebne prilike” (*Sl: 5*). Sjedinjenje sa drugim dešava se u momentu kada uzima odjeću. Sam postupak preuzimanja odjeće učestvuje u procesu prepoznavanja. Preuzimajući odjeću, on preuzima i dio njegova identiteta jer nakon što uzima odjeću: “Sad sam već daleko od te kuće u planini, u odjeći koja mi pristaje kao salivena” (*Sl: 5*). Tu imamo tjelesno poistovjećivanje, dakle čovjek je *sličan* i po tjelesnoj građi. Međutim, on ne samo da uzima njegovu odjeću već i misli: “Dugo već nisam koračao kao neko ko razmišlja, dugo nisam uopće koračao, a sad je još uz mene išao neko čije su misli poput sjene ulazile u moje slutnje i na neki nejasan način pokušavale odlučivati o mojim postupcima” (*Sl: 5*). Zaim Kapetanović gleda kako se uništava Grad i pri tome ispoljava posebne osjećaje prema svakom pojedinome mjestu. U tome svemu posebno pomišlja na džamiju: “Pomislio sam na malu džamiju čija se prelomljena munara još držala uz svoje tijelo. Šerefet se rasuo po zemlji kao kameni đerdan. U tom prstenu kao da je nevidljiv stajao neko. Odjeća na meni podrhtavala je od njegove prisutnosti” (*Sl: 7*). U svom žaljenju za gradom razmišlja o tome kako mu se uvijek vraćao:

⁸ Vidi: Davor Beganović: *Grad kao heterotopija, Psi od vjetra*, Odjek 2008.

Bio sam sam u vagonu dok su točkovi usporavali pred svojim konačnim odredištem, pred gradom u kojem sam se rodio, odrastao i u koji sam se uvijek vraćao. I sad. Ko zna zašto. Možda bi vlasnik ove odjeće mogao odgovoriti na to pitanje. Možda me je on sačuvao kad sam se izgubio u snu? (Sl: 8).

Taj grad za njega sada postaje biće i to biće koje se istovremeno prezire i voli: “Sad je sve to pojeo grad, grad koji jede sebe i ovo je gradska stanica, sve urušenija, sve bolesnija” (Sl: 8)

Zaimovo prostorno kretanje sažeto je na nekoliko mjesta u gradu. Boravak i na tim mjestima je opasan i postoji vrijeme kada se može biti na određenim mjestima. Grad je raskomadani vriskom, očajem, to je grad duhovne pustoši, ali grad koji je nekad imao svoju lijepu prošlost. Mapa grada koja je postavljena u ovom romanu odnosi se na porušenu džamiju, Sahat-kulu, Korzo, Gospodsku ulicu. Sva ta mjesta ponekad su imala posebno značenje, kako za aktera tako i za ostale ljude u gradu, a sad kuće, stanovi, ulice radna mjesta postale *su tuđe*. Vlasnici su prevareni, protjerani i što je najgore neko drugi živi njihov život. Slično baš kao što ga živi i *Sličan čovjek*.⁹

IZ EGZILA U AZIL

Kroz priče (*Prognani grad* i *Bosanski palimpsest*) i roman (*Sličan čovjek*), Horozoviću će poći za rukom da prikaže prepoznavanje likova u nemogućim egzistencijalnim uslovima. Tako su ulice i pojedina mjesta unutar grada postale dominantnim prostorima antiratne proze ovoga pisca. Opisima u tekstu postigle su se binarne prostorne opozicije – zabranjeni/dopušteni prostor te otvoreni/zatvoreni prostori u kojima će se desiti azil, samog pisca i njegovih protagonista.

Iako je prožimanje prostora faksije, fikcije i fantastike konstantno prisutno u Horozovićevu djelu, ono se najviše iskazalo upravo u (anti)ratnome pismu, gdje je skoro nemoguće odvojiti stvarno od nestvarnog. Naratori iz intradijegdске pozicije svjedoče o stvarnome ratnom užasu pri čemu su im stvarni prostori nedostupni, a jedini izlaz predstavljaju zamišljeni prostori iz prošlosti ili izmaštani prostori moguće budućnosti. Stvarne prostore su okupirali neprijatelji i protagonisti su najčešće žrtve koje su se našle u zonama okova i neslobode. Načini na koje naratori i protagonisti zaposjedaju navedene prostore te načini na koje ti prostori uzvraćaju navode na azilske, smirujuće i zaštitničke topose koji nude privremenu usidrenost te na egzilske, tuđinske nesigurne topose. Takvi toposi predstavljaju ispražnjena mjesta, tzv. nemjesta koja tjeraju izgubljene pojedince na uznemireno i besciljno lutanje pri čemu traže i sastavljaju krhotine oduzetih identiteta i pri čemu pokušavaju pronaći zaštitničke lokuse u takvu prostoru. Horozovićevim protagonistima to najčešće ne uspijeva i njegovi protagonisti u takvim okolnostima ne

⁹ Zbog skućenoga prostora, ovaj rad donosi samo dio interpretacije (romana) izdvojenoga iz disertacije.

pronalaze uporišne topose, sigurna utočišta, već su osuđeni na konstantno lutanje i prepoznavanje, i naposljetku, prihvaćaju to kao svoju neizbježnu sudbinu. Upravo je time Horozović prikazao pravo lice ratnoga užasa te njegov besmisao. Iz tih razloga, prostori faksije, fikcije i fantastike u najvećoj mjeri se prožimaju upravo u (anti)ratnom pismu gdje protagonisti, zbog teških okolnosti u kojima se nalaze, teže ka utočišnim mjestima pri čemu se grad pretvara u labirint, minotauovski splet iskrižanih gradskih toposa (*Prognani grad*), a kada ne uspijevaju pronaći utočišna mjesta, protagonisti prave bijeg u prostore fantastike (*Bosanski palimpsest*) ili ostaju bez mjesta, a distopičnost koja ih zadesi shvate kao neminovnu sudbinu predstavljajući time nepostojanost i nemogućnost realizacije (potvrde ili gradnje) identiteta.

Tatjana Aleksić

Zajednica, moć i telo¹

preveo sa engleskog Đorđe Tomić

Uzidiavanje ženskog tela u temelje građevine, obično mosta, zidina grada ili manastira, jedan je od čestih tropa, poznat u brojnim varijacijama u svim književnim tradicijama balkanskog regiona. Srpska epska pesma *Zidanje Skadra* i grčka balada *Most na Arti* koriste isti narativni model: zidari se okupljaju da bi podigli građevinu jedinstvene lepote ili značaja. Oni vredno rade, ali sve što preko dana sagrađe noću ruši neka onostrana sila koja zahteva da joj prinesu ljudsku žrtvu da bi im dozvolila da postave temelje. Ne znamo ko je graditelj mosta na Arti, ali za radove na gradilištu i prinošenje ljudske žrtve zadužen je glavni zidar, majstor Manole, čovek koji je u ovaj poduhvat uložio sve svoje ambicije i veštine. On pregovara o uslovima pod kojima će se dozvoliti završetak radova i on je taj koji će izgubiti ženu. Izneverivši ljubav i odanost svoje drage, Manole je na prevaru uvodi u temelje mosta i ostavlja da tamo bude živa sahranjena ispod maltera i kamena. Skadar grade trojica braće iz kraljevske porodice, srpski srednjovekovni kralj Vukašin i njegova dva brata. Kada vila u zamenu za grad zatraži žrtvovanje žene jednog od njih trojice, dvojica starije braće se dogovaraju da prevare najmlađeg brata tako što će upozoriti svoje žene da narednog jutra ne dođu na gradilište. Čestiti treći brat drži do date reči više nego do ljubavi, pa svojoj ženi ništa ne govori, zbog čega će ona završiti u temeljima grada.

Mada je ovde, kao i u većini drugih verzija balkanske legende o žrtvovanju, sakrificijelna žrtva “nevesta”, izvorni zahtev onostranih sila je obično drugačiji. Tako u *Zidanju Skadra* vila prvo traži žrtvovanje dece, brata i sestre po imenu Stojan i Stoja – što su imena izvedena iz glagola *stajati*. Međutim, kada se potraga za bratom i sestrom sa takvim imenima okonča bez uspeha, duh preinačuje svoj zahtev. U *Mostu na*

¹ Izvorno objavljeno na engleskom jeziku u knjizi Tatjana Aleksić, *The Sacrificed Body: Balkan Community Building and the Fear of Freedom* (University of Pittsburgh Press, 2013). Prevedeno i objavljeno uz dozvolu autora.

Arti ptica [koja tumači zahteve više sile] od početka traži žrtvovanje žene, ali postoje i verzije balade u kojima je priča nešto drugačija. U tim verzijama glavni zidar se pogađa sa pticom glasnikom i kao žrtvu neophodnu za ostvarenje ambicioznog plana besramno nudi najmilije članove porodice, uključujući i decu. Pošto sve ponude budu odbijene, on konačno predlaže da zazida sopstvenu ženu, i to je predlog koji ptica prihvata. Žena je poslednja u nizu, ne zato što je ona najdragoceniji poklon koji može ponuditi, već upravo zato što je kao žrtva najmanje vredna. Majstor kaže da njegovu suprugu lako može zameniti neka druga žena. Činjenica da nije u krvnom srodstvu sa muževljevom porodicom – u kojoj nije ni potpuni stranac – postavlja suprugu na marginalnu poziciju i određuje je kao prihvatljiv izbor za žrtvovanje.

Gradevina iz legende je toliko važna da se zbog nje okuplja ogroman broj ljudi koji se povinuju sveprisutnom i naizgled apsolutnom autoritetu koji upravlja svim aspektima gradnje. Čitav projekat obavijen je velom misterije i reklo bi se da je samo nekolicina izabranih upućena u njegovu pravu svrhu. Uprkos početnim nesporazumima i pokušajima da se ponudi zamena, zastrašujući kraj odabrane žrtve prikazan je kao neizbežan ishod, događaj koji nameće neki viši autoritet. Pretpostavljeno prisustvo osobene i nevidljive više sile koja naizgled kontroliše izgradnju čini zadužbinare i graditelje prostim izvršiteljima volje nadređenog autoriteta. Zov dužnosti i viših ideala – za opšte dobro – toliko je snažan da ubistvo, pa čak i ubijanje najbližih postaje sasvim prihvatljivo. Viši autoritet odobrava zajednički poduhvat (čak ga nameće kao moralnu obavezu) i potom opravdava nasilje potrebno za njegovo sprovođenje i očuvanje. Otuda nije neobično to što učesnici, koji su izvršioci božanskog zaveta, pristupaju činu žrtvovanja neophodnom za izgradnju građevine/zajednice s fanatičnom pokornošću, uprkos naizgled bezumnoj prirodi postavljenog zahteva i užasu najavljenog ubistva. Muškarci koji snose najveću odgovornost za podizanje građevine moraju uložiti ne samo veliki napor, nego i podneti emocionalnu žrtvu. Ipak, ovde je prisutna i jasno artikulisana predstava o tome da je pretrpljeni gubitak moguće prevazići, da se supruga može zameniti drugom ženom. Ugrađivanjem u temelje građevine žena nestaje sa društvene scene i povlači se u kuću i brak da bi se tako konačno predala nekoj vrsti “društvene smrti”. Njeno telo doslovno potvrđuje društveni ugovor, baš kao što se u primitivnim društvima zakletva polaže preko ranjene, penetrirane, otvorene, ubijene ili na drugi način “žrtvovane” ponude. Otuda simbolička vrednost građevine kao institucije znatno premašuje njen materijalni značaj i, ne zaboravimo, vrednost u nju ugrađenog ljudskog života.

Spremnost muškaraca da ubijaju u ime autoriteta čije postojanje i namere nikada ne dovode u pitanje motivisana je ne samo strahom, nego i oportunističkim, kao i činjenicom da se takvim kolektivnim zločinom uspešno prikrivaju međusobna rivalstva i sukobi. Pre nego što će se odreći žene radi ostvarenja svog ambicioznog cilja i odvesti je na prevaru u temelje građevine, majstor iz *Mosta na Arti* se pogađa sa pticom i nudi joj živote članova svoje najuže porodice. Izdaja i rivalstvo su još razgolićeniji u sprskoj epskoj pesmi. Moguće je da starija braća donose odluku da prevare najmlađeg brata iz razloga koji nisu motivisani samo željom da sačuvaju sopstvene žene. Moguće je da je najmlada, najlepša i najnežnija među su-

prugama u kraljevskoj porodici osuđena na smrt upravo zato što je predmet želje sve trojice braće. Pošto ona ostaje verna mužu, i otuda nedostupna starijoj braći, oni uklanjaju tragove svoje protivzakonite želje tako što je ugrađuju u spomenik sopstvenoj moći. Mada je u legendi najmlađi brat prikazan kao žrtva starije braće, on i sâm snosi odgovornost za smrt supruge, zbog postavljanja ličnog integriteta i krvnog srodstva iznad porodične dužnosti. Jasno je da antagonizmi, sukobi i izdaja u redovima utemeljivača kompromituju model homogenosti koji se nalazi u osnovi svakog zajedničkog poduhvata, a balkanski narativ o zidanju grada nesumnjivo pokazuje da se problemi u odnosima unutar zajednice ne smeju pokazivati. Svrha zahteva za prinošenjem žrtve jeste da se taj sukob sakrije.

U antropološkim, feminističkim pa čak i psihoanalitičkim studijama motiv ljudske žrtve često se postulira kao kulturno nespecifičan događaj, kao “civilizacijski” čin *par excellence*. Poznatim frejdovskim postavljanjem ocebistva kao utemeljujućeg društvenog događaja u Totemu i tabuu (1913) pretpostavlja se poreklo društva u odbijanju poslušnosti ocu i u sukobima i rivalitetu između braće koji proizilaze iz tog čina. Frejdova sakrificijelna žrtva je mitski ostareli i oslabljeni patrijarh/kralj čiju društvenu poziciju osporavaju mladi i snažniji muškarci. Žrtvovanjem oca (i konzumiranjem njegovog tela) sinovi formiraju zajednicu zasnovanu na krivici zbog zajednički počinjenog zločina koji će se stalno iznova iskupljivati novim ciklusima žrtvovanja. U toj razmeni nema mesta za žene. U procesu prenosa moći one jednostavno prelaze iz ruke u ruku, sa oca na sinove. Rene Žirar (Rene Girard) u knjizi *Nasilje i sveto* (1972) takođe pronalazi žrtvu u samom temelju društva i njegovih rituala, ali rodni status žrtve ne smatra značajnim. On primećuje da je kroz mehanizme žrtvovanja civilizacija neraskidivo povezana sa nasiljem, te da sve što znamo, sve naše kulturne institucije, rituali i jezička struktura kriju ubistvo. U njegovom tumačenju priroda sakrificijelne žrtve ostaje neodređena, toliko da on jedva da pravi razliku između ljudske i životinjske žrtve; životinje se čak često koriste kao surogat za ljudsku žrtvu ili stradaju kao nasumične žrtve prikupljenog besa koji počinilac ne može iskaliti na ljudima. Zapravo, većinu sakrificijelnih žrtava Žirar vidi kao surogate: životinje ili predmeti apsorbuju nasilje namenjeno ljudima, a stranci se nalaze na meti nasilja koje treba da očuva unutrašnji društveni poredak i bude usmereno tako da ne naudi integrisanim članovima zajednice.

Feminizam, naročito u starijim i radikalnijim oblicima, drugačije usmerava našu pažnju u tumačenju balkanskog narativa, tvrdnjom da ukupan simbolički poredak počiva na ubistvu žene/majke na pragu jednog eksplicitno patrijarhalnog (i često šovinističkog) projekta zajednice. U pokušajima da ospori muško vlasništvo nad simboličkim poretom, radikalni feminizam proizvodi žensku žrtvu u izvorno i konačno utemeljenje simboličkog poretka, čime se ženska žrtva privileguje u odnosu na sve druge. Bilo koje drugo žrtvovano telo tek je zamena za stvarnu i *izvornu* žrtvu koja je u feminističkim čitanjima uvek žena/majka. Nasuprot Frejdu, feminizam nastupa sa stanovišta da izvornu žrtvu ne predstavlja ubistvo oca, već institucionalizovano, ozakonjeno i normativizovano potiskivanje majčinog/ženskog tela. Kao što primećuje Lis Irigaraj (Luce Irigaray), “kada govori o ocu koga u prvobitnoj hordi rastržu sinovi, zar Frejd u isto vreme ne zaboravlja, u potpunom poricanju

i nerazumevanju, na ženu rastrzanu između oca i sina ili između sinova?”² Žena postaje primerena sakrificijelna žrtva isključivo zahvaljujući muškom vlasništvu i dominaciji nad njenim telom, što ovom telu daje status *svete žene* (femina sacra). Elen Siksu (Helene Cixous) takođe poriče navodnu centralnost falusa kao označitelja, što je pozicija koju ovaj zauzima u psihoanalitičkoj teoriji, i situira majku na izvorno mesto ženskog pisanja.³ Ona tako razgrađuje i razotkriva žensku žrtvu kao kamen temeljac patrijarhalnog društvenog/nacionalnog projekta, kao i totaliteta sistema znanja na kojima je čovečanstvo utemeljeno. Ovaj pokušaj se donekle može tumačiti kao prosto izvrtanje rodno određene uloge sistema znanja i jezika, čime se ne postiže mnogo, osim što se gradi jedna feministička utopija, sa svim instrumentima osobeno ženskog literarnog stvaranja navodno nedirnutog falogocentričnim univerzumom. Zadatak ženskog pisanja, zaključuje Elen Siksu, jeste da demontira “solidarnost logocentrizma i falocentrizma” tako što će “izneti na svetlo ženi nametnutu sudbinu, istinu o *njenom zakopavanju* – i tako ugroziti stabilnost *muškog zdanja* koje se predstavlja kao večno prirodno; da iz sveta ženskosti iznese razmišljanja i hipoteze koje nužno razaraju bastion u posedu autoriteta. Šta bi se dogodilo sa logocentrizmom, sa velikim filozofskim sistemima, sa svetskim poretkom uopšte *ako bi se kamen na kojem je njihova crkva sagrađena raspao?*”⁴ Sa stanovišta ove struje u feminizmu, ritualno-mitsko isključivanje ženskog elementa iz javne sfere može se tumačiti kao borba za moć u društvenom domenu, borba za kontrolu sistema znanja i, konačno, kao borba za pravo na definisanje, imenovanje i kontrolisanje stvarnosti. Drugim rečima, balkanska legenda o uzidivanju ukazuje na proces kojim se ono što lakanovski psihoanalitički pristup određuje kao domen *simboličkog*, zakon oca, nameće domenu *semiotičkog*, koji se manifestuje kao iracionalni, primordijalni ritam majčinskog tela, ono što prethodi paternalnoj, logocentričnoj i kulturnoj stvarnosti.

Kristeva dozvoljava mogućnost izvesne ograničene i zanemarljivo subverzivne ženske akternosti, budući da je prepoznala gotovo nemoguću situaciju ženskih korisnika jezika, ali nikada se ne udaljava previše od granica koje su postavili veliki očevi psihoanalize. Kristeva tvrdi da patrijarhalna ekonomija “nalaže da žene budu isključene iz jedinog istinitog i zakonodavnog načela, to jest, Reči”, zbog čega ostaju neme i pokorne u sistemu koji ima pravo da upravlja njihovim reproduktivnim/seksualnim telima, da ih upotrebljava i zloupotrebljava.⁵ Semiotički element (navodno blizak ženskom načelu) Kristeva ne postavlja u odnos direktne konkurencije i opozicije prema simboličkom poretku, već ga vidi kao njegovu prethodnicu koja proizvodi uslove potrebne za uspešno uključivanje subjekta u simboličko. Na tra-

² Luce Irigaray, “Body against Body: In Relation to the Mother”, u *Sexes and Genealogies*, prev. Gillian C. Gill (New York: Columbia University Press, 1987), 13.

³ Lisa Walsh, “Writing into the Symbolic: The Maternal Metaphor in Hélène Cixous”, u *Language and Liberation: Feminism, Philosophy, and Language*, ur. Christina Hendricks i Kelly Oliver (Albany: State University of New York Press, 1999), 350.

⁴ Hélène Cixous, “Sorties”, u *Modern Criticism and Theory*, ur. David Lodge i Nigel Wood (London and New York: Longman, 2000), 266 (moj kurziv).

⁵ Julia Kristeva, *About Chinese Women*, prev. Anita Barrows (New York, London: Marion Boyars, 1977), 143.

gu Lakana (Lacan), čiji koncept simboličkog nalaže ukidanje semiotičkog, Kristeva tvrdi da društveni/simbolički poredak zauzima mesto semiotičkog kroz prilično nasilan lingvistički događaj kojim se ovaj poredak i proizvodi, zauvek obeležen nasiljem i ubistvom u svojim temeljima, dok se njegov centralni simbol – ženska žrtva – uklanja s vidika i lišava bilo kakvog stvarnog društvenog značaja: “[Žrtvovanje] okončava prethodno (semiotičko, predboličko) nasilje; fokusiranjem na žrtvu nasilje se premešta u simbolički poredak u *trenutku* njegovog zasnivanja.”⁶ Kroz proces skrnavljenja (defilement) ženskog tela zajednica uvodi skup supstituta koji prikrivaju činjenicu da je žrtva uvek žena/majka: “[žena je] socijalizovana, čak i revolucionarna, ali po cenu svog tela... s jedne strane, afazično zadovoljstvo rađanja koje sebe zamišlja kao učesnika u kosmičkim ciklusima; s druge strane, jouissance pod simboličkim teretom zakona (paternalnog, porodičnog, društvenog, božanskog) kojem je ona žrtvovana podrška, ovenčana slavom pod uslovom da pristane na poricanje, ako ne i ubistvo tela”.⁷ Ali Kristeva ne dopušta da semiotičko sasvim nestane. Ono nastavlja da postoji, mada potisnuto, i nastavlja da se kreće paralelno sa dominantnom paradigmatom, izazivajući povremene manje ispade koji ne mogu značajnije ugroziti, i još manje preokrenuti postojeći simbolički poredak. Takve ekstremne scenarije ona svrstava u grupu radikalnih feminističkih utopijskih fantazija koje odbacuju nešto što Kristeva prihvata kao činjenicu – ne postoji pozicija izvan jezika (pa otuda ni mogućnost radikalno drugačijeg društvenog poretka), kao ni bilo kakav *drugi* jezik koji bi konkurisao jeziku koji patrijarhat koristi kao svoj kreativni impuls i zakon. Otuda semiotičko može samo izazivati povremene ispade u simboličkoj logici i relativno kontrolisanu subverziju u jeziku, koja se doživljava kao povratak različitih fenomena “pometnje”: govor bez smisla, ritam, tišina i tako dalje. Žensko načelo nastavlja da postoji, ali tek kao simbol jednog novog poretka, lišeno stvarne moći.

Graditelji iz balkanske legende o uzidivanju uključeni su u širi kontekst izgradnje patrijarhalnog sistema vrednosti doslovno sagrađenog na ženskom telu, čija se vrednost simbolički sublimira dok se ono istovremeno uklanja iz javnog života. Ovaj dvojni proces oličava “de facto političko i strukturno isključivanje žena”, što se smatra garancijom “protoka i održavanja patrijarhalnog simboličkog kapitala”.⁸ Zazidana u temelje simboličkog poretka (most/grad/manastir), ženakao-telo/simbol vrši dvojni funkciju – prirodnu i društvenu. Apropriacija njenog tela u patrijarhalni simbolički poredak odvija se kroz dvojni proces: žena (ne) voljno predaje svoje prirodno i društveno telo kao kamen temeljac arhitektonskog remek-dela, dok na jednom širem planu postaje temelj novog istorijskog poretka. Oba njena tela ostaju sigurno zatvorena unutar muške tvorevine koja liči na “utrobu-grobnicu”, kako je opisuje Alan Dundes (Alan Dundes), mušku utrobu koja ne

⁶ Julia Kristeva, *Revolution in Poetic Language*, prev. Leon S. Roudiez (New York: Columbia University Press, 1984), 75.

⁷ Kristeva, *About Chinese Women*, 15.

⁸ Rada Iveković, “(Ne)predstavljaljivost ženskog u simboličnoj ekonomiji: Žene, nacija i rat nakon 1989”, u *Žene, slike, izmišljaji*, ur. Branka Arsić (Beograd: Centar za ženske studije, 2000), 17.

daje život već smrt. Potčinjavajući se muževljevoj želji da se uključi u njegov arhitektonski/društveni poduhvat, žena postaje temelj ne samo porodičnog stabla nego i društvene strukture. Žene ipak nisu apsolutna suprotnost takvom kolektivnom telu, ali unutar zajednice imaju ulogu dvostrukog agenta: reproduktivna funkcija im garantuje položaj “unutrašnjih drugih”, što je pozicija najveće subverzije, zbog čega su žene označene kao večna pretnja monolitnom integritetu zajednice, budući da njihova tela mogu proizvoditi i potomstvo drugih: Žene ne mogu učestvovati u reprodukciji te (patrijarhalne) istosti, osim ako ne izbrišu sopstveno prisustvo i ulogu koju imaju kao individue, svoj pol i rod: zato se tretiraju kao materija, kao telo ili instrument, i moraju biti neme kao što je nema “majka nacija” ili “Devica”: rađati naciju-i-naraciju (to jest, identitet kroz jezik) ili logos – reč Boga.⁹ Od muškog subjekta, s druge strane, traži se da odbaci majčino telo i postane deo zajednice samoidentiteta. Tako, postepeno, mada ne bez traume, zajednica postaje zamena za izvornu vezu pojedinca sa majkom.

Žensko telo i identitet zajednice

Iza potrebe gotovo svake patrijarhalne zajednice da žensku seksualnost drži pod manje ili više strogom kontrolom ili je, kada je potrebno, sasvim potisne, nalazi se muški strah od “izdaje” žene kao obnovitelja zajedničkog identiteta. “Izdaja” je ideološko oružje iskorišćeno za nametanje potpune kontrole nad ženskim telom. To je naročito primetno na primeru postsocijalističkih evropskih društava, gde takvi postupci remete uprošćenu priču o oslobađanju ili transformaciji iz “totalitarizma” u društvo koje je navodno utemeljeno na brizi za pojedinca. Svetlana Slapšak i Katrin Verderi (Katherine Verdery) ispituju fascinantno iracionalne optužbe upućene ženama u postsocijalističkim društvima zbog njihove navodne uloge u “održavanju komunizma”, što je tek nevešto zamaskirani diskurs koji za cilj ima repatrijarhalizaciju ovih društava i ponovno uvođenje institucionalizovanog ograničavanja prava koja su žene u prethodnom periodu dobile, uglavnom zato što je bilo potrebno regrutovati ih kao preko potrebnu radnu snagu u nekadašnjim komunističkim/socijalističkim režimima.¹⁰ Postsocijalistička i pretežno nacionalistička društva prate gotovo identičan scenario ukidanja teško stečenih političkih prava žena, preusmeravanjem pažnje na prirodne funkcije žene kao majke i hraniteljke. U nekim društvima su čak pokrenute inicijative za zakonsko ukidanje prava na abortus, dok u isto vreme traje prebrojavanje žrtava njihovog “saučesništva sa komunistima” u nezabeleženom “genocidu” nacionalnog bića.

Kao glavni nosioci reproduktivne funkcije, žene i njihova tela su akteri bastardizacije i poseduju moć da iščupaju i iskorene zamišljenu čistotu koja leži u temelju

⁹ Ibid.

¹⁰ Svetlana Slapšak, “Posleratni rat polova” u *Zidje mrtav, živeli zidovi!* ur. Ivan Čolović (Beograd: Čigoja štampa, 2009), 281–302. Katherine Verdery takođe razmatra problem postsocijalističkih porodičnih biopolitika u tekstu „From Parent State to Family Patriarchs: Gender and Nation in Contemporary Eastern Europe“, *East European Politics and Societies* 8 (1994): 225–55.

svakog projekta formiranja zajednice. Ženska seksualnost i izgradnja zajednice ne mogu se pomiriti, niti se žene mogu integrisati u strukturu muške zajednice kao njeni ravnopravni članovi, upravo zbog moći koja je imanentna ženskom telu, moći da razgrađuje purističke koncepte takve vrste.¹¹ S obzirom da patrijarhalno simboličko ne može dopustiti mogućnost razaranja, žensko telo je ne samo prezreno od strane (muškog) subjekta pre ulaska u simboličko, nego i živo sahranjeno i tako bezbedno zatvoreno za čitavu večnost. U stvarnosti nedostupno, ono opstaje samo kao predanje i metafora nemog i pokornog reproduktivnog tela nacije.

Seksualna represija i homosocijalna želja

Branka Arsić vidi žensko telo i načelo kao žrtvu homosocijalne anksioznosti koja se snažno manifestuje u procesu formiranja zajednice.¹² Ona transponuje legendu o uzidičivanju u nacionalističku sferu i tumači je kao simbolički čin proračunatog isključivanja žena iz društvenog domena, što je uslovljeno potrebom da se prikriju homoerotske tenzije između muških pripadnika društva. Kontekst u kojem Branka Arsić tumači ovu legendu je kontekst poraženog nacionalizma koji se povlači u sebe, u opsesivno istrebljivanje izdajnika, homoseksualaca i sličnih “unutrašnjih neprijatelja” sopstvenog kolektivnog bića.¹³ Bilo kakvo priznanje nepouzdana i potencijalno bastardizujuće ženske seksualnosti neizbežno bi razorilo osetljivu čistotu kolektiva. Čin uzidičivanja verne žene u legendi samo prikriva mušku homoseksualnu anksioznost. Ona je ubijena da bi muškarci izgradili grad/naciju čija je ekskluzivnost utemeljena na potpunom odsustvu ženskog načela.

Čitanja legende koja se fokusiraju na pozadinske motive za nasilno uklanjanje ženskog tela iz društvene sfere iznose na svetlo jednu novu dinamiku u odnosu zajednice i tela. U njima se društvena pravila koja potiskuju (posebno) žensku seksualnost i represija uprena protiv žena uopšte tumače kao rezultat potrebe da se reguliše transgresivna muška (potencijalna) želja za drugim muškim telima. Seksualna

¹¹ Rey Chow, *Ethics after Idealism: Theory, Culture, Ethnicity, Reading* (Bloomington: Indiana University Press, 1998), 73.

¹² Branka Arsić, “Queer Serbs”, u *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*, ur. Dušan Bjelić i Obrad Savić (Cambridge: MIT Press, 2002), 254–77.

¹³ Tekst Branke Arsić inspirisan je kontroverzama izazvanim već decenijskim pokušajima da se u Beogradu organizuje Parada ponosa. Različite “patriotske” organizacije već godinama uspešno manipulišu paradom kao prilikom za promovisanje svojih političkih interesa i ucenjuju vladu i građane pretnjama orkestriranim nasiljem i razobručenim huliganizmom koje su drugačijim povodima već koristili u nekoliko važnih trenutaka u prošlosti. Pod maskom zaštite porodičnog i javnog morala, najradikalniji desničarski i otvoreno fašistički elementi i organizacije su angažovani da sprovedu nasilje i “brane” naciju od homoseksualnosti kao još jednog u arsenalu “stranih zala” koja nam neprijatelji šalju da bi uništili Srbiju. Lažna okupiranost opstankom nacije koristi se za opravdavanje davanja oduška nakupljenoj agresiji u slojevima neobrazovane, nezaposlene i zanemarene muške populacije koja je odrastala u senci međunarodne izolacije i rata tokom devedesetih godina, u vreme razuzdanog širenja i veličanja nasilja i kriminala u medijima i političkom životu zemlje. Simbolika homoseksualnog tela u ovom slučaju predstavlja strah od tolerisanja razlike i prava na iznošenje drugačijih mišljenja.

represija je otuda kompenzacijski proces koji se javlja u obliku regulativnih name-
tanja pravila ženskom telu (i tako njegovog žrtvovanja). U krajnjoj instanci, proces
izgradnje građevine/zajednice ne pokreće želja za ženom ili žudnja za njenim tel-
lom, već želja da se, između ostalog, steknu moć i kontrola *nad* njenim telom. Žena
je ovde deo narativa ne kao stvarni predmet želje, već kao simbol ciljeva koje želja
postavlja pred njene muške nosioce. Želja se javlja kao spiritus movens tog kul-
turnoistorijskog poduhvata. Ali potrebno je preciznije definisati samu prirodu te
želje, jer ona ne mora nužno pretpostavljati heteroseksualnu žudnju za harmonič-
nim stapanjem muških i ženskih elemenata ili težnju za konačnim oslobađanjem
od svih oblika represije. Zapravo, želja se ovde u obe tačke pokazuje kao suprot-
nost: zajednička želja iz snova muškaraca graditelja jeste želja za susretom i vizi-
onarskom unijom muškaraca koji dele identične stvaralačke ciljeve i koje pokreće
moć, dok ekskluzivnost grada koji pokušavaju da podignu otkriva brojne posledice
žrtvenog narativa koji u stanje potčinjenosti dovodi mnoštva *drugih* tela, određe-
nih koliko rodnim toliko i etničkim, verskim, rasnim ili klasnim identifikatorima.
Verovatno je to ono što Kamil Palja (Camille Paglia) ima na umu kada primećuje
da je ukupan civilizacijski rad u suštini proces neumornog kovanja muškog iden-
tитета u opoziciji prema arhetipskoj ženskoj seksualnosti.¹⁴ Neporecivo stvaralački
zadatak izgradnje civilizacije, zajednice i kulture obično se vidi kao primarno muš-
ki posao i rezultat anksioznosti muškarca u odnosima sa svemoćnom, arhetipskom
ženskom figurom majke-supruge. Muška stvaralačka želja se javlja kao nužni ritual
inicijacije u onom kratkom periodu muškarčeve slobode, između faza u kojima se
nalazi pod seksualnom “kontrolom” majke ili žene-ljubavnice. Palja tumači muš-
ke poduhvate, pa i agresivnu mušku seksualnost, kao prirodni nagon muškarca da
se dokaže i ostvari svoje potencijale u kratkom periodu između ta dva određujuća
ženska uticaja u njegovom životu. Muška homoseksualnost se tako tumači kao sam
vrhunac muškarčeve kreativnosti i definisanja njegovog identiteta u opoziciji pre-
ma ženskom elementu.

U čemu je izazov muškog tela?

Homosocijalno povezivanje duboko je ukorenjeno u odbacivanju zagađujuće
ženske seksualnosti i bekstvu od porodične rutine. Međutim, muško prijateljstvo i
vezivanje ne mogu se nekritički poistovetiti sa homoseksualnošću, jer se češće za-
snivaju na zajednici duha (i često oružja) muških članova grupe nego na njihovoj
seksualnoj orijentaciji i praksi.¹⁵ Ali, uprkos toj dimenziji “duhovnosti”, homos-

¹⁴ Camille Paglia, *Sex, Art, and American Culture: Essays* (New York and London: Penguin, 1993), 22–25.

¹⁵ Istorijski posmatrano, homosocijalno povezivanje je bilo pažljivo razdvajano od homoseksualnosti, koja je tumačena kao dokaz muškarčeve ženskosti ili čak kao dokaz postojanja “trećeg pola”. U nekim prednacističkim muškim društvima zagovarana je legalizacija drevnog grčkog “modela” pederastije i “razmene” ideja između odraslih muškaraca i njihovih adolescentskih sledbenika. Takva vrsta homoerotizma isključuje homoseksualce, jer se pederastija nije smatrala znakom ženskosti, već naglašene muškosti, zbog čega je primerena samo “normalnim muškarcima”. Vidi Harry Oosterhuis, “Male Bonding and Homosexuality in German Nationalism”, *Journal of Homosexuality* 22.1

cijalna organizacija ne ukida mizoginiju, rasizam i druge oblike marginalizacije ili isključivanja žena i drugih društvenopolitički perifernih faktora. Štaviše, sama priroda izolacionističkih zajednica je takva da podstiče marginalizaciju i isključivanje širokog spektra drugih tela i usput velom mistifikacije prekriva činjenicu sopstvenog postojanja i praksi. Sama činjenica takve ekskluzivnosti, s druge strane, rađa paranoidnu anksioznost uzrokovanu strahom od infiltracije elemenata kojima je članstvo zabranjeno, kao i iščekivanje subverzije, izdaje i svih povezanih posledica. Ne bi trebalo da nas iznenadi to što homosocijalni format takvih zajednica često uključuje i homoseksualnu anksioznost, te osećanje ugroženosti i od same anksioznosti koju generiše. Iz tog razloga muške homosocijalne organizacije (verska ili fašistička udruženja, bratstva, navijački klubovi) ili zajednice u kojima se muškarci u nedostatku alternative vezuju za pripadnike istog pola (vojska, zatvor) uobičajeno reprodukuju i manifestuju najnasilnije i iracionalne oblike homofobije i uvek se stavljaju na čelo nasilnih istupa protiv homoseksualaca.

Muška seksualnost se javlja kao opasnija pretnja zdravlju nacionalnog tela nego ženska seksualnost, koju je lako potčiniti i pacifikovati trezvenim simbolom majčinstva. Kao direktna reprezentacijska suprotnost anarhiji koju implicira muško zadovoljstvo homoseksualne penetracije i nekontrolisane erotske želje, ženska (homo)seksualnost nije bila kriminalizovana čak ni u nacističkoj Nemačkoj. Nasuprot tome, muški “homoseksualni neprijatelj” se često tretira kao rasni neprijatelj, kao pretnja zdravlju nacije, jednako opasna kao abortus ili zaraza.¹⁶

Muško telo tako neočekivano postaje simbol koji golica maštu modernog građanina i otelovljuje kvalitete nacionalnog kolektiva, dok je s druge strane u isto vreme predmet političke manipulacije. Ali taj novi simbol i sam postaje žrtva prakse žrtvovanja, pa slike masovnog telesnog sakaćenja i ubijanja muških tela gotovo neprimetno zamenjuju potčinjavanje simboličkog ženskog tela iz legende o uzidi- vanju. Kada nacionalno telo teži jedinstvu u suočavanju sa tendencijama koje ga ugrožavaju i nastoje da ga razbiju i oslabe, nacija se, kako nas predanje uči, može osloniti jedino na integritet svoje muške komponente, koja je za pretpostavljenu čistotu nacionalnog bića navodno značajnija nego nekontaminirano žensko telo. Uostalom, mera u kojoj su muška tela podvrgavana mučenju, silovanju, kastraci-

(1992):240-45. Klaus Theweleit i John Borneman takođe osporavaju stanovište da homoseksualnost, čak i samo latentna, može biti temelj bilo patrijarhalnog društvenog poretka ili njegovih komunalnih/institucionalnih ispostava. Oni prave razliku između homoseksualnosti i analnog snošaja. Homoseksualnost nije samo pitanje preferencije i želje usmerene na objekat istog pola (što je, na primer, opravdanje za brak između osoba istog pola), već predstavlja čistu “želju da se želi” u suprotnosti sa reprodukcijom društva; kao takva, homoseksualnost je očekivano na meti progona svih konzervativnih ili fašističkih ideologija. Druga vrsta seksualnog opštenja između muškaraca je analni snošaj, koji ima malo ili nimalo veze sa željom i oduvek je korišćen kao čin agresije uperen protiv objekta, sa namerom “devivifikacije”, ponižavanja ili razaranja. Vidi Klaus Theweleit, *Male Fantasies*, 2 vol., prev. Erica Carter i Chris Turner (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1989), 2: 309–20; John Borneman, *Subversions of International Order: Studies in Political Anthropology of Culture* (Albany: State University of New York Press, 1998), 282–300.

¹⁶ L. George Mosse razmatra etnifikaciju estetike tela u *Nationalism and Sexuality* (New York: Howard Fertig, 1985).

jama i sakaćenju u jugoslovenskim ratovima devedesetih godina – što najvećim delom ostaje nedokumentovano i neobjavljeno, za razliku od bolje dokumentovanog silovanja žena u istom periodu – više nego jasno ukazuje na njihov značaj u nacionalističkoj imaginaciji.¹⁷ Nacionalna celovitost se mora ostvariti uprkos stranim elementima u delovima samog jezgra nacije (uključujući čak i telo/um svakog pojedinačnog člana), kao i brojnim drugim oblicima “drugosti” – gde rodne, rasne, klasne i etnoreligijske razlike predstavljaju samo njene najočevidnije aspekte.

Pre svega, svaki pojedinac mora učutkati “ženu u sebi”, tog “stranca” koji je, paradoksalno, takođe ključni faktor psihološkog integriteta i duševnog zdravlja subjekta.¹⁸ Pošto je unutrašnje očišćenje teže ostvariti, potreba se projektuje na spoljašnje i lako uočljive rodno, rasno, polno ili klasno podređene individue koje uvek plaćaju cenu unutrašnjih strahova i strepnji kolektiva.

Feminino kao mesto kolektivnog sećanja

Viktimizovana muška tela imaju jednak društveni značaj kao i ženska. Kao što pokazuje seminalna studija R. V. Konel (R. W. Connell), nijedno patrijarhalno društvo ne počiva na dihotomnom antagonizmu “muškaraca protiv ostalih”, već na veoma složenoj strukturi “konkurentskih muškosti” koje se neprestano bore za dominantan položaj.¹⁹ Ta složena hijerarhija nije samo diskurzivni konstrukt, kao što tvrde poststrukturalisti. Ona je, naprotiv, duboko utemeljena na prirodnom ponašanju prvobitne horde. Moderni ideološki diskurs i represivni društveni mehanizmi imaju važnu ulogu u odvrćanju svih onih koji bi želeli da takav hijerarhijski poredak dovedu u pitanje.

Zato sam odabrala da telo žrtve definišem kao *feminino* umesto kao nužno i uvek “žensko”. Ovaj koncept pozajmljujem od Sju Vajs (Sue Vice), koja pojam femininog vezuje za stanje percipirane ili objektivne društvene marginalnosti, a ne za rodnu alternost, mada se atributi sa kojima ga dovodi u vezu izvode iz periferne pozicije koja se u načelu pripisuje ženskom rodu i analizira u vezi s njim.²⁰ Svako obepravljeno telo može se naći na mestu femininog i na poziciji prihvatljive sakrifici-

¹⁷ U izveštajima UN-a veoma retko se pominju podaci o raširenoj praksi seksualnog nasilja nad muškim telima u ratu u Bosni. Pažnja akademske zajednice i stručnjaka posvećena ovom problemu praktično je zanemarljiva, a čak i oni koji govore o ovoj pojavi obično to čine usputno i bez elaboracije. Sistematsko seksualno nasilje nad muškarcima tako postaje “nevidljivo”; čak i u pričama koje su u ono vreme dospele u medije različiti drugi oblici mučenja muškaraca opisani su do najsitnijih detalja, dok su izveštaji o silovanjima sasvim kratki i uprošćeni. (Žarkov, *Body of War*, 155–59). John Borneman citira psihijatrijske procene muških žrtava silovanja i sakaćenja u ratovima u Jugoslaviji kao jasne slučajeve projekcije imaginarne rasne ili rodne *drugosti* na neprijatelja i njihove posledične dehumanizacije i uništavanja: “Takvi činovi seksualnog nasilja se otuda ne mogu tumačiti samo kao ‘nasilje protiv žena’, jer uključuju šire usmereno nasilje protiv ljudi koji se drugačije identifikuju – znači, genocid.” Vidi Borneman, *Subversions of International Order*, 291.

¹⁸ Tako Kristeva Kristeva određuje femininu drugost. Vidi Julia Kristeva, *Strangers to Ourselves*, prev. Leon S. Roudiez (New York: Columbia University Press, 1991).

¹⁹ R. W. Connell, *Masculinities* (Cambridge: Polity Press, 2005).

²⁰ Vice, “Bakhtin and Kristeva: Grotesque Body, Abject Self”, 160–74.

jelne žrtve: “Bilo koja društveno marginalizovana (ali simbolički centralna) grupa može biti povezana sa femininim... Feminino je ono što je marginalno u odnosu na domen simboličkog; to je pozicija koju trenutno, između ostalih, zauzimaju žene”.²¹ Otuda žene nisu jedini nosioci simboličkog značenja – doduše perifernog društvenog značaja – jer mesto femininog uključuje i granične društvene identitete rase, religije, klase ili etniciteta, isto onoliko koliko je obeleženo rodnim atributima. Sakrificijalna žrtva otuda nije strogo rodno definisana, već odgovara jednom širem opisu koji uključuje svaku društveno marginalizovanu ili obespravljenu individuu ili grupu.

Takva definicija donekle odgovara izvesnim aspektima Agambenovog homo sacera, života koji se nekažnjeno može oduzeti i koji izvan same fizičke egzistencije (zoi, ili “goli život”) ne označava apsolutno ništa: to je “život koji se ne može žrtvovati, ali se može oduzeti.”²² *Homo sacer* i feminino zauzimaju neizvesnu poziciju u odnosu na dominantni deo zajednice, izvan pravila koja važe za većinu, i nemaju nikakvu kontrolu nad načinom na koji zajednica raspolaze njihovim telima. U zajednici u krizi – bilo da je u pitanju zajednica u nastajanju ili zajednica koja pred spoljašnjim napadom aktivira odbrambene mehanizme projektovanjem pretnje na određenu individuu ili čitavu društvenu grupu – život *homo sacera* se identifikuje sa višeznačnom posvećenošću koju Agamben koristi kao polaznu tačku u svojoj raspravi. Izvan domena ubistva koje se kažnjava zakonom, ovaj život može oduzeti bilo koji pripadnik većinske zajednice. *Homo sacer* je žrtva društvenog ugovora između većinske grupe (podruštvljena tela) i sistema represije u altiserovskom značenju, koji odgovornost za takvu viktimizaciju automatski prenosi na svaku i sve podruštvljene individue/tela. Oni koji se u trenutku krize zajednice nalaze na strani punopravnih učesnika u društvenom ugovoru, koje obično opisujemo kao “većinu”, čine podruštvljenu većinu saučestvujućih tela, dok su u isto vreme i kolektivne svete žrtve (*homines sacri*), u tom smislu da suveren/država može u bilo kom trenutku intervenisati, pozivajući se na zakonski autoritet nad njima, i mobilisati ih, na primer, za učešće u ratu. Paradoksalno, ista ova većina može raspolagati golim životom odabrane heteronomne ili (žrtvene) individue/grupe.

Fuko (Foucault) zasniva ideju o pristajanju tela na žrtvu upravo na poslednjoj pomenutoj kategoriji voljnog učešća subjekta u ideološkim projektima. On postavlja pitanje o tome da li u interakciji između sistema moći i tela sistem može nametnuti potpunu kontrolu nad životom subjekta lišenog akternosti. On veruje da je “prožimanje tela” silama politike i istorije takvih razmera da se ta interakcija – i pored činjenice da individua/telo zaista ne raspolaze velikim manevarskim prostorom – ne može opisivati samo kao rezultat primena autoriteta svemoćne države ili grupe (suverena) na viktimizovano telo. “Prožimanje” o kojem Fuko govori zahteva određenu meru dobrovoljne saradnje i samopodređivanja autoritetu da bi takav odnos uopšte bio moguć:

²¹ Ibid.,165.

²² Giorgio Agamben, *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, prev. Daniel Heller-Roazen (Stanford: Stanford University Press, 1995), 82.

[Ta] vlast se vrši a ne poseduje; ona nije stečena ili sačuvana “privilegija” vladajuće klase, nego posledica njenih strateških pozicija u celini – posledica koju odražava i ponekad *učvršćuje položaj onih kojima se vlada*. Osim toga, takva vlast ne sprovodi se samo kao vid prinude ili zabrane nad “onima koji je nemaju”; ona ih prožima, vrši se na njima i preko njih... To znači da te uzajamne veze zadiru duboko u prošlost društva, da se ne svode samo na odnose države prema podanicima ili na klasne okvire.²³

Da bi se čin manipulacije uspešno izveo neophodna je određena mera pristajanja samog tela. Tako Fukoova analiza odnosa između moći (suverene države) i subjekata implicira izvesnu meru odgovornosti subjekata za rezultate sopstvenog postupanja ili nepostupanja. Odnos koji Fuko ima na umu ispravno je postavljen ako se posmatra u okvirima interakcije između autoriteta i onih građana koji učestvuju u društvenom ugovoru i otuda čine “većinu”. Problemi nastaju ako pretpostavimo da se isto može odnositi i na one koji se u bilo kom trenutku nađu izvan okvira društvenog ugovora i budu odabrani za eliminaciju.

Paradoks naizgled sporazumnog odnosa tela i autoriteta treba imati na umu u svakoj raspravi o ideji slobode i prividnoj nemogućnosti njenog ostvarivanja usled delovanja spoljašnjih činilaca represije. Želju da se represija neutralizuje osujećuje do ekstrema doveden strah od onoga što leži s druge strane represije, a ne prisustvo nekog neporecivog autoriteta koji se štiti nepremostivim sredstvima kontrole. Intimna reakcija tela na taj strah jeste projektovanje sopstvene *neslobode* na represivno heteronomno veliko Drugo čiji autoritet navodno onemogućuje ostvarivanje krajnjeg cilja kojem se žrtva ritualno posvećuje. Otuda pravi razlog za krotki ulazak tela u pakt sa elitističkim (suverenim) projektom i njegovo odbijanje otvorene konfrontacije sa represivnim aparatom nije nemogućnost ostvarivanja željenog cilja (oslobađanja). Naprotiv: razlog je upravo odsustvo želje za oslobađanjem i strah od onoga što dolazi posle, nakon što se tron autoriteta uzurpira ili se van svake sumnje pokaže da spoljašnjih prepreka slobodi nikada nije ni bilo. Taj strah se projektuje na obespravljene manjine koje u stvarnosti nemaju opipljivog uticaja na društveni ugovor; one, praktično, i ne pripadaju društvenom ugovoru, zbog čega predstavljaju idealnu metu u situacijama društvene krize – u vreme kada većina saučestvujućih tela koristi ranjivost onih koji su lišeni svakog uticaja da ih napadne. Jer želja je uvek i želja drugog, želja sa kojom se koegzistira u neprestanoj borbi, nametanju i potčinjavanju. Sakrificijelni ciklus tako uključuje razaranje želje projektovane na telo(tela) koja se razlikuju (bez stvarnog značaja, ali svejedno obuzeta antagonističkom željom) radi navodnog otklanjanja prepreke koju veliko Drugo predstavlja na putu ostvarivanja želje, što je uvek povezano sa sukobljavanjem i borbom za dominaciju.

²³ Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, prev. Alan Sheridan (New York: Vintage Books, 1995), 26–27 (moj kurziv).

Ana Božičević

Izbor iz zbirke *Zvijezde noćnog putovanja*¹

S engleskoga preveo Damir Šodan

Neka događanja na liniji 7:18 za Penn

i.

Pokazao mi je knjigu po imenu “Otkriće Boga”. I znate što?
Skoro sam se zagrenula nad prštavom lepezom uobraženog svjetla—

“Neki ljudi ne mogu izdržati božji glas
više od par sekundi”, rekao je. Ali mene se dojmio više
poput ogumljenja koje slijedi nakon dobrog šamara,

ili kao kad (ne da mi se *to* često omakne)
napišem pjesmu, pa onda otvorim prozor

da u svitanje propustim morski zrak.

Tamo vidim jastreba kojeg gone vrapci.

I neću više nikad jednostavno pisati

jer više nikad neću osjetiti
jednostavnost još jednog krvožednog
vrapca.

¹ Ana Božičević, *The Stars of the Night Commute*, Tarpaulin Sky Press, 2009.

ii.

Tip s knjigom je otišao. Nad njegovim sjedalom
ostao je trokut izmaglice, poput mišjeg repa. &

nježno iz njega iskoračuješ *ti* —

kao dijete s Downovim sindromom niz nedjeljno stubište
prema zlatnoj blagovaoni gdje čekaju njena jaja.

O dirni mi čelo. Reci mi da je ne biti
moderan OK.

Ili pisati sranje poput: “Blic-vijesti! Na putu za jaslice
pastire sa štapovima zamijenjene za borce
pokosiše naši dečki!” Mali moj

poni, ovrapčeni-li-smo, O Filomele, možemo li sad zapjevati “oblake”

kao u ona doba kad je lijepo bilo doista lijepim? Molim te, daj zapjevaj
o pastirima:

“Njihova ljubav bje presavršena”. Ergo, morala je otići dodavola!

I *bje* oblo i zamamno ostati bez svega.

Bez zidnih tapeta, medvjedića, jutarnje zvijezde

i one ruže mora i ruže vjetra. Tih stvari
od kojih sam započeta. Drvenog konjića.

Klackalice pod mlazom svjetla.

iii.

I uvijek zvijer ima udaljeno srce.

Preko sedam mora, iza dva brda ko' dva jaganjca
jedan u drugoga zagledana, na livadi glatkoj kao rubac moje dame, jedan vepar

páse:

U vepru je pas.

U psu zec.

U zecu bijela golubica.

U golubici

nakraj poezije pjesma više ne smije biti daleka

iv.

Volim dragulje. Zar i ti naprosto ne obožavaš dragulje?
(Oh sjajno, moj si tip! Ubojičice svjetlosti.)

I zar ne bi bilo *cool* da je Bloomberg predsjednik?
Ili čekaj, znam: Trump! (To bi bilo

fe-no-me-nal-no! Daj sad ispljuni to perje—)
i otresi s usta tu vrapčju tugu,

govorim ti ovo prijateljski. Još u srednjoj školi odučila sam se od ljubavi
spram svjetla.

Onog krznastog. Svrdlalo je kroz neoprana okna
s hortenzijama sve do bake koja sjedi u zmazanom šlafroku

na sofi zbijenoj od prašine i lista ugužvani
poljoprivredni podlistak — zar i to bje

posao svjetlosti? A bila je poput *tvari* ispljunute na moj dlan, vrištave, svjetlucave
poput pure zacakljene gubitkom —

OK. Vrati je onda.
Učini to za muške.

Kiša pada po ledu

Kako mrzim dragulje.

I to da je neka stvar dragocjenija od drugih

v.

A zvijezde vele:

STVARI SE NE ČINE BAŠ IZGLEDNIM NAMA
ZLOSTAVLJANIMA FRIZURAMA REDA I ZAKONA, A ŠTO LI JE TEK
POŠLO PO ZLU SA OBZOROM, ZAŠTO
MJESTO DA ČITAŠ KNJIGU TI ČITAŠ *TEEN ZVIJEZDE* ILI ZUBNU PASTU
UTONULA U DREVNI ALMANAH

ANNE CARSON U RAJU NERVOZNI OČAJNI STUDENT
NJEZINA VINDJAKNA PRLJAVA STIŠĆE SJEDALO VLAKA
TAKO JAKO DA SMO VIDJELI KAKO JOJ BILO NA ZAPEŠĆU DAMARA
POPUT NJENOG SRCA KOJE ODBROJAVA

NOĆ JE. TAJ SLON POEZIJE

MOGLI BI BITI NA NEVIDLJIVOJ DASCI
IZNAD MRAKA I TO BI MOGAO BITI
BLAGOSLOV, ANNE KOJA JE ONO RIJEČ

ZA GRANE ŠTO ISTRESAJU SVOJ SJAJ NA TVOJE TJEME, UVIJEK
POMISLIMO NA TO KAD VIDIMO KUTIJU. PROZIRNA SJENA NJENOG

VRATA, OKREĆE SE PREMA ...
NIŠTA ZA VOLJETI: OBLACI OBRAZA, NOĆ S OBRVAMA

ŠTO PROLAZI ZA EUROPU

BOMBE. BAŠ KAO I MI, PROLAZE ZA SVJETLO

vi.

Vozila sam se vlakom, ali zapravo kad sam sklopila oči vidjela sam
da stojim nepokretna sred doline. Onda tip reče:

Možeš učiniti da dolina odjekne poput koncertne dvorane.
To je jednom pokušao Fitzcarraldo. Pa zapjevah dugo dugo
pet kratkih i jednu dugu silaznu. Glas mi se

povezao s raznim vrhovima što napučivahu dolinu. Bilo je tako slatko
da sam se razdrla poput sentimentalna oca. Ali zapravo riječ je

o onom istom ocu koji je udario sina. Pa sam
otvorila oči. Vlak se kretao.
Mislila sam o riječima te pjesme iz doline:

govorila je kako dijete mora opet zapjevati. Ja sam bila to dijete. I u utrobi
zasićenih zvijezda bilo je dijete. A vojnici su svi bili djeca, neprocjenjiva.

Pastiri koje su poubijali bili su djeca.
Njihova je poezija bila neprocjenjiva.
Poezija vodenosti zvijezdom — a onda tip reče:

Samo se trebate malo opustiti
i nastaviti povezivati dolinu

O Marijo, lijepa li si poput raspuštenih vojski.

vii.

Ti si bio moja stroga tajna,
a onda si me lišio svoga krzna.
Tajna je bila hetero, i bila je nehumana

i ono što je ostalo poslije
malo je manje od Chryslerove zgrade.
Metal i tremor.

Malo je vjerojatno da se sjećaš zraka
gustog i zelenog poput skakavčeva
bedra. Kad idući put ostaviš nekoga

u toplom smeđem blatu — pripazi na jaja
što se tamo lijegu. Životi, prokleti životi —
jaja će te odati,

konju od rezova.

viii.

Tipa je igrao andeo.
Tebe su naizmjenice igrali duh, komad
s vlaka, jedan drugi tip kojeg sam znala, i žena
kraj koje se budim, koju pak igra lavica,

a njezinu odsutnost tama
i smrt. I nema ljepšeg načina da se to kaže.
Tama i smrt. U restoranu
ona je bila zapaljeni fokus. Mic po mic grabila sam k njoj poput Heraklove bravetine,
ali oh lavice ne usudih se upitati
osjećaš li i ti to isto, taj grleni miris lipa dok se ljubimo, & te meridijane
što se vrte i ljuljaju oko mehaničkog globusa
obješenog poput trešnje u mrklini — drugim riječima, osjećaš li me
kao svoju posljednju.
Ali to je kao da pitaš snijeg je li bijelo boja:
ili rumenilo u podanku ljiljana koje šapće
tvoj sam odraz, sramim se... ili poput zahvalnosti i guski.
Guraš gusku u dvorište, hraniš je, ali i dalje
to je tek jedna iz para, ona koja ne nosi značenje. Čemu
dakle tolika ozbiljnost? Dotle me je znači moj nedostatak ljubavi za svjetlo
doveo. Trešnja tone u blato—
svetjelesnu zemlju, debelu poput krtice, a iz nje izniču
naše glave u iskričav oriban svibanj. Lavice moja, slobodne smo!
Da izrastemo iz tame veprinjaka pravo u
- ne reci kamo. Zašto ne? Jer ako smo pastirice
veprećeg srca poezije, ustrijelit će nas u zoru? Ma neće,
ti glupa gusko.

Jer ne možeš dodirnuti oblak.
A ono što želiš izreći jest oblak.

Znak svjetla na vrhu planine.

Irena Vrkljan
Nove pjesme

Koračam kroz sobu,
tama.
škripi parket.
on govori.
prolazimo kroz šumu.
čujem sat,
duhovi sobe šute,
on čuje lišće na vjetru.
i tako smo razdaljeni
razlikom našom,
jer ja sam u tami,
on na mjesecini zaborava.

Nisi sam
iako je soba prazna
a pustinja ju osvaja
samo pijesak i tišina
nisi sama
u iznemogloj šutnji
gubitku riječi
zaboravu jučerašnjeg dana
ne
nema te više
zidovi su urušeni
i sve je samoća

Stara plaža

Kakav je ovo samo svijet
u kome čak srebrne ljsuske
opadaju sa svih školjki
i lebde
lebde na dnu tame
a na pješćanoj obali
više ne postoje ničiji tragovi
ne
više ih nema
u gluhoj noći
izgubljene su i davne gumene papučice
stara bijela kapa za kupanje
olinjali ručnik
vječno vlažan
obris tijela
dvije tri ukosnice
platnena taška
ne
ništa više
samo srebrne krhotinice
padaju polako na dno mulja
i nestaju i nestaju
kao i sve što je nekad
postojalo na ovoj plaži
smijeh i djetinja sreća
bez slutnje
o nestanku svega

Čistačica

Riječi su iznenada
kao da je nadošla konačna oluja
postale prozirne i staklene
bacam ih po podu po stolu
i brzo ih metlom skupljam
kako se nitko ne bi porezao
dok bijeli pepeo nepročitanih knjiga
nevidljivo leti iznad naših glava
kao nekad danima onaj pepeo
spaljene sveučilišne knjižnice u Sarajevu
ah samo to

taj pepeo nekad i sad
ostavljam ga po stvarima
i uvijam se njime
oblačim ga poput stare haljine
i pretvaram se u nevidljivost

Već je dugo nestao
onaj stari vrt
kojeg je dijete toliko voljelo
iako se svakog trenu
plašilo crnih mrava
koji su plazili po travi
po stablima, po puteljcima
dijete ih se toliko plašilo
da je bježalo u kuću
nije više odlazilo u vrt
tako je on već davno bio izgubljen
i tako su ostali samo mravi
sve do danas
uselili su u sobe, među slike,
papire, fotografije,
ta povorka straha zacrnila je zidove,
mravi su noću osvojili i krevet,
ormare s haljinama,
šalicu s kavom, čaše,
sve dane djevojke, žene, starice,
jadna sudbino:
lijepi je vrt zauvijek nestao
prošao je tako i život
a crni su mravi ostali,
ostale su crvene i smeđe mrlje njihovih ugriza,
neki to zovu staračkom kožom,
neki kažu
samo strah.

Gubitak

Sjećam se putovanja
(čempresi i masline)
bio si smion i vedar
poznavao si sve gradiće i otoke
govorio si pet jezika
volio si promatrati zvijezde,
znao si svaku kuću, svaku ulicu
a onda si jedne večeri u travnju
zovimo to tako
pao pod jedan bijeli auto
nebo se zacrnilo
u bolnici i kasnije
zaboravio si svoje ime
ulicu u kojoj stanuješ
knjige koje si pročitao
zaboravio si godišnja doba
zelenu tratinu pred kazalištem
svoje djetinjstvo
moje ime
pokojne roditelje
cipele za kišu
pa ipak:
bio si i ostao sanjar
samo drugačije vrste
oči su postale mutne
nisu više vidjele vrijeme na satu tornja
vrijeme uopće
vrijeme života koji je prolazio
i zbog tog to nisu bile tvoje oči
niti si to bio ti
sve si izgubio
i samo rekao:
zvijezde su sad tako crne

Vijesti 10. 6. 2013.

Brzo sam sa crnom vunenom kapom
iz godine zagrebačke
1969.
prekrila sve metafore
slike nedorasle mladosti
djevojačke opise ljubavi
srebrna stabla poezije
ne
ne
kapa više ništa ne prekriva
dok s ekrana 10.6.2013.
titraju slike, vijesti, slike
poput nekog iznenadnog udesa
zla namijenjenog možda samo meni
jedan je otac sa svoja dva mala sina
bio na izletu kod Arnheima
našli su ga obješenog u šumi
sinove nisu našli
traže ih
traže ih
dok je istodobno
u Aachenu muž ubio ženu i njenu sestru
zatim pucao na nepoznate prolaznike
na sebe
a danas se slavi 80-godišnjica
spaljivanja knjiga od nacista

125 autora
i sve gori
sve gori
na starim crnobijelim slikama
filma iz 1933.
u Bangladešu su našli
još jednu živu švelju
u ruševinama tekstilnih tvornica
koje su usmratile preko tisuću žena
one su za 30 dolara mjesečno
šile za njemačke konfekcijske tvrtke
(možemo li još nositi te majice)
U Pakistanu u Siriji
razoreni drevni gradovi
mrtvi stanovnici

zatim prognoza
bit će sunčano i kišno u Berlinu
i što je onda s poezijom
što s nadom
kad će glečeri prestati da se tope
pčele prestati umirati
kada kada će konačno pasti snijeg
prekriti tragove naših zločina
i slediti naše riječi

Boris Jovanović Kastel

Pjesme

MORE U OGLEDALU

Hodnik stana na šestom spratu
miriše na suhu koru limuna i kavu.

U ogledalu ljeska more.

Zid išaran

dječijim arabeskama, grafitima
zemljotresa i memlom za leđima.

U ogledalu bonaca snage sna
pogledu starom nekoliko sati
odražava boju.

I po ko zna koji put –
suze, znoj, pljuvačku, modrice,
kašalj i druge krhotine pučine
pakujem u flašu zatvorenu plutom
da joj lijek od sušenja budu.

A meni...
kako bude.

6/8. septembar 2006.

HOLTER I DJEVOJČICA

Jedrima šivenim bradom
antičkih mudraca brodio je
ka luci meditacije
a vala su ga, sa holterom na grudima,
bacili na rt povampirenih nimfi.
Poput kompasa, sprava luda od bure,
niti otkućaja pokazala nije.
A i kako će?
Srce mu odavno ne pripada.
Jedna djevojčica, igrajući školice
na pustom trgu sredozemnog grada
iz istorijskih atlasa, umjesto oblutka,
na broj baca živo srce.
Kad baldahin južnih mora zaljeska -
holter odbrojaće sve
i trajati dok djevojčici igra
ne dosadi ili mora nadživiti...

noć, 20. jun 2007.
Ispred dvorca Petrovića u Podgorici

KOMPAS IGRAČKA

Ne dirajte moje krugove,
rekao je zamišljen nad crtežima Arhimed
Rimljanima, osvajačima grada,
ne osvrćući se na ishod bitke.
Ogledala i tajni prolazi
nijesu odbranili Sirakuzu.
Legionar ga je posjekao, ne trepnuvši.
Kada su dva milenijuma poslije
na rivi dječaku sa šiškama,
u pantalonama tregeračama,
sa klikerima i kompasom igračkom u džepu
i bijeloj majici sa grbom splitskog *Hajduka*,
slomili akvarijum, rekao im je -
Ne dirajte moja mor .
Globalisti su ga posjekli pogledom
ali ih nijesu osvojili.
I danas traže dječaka
pučine kompasom da pronađu.
Ali, mora je bespovratno odnio sa sobom
ili ga, kao vjerni psi, prate
da bi ga sijedog izujedali na smrt,
otisnula se bez kompasa
da ih ne pronađe niko.
Ko još mora zaslužuje za braću?

Na dan Svetog Vasilija Ostroškog 2008.

GEOGRAFSKA STRANA STIHA

Na krajnjem zapadu ovog stiha
zabilježila je –

*Vratite mi plućno krilo,
proklete zidine jer su mora
nestala a mora se živjeti.*

Na krajnjem jugu ovog stiha
odgovorio je –

*Evo vam plućno krilo,
braćo zidine, da upalu
plućne maramice izliječite.
Meni disanje ne treba.*

Večeras na potonuloj provansalskoj
galiji iz ko zna kojeg vijeka
svečano otvaram vrtić
morskih ježeva, kraba i ikre
da ih, kao otac, od zlih vještica
bajki sa zemlje sačuvam,
upozorim na vrijeme
da geografija vode
mapa je naših dlanova
kad gledamo u sudbinu.
Druge i nemamo.

31. I 2009.

PITANJE

Kako majka Anda doživljava
pjesnike i datume

Kad je u listu *Pobjeda*
19. jula 2000. godine objavljen
moj esej o magičnom grčkom
pjesniku Konstantinu Kavafiju,
zvanom Egipiotis,
preminulom 1933. –
s jeseni 2008. godine
majka je pitala:
*Da li ti se zahvalio na tekstu
bar kurtoaznim pismom?*
Zna majka da pjesnici ne umiru
jer upravo je sada,
26. februara 2009.
u njegovom moru moju
bijelu košulju
za nedjeljno jutro
oprala.

26. 02. 2009.

Damir Šodan

Kada mrak kaže: ja sam svjetlo, ne laže!
Heiner Müller

Madiba u “Najvišoj brzini”

“jeste li ikada iskusili *ples u krilu?*”
zagrmio je već s vrata
nekadašnji putujući prodavač

plišanih Paddington meda,
gospodin Jeremy Clarkson,
danas pomalo nadmena i navodno duhovita

britanska televizijska zvijezda;
voditelj automobilskog šoua
koji predano prati cijela Europa.

Nelson Rolihlahla Mandela
(na čiji život i djelo ovdje ne treba trošiti riječi)
na to je samo blago podigao obrve

i zagledao se načas u ventilator na stropu,
kao da bi odnekud odozgo
mogao stići odgovor na taj neočekivani

i nadasve praznoglavi upit.
“Madiba, ne morate odgovoriti na ovo”!
uskočila je smjesta ogorčena

ali uvijek budna i dobronamjerna Zelda.
no Mandela je već u mislima
krstario Robben Islandom one proklete ‘64.

pokušavajući se prisjetiti
je li itko tada u njegovoj blizini vrtio dupetom
osim možda na dodir

kao jegulja skliskog
ali tvrdog aparthejskog *batona*

što nepogrešivo je pronašao put
do komada kakve crne kože
klasificirane kao “klasa D”
u ćeliji od osam puta sedam stopa.

ili pak kasnije ‘82.
u “komfornom” objektu Pollsmoor,
gdje su oni unaprijeđeni u blažu kategoriju

imali pravo godišnje poslati
i primiti čak pedeset i dva pisma!
ne, nije se nikako mogao sjetiti da je itko

tada prpošno migoljio guzicom,
osim ako nije bio pogođen krvavom
dezinterijom ili kakvom podmuklom stidnom uškom...

ali možda poslije ‘88. i jest
u onom krajnje permisivnom zdanju Victor Verster,
međutim tad je Nelson malo čega bio svjestan

budući se oporavljao od razmahanog TBC-a...
“ne morate odgovoriti, Madiba”!
ponovila je gospođica La Grange

i Nelson se samo nasmiješio
kao da mu u susret dolazi dijete
s rijetkom vrstom kornjače u ruci...

“ne!” procijedio je naposljetku glatko
i razgovor se nastavio niz dobro utabane meandre
uobičajene civilnosti i finoće.

da bi na kraju susreta Madiba
pogledao Clarksona pravo u oči i upitao ga:
“a vi, Jeremy, jeste li ikad bili na Mjesecu?”

jer samo otamo bi možda suhi britanski humor
mogao pogoditi još suhlje srce crne Afrike
na pravo mjesto.

Bluefields, karpiska obala Nikaragve, svibanj 2014.

pod prašnim trijemom,
u eksploziji boja i mirisa,
Orlandino Altamiro, filozof, slikar i pisac,
s doktoratima iz Havane i Bloomingtona,
objašnjava mi zašto marksizam i poststrukturalizam
još uvijek imaju stanovitu težinu
u zemlji naprasno zaustavljene revolucije
i nezaustavljivih konjskih zaprega,
s inflacijom od 7,4%, gdje 44,7% stanovništva
živi ispod donjeg praga siromaštva...

istovremeno oko nas šepaju neki šugavi psi,
blijeste i presijavaju se drečavi murali
s likom nasmiješenog Marleya, zemljane se kuće žare
kao šarene tropske papige, dok se po musavim dvorištima
potomci crnih robova uvijaju u divljem plesu
svibanjskih svetkovina...

da bi u jednom trenutku
iz hladovine iza zapuštene veterinarske stanice
iskočio moj drug Mehmed Begić,
pjesnik i prevoditelj Leonarda Cohena,
s bocom Coca-Cole u rukama,
pjevajući naglas M. P. Thompsona:

“Herceg-Bosno, srce ponosno...!”

bio je to savršen “zen” komentar
na sva naša maloprijašnja interkontinentalna,
međugeneracijska & “idejna” nepodudaranja.

Divljenje divljanju

Juriju Hudolinu

tvoje divljanje
bilo je gorče i žešće od svih
mojih usputnih grafitnih ludosti.

ponekad pomišljam
da je poput lažnog ukazanja
sve već unaprijed bilo pripitomljeno.

kao da sam kurvi
u Crvenoj četvrti svih ovih godina
na Badnjak naglas čitao Bibliju.

ali sve te boce
što su se u mračnim ekstazama
znalački kotrljale pod razbacane postelje

možda će nam ipak jednog dana
ponuditi nešto poput
spasonosne prekoceanske poruke.

Lorenzo Š., pismo zaručnici u Donja Brela,
iz bitnice na Soči, 10. kolovoza 1917.

draga M., sinoč sam opet sanjao daždevnjake
iz nekoga sasma nepoznata razloga.
izvirali su mi onako crnožuti iz njedara
i plazili po glavi kano kakve skliske gujetine.

sad nešto mnijem da nijesam snio
krah same Carevine... jer te su dvije carske boje!
tu jedan našijenac iz Trsta načisto se zaludio
učenjem nekog doktora za živce, bečkog Židova,

pa velju da nam se sve u snovima obznanjuje,
ali ovdje riedko ko uopšte spava od teške artiljerije.
čini mi se da već slušnost me na lievo uho
sasma izdaje, što znači da prez smetnji češ moći

liepo vikati na mene dok ja nagluo budem udarao
u žice one Stjepušinove tambure. ali dokle mene dolje
nije, čuvaj nam milu uspomenu, jer inženjer Štelcer
če zarad moje izočnosti siguro urtati na tebe, nu ti ne daj se

ako ti je izere stalo do mene; a ja evo prisežem da ću
prodati gumno i dva dolca strica Alojza da otvorim banak
za otkup maraške i za tri godine provešću te kroz Makarsku
u gizdavoju Hispano-Suizi ili u novom Daimleru, samo se ne pušti

tom podalpskom štokunjavcu, jer on ima samo jedno
na pameti, a to je da te zanaiek obezčasti i izloži nas oboje
grdnoj poruzi, a zla i jalna svita pri nama Hrvatima
vazda nije manjkalo. no jutros kažu da će Talijani za koji dan

jopet pokušati da se probiju, stog ne kloni duhom ako neko
vrieme ne čuješ ništa od mene jerbo će opet otpočeti
veliko gruhanje. mislim da je to i razlog posiete feldmaršala
Borojeviča, čestitog Srbina iz Kostajnice. nego javlja li se

što Tadija iz Nevjorka, pravo me zanima šta oni u Ameriki
misle o svemu ovome, a najskolije koliko će sve skupa jošte
potrajati, jer evo surjam zadnji par bječava što si mi ih isplela
dok mi lik tvoj liječe pred očima kako one laste iznad šimatorja.

Meho Puzić

volio bih umrijeti
kao Meho Puzić
veliki sevdadžija iz Odžaka.

držeći hanumu čvrsto za ruku.
bez ijedne suze ili krmelja
u lijepo ispjevanim očima:

znači samo legneš
i lagano olabaviš glasne žice,
stisneš njenu finu fildiš-kožu

i odlelujaš put Ahireta.

Dimitrije Duracovski

Blijede sjenke, daleki glasovi

prevod s makedonskog: Nenad Vujadinović

Knjiga mrtvih: Anri Mišo, Fransoa Trifo. Pismo glavnog uredika *Letopisa Matice srpske*, poziv da pošaljem esej za njihov januarski broj. Iza svega toga stoji Despotov. Iznanada mi telefonira Vujica, povezuje me s Davičom, koji me pita želim li da budem član redakcije časopisa *Dalje*, prihvatam.

Opet o smrti. Gute Avramovski, posljednji put sreo sam se s njim u avgustu. Sav u pokretu, nervozan, samo brblja, i tako. Sad je umro. Telegram njegovoj ženi Menče.

Opet o smrti. Ova knjiga postaje knjiga mrtvih. Unosim u nju Mariju Čudinu.

Skoplje, književno veče. Definitivno otkrivam samog sebe i čini mi se da je magija iščezla. Poslije ovoga, za sve njih nisam više onaj od ranije, onaj drugi. Susret s Prokopijevom; Hristo je tu; Jadranka, koja izbjegava (ne mene, već uopšte). Novo lice, Elizabeta Šeleva. Susreti s Vladom Uroševićem, s Đurčinovom, idem im u goste, Anka i Anastazija, zatim telefonom zovemo Ševu, koja je oduševljena – svi se radujemo što je sve u redu. Sprema Markove dnevničke, kaže mi da izlazi *12 C*. Književno veče u moju čast – mnogo ljudi, mladih pametnih ljudi; a ja, kao i obično, govorim zbunjeno i nepovezano. Što li misle Vlada i Miško? Potpisujem knjige, susreti (kratki) s Jordanom i Ivicom, osjećam da bi trebalo da se javim Šelexvoj, postavila mi je neka čudna pitanja – o egzistenciji i usamljenosti. Spavam kod Prokopijeva, nimalo prijatno; majka, stara skopska gospoda, njegova žena Jelka i dvije djevojčice. Društvo me kao ovcu vodi kroz pomodne lokale – ne znaju da me baš zabolje za to.

U galeriju ulaze Božidar Damjanovski, njegova žena i tri djevojčice, i Memet. Razočaran je malo postavkom svoje izložbe u Ohridu. Očekivano – siva galerija i loš katalog. Dopada mu se ovaj galerijski prostor. Kao slučajno, spominje mi da je u Americi sreo Maksa Švarca. Na nekoj žurci je, kaže, između ostalog, čitao i poeziju o Strugi. O istome mi je govorio i Despotov. Priča mi o tome kako se nikako nisu mogli otarasiti Švarca.

Privlači me ideja o tome da napravim nešto slično kao što je *Mixed Media* Bore Kostića. Ili kao što je *Sodoma i Gomora*. Imam jedan tekst koji može ući u taj koncept: Šejka, Čudina, Cibetka, Bruno Šulc. Uočavam bilješku u kojoj navodim kako sređujem tekstove Tomića i Savića, ali mi ne ide lako. Zao mi je što ne ispunjavam očekivanja onih koji u meni vide čovjeka koji treba da ostavi nešto za sobom u književnosti.

Juče je bila izložba koju je imao Mazev. Užasan umor. Postavio sam sve sâm uz malu, gotovo nikakvu, pomoć Memeta, Dragana Bikova i još jednog čovjeka kojeg

ne poznajem. Na otvaranju gužva – najbolje ove godine. Iz Muzeja nije došao niko. Tokom popodneva iznenada sam u salonu zatekao Mazeva. Gledao je svoje slike. Jedna se bila otkočila, skinuo sam staklo da bih je zalijepio, dok sam je vraćao na mjesto konac se prekinuo, ali uspio sam da uhvatim staklo da ne padne, veliko je: 100x100 centimetara. Posjekao sam se pri tom. On ide za mnom i kuka: “Jao, posjekao si se, jao, posjekao si se!” “Ništa to nije”, kažem mu. Izvinio mi se pet puta. Nije mi bilo jasno zbog čega mi se izvinjava. Poslije je otišao s nekim ljudima i pozvao me je na sladoled. Odbio sam i pošao do biblioteke da kupim flaster, kad, stvarno, eto njega – u Bistrou jede sladoled.

Mladi pjesnik iz Skoplja Metodije Zlatanov želi da otvori izložbu vizuelne poezije. Pokazuje mi fotokopije, ali nemam ni prostora, ni stakla. Javlja mi se Zoran Petrovski, kustos Muzeja savremene umjetnosti, kojeg lično ne poznajem. Pita da li može da svrati do ateljea. Dolazi sa ženom i malim djetetom. Njegova žena je veoma lijepa, a on je zainteresovan za to što radim. Najviše mu se sviđa velika slika na kojoj je portretisan Jejs. Medijala mu se ne dopada, s izuzetkom Šejke. Moraju da odu, supruga ga stalno podsjeća na to. Kaže mi da je trebalo da dođe sam.

Biljana Angelovska i Desi kod mene, provodimo nekoliko sati u prijatnim razgovorima na različite teme: od antike do avangarde.

Put za Beograd. Kupujem Krležu, Žaka Brela, plakat Šejkine izložbe, reprodukciju *Odaje svetlozarnosti* i neke druge knjige. Dilema, da li da se javim Ševi. Javljam se, zove me da dođem.

Odlazim do nje tog popodneva. Ševa na vratima: “Nisam te prepoznala kad si se javio telefonom,” kaže mi dok ulazimo. “Rekao si da si Dimitrije, a mi te znamo kao Dimčeta”. Prisutna je i Mara, koja govori o ljetovanju u Strugi. Kaže kako je ubjeđivala i Ševu da dođe, ali da ona nije htjela. Kažu da će sljedeće godine sigurno doći. Kafa sa šlagom, razgovor teče bez zastoja, o svemu i svačemu. Naravno, najviše razgovaramo o Marku. Kaže mi da je sastavila ugovor na osnovu kojeg ostavštinu poklanja gradu. Popisivači dolaze dva puta nedjeljno, popis je u toku. Bili su i neki predstavnici aukcijske kuće iz Amsterdama da naprave procjenu. Ima mnogo slika, rijetkih knjiga, pisama. Svjetska rijetkost – Didroova *Enciklopedija*, prvo izdanje u 17 tomova. Procijenili su je na 20 miliona dolara. Želi da sve ostane isto. Ne može ni da pomisli na to da se nešto iznese. Uz melanholiju priča o tome: “Kako bih se osjećala da se nešto iznese, knjige, sanduci. Ovako nešto ostaje od Marka.” Ustajem, šetam po prostoriji, koja je prepunjena knjigama, slikama, predmetima. “Sve je isto”, kažem, “kao i kad sam posljednji put bio ovdje. Samo Marka nema.” Potvrđuje da ništa nije pomjereno. Odlazimo u radnu sobu. Isto. Na ogromnom radnom stolu stoji noćna lampa. Upaljena. Tu su naliv-pera, olovke u boji, papiri. Radio. Ležaj u sobi. “Tu se Marko odmarao, uvijek tu”, kaže ona. “Posljednjih dana sam mu na tom mjestu svakodnevno mjerila pritisak. Najveći problem su njegovi dnevници. Što da radim?”, pita me. “Šteta je da se to zatvori 50 godina, da ne može da se upotrijebi, ima tu i intimnijih stvari.” Priča o Markovoj bolesti, o propadanju krvnih sudova. O Branku Aleksiću, Parizu, njegovoj ženi Filipinki, ima djevojčicu. Čita mi njegovo pismo o planovima koji se tiču budućnosti nadrealizma. Pitam je, možda netaktično, o *Gordoganu*. Ogorčena je na njih, kaže da je tri dana plakala.

Božo Kovačević. “Marko, u stvari, nikad nije nosio papuče. Tad kad su ga oni posjetili, nosio je mokasine i kravatu. Nije mu dao Rihtmanova pisma i on (Božo Kovačević) se sveti. A Radovan Ivšić želi da se osveti zbog Markovog stava.” Poslao mu je, naime, svoje knjige koje su bile objavljene u NDH, ali Marko nije želio da se sretne s njim. Poslije toga Ivšić je pričao Bretonu sve najgore o Marku. Govorimo o *Oku nadrealizma*, donosi mi plan, kaže da će izaći u maju 1988. godine, rezignirana je što će, vjerovatno, loše izgledati. Pita me o Emiliji i o djeci, raduje se, kod izlazim, kuca u drvo (u vrata), kaže da joj E. dode, svakako. Govorimo o Vanu Boru s Oksforda, ima separat o njemu – psihoanaliza. Doznajem u razgovoru nešto i o njenom drugom bratu Vuku. Zvoni telefon, javlja se. Kaže: “Došao je D. D., o kojem sam ti pričala.” Saopštava mi poslije da je zvala Marjeta, Kidričeva kćerka. Tri Pikasove slike, tri puta Tangi, jedan Mason, *Sove* Maksa Ernsta, Hegedušić, Dobrović i drugi. Ko bi mogao zapamtiti sve u toku nekoliko časova boravka u tom salonu čudesa, oko 10.000 knjiga. Razgovaramo o tome kako je Marko bio disciplinovan. Donosi mi sveske iz vremena kad je imao 14, 16, 18 godina, u kojima je pravio popis knjiga koje je čitao, veoma pažljivo, temeljito. Čitam negativno mišljenje o *Krojcevrovoj sonati*, oduševljenje Aragonom iz 1921. Vidim unaokolo pisma Andrea Bretona, karticu iz 1932. godine na kojoj je nacrtan *Cadavre exquis* i koju su potpisali Andre Breton, Salvador Dali, Valentina Igo, više pisama Andrea Tiriona, Crnjanskog, Rastka i drugih. Ipak, moram da idem, tu sam već tri sata. Dogovaramo se o narednom odmoru u Strugi, što mi se odmah čini malo vjerovatnim. Ostavljam ih obje, Ševu i Maru same, žao mi je nekako, žive sa sjećanjima u kući-muzeju i sve je to pomalo nestvarno. Napolju gužva, buka. Spuštam se do Slavije, pa se penjem prema Terazijama. U knjižari kupujem knjige, razgovori s Krležom i s Brelom. Umoran sam, hvata me migrena, čekam autobus. Najzad sam kod kuće, odnosno kod Tomanoskog i malog Lazara, koji uspijeva da me razveseli tokom ove tužne noći. Zašto tužne? Zbog Ševe. Ipak, možda je više bilo melanholično nego tužno. Tužno, svakako, ne. Još nešto o Ševi: “Uvijek sam mislila da ćemo zajedno umrijeti. Znam da Marko nije ni Krleža, ni Crnjanski, ali se nadam da će nekome biti interesantno da radi na tome.”

I, zaista, biće to nekome interesantno. Jednoj djevojci, mnogo godina kasnije.

Dolazi mi kelner iz kafea “Sinema” u kancelariju. Blizu je to, preko puta. Kaže da me traži neka nepoznata djevojka, pita da li da je dovede do mene ili ću ja doći u kafe. Odlazim tamo. Napolju, na terasi, uočavam djevojku koja sjedi i čita nešto. Kelner mi kaže da me ona traži i ja joj prilazim. Pozdravljamo se. Zove se Biljana Andonovska, dolazi iz Beograda da me vidi, želi da razgovaramo. Dobro, sjednem i saslušam je. Radi doktorsku disertaciju o nadrealizmu. Dok je istraživala legat Marka Ristića u SANU, vidjela je i moje ime u pismima; ali ono što je interesuje su neki moji crteži koje sam slao Marku, a bili su crtani po knjigama, nešto kao ilustracije. Potvrđujem joj da je to tačno. Ona mi pokazuje fotokopije crteža koje sam odavno zaboravio. Kaže mi da postoji veliko interesovanje za Marka, za nadrealizam, mnogi ga proučavaju; ali to već znam, sve je krenulo od Milanke Todić, sestre mogega prijatelja Lazara, ikonopisca. Ona je prethodno došla da se vidimo jer je srela moje ime u arhivama. Donijela mi je reprinte nadealističkih izdanja, ali ja imam origina-

le koje mi je dao Marko. Obećao sam Biljani, a zatim sam joj i poslao faksimil prve strane rukopisa Markove knjige *Bez mere*.

Stefan se vratio iz Pariza. Je li to definitivno? Kod njih je mnogo ljudi, Romil se nervira, ali ga, ipak, prima. Neven, s Lazarom ikonopiscem i s Goranom, izdaje fanzin pod naslovom *Aporea*, interesantno, pravoslavno. Neven se u nedjelju krštava i zove me da prisustvujem događaju. Ogroman je Stefanov uticaj na ove mlade ljude, koji su njegovi sljedbenici, istinski pravoslavci. Prisjećam se Sava C., koji mi je u povjerenju govorio o tome kako ovdje, u gradu, postoji nekakva vjerska sekta koja zavodi mlade. Pričam Stefanu o tome, on se ljuti, ja se smijem, želi da zna ko je taj profesor.

Vruće političko ljeto, Srbija nasuprot Vojvodini i Kosovu. Milošević je, poslije Rankovića, najpopularniji lider u Srbiji. U Ljubljani vojni sud za Janšu, Tasića, Borštnera i Zavrļa. Otkrivanje vojne tajne? Slovenci su revoltirani. Za i protiv Slovenije. Danas o Kosovu i opet o Kosovu, i opet. U stvari, u svim novinama. Tokom večernjih časova nameće mi se jedna sintagma, ime Dalijeve slike, "Meka konstrukcija s kuvanim pasuljem – predosjećaj za građanski rat". Očekuju se užasni lomovi u državi, sve se vaga i mjeri, ko je što uradio. Najtragičnije od svega je što nas vode i što se se o nama brinu oni koji imaju najmanje prava na to. Mračno raspoloženje.

Oh, kakav san. Moj mrtav otac, mlad i lijep, pomalo čudan, ugledam ga i pozdravljamo se. Onakav je kakav je i bio, malo mršaviji, pustio je brkove. Dobro se osjeća, dobro izgleda, oduševljen sam njime, obučen je u dug kožni mantil. Iako sad ne liči isuviše na onoga čovjeka kojeg kroz maglu pamtim, osjećam da je to, ipak, on. Znam da dolazi iz duševne bolnice, poslije mnogo vremena koje je tamo proveo. Sve se polako rastače i gubi iz sjećanja. Moj otac, različit – onaj kojeg nema već dvadeset i šest godina. Nikad nisam čuo ništa drugo o njemu osim: predivan čovjek, nevjerovatan, izvanredan, veliki čovjek. A to znači i mnogo različit od tebe, i bolji, naravno. Ja imam trideset i šest godina, onoliko koliko je on imao kad je umro. On i mnogi drugi su tamo negdje i čekaju nas.

Ovo što radim zamjenjuje razgovor s nekim koga nema, s nekim kome bih, najvjerovatnije, pričao o onome što sad pišem. Ipak, je li to isto? Da li bih njemu rekao sve što sam ovdje napisao? Sve ove moje besciljne bilješke, bez reda i sistema, ponekad i bez smisla. Mnogo činjenica koje čak ni meni nisu zanimljive. A, ipak, budući da ovo nije književnost, a da ja nešto moram da radim u trenucima kad to nešto stigne i kad treba da se kaže, dobro će mi poslužiti i ovo. Dijalog s nemuštim, to je to. Neka me beskrajna tuga hvata pošto odgledam pojedine filmove: *Blue Velvet*, na primjer, ili *Maurice*, Forsterova knjiga, sad na filmu. Primjećujem kako svi polako sređuju svoje kakve-takve živote. Što mene čeka? Praznina i užas. Treba li neko da bude kriv zbog toga? Ne okrivljujem nikoga.

Znao sam da ću ovo morati da završim. Hristijan je donio iz Ohrida nekoliko komada mesa koje sam ispekao na roštilju, to smo zajedno jeli za ručak dok je napolju padala kiša. Jeli smo pod otvorenim prozorom u maloj kuhinji. On se zatim popeo gore, u atelje, nešto je radio, a ja sam privilegao na kauču u kuhinji. Odmah sam zaspa i sanjao kako s Iletom šetam sokakom "Braća Miladinovi", dok mi s jedne terase nekadašnji sekretar festivala poezije, obučen u musketarski kostim, nešto

dovikuje. Ipak, ulazimo u Galeriju. Nešto je rastureno tamo, krečili su i sve je u ne-redu. Na kredencu ugledamo nekoliko starih fotografija. Odlučujemo da ih pregledamo, snimljene su u gradu, po ulicama, mnogo ljudi na njima. Na jednoj fotografiji vidim učiteljicu i djecu oko nje, poziraju po završetku školske godine. Djeca čuće, i ja sam među njima, treći-četvrti razred osnovne škole, nosim kratke pantalone, bijele, s tregerima, i majicu kratkih rukava. "Pronašao sam sebe", kažem Iletu, dodajući mu lupu da bolje vidi. Izlazimo napolje i sijedamo na stolice pred Galerijom, a od ulaza u sokak – onaj isti ja s fotografije zatrčava se ka nama i skače mi u zagrljaj. Razmišljam u svom snu: "Ako sam ja prepoznao sebe u ovom djetetu, je li i ono prepoznalo mene kao odraslog čovjeka?" Držim dijete u rukama, grlim ga i kažem mu: "Idi, pozdravi se s čika Iletom", a ono mu odmah skače u zagrljaj. Ja izgledam kao na fotografijama koje stvarno imam iz tog vremena, naročito kao na onoj na kojoj čučimo moj drug Klime i ja, i na kojoj iza nas stoji Desa. Ljeto je, jun, kraj školske godine, ja trčim niz sokak i bacam se samom sebi u zagrljaj. Budim se i sjećam se kako sam sanjao susret sa samim sobom kao malim. Napolju pada kiša, prozor je otvoren, ja ležim, udobno mi je i ne ustaje mi se, ali pridižem se, ipak, treba da se sretnem s Iletom da popijemo zajedno popodnevnu kafu u "Sinemi". Dok hodamo, prestaje kiša, ali na terasi je hladno i mi sijedamo unutra. Sjedimo tamo i gledamo kroz izlog kafea, naiđe po neki prolaznik, ćutimo jer naši susreti najčešće prolaze u ćutanju. Kolebam se da li da Iletu ispričam nešto o tome što sam tog popodneva sanjao, ali mu ne kažem ništa. Prećutim to.

Elizabeta Šeleva

Kreativna hermeneutika izgnanstva – Mahmud Darviš

prevod s makedonskog: Nenad Vujadinović

Za ljude koji potiču i/li žive u onim, po definiciji dijasporičnim kulturama, kao što su Balkan ili Bliski Istok, ključne riječi na našem današnjem skupu, kao što su *izgnanstvo*, *egzil* – odavno znače nešto mnogo kompleksnije i dublje, od nekakve neobavezne akademske igre ili zabave.

Otud pjesme, ali ništa manje ni eseji našeg cijenjenog gosta-laureata, još prilikom prvog, laičkog čitanja – ne izazivaju ništa manje od suštinskog uzbuđenja. Doživljavaju se kao kreativan izazov za pojačavanje/umnožavanje vlastitog kulturološkog identiteta i danas već poslovične istorijske krhkosti/traumatizovanosti jednog trajno proganjanog, osporavanog i ućutkivanog naroda, u okviru stalnog obnavljanja njegove “drame lociranosti” na jednom, očigledno, problematičnom prostoru.

Egzil je nesumnjivo pojam s bogatim i opsežnim interpretativnim potencijalom; ali i jedna od najmoćnijih arhetipski obilježenih i asocijativno nabijenih pjesničkih metafora.

Ukoliko se pode od teološkog pojma *egzodusa* – koji, naravno, ni terminološki, ni semantički nije potpuno identičan političkoj kulturi *egzila*, o kojoj se danas sve češće raspravlja – *izgnanstvo* (koje se i u odnosu na jedan, i u odnosu na drugi spomenuti pojam može smatrati nadređenom, opštom kategorijom), čak i ako nismo lično pretjerano religiozni po svom ubjedenju, može se smatrati antropološko-egzistencijalnom normom ljudskog postojanja.

Danas, i to ne samo u tekstovima iz sfere religije, figurira jedna opravdana pretpostavka o univerzalnoj zadatosti izgnanstva, stranstvovanja, problematične pripadnosti, osjećaja izopštenosti koji (iako ne i ekskluzivno) dijele stanovnici naše epohe!

Sljedeći odlomak iz jednog kataloga za pozorišnu predstavu koja se igrala u Beogradu u maju 2007. godine ubjedljivo svjedoči o rasprostranjenosti ove teme/toposa:

“Svi smo mi tuđinci u vlastitom svijetu. Izabрати život u tuđini, to možda znači i izoštriti svoje osnovne pozicije: izgubiti samog sebe da bi se mogao ponovo pronaći.”

S jedne strane, egzil ima svoj nesumnjiv ontološki karakter: na osnovu religijskih predanja egzil, u stvari, predstavlja gubljenje besmrtnosti kad je riječ o ljudskim bićima i njihovoj dislokaciji/eksteritorijalnosti u odnosu na njihov prvobitni

Dom – nebeski raj. Tu se razotkriva čitav jedan tragizam našeg bivstvovanja kao vremenski oročenih i sudnjem Vremenu predatih subjekata!

S druge strane, opstaje i istorijski zadata i internacionalno opšteprisutna tragika ovozemaljskog egzila: prinudnih seoba pojedinaca i čitavih naroda usljed krvožedne borbe za pozicije, borbe za halapljivo osvajanje novih teritorija i materijalnih bogatstava.

U tom smislu, imajući u vidu njenu aktuelnost, željela bih da navedem jednu sasvim intuitivnu, ali upravo zbog toga i duboko tačnu/opravanu tipologiju, koja se tiče globalno prisutnog i raširenog fenomena dislokacija, seoba, migracija.

I sam već podložan vrijednosnoj asimetriji Istok/Zapad, makedonski pisac Goran Stefanovski u jednom svom eseju svjedoči o tome kako Englez svuda u svijetu ostaje Englez i tretira se kao doseljenik, za razliku od Makedonaca, koji u inostranstvu figuriraju i doživljavaju se samo kao iseljenici.

Porijeklo migracijskog subjekta, drugim riječima, određuje njegov dalji postegzilijarni status, odn. utiče na sam doživljaj egzila kao patološkog stanja iskorijenosti, nepripadnosti, gubitka, kriznog identiteta i sl.

U tom pravcu – a polazeći upravo od dominantne obojenosti koju ima sama afektivna pozicija migracijskog subjekta, odn. izmještenika – Rozi Braidoti je uspostavila jednu, za književnost naročito značajnu, liniju između naizgled srodnih kategorija ili atributa egzilantstva i nomadizma. Dok egzil proizvodi izrazito osjećanje nostalgije, reminiscencije, okrenutosti ka prošlosti – nomadizam pretpostavlja učešće u jednom aktivnom vremenu, bez jasnih naznaka početka i kraja.

“Nije svaki čovjek bez doma, pa ni emigrantski pisac, nomad”, konstatuje Zoran Gerić. “Nomad je onaj ko pravi iskorak, koji postavlja maršrutu negdje između, na ničijoj zemlji.”

Možemo da prihvatimo interesantnu atribuciju “politropos”, koju Pol Virilio dodjeljuje Odiseju: “Postojati, znači ne biti ni na jednom mjestu, ne identifikovati se ni sa čim.”

S obzirom na sve ovo, inkorporisanje izgnanstva u okvire poetičke artikulacije može rezultirati takvom pjesničkom retorikom egzila koja transcendirira prvobitne dominante gubitka, pomjerenosti, tuge – da bi potom bila utemeljena jedna različita književnost savladanog, intrigativnog, vitalnog ili kontra-egzila, kako ga imenuje Klaudio Giljen. Riječ je o tome da se egzil percipira kao životni performativ, kao zakonomjernost samog postojanja, kao izazov s usmjerenošću ka budućnosti, umjesto ka istoriji.

*
* *

Poezija M. Darviša prihvaća izgnanstvo kao jedinstvenu trajnu signaturu identiteta, kao uslov bez kojega se ne može, kao ultimativno ontološko i poetološko saoopredjeljenje, čak i kao svojevrstu apologiju bezmjesnosti.

Svi mi svakodnevno živimo u nevidljivoj dijaspori. Ljudi su bića bez adrese ili, bar, možemo konstatovati da njihove prave adrese nisu one koje se nalaze u njihovim ličnim kartama.

Izgnanstvo, sudeći po njegovim dvijema programskim pjesmama, za Darviša je i personalna, isto koliko i akciona kategorija:

“Ko sam ja bez izgnanstva?”

Stranac na obali, poput rijeke vezan,

Za tvoje ime vodom...

Ništa nije ostalo za mene, samo za tebe.

Što da činimo bez izgnanstva?”

Lirski subjekat postaje svjestan jednačine koja je postavljena između teritorije i identiteta, samo zbog toga da bi je mogao razriješiti van “dohvata Zemlje Identiteta.” Izgnanstvo u ovom slučaju ne znači nemanje doma, naprotiv, lirski subjekat je odomaćen upravo u okviru svoje izmještenosti, svepripadnosti jednoj većoj Cjelini.

Egzil je prepoznat, čak i blagosloven kao izlaz iz istorije, kao viša vrsta pripadnosti. Za razliku od uobičajene, korijenske, za tlo fiksirane pripadnosti – ovdje se suočavamo s jednom različitom, dinamičnom pripadnošću Putu.

“Ostavi za kasnije naše sutra

Dugom putu

Prostoru koji nas u sebi sadrži

Da bi smo zajedno napustili svoju istoriju.”

Suštinski izgnanik ostaje doživotni sljedbenik Puta, sljedbenik seoba u odnosu na sebe samog (a ne samo u odnosu na svoj rodni kraj i otadžbinski identitet). To su ekstatični momenti, seobe i umnožavanje vlastitog identiteta i stvaranje bogatije, “više-kratne pripadnosti” (Amin Maluf).

Izgnanstvo je ukrštanje poraza i trijumfa; sadašnjosti i budućnosti; korijena (kao mjesta) i puteva (kao ne-mjesta); prostora i vremena (kao izvan-prostornosti). Izgnanstvo, u svom ultimativnom smislu, podrazumijeva i neminovnu i za svakoga ontološku seobu: iz svijeta živih u ne-svijet mrtvih.

Imajući u vidu jednu takvu fundamentalnu dimenzioniranost, ultimativnog preseljenja čovjeka prema smrti, lirski subjekat podržava, za naše vulgarno-materijalistički orijentisano vrijeme, impresivnu apologiju van-posjedovnosti kao preventivne dijalektike, kao alternativnog *modus vivendija*:

“Imam mudrost na smrt osuđenog

Ništa ne posjedujem da bih posjedovan bio.”

U tom kontekstu, izgnani mogu sa sobom ponijeti/sačuvati jedino “predmete nemaštine: ličnu kartu i ljubavno pismo.”

Ipak, nema ovdje riječi o patetičnom. Gubitničkom, već o jednom superiornom “siromaštvu” – koje svijetom raspolaže na potentan način. Izgnanstvo je modus neizlječivog duhovnog nemira, stanje vječne zapitanosti i upitnosti, obnova interrogativnosti kao stava prema svijetu, imperativ ili vokacija duboko intimnog karaktera. Izgnanstvo je izazov, produktivna privilegija – koja ne proizilazi i koja se ne svodi samo na jezik prinude. Izgnanstvo već samo po sebi predstavlja jedno veliko pitanje i trajno zrači svojim nesumnjivo heurističkim predznakom. Ono je velika provjera lične i kolektivne kapacitetnosti.

Za Darviša egzil je stvaralački potentan modus, a njegova libidinalna retorika uopšte ne ostaje imuna na suštinsku erotiku izgnanstva.

“Stranac kaže

Ko sam ja poslije tvojeg izgnanstva u meni?

Ko sam ja poslije izgnanstva tvojeg u snagu moju?”

Izgnanstvo je plemenita energija sadržana u ljubavno-istraživačkom nemiru voljenih, neustrašiva dijalektička uzajamnost s drugim, kategorija ličnog izbora i dobrovoljno preuzetog rizika.

Izgnanstvo nije ono što po navici percipiramo i tumačimo kao takvo. Suočen sa smrću, lirski subjekat obraća joj se kao suštinski izgnanik, izopšten u odnosu na iskustvo Ljubavi, koja je jedini suštinski Dom na ovoj planeti, sad i oduvijek.

“Ti jedina znaš što je to izgon, sirotice,
Ne znaš što znači to biti u zagrljaju muškarca
Koji s tobom dijeli
Nostalgiju noći ispresijecanu budnim riječima
Kad se nebo i zemlja splote u nama.”

Izgnanstvo se ne reducira na svoj istorijski oblik i uobičajenu vrstu, već se probija u sfere Ljubavnosti kao najveće Domovnosti.

Izgnanstvo je svojevrstan lavirint – koji ostavlja trajno otvorenim, na prvi pogled samo retoričko, pitanje: Da li postoji, da li je moguć suštinski izlaz/egzil iz izgnanstva?

Ako pratimo pjesnički itinerer Darviša, onda ćemo odgovor nesumnjivo pronaći u prepoznavanju ptičje komponente našeg identiteta. Tačnije, u metaforičnoj transcendenciji egzila.

“Jednog dana postaću ptica
I istrgnuću svoje biće iz svog ne-bića.”

A možda ćemo odgovor prepoznati i u seobenoj sveudomljenosti pjesnika.

“Budi onaj ko jesi gdje god da si
Ponesi sa sobom samo teret svog srca i vrati se
Kad ti ti sve zemlje postanu nova otadžbina.”

Zaista, koliko otadžbina doživljava i naseljuje pjesnik?

Naročito onaj pjesnik koji je 1997. godine objavio knjigu *Palestina kao metafora* – eseje koji su prepuni (osobito kad je riječ o nama ovdje) značajnih komparativnih aluzija. Jer ćemo, čitajući o sudbini, a posebno o hermeneutici Palestine, u ovim lucidnim iskazima, mnogo puta pronaći i alegorijsku priču o Makedoniji, kao o dijasporičnoj kulturi, s još uvijek živim i akutnim ranama, koje proizvodi fatalna sprega geografije i istorije, u vrijeme u kojem se “na račun izgubljene geografije – poseže za utjehom istorije”.

Čak i kad je izgnanik, lirski subjekat u Darvišovoj poeziji ne nastupa nikako drugačije nego kao Buntovnik.

On ne izjednačava sebe samog s teritorijalno-posjedovnim komponentama svojeg identiteta, već traga za nekim drugim ishodištima.

“Želim da živim sve ove kulture. Moje pravo je da se identifikujem sa svim ovim glasovima, koji odzvanjaju zemljom... Zato nisam samo uljez, niti sam samo prolaznik.”

Čak i ako je izgnanik, on ne nastupa kao izopštenik, a još manje kao zarobljenik bilo kakvog fanatizma ili monokulturalizma. Naprotiv.

Svoju vitalnu energiju, svoje pravo na postojanje – čak i u okvirima svijeta koji je utemeljen na zatočeništvu koje uslovljavaju posjed, profit, materijalnost, teritorijalnost – lirski subjekat kod Darviša izvlači iz duhovnog smisla i suštine egzila – kao uzajamno oplodivanje kultura. Riječ je o onim kulturama u koje se – svojim ravnopravnim stvaralačkim učešćem tako dostojanstveno a u stvari sasvim opravdano – i sam ubraja.

Dragan Velikić

Islednik

1.

“Uvek si opušten na tuđi račun. Neko drugi to plaća.”

Tako je govorila moja mama.

“Da sam svetica”, uzdahnula bi setno, “štitila bih kuvarice, sobarice i služavke. Sveti Nikola je zaštitnik mornara, a ja bih štitila poslugu. Samo posluga zna kakav je neko u svoja četiri zida.”

Sledi jedna od stotinu priča koje ispunjavaju njenu memoriju. Izvesni profesor Lolić imao je sina, studenta medicine, koji je voleo da jede sladoled u krevetu. Kada bi zaspao, sladoled je curio po posteljini. Mama bi uvek malo zastala, zgrožena prizorom zamrljane posteljine.

“Jeste taj momak posle završio u Londonu, napravio karijeru, ali džaba mu sve kada je prostak.”

Ili, primer slavnog književnika u čijem bivšem stanu je neko vreme živela. “Trebalo je da vidiš taj šporet, tu zapuštenu rernu. Ugljenisana i smrdljiva od masnoće. Ne verujem takvom piscu. I tačka.”

Sve njene priče stizale su iz budoara, iz prostora za poslugu, iz devojačkih soba. Tamo gde se govori u pola glasa. Gde senke nikada ne miruju. Gde se stalno smenjuju kikot, jecaj i uzdah. U tom prirodnom staništu greha priče niti počinju, niti se okončavaju, već traje jedno beskonačno *in medias res*. Međuprostor i međuvreme. I restlovi tuđih života. Pogled iz suterena. Živeti život kroz ključaonicu.

Mama je iz kuhinje razgovarala sa svetom. Iz kuhinje je slala poruke okolini. Tu je sve bilo na svom mestu. Kuhinja je bila njen oltar, komandni most, mesto gde je nakon udaje preuzela ulogu božjeg izvršitelja. Nije sumnjala da će ta posvećenost pravdi i borbi za istinu jednom biti nagrađena. Da će posle smrti biti proglašena za sveticu. Izgovorila je svoje ime na italijanskom, kao da bi pominjanje pravog imena rasteralo iluziju.

“Violeta. Santa Violeta, zaštitnica služinčadi.”

Tada je već bila u staračkom domu. Stigla je tamo gde je čitavog života odbijala da dođe.

“Pre bih se ubila nego da živim u domu”, nebrojeno je puta izgovorila.

Odlaskom u dom, za njom su po ormanima ostali pokloni namenjeni budućim svadbama, useljenjima, rođendanima. Jer, pokloni su se kupovali onda kada bi se ukazala povoljna prilika. Stoji pred servisom kome je cena prepolovljena. Razmišlja neko vreme, a onda pomene rođaku koja je tek krenula u školu. Njoj ga je namenila. Devojčica ni ne sluti da je vlasnica porcelana iz našeg ormana.

Malo bogatstvo ležalo je u tim unapred kupljenim poklonima. Uredno ispisane cedulje sa imenima vlasnika, od kojih su neki uveliko mrtvi.

Unapred se kupovalo. Unapred se živelo. Sve se moglo postići jer ništa nije bilo prepušteno slučaju. Nad čitavom teritorijom svakodnevice lebdeo je brižni pogled moje majke. Ništa nije izmicalo njenoj kontroli. Ništa se nije dešavalo samo po sebi. Čak i pauk u uglu klozeta dugovao je svoju egzistenciju sujeverju moje majke. Čitav univerzum našeg stana podrhtavao je ritmom njenog disanja.

“Mene vole kućni aparati, jer brinem o njima.”

Stvari i predmeti, verovala je, imaju svoj tajni život koji samo osetljivi i odgovorni naslućuju.

Prezirala je rasipništvo. Bila je ekonom sveta.

Poslednjih godina u domu, po ceo dan je čitala novine i ženske časopise. Postala je ovisnik o tekstovima koji su veličali prostotu i neukus. Barem dva sata nerviranja bila je njena dnevna doza. Pobesnela bi na vest da je neki tajkun svojoj ženi pevačici kupio vilu kao svadbeni poklon. Užasavala se luksuza i rasipništva. Potrošiti čitavo bogatstvo na zavese i lustere smatrala je neoprostivim grehom. A tek jahte. Koliko se novca godišnje baci na njihovo održavanje, samo zato da bi se provelo nekoliko nedelja na krstarenju toplim morima. Svet će eksplodirati od tolike količine prostaštva, neprestano je ponavljala.

Ono što je posebno iritiralo bilo je prepuštanje lagodnostima života. Verovala je da uživanje kao glavni smisao ljudskog postojanja za posledicu ima kretinizaciju. Trend da se sve olakša vodi degeneraciji čovečanstva i konačnom nestanku ljudske vrste. Svet nije stvoren da bismo se zabavljali.

Glasno je negodovala u bioskopu na šuškanja, grickanja i mljackanja. Pamtim redare koji nam prilaze iz mraka dvorane i prete mami da će je udaljiti sa projekcije. Često je slala pisma upravi bioskopa u koji smo odlazili na subotnje premijere. Predlagala im je da zabrane unošenje hrane i pića u salu.

Mamu je uznemiravala opuštenost. Gajila je duboko poštovanje prema mravima.

Santa Violeta. Koliko se plašila vode! Biti spreman na najgore, bila je njena deviza. Verovala je da se opasnost može izbeći tako što se stalno priziva. Sa kakvim je samo zadovoljstvom pominjala da se kao dete više puta davila. Taj strah prenela je na sestru i mene. Nikada nismo naučili dobro da plivamo. A redovno smo išli sa mamom na plažu: Valkane, Gortanova uvala, Ribarske kolibe, Zlatne stene... Mama je najviše volela Stoju. Bilo je to pravo gradsko kupalište: betonirani prilazi moru, tobogani, kabine, tuševi, restoran. Sa zavišću posmatram plivače. Nesputana tela na skakaonicama. Piruete u vazduhu. Iščekavaju u talasima, da bi posle nekoliko sekundi izronili. Vrisak i smeh.

Uzalud pokušavam da zamasa ruku održim telo na površini duže od dva minuta. Vežbam u pustoj uvali pored ograde kampa, gde nema mnogo svedoka. Čini mi se da ceo svet samo mene posmatra. Volim Stojū. Tu retko kad naiđu moji drugovi iz škole. Oni se kupaju na otvorenim plažama, tamo gde se ne plaćaju ulaznice. Idu u grupama, bez roditelja. Ukoliko neko od njih, ipak, zaluta na Stojū, vešto se krijem u gužvi, među golim telima, ili odlazim u dubinu šumarka, i čekam da opasnost prođe.

Mama je prezirala sve što je provizorno, svejedno da li se radi o kupalištu ili TV anteni. Nije podnosila popravke i prepravke. Ništa okrnjeno ili izgrebano nije imalo mesta u našoj kući. Bacala je tanjire, čaše, šalje čim bi uočila linije naprsnuća.

Na plaži je pretećim pogledom posmatrala decu koja viču, jure okolo, bacaju ogriske od voća na sve strane. Znala je da im podvikne kada bi pretrčali preko naših peškira. Roditelji su se blaženo osmehivali. Sestra i ja smo hteli u zemlju da propadnemo kada bi mama očitala nekome od njih lekciju. Prigovarala im je što pikavce od cigareta guraju u pukotine stena. Ponašala se kao čuvar kupališta. Jednom sam na ulici čuo neku ženu kako kaže svome mužu: “Vidi, zar nije to sin one ludače sa plaže?”.

Pobedili su mama. Ljudi sa plaže zavlada li su svetom. Ravnodušni, otupeli od uživanja, bauljaju egzotičnim destinacijama. Ničemu ne znaju vrednost. Pod krinkom slobode kriju svoje jadne duše. Horde prostaka u firmiranoj odeći i obući, vuku firmirane kofere i torbe po foajeima hotela. Preplavili su aerodrome i železničke stanice. Putuju kruzerima. Na sve strane valjaju se čopori turista. Zagadili su čitavu planetu.

Nemoralno je letovati na grčkim ostrvima, a ne znati barem jednu antičku dramu. Kako se može putovati Španijom bez svesti da je nekada Andaluzijom jezdio Vitez tužnog lika i njegov sluga Sančo Pansa. Hoćeš u London? Prvo da čujemo barem jedan Šekspirov stih? Može i Džon Dan.

Mama je volela čiste istine. Preneti sve baš onako kako se dogodilo, sa preciznom intonacijom, izrazom lica, pokretima, komentarima izgovorenim u pola glasa. Bez duplog dna. Kriknuti istinu u lice svetu. I ne zaboraviti beleg zamrljane posteljine. Ni ugljenisanu rernu. U detalju je zapis celine. Dar nije ništa drugo do urođeni instinkt da se pod maskom sporednog prepozna suština. Redovno je pominjala nekog ministra za kojeg je iz prve ruke znala da mu sekretarica u avionu menja čarape dok on sedi zavaljen kao aga.

“To mnogo govori o čoveku. Ko hoće da vidi, sve će razumeti. Posle se čude kako primitivci i budale dođu na vlast. Nikada to nije bez najave.”

“Lakše je zamišljati nego živeti”, rekla bi nakon dužeg premišljanja. “Šta sve čovek u zanosu marljivosti može da zgreši, to sam bog zna.”

I onda bi, više za sebe, dodala: “Lakše je biti pošten nego vredan.”

2.

Imam godinu dana. I ničega se ne sećam. Prvi put u hotelu. Na fotografiji se u pozadini vidi kamena ograda i tamni obrisi vegetacije u vrtu. Jednogodišnji dečak stoji ispred širom otvorenih vrata terase. Izraz lica mu je preplašen. Tek što se okliznuo na uglačanom parketu. Plakao je. Međutim, pojava fotografa sa lampom i aparatom momentalno mu odvlači pažnju.

Već tada pokazuje sposobnost da odmah zaboravi neprijatnost. Blesak svetla i najava novog kadra. Inicijacija bioskopske sale. Gusta vegetacija u pozadini pravi oštar kontrast sa licem dečaka. Doba dana: sumrak. Na poledini fotografije crnim mastilom ispisano: *Hotel Palas, Ohrid, 22. juni 1954.*

Tačno dve decenije kasnije, ponovo ću doći u taj hotel. Preuzeti mamino pismo na post restante u ohridskoj pošti. Podseća me na moje prvo putovanje. Prepozna- jem u kitnjastom rukopisu napor da se ništa ne propusti. Brižnost učiteljice. Fo- tografsko pamćenje jednog običnog dana. Osetljivost na putovanje? Ili je već tada uveliko izmišljala sve ono što se moglo dogoditi? Odakle profesionalni fotograf u tom času na licu mesta da snimi dečaka na ivici plača? Enigma je rešena usputnom beleškom u maminom pismu: u *Palasu* je odsela filmska ekipa koja je tih dana sni- mala dokumentarac o Ohridskom jezeru. Bila je majstor u anticipiranju mogućih pitanja. Zapravo, najviše energije je trošila da odgovori na pitanja koja je u ime dru- gih sama sebi postavljala.

Zašto je zapamtila taj dan? I da li je sve to baš tako bilo od časa kada smo ona, tata i ja došli na Ohrid? Kako je uopšte mogla toliko toga da zapamti? Njena memo- rija knjižila je stotine biografija. Neke osobe je samo kratko poznavala. Susreti u vozu, dan ili dva na putovanju, ali sasvim dovoljno da se čitavi životi ispričaju. Sve je bilo poučno. Ništa nije suvišno. Sve ima svoj razlog postojanja u pravednom svetu učiteljice. Živela je ono što je pričala. Ono što je pričala, to je bila.

Rođeni enciklopedista. Pamtila je hrpe banalnih detalja. Slavila je svakodne- vicu. Neumorni borac protiv zaborava. Pravednik koji u žudnji za istinom ništa ne apstrahuje, niti odbacuje. Ne postoje prioriteti, sve je podjednako važno. Usamljeni prolaznik koji na pešačkom prelazu čeka zeleni signal, kolone mrava u travi, na- smejani staklorezac posle letnje oluje, raspored kreveta u internatu učiteljske ško- le u Šapcu, prva vožnja automobilom marke *sitroen* od Rume do Bogatića.

Godinama je u posebnoj svesci uredno vodila evidenciju u kojim je sve hoteli- ma boravila. Ta sveska nalazila se na dnu kutije od kaučuka zajedno sa zavežljajima pisama. Kada su nam tokom selidbe iz Beograda u Pulu, na stanici u Vinkovcima obili vagon, među ukradenim stvarima bila je i kutija od kaučuka. Ostaje zagonetka zašto svesku nije ponela sa sobom. Jedino objašnjenje za maminu nesmotrenost nalazim u navici da je teško razdvajala stvari koje su godinama ležale na istom me- stu. Sveska je morala da ostane u kutiji sa pismima.

Mnogo godina kasnije, dok se gasila u staračkom domu, šaputala je omiljenu mantru – imena hotela u kojima je boravila. Možda je tim činom pokušavala da re- konstruiše sadržaj izgubljene sveske? Na momente bi potpuno gubila svest da sam pored nje. Tada bih je pitanjima vraćao iz duboke odsutnosti.

“*Terapija*. Kako gde?”, čudila se mom neznanju. “Najlepši hotel u Crikvenici. U foajeu se samo češki govorilo, kao da si na Hradčanima. Česi su obožavali Crikvenicu.”

Ćutala bi neko vreme i klimala glavom. Menjala izraze lica, kao da se pozdravlja sa svim tim Česima u hotelskom foajeu.

“Onda su se preselili u Pulu.”

“U Pulu? Ko se preselio?”

“Pa Česi, pobogu! Zar si zaboravio da su na *Ribarskim kolibama* samo Česi letovali? U depandansu sa druge strane puta, na rubu borove šume. Tamo je uvek bilo čisto. Česi su baš uredni. Zato ih mnogi ne vole. Ne znam zašto je to tako?”

Čarobna reč “depandans” izgovorena maminim glasom. Ugrađivao sam u tu reč sve što bi mi palo na pamet dok još nisam znao njeno značenje. Verovao sam da su to nekakvi posebni hotelski prostori namenjeni samo za povlašćene goste. Dugo mi je trebalo da u potpunosti prihvatim činjenicu da je depandans sa stanovišta komoditeta u suštini drugorazretni hotelski prostor, namenjen isključivo za spavanje, bez ikakvih drugih sadržaja. Čak kada su sobe komfornije od onih u matičnom objektu – što sam imao prilike da vidim odsedajući u luksuznim depandansima – taj komfor sam doživljavao kao neku vrstu nadoknade za sporedni status koji depandans ima u odnosu na glavnu zgradu hotela.

Sedim u stanu na Eržebet Korutu u centru Budimpešte, tog junskog dana kada je mama umrla. Kažem naglas: Hotel *Lipa*. Naša prva pulska adresa. Sijalica u metalnoj kragni visoko na stropu. Slab napon dvofazne struje dodatno pojačava osećaj tupog očaja i napuštenosti. Hladno novembarsko jutro. Na ulici lepršaju zastave. Državni je praznik. Stojim pored prozora. Pokušavam da se pogledom fizički udaljim od prostora hotelske sobe. Od ranog jutra, kada je stigla vest da nam je u Vinkovcima obijen i pokraden vagon, mama žestoko prigovara ocu što nije stavio katanac na vrata vagona, već je poverovao radnicima ekspedicije na beogradskoj stanici da je plomba sasvim dovoljna.

“Gde ti živiš, naivčino?”, neprestano ponavlja. “Kako su te samo preveslali. Svi su oni u dogovoru. Tako je to u lopovskoj zemlji.”

Otac je opominje da tiše govori. Nervozno gricka muštiklu i šeta uzduž sobe u modroj mornaričkoj uniformi. Sanduk sa njegovom garderobom takođe je ukraden u Vinkovcima.

Pusta Kandlerova ulica. Gole grane platana ispred prozora hotela *Lipa*. Zastave i parole na fasadama. Po neki prolaznik mine prazničkim jutrom. Taj prizor jasno vidim sa prozora stana na Eržebet Korutu četiri decenije kasnije, jednog sunčanog junskog dana kada je stigla vest o maminoj smrti.

Obijen vagon u Vinkovcima, bila je prva reakcija na maminu smrt. Izgovorio sam je u sluhu njenim glasom. Prilazim prozoru i gledam automobile i žute tramvaje koji jure duž bulevara. Pokušavam oprobanim trikom da umanjim bol. Princip je isti, svejedno da li sam na zubarskoj stolici ili me muče ljubavni jadi. Izmestiti se u neki drugi prostor, u neko daleko vreme. Blesak fotografske lampe u sobi hotela *Palas* na Ohridu zaustavlja plač. Tada sam prvi put isprobao veštinu bekstva od bola.

Nastavljam maminu mantru. Iskrsavaju foajei hotela, bezimni ljudi, trгови i ulice, fasade, odlomci dijaloga, koferi i torbe na metalnim rešetkama iznad sedišta u kupeima vozova. U tom času nemam pored sebe fotografiju sa Ohrida. Tek godinu dana kasnije, kada se vratim u Beograd, otkriću da je na poledini datum 22. jun – dan mamine smrti četrdeset i šest godina kasnije.

Koliko dugo u sluhu ostaju sačuvani glasovi bližnjih? Sa jasnim intonacijama. Postoje reči koje su samo njihove.

“Bog s tobom”. Omiljena mamina rečenica. Izgovorila bi je povišenom intonacijom. Skupila bi usta, iskosila pogled. Sledilo je žestoko osporavanje sagovornika, na korak do svade.

Tog jutra u hotelu *Lipa* odbila je da pođe sa ocem na železničku stanicu. “Bog s tobom”, ponavljala je sve vreme. “Idi sam. Imaš spisak stvari, pa će komisija lako da utvrdi šta je ukradeno. I donesi mi onu moju kutiju sa pismima u crvenom sanduku. To valjda nisu ukrali.”

Slutim da nije mogla da se suoči sa neredom koji su lopovi ostavili za sobom u obijenom vagonu. Sve je u njenoj glavi bilo numerisano, porubljeno, opšiveno, uramljeno, simetrično. Ništa nije samo po sebi. Sve na ovom svetu proizlazi jedno iz drugog. Najbolja zaštita od neprijatnih pitanja su unapred smišljeni odgovori. Mama zapravo i nije razgovarala, već je odgovarala na pitanja koja je u sebi sama sebi postavljala. Iz te patološke potrebe za redom nastajao je najveći mogući nered.

Taj nered se taložio u meni. Čitavog života pokušavam da se oslobodim šinjela realizma koji mi je mama navukla. Nikako da shvatim da uvek negde neko ili nešto mora da bude. I da nikome ništa nisam dužan da objasnim. Recimo, dovoljno je da ptica leti. Nije moje da joj nađem granu na koju će da sleti. U svakom času imam pravo da zalupim vrata poglavlja.

Potpuno se pogubim u fantastici. Bajke mi oduvek stvaraju nelagodu. Izluduje me svaki vid događanja bez racionalnog objašnjenja. Ne može se niotkuda doleteti. A tek letenje? Kojekakve čarobne lampe, ćilimi i ostale budalaštine. Pa ni kovčeg sa blagom ne nalazi se baš onda kada je najpotrebniji.

U početku, dok još nisam znao slova, mama bi mi pred spavanje čitala priče. Bilo je to u vreme kada smo živeli na Novom Beogradu. Sećam se basne o ljubavi mrava i pčele. Zalud sam je kasnije tražio kod Lafontena, Andersena, braće Grim. Najviše priča je bilo o stvarima i predmetima. Pamtim ispovest kućnog praga. Podozriv prema svakom došljaku, ponekad bi se stari, škripavi prag nevidljivo pomerio i sapleo zlonamernika. I danas sam sumnjičav prema osobama koje se pri ulasku u kuću okliznu ili posrnu.

Kada se otac vratio sa stanice i saopštio mami da je ukradena i kutija od kaučuka, ona se zaplakala. Sestra i ja smo ćutali. Mama je jecajući govorila da nikada neće prežaliti pisma i svesku u kojoj su zabeležena sva njena putovanja – gradovi i imena hotela u kojima je boravila. I sve one priče.

Posle *Lipe*, dve godine kasnije, bio je hotel *Slon* u Ljubljani. Mama više nije vodila evidenciju. Ali, ja sam odlučio da u potaji pamtim i beležim imena hotela. U Sloveniju smo doputovali *topolinom*. Tata tek što je položio vozački ispit. Putevi su bili skoro prazni. Na svakom seoskom trgu nailazili smo na raspeća. U izlogu jedne

ljubljske knjižare ugledao sam romane Karla Maja. Te večeri, dok su se roditelji zabavljali u baru hotela *Slon*, ja sam ispružen na širokom krevetu čitao *Vinetua*.

Sirena hitne pomoći na Eržebet Korutu vraća me u junski dan. Jedno putovanje je okončano.

“Svako negde mora da bude”, ponavlja mama dok me prati hodnikom doma. Pominje Čehe koji su toliko čisti i uredni da su zaslužili da imaju svoje vlastito more. Makar jedan mali zaliv, kao Slovenci. “Divno nam je bilo u Ljubljani, tata i ja smo dve večeri za redom slušali u hotelu *Belvi* Ladu Leskovara.”

“*Belvi* je bio u Splitu. Ladu ste slušali u *Slonu*. Tamo smo bili odseli.

“Bog s tobom, u *Slonu* je bio noćni bar. Pevala je Marijana Deržaj. Samo su stranci imali pristup. Stranci i kurve. Lado je pevao na igrankama u *Belviju*. Dobro pamtim. Ivo Robić na Rijeci u *Plavom Jadranu*, a Dobri Stavrevski u *Palasu* na Ohridu. Svako je negde morao da bude.”

3.

Svako negde mora da bude.

Tog junskog popodneva 2000. godine, kada je moja majka prešla u bolji život, nalazim se u stanu na Bulevaru Eržebet u Budimpešti. Dole na ulici, žuti tramvaji se probijaju kroz saobraćajnu gužvu, jure koridorima – nizom betonskih polukugli odvojenim od traka u kojima se kreću automobili.

Da, važno je konstatovati te betonske polukugle, uočiti što više nevažnih detalja, pobeći mislima u banalnosti, potisnuti bilo čime vest o majčinoj smrti. Pratim liniju metalne ograde na pešačkom ostrvu ispred kafea *Njujork*, neku ženu koja se zagledala u izlog komisiona, zatim zelene putokaze na stubovima električne rasвете, reklamu turističke agencije na Trgu Blaha Lujza. Onda, opet, tramvaji.

“Štutgartska metoda”, čujem mamin glas.

Štutgart je prvi grad koji je uveo posebne koridore za tramvaje, na koje automobili nisu imali pristupa, što se zatim proširilo po čitavoj Evropi.

Pokušavam da uhvatim matricu dementne priče. Jer, jednom se štutgartska metoda odnosila na tramvaje, a drugi put na izvesnog baštovana Ciglera iz Štutgarta, i njegovo uređenje parkova. Sumnjajući davno u sve što majka izgovara, proveravam baštovana na Guglu: Posetio je Beograd nakon odlaska Turaka kako bi kod novih srpskih vlasti dogovorio posao. Malo je nedostajalo pa da se zelene površine u srpskoj prestonici urede po njegovim nacrtima. Ipak, nigde ne piše da je reč o štutgartskoj metodi.

Mama je svakodnevno upražnjavala vežbe podsećanja. Neshvatljiv joj je bio pojam dosade. Uzela bi album, polako listala, zaustavljala se na nekim fotografijama, pokušavala da se priseti ne samo imena pojedinih osoba, već da u nekoliko rečenica uspostavi kontekst, odredi njihove uloge u beskonačnom univerzumu prošlosti.

Ili bi satima preturala po ormanima i fiokama. Oraspoložilo bi je otkriće predmeta na koji je bila sasvim zaboravila. Sa tim predmetom za nju bi od zaborava bila spašena čitava jedna epizoda. Opsesivno je želela da u svakom trenutku raspolaže

kompletnim bogatstvom svoga iskustva. Zato je trebalo stalno se prisećati proživljenoga, pažljivo uspostavljati vladavinu nad čitavom tom nepreglednom teritorijom. Bez konstantnog uvida u pređeni put, život ne bi imao smisla. Ne treba izmišljati, već se samo prisećati. Život je božje delo, dato na privremenu upotrebu. I zato se prošlost mora obnavljati; da bi živela. Otac je plovio morima i okeanima, a majka vlastitim životom.

Tog juskog popodneva, kada je stigla vest o maminoj smrti, pokušavam da odgovorim na pitanje odakle ja tu gde jesam, u iznajmljenom stanu na Bulevaru Eržebet u Budimpešti. Odakle ta žena pored mene? Taj svet koji nas okružuje? Taj ja? Drugaćiji od uzorka kakav je trebalo da postanem. Sve je u početku bilo logično, predvidivo, jasno. Svet kao katalog. Odatle sam krenuo. A našao se u svakodnevici kakvu nisam želeo, u životu koji nije moj. Sa nekim meni stranim navikama i ritualima. Bez logičnog rasporeda dnevnih obaveza. Šta se to dogodilo da jedem jela koja mi ne prijaju? Radim ono što ne volim? Govorim ono što ne mislim? Verujem da ta žena pored mene bolje zna kako mi je nego ja sam. Živim sa neraspakovanim koferima. Jednom nogom u odstupnici. Stalno u potrazi za čvrstom tačkom gde bih predahnuo, otkrio greške, i onda, tako obnovljen, uputio se u pravom smeru. Jer, ovo što sad živim, ne može biti moj život. Ništa nije na svom mestu. Stvari, ljudi i događaji imaju po nekoliko senki. Šta se to izdešavalo pa sam stigao tamo gde nije trebalo? Naizgled nerešiv zadatak. Ili, kao mama, bez razmišljanja pronaći krivca u drugome? Za sve neprijatnosti, pogrešne izbore i loše okolnosti.

Nasumice listam debelu knjigu memorije. Nešto će već iskrsnuti.

Fotografija mosta na Rječini, gde je nekada bila granica Kraljevine Jugoslavije i Italije, slikana sa Sušaka (Foto B. Fučić, 1947. god), jedna od retkih koja je preživela pljačku vagona u Vinkovcima. Sasvim slučajno se našla u maloj kolekciji porodičnih slika koje sam poneo napuštajući Beograd u zoru 24. marta 1999. godine. Kada tog istog dana, rano popodne, izadem iz voza na stanici Keleti, preda mnom se ukazuje nepregledna ulica *Fiumei ut* – Riječki put, koja vodi pored groblja Kerepeši. Ali, bekstva su počela mnogo ranije. Davno su upisani putevi kojima se mora proći.

Modra sijalica spavaćih kola u vozu na relaciji Beograd – Pula svetli iz daleke novembarske noći 1958. godine. Tada sam prvi put zakoračio u međuprostor između dva doma, novobeogradskog, koji sam prethodne večeri zauvek napustio, i pulskog, kojem idem u susret. Dodir strepnje da se putovanje možda nikada neće okončati, da ćemo zauvek ostati u limbu noći. Pola veka ne prestaje da tinja ta modra sijalica. Odredila je lektiru koju sam čitao, svetove u kojima sam se nastanio, junake koji će mi postati bliži od krvnih srodnika. Nepogrešivo ih prepoznajem pri prvom susretu, kao što se to dogodilo sa Štajnerom na osamdeset i šestoj strani Remarkovog romana *Ljubi bližnjega svoga*.

Zastade pod fenjerom i izvadi pasoš. Johan Huber! Radnik! Ti si mrtav i truneš pod zemljom, negde oko Graca – ali tvoj pasoš živi i važi kod vlasti. Ja, Jozef Štajner, živim; ali bez pasoša, mrtav sam za vlasti. Nasmeja se. Hajde da se trampimo, Johane Huberu! Daj mi tvoj papirnati život a uzmi moju smrt bez papira! Kad nam živi ne pomažu, mrtvi moraju to da čine!

Johan Huber, alias Jozef Štajner, postao je moj nerazdvojni pratilac, mnogo pre nego što su bombarderi NATO alijanse tog martovskog dana poleteli iz Aviana prema Beogradu. Godinama ranije stajao je taj Johan Huber sa mnom u redu ispred stranih konzulata, pored mene popunjavao formulare, ne bez strepnje posmatrao uniformisana lica na granicama dok sumnjičavo zagledaju pasoše iz istočnih krajeva. Sa njim uz sebe otkrio sam onu neotuđivu teritoriju u sebi samom, za koju ne važe vize i pasoši. Gde nema zastava i grbova i himni, gde vlada tišina vlastite savesti. I zato, što dalje od velikih reči, od zapenušanih govornika, lažljivih pesnika i pohlepnihih popova, što dalje od trpeza gde se goste i grle policajci i kriminalci, gde nišči duhom polažu zakletve, gde se punih bisaga besedi o patriotizmu.

Vratiti se na mesto odakle se krenulo, u novembarsku noć 1958. godine, kada su uniformisana lica i putnici govorili istim jezikom. Lafete topova ukopane u pesku ispred gradskih zidina na graviri u foajeu hotela *Lipa*. Pusta Kandlerova ulica u prazničkom jutru. Neuništive kulise grada čija ljuštura svakih pola veka prima nove stanovnike. Oni se kreću, jedu, spavaju, svađaju se, vode ljubav po stanovima u kojima se do juče govorilo nekim drugim jezikom.

Seanse gledanja u šolju. Tokom prvomajskog izleta na Bledu, mama posećuje neku vračaru kod koje navodno dolaze i visoki slovenački rukovodioci. Uveče, praveći se da spavam, prisluškujem mamin razgovor sa ocem. Čujem da mi je sudbina namenila dugačak put, da ću preći okean i živeti u Americi. Bogat i srećan. Otada u meni odluka da nakon gimnazije studiram pomorstvo u Rijeci. I da što pre krenem putanjom koju je otkrila vračara sa Bleda.

Dante Aligijeri u benediktanskom samostanu na brdu Sveti Mihovil u Puli gleda grobove koje će pomenuti u *Božanstvenoj komediji*. Čitav univerzum sabijen u tercinama, uredno složeni dosijei, svakom lupežu je odredio poziciju u nekom od devet krugova pakla. Pre nego što vratim knjige u gradsku biblioteku, prepisujem kratke odlomke. Činim to sistematično, u zasebnim sveskama: za pejisaž, za dijaloge, za opise gradova, za ljubav. Štutgartskom metodom uređujem svakodnevicu.

Mamin krik u noći, nekoliko dana uoči odlaska u starački dom. Prilazim odškrinutim vratima sobe. Sedi gola na naslonu fotelje. Sve tri fioke velike komode su izvučene. Jednom rukom se oslanja na rub gornje fioke, spuštene glave, kao da nešto traži na podu. Nešto važno nedostaje u tom jezivom kadru.

Kao da je presnimljen, samo bez krika, iz jedne druge noći. Virim kroz odškrinuta vrata sobe u kojoj baka Danica izvodi ritual pred spavanje. U čašu vode naka-pala bi tinkturu od gloga, promešala i popila naskap. Zatim bi skinula maramu, i raspustila dugu, sedu kosu. Sve vreme nešto šapuće. Po nekoliko puta priđe ikoni Svetog Đorđa. Iz ormana vadi zamotuljak, vuneni prsluk bež boje, i stavlja ga pod jastuk. Na tom prsluku su tri rupe, tragovi od metaka, kojima je jedne novembarske noći 1943. godine, ubijen iz zasede njen mlađi sin Dragomir, brat moga oca, komandant Sićevačkog partizanskog odreda. Prvo se pričalo da su ga ubili Bugari. Kasnije su to bili četnici. Šest decenija nakon pogibije, saznajem da je bio žrtva ljubomore i zavisti, ubili su ga njegovi partizani. Žena, zbog koje je navodno stradao, živi u kući na obodu sela. Prilazim ogradi. Snimam staricu zabrađenu maramom kako okopa-

va baštu. Na zvuk škljocanja mobilnog telefona za trenutak se uspravila. Lice joj je grubo i preplanulo od sunca. Podseća na indijanskog ratnika. To je lice koje je ljubio moj stric. Brzo se udaljavam. Gore na brdu, iza seoske zadruga, nalazi se spomenik Dragomiru Velikiću.

Dodirujem ukočeni kažiprst moga dede, uspomenu sa Solunskog fronta, dok sedimo u motelu kod sićevačke brane. Prvi put zajedno u pijanstvu. Savladavam gađenje od dedinog tela. Uvek se osećao na znoj i rakiju. Na smežuranom vratu jasno se vidi linija na kojoj se tokom jutarnjih brijanja zaustavlja njegova britva. Ispod kragne naziru se maljave grudi. Priča mi o Bizerti. Bordeli pod šatrama. Pominje ubistvo jedne prostitutke. Srpski vojnik potegnuo pištolj u trenutku kada je nesrećnica počela felacio. Na suđenju se branio da je mislio da hoće da mu odgrize ud.

Prošlo je dvanaest godina od onog juskog popodneva u Budimpešti. U mom adresaru sve više je nepoznatih ljudi. Iskrsavaju imena koja ne mogu da povežem sa određenim likovima, situacijama, pričama. Krećem se nasumice, puštam da me put vodi.

Kad god bih se našao u Rijeci, odlazio sam do Guvernerove palate, i tražio zgradu u koju je trebalo da se preselimo nakon što je tata počeo da plovi kod "Jugolini-je". Jednog kišnog popodneva, tokom letnjeg raspusta, otputovali smo u Rijeku da pogledamo budući stan. Nedelju dana ranije, riječka porodica je obišla *Vilu Marija*. Sa njihove strane odluka o selidbi je već bila doneta. Čekalo se na nas. Međutim, mama je nakon razgledanja ogromnog stana u bučnoj ulici kod Guvernerove palate, imala brojne primedbe, koje je detaljno obrazlagala ocu tokom povratka u Pulu. Stan je mračan i vlažan, neprestano je ponavljala. Uočila je i crvotočne ragastove. To bi moglo da ugrozi naš nameštaj. Sestra je dremala pored mene u kolima. Ja sam žmurio, krijući suze. Sa svakim kilometrom, opraštao sam se od Rijeke, od bučnih ulica i velepnih palata tog meni nesuđenog grada, i nekog sasvim drugačijeg života koji bih tamo vodio. A koji, sada, zauvek napuštam. Bio je već mrak kada smo stigli u Pulu. Izgledala mi je kao pusto, sumorno naselje, kao zatvor na koji sam osuđen.

Mamu je hvatala panika od promena. Jer, to je podrazumevalo menjanje ustaljenog poretka stvari u kojem je sve bilo na svom mestu, i odvijalo se baš onako kako je to ona zamislila. Selidba je dolazak na nepoznatu teritoriju, stvaranje novih poznanstava, osvajanje pozicija, ponovno građenje vlastitog životopisa. Uvek se dugo spremala za izlazak u spoljni svet. Bio je to ritual koji bi okupirao svu njenu pažnju. Vodila je više računa o onome što nedostaje, nego o onome što je prisutno. Svaki izlazak je predstava za druge. Tokom ograničenog vremena trebalo je poslati jasne poruke okolini, stvoriti poželjnu sliku o sebi u jednom nimalo naklonjenom svetu.

Preseljenje u drugi grad, stvaralo je toliko nerešivih problema. Njeni zapleti su bili banalni, recimo, kako pronaći pouzdane majstore. Jer, u mislima se već suočavala sa pucanjem vodovodne cevi u tom mračanom stanu kod Guvernerove palate. Iskakali su osigurači, lomila se stakla na prozorima, ljuljala se ograda balkona, obijen je podrum, sutra to može biti stan. Kako naći krojača koji će izdužiti njenu figuru, obućara koji će smisliti takav model cipela da sakrije čukljeve, frizera koji će izmisliti frizuru specijalno za njenu glavu?

Otisnuti se iz nekog novog stana u nepoznati svet budilo je teskobu pred kojom je bila nemoćna. Sprečila je još dve selidbe tokom narednih nekoliko godina. Opremila se za sigurnost odustajanja. Tako sam ostao zatočenik Pule.

Nakon "Jugolinije", moj otac je dugo plovio na brodu nemačke kompanije iz Flensburga, i to ne na redovnoj liniji, već je posada u svakoj sledećoj luci obaveštavana o narednoj destinaciji. U pomorskom žargonu takvi se brodovi zovu "skitnice". Prevoze isključivo rasuti teret.

Štutgartska metoda. Svet pluta u polusnu i blagosti. Bez strepnje i straha. Toplina demencije.

Konačno mogu da pomenem pticu, a da ne moram da joj pronađem granu na koju će da sleti.

*(Odlomak iz romana **Islednik** koji će u proleće 2015. objaviti Laguna)*

Mirza Mejdanija

Priča o jednom prijateljstvu i međusobnom književnom uticaju: James Joyce i Italo Svevo

Svevov dug spram Joycea je topos u historiji kritike o ovom italijanskom piscu, i odnosi se na Joyceovu intervenciju u vezi sa priznavanjem Trščanina od strane književne kritike. Prepoznatljiv je u Svevovim djelima uticaj Schopenhauera, Marxa, Darwina, Nietzschea, Freuda i mnogih drugih, ali se ime Joycea uvijek samo veže za njegov doprinos Svevovoj slavi pisca, a u stvari, to baš i nije tako: trščanski autor je bio i pod uticajem književnih djela irskog pisca, te njegovih ideja, ali je i sam Joyce pretrpio duboki uticaj svog italijanskog kolege, pored činjenice da ih je vezivalo duboko prijateljstvo.

Prijateljstvo Sveva sa Joyceom

Svevo po prvi put poslovno putuje u Englesku 1901. godine i shvata da njegovo poznavanje engleskog jezika nije zadovoljavajuće, mada nije tako loše koliko on pretjeruje. Nakon toga mu se pridružuje supruga i ostaje u Londonu nekoliko mjeseci, vraćajući se tamo redovno sve do 1927. godine, izuzev, naravno, ratnih godina. Plod ovih brojnih putovanja su razni eseji o engleskom životu i kulturi, a njegovi naponi da nauči engleski jezik su veliki, i počinje ga ozbiljno izučavati. Učio je on engleski jezik u školi u Seignitzu, zatim u Trgovačkoj školi u Trstu, i vjerovatno ga je htio usavršiti i održati kontakt sa tadašnjom engleskom kulturom. Radi na knjigama gramatike, čita razne engleske novine i revije, vodi duge konverzacije sa osobama koje su mu ponekad dosadne, ide u pozorište i nedjeljom u crkvu da bi slušao propovijedi, a tokom jednog londonskog boravka, uzima privatne časove od jedne sedamdesetogodišnje gospođe. Uprkos svim ovim naporima ostaje nezadovoljan vlastitim napretkom. I upravo zbog toga počinje ići na privatne časove kod Joycea, koji je obzirom na poteškoće u izgovaranju vlastitog imena, *samoga sebe u Trstu nazivao "Professor Zois"*.¹

¹ Museo Sveviano (1999): "Caro signor Schmitz... My dear Mr. Joyce. Un'amicizia tra le righe", Comune di Trieste, Museo Sveviano, Trieste, str. 5. (prijevod Mirza Mejdanija)

James Joyce napušta Dublin oktobra 1904. godine zbog napetih odnosa sa ocem i dugova koje je gomilao, ali prvenstveno zbog irske političke situacije.² Mislio je da ide raditi u Berlitz School u Cirihu ali, kada tamo stigne, otkriva da mjesto profesora više ne postoji. Provodi jedan vrlo stresan period čekanja, i nudi mu se slično mjesto u tršćanskoj Berlitz School, gdje stiže 20 oktobra. I u Trstu otkriva da njegove usluge nisu potrebne, ali novi šef škole, Almidano Artifoni, priprema mu zaposlenje u novom ogranku škole u Puli. Period koji provodi u Puli je prilično sretan, jer mu daje mogućnost da preživi, čita i piše, a u martu 1905. godine seli u Trst. Livija Veneziani Svevo, u svojoj knjizi *Život moga muža* objašnjava da je on stigao u Trst u jesen 1903. godine, sa svojom mladom suprugom, Norom Barnacle. Bio je mlad, imao je nešto malo više od dvadeset godina, siromašan, na početku svoje veličanstvene književne karijere, stigao je u Trst nakon jedne tragikomične avanture: uzevši voz Beč – Trst, greškom je sišao u Ljubljanu u četiri sata ujutro. Kada je, sutradan, pitao nekog prolaznika za ulicu S. Nicolò, gdje je bilo sjedište tršćanske Berlitz School, shvatio je da je pogriješio grad, te je pun straha, jer je sa sobom imao malo novca, čekao cijeli dan i dio noći na ljubljanskoj stanici voz za Trst. Stigavši u Trst, ostavio je suprugu u malom parku pored stanice i otišao da traži školu da bi dobio pomoć u novcu. Zadesio se greškom u jednoj starogradskoj ulici gdje su se mornari tukli sa prostitutkama. Želio je biti prevodilac i izmiritelj, ali ga je zadesila nesreća: policija ga je uhapsila zajedno sa drugima, zbog čega ostaje u zatvoru cijeli dan, *dok ga je jedna supruga čekala sjedeći na klupi u parku, bez novca, ne poznavajući jezik stranog grada.*³

Trst mu se nije mnogo svidio u početku, vjerovatno zbog svoje kulture koja nije bila evropska već srednjevropska. Ali, malo po malo, on otkriva izvjesne sličnosti sa Dublinom, jer je to provincijski grad koji je po mnogim aspektima kozmopolitski i učen. Kao i njegov rodni grad, ima svoj karakteristični jezik, iredentistički i socijalistički pokret, ima mogućnost da piše članke o Irskoj za "Il Piccolo" između 1907. i 1912. godine i drži konferencije o svojoj rodnoj zemlji na Narodnom Univezitetu. Ali, kao i uvijek, ima ozbiljne finansijske probleme i njegovi dugovi opet rastu i, štaviše, muči ga nemogućnost objavljivanja njegovih književnih djela. Upravo u ovom periodu Berlitz School ima ozbiljan problem kada jedan od njenih članova pobjegne sa dijelom sredstava. Joyce onda postiže da i njegov brat Stanislaus počne tu raditi, ali škola ne može zaposliti dvojicu profesora engleskog jezika tokom ljetnih mjeseci. I zbog toga on sa svojom suprugom Norom odlazi u Rim, gdje radi u sekciji za korespondenciju u banci Nast, Kolb and Schumacher, što je izvrсна priprema za

² Godine njegovog obrazovanja se podudaraju sa vrlo teškim razdobljem političkog i društvenog života Irske, koja pati od siromaštva i gladi. Ovaj sistem je unutarnje podijeljen: ko ostaje ili prihvata da se slaže sa postojećim političkim sistemom, postajući dio engleski kulture, ili se pokušava boriti za uzmicanje pred ugnjetavanjem od strane Engleske, šireći kulturni nacionalizam koji bi trebao obnoviti irsku kulturu, ignorisanu i potlačenu. Tu je i treća pozicija koja traži povrat irske tradicije ne u nacionalnom smislu, nego stavljajući je u kontekst evropske kulture. Joyce, koji je izabrao ovaj treći put, ne može ostati van borbe za nezavisnost.

³ Svevo Veneziani, Livia (1958): *Vita di mio marito*, Edizioni dello Zibaldone, Trieste, str. 83-84. (prijevod Mirza Mejdanija)

kasnije čitanje Svevovog prvog romana. Vraća se iz Rima više nego ikad u dugovima, i pošto su studenti kojima je predavao, zadovoljni što ga opet vide, i pošto on ima potrebu za novcem da bi preživio, pomažu mu da nađe privatne studente.

A jedan od tih je Italo Svevo, kojem Joyce daje časove engleskog jezika tri puta sedmično u vili Veneziani. Učenik dosta puta unaprijed plaća lekcije, 200 kruna u junu 1908. godine i, na primjer, kvotu za cijelu 1909. godinu da bi pomogao svog profesora. 1915. godine mu obezbjeđuje posao od dva dana sedmično za 100 kruna, u sekciji za prijevode pri korespondenciji tvrtke Veneziani. Ovi podaci bi mogli navesti da mislimo da je njihov odnos bio samo odnos nadređenog i službenika. Poznato je da je Livija Veneziani Schmitz zapošljavala Noru da joj pegla rublje i da se Nora žalila da se Livija pravila da je ne poznaje kada bi se srele na ulici. Očigledno se dva para nisu družila, i ova činjenica ostaje nerazumljiva. Vjerovatno je porodica Svevo znala da irski par nije bio vjenčan iako je Italo, na svojoj konferenciji 1927. godine u grupi na Kongresu o Joyceu tvrdio da su se njih dvoje vjenčali prije nego što su napustili Dublin. To je barem bila oficijelna priča jer je Joyce bio opomenut od strane Berlitz School da se treba pretvarati da su se njih dvoje vjenčali u Dublinu i tvrdio je to kada je prijavio rođenje svoje djece iako su neki od njegovih kolega iz Berlitz School znali da njih dvoje “žive u grijehu”. Ne može se sa sigurnošću tvrditi da su stanovnici vile Veneziani to znali, ali je Livija zamjerala Nori i njenu rastrošnost. Uostalom, dva autora se nikada nisu prestala persirati, što također čini diskutabilnim njihovu bliskost.

1929. godine Joyce odbija da napiše predgovor za engleski prijevod *Senilnosti*, objašnjavajući da je Italo u nekim prilikama bio suviše škrt prema njemu i da ga nikad nije pozvao svojoj kući kao gosta, samo kao nastavnika. Ove optužbe mogu biti rezultat Joyceove opsesije za prevaru, problema koji je uništavao sva njegova prijateljstva kada bi mu posuđivali novac, a u slučaju prijateljstva sa Svevom, opsesija se rađa nakon smrti Trščanina. Razlike između njih dvojice su bile vrlo velike, budući da je Svevo bio prilično stariji od njega i da su njihovi karakteri i lične navike bili sasvim različiti: Svevo je bio primjer trijeznog čovjeka, dok se Joyce redovno opijao. I njihove su kulture bile mnogo različite: Svevo je uvijek pokušavao prikriti svoju književnu aktivnost, dok je Joyce za sebe uvijek govorio da je pisac.

Joyce nije trebao podučavati Sveva samo pravilima engleske gramatike, nego razgovarati sa njim i o književnosti i mnogim drugim argumentima, te su njihove lekcije bile nesvakidašnje, budući da nisu spominjali gramatiku, već su pričali o književnosti i o mnogim drugim argumentima: obojica se dive Giordanu Bruni kao mučeniku slobode i dužnici su spram Vicoa, čitaju psihoanalitička djela pod čiji uticaj padaju, te obojica istražuju kompleksnost svakodnevnog života. Osim toga, obojica su obrazovani u školama religijskog karaktera, i obojica su se odrekli svoje vjere, ipak ostajući pod njenim velikim uticajem, na različite načine. I mada ih je razdvajala razlika u godinama i u nacionalnosti, njihovo prijateljstvo se odmah rodilo, i Irac je svom učeniku vrlo brzo donio svoje poezije *Chamber Music* i neka poglavlja *Ljudi iz Dublina*, mada nikada nikome nije govorio o svojim književnim radovima, a Svevo je, sa druge strane, njemu dao svoja dva zaboravljena romana. Irac ih je odmah pročitao i već je pri sljedećem susretu izjavio da je Svevo bio *ne-*

pravedno zanemaren,⁴ tvrdeći da *neke stranice Senilnosti ne bi mogli bolje napisati ni najveći majstori francuskog romana*.⁵ Nakon tih neočekivanih riječi Svevo ga je gledao očarano, blažen i iznenađen.

Psihološka važnost susreta je značajna za obojicu. Svevo se više nije nadao da će čuti riječi slične pohvale za svoje zaboravljene romane, i susret ponovo gradi njegovu vjeru u sebe kao pisca. Postaju kolege, diskutujući svoje ideje. Svevove posjete Joyceovoj kući se često produžuju do kasno u noć, i obojica otkrivaju jedan drugom svoje buduće poslove i teškoće za trenutne planove. Svevo po prvi put ima povjerenja u nekoga da bi mu govorio o svojim romanima, i pokazuje prijatelju svoje duboko ogorčenje. Prijateljstvo sa Verudom⁶ je rođeno nakon smrti Elia⁷ koji je ostavio veliku prazninu u Svevu. I kada nestane Veruda, počinje priča o novom prijateljstvu. Vjerovatno je u Joyceu pronašao razumijevanje i divljenje koje je imao u Eliju i Verudi. Bez Joyceovih ohrabrenja, on bi bio apsolutno izgubljen za književnost. Sa druge strane, Joyce govori poznanicima o svom prijatelju i čak i napamet recituje posljednje stranice drugog Svevovog romana, nasrćući protiv nepravde kritike, smatrajući da je Svevo originalan pisac, i ovaj drugi je, ustvari, Joyceov jedini prijatelj pisac nakon što je napustio Dublin. Svevo je u jednom opisu svog slavnog profesora načinjenom iz vježbe, vidio u Joyceu prije svega neku vrstu pješaka, *čovjeka čija je sudbina bila da bude uvijek u pokretu...*⁸ Joyce je mnogo hodao, izbrojao toliko koraka kao Lutajući Jevrej, da bi se našao, vjerujući da je obišao univerzum, uvijek na istom mjestu, u Dublinu, *tako univerzalnom i tako provincijalnom na koncu*.⁹

Nakon objavljivanja *Zenove svijesti*, italijanska kritika ne opaža roman, i samo tršćanski kritičari Benco, Pasini i D'Orazio govore sa naklonošću o njemu u lokalnim novinama, i Svevo čak ima i zdravstvenih problema zbog ovog neuspjeha u Italiji. Piše Joyceu, i odmah dobija vrlo umirujući odgovor, jer ga Joyce, i prije nego je okončao čitanje, uvjerava da je ovo apsolutno njegovo najbolje djelo, i savjetuje mu da pošalje kopiju Valéryu Larbaudu, Benjaminu Crémieuxu i drugim poznatim evropskim italijanistima. Svevo to i čini i ujutro 15. januara 1925. godine prima pohvalno pismo od Larbauda koji mu saopštava njegovo lansiranje u Francuskoj. U međuvremenu i Bazlen otkriva Sveva i piše u "Esame" 1925. godine pohvalu tršćanskom piscu. Počinje tako slučaj Svevo, koji okupira pažnju ljudi koji su posvećeni književnosti u Francuskoj i Italiji, a u prvom periodu Svevo ne može vjerovati u ovu nevjerovatnu promjenu sudbine. Tokom boravka supružnika Svevo u Londonu 1926. godine, Svevo u Francuskoj biva proglašen novom zvijezdom italijanske književnosti, i nazvan "Italijanski Proust", a nakon ovog poslovnog puta u London,

⁴ Ivi, str. 85. (prijevod Mirza Mejdanija)

⁵ Ibid.

⁶ Slikar Umberto Veruda, koji je došao sa akademije u Monaku, impresionista, briljantan i ekstrovertan, bio je veliki Svevov prijatelj i predstavljao je za njega veliki autoritet; poslužio mu kao model za lik Stefana Ballia u *Senilnosti*.

⁷ Elio Schmitz je bio Svevov najdraži brat, koji je umro vrlo mlad, a njih dvojicu je vezivalo duboko prijateljstvo, povjerenje i razumijevanje.

⁸ Testa, Antonio (1968): *Italo Svevo*, A. Longo-Ravenna, Longo, str. 28. (prijevod Mirza Mejdanija)

⁹ Ibid.

supružnici se zaustavljaju u Parizu da bi upoznali strastvene francuske štovaoce. Joyce organizuje večeru kojoj prisustvuju Valéry Larbaud, Benjamin Crémieux i drugi italijanisti, koji izražavaju divljenje koje začuđuje tršćanskog pisca.

Svevo kao Joyceov lik

Tršćanin također Joycea snabdijeva materijalom za *Ulyseea*, odgovarajući mu na mnoga pitanja koja se tiču Jevreja i hebraizma, jer je Joyce na početku samo mislio napisati kratku novelu o slučaju jednog jevrejskog razvoda u Dublinu. U svom ciriškom uredu Joyce kači na zid iznad pisaćeg stola Svevovu fotografiju, tvrdeći da je on poslužio kao model za Leopolda Blooma: njih dvojica su često šetali ulicama Trsta, i ove šetnje se ogledaju u noćnim lutanjima Stephena Dedalusa i Leopolda Blooma u Joyceovom remekdjelu, u kojem mlađi čovjek pronalazi u starijem očinsku i zaštitničku figuru. Joyce je u neka doba stigao do tačke kada je svoj položaj u Evropi vidio sličnom poziciji Jevreja, jer je bio dvosmislen, a mnogi su Jevreji sa kojima se družio bili žrtve historije, jezika i društva. On i oni *su bili zatvorenici situacije u kojoj su bili marginalizirani, dok su u isto vrijeme težili da budu u centru evropske kulture – centru koji je za Joycea bio Pariz, dok je to za Sveva bio Beč*.¹⁰

Upravo u trenutku kada piše *Ulyseea*, Joyce se druži sa Svevom, učenim i obrazovanim Jevrejem koji je gorko svjestan ironije i dvosmislenosti svog položaja prekrštenog Jevreja, i zasigurno Tršćanin ima odlučujuću ulogu u genezi romana. Vjerovatno je on bio taj koji je Ircu pomogao da se odvoji od mita superčovjeka, budući da je Joyce, prije nego što je stigao u Trst, bio veliki ljubitelj D'Annunzijevih romana. Svevo mu daje informacije o tradicionalnim jevrejskim vjerovanjima i postaje model za Blooma, sina oca Mađara iz porodice koja je pola pravoslavna a pola jevrejska i majke pola Jevrejke, pola Irkinje, dok se ne može zaboraviti da je i sam Svevov djed bio Mađar, a baka Italijanka. Odrastao kao Jevrej, onda prekršten, nikada nije zaboravio svoje porijeklo. Odnos između Blooma i Stephena, njihova razlika u godinama, njihove šetnje kroz grad su dokaz da je *Ulyseea* neka vrsta izraza poštovanja prema Svevu.

Godine susreta sa Ircem su upravo one u kojima Svevo postaje svjestan očiglednosti vlastitog porijekla. Naime, iredentizam Svevovih nastaje iz zamjermanja jevrejske buržoazije Francescu Giuseppeu što nikada nije mislio da spriječi rašireni antisemitizam koji je nastavljao da vijuga Carstvom. A Svevo, u svojim književnim tekstovima, nikada ne govori o iredentističkim pitanjima, *ispaštajući tu svoju šutnju upravo na polju umjetničkog kredibiliteta u gradu*.¹¹

Svevovi likovi u Ljudima iz Dablina

U novelama *Ljudi iz Dablina* ponekada imamo utisak da smo naišli na Svevove junake: James Duffy, koji u *Teškom slučaju* čita Nietzschea i pokušava formulisati

¹⁰ Museo, Sveviano (1999): op.cit., str.13. (prijevod Mirza Mejdanija)

¹¹ Benussi, Cristina (2007) : *La forma delle forme*, cit., str. 133-134. (prijevod Mirza Mejdanija)

teorije o odnosima muškaraca i žena, ali koji rijetko piše na papirima nagomilanim na radnom stolu, podsjeća na Alfonsa Nittija iz *Jednog života*, ali i na dobrog starca iz *Novele o dobrom starcu i lijepoj djevojci*, koji pokušava teoretisati o odnosima između mladih i starih; heroj *Malog oblaka*, Little Chandler, sa svoje 32 godine nije mnogo mlađi od Emilija Brentanija iz Svevove *Senilnosti*, koji ima simboličnih 35 godina. Chandler je skromni pravni službenik, dok je Brentani zaposlenik osiguravajućeg društva. Chandler više ne čita knjige poezije koje je napustio na policama svoje kućne biblioteke, ali smatra sebe pjesnikom koji sazrijeva, dok Brentani sebe smatra moćnim genijem u sazrijevanju, koji ne uspijeva započeti pisanje svoga drugog romana, i zasigurno bi pozdravio Chandlera kao svog brata. Chandler čak uspijeva zamisliti i književne kritike koje će jednoga dana izazvati objavljivanje njegove knjige poezija koje još uvijek nije napisao, a koje će biti cijenjene u krugu eksperata. Uvjerenje da mu je prijatelj novinar Gallaher inferioran po rođenju i obrazovanju, i da bi on mogao učiniti mnogo više od svoga prijatelja, da je za to imao mogućnosti, čini ga prvim rođakom Alfonsa Nittija, junakom Svevovog prvog romana *Jedan život*.

Ali od postojećih sličnosti između književnih likova dvojice pisaca, možda je važnija sličnost njihovih ironija: stanje duše, raspoloženje i atmosfera Joyceovih novela su često nježni i melanholični, mada je ovaj osjećaj tek površan, i pod njim djeluje implicitna i okrutna ironija, a isto vrijedi i za Sveva. Na primjer, prva novela *Ljudi iz Dablina, Sestre*, opisuje smrt jednog starog katoličkog sveštenika, analiziranu sa dva različita gledišta, od strane mladog i naivnog studenta koji mu je bio prijatelj, te od strane pobožnih neudatih sestara preminulog. Nažalost, stari Cotter, porodični prijatelj, govori neke zabrinjavajuće stvari o preminulom svešteniku, i mladi student zamišlja da vidi, u pomrčini svoje sobe, lice paralizovanog starca na samrti kako se želi ispovijediti, ali u isto vrijeme, želi privući mladu dušu na neko privlačno ali griješno mjesto. Veza između "dobre smrti" sveštenika i nekih grijehova je otkrivena u pomenutom snu pridjevom "paralizovan", jer ako se pokušaju rekonstruisati simptomi starčeve bolesti i njenog napredovanja, shvatamo da je njegova smrt prouzrokovana totalnom paralizom mentalnih bolesnika, odnosno sifilisom, bolešću koja se prenosi seksualnim putem. Na drugim mjestima Joyce koristi sifilis, paralizuju i stagnaciju kao metaforu moralne korupcije koju smatra karakterističnom za Dublin. Svevo, u *Senilnosti*, opisuje stagnirajuću atmosferu u kojoj je Amalija nesvjesno provela svoj život, a kasnije u *Kratkom osjećajnom putovanju* i zatvoreni ambijent u kojem se nalaze hrđa i plijesan, i u kojem žive njegovi likovi, a u koji se Aghios, nakon svoje avanture u vozu, mora vratiti. Zeno se u *Starcu* žali na svoj osjećaj zahrđalosti.

Joyceov uticaj na Svevove novele

U godinama druženja sa Ircem, Svevo posmatra karakteristike lika vezanog za svijet radnika, prilično drukčijeg od onog gradskog koji teži književnoj slavi. Plod godina provedenih u Muranu su tri nezavršene novele, nazvane "muranske", i koje

su *apsolutno neobične za njegov uobičajeni repertoar*,¹² očigledno nastale pod jakim uticajem Joyceovih *Ljudi iz Dablina*. Moguće je vidjeti Joyceov umjetnički uticaj u muranskim novelama Sveva koji je pročitao novele *Ljudi iz Dablina* kao prvo prijateljevo djelo, u kojima je predstavljena kompleksna slika iskvarenog i komičnog naroda, koji zaslužuje sažaljenje. Ton ovih novela je ironičan i sažaljiv, vjerovatno su one inspirisale Sveva u pisanju muranskih novela koje su nastale tokom perioda prijateljstva sa Ircem. Zasiurno je treća muranska novela, *Marianno* rezultat čitanja Olivera Twista, ali napisana na ironičan način, to jest Joyceov. Muranske novele su pisane od 1908. do 1912. godine, i budući da ih je samo tri, ne postoji struktura koja održava *Ljude iz Dablina*, koji sadrže petnaest novela organizovanih po preciznom planu: prve tri imaju za protagoniste djecu, sljedeće tri adolescente, da bi prešli na grupu novela koje tretiraju aspekte društvenog života Dablina. I, najzad, *Mrtvi* predstavljaju zaključak djela sa strukturalne i tematske tačke gledišta. Glavne teme su korupcija i bijeg. Svijet Dablinaca je pun moralne korupcije koja je predstavljena slikama paralizovanosti i nepokretnosti. Pokušaji bijega su brojni iako nikada ne uspijevaju. I upravo ove teme nalaze svoj izražaj i u muranskim novelama Trščanina.

U novelama *Ljudi iz Dablina* moralna je korupcija predstavljena prvenstveno seksualnim ponašanjem likova, od sifilisa do usamljene masturbacije, od odbijanja ljubavi do ciničnog ljubakanja. U muranskim novelama, međutim, simbol korupcije je upotreba alkohola od strane ljudi koji su velike ispičature: Cimutti, ustvari, mora piti da bi preživio, a pije čak i Andrea koji je propio cijelu jednu prodavnicu ribe i jednu pozlatara koje je bio naslijedio. U *Mariannu*, Alessandro se opija svakog ponedjeljka, poštujući tradiciju trgovaca. Prvi utisak je da je navika odavanja alkoholu tretirana od strane Sveva sa ljudskim razumijevanjem, kao da je neka slabost ili porok, ali, ustvari, posljedice alkoholizma su siromaštvo i bolest, i to je porok radničke klase, dok gazda Cimutti ne pije već sanja otvorenih očiju, što je njegov način bjekstva od realnosti.

Bijeg, koji je druga velika tema *Ljudi iz Dablina*, u muranskim novelama je predstavljen pićem i snom: Marianno sanja da će se obogatiti, ali će se prije ili kasnije uništiti opijanjem i priželjkivanjem mogućeg priznavanja, dok Cimutti bježi samo kada ide u krčmu.

Zatim, i opis lagune u muranskim novelama otkriva inerciju u kojoj boje variraju cijelo vrijeme.

*“Ona se mirno svlačila i sjedala na veliki prozor koji je gledao u veliko more lagune tako često izmijenjeno u ogromnu baru koja bi odmah postajala blago zelena pri sunčevim zrakama, zlatkasta pri zalasku sunca, naseljena galebovima koji su zajedno graktali, u nepomičnosti refleksnih bića.”*¹³ (prijevod Mirza Mejdanija)

¹² Ivi, str. 135. (prijevod Mirza Mejdanija)

¹³ Svevo, Italo (1985): *I racconti*, Garzanti Libri S.P.A., Milano, str. 172.

U lagunarnom pejzažu, uprkos zelenoj i zlatnoj boji osjeća se smisao očajanja, i ono što najviše impresionira je veliko lagunarno more koje se često pretvara u ogromnu močvaru.

“Iznad močvare se pojavljivao grad sa svojim skromnim izgledom koji ima sa te strane, izgledao je kao nenaseljena košnica. Močvara je u ta doba bila crvenkasta; gledana izbliza se činila prljavom, napuštenom kao što je i bila već par sati od kiše koja je padala. Kanal koji je močvaru dijelio od ostrva se već smiješio, pretvarajući u dobro određenu boju još blijeđu i transparentnu i plavu svjetlost koja je zatim postajala žuta i crvena tamo gdje je zapljuskivala najmanje duboka močvara. Na plaži je gazdina kuća koja se izvana činila duga nadstrešnica sa raznim dijelovima šiljastih krovova izgledala još zatvorena i tiha. Nasuprot njoj sa druge strane obale se nalazila kuća radnika Cimuttija koja je davala poneki znak života. U prizemlju je gorila slaba lampa a na kaminu se palila slaba vatra.”¹⁴ (prijevod Mirza Mejdanija)

Jedini znak vitalnosti se ne nalazi u Serenelli, već u dalekom gradu, i laguna ne predstavlja samo lijepu panoramu, već izlazak sunca otkriva močvaru i blato. Riječi koje karakterišu lagunu su nepomičnost, samoća, usamljen i pust, to jest inercija, koje su karakteristike Joyceovog Dablina iz *Ljudi iz Dablina*.

Uostalom, i inspiracija za *Novelu o dobrom starcu i lijepoj djevojci* je očigledno Joyceova. 1907. godine Svevo saopštava prijatelju da ima namjeru napisati novelu o jednom starcu i jednoj djevojci, vjerovatno je da ju je počeo pisati 1908. godine, ali ju je završio tek 1927-28. godine. Jedna od glavnih tema je seksualna korupcija, koja je jedna od tema *Ljudi iz Dablina* koja nema svoje mjesto u muranskim novelama. Novela postaje u poslijeratnom periodu najironičnija koju je Svevo ikada napisao, a sam susret dobrog starca sa lijepom djevojkom u tramvaju liči na onaj starog gospodina u tramvaju jedne dablinske novele, *Prah*. Zatim, u *Ljudima iz Dablina*, Joyce detaljno pokazuje ekonomske manifestacije socijalne i moralne propasti, prazno ognjište u *Sestrama* pokazuje da one nemaju potrebni novac za zagrijavanje dnevnog boravka, dok sestre Markham iz *Mrtvih*, nekoć tako gostoljubive, sada sebi ne mogu dozvoliti toliku velikodušnost. I sam Svevo brižno bilježi naznake društvene i moralne krize, kako u romanima, tako i u novelama. U svakom slučaju, u *Noveli o dobrom starcu i lijepoj djevojci*, Svevo pokazuje ove ekonomske naznake sa Joyceovom preciznošću: lijepa se djevojka žali na neprestana poskupljenja životnih potreština koja joj više ne omogućuju da preživi sa svojom platom vozačice tramvaja, i zbog toga moli starca da joj nađe bolje plaćen posao.

Joyce kao Svevov junak

U četvrtom poglavlju *Zenove svijesti*, protagonista priča kako je jedne večeri sreo jednog prijatelja:

¹⁴ Ivi, str. 175.

“Jedne večeri pod konac ožujka vratih se kući malo kasnije nego obično. Nikakvo zlo: bio sam upao u šake nekom učenom prijatelju koji mi je želio povjeriti svoje određene ideje o podrijetlu kršćanstva. Bilo je to prvi put da se od mene ište da razmišljam o tom podrijetlu, pa ipak pristadoh na dugo predavanje da ugodim prijatelju. Bilo je kišovito i hladno. Sve je bilo neugodno i tmurno, uključujući Grke i Židove o kojima moj prijatelj govoraše, ali svejedno se pokorih toj patnji puna dva sata. Obična moja slabost!”¹⁵

Zasigurno je ovaj učeni prijatelj Joyce, i očito su diskusije dvaju prijatelja o književnim problemima i o strukturi i tehnicima romana imale utjecaja na treći Svevov roman, koji sa Joyceovim načinom predstavlja više od jedne analogije *ako ništa drugo onda po rješenu priče u potpunosti dominirane radnjom, i kao napunjene protagonistom*.¹⁶

Zatim, postoji jedan mali dio Dablinca i u samom Zenu koji mijenja fakultetske kurseve, kao što je radio Joyce, koji je neredovno studirao medicinu, nakon mature iz savremenih jezika, upisujući se u aprilu 1902. godine na Medicinski fakultet Santa Cecilia u Dublinu. Nastava je počinjala u oktobru iste godine, ali Joyce odmah odustaje, odlučujući da će studirati medicinu u Parizu. Kasnije, 1903. godine, vraća se u Dublin, odlučan da sljedeće godine počne studirati na Medicinskom fakultetu Trinity Collegea.

Osim toga, Irca su zabrinjavali kalendarski datumi i godišnjice, i patio je cijelog života od neobičnih bolova za koje nikada nije pronađena nikakva medicinska dijagnoza, što se desilo i sa Zenovom bolešću.

I najzad, Nora je za Joycea predstavljala figuru koja mu je opraštala sve njegove grijeha i poklanjala mu majčinsku ljubav koja mu je bila potrebna, kao što je Zenu potrebna majčinska ljubav Auguste.

Opšte poznato je da je James Joyce svojim uticajem pomogao otkriće djela Itala Sveva, ali pored toga je i izvršio književni uticaj na tršćanskog autora, dok je i ovaj drugi izvršio neosporni uticaj na njega. Očiti su izborni afiniteti koji su postojali između dva čovjeka koji su se, u periodu kada su se upoznali, nalazili u istoj tami i istoj izolovanosti i kojima je, krećući od iste gorke indiferentnosti Naturalizma, bilo suđeno da u romanu postanu predstavnici psihoanalize.

¹⁵ Svevo, Italo (1982): *Zenova svijest*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, str. 41.

¹⁶ Maier, Bruno (1968): *Italo Svevo*, Mursia, Milano, str. 50. (prijevod Mirza Mejdanija)

Izvori:

- Joyce, James Augustine Aloysius (1960) *Ulisse*, Mondadori, Milano.
- Joyce, James Augustine Aloysius (1971) *Gente di Dublino*, Mondadori, Milano.
- Svevo, Italo (1982): *Zenova svijest*, Sveučilišna naklada Liber., Zagreb.
- Svevo, Italo (1985): *I racconti*, Garzanti Libri S.P.A., Milano.
- Svevo, Italo (2002): *Senilità*, RCS Libri S.P.A., Milano.
- Svevo, Italo (2003): *Una vita*, Garzanti libri s.p.a., Milano.

Literatura:

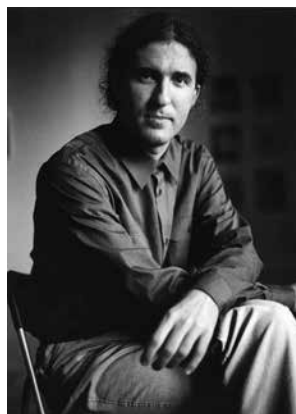
- Benussi, Cristina (2007): *La forma delle forme*, Edizioni EUT, Trieste.
- Maier, Bruno (1968): *Italo Svevo*, Mursia, Milano.
- Museo Sveviano (1999): “*Caro signor Schmitz... My dear Mr. Joyce. Un’amicizia tra le righe*”, Comune di Trieste, Museo Sveviano, Trieste.
- Svevo Veneziani, Livia (1958): *Vita di mio marito*, Edizioni dello Zibaldone, Trieste.
- Testa, Antonio (1968): *Italo Svevo*, A. Longo-Ravenna, Longo.

Mitja Velikonja

Lonely Lost Planet Yugoslavia

Ideološka ambivalentnost turizma vezanog
za nekadašnju Jugoslaviju

prevela sa slovenačkog: Ana Ristović

U tekstu se analizira kulturni aspekt i ideološka pozadinu današnjeg, za nekadašnju socijalističku Jugoslaviju, vezanog turizma, “jugo-turizma”, zbog čega se on javlja, kome je zanimljiv i kakav ideološki i politički značaj i potencijale ima. Najpre su navedena i analizirana njegova područja (turističke destinacije, aranžmani, akcije kao i brendiranje) i zajedničke karakteristike (turistička autentizacija prošlosti, još uvek relativna retkost takve vrste turizma, priklanjanje starim turističkim metodama, jugoslovenska prošlost kao simulakrum tadašnje stvarnosti, usputna prezentacija “jugoturizma” u okviru šire ponude nekog kraja). U takvom turizmu iskonstruisana Jugoslavija, njena egzotičnost u odnosu na sadašnjost, ideološki je interpretirana na dva načina. U negativnom smislu kao primer *autoritarnosti*, *nedemokratske*, *balkanizma*; a u pozitivnom kao nekada već ostvarena utopija, mesto sećanja na multikulturnu i socijalnobezbednu prošlost, početak izmirenja svih sukobljenih naroda i kao podsticaj za razmišljanje o alternativama postojećem. Sve to nosi sa sobom i nesumnjivo jake emancipatorske potencijale.

I. IMAGINARNA JUGOSLAVIJA

Među mojim nikad ostvarenim književnim zamislima ponekad me obuzme želja da na način “imaginativnih geografa” pre svega iz kolonijalnih vremena (Wolff 1994, 89-143; Said 1996, 69-97) napišem turistički vodič kroz nestalu državu i ponudim ga ediciji “Lonely Planet”, samo što bi naslov tog posebnog izdanja bio “Lost Plan – Yugoslavia”. Njime bih istovremeno obuhvatio i reflektirao, na tragu orijentalističkog i balkanističkog diskursa, ideološko stvaranje i predstavljanje Zapadu još jednog Drugog dela sveta – socijalističke Jugoslavije – i posledice takvog diskursa. Ta, danas stvarana “imaginarna Jugoslavija” ima, naravno, malo veze s nekadašnjom, pravom Jugoslavijom.¹ S jedne strane, u pitanju su višestranu ideološki

¹ O njoj, doduše, ne možemo govoriti *en bloc*, s obzirom na to da je u decenijama svog četrdesetšestogodišnjeg postojanja prošla kroz različite faze. Njene glavne markere duhovito opisuje Novačić u svom “leksikonu” odn. “turističkom vodiču” (2003).

konstrukti današnjih antijugoslovenskih i antisocijalistički usmerenih diskursa, koji se u različitim oblicima otkrivaju u izjavama političara, masovnoj kulturi, medijima, u popularnoj nauci, kao i u potrošačkom društvu. Sa druge strane, međutim, u pitanju je otpor prema stvaranju pozitivne slike socijalističke Jugoslavije, koja je takođe pluralna, koja proizilazi iz različitih ideoloških polazišta i koja se, sve više, i to odozdo ka gore, seli čak i u dominantne diskurse.

U ovom članku ću se usredsrediti na turistički aspekt stvaranja te ambivalentne, imaginarne Jugoslavije. Svetska turistička organizacija (WTO) je na konferenciji u Otavi 1991. godine definisala turizam kao “aktivnosti ljudi koji putuju i borave u gradovima izvan njihovog domaćeg okruženja manje od godinu dana iz razloga zabave, posla itd”.² Prema mišljenju američke istoričarke Done Haravej (1999, 288) u pitanju je “perfektna praksa mobilnosti i promena koja se javlja kao jedna od svetski najvećih industrija”. Njena zemljakinja, kulturološkinja i komunikološkinja Marita Sturken (2007, 10) turizam vidi kao “glavni način doživljavanja sveta u moderno doba, u kojem su slobodne aktivnosti suštinski suprotstavljene sferi industrijskog i postindustrijskog rada”. Australijski kulturolog Džon Frov (1991, 129) zaključuje da turizam “predstavlja potragu za autentičnim domenom bivanja”. Prema mom mišljenju, jedno od vodećih protivurečnosti turizma je u tome da planirano stvara slike autentičnosti kultura, koje navodno nisu kontaminirane turizmom. Do toga dolazi pre svega, kako ga zove Sturkenova, u “istorijskom turizmu”, u kojem je javnost nekog društva (u njenoj studiji su to Amerikanci) “podsticana da doživljava sebe kao subjekat istorije kroz potrošnju, medijske slike, suvenire, masovnu kulturu i muzejske kao i arhitektonske postavke; u pitanju je, dakle, oblik turizma čiji je cilj katarzični ‘doživljaj’ istorije” (2007, 9).

Na ovim stranicama se pitam zbog čega su tragovi i nasleđe nekadašnje jugoslovenske federacije turistički zanimljivi, zbog čega na njenom tlu postoji popriličan broj turističkih destinacija, aranžmana, paketa i projekata koji su vezani za nju? Ko su njeni posetioци i zbog čega odlaze na ta mesta: domaći (koji su se pre punih dvadeset godina, pod pritiscima i prisilama novih političkih snaga i njihovih ideologija vehementno odvojili od *starog režima* i izabrali *demokratiju*³), strani (koji tumaraju po obeležjima prošlosti države koja nije bila njihova), pa mladi (koji se vraćaju istoriji koja takođe nije njihova)? Postoje li kakve ideološke zadržke kada je u pitanju razvoj takvog turizma? Na kakvim ideologijama se zasniva “jugoturizam”, kakve su njegove posledice? Drugim rečima, kakva slika se time stvara *o tom delu sveta* i šta on ima od toga? Mogu li da se zaustavim na mišljenju da “u suprotnosti sa uverenjem da turizam širi vidike, mnoga turistička iskustva paradoksalno učvršćuju etnocentrizam i ksenofobiju, jačaju postojeće predstave i strah od nepoznatog” (Bennett, Grossberg, Morris 2005, 356-357) – ili je moguće u tom istom turizmu, u toj istoj konstrukciji turističkog Drugog, naći i emancipatorske elemente i potencijale?

² Collection of Tourism Expenditure Statistics – Technical Manual, WTO, No 2, 1995, str. 1.

³ Ideološki izrazi i tuđice u tekstu su napisani *kurzivom*.

Temu sam pristupio sa kulturološkog stanovišta, takva su i moja metodološka polazišta. Podatke, informacije i primere sam skupljao posebno tokom poslednjih pet-šest godina putem razgovora i dopisivanja sa kustosima i zaposlenima u muzejima, istražujući vizuelno gradivo i propagandni materijal, internet stranice, analizirajući medijsko izveštavanje i, naravno, posmatrajući sve kao učesnik. Povod je bilo neprestano susretanje sa fenomenom turizma u mojim prethodnim istraživanjima: o promenama mentaliteta u postsocijalizmu, o novim ideologijama koje su se pojavile, kao i o kolektivnom pamćenju i nostalgiji. Kada je u pitanju takav turizam čini se, takođe, da iako su se jugoslovenski narodi *konačno odvojili* od Jugoslavije, ona, očigledno, neće da se odvoji od njih. Nalazimo ga, naime, na različitim krajevima nekadašnje zajedničke države – na njenim istorijskim *svetim mestima*, prilikom različitih proslava i aktivnosti, u nazivima restorana i turističkih priredbi, i još bi se moglo nabrojati mnogo toga. Odmah treba dodati da takav istorijski, za jugoslovensku socijalističku i partizansku prošlost vezan turizam nije ništa novo: postojao je još *u prethodnom režimu*. Međutim, postoji suštinska razlika između današnjeg i tadašnjeg istorijskog turizma. Prethodni je bio ako ne imperativ, onda barem preporuka (na izletima i ekskurzijama se skoro da moralo posetiti neko od partizanskih obeležja ili dostignuća socijalističke izgradnje), a današnji je dobrovoljan. Danas ljude više niko ne tera da odlaze na ta mesta, ali oni to ipak čine. Zašto?

II. TURIZAM VEZAN ZA SOCIJALISTIČKU JUGOSLAVIJU

Najpre bih ukratko skicirao područja na kojima se pojavljuje takva vrsta turizma, kao i sve ono što on obuhvata: turističke destinacije, aranžmane, brendiranje i akcije. Počeo bih sa turističkim destinacijama, koje tek poslednjih nekoliko godina počinju iznova da dobijaju na značenju. Za Titov život, delo i smrt vezani su memorijalni kompleksi u Kumrovcu, na Brionima i Dedinju. U rodnom Kumrovcu nalaze se kuća i muzej koji je deo šireg turističkog kompleksa etno-sela *Staro selo*. Prema podacima koje navodi njegova muzejska savetnica, Dunja Šarić, broj posetilaca tokom poslednjih deset godina iznosi godišnje između 42.000 i 52.000, od čega trećinu čine Slovenci.⁴ Njegovu beogradsku grobnicu i obližnji Muzej istorije Jugoslavije na Dedinju – tako tvrdi tamošnja predstavica za odnose s javnošću, Mirjana Slavković – 2009. godine posetilo je oko 73.000 ljudi, a tokom 2010. i 2011. godine 100.000 (zanimljivo, od toga polovina njih po prvi put), od toga oko 14 procenata su Slovenci.⁵ Na Brionima, gde je Tito poslednjih decenija upravljao Jugoslavijom provodio polovinu svog vremena, izložena je stalna postavka o njemu, a vožnja

⁴ Intervju 17. 1. 2012.

⁵ Intervju 24. 1. 2012. Taj prilično visok procenat verovatno je u vezi sa činjenicom da je socijalistički i jugoslovenski period među Slovencima prilično dobro upamćen (tako je 2006. njih 62,9 % smatralo da je u to vreme bilo »mного čega dobrog, ali i mnogo čega lošeg«, za 18,5 % je to bilo »vreme napretka i dobrog života« a samo za 6,1 % »vreme straha i zatiranja« – Toš i dr. 2009, 310); da postoji pravi trend u slovenačkom oglašavanju koje se poziva na *dobra stara vremena*; da se nižu izložbe industrijskog i drugog dizajna iz socijalističkih vremena; da jugonostalgičnih sadržaja ima izuzetno mnogo u savremenoj slovenačkoj popularnoj kulturi itd.

njegovim *kadilakom* košta 2.500 kuna na sat. Tamo je poseta mnogo veća – 145.000 gostiju godišnje. Pomenuću još samo dve, u poslednje vreme prilično reklamirane *Titove pećine* – jednu na Visu, drugu u Drvaru.⁶

Druga takva destinacija, posebno u Bosni i Hercegovini, jesu muzeji važnih događaja iz Drugog svetskog rata. Tri najvažnija među njima – u Jajcu (2. zasedanje AVNOJ-a), Drvaru (Desant na Drvar) i Jablanici (Bitka na Neretvi) – doživeli su istu sudbinu i dele sličnu sadašnjost. Tokom prvih nedelja poslednjeg rata, u proleće 1992, bili su uništeni i opljačkani, a za javnost su iznova, mada osiromašeni, otvoreni poslednjih godina. Kustosi sva tri muzeja objasnili su mi da ih najviše posećuju slovenački turisti, bosansko-hercegovački iseljenici i meštani.⁷ I, kao treće: zanimljivo je to da u nekadašnjoj Jugoslaviji, osim nekoliko neuspešnih privatnih inicijativa, nema *socijalističkog parka*, sarkastično rečeno *socijalističkog Disneylanda*, kao što su, recimo, *Gruto park v Litvi*⁸, NDR muzej u centru Berlina⁹, zbirke Socrealistička umetnost u Poljskoj, *Zieloni Brami*¹⁰ ili muzeji na otvorenom, odnosno uređene deponije starih socijalističkih spomenika i kipova Memento park u Budimpešti¹¹ i Muzeon u Moskvi¹². Pored skoro svih tih suvenirira i muzejskih postavki naravno stoji i kiosk ili barem štand sa suvenirima koji se po svojoj funkciji i obliku ne razlikuju od suvenirira sa neke druge turističke atrakcije.

⁶ Slično je i drugde (u istočnom) inostranstvu: u Krakovu sa agencijom *Crazy Tours* (!) možete otići na *Communism Tours* (koje uključuju i vožnju trabantom, razgledanje replike stana iz tih vremena, ručak u *autentičnom komunističkom mlečnom restoranu* itd); u Berlinu u *Ostel* (hotel dizajniran u istočnonemačkom komunističkom stilu), u istom gradu kupovati u *Intershop 2000* (punom socijalističkih antikviteta i replika), dok je *čovek sa šeširom*, istočnonemački *Ampelmann* postao brend u ponudi suvenirira (*Ampelmann Shops*); budimpeštanska Ecseri pijaca takođe se reklamira kao mesto ponude antikviteta i druge robe iz socijalističkih vremena, a mesto je moguće videti i na *Hammer & Sickle Tour* (koji poziva rečima *The Way It Was, Comrade!*)...

⁷ Intervjui sačuvani sa terenskih istraživanja iz 2008. i 2009.

⁸ U pitanju je muzej na otvorenom koji je pre deset godina podigao neki litvanski biznismen, u kojem je sačuvano nekih deset spomenika iz sovjetskih vremena koji su bili uklonjeni iz baltičkih gradova početkom devedesetih; pored muzeja nalaze se dečije igralište i mali zoološki vrt, a dvaput godišnje, 1. aprila i 9. maja, organizuju se prigodni događaji (u aprilu, sa impersonatorima socijalističkih vođa, sa pionirima i partizanima, dok se u maju slavi *Dan pobede*).

⁹ Podeljen je na prikaze graničnog režima, saobraćaja, života mladih, porodice, školstva, državne bezbednosti, medija, mode, kulture, odmora itd. Ambicija autora je bila – kao što piše u vodiču kroz stalnu postavku - predstaviti *socijalizam u malom*.

¹⁰ Njom je obuhvaćen socrealistički period u poljskoj likovnoj istoriji, dakle od 1949. do 1955. Katalog zbirke nas upozorava da *ukoliko se palata u Kozlowki /može razgledati, vidi. MV/ primer zaštite evropskog nasleđa, galerija, u njoj je upozorenje na jednu od najgorih pretnji tom nasleđu*.

¹¹ To je muzej socijalističkih spomenika na otvorenom u predgrađu Budimpešte, koji se prilično reklamira u turističkoj ponudi grada. U njemu se, na pregledan i uređen način, nalazi nekoliko desetina spomenika socijalizmu, Crvenoj armadi i lokalnim komunističkim vođama. Priložena brošura nas podučava o tome da *Memento park nije o komunizmu, već o padu komunizma!*. Ukratko, opet negativno sećanje.

¹² On je slično zamišljen, s tim da nije tako obuhvaćen kao budimpeštanski i da se nalazi u centru Moskve, pored galerije Tretjakov. I u taj kompleks su u vreme postsocijalističke tranzicije iz cele Rusije dovozili kipove, spomenike i simbole iz sovjetskih vremena.

Drugo područje su razni, za Jugoslaviju vezani turistički aranžmani, koje nude agencije. Jedna slovenačka agencija, na primer, obećava *jedinstveno i nezaboravno iskustvo povezano sa uživanjem, moći i dovršenošću: put u svet prestiža, moći i užitaka Maršala Josipa Broza*. Aranžman počinje u njegovoj nekadašnjoj Vili Bled (obuhvaćeni su, naravno, golf, kazino i razgledanje bledskih znamenitosti) a završava se na Brionima (opet golf, zooški vrt, vožnja Titovim automobilom).¹³ Na tamnu stranu tih vremena upozoravaju izleti, koje organizuje više turističkih udruženja sa Raba, Krka kao i Kvarnera, na Goli otok (i Grgur), koji je predstavljen kao *jugoslovenski Gulag, hrvatski Alkatraz* odnosno *pakao na zemlji*. Inače je obilazak spomenika iz vremena druge Jugoslavije postala već podrazumevajući deo turističkih paketa na sindikalnim izletima i – što, na neki način, još više iznenađuje – studentskih izleta i ekskurzija. Tako neki studentski klub organizuje proslavu *Dana mladosti* baš sa izletom u Kumrovec, čiji deo je i pohod *Titovim putevima*; stručna ekskurzija u Beograd između ostalih tamošnjih atrakcija na prvom mestu nudi *Kuću cveća*, kasnije joj sledi i *Grob Josipa Broza Tita* (što je, naravno, jedno isto).

Treće važno područje, odnosno dimenzija jugo-turizma je upotreba prošlosti kao robne marke, brendiranje, i to u obe grane turizma - elitni i masovni. Na nekoliko mesta u nekadašnjoj Jugoslaviji, izvan pomenutih glavnih lokacija, turistički objekti višeg ranga reklamiraju se uz reference na Tita. U kragujevačkom hotelu *Šumarice* nudi se *luksuzni Titov apartman*, koji je bio izgrađen upravo za njegovu posetu 1978. U raskošnoj *Vili Bled* i danas se ponose time što je u njenom *bezbednom okruženju maršal Tito primao u goste najčuvenije državnike*. Javljale su se ideje da nekadašnji kumrovski politički centar postane elitni golf i sportski centar ne samo za Hrvatsku već i za čitavu Evropu. Po Srbiji je moguće u turističke svrhe iznajmiti *Titov Plavi voz*: reklamiran je kao *hotel na točkovima*, u kojem je moguće *autentično doživeti* socijalistički luksuz.¹⁴ Vlasnik prilično dotrajalog Titovog broda *Galeb* razmišljao je o tome da ga preuredi u luksuzni *cruiser*, koji bi bogatim gostima bio zanimljiv zbog svoje istorije. Iskorištavanje brenda *Jugoslavija, Tito* i sličnog ima i svoju masovnu stranu: na primer posećivanje pomenutih muzeja, spomenika, na kraju krajeva i oko osamnaest jugonostalgičnih restorana i barova, koje sam nabrojao (i, hm, u njima i jeo) među svojim terenskim istraživanjima.¹⁵

I, kao četvrto, treba pomenuti i razne, za nekadašnju Jugoslaviju vezane turističke akcije. U nekoliko mesta se organizovano proslavlja *Dan mladosti* sa inscenacijama obreda iz tih vremena ili zabavnim i sportskim priredbama. Pomenuću Skoplje,

¹³ Na pozivnici piše: *Iskusite čar života jednog od najvećih moćnika!, pa njegov prefinjeni smisao za lepotu, glamur i hedonizam*. Vidi: http://www.creatoor.com/team_building/144/ pristup 12. 8. 2008.

¹⁴ Kompozicija nudi prostore za sastanke i video-projekcije, salone, putničke vagona, restoran i spavaća kola, za ukupno 90 ljudi. Može da se iznajmi na najmanje dvanaest sati, a cena je po dogovoru.

¹⁵ Da spisak ne bi bio predug, navešću samo po jednu iz svake postjugoslovenske države, izuzev Kosova (gde je /još uvek/ nema): restoran *Kaj Maršalot* (Skopje), elitni restoran *Maršal* (Podgorica), motel i restoran *Tito* (Paraćin), ćevabdžinica *Drug Tito* (Tuzla), poslastičarnica *Tito* (Umag) i restoran *Valter* (Kranj). Slično je i drugde po istočnoj Evropi: pomenuću piceriju *Marxim* u Budimpešti i *NDR restoran* pod imenom *Osseria* u Berlinu.

Suboticu, Novi Sad, Dol kod Ljubljane, Velenje, Šentjur, Planinu kod Sevnice, Lokavec, Litiju, Fažanu, Doboj itd. Najveća je u crnogorskom Tivtu, koju organizuje *Generalni konzulat SFRJ* alijas tamošnji agilni jugonostalgičar Mirko Perković. U jednom zrenjaninskom restoranu za *Dan republike* (naravno SFRJ) priredili su šestodnevne *Dane Titove kuhinje*.¹⁶ U Ljubljani se svake godine početkom maja organizuje rekreativno-zabavna priredba *Putevima okupirane Ljubljane*, u kojoj učestvuje na hiljade rekreativaca; na Goriškoj se za 25. maj organizuje pohod duž svih natpisa Titu na tamošnjim brdima; i u Sarajevu se sredinom leta organizuje međunarodna biciklistička trka *Downtown Sarajevo – Das ist Valter*. Motivi i likovi iz nekadašnje Jugoslavije su po pravilu deo karnevalskih povorki, gde učesnici preuzimaju stereotipne likove pionira, partizana, vojnika, brigadira, često i Tita i Jovanke.

III. KARAKTERISTIKE JUGO-TURIZMA

Pre nego što nastavim sa interpretacijama turizma vezanog za Jugoslaviju rado bih upozorio na nekoliko njegovih zajedničkih karakteristika. Prvo, kao i svi istorijski turizmi i ovaj stvara i iskorištava osećaj da je prošlo vreme bilo mnogo autentičnije, nedužnije od današnjeg, kako god da ga vrednujemo. On igra na kartu postmodernog nomadizma odnosno inherentne bezdomnosti, koja izvan današnje pragmatičnosti, otuđenosti, instrumentalnosti i simulacije traži nekadašnje neiskvareno, autentično postojanje. Kao drugo, ni izdaleka nije u pitanju važna turistička grana u tim državama, kao što bi se možda moglo pogrešno zaključiti iz navedenih primera. Treća karakteristika je njegova statičnost. Opšte uzev, tako se istorijski turizam sa jedne strane, kao nostalgija sa druge, ubrzano osavremenjuje i digitalizuju, a takođe i hibridizuju. Jugonostalgija se seli i na internet, nastaju virtuelne države, grupe na internetu, u masovnoj kulturi je izrasla u novim, eklektičnim oblicima, da ne pominjem potrošačku kulturu.¹⁷ Istorijski turizam takođe traži nove destinacije, tehnike, senzibilnosti i obime. Turizam vezan za Jugoslaviju skoro da se i ne menja – kao da je ostao zamrznut u njenom vremenu. Ostaje na starim, proverenim metodama kao što su muzeji, priredbe, ture, obeležja, suveniri, travestije. Možda bi jedna od mogućnosti razvoja koja još uvek čeka jugo-turizam, bila u pravcu virtuelnih turističkih svetova tipa *SecondLife*, kao što na primeru nekih evropskih destinacija pokazuju Križaj i Črnigoj (2008).

Četvrta zajednička karakteristika turizma vezanog za Jugoslaviju je značajan način predstavljanja te države i njenog režima. Preobilje socijalističkih simbola, zasićenost slikama i kipovima iz tog vremena, zastave i parole na sve strane – nose iskonstruisan lik Jugoslavije, koja kao takva nikada nije postojala, ni u dobrom, ni u lošem, to je inscenirana autentičnost. Pojedini elementi iz socijalističke prošlo-

¹⁶ M. Nedeljkov: Al' je maršal dobro jeo..., *Press*, Beograd, 3. 12. 2007, str. 16, 17.

¹⁷ Jugonostalgične slike možemo naći širom nekadašnje Jugoslavije, kao i u dijaspori, na tako različitim mestima kao što su kratke majice, podloge za kompjuterske miševе, magnetiči za frižider, ološke, osveživači vazduha, privesci, kalendari, mineralne vode, kafe, ali i u savremenoj pop muzici, u pozorištu, filmovima, u humorističkim emisijama itd. Sturken (2007, 18) na primeru SAD govori o "kičizaciji" kulturnog pamćenja.

sti su namerno i precizno izdvojeni iz izvornog konteksta, postavljeni su jedan uz drugog, skoncentrisani, zgusnuti u nov narativ, u novu prezentaciju onoga što bi Jugoslavija trebalo da bude. Ukratko, to je simulakrum u najčistijem, bodrijarovskom značenju te reči.

I, kao poslednje: te destinacije praktično skoro nigde, osim u retkim slučajevima, nisu predstavljene kao glavni turistički ciljevi – većinom su uvijene u širu turističku prezentaciju tog kraja ili uopšte nisu uključene. Radnici u turizmu po pravilu ne žele da svoju ponudu kontaminiraju i kompromituju politikom. Kumrovec je tipičan primer: na internet stranici njihovog turističkog udruženja Titova rodna kuća i muzej u njoj uopšte nisu pomenuti.¹⁸ Višestruki politički preletač Stjepan Mesić opravdano zaključuje da je za nedovoljnu iskorištenost objekata u Kumrovcu kriva *politička udaljenost od Kumrovca, jer se u tom kraju rodio Tito*.¹⁹ Slično je i sa Brionima, gde se informacija o Titu na internet stranici ovog nacionalnog parka skriva samo pod stranicom “Izložbe”,²⁰ u knjižici *Džepni vodič po Jadranu (6)/Leto 2011*²¹ na četrnaest stranica Tito je samo dvaput ovlaš pomenut, kao što je veoma skriven i u turističkoj brošuri Briona iz 2008.²² Međutim, uprkos tome, znatan deo posetilaca tamo dolazi pre svega zbog njega.²³

IV. ANALIZA IDEOLOŠKOG ASPEKTA TAKVOG TURIZMA

Kako razumeti sve te veoma različite, a ipak jakom niti, u bojama jugoslovenske zastave, povezane turističke pojave? Kakva ideološka poruka stoji za turističkom ponudom koja obuhvata taj delikatni period naše poluprošlosti – za njene stvaraoc, promotore i za njene kupce, dakle turiste, koji zalaze u te krajeve? Kakav “nauk” i, naravno, i kakav dobitak uspeavaju da izvuku iz toga i kakve su posledice? Najpre bih odbacio pojednostavljena objašnjenja koja takve (i slične, na primer

¹⁸ http://www.kumrovec.hr/neweb/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=37&Itemid=71, emitovana 28. 10. 2011. Slovenačkog novinara, koji je pravio reportažu o proslavi *Dana mladosti*, direktorka tog kompleksa je uveravala da su zanimljive i druge tamošnje znamenitosti i priredbe; B. Celec: *Zvestoba od zibelke do groba*. Više: Ljubljana, 29. 4. 2005, str. 15. Pritom se, naravno, prenebregava činjenica da su rodna mesta praktično svih istaknutijih javnih ličnosti u celom svetu (umetnika, političara, monarha, vojskovođa, sportista, estradnih ličnosti, svetaca ...) iskorištena i u turističke svrhe.

¹⁹ Tako je izveštavala RTV Slovenije 17. 10. 2009. Vidi: <http://www.rtv.slo.si/tureavanture/novice/golf-za-peticneze-v-titovem-kumrovcu/214825>.

²⁰ http://www.brijuni.hr/kulturno_povijesna_bastina/izlozbe, 30. 10. 2011.

²¹ *Dodatak Jutarnjeg lista*, Zagreb, 1. 8. 2011, str. 16-19. Neznatno više je u reportaži sa sugestivnim naslovom *Kad aristokratija bira...* u ženskom dodatku *Jutarnjeg lista* Gloria In, Zagreb, 25. 7. 2009, str. 38 i 39.

²² Kratka analiza: u brošuri je 17 fotografija, od toga šest životinja iz zoološkog vrta, četiri prirodne znamenitosti, tri kulturne i jedna izložba o Titu, koja je tako mala da je neprepoznatljiva i mogla bi da bude o bilo čemu/bilo kome drugom.

²³ Ponekad je upravo suprotno. Tako u prospektu o drvarskoj Titovoj pećini, u kojem su objašnjeni dramatični događaji iz maja 1944, možemo pronaći kratko predstavljanje nekog tamošnjeg društva, koje proizvodi i popularizuje *autentično zdrave proizvode od drena, koji je simbol zdravlja i svojevrsni zaštitni znak Drvara*.

pop-kulturne) fenomene pokušavaju da trivijalizuju, deideologizuju, ideološki zaostre – da je to *nedužna fora*, da *naime*, *svako prodaje ono što ima*, da cela stvar *nema dublje značenje*. Osnovna teza kritike ideologije skriva se tačno u tome da se traži, kritikuje i analizira tamo gde *je nema*, u realnosti, postupcima, izjavama, *koje ne bi trebalo da budu ideološke*. Ideologija, naime, uvek nastupa kao univerzalni, objektivni, neideološki odnosno nadideološki diskurs, zato je treba istraživati tačno tamo gde se tvrdi da *ne postoji*.

Najpre o ideološkoj osnovi samog turizma. Njegova verovatno najvažnija egzotika je traženje drugačijeg, neobičnog, tuđeg, uzbudljivog, prostorno i/ili vremenski udaljenog, nerazumljivog: u tamošnjim ljudima, mestima, dešavanjima, pojavama, u bilo čemu. Čitava istorija moderne, a još više postmoderne, poznaje takva traženja autentičnosti, koju smo mi, Zapadnjaci, izgubili u procesu civilizacije.²⁴ Egzoticizam u turizmu se vidi i u potrazi za izgubljenom autentičnošću, nedužnošću i prvobitnošću, sa obaveznim oživljavanjem, sa primitivističkom ideologijom *natrag ka korenovima* (što se, na primer, otkriva u agroturizmu i robinzonskom turizmu). Kada se taj razdvaja na konzervativne i narodnjačke ideologije, nastaje folklorizam, koji predstavlja fabrikovanje *narodne tradicije* – a toga na pretek ima u postsocijalističkoj tranziciji, dakle u vreme opsesivnog istorijskog utemeljivanja *naše samobitnosti*. Kod nas se to otkriva u različitim novim istorijskim turističkim priredbama (viteške igre, inscenacije bitaka kako iz antike tako i iz Prvog i Drugog svetskog rata), verskim (prikazi Hristovog stradanja i žive jaslice) i drugim vidovima turističkog iskorištavanja pronađenih nacionalnih tradicija (razne *slovenačke večeri*, *seoske svadbe* itd).

Egzotika, dakle, jeste i mora ostati udaljena od sveta svakodnevnog života, iz kojeg dolaze turisti, udaljena prostorno i vremenski. Kulturni Drugi turizma je drugde, u drugom delu sveta i u drugom vremenskom periodu. A egzotika nikada nije ideološki jednoznačna, pa ni u turizmu: u njoj možemo naći diskurs inferiornosti ali i emancipacije. Prvo razumevanje s visine motri na “naravi i čudi” turističkih destinacija: njihovu, doduše zanimljivu udaljenost, zaostalost, nedoraslost, čudaštvo, grubost. “Tamo” je lepo otići, ali je još lepše vratiti se u domaći, “normalan” svet. Drugo razumevanje ta mesta i ljude postavlja kao uzor, doduše udaljen i tuđ, ali ipak kao inspiraciju za matično okruženje, u čiju monotoniju, ispražnjenost, dosadu turista donosi nešto novo, oslobađajuće, spasonosno. Prvi pogled nas konformistički umiruje da živimo u lajbnicovskom *najboljem od svih svetova* i da su drugi daleko – i niže - od njega; a drugi da postoji ostvariva alternativa našem svetu koja može da se “tamo” doživi, iskusiti, čak prenese kući.

Ideologija egzotike je, naravno, prisutna i u jugo-turizmu.²⁵ Drugost Jugoslavije se, s jedne strane meri čuđenjem njenoj *primitivnosti*, *čvrstoj ruci*, *jednoulju*, što naravno u posetiocima budi osećaj više vrednosti. Ta ista drugost se s druge strane

²⁴ Najpoznatiji primer iz istorije umetnosti je, naravno, Gogenova fascinacija Tahitijem.

²⁵ Mada, na ovom mestu treba odmah primetiti da je na Zapadu egzotično prikazivanje turističke ponude Jugoslavije bilo razvijeno još u njeno doba: primer je sledeći američki dokumentarac iz 1986: http://www.youtube.com/watch?v=0RRnCN0IY2c&feature=player_embedded# .

na rusooovski način ocenjuje kao nešto bolje, skoro kao izgubljeni raj *zemlje radnika i seljaka, hrabrih partizana, plemenitih brđana*, koji su živeli danas iščezle vrednosti hrabrosti, prkosa, solidarnosti i spontanosti. Ponovno, retroaktivno konstruisanje Jugoslavije se, dakle, potpuno slaže sa dobro utvrđenim balkanističkim diskursom “imputirane ambivalentnosti”, dakle stanja “negde između”, a Balkanaca kao “nepotpunih drugih” (Todorova 2010, 87).²⁶

Najpre o turističkoj egzotičnosti Jugoslavije u negativnom smislu. Nije nikakva slučajnost da su muzejske postavke iz tih vremena ostale skoro iste – dakle, da je Jugoslavija u njima u nekakvoj vremenskoj kapsuli, pa i s obzirom na sam način prezentacije zaostala u vremenu. Tome treba dodati još i obeležavanje njenih strana koje nimalo nisu svetle, kao što su izleti na Goli otok i spomenici posleratnom nasilju.²⁷ Reč je, dakle, o retrogradnom turizmu, koji nas “vuče natrag” u ta vremena. Zato i turistička ponuda deluje kao dokaz, da parafraziram frazu iz aktuelnih dominantnih diskursa – *totalitarnosti nekadašnjeg jugoslovenskog režima*. Ideološka pouka je nesumnjiva: Jugoslavija nastupa kao negativni uzor koji ne sme da se ponovi nikada i ni po koju cenu. Shvaćena je kao varvarski antipol danas tako cenjenih vrednosti: *evropeizma, civilizovanosti, razvijenosti, demokratičnosti, slobodi*, i tome sličnom. Tome pomenutom slični su i drugi “spomenici teške prošlosti”: Kuća terora²⁸ u Budimpešti, muzej Štasijsa u Berlinu²⁹ ili Hitlerovo Orlovo gnezdo³⁰ u Berhtesgadnu.

Jugosloveni iz tih vremena (pa tako i današnji, jugonostalglični posetioци) zbog toga su gledani s visine kao objekat ne samo čuđenja (to je još uvek nivo egzotizacije), već pre svega pomilovanja (to je već inferioristički diskurs!), u smislu *Pa šta*

²⁶ Za razliku od balkanizma, orijentalizam je za nju diskurs o “imputiranoj suprotnosti” (Ibid).

²⁷ Doduše, turističko iskorištavanje traumatičnih istorijskih prizorišta prilično je rašireno. Morbidni spisak »tamnog turizma« uključuje mesta velikih bitaka (iz vremena antike, iz Napoleonovih vremena, iz američkog građanskog rata, Prvog i Drugog svetskog rata), logore (iz vremena nacizma), mesta prirodnih katastrofa (erupcije vulkana, zemljotresa), prizorišta velikih tragedija (iz Drugog svetskog rata, na različitim upletenim stranama), stradanja (recimo zatvor Alkatraz) i smrti (u Londonu možete da se šetate putevima Džeka Trboseka, u Njujorku da posetite *Ground Zero*, u paragvajskom gradiću San Bernardino možete da prenoćite u hotelu Del Lago, gde je boravio Mengele i nekoliko drugih nacističkih).²⁸

²⁸ Iako bi muzej trebalo da bude posvećen *žrtvama terora* i da nas podseća na *grozna dela terorističkih diktatura* (kao što piše na drugoj strani prospekta, koji je, doduše, u upozoravajućoj crno-crvenoj kombinaciji boja) u njemu su na izrazito tendenciozan način prikazani zločini nacističkog i socijalističkog totalitarizma nad Mađarima, ali ne i njihovi sopstveni, mađarski ekstremizam (nacionalizam, fašizam i antisemitizam).

²⁹ On je otvoren od 1990. u službenim prostorijama poslednjeg vođe te tajne policije. Cilj osnivača je bio – piše u muzejskoj brošuri – *podsticati kritično proveravanje istočnonemačkog političkog sistema i njegove istorije, a takođe i sadašnje pretnje slobodi i demokratiji*.

³⁰ Vidi publikaciju za turiste Orlovo gnezdo Obersaltzberg – Istorijski aspekt (Izdavačka kuća Fabritius, mesto i godina izdanja nisu navedeni, oko 2009), gde je opisana i mnoštvom slika i planova propraćena istorija te Hitlerove rezidencije koja je, sada renovirana, lokalna turistička zanimljivost. Publikacija počinje posebnom stranicom, naslovom »Mračne strane diktature sa jasnom osudom nacističkog režima, posebno njegovih koncentracionih logora«, a završava se citatom 1. člana nemačkog Ustava, koji govori o nedodirljivosti ljudskih prava.

su oni tad zamišljali? Jadni, u kakvom sistemu su živeli... Pretvoreni su u turistički kuriozitet, u negativnu egzotiku, u nekoga što mi nismo odnosno što mi nikada nismo bili. Ukratko, u dominantnim diskursima postjugoslovenskih država, pa i na *demokratskom Zapadu*, reč je o učvršćivanju hijerarhije između “nas”, turista, koji živimo u slobodnom, razvijenom, demokratskom svetu i “onih”, žitelja nekadašnje Jugoslavije (ili čak njenih današnjih obožavaoca, koji još uvek žive u tom vremenu).³¹ Takav turizam bukvalno tera domaćine u to “da sačuvaju sliku koju turisti imaju o njima” (Močnik 2010, 138). A sve to, naravno, generiše, u globalnom smislu, strukturu nerazvijenost: “logika turizma je nemilosrdno širenje komodifikovanih odnosa i posledično strukturnih nejednakosti između središta i periferije” (Frow 1991, 151).

Dodatnu težinu negativnoj egzotizaciji *Juge* daje već sama činjenica da su ta prizorišta i destinacije ne samo preživeli, već da se i danas razvijaju. Dominantni diskursi i institucije time pokazuju svoju prevlast: ne samo da su pobedili socijalizam kao njihovu dijametralno političku suprotnost, kao neprijatelja, već su ga i odomaćili i na njemu zarađuju! Prisvojili su ga kao nešto neprihvatljivo ali danas bezopasno – kao goli spektakl, kao očuvani dokaz njegovog poraza. Ranom tranzicijskom periodu demonizacije *prethodnog režima* usledio je proces neutralizacije kroz inkorporaciju: prihvatanje i očuvanje relikta iz prošlosti služi dokazivanju tolerancije, inkluzivnosti, dobronamernosti postojećeg sistema prema prošlosti, a pored toga to se još i uspešno prodaje. Iza takvih projekata ne stoje samo lokalni biznismeni, već i država, (turistički) kapital, čak i Evropska unija.³² Ukratko, kada Jugoslavija i socijalizam više ne prete opasnošću, stavljaju se u rezervate i u razne inscenacije kao nekakav *freakshow* za turiste.

Turistička egzotičnost nekadašnje Jugoslavije ima i svoju pozitivnu, emancipatorsku ideološku stranu – kako za domaće, jugonostalgične turiste, tako i za strance. Slobodnom “post-Jugoslovenu” – razbijenom u jednoj od politički nevažnih država-naslednica, zavisnom od diktata svetskih centara moć,³³ ekonomski zaostalom i stigmatizovanom od strane nedavnih ratova i novih balkanističkih stereotipa – idealizovane slike i epopeje hrabrih partizana, državnika svetskog glasa Tita, socijalno pravedne i multikulturno uređene federacije najbliža su ostvarena

³¹ Tačno je da takvi diskursi često proizvode upravo suprotne efekte: na to ukazuju različite *crvene nostalgije* od Baltika do Balkana, od Češke do Rusije, i to u specifičnim populacijama. Pritom ne mislim samo na *stare drugove*, pauperizovanu srednju klasu, levičare svih generacija, već pre svega na neke grupe mladih, koje se suprotstavljaju prevlasti novih dominantnih diskursa (kao što su parlamentarizam, neoliberalizam, evroatlantske integracije, potrošačka kultura, verski integrizmi, masovna kultura). Upravo mladi često (ne)planski iritiraju dominantne diskurse simboličnim praksama koje su vezane za ta vremena.

³² EU je namenila dobra tri miliona evra očuvanju *pozitivnog nasleđa socijalizma i tržišnom iskorištavanju nasleđa totalitarnih režima* – i u cilju *iskorištavanja socijalističkog nasleđa za kulturni turizam*. Vidi <http://www.delo.si/novice/slovenija/titova-dediscina-priloznost-za-turizem.html>, pristup 10. 10. 2011.

³³ Oni su otelotvoreni u institucijama Evropske unije, NATO-a, Ujedinjenih nacija, Međunarodnog monetarnog fonda, Svetske banke i sličnih.

utopija, koje se rado sećaju.³⁴ Hendikepiranim mladim generacijama, koje nisuiskusile Jugoslaviju, te slike predstavljaju nedostižne ideale koje su im u nasleđe ostavile starije generacije. Levičarima raznih generacija to su simbolična mesta otpora tadašnjim i istovremeno i današnjim krivicama, koje donose globalni i lokalni kapitalizam, nacionalizam i repatrijarhalizacija društava. Za pripadnike u poslednjih dvadeset i pet godina posvađanih jugoslovenskih naroda to može da znači pokušaj rekondiliacije, dakle izmirenja i ponovnog zbližavanja. Strancima željnim političke egzotike poseta takvim turističkim destinacijama predstavlja dokaz nekoliko decenija delujućeg sistema, koji u svojim domovinama nisu poznavali.

Upravo na te aspekte, na prevazilaženje postojećeg, upozorava Fredrik Džemson (2005, 252) pominjući još jednog marksističkog filozofa, Ernsta Bloha, koji "nas je već opomenuo da je industrija turizma već slutnja Utopije". Egzotika kao podgrana turizma, dakle iskustvo nečega "tamo", čega "ovde" nemamo, njena draž različitosti, jeste – ukoliko se afirmativno odnosi prema sadržini turističkih destinacija – u svojoj suštini utopična.

V. ZAKLJUČAK

Kao i svaka druga, danas razvijena i profitabilna delatnost i turizam je uključen u mrežu dominantnih ideologija, mada to ne znači da je ideološki jednoznačan. Pronalaženje i pojavljivanje Jugoslavije u turističkoj ponudi postjugoslovenskih država je dobar dokaz za to: komodifikacija, doduše, donosi ideološku i komercijalnu inkorporaciju u *mainstream*, to stoji. Izgleda, da je i tu trijumfovala efikasna veza nacionalizma i neoliberalizma. A istovremeno mogu da – ističem, mogu! - ta ista prizorišta, destinacije, priredbe i uopšte ponuda, da otvaraju i kritičke uvide u moguće i ostvarene različitosti (u tom konkretnom primeru političke različitosti) u odnosu na danas postojeće. Drugačije rečeno: i u turizmu se bije boj za ideološku hegemoniju i ista destinacija, događaj ili znamenitost može biti privlačna iz dijametralno suprotnih razloga. Turizam, dakle, može da deluje kao učvršćivanje postojećeg ili kao njegova kritika.

Ulazak u jugo-turističku "vremensku mašinu", koja nas odvodi na izlet ili na razgledanje pravo u socijalizam, jedni razumeju kao upozorenje iz prošlosti, jer ne sme da se ponovi, a drugi kao iskustvo koje mora da se ponovi; jednima je sramota, drugima - ponos, za jedne je to strašna prošlost, za druge inspiracija za nov angažman. Brižljivo stilizovane i pitoreskne simulacije jedni doživljavaju kao terarijum zaostalosti, a drugi kao safari po prijatnim uspomenuama ili kao emancipatorska uputstva za sadašnjost. U svakom slučaju, u pitanju su čvorovi raznih ideologija kojima značaj stvaraju pre svega različiti posetioči, dakle adresanti a ne

³⁴ O fenomenu »nostalgičnog turizma« u Britaniji piše Phil Davies ('Nostalgia Tourism' Uncovered as a New Trend, http://www.travelmole.com/news_feature.php?id=1124918, pristup 20. 11. 2011); prema podacima iz 2007. čak 90 procenata britanskih putnika ponovo posećuje mesta za koja ih vezuju sentimentalna sećanja, ali ne da bi nalazili nova. "Industriju nasleđa« (*heritage industry*) na Zapadu sjajno tematizuje Kuljić, 2006, 264.

samo stvaraoci, turistički radnici. S jedne strane “pomoću turizma je moguće potpaljivati svetsku neravnopravnost ili superiornost Zapada” (Močnik 2010, 141), a sa druge upravo upoznavanje i iskušenje egzotike i u turizmu omogućava da taj isti Zapad postane svestan alternativa svojoj samodopadljivosti, aroganciji, nadvladama i evropocentrizmu. Za turističku panogu, koja sve vreme “jezdi” na ideologiji i ekonomiji egzotike, upravo te prošle i sadašnje ambivalentnosti, kontraverznosti i antagonizmi predstavljaju dobrodošlu tržišnu nišu: *past sells*, prošlost se uvek dobro prodaje, kakva god da jeste, *važno je, da je kupac zadovoljan*, da parafraziram staru trgovačku mudrost. A to nije ideološki neutralno delovanje i turizam mora, zbog svih svojih potencijala i dimenzija koje ima u savremenom društvu, neprestano da reflektuje svoju sopstvenu poziciju i bude svestan posledica svog delovanja.

Izabrana literatura:

- Bennett, Tony; Grossberg, Lawrence; Morris, Meaghan (ur.) (2005): *New Keywords - A Revised Vocabulary of Culture and Society*. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing Ltd.
- Frow, John (1991): *Tourism and the Semiotics of Nostalgia*. *Art/Theory/Criticism/Politics*, 57, 123-151.
- Haraway, Donna (1999): *A Cyborg Manifesto. The Cultural Studies Reader – Second Edition*. ed. Simon During. London, New York: Routledge. 271-291.
- Jameson, Fredric (2005): *Archaeologies of the Future – The Desire Called Utopia and Other Science Fictions*. New York, London: Verso.
- Križaj, Dejan; Črnigoj, Uroš (2008): *Virtual Internet Worlds and Real European Tourist Destinations: Innovation Adoption Dilemma*. *Academica turistica* 3-4: 24-31.
- Kuljić, Todor (2006): *Kultura sećanja - Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja.
- Močnik, Nena (2010): *Dvomiljive kulturne podobe: (kulturna) avtentičnost kot turistična znamka*. V: *Časopis za kritiko znanosti* 241: 138-144.
- Novačić, Dejan (2003): *SFRJ – Moja dežela*. Ljubljana: Orbis.
- Said, Edward (1996): *Orientalizem – Zahodnjaški pogledi na Orient*. Ljubljana: ISH – Studia Humanitatis.
- Sturken, Marita (2007): *Tourists of History – Memory, Kitsch, and Consumerism from Oklahoma City to Ground Zero*. Durham, London: Duke UP.
- Todorova, Marija (2010): *Dizanje prošlosti u vazduh*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Toš, Niko in drugi (2009): *Vrednote v prehodu IV. – Slovensko javno mnenje 2004-2009*. Ljubljana: FDV, Dokumenti SJM.
- Velikonja, Mitja (2008): *Titostalgija – Študija nostalgije po Josipu Brozu*. Ljubljana: MediaWatch, Mirovni inštitut.
- Wolff, Larry (1994): *Inventing Eastern Europe – The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford UP.

Jasna Šamić

Exil Dom Bijeg Uzlet Ponor

Biti opsjednut onim “drugdje” znači biti nespособan da prihvatiš ovaj čas, a ta nespособnost zove se nostalgijom.

Cioran

Kada bih pravila bilans svojih spisateljskih ljubavi, onda bi se ispostavilo da među moje najdraže autore spadaju oni koji su proveli veći dio života u tuđini, koji su napustili mjesto rođenja, jedni morali izabrati, a drugi svjesno izabrali život u exilu. Da budu umjetnici “sa strane”. A potom su ti spisatelji “na strani” postali pisci “u centru”, da, mnogi od njih u centru pažnje svjetske čitalačke javnosti, autori čija riječ i djela su brisala, bez oružja, granice među zemljama, nacijama, narodima, etničkim skupinama, i ko zna kako se sve zove ono što je danas u “modi”, što je lako zapaljivo, zbog čega se vode ratovi.

U gore pomenute, “moje” pisce spadaju između ostalog Vladimir Nabokov, Elias Canetti, Isaac Bashevis Singer, Thomas Mann, Henry Miller, Emile Cioran, Marguerite Yourcenar, a od autora iz bivše Jugoslavije, mislim prvenstveno na Mirka Kovača, potom i na Danila Kiša. Lista je predugačka da bih navela sve velikane pera koji su usmjeravali moj pogled na svijet, pokretali potom i moje pero, sve one koji su ponekad ostavili pečat tek jednom, ili sa dvije svoje rečenice, jednim likom, ili slikom iz knjige. Svi oni su me uznosili i znali ganuti, a uzbuđenje i duša su ono što sam oduvijek tražila u knjigama.

Riječi takvih umjetnika služile su mi kao vid lakmus-papira da bih provjerila svoja djelovanja i razmišljanja.

Težak život koji su ponekad vodili, njihove sudbine, bile su i za mene, kao i za Gazdanova, sudbine njegovih poznanika koje je stekao u noćnim lutanjima Parizom, lekcija, u onoj mjeri u kojoj to nečija sudbina uopšte može biti, odnosno ukoliko ona “ima ikakve koristi za drugog, predstavljajući naizgled apsurdne i možda krajnje varljive analogije”, kako je zapravo mislio ovaj taksista, veliki i nedovoljno priznati ruski pisac, pariški egzilant, kome su Francuzi izdali njegov, inače izvrstan roman “Noćni putevi” (*Chemins nocturnes*) tek nedavno, gotovo četrdeset godina nakon smrti. Upoznavši, zahvaljujući taksiranju, i buržujski i marginalni Pariz, ovaj

“bijeli Rus” je ostavio takvo svjedočanstvo o noćnom *gradu svjetlosti* kakvo do sada još niko nije.

Posebno poglavlje predstavljali bi pisci koji su voljeli otoke, i našli utočište, ili izbjeglište na njima, kao Lawrence Durrel, za kog su otoci bili isto što i hramovi, kako je i sam pisao jednom drugom piscu egzilantu, Henryu Milleru. O ostrvima i piscima s “lutajućih otoka”, govorio je u svojoj, posthumno izdatoj knjizi *Vrijeme koje se udaljava*, vrlo nadahnuo Mirko Kovač, napominjući da su takvi književnici “neka vrsta moreplovaca, a njihove lađe pristale na otoke i tu našle spas. Uvijek će se istaći da je neki pisac boravio na otoku; nema nijedne biobibliografske jedinice koja ne navodi da je Orwel svoj glasoviti roman *1984* napisao nakon bijega na otok Jura, ili pak da je Somerset Maugham na otoku Pago Pago stvorio lik Sadie Thomson”. Mirko Kovač je dodao da su se ovi *moreplovci* odnosili prema ovim svojim *lukama* - exilu nasred mora - kao prema ljudima, a među njima je bilo i “jalovih otoka”, i onih koji su “djela božanske čarolije”.

Nije mali broj spisatelja koji su proveli dio života izvan svoje zemlje, a koji su tvrdili da je njihova jedina istinska domovina jezik. Takav je bio i Danilo Kiš, koji je posljednje godine svog kratkog života proveo u Parizu, takav je i Nedim Gursel, turski pisac i moj dugogodišnji prijatelj koji odavno živi u “gradu svjetlosti”. Za razliku od Danila Kiša koji je i u Parizu pisao na maternjem jeziku, sjetimo se da su, primjerice, Vladimir Nabokov i Elias Canetti pisali na jezicima koje su usvojili, Nabokov na engleskom, Canetti na njemačkom. Zna se opet da je Singer, iako je veliki dio života proveo u Americi, ostao vijeran jidišu, i jedan je od rijetkih koji je pisao na tom jeziku, jedini Nobelovac čija su sva djela napisana jezikom poljskih Jevreja.

I Tolstoj, još jedan od mojih duhovnih vođa, što je kao mlad neumorno lutao Evropom, osjetio je pri kraju života bolesnu žeđ za bijegom, pa se zna kako je Lev Nikolaevič i završio : na stanici Astapovo, pošto je u tajnosti napustio porodični dom, uvjeren da je zauvijek utekao svima i svemu što ga je tištalo; taj njegov exil bio je, uistinu, kratki preludij za vječno putovanje koje je ubrzo uslijedilo.

Nesposobnost prihvatanja “ovdje” i “sad” svaki egzilant može tumačiti različito (ako to uopšte tumači), i kao potragu za (većom) slobodom, i kao potrebu za različitim, i kao želju za snom otvorenih očiju, a možda i kao pokušaj bijega od sebe samog, najčešće od svoje melankolije, uvjeren da će promjena sredine donijeti nove uzlete, nova ispunjenja (iako, naprotiv, može izazvati čežnju za bivšim, pa i otvoriti ponore). Nekad je to pokušaj promjene vlastite ličnosti, svoje naravi s kojom pisac nije uvijek saglasan, načina reagovanja na okoliš, makar to izgledalo utopijski. Iluziju utočišta u tom “drugdje” daje mu samo napuštanje onog što ukratko zovemo domovinom, atmosfere u kojoj je odrastao, ljudi koji su ga okruživali, nekad spustavali, svega što je predstavljalo sinonim za stvarnost, monotonu svakodnevnicu. Od ovog treba izuzeti pokušaj da se umakne dželatuzi iznad glave, što je bio slučaj sa hiljadama duša koje su se dale u bjekstvo ispred Miloševićeve podivljale horde i njezinog samrtnog zagrljaja (da ne idem dalje u povijest i ne pominjem one koji su bježali ispred Hitlera, pa i od Lenjinovog Oktobra). Znamo da je među njima bilo i pisaca, ili onih koji su to postali tek u izgnanstvu. Rat je “podneblje” u kome se

izlijevaju stihovi, i uopšte literatura, poput lave iz nanovo probuđenog vulkana, a mnogim autorima u tim vremenima exil postaje drugo ime za dom.

Ili, da parafraziram pjesnika Enesa Halilovića, kiše nanose puževe, ratovi pjesnike.

Moj exil – ukoliko je to pravo ime za ono što živim - donekle je drukčiji od onog u čemu se zadesio veliki broj mojih sunarodnjaka (ili bivših sunarodnjaka i sugrađana), jer sam mnogo prije rata devedesetih i opsade Sarajeva, odlazila, čak i živjela drugdje. Bolje rečeno, sklanjala sam se često u to *ailleurs*, težeći od djetinjstva za stranstvom, za osjećanjem zvanim *dépaysé*, vjerujući i sama da je “život negdje drugdje”.

Moj *otok*, moj *hram* najčešće se zvao Pariz.

Ako bih se oslonila na rječnike po kojima *exil* znači progonstvo, ekspatrijacija, protjerivanje, izgon, nekad i deportiranje, došla bih do zaključka koji sam već ranije donijela: to što sam živjela nije bilo ni progonstvo, ni ekspatrijacija. Od kraja sedamdesetih, od kada se “klatim” između Pariza i Sarajeva, nisam bila prinuđena *manu militari* da napustim zemlju. Ako je i napustiti spretno izabrana riječ, budući da se nikad nisam uspjela otisnuti daleko od luke u kojoj su mi bili korjени, u koju su me iznova nanosile struje, ka kojoj sam jedrila i stvarno i figurativno, i gdje opet nikad za dugo nisam bacala sidro. A obje te luke, oba moja *ostrva*, i Pariz i Sarajevo, doživljavala sam oduvijek gotovo čulno, i ma kako paradoksalno izgledalo, nisam nalazila da postoji velika razlika među njima. Čini mi se da je ono što ih je povezivalo, i što ih i danas veže, bila moja fascinacija, gledanje na njih kao stranc. Možda sam stoga u romanu *Mraz i pepeo* zapisala:

Čovjek u Parizu može da živi samo od bola, govorio je Henry Miller, zgrabi te kao kakva uspaljena kučka, koja bi prije crkla nego da te pusti iz šaka. Uprkos svemu što sam živjela ovdje, nisam prestala da osjećam Pariz na senzualan način.

Veza sa Sarajevom je slična:

Sunčan dan. Kao rijeka, grad protiče ispod nas. Sjedeći u kafani Jekovac, gledam Vijéčnicu, obojenu za olimpijske igre.... Kandilji na džamijama se pale, Sarajevo treperi pod svjetilma, čuje se glas mujezina.

I napokon:

– Nemoj misliti da Francuzi vole one koji napadaju svoju vlastitu zemlju! – kaže mi Branka. – Niko ne voli one koji ne vole svoju zemlju!

A ja mislim kako sam ostala ravnodušna, nije mi se “primila” ta ljubav prema domovini. Moj ideal je oduvijek bio da budem stranac, da sve udišem iz daljine. I više nego stranac, ja bih voljela da budem sjena. Oko koje sve vidi, ni od kog viđeno. U Parizu sam, nažalost, postala svjesna iluzije o utočištu. Da, Pariz uistinu nekada podsjeća na “pozornicu pobačaja”.

Ovakav je bio doživljaj moja dva grada u doba komunizma, odnosno pred njegov kraj, devedesetih, kada sam smatrala da ljubav na koju smo se morali gotovo

svakodnevno zaklinjati, kao nijedna te vrste, ne može naći plodno tlo u mojoj duši, upravo zato što je bila nametnuta odozgo, obaveza poput poslušnosti Titu i Partiji, poput radne akcije i vojne vježbe koje smo morali upražnjavati, ukratko vrsta siledžijstva. U doba opsade Sarajeva, te moje riječi mogle su i meni samoj naličiti na običnu koketeriju iako su pisane iskreno.

Rat me je zadesio u Parizu. Zacvilila sam sa prvim granatama koje su počele padati, utroba mi se izvrtala, nostalgija za bliskima udvostručila, kao i briga i bol, i miješali, udvosručenom žestinom, sa čežnjom za rodnim gradom, njegovim osmanskim i austrijskim zdanjima, od kojih sam najviše voljela Vijećnicu, za modrim brdima, prošaranim kafanama, koje su bombe brisale sa lica zemlje. Ostajali su samo brežuljci i priroda, obrštena, pretvorena u čelavu ljepoticu, bez drveta i cvijeta. Iz te čežnje izašlo je nekoliko dokumentarnih filmova, nekoliko predstava i više objavljenih knjiga, pa i roman *Soba s pogledom na okean*, gdje sam zapisala:

Popela sam se uz polusrušene stepenice, do prvog sprata. Među arkadama, podigla sam pogled prema kupoli i ugledala ostatke žutih i crvenih zvijezda koje su pokrivale svod što je nekoć naličio na šareno nebo. Sada željezo visi sa plafona, poput džinovske paučine. Tajanstveno vlada srušenom zgradom. Bila mi je jedna od najdražih u Sarajevu. Provlačim se do velike sale koja je služila kao čitaonica. ...Vijećnica je sad počišćena, nema kamenja. ... Ispod lukova, kroz stubove te velike prostorije u kojoj su se u austrougarsko doba održavali prijemi i balovi, vidim kržljivu rijeku i sjećam se Selimovićevog junaka koji kaže : trebalo bi ubijati prošlost, da ne boli, lakše bi se podnosio današnji dan, ne bi se mjerio onim što više ne postoji. Ovako se miješaju utvare i život, pa nema ni čistog sjećanja ni čistog života.

Kao da sam tek otkrila da imam domovinu.

Pariz kao ni jedan grad, nema više čari. Prolazim pored Eiffelove kule u ruševinama, vidim kako bi izgledala nakon četničkog bombardovanja. Svi spomenici su lešine. Cijeli grad je ogroman skelet, a ljudi mrtvac, nesvjesni vlastite smrti. Svuda je Sarajevo. (Soba s pogledom na okean)

Zar nedavno nisi drugu molitvu izgovarala u tim *hramovima*, upitao bi neko. Zar te nisu salijetale neke druge slike? Na što bi se opet moglo uzvratiti: To je prirodno. Patiš za rodnim gradom. Slično se dešava i sa ljudima. Koliko smo ih voljeli, spoznajemo tek u trenutku njihovog nestajanja, kada ih ugledamo na sarmrtničkoj postelji.

Ova, i slična pitanja, s perom u ruci, postavila sam ne jednom samoj sebi posljednjih dvadesetak godina, ne znajući je li moj očaj bio znak stvarne ljubavi koju sam nesvjesno oduvijek osjećala, odnosno, da li se osjećanje, koje se javilo skupa s granatama što padaju po Sarajevu, moglo općenito nazvati ljubavlju. Bez dvojbe sam, međutim, saosjećala sa gradom koji krvari, u kome su krvarili i moji najbliži i kada nisu bili direktno pogođeni mecima i gelerima, a moj stvarni exil, tačnije, moj exil u očima drugih, počeo je zapravo tad, s ratom. Tada su na mene, više nego ikada ranije, u Parizu počeli gledati kao na stranca. Iako već

tada Francuskinja, postala sam naglo “bosniaque”. A treba li objašnjavati šta je to suštinski značilo u “domovini ljudskih prava”? (Za “besprijeke” prevode bili su zaduženi “demokrate” sa Balkana. Dijaspora je uvijek ogledalska slika pravog lica otadžbine.)

Moglo bi se zapravo reći da je to bio moj drugi po redu exil, čijem rađanju su kumovali i moji bivši sugrađani i istorija, i koji još uvijek traje. Ako bi se exil, kao da je pridjev, mogao stepenovati, onda bih rekla da je moj exil rastao, bivao od devedesetih naovamo sve izrazitiji.

O ratu i mom stranstvovanju, o stepenovanju exila, u ovom času sve manje razmišljam, a moja gorčina, iz užarenog revolta prerasta u stanje tuposti. Jesam li se svikla na sve? Oduvijek sam, međutim, bila poklonik Rimbauda za kog je patriotizam bio podvala.

U nemogućnosti da se pomirim s ovim časom, kako reče i već pominjani Cioran, vraćam se sve više uspomeni na dane kad sam se otisnula u neznano, u doba kad sam mislila da neznano postoji, gdje sam se znala ušuškatati kao neko u svom ognjištu. Kad, pak, dugo živiš u takozvanom inozemstvu i s tuđincima, vrlo brzo shvatiš, ili imaš iluziju, svejedno, da stranci ne postoje. Postoji duh, ljudi bliski duhovno, i stranci po duhu.

Iz razloga zaljubljenosti u “drugo”, izabrala sam i studij orijentalnih jezika. Šetala sam se Širazom, Samarkandom, Heratom koje nikad nisam vidjela drukčije nego u poeziji velikih orijentalnih majstora. Živjela dvostruko *Hiljadu i jednu noć*, čitajući je u originalu, i prevodeći dio bajki na naš jezik. A svi ti predjeli, priče i stihovi koji su ih risali, bili su ne samo moj dobrovoljni exil, nego i moj dom.

Susret s dalekim civilizacijama i kulturama, odveo me je i do sufijske poezije koja je bila istovremeno i tuđina i ogledalo u kome su se prilično zrcalili i moji svjetonazori, pogled na univerzum, i na Tajnu, čiji sam ostala “vjernik”. (Preciznije, laički mistik, ili mistički laik.)

Kasnije sam se i s perom u ruci krenula u obilazak krajolika u koje nikad nisam nogom kročila. Na takva putovanja, kao ono u Indiju, odvelo me je prvenstveno djelo jednog “Tigra”, što je pseudonim čagatajskog pisca i gospodara Indije 17. vijeka. Zaveli su me i “njegovi” pjesnici, njegove princeze, njegove prilježnice, njegove robinje...

Sa strašću sam se uvlačila pod kožu tih ličnosti, domišljala njihove sudbine, prislanjala ih, kao uz *psihu*, uz likove koje su mi služili kao modeli iz vlastite okoline, da bih, napokon *doletjela* i do drevnog Egipta i egipatskih bogova, koji su mi postali vijerni “ljubavnici”. Ta knjiga se danas zove *L'Amoureux des oiseaux / Uptice zaljubljen* i smatram je više autobiografskom od svih ostalih koje sam objavila.

A svaki tekst koji sam kasnije pisala, bilo da se radi o fikciji ili naučnoistraživačkom radu, bio je vrsta pustolova. U te predjele, vodilo me je pero, u te predjele sam umakala pero.

U jednom času, nije mi bilo dovoljno putovanje na tračnicama vlastitog jezika, pa sam se otisnula u jedan drugi (mislim tu na fikciju, budući da sam naučne radove odavno pisala na francuskom i engleskom, rijetko i na turskom). Da li sam ja izabrala francuski ili on mene?

Napokon sam počela sve više da mislim ne samo riječju, nego i slikom, praveći predstave i filmove čim mi se ukaže prilika. A prvu ozbiljniju sam napravila od “Tigra”, u Sarajevu u Pozorištu mladih, 1986.

Sve je to, istovremeno, bila i ostala igra, egzil i jedinstvena domovina, u kojoj se fikcija miješa sa zbiljom, fantomi s bićima od krvi i mesa, izmišljeni krajolici s onim stvarnim. I pri tomu svemu, ostala je bliska sufijska ideja da je ovaj svijet San, samo privid, a jedina Stvarnost, s one strane. Ništavilo. Smrt.

Neki to zovu Bog.

Držala sam se i uputstva Oscara Wilda, još jednog meni dragog pariškog egzilanta, da samo ljudi bez mašte izmišljaju, kao i izgnane Marine Cvetaeve (moje pariške susjetke) da je svaka pjesma prevođenje vlastitih osjećanja. Njene riječi, upućene Rilkeu s kojim je vodila prepisku iz Pariza (gdje je i okončala svoj život), prevela sam na sve ostalo, na svaku fikciju.

Ne mogu a da se ne prisjetim ovom prilikom da je Mirko Kovač znao citirati Singera, jednog od mojih učitelja, po kome svaka stvarnost “stavljena” u korice knjige postaje fikcija. Da li se pri tome zaboravlja da stvarnost uvijek prevazilazi fikciju? A za mene je fikcija bila i ostala let u prošlost, ma kako se to može učiniti paradoksalnim.

Pri tome ne zaboravljam ni na “ukaz” Danila Kiša da pisanje nije ništa drugo do krik, krik i pitanje (na koje nema odgovora), bitka u koju ulazi pisac, a za koju zna da je unaprijed izgubljena. Nije važno podneblje, nije važno je li se krik digao iz njega u domovini ili egzilu. Nije važno šta to dvoje uopšte znači.

Treba li naglasiti i ono drugo, što svi odavno znamo: da pisanja nema bez čitanja, niti (velikog) pisca bez (velikog) čitaoca? Čitalac i pisac za Kiša su susret dvije samoće, kratkotrajno prepoznavanje, svejedno na kom kraju svijeta se našli.

Bez obzira na sva mudrovanja o putovanjima, o bijegu, o letu, ili o ponoru iz kojeg se čovjek želi izbaviti a u kojem se unatoč svemu opet nađe, bez obzira na sva filozofiranja u vezi s pisanjem kao exilu, literaturi koja je i sama exil, a koji za pisca postaje jedini stvarni dom, uvjeren sam da niko ne luta za svoj račun, kako je tvrdio i Seneka. Kako ne misliti i to da smo se svi našli u exilu, čim smo napustili majčinu utrobu? I istovremeno se ne slagati s Platonom, po kome je cijeli život samo jedan kratki egzil?

Ja nemam domovine i ne patim za njom... Koncept domovine falsifikovan nacionalizmima mi je stran!... Moja zemlja, to je duh... Nikad neću poželjeti da zamijenim slobodu izgnanstva za gnusnu parodiju domovine.

Ova dva citata, prvi Odöna von Horvatha i drugi, Vladimira Nabokova, poslužila su mi kao moto, devedesete, za roman koji sam tad pisala u “exilu”, *Mraz i pepeo*; ova knjiga je u prevodu na španski nosila podnaslov “Dvostruki exil”.

Ovoj istini se sve više ponovo okrećem kao vjernik Kabi, ili Jerusalemu, pa sam o svom *hramu*, iz kojeg sam potekla, nedavno zapisala i ovo:

*Kao da sve gnjili i Tvoja misao grobnica Iskopana uspomenom Na grad pretvoren U kloaku gdje Svjetlucaju dukati lupeža Lakeja zla A i mučenici se šepure Svojom Tamnicom Boli
Iskrvavljene duše zure U dukate lupeža I lakeja zla
Kao da sve gnjili Osim njih Lakeja zla I njihovih dukata*

I ovo:

Danas kiše više nisu teške poput olova ali leleću
Danas djeca ne razgrću sjenke Hada da bi odrasla
Ona ne rastu - odavno su odrasla od nesreće i tuge ne od hrane –
Danas ptice zamahuju uprazno krilima
Danas slijepci pjevaju i zapomažu a ptice su nepomične i nijeme
Sve stoji
Samo Bog raste
Raste
Ne prestaje da raste

A o *otoku*, uz koji sam davno pristala, i ovo :
Pariz ponekad Na nevidljiva vješala nalikuje Pritajena iza koprane uskovitlanih čula i lomljivog smijeha
Tu sjeni mojih mrtvih avetinjskim morima promiču pred zatvorenim kopcima Kao jedrenjaci Mračni i smradni iznemoglim nadama natovareni Sjećaju na moje bivše gradove i moje bivše živote
Ima li išta tužnije od uspomene na radost?
Osjećaj stranstvovanja, kao i svega onoga što bi se moglo nazvati sličnim imenom, naliči na rijeku koja teče, uvijek ista i uvijek različita.

“Treba šetati idejama kao što se šeta predijelima i gradovima”, pisao je jedan od pariških “prognanika”, slikar i pjesnik De Picabia.

Moj vlastiti *krik* osjećam sve više kao vrstu *mémoires d'outre-tombe*, ne poredeći ni u času svoje kržljivo pero sa genijem Chateaubrianda.

Sve bliže Gazdanovu. Koji će na kraju svoje knjige *Les chemins nocturnes* reći da je, vraćajući se u zoru kući, razmišljao o svojim noćnim putovanjima po Parizu, po kojem je razvio razne tipove, od onih najbogatijih i najarogantnijih, do onih najjadnijih i najsimpatnijih, od onih izbjeglih, bijelih ruskih aristokrata, do onih s margina društva, prostitutki i makroa, mislio na smrt ljudi s kojima se na tom putu zbližio, kao i na onu “snažnu i tihu struju” koja bi mu se ispriječila u gradu “ispunjenom košmarima, koji je pred sobom brisao sve te nemoguće drame”.

“Imao sam osjećaj da ću ubuduće gledati svijet novim očima ..., ispred mene će se neprestano dizati kalcificirani pejzaž, mračne ruševine ovog stranog grada, u jednoj dalekoj i indiferentnoj zemlji, poput skamenjenog i nijemog mementa”.

A uz ovakav *krik*, ostaje i ovakvo *pitanje*:

Dopada ti se da zaroniš u truplo svoje slike? Oboje ste samo mrak i čežnja,
suzdržanost. Čovječe, niko tvoje ponore nije premjerio,
More, niko nije izmjerio tvoja blaga!

Pitanje i nedoumica, krik i usklik su odavno poput talasa, propinju se, sudaraju, i udaraju u (nepostojeće) obale, povlače se i slivaju u tačku iz koje, kao iz sufijske Tajne, šikne fontana svjetlosti, odakle pohrle riječi, pretvarajući se u novi krik, krik u usklik, usklik u pitanje, pitanje u tajnu, tajna u tačku, tačka u more, mistički okean na kome se zaljulja profani splav, čije je kormilo pero.

Hvala još jednom Seneki, koji me je davno upozorio da svi pišemo samo za jednog čitaoca.

Nenad Milošević
Pesme o ljubavi

TANGO ZEMUN

I

Štit ljubavi popušta.
Hleb se gomila i suši.
Kraj sankcija se ne nazire.
Budućnost, prezaduženi kockar,
obećava muziku i poljupce
iza zatamnjenog stakla privatnosti:

*“Ti! Pišeš te stihove, a nemaš
nimalo ljubavi za mene”,
kao plastični nož detetaubice
njeni glasovi ranjavahu,
“Sve je kraće od moje veze s tobom”.*

Fatamorgana je grad u koji žele da oputuju,
u stvarnom im se ne ostaje.

Ni ljubavnici ni supružnici.
Ruke slepaca što pipaše sreću.

II

U ulici Bežanijskoj ništa se nije promenilo
nedeljom zvono na Bogorodičinoj crkvi
udari u podne, i pita sa orasima
već je rasprodana u pekari na uglu.

Ali, tu preko puta, malo niže, vidi,
koradžije Makedonca
što je ispod tezge burek prodavao
– nema.

Žudnja za letnjim nebom nadživela je tiranina,
poljupci nisu, osim u pesmama,
kad gušenje blago izazivaju.
Žudnja za daljinama, za zrelošću,
razbacala me po ćoškovima tih godina.

III

Sabirao se u pesmu svet
i iz nje tiho izvira
u večernju izmaglicu Pregrevice
i druge ulice Gornjeg grada.

Osećanje drevnosti sveta
širilo se naglo u umu, ponekad, uveče,
uz muziku Trećeg programa
ili Stereorame nedeljom
i bledele, s nekom mišlju
što se javljala, trivijalna
za probleme tog vremena vezana.

IV

“Mogu samo da te volim ili da te mrzim!

“Onda me voli”.

“Ne mogu da se poništim tek tako”.

Republiku zadovoljstva i smrti,
dostojnu muškarca i ženske lepote – želeo sam.
(Oprosti što ti se obraćam iza granice pola,
iza bodljikave žice patrijarhata.)

Osuđen na neuspeh kao blefiranje penzionera,
uz sve sam išao kao pavlaka.

“Tango je igra što traži krv
i zatiranje posledica ljubavi, to želiš”.
“Ja ti praštam, telo ti moje ne prašta”.

V

To je bio život što se rasipa
kao slama sa zaprege duž puta
što u tamnu šumu zavija.
Mislili su da će s prolećem udisati
posle kiše u tišini što očarava.
Ali maj ih dočeka topliji nego ikad,
i proleće prođe u trpljenju.

Na duhovske zadušnice ljudi posedaše
na tople grobove bližnjih.
Ljubavnici se pozvaše na izgovoreno, na da i na ne.

KAMENA RUŽA

*Kome se prisnilo da lepota prolazi poput sna?
V. B. Jejts, Ruža sveta*

Bilo je podne kad si ustala.
Obavio sam sve poslove i sedeo
u savršenom miru posle toliko
dana (sedmica) uglavnom provednih
u tuposti popodnevnog dremeža i
večernjih pešačenja do iznemoglosti,
u traženju mesta (svetlosti i arhitekture)
sa kojeg bih konačno mogao da se vratim kući.

Stajala si nepomično u vratima sobe
dvostruko uokvirena - do vratkom i prozorom.
Tren, gledasmo se: ti iz tvoje kamelotske kule,
ja iz ćelije samokažnjnika.
(To su bile godine ispaštanja u veri.)
Milovao sam te, i moji suvi prsti samo što
nisu planuli od trenja sa teškom svilom
tvoje spavačice. Otvrdnuo u ranom,
hladnom jutru bio sam ono što si želela
- pretnja i obećanje.
Pripijena, ljubila si me stisnutih usana, ruža
što je ljudi daruju klesanom kamenu.
Idi, umij se, šaputao sam - učinilo mi se da
bih mogao da te vodim kroz život, do smrti,
tvoje ili moje - obuci se i dođi.
Žene noćas bacaju prljavu vodu kroz prozore.
Muškarci se sklanjaju po uglovima soba
dugo pušeći, deca su rumena od
razdraženosti. I tvoja pitanja su kao
šamari koji se podnose u starosti.
Sedma je godina kako ti ime dele sa mojim
a tvoje male mržnje uzvraćaju, ne pitajući se
da li su mržnjom izazvane,
poput opruge - istom merom.

DOBITAK

U tami sobe, noćas, sred sna
u kojem me bivša devojka drži pod ruku
dok tiho razgovaram na ulici sa ženom
koja svake noći traži moj stomak kao
umorni kupač ivicu bazena, oči mi se
otvoriše lako kao detetu - od sreće.
Njih dve istovremeno. Strast jedne
uvažava ljubav druge. Lep osećaj. Dobitak u snu.
Potvrda da si bio voljen.
Pomislih da ustanem i pušim u mraku sve
do jutra, zadržavajući dah, sabijajući tu sreću
kao husari top, noć uoči bitke. U mislima
načas prođoh sva ona mesta za koja sam
mislio da ću u njima zauvek ostati. Sva su
bila pusta, nenastanjena. Napuštena, rekoh
glasno i zatvorih oči.

SAZNANJA

Potopiti noge u lavor sa mlakom vodom
u deset sati uveče. Lakoća,
bez napora i osećanja prolaznosti.
Prisloniti usne na topao porculan,
pušiti duge cigarete.
Posoliti rovita jaja ženi čiju
ljubav osećaš tek u nekoj od
njenih kretnji, ali svakodnevno.
Dodati joj hrapavi kamen za pete.
Čekati da počne košarka.
Ljubiti je u poluvremenu.

REGTAJM

Ovog leta kada nikome nije zabranjeno da se nada,
i milostivo je nebo svakom,
i ja sam obučena u šarenu, pamučnu haljinu
i sandale boje slonovače
kao nekad, kad sam te ljubila;

kada je ploča koju su puštali na radiju
dugo preskakala, odbijajući da pređe na sledeću
Bartokovu kompoziciju za decu;
i kada ti ustade, kao da možeš da je promeniš, rekoh:
*kada osvane dan postaću njegov posed,
koji neće uspeti da obiđe, nikad.*

I pošto mi se učinilo da je to neiscrpni
pokretač ljubavi - te noći predadoh se sasvim.
Narednih godina uspinjala sam se do tvojih usana.

Nikada ih ne dosegnuh, ne primetih taj put
kojim si odlazio, na majčinom ćilimu leteo
i drugačije vitak vraćao se.

Polako si me trošio kao arapin zlatni sitniš;
sa drugima o mom srcu većao.
Kada zaspim navlačio si crnu masku osvetnika,
podvodio me drugom, kao žrtvu
onom tvom, moćnijem bogu.

Hotelski sladoled-vanilu, beskrajnu cigaru,
havajsku pesmu - hteo si, nadu
nemoguću kao drugi život Pompeje.

Zle golje se obogatiše, te godine
vladavina čvršća posta,
tvoji stihovi uparadiše se za drugu ženu.

Laka sam, haljina je moja balon,
rođena sam sa njom. Nikada je ne skidoh.
Jesam li bila, volela, ljubila?
Jesam li bila voljena ili muza?

USPOMENE NA TIRANIJU (PASTORALA)

Moje kosti sanjale su njene kosti.
Jagnje što me pogledom preklinje,
blagim kletvama da srećan budem
na kraju, da se malo mučim pre toga.

Mlada žena sa gordošću devojke
što očekuje strašan izazov,
nasilje nad sobom, čak;
nežnost takve žene mi je trebala,
moja ljubav tražila je takvu.

Napisao sam joj pesmu i poklonio.

“Gledamo se samo ćutanjem
kao dve nedostižne šume”,
u potpisu: *tih* vezilja.

To je moto, njeni stihovi, citirao sam je,
ona je pesnik, orfičar.

A sada evo pesme, sastavio sam je
negde u aprilu 1997, posle
Zimskog protesta, u jednom dahu,
kao sećanje na prvi, ali posle drugog susreta. Dakle:

*To je kao opijum,
ta prosta njena neodoljivost, te oči,
prozori na kući koju tražih, svoj dom.
Kad ruku joj stegnuh u hodniku,
druga vrata kada otvorih
i u nepoznato, novomirisno devojaštvo stupih,
tada je imala dužu kosu,
na ramena i vrat joj je padala,
dok mi se smešila
red belih zuba se pokazao, čvrsta nežnost.
Rani je mart i psi leže ispod golih lipa.
S jedne strane grada zvona se oglašavaju.
Vozim se autobusima i vidim - prelazim brda;
kao neki stari konjanik zastanem i razgledam:
Na jednoj strani sitni oblaci i plavo nebo,
na drugoj sunce najavljuje katastrofe leta.
Reke se povlače u svoj tok,*

*iza grada, u zaostalim vodama
male divlje patke plivaju.
Dan je svetloplav, tamnoplav i mrk.
Temelji građevina čvrstu.
Usne sa novim usnama spajaju se,
nečije sa usnama smrti i vaskrsnuća;
Staze se šumske račvaju, dolaze ptice,
dolazi huk, voda na žednu zemlju nadolazi
(ovaj stih je parafraza njenog),
bog sunce-ljubav preko ovih brda korača,
zlatne mu sandale blješte, pa sad
reci da nisi srećan, da nisi tu!
Tiha veziljo čuo sam te!*

SINOĆ

Sinoć, pre nego što letnja oluja poče,
i vetar pootkida umorno lišće,
kad Čarobnu frulu Mocartovu zapevaše
i stražari srca od bogatog jela zaspāše,
u noći koja iznuduje slatka priznanja
(i takvih noći ima) ja odložih knjigu
o načelima *Tao*-a, jer slatka pomisao
na ženidbu čitavog me prožela;
i blagost bračnog života naslutih,
u divnoj smeni vedrih i oblačnih dana,
sunčanu svetlost ljubavnih popodneva,
i tihog predosećanja cvetanja bračnih bolova.

KA OZARENJU

*Jesam li ti zato nedostajala,
da ti šuškam dok ti čitaš.*
Život nije tako pouzdano lep
iako je dar, nezarađena penzija.
Nedelja je i ljudi ne znaju šta da rade.
Grad je zatvor a izlazak zatvorska šetnja.
Kada bi život bio samo prolaženje
ispod drveća, hodanje stazom
pored reke, ogledanje u prizorima neba,
dugi dodir voljenog tela.
Ne verujem u jednostavnost,
nema toliko ljubavi, ali postoji
štap, kanap i udica, bose noge
u prašini seoskog puta, i nežnost
s kojom ljuštiš krompir
kao u sećanju Šejmase Hinija.
I za ovim vremenima neko će
jednom čeznuti, i ovo doba
doba je sjaja, svako je zlato staro.
Tako će i biti, kao što kazuje
moja pesma: Izvadiću mač iz kamena,
ti sekiru iz starog hrasta
moja žena; tek naslućenu, daleku
pozdravimo veru - ono što ostaje;
U dugom danu vlastite smrti
što dalje zabaci mrežu, zahvati
ono što te okružuje, makar samo
vazduh bezbojni, vodu prozirnu.

DOBROTA HALJINA

Neka žena mi pride na stanici i upita me:
“izvinite molim vas, kadašnja je ta haljina?”
a ja joj odgovorih: ‘davnašnja’.

Danica Vukićević

Zvao sam samo da poručim
da će ona kasniti,
zbog saobraćajne gužve,
tako mi je u žurbi rekla da kažem
ali se setih i spomenuh te haljine,
na šta ta žena nešto uobičajeno reče,
a ja ponavljah da da da,
kad milost ta poče da raste u meni
nezaustavljiva kao plima,
istiskujući sitne demone i utvare,
koje su me gotovo osvojile
poslednjih nekoliko meseci, ma godina.
Kako to nisam ranije osetio:
ljubav među ženama
što postoji mimo vremena i predanja,
skriveno u polu,
što se nigde ne zbraja, ne upisuje gotovo,
što dođe iz neznanih daljina mojih,
ispod tog razgovora, običnog,
gotovo kurtoaznog,
čudenje i radost u jednome,
posebnim tonom nekim,
sviralom, čime li, probuđeno,
iz raja arhaičnog, iz pećine,
pre zakona i greha,
i da li to reči dozivaju, smisao njihov,
ili sam glas koji baš ta vrata otvara.
Stremimo u visine i ne pomišljamo
na sitnice koje i ljubav i život drže:
kad starija žena poklanja haljine mladoj.
Kako samo zna da joj dobro pristaju.

Savo Petrović
Tri pjesme

Ugašena adresa

Kada otvorim kapiju snova i pođem u svoju domovinu
Jugoslaviju
Koja spava negdje daleko
I niko ne može da je probudi
Sretnem samog sebe u gluvo doba noći
Kada više nema pitanja
Ni odgovora.

I ne znam gdje smo ovo sada moja rodno zemljo
Ni kuda lutamo putem koji nema kraja
Bije nas hladna kiša riječi
Juče smo se izgubili, danas ne postoji, a sutra je uvijek samo sutra.

Sad sam u šumi isprekidanih snova
Čujem kako vjetar lomi stare grane naše ljubavi
Nikako da nađem svoje gnijezdo
Ugašena je naša adresa
I ostavljena pored puta
Kojim niko ne prolazi.

(Sent Petersburg, Florida, 2014)

Praštam ti, moj grade

Već dvadeset godina mi smo stranci, moj rodni grade,
a ja te još volim i čekam razglednicu koja će doći
na adresu moga srca. Čuvam vrijeme kada je u tebi
svaki dan bio praznik, i svaka ulica radost.
Rastali smo se u jedno kaljavo jutro i još
smo daleko. Tebi više moja ljubav nije
ni na kraj pameti. Ti nisi vidio moje suze,
niti čuo vapaj svoga sina, i još ne znaš
za golemi buket trnja u mojim
grudima. Jesi li osjetio
da je svaki potres u tvojoj
duši bio i drhtaj
moga tijela?

Praštam ti, moj grade. Znam, bila su pasja vremena
i vukovi su zavijali, a mi smo zaboravili ljubav
i praštanje. U strahu sam ti šapnuo: nemam
snage da slušam simfoniju topova, ne volim kiše
mržnje, ni prolome metaka. Danas potajno
vjerujem da si ti već preplivao jezero
pustoši i bola. Sve više mislim
na dan kada će tvoj pogled zagrliti
sinove koji te vole. I možda
će sutra tvoje oči vidjeti
moje ruke, ispružene
prema tebi?

Poslije vojnih pohoda

(Putem od Broda do Doboja, 2003)

Izvan božjih zakona, vučjim snovima naoružane ovuda su prošle vojske i izgradile ruševine. Na svakoj vojničkoj stopi prašina smrti. Po livadama suva trava miruje, na poljima garež rascvjetana. Kraj slomljenih kuća plove tamni talasi dima. Ispod spuštenog neba huje gavrani vrani, prijatelji palikuća. Vidim da pada crni snijeg kroz mir golih grana. Nikoga nema, negdje daleko pas cvili i ovdje ponekad još samo zašumi čemer nećijih suza. Laste uzalud čekaju da bagrem opet zamiriše. Ovo je bila moja rodna zemlja. Ovdje sada stanuju mrtve godine.

Izvan božjih zakona, u mećavi duha, sa buktinjama i bjesnilom u srcu, vojničke čizme pogazile su nevine osmijehe i uplašene oči. Poslije vojnih pohoda, vratila se *Morana** da slavi svoje ratnike i vjernike i guši polja, gorja i nebesa. Ovdje su samo munje jedini gosti. Još miriše prah gromova i tuguju jutra. U mutno podne idem sprženim putem prema rodnom gnijezdu i evo me u danu poslije kraja svijeta. Moja je ruka na srcu i ja plačem, sam, pod studenim zvijezdama. Ćute i nebo i vrijeme. Ćuti i zemlja. Tišina velika kao more i teška kao smrt.

* *Morana* – u slovenskoj mitologiji boginja smrti i zime.

Nikolina Andova-Šopova

Pjesme

prevod s makedonskog: Nenad Vujadinović

U mojem tijelu

Ja sam turista u svojem tijelu
i nemam mapu u rukama
Neko ko će slučajno proći
pokazaće mi put do kvarta s muzejima
do velikih parkova, trga
do rijeke koja se ulijeva u moje ime
Što radim u međuvremenu
Pijem makijato u tihom kafiću
i razlistavam dnevne novine
napisane na jeziku koji nikad nisam naučila
Uvijek bi se, sjećam se, kad bih se vraćala s nekog
putovanja
nebo razvedravalo, Sunce bi padalo po
anđelima od mermera
i tek tad bih im uspijevala primijetiti
osmjehe na licima

Pokucaj prije nego što uđeš

Budi uvijek pažljiv, pokucaj prije nego što uđeš
znaj da u sobama koje su u tebi
uvijek ima nekoga
Ostani najduže u onima u koje će te primiti bez riječi
u koje ćeš ući i u kojima ćete sjediti
dugo čuteći
Neki od njih pitaće te kako se zoveš, pozvaće te
da sjedneš
ponudiće te kolačićima, pridržaće ti
kaput
potrčaće za tobom ako zaboraviš kišobran
Neke ćeš ugledati samo kroz okance tišine
na vječno zatvorenim vratima
i često nećeš ni znati da li su svi oni tvoji gosti
ili, pak, jednostavno, ti nisi kod kuće

Prvi put sam srela

Prvi put sam srela sebe kraj jednih ruševina
dok je padala kiša. Nisam ti prišla, samo sam te posmatrala
kako gledaš u njih kao kroz prozor kupea
kraj kojeg se izmjenjuju

lica, oblaci i pejzaži

I sve ono što se nije vidjelo bilo je brže od

istorije

Blatnjavo lišće jedva se ponovo susresti može

jedno s drugim

pošto padne na zemlju

iako se dešava da ubode neko u nj vrhom

kišobrana

ili da ga osuši na cipeli

I tokom svih tih susreta

(u prolazu, po ulicama, među ljudima i kroz prašinu)

ono malo što sam htjela da ti kažem

bilo je bjelje od tvoje kose

I, kad god bih otvorila usta, para bi

izašla u vazduh

Prvi put sam srela sebe kraj jednih ruševina

i svakom narednom prilikom nisam bila sigurna jesam li to ja

Nisam se približila dovoljno da bih otkrila

A možda ćeš me jednog dana pitati

“Sjećaš li se naših susreta?”

Magle su se spuštale i dizale

nad sudbinama”

Stope

Neki od nas nosili su padobrane na leđima umjesto ranaca

i samo su s vremena na vrijeme zemlju dodirivali

Tajni putevi koji su nicali iza svakog ugla

uvijek su uvirali u liniju dlana

našeg malog boga

Ćutali smo i slušali

snijeg koji nam je držao predavnja

na nekom jeziku koji smo odavno zaboravili

i znali smo da je tu i ljeti

nevidljiv, poput sniježne kugle u kojoj

nikada neće početi da pada

a ne poželiš da je staviš na svoj dlan

baš kao što su i zvijezde padale i danju
iako se nisu mogle vidjeti
Horizont je koračao s nama
i sve što bismo dodirnuli gubilo je svoje ime
narcis nije bio narcis već samo cvijet
topola nije bila topola već obično drvo
i izgledalo je kao da će svakog trenutka
poželjeti da se otrese i toga imena
Sve sam više sigurna u to
da djetinjstvo nije za nama
već ispred nas
čeka da ostavi svoje stope
po svježim asfaltiranim putevima

Med i tišina

Oduvijek mi je bilo teško da se odlučim
koji med da odaberem na pijaci
planinski, šumski, livadski...
Vrste tišine biram još teže
jer ih ima više od vrsta meda
planinska tišina
podrumska tišina
šumska tišina
grobna tišina
livadska tišina
školska tišina
seoska tišina
tavanska tišina
gradska tišina
kućna tišina
pozorišna tišina
ljubavna tišina
Vidala sam kako pčele prave rukav
nedopletenog džempera pčelaru
a ne znam ko stvara saće tišine
i kako da je pripitomim – da me ne ubode

Nekad sam znala sve o tebi

Nekad sam znala sve o tebi

Kad sam ostajala da prespavam u kućici od slame na tvojem

stomaku

dok su se stubići od trske njihali u vodi

Srne su pasle ljekovite trave koje su rasle na

tvojem vratu

i miris mošusa širio se šumama

Nekad sam skupljala mjesečeve kapi

koje su se rađale na tvojoj koži

i brala sam zrna nara koja su sazrijevala među tvojim

bedrima

još u vazduhu sam znala da zagrizem u tvoje meke zaobljene

riječi

i čuvala sam ljepljive fleke s naše odjeće

s tanjira i zapisa

Pogledaj, ptice još uvijek dolijeću na mjesto

na kojem je je posječeno drveće

i kruže oko njegovih nevidljivih grana

Kažeš mi da se pred nama prostire jedna zemlja

koja će biti sveta samo ako ne kročimo na nju

i znam da će svaki njen osušeni djelić

postati naša jedinstvena domovina

Nekad sam znala sve o tebi

Čekam samo da me podsjetiš

Dom

Sve vrijeme to radimo, pakujemo se i raspakujemo
odnekud, od nekoga
Svoj strah pakujemo na dno kofera
zajedno s neserima ispunjenim reklamnim testerima
šampona i losiona

Tablete, punjač za mobilni
smiještamo po džepovima i ćoškovima
Ispeglane košulje stavljamo odozgo
nježnošću udovice koja polaže cvijeće
na lice voljenog
Uzduž rastežemo remene
kako bismo dali više prostora praznini
Pokušavamo da sparimo među sobom razbacane riječi
kao da su čarape – crnu s crnom, crvenu s
crvenom

neko uvijek ostaje sam

Jednom sam čula priču o nekoj ptici
koja nigdje nije svila svoje gnijezdo
i tako joj je čitav svijet postao dom

Naučimo zaboravljati

Počnimo od malih stvari
zaboravimo da namjestimo alarm za buđenje

na primjer

Strpajmo imena svih stvari u jedan sef i zaključajmo ih
zaboravimo sve lozinke, kodove, brojeve
koji bi nekad nekoga mogli da uznemire
i kad nam svi bezimena prostori, predmeti i lica
jednog dana kažu "hvala"

da se ne dosjetimo zašto nam to govore

Naučimo da zaboravljamo stope u travi

sve dok i one ne postanu trava

i dlanove pod aparatom za sušenje ruku

sve dok nas ne prevare

da su i sami zaboravili kapi pod kožom

Zaboravimo, dok smo negdje napolju, i ključeve svog

doma

da bismo se vratili nekome bez adrese i bez broja

zaboravimo i godine koje su za nama

i koje nas u vlastitim sjećanjima preskaču poput igle

pokvarenog gramofona

pod kojom se okreće izgrebana ploča vremena

Ako smo samo nagomilana praznina

voda, glasovi

koje jedva čujemo kako u daljini

ponekad pjevaju neku pjesmu

ostavimo tišini

da nam otkrije koju

Tragovi

U nekim ljudima postoje mjesta
na kojima se čuvaju stakleni labudovi
koji se dodiruju kljunovima kao na svadbenim pozivnicama
Njihove porculanske šoljice s iscrtanim cvjetovima
blijesče poredani po bijelim tacnama
ivice miljea vise s poslužavnika
za služenje slatkog
konci i dugmad su im podijeljeni po bojama
u staroj limenoj kutiji za kolače
jastučići su izvezeni božurima i srnama, i
lišćem
San nikad ne briše svoje cipele prije no što
u njih uđe
i tako ostavlja tragove od blata, od psećeg izmeta
od vjetra, od pijeska, od ljubavi

Ništa nije tvoje

(pjesma koja nije moja)

Ništa nije tvoje

Prostorije u kojima pažljivo rezbariš svoje ime
travnjak i rijetke biljke koje čuvaš i polijevaš

u vrtu

ispeglana, meka košulja iz koje se oko tebe širi miris
bebe i doma

ni to nije tvoje, ni taj miris nije tvoj

Ništa nije tvoje

Ni cipele, ni krevet, ni prepun plakar

odjeće

ni koža koja ti se peruta kao stara, prelistavana

knjiga

ni kašika kojom večeraš, ni čovjek s kojim

doručkuješ

ni riječi koje izgovaraš

ni one, srećom, nisu tvoje

Sjećaš li se malih, bijelih puževa iz djetinjstva

koji su se, kad ih staviš na dlan, činili teškim kao

da su živi

a bili su samo male ljušturre ispunjene zemljom?

Ništa nije tvoje

ni taj časovnik na tvojoj njegovanoj ruci

koji odbrojajava odrone jutra s tvogega tijela

zruci, nemir, prah koji iščezava iz vidokruga

ništa, baš ništa

ništa nije tvoje

Safeta Obhodaš

Put u Evropu, po vlastitoj volji

Prevod sa njemačkog

Ajlini roditelji su, u stalnoj brizi da se njihovoj kćerki u ovom vrtoglavom svijetu ne desi nešto nepoželjno, ponekad otvoreno a više prikriveno, kontrolirali sve njene aktivnosti i druženja. Ni njima nije moglo promaći, a ni ona se nije trudila sakriti svoju vezu sa izvjesnim Fuatom iz Njemačke, koja se u posljednjoj godini intenzivno razvijala. Pošto se to druženje održavalo samo preko elektronskih medija, preko interneta i Skypa, nisu ga ni uzimali ozbiljno; ponekad bi je u šali priupitali: Kad ćemo jednom uživo vidjeti tvog fantom-prijatelja? Želja samovoljne kćerke da kod Goethe-Instituta uči njemački jezik bila je odmah ispunjena, u stilu, što više uči, manje će misliti na gluposti. Bolje jedan fantom-momak u Njemačkoj, nego jedan stvarni u Turskoj.

Prijatelj-fantom, nije nego! Ajla im je jednog dana iznenada najavila posjetu tog mladića. Majka i otac nisu nekoliko dana mogli doći sebi i povjerovati da je taj Turkonijemac iz interneta realna osoba.

Kćerka im je deklamirala njegovu biografiju: Dvadesetsedmogodišnjak, i to vrlo uspješan, radi kao menadžer za jednu njemačku firmu, i upravo se nalazi na službenom putovanju po Istanbulu. Zar to sve nije super-pozitivno! Oboje su dugo čekali na ovakvu priliku da se i lično upoznaju. Nakon objašnjenja Ajla je ponosno dodala kako joj je on zahvalan za dobro poznavanje jezika. Kroz njihove telefonske razgovore i stalno dopisivanje Fuat je naučio kako živi tako i književni turski. Dvojezičnost mu je donijela taj dobro plaćeni posao menadžera. Ajlina priča nije ostavila utisak na roditelje, oboje su jednoglasno odbili u svojoj kući ukazati gostoprinstvo tom strancu, i odmah zatim doživjeli eksploziju kćerkinog bijesa.

“Vi ste me kao bebu doveli u ovu zemlju ženomrzaca, ja o tome nisam mogla odlučiti. Kad ste već pobjegli od rata u Bosni, što se niste uputili prema Zapadu, kao i svi drugi civilizirani ljudi. Moj prijatelj Fuat živi u Evropi, i moja najveća želja je otići odavde. U njegovoj zemlji su žene slobodne, on mi je pričao o tome, slobodne same odlučivati o svom životu. Zar je grijeh željeti slobodu?”, kao i uvijek kad su joj roditelji pokušavali nametnuti svoj autoritet, Ajla je udarala na po njihovu lošu savjest i krivicu zbog toga što je morala živjeti u toj njima stranoj zemlji.

Duboko u noć je osluškivala došaptavanja iz roditeljske spavaće sobe i nadala se pozitivnom ishodu tog savjetovanja. U dugim satima besanice, skoro do svitanja, molila se višoj sili: Dragi Allahu, otvori mi put ka Evropi, pa makar preko tog nepoznatog Fuata Kačera. Molim te, molim, molim!

Ujutro su joj roditelji saopćili kako žele njenog prijatelja pozvati na večeru. Prvi susret dvoje mladih se jedino mogao održati u njihovom prisustvu.

Mladić iz Njemačke je bio vrlo vrijedan i imao je puno poslovnih razgovora i dogovora u Istanbulu, ali je ipak uspio dva puta posjetiti Ajlu i njene roditelje. Za vrijeme njegove posjete djevojka je upijala sve što je on pričao o životu muslimana u državi kamo je kao beba otišao sa svojim roditeljima. Kad god se vraćao na tu temu, uvijek je naglašavao, kako su žene u njegovoj porodici vrlo jake ličnosti, i kako nikome ne dozvoljavaju da im komanduje. Njegove majka i sestra su čak uzimale učešća na demonstracijama protiv nacističkih grupa i ideologija, organiziranih od strane njemačkih nevladinih organizacija. Ajla nije shvatala protiv koga i čega su te žene demonstrirale, ali je zapamtila jedno, da su one to činile po vlastitoj volji.

Iako se Fuat ponašao vrlo pristojno i sa puno respekta razgovarao sa Ajlom, njeni roditelji nisu bili uvjereni da je sve to bilo iskreno. "Imam osjećaj da je njegova reprezentacija vještačka, kao da to nije njegovo pravo lice", glasilo je majčino mišljenje, ali se djevojka pravila da to ne čuje.

Fuat je odmah nakon povratka, već kod prvog razgovora preko Skypa, pozvao Ajlu da dođe u Njemačku. Predložio je da bude gošća kod njegove starije sestre, Merve, uopravo one što je hrabro marširala na demonstracijama. Ajla se u trenu raspametila od radosti i potpuno promijenila svakodnevni ritam. Ostavila je po strani studije umjetnosti i navalila na učenje njemačkog jezika.

Baš u to vrijeme su u Istanbulu krenule i demonstracije protiv samovolje turskih moćnika, pa joj je to dalo mogućnost da položi prvi kurs evropske demokratije. Sa grupom studenata je tri dana zaredom išla na Taksim trg, gdje je nekoliko sati stajala u mirnim protestima, tek toliko da isproba svoju hrabrost. Trećeg dana je neko njenom ocu poslao preko handya slike učesnika u demonstracijama šutnje, na kojima je on u neko doba prepoznao svoju kćerku. Kad je uveče došla kući, on je već bio van sebe.

"Znaš li ti kako tuku njihovi batinaši?! Mogli su te obogaljiti, mogli su te otrovati suzavcem! Bilo bi još gore da su te uhapsili! Zar nisi čula glasine o silovanim ženama u policijskim stanicama. Kad bi se to desilo, ko bi nama mogao pomoći, mi smo ovdje u tuđoj zemlji."

Nakon što joj je otac iščitao sve strahote za koje je ikad čuo, Ajla je mirno rekla: Imate pravo, sve mi se to moglo dogoditi. Zar sad ne vidite da me samo Fuat može spasiti iz ove strašne zemlje.

*

Nekoliko dana su je roditelji, dok su se savetovali o mogućem rješenju, držali u kućnom pritvoru. Na kraju su nazvali majčinu rodicu koja je živjela u blizini Duesseldorfa. Ona je već nekoliko puta, zajedno sa suprugom, gostovala kod njih, i to više sedmica, pa je bilo za očekivati da će im uzvratiti uslugu. Nisu se prevarili, rođica je odmah ponudila smještaj njihovoj kćerki, stan i hrana besplatni. Ajla se nije usuđivala protiviti se tom roditeljskom traženju sigurnosti, jer bi im onda morala reći istinu o mužu te rođice. Svaki put kad je taj bračni par bio kod njih u gostima, taj idiot ju je pokušavao zavesti, uz obećanje da će od njega naučiti kakvi

su poljupci pravog muškarca. Bojala se sa njim ostati u istoj prostoriji. Mrzila je i tu rodicu i njenog supruga ali bi prije pregrizla jezik, nego što bi majci rekla šta je tamo čeka. Stidjela se te sramote i osjećala se krivom što se tako nešto dešava u vlastitoj porodici.

Za vijeme dugog čekanja na vizu, intenzivirali su se razgovori između dvoje mladih ljudi. Fuat je stalno naglašavao da će se njegovi prema njoj ophoditi sa velikim respektom, kao da su njih dvoje zaručeni, i još je dodavao, da se njegovi raduju što se neće oženiti djevojkom iz svoje porodice. Zbog raznih nasljednih bolesti njihove djece. Ajla je bila previše zabavljena samom sobom da bi dublje razmišljala o muslimanskim običajima ženidbe i udaje između najbliže rodbine. Moguća udaja se i onako nije nalazila na listi njenih želja ali ako je to bila jedina mogućnost otići u tu zapadnu zemlju punu ženske slobode, morala je pristati i na to. A poslije će vidjeti kako dalje.

Fuat joj je obećao da će je sa majkom i sestrom čekati na aerodromu. “U Njemačkoj ću izmaći brizi mojih dragih roditelja. Onda ću nazvati rodicu i reći joj otvoreno da imam povjerenja u Fuata i da želim stanovati kod njegove sestre”, mislila je.

Dok je poslije slijetanja aviona žurila prema mladiću koji ju je čekao na izlazu, vjerovala je da je eto i nju jednom pogodila sreća. Nekoliko sekundi kasnije je usporila, jer je vidjela da Fuat stoji sam iako joj je čvrsto obećao da će doći sa majkom i sestrom. Pored njega su se nalazile dvije žene u dugačkim mantilima i sa crnim maramama, ali takve spodobe nije mogla dovesti u vezu sa njim.

On je nosio elegantno odijelo, svijetlu košulju i tamnocrvenu kravatu, i izgledao je fantastično u toj odjeći. Fuatov pogled se odmah kritički zalijepio za njenu plavu, glatko počešljanu kosu, a po izrazu njegovog lica mogla je samo zaključiti da se ne raduje njenom dolasku. Prišla je korak bliže, ali Fuatova ukočenost nije popuštala.

“Ajla, mislio sam da ćeš se sama sjetiti šta moraš promijeniti. Pogriješio sam, trebao sam ti otvoreno reći. Ovo su moja majka i moja sestra Merve”, predstavio joj je žene u dugačkim mantilima. “Ali ne brini, one će te već poučiti u svemu. Donijele su ti nekoliko poklona.” U tom trenutku se uspio osmjehnuti.

Mlađa žena sa vješto našminkanim očima je izvadila jednu kesu iz svoje torbice.

“Dobrodošla! Ti si sad kao moja sestra, i ja se radujem što ćemo te upoznati. Fuat nam je puno pričao o tebi i tvojoj porodici. Pođi sa mnom, tamo, odmah iza ćoška ima jedna prostorija sa ogledalima. Sve žene u našoj familiji, vjeruj mi, sve su dobrovoljno odlučile da se oblače kako odgovara našim običajima i tradiciji. Donijela sam više marama, možeš sama izabrati koju ćeš boju: crnu, tamnoplavu, bordo. Ova tamnoplava sa čipkom će odgovarati boji tvojih očiju. A tako pokrivenu će te moj brat još više voljeti.”

Selma Raljević

Čitanje rata u *Knjizi o Uni* Faruka Šehića

Rad se bavi čitanjem rata u *Knjizi o Uni* (2011) bosanskohercegovačkog pisca Faruka Šehića. *Knjiga o Uni* je poetski roman u alternativnom narativu tzv. “ratnog pisma” unutar poetike sjećanja koji *transcendira*, uvjetno rečeno, u apokrifnu i paraboličnu knjigu, ali i autobiografiju bosanskohercegovačkog “pregaženog” čovjeka kao mikrokozma čovječanstva. Njen tekst je autentičan i karakterističan *pantekstualni* doživljaj neposredne i povijesne zbilje koji je lirski dokumentiran u *arhiv prošlosti* Mustafe Husara. To znači da je Husareva biografija ujedno *knjiga o jednom* čovjeku i o cijelom čovječanstvu. Potresnim (auto)biografskim, poetskim i dokumentarnim svjedočenjem o nezamislivim ljudskim zločinima protiv čovjeka, čovječnosti i čovječanstva, *Knjiga o Uni* ispisuje prodorni *krik* usmjeren protiv ideje rata i bilo kakve vrste terora, čemu će se u radu posvetiti posebna pažnja.

Knjiga o Uni (2011) prvi je roman Faruka Šehića (r.1970), bosanskohercegovačkog autora kojeg književna kritika smatra predvodnikom tzv. “pregažene generacije”, što nedvojbeno podsjeća na ironični pojam “izgubljene generacije” (prema engl. “the lost generation”) američke književnice Gertrude Stein (1874-1946). Pojam “izgubljene generacije” odnosi se na generaciju izraslu iz Prvog svjetskog rata (1914-1918) i njeno poslijeratno bivanje u svijetu izgubljenih vrijednosti, a ovjekovječio ga je slavni američki književnik Ernest Hemingway (1899-1961), prvenstveno u motu svog glasovitog romana *Sunce izlazi* (*The Sun Also Rises*, 1926). Kako se posljednji rat u Bosni i Hercegovini (1992-1995) može shvatiti kao mikrokozam Prvog svjetskog rata, jednog od najsmrtonosnijih sukoba u modernoj historiji svijeta, prvotno nazvanog kao “Veliki rat” ili rat koji je prema zvaničnoj anglo-američkoj propagandi trebao biti “kraj svih ratova”, isto tako se pojam “pregažene generacije” može razumjeti kao karakteristična bosanskohercegovačka varijanta “izgubljene generacije”. S tim u vezi, pojam “pregažene generacije” odnosi se na bosanskohercegovačku generaciju rođenu sedamdesetih godina XX stoljeća, koja je odrastala u tzv. “sretnim osamdesetim”, a zatim “pregažena” u devedesetim. Osim toga, život u Bosni i Hercegovini općenito, dakle u svjevremenu, mnogi bosanskohercegovački književnici označili su, na određen način, upravo “pregaženim”. Tako je jedan od najvećih bosanskohercegovačkih pisaca Meša Selimović (1910-1982) Bosnu i Hercegovinu smatrao teškom i teretnom, zemljom u kojoj nije lako živjeti, posebno ako je čovjek makar i za centimetar viši od prosjeka. Govorio je da je njemu slučaj dodao taj centimetar i osudio ga na ispaštanje. Slično tome, ali u nekoj njemu svojstvenoj

mjeri, čini se da je slučaj i Faruku Šehiću dodao centimetar iznad prosjeka. Taj “slučaj”, do sada, odnosi se ponajviše na *Knjigu o Uni*. Za svoj poetski roman u alternativnom narativu tzv. “ratnog pisma” unutar poetike sjećanja, Šehić je 2012. godine dobio književnu nagradu “Meša Selimović”, koja se jednom godišnje dodjeljuje za najbolji roman s područja Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore, a 2013. odati mu je priznanje kao jednom od najboljih autora u Evropi - Nagradom za književnost Evropske Unije. Tragom *Knjige o Uni*, s jedne strane, Šehića književna kritika već prepoznaje kao jednog od najvažnijih bosanskohercegovačkih pisaca novije generacije. S druge strane, književni kvazikritičari u Bosni i Hercegovini osporavaju umjetničku vrijednost *Knjige o Uni*, te je, između ostaloga, malograđanski osuđuju klasifikacijom priručnika za ribolovce. Takvo gledište bez istinskog viđenja, odnosno nemoć da se pronikne ispod površine *Knjige o Uni*, u određenoj mjeri podsjeća na negdanje umjetničko obezvrjeđivanje *Moby Dicka* (1851), jednog od najboljih svjetskih romana, poniklog iz pera američkog književnika Hermana Melvilla (1819-1891).

Šehićeva *Knjiga o Uni* roman je opuštene i labave strukture koji u *novoj iskrenosti*, *novoj otvorenosti*, *novoj istinitosti* i slobodi lirski progovara o intimnom i univerzalnom ratnom iskustvu običnog čovjeka. Novi pogled na realnost *Knjige o Uni*, lotmanovski rečeno, izranja iz jezika, a upravo taj poetizovani prostor jezika odupire se uokvirivanju jednim književnim rješenjem. U elementima “eksplozivnog” književnohistorijskog kretanja, u posudbenici još jedne Lotmanove odrednice, i u fluidnom zbiru kombiniranih žanrovskih okvira Šehićevog djela, između ostalih, nalazi se pomenuti poetski roman, ali i onaj koji je prema Viktoru Žmegaču označen svojom težnjom ka *psihogramu*, zatim tzv. “ratno pismo”, kao i “poetika svjedočenja”, te moderni egzistencijalni roman, onda roman magijskog realizma, savremeni eko-roman, tek djelimično i uvjetno tzv. “grafički roman”, i drugi. Tako tekst Šehićeve *Knjige o Uni* u *novom dijalogu* i u svjetskom ruhu novih *umjetničkih izvedbi*, ali s karakterističnom bosanskohercegovačkom notom, ostvaruje jedinstvo poratnog modernizma i postmodernizma u još uvijek neimenovanom obliku -izma na svjetskoj književnoj sceni, što je, uvjetno rečeno, neki novi stari modernizam. U vezi s tim, Filip Mursel Begović o Šehićevom narativu kaže sljedeće:

Lakonski izričaj začuđujućih rezultata, usuprot patetičnom, intelektualno discipliniranom i maniristički dotjeranom jeziku, nudi se kroz lirsku difuznost i sprengu nostalgичnog govora s otpacima govora urbanog porijekla. U njega odista osvježavajuće djeluje rock sintaksa nastala iz kontrakulturnih pobuna koju on sada aplicira na tragični bosanski ratni pejzaš.¹

Tokove i struje romana u jednu *Knjigu* sjedinjuje rijeka Una. Njeno ime potječe iz latinskog jezika, a u prijevodu upravo znači “jedna, jedina”. Šehić o tome mitski progovara na sljedeći način:

¹ Vidi: <http://behar.hr/faruk-sehic-u-kafanskim-pricama-rat-nikad-ne-završava/>, last accessed January 24, 2014.

Nema tog čovjeka sa Une koji nije u stanju satima gledati u vodu. Kad gledam u vodu zaboravljam na svoje postojanje, i čini mi se da sam bestjelesan, lagan i začaran. Legenda kaže da su joj rimski vojnici dali današnje ime, kada su izbili na njenu obalu zaustavljeni pred čudom nepoznate vode, tad su je nazvali Una, jedna i jedina. Mada ja mislim da se tako oduvijek zvala, još od postanka svijeta kada je prvi put počela da teče. (Šehić 2012:57)

U Šehićevom poetskom zapisu o imenu rijeke Une zrcali se i etimologija *Knjige o Uni*. Metaforički, ime Une prenosi se na sve elemente i sadržaje *Knjige*. Uvjetno rečeno, *Knjiga o Uni* je parabolična i apokrifna knjiga, ali i autobiografija bosanskohercegovačkog “pregaženog” čovjeka. To je iskonski bosanskohercegovački čovjek na *novom* vječnom *raskršću*. Njegovo svjedočenje o svom, a zapravo, o *jednom* univerzalnom životu čiji je životni sadržaj i smrt, ostvaruje se u *jedinstvu* stvarnog i nestvarnog, privida i stvarnosti, te prošlog, sadašnjeg i budućeg, zatim rata i mira, ali i nemira u miru i mira u nemiru. U prvom nivou romanesknog iskaza njegov identitet je univerzalni, a tek u drugom lični. Ime i prezime naratora i protagonista Mustafe Husara otkriva se naizgled neupečatljivo tek u sredini romana. Time se, između ostalog, postiže *autoreferencijalnost* njegovog svjedočenja. Osim toga, Husareva autobiografija jeste i nije fiktionalna autobiografija Faruka Šehića, baš kao što je i svaka autobiografija ujedno i fikcija i faktografija. Husar se glasom “autora” *Knjige o Uni* na samom kraju svog književnog sjećanja, pa i poetskog testamenta, a i svojevrsnog eksperimenta autobiografske kulture, prisjeća “početka pisanja knjige”,² kako slijedi:

*Kad god sam pokušao pobjeći od sebe:
u sigurnost zelenila,
u staloženost zelenca,
u Manaus, u vlagu kišnih šuma,
tamo gdje zrikavac u sparnoj noći broji sekunde ljeta, uvijek bi me nešto vraćalo nazad. Bilo da su to rečenice na teletekstu javnih televizija opterećene:
otkopavanjima masovnih grobnica,
izvještajima sa suđenja ratnim zločincima,
vijestima iz svijeta o vulkanskim erupcijama,
zemljotresima,
avionskim katastrofama,
najezdama tajnovitih virusa i prijetnjama nuklearnim ratom, sve me je to tjeralo od prvobitne nakane koja kaže da sam sit samoga sebe, svog pisanja o ratu i njegovim posljedicama, i da želim pobjeći u idilični prostor iz djetinjstva na rijeci Uni... I naravno, nisam uspio u toj nakani da napišem tihi knjigu o vodi, biljkama i životinjama, jer je moja želja bila neiskrena, i iznuđena pritiskom sredine koja želi lažne naracije, pa sam se na kraju prepuštao putovanju, vođen instinktom kao najpouzdanijim kompasom, prema nepoznatoj zemlji. (Šehić 2012:210-211)*

² Pretposljednje poglavlje romana upravo nosi naslov “Početak pisanja knjige”.

U svoj "stabilni brod" (Šehić 2012:210), kako *autodijegetski* pripovjedač sam naziva *Knjigu o Uni*, *ukrao je* "sve svoje stanovnike" (Šehić 2012:210) da bi spasio *razna stvorenja i priče što su željeli da izađu iz njega*, "bježeći pred nadolazećim potopom" (Šehić 2012:209). S tim u vezi, a u skladu sa, vjerovatno, najstarijom metaforom, *Knjiga o Uni*, predstavlja *svije(s)t jednog* identiteta, putovanje tog broda je život, a putnici su svi entiteti toga identiteta. Drugim riječima, *Knjiga o Uni* je zapis o čovjekovoj vječnoj potrazi za identitetom na savremenom *smetljištu historije* (Radeljković 2008:155) unutar bosanskohercegovačkog, ali i univerzalnog, mita o vječnom povratku. Prema tome, *Knjiga o Uni* zapravo je *knjiga o jednom*, te o umjetnosti kao *kriku* života. U potrazi za smislom, stvarnost se, naime, u toj pri/povijesti artikulira kroz književnost. Umjetnost je stoga *stabilni brod* kao jedini spas čovjeka i čovječanstva u apokaliptičnom svijetu kojeg je, paradoksalno, stvorio upravo čovjek. Tekst je *arhiv prošlosti*, "lirski dokument, roman sa nepobitnim činjenicama" (Šehić 2012:217), a činjenice egzistencije su osjećaji. Zbog svega toga, Šehićev roman ostvaruje se kao vertigo stvarnosti i snova, ljepote i užasa, prirode i grada, te sreće i nesreće, mira i rata, života i smrti. Stabilnost i cjelovitost unutar tog vertiga nastoji se pronaći umjetničkim postupkom hipnoze nestabilnog i podijeljenog subjekta. *Psihogramskim* narativom hipnotizirane svijesti, na principu asocijacija, u post-ratni tok sadašnjosti romana slijevaju se struje sjećanja prijeratne i ratne prošlosti *jednog* čovjeka. Vertigo upravo i tvore tokovi prošlosti, sadašnjosti i vizija o budućnosti u *jedinstvu* vremena "sada". Vrijeme je cjeloviti antiutopistički doživljaj prošlosti, sadašnjosti i budućnosti osviješćen dezideologizacijom ratne zbilje i iskustva *vječnog ponavljanja istog*. Mikrotopos vrtložnog kretanja života i bitka izražen je, naprimjer, u Husarevom "mjestu pamćenja" *majkine kuće* koja je prvi put "izgorjela 1942. za vrijeme savezničkog bombardovanja" (Šehić 2012:205), zatim je iz pepela ponovo izgrađena, da bi je zadesila ista sudbina, samo na drugi način: "prljavom i grubom rukom koja 1992. prinosi upaljač na list papira koji usporeno pada na ćilim iz kojeg će benzin kuću odnijeti u nebo." (Šehić 2012:205). Nadalje, u "unutrašnjim" tokovima *knjige o jednom* otjelovljuje se paralelizam i sjedinjenje historije i imaginacije, pojedinačnog i kolektivnog/općeg, svjesnog i nesvjesnog, te podijeljenih identiteta figure "pregaženog" čovjeka. Negov identitet razrušen je ratom. On se cijepa i dijeli na "astronauta, pustolova, istraživača rijeka i morâ" (Šehić 2012:7) otjelovljenog u liku Mustafe Husara i na bezumnog Gargana otjelovljenog u rani Mustafe Husara, kako slijedi:

U mojoj rani na podlaktici živi i jedan lik suprotan meni – crnputi Gargano, garave kose i plamenih očiju, nekad zamijenimo identitete, ali se meni to ne sviđa, jer je svijet viđen kroz njegove naočale još gori i mračniji od mog. Gargano je u djetinjstvu imao sado-mazohistički odnos prema domaćim i divljim životinjama, volio ih je i mrzio u isti mah. Da uspostavimo granicu: bio je skloniji zločinu nego ja...

On je želio da ga baš ja opišem, i izvedem na dnevno svjetlo.

Tako je nastao Gargano, drsko stvorenje odano mraku i avanturi. Ne andeosko

biće, ne bogočovjek. Ne pravednik koji ljubi monoteističku, lažno moralnu i pedofilsku sliku svijeta. Nego surov i pametan zločinac. Darkmen, jedan od nas. (Šehić 2012:77-78)

Nakon rata u Bosni i Hercegovini Husar se spontano prepušta igri slučaja kada na praznoj pozornici u obnovljenoj kinosali prijeratnog Doma kulture svoga grada³ u hipnozi pod vodstvom indijskog fakira ulazi u prostor svojih sjećanja. Naime, hipnotizer iz letećeg cirkusa Ramajana iz Indije te večeri imao je scensku probu i želio je zamorca za vježbu. Odabrao je Husara, *pjesnika u pokušaju i veterana našeg milog rata* (Šehić 2012:18). Hipnoza na taj način postaje simulacija kojom se nasuprot Baudrillardovog *simulacruma*, dakle *gubitka realnog*, postiže obnavljanje realnog, te doživljaj autentične realnosti i artikulacija stvarnosti. Postupkom hipnoze Husar *putuje* tokom svoje *jedne*, isprva podijeljene podsvijesti, u kojoj je njegov istinski identitet potčinjen hibridnom. Na početku njegovog suočenja sa samim sobom i sa sjećanjima koja su “toliko ružna da onemogućuju sama sebe” (Šehić 2012:8), *bijaše sljedeća riječ*: “Ja nisam ja ponekad, ja je Gargano. Onaj drugi sam istinski ja. Onaj iz sjenke. Onaj iz vode. Plah, krhak, nemoćan.” (Šehić 2012:7). Husara sopstveni identitet plaši, a sjećanje mu je postalo *zadnje uporište ličnosti*, “koja samo što nije i sama izlapila u stup vodene pare” (Šehić 2012:7) poput svijeta od čvrste materije koji je ispario u ratu. Nakon hipnoze, odlučuje se da pri punoj svijeti *skoči u prošlost* jer želi da bude cjelovit. U suočenju sa istinom, odnosno istinama svoga života, kao *arhivar melanholije i (svoje) prošlosti* (Šehić 2012:196) Husar pisanjem knjige postaje *jedan* u cjelovitosti svih *tokova* svoga identiteta, pa *pogledom unazad* bilježi sljedeće: “Ja sam pjesnik i ratnik, i sufi monah potajno u duši.” (Šehić 2012:13). Unutar prostora *pisma* on u svijesti hipnotizirane podsvijesti ulazi u prostor sjećanja koji se dijeli na dva toka: na predratnu i na ratnu prošlost. Ta dva toka teku, bujaju, te jedan drugog preplavljuju i isprepliću se u suprotnostima življenja i preživljavanja, sreće i traume, pamćenja i zaborava unutar jednog svijeta u prezentu, čiji je neraskidivi dio tijela i priča o prošlosti. U skladu s tim, *Knjiga o Uni* ostvaruje se kao *jedno* tijelo teksta *Balkanskog requiema* (Šehić 2012:209) sa kojim se saobražava i intertekst mota u dva sljedeća citata:

Jer zaborav je jedan od oblika pamćenja, njegovo neodređeno podzemlje, tajnovito naličje pera.

Jorge Luis Borges

Moj um zaboravlja, ali moje tijelo čuva ožiljke. Tijelo je krvotočna istorija.

Geoffrey Hartman (Šehić 2012)

Husar nije želio da izgubi svoja sjećanja, pa čak ni ona najgora. Pisanjem se suočava sa dugo potiskivanim oblicima i sadržajima ratnih slika i bori za “pravo na sjećanje” (Šehić 2012:75). *Pismo* je za njega lijek. On pisanje nakon rata izjednačava

³ Bosanska Krupa, grad u kojem je odrastao i Faruk Šehić.

sa življenjem, a u toku rata mu je pomoglo da preživi. Nakon rata počeo je vjerovati u riječi, da riječi nadilaze ništavilo. Riječima je želio da ponovo izgradi sve ono što je “zauvijek isparilo” (Šehić 2012:215) i da napravi “protezu, zamjenski svijet” (Šehić 2012:216). S obzirom da nije imao ni jednu predratnu fotografiju, o svojoj prošlosti iz tog dijela života nije ni mogao razmišljati drugačije, kako sam kaže, nego kao o nečemu čega nema. U potrazi za nestalim, postao je hroničar snova, zapravo, “hroničar nestalog, potonulog, spaljenog vremena” (Šehić 2012:55). Ponekad mu se činilo da je sam izmislio svoja sjećanja. U artikulaciji sjećanja vidio je jedini način da pronade izlaz iz labirinta prošlosti. Osim toga, govor o sjećanjima smatrao je osvjeđenjem postojanja jer ono “što se ne ispriča, to i ne postoji” (Šehić 2012:171). Želio je da *zaroni* u sebe, poput mitskog uranjanja u vodu, kako bi se ponovo rodio. Drugim riječima, u suočenju i pomirenosti sa prošlim nastojao je da pronade način za “uskrsnuće i novi život” (Šehić 2012:164), što predstavlja istinsko življenje života. O svemu tome on bilježi i sljedeće:

Nadao sam se kako ću opisivanjem postići da moji predmeti, u svijetu koji me okružuje bez prestanka kao mračna šuma, postanu čvrsti i neuništivi... Mrtvim drugovima sam odao počast, i sa tim dijelom gubitka sam postigao sporazum. Gubitak svijeta emocija iz predratne prošlosti, opipljivih predmeta koji su ga činili: dnevne sobe (univerzuma intime), knjiga (vremenskih brodova) ili fotografija (vremena sačuvanog u kristalu), taj gubitak mi se uspostavio kao krajnja bol. (Šehić 2012:215)

U *Knjigu o Uni*, odnosno u *knjigu o sebi jednom*, Husar je zabilježio sve promjene koje je doživio prilikom putovanja svojim sjećanjima, uključujući i slike zločina iz rata koje bi “najradije zakopao u najudaljenijoj tački Mliječnog puta” (Šehić 2012:216). Prije rata bio je student, *šljaker nježnih šaka, zaljubljen u film i književnost* (Šehić 2012:11). Nije znao ništa o životu, a time ni o smrti. U ratu se našao u *uterusu* smrti i otudio od života. Postao je dio *mašine* koja je uništavala život, pa time i njegov sopstveni. Bio je istovremeno i krvnik i žrtva. Ubijao je jer je “želio nadživjeti Haosa” (Šehić 2012:13), te zato što nije znao za drugi način preživljavanja, i jer mu ponos nije dozvoljavao da rat provede u pozadinskim jedinicama. O svemu tome on progovara iskreno, hrabro i otvoreno u *novoj slobodi* “ratnog pisma” kao književno-kulturalnog testamenta u pokušaju *estetskog discipliniranja povjesnog užasa*.⁴ Potresnim (auto)biografskim, poetskim i dokumentarnim svjedočenjem o nezamislivim ljudskim zločinima protiv čovjeka, čovječnosti i čovječanstva, *Knjiga o Uni* ispisuje prodorni *krik* usmjeren protiv ideje rata i svake vrste terora. U toku rata Husar je želio da odustane od sebe kao čovjeka jer nije želio da bude *ratnički adam* (Šehić 2012:137). Rat ga je smjestio u prostor *limba* i u vrijeme *produženog Smaka svijeta* (Šehić 2012:119). Mučenici i mučitelji izmjenjivali su uloge, ubijani su krivci bez krivice, smrt je bila posvuda. O svemu tome *Knjiga o Uni* dokumentuje

⁴ Vidi: <http://sveske.ba/en/content/prizori-uhodanog-uzasa>, last accessed January 24, 2014.

krvave priče. Rat je Husara pretvarao u husara – ratnika.⁵ Zbog svega toga smrt mu je bila privlačna, pa je uvijek iznova trebao pronaći razlog za život. S druge strane, volio je život toliko da je bio spreman i umrijeti za njega.

Na rat i ratna dejstva neosjetljiva je bila jedino priroda. Stoga je Husar u ratu želio da se vrati *Majci prirodi*, ali bilježi da mu to “nije išlo od ruke” (Šehić 2012:81). Svijet prirode u *Knjizi o Uni* predstavlja Smisao, te stoji nasuprot ratnog besmisla. Priroda, poput poezije, stvara sliku života u duhu nekog novog *transcendentalizma*. Husar o tome whitmanovski piše prozni zapis, uvjetno rečeno, u slobodnom stihu kako slijedi:

Starost trave je teško utvrditi. Postoji prije ništavnih ljudskih stvari: jezika i religije. Tek sa poezijom koja je alfa & omega, tek s njom trava ulazi u ljudsko poimanje besmrtnosti. Iako znam da između trave i poezije oduvijek stoji znak jednakosti. Posljednja poezija će biti ostvarena neartikulisanim glasovima iz posljednjeg grla. Zatim će vjetar preuzeti komandu nad zvucima...

Trava daje svoju srž svijetu koju ni vatra ne može uništiti. Gledam je kako niče i probija korice ugljenisanog tla...

*Kada mi istekne mandat na zemlji biću žilava vlat, jedna od mnogih. Biću množina i jednina. Lišen elegije za tijelom, i drugih izmišljenih surogata tu-govanja, biću jednostavan kao i ti. I onaj koji me ne izrekne slovima, imaće moj blagoslov, kao što sam ga i ja imao ležeći u travi, koja me zaštitnički nadvisivala, dok sam udisao reski vonj pokošenih stabljika, što je u mojim udovima izazivao sladostrasnu navalu krvi pod rasprskavajućom modri-
nom neba...*

Na mjestu gdje sam ležao ostaće ulegnuće od mog tijela. (Šehić 2012:168-169)

“Ratno pismo” *Knjige o Uni* čovjeka suočava sa istinom, odnosno sa istinama mogućih svjetova čovjeka kao stvoritelja svoga svijeta. Husareva biografija ujedno je *knjiga o jednom* i o mnogima. Ona je je autentičan i specifičan *pantekstualni* doživljaj neposredne i povijesne zbilje zabilježen pamćenjem, aristotelovski iskazano, kao pisarem duše. Upravo pamćenje u vidu *pisma*, uvjetno rečeno, *transcendira* u *izvandijegetskog*, odnosno sveznajućeg pripovjedača, koga Žmegač (2004:53) i naziva *transcendentalnim*, u posljednjem poglavlju *metadijegetskog* narativa *Knjige o Uni*. Naime, posljednje poglavlje je mikrotopos *knjige o jednom* čovjeku kao mikrokozmu čovječanstva. Tu se u vidu *semisfere*, slovom Lotmana, odnosno cjelokupnog *semiotskog prostora*, kako individualnog, tako i kulturalnog, sjedinjuju tokovi prošlosti, sadašnjosti i vizije budućnosti Mustafe Husara. On konačno postaje cjelovit. Dakle, rat se u *Knjizi o Uni* iščitava kao najstrašnije oružje samouništenja čovjeka i čovječanstva nasuprot čega stoje “snovi i umjetnost” (Šehić 2012:217) kao čovjekovo *najjače oružje* protiv propasti čovječanstva. *Knjiga* je, dakle, *novi krik slobode*.

⁵ Riječ husar je mađarskog porijekla i označava vojnika, konjanika u oklopu, a zatim i pripadnika konjičkih odreda.

Literatura:

Izvor:

- Šehić, Faruk (2012): *Knjiga o Uni*, Sarajevo: Buybook.

Stručna i opća literatura:

- Hadžizukić, Dijana (2011): *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu*, Sarajevo: Slavistički komitet.
- Kazaz, Enver (2004): *Bošnjački roman XX vijeka*, Zagreb, Sarajevo: Naklada ZORO.
- Kodrić, Sanjin (2012): *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Sarajevo: Slavistički komitet.
- Lotman, Jurij M. (1976): *Struktura umetničkog teksta*, Beograd: Nolit.
- Lotman, Jurij M. (1988): *Kultura i eksplozija*, Zagreb: Alfa.
- Radeljković, Zvonimir (2008): *Ezra Pound: Izabrane pjesme* (Izabrao i preveo Zvonimir Radeljković), Sarajevo: PEN Centar Bosne i Hercegovine.
- Žmegač, Viktor (2004): *Povijesna poetika romana*, Zagreb: Matica hrvatska.

Internet izvori:

- <http://behar.hr/faruk-sehic-u-kafanskim-pricama-rat-nikad-ne-zavrsava/>, last accessed January 24, 2014.
- <http://sveske.ba/en/content/prizori-uhodanog-uzasa>, last accessed January 24, 2014.

DOKUMENTI

**Marina Trumić
VARŠAVSKI
DNEVNIK**

Marina Trumić

Varšavski dnevnik

Warszawa, 10. marta 1994.

Sr. mi je donio ovaj stari notes, jer mu se učinio najljepšim od onih koje sam donijela iz Sa. Danas se osjećam bolje. Jučer sam bila stvarno bolesna. Ipak, ima nešto prijatno, bolesno prijatno, u bolesti, u slabosti, nemoći, truleži i prolaznosti, i udobno. Bez griže savjesti čovjek može tada prespavati trenutke svog života. U tuđini, jer ponekad Poljska za mene jeste debela tuđina, čovjek je prepušten ponajviše sam sebi, nema onog okruženja sastavljenog od rođaka, prijatelja, komšija, poznanika, onih kojima si poznat po čuvenju, niko ti neće ni odmoći ni pomoći, niko se založiti za tebe zato što te voli, što je poznavao oca ti ili majku, što je s tetkom tvom išao u školu, što je nekad s nekim rođacima stanovao, što mu ime tvoje obitelji nešto znači, što ste se igrali u djetinjstvu, sjedjeli u istoj klupi, što ste se nekad ljubili u parku zajedno studirali, išli u teatar, na izložbe, u istu kafanu... Ne, toga nema u tuđini, tu si samo ti bespomoćan i go, možeš dakako računati na pravu, ljudsku, solidarnost i sućut, ali neke svoje stvari nikad riješiti nećeš, naći ćeš se pred zatvorenim vratima u gluhoj tišini, nikom se nećeš moći požaliti na odgovornom mjestu niti će te tamo pustiti. No, unatoč tome svemu, mislim da je bolje biti građanin drugog reda u tuđini nego među svojim. Zove jutros, oko 10^h, B. R., upotpunjuje reportažu iz Sar. i pita, tj. provjerava imena ulica, jela. Priča kako je to strašno, ali, eto, u Sar. se vraća mir, i mislim li ja o povratku. Bože kako ona ne misli o meni. Dok se zločinci šetaju obalom Lemanskog jezera sa porodicama, u luksuzu, njihovi glupi narodi se bore da budu "svoji na svom". Svaka priča ima nekoliko početaka i nekoliko, tisuću, tokova, i nekoliko krajeva. Kako prepoznati onaj pravi, kako se uhvatiti za njega. Imam razloga za to da se osjećam kriva budući da sam pravila pritisak na Sr. da dođe sa mnom u W-vu. Sjećam se onog ranog jutra u Sar. kada sam ga, izbežumljena, preklinjala da ide sa mnom i M. F. kolima za Bgd. Mrzio me je u tom trenutku i samo se obrecnuo da ne glumim (kao loša opereta) i pokrio se po glavi jorganom. Bila sam nemoćna i bijesna. Tog trenutka sam ga pregorjela. Bilo mi je svejedno šta će se dešavati s njim. Potrpali smo sa Č. stvari u kola. S. O. se čudom čudio. M. je upalio i krenuli smo. Nisam se okrenula iako sam znala da Sar., takvo, vidim posljednji put.

Bilo mi je svejedno. Kasnije je Č. nagovorio Sr. da krene, čak mu je kupio autobusku kartu za Bgd. Sr. je u W-vu stigao vlakom a ja sa D. P. kolima. I onda je ostao iako je dogovor bio samo petnaestak dana, dok meni pomogne. Učinila sam sve da ga privolim da ostane. Ne znam, možda sam pogriješila.

Ponedjeljak

Najgore je kad se čovjek probudi i ništa ne očekuje. Ja sanjala Kvašnjevske, nekakve liste, komuniste, cijevi i žice ispod svega, moju reportažu o kom. i Koreanki, a kad sam je napisala, vidim da sam zaboravila staviti ono što je "Uroda" tražila. Sr. sanja da je u Sar., gdje je već sve počišćeno, i Mazovječkog. Ja bih danas trebala spremati, pisati za "Urodu", ispravljati zadaće i liječiti se. Svi me tjeraju da pristanem na život kakav sam uvijek pomalo prezirala. I da glumim, što sam također uvijek prezirala. Nas troje smo tako izbljedjeli u ovoj sjev. prijestonici, naročito ja, koja sam od djetinjstva navikla na naše južno more i vrelo sunce. Gledam u svoju bijelu bolesnu kožu, ne prepoznajući se. Moram misliti o novcu. Meni treba puno, puno para za moju egzistenciju u uslovima emigracije i u ovim mojim godinama. Nisam više mlada i jednom će, možda brzo, doći trenutak da ne mogu više raditi. A ko će tada u našem lažnom miru imati prava da odlučuje ko se može a ko ne može vratiti na svoje ognjište. Onoga čega se boji J. L. došlo je mnogo prije nego što smo se mogli nadati. Niko nas neće, a posebno naša braća, jer smo siromašni i bez društva. značaja. Zabole me neki prizori, neke situacije, neke kuće, neka lica, nešto, neka sitnica obična (džezve poredane po veličini, bokal s vodom) što me podsjeti na prošli život, nešto što liči na moje "mrtve" uspomene. U moje "žive" uspomene spada varšavski STS, koji je proslavio godišnjicu, 40-tu. Bujanje njihove slave bilo je u moje varšavsko vrijeme. Njihovo gostovanje u Sar. sa "*Niech tylko zakvitną jabłonie*" Ošiecke ...

Utorak

Kako je tačno napisala D. Maksimović: "Nemam više vremena". Kako neću da se vratim ni da odem. Zvale sinoć D. i S. Koliko netrpeljivosti u onome što govore. A ko bi tek razumio Balkan u glavi, gdje čas se mrze do užasa, a čas ljube. I. javlja da je čuo iz Sar. kako do ljeta treba otići tamo ako se želi što spasiti (stan ili namještaj). Odlučujemo da ide Č. a onda mi žao. Šta ako mu se nešto desi? A ja? Ne, ne bojim se, ali ne bih htjela da mi na neki način bude ometen povratak i da tako izgubim i ovo ovdje. Moje unutrašnje i moje vanjsko vrijeme su u saglasju u trenucima kad osjećam vječnost i neumitno prolaženje. Ali, ja, iznutra, tako rijetko se čujem, umjesto toga govori moje vanjsko ja, koje ne samo što je često uplašeno, već je i lažljivo. Zašto mi sa Balkana stalno moramo da se opredjeljujemo i to pompezno, sudbinski, najčešće onako kako neki drugi, željni vlasti, to od nas traže. Više volim da mi bude dosadno u Švicarskoj nego da se zabavljam na Palama. Ne radi se jedino o tome šta je bolje, a šta gore, već šta meni više odgovara. Nevjerovatan narod, između mržnje i ljubavi nema predaha. Kao da sam živjela nekad, tamo i ovdje i onamo, jednostavno: ja se sjećam i to me zamara. Neka iskustva (neprijatna) proživjela sam još davno to-

liko puta i klonim se, kad god mogu, što znači da se klonim i ljudi. Neka iskustva su nepotrebna, naročito njihovo ponavljanje. Ne treba mi da mi odsijeku prst da znam da će me boljeti, čak i onda kada prsta više ne bude. Danas stigla četiri pisma, jedno od moje privatne vračare koja je, kako vidim, malo zabrinuta za mene, a ipak puna dobrih želja i nade; zatim od Z. iz Vinišća, od J. koja piše kao moje drugo Ja i od G. Ć., čije je pismo zbir fakata. On suho nabraja činjenice koje pogađaju u srce, ali svaka. To ću pismo pročitati na javnom čitanju kod I. Se. došla očajna iz jug. ambasade. Njena je domovina neće, pola njene domovine. U Sar. ne vrijedi joj ni pokušavati, ostaje joj Poljska. Sr. takođe prilično očajan. J.W., svi oko mene. Bila sam neprijatna prema B. jer mi živci popuštaju. Zdravlje mi ne vrijedi pet para. Čuvaj se stresa, ponavlja vračara ono što mi je već rekla M. Ne uzimaj previše obaveza na sebe!

Srijeda

Oduvijek sam sama određivala koliko pripadam drugima. Granice moje unutarnje slobode čuvala sam kao oko u glavi, budući su one drugima bile nepoznate mogla sam ih čuvati ili sačuvati. Da li sam ovako bez ičega, bez pisama, uspomena, fotografija, čovjek bez prošlosti! Najviše od svega strah me je za Sr. Neka ih, one u čijim se glavama sve ovo začelo, stignu barem sve naše nesaniče. Mihnjik je govorio o odgovornosti novinara. Koliko su tzv. sredstva javnog informisanja kriva za rat u Jug. i posebno u Bosni, to je očito. Počelo je od rata riječi. Kao što su nekad tibetanski kaluđeri rastjerani po svijetu u svojim glavama prenosili duh Tibeta, kulturu, znanje, istoriju, način života – sve, tako i mi sada, istjerani iz svojih domova, raznosimo svijetom ono što se nekad zvalo sarajevski život, tražimo se i s trudom nalazimo poput slijepaca u mraku.

Četvrtak

Kao i obično, budim se umorna. Sinoć bila ona simpatična Makedonka, ali kad ću ja da budem sama malo da se odmorim, skupim oko sebe i pišem. Sanjala noćas da sam u nekom gradu, u nekom vlaku, sa nekim čovjekom koji je valjda Jevrejin. Osjećam da je dobar, ali na neki način upravlja mnom. Tu je i R. N. Ne znam da li samo kao prisustvo. Na povratku (ili na polasku iz grada, a prethodno prošli smo kroz nekakve gudure i bespuća, prolazimo pokraj radnje, jevrejske, zastajemo pored izloga i gledam nakit, puno raznog nakita, meni se sviđa prsten za mali prst u obliku zeca. Ulazim u radnju, on me pušta, razgledam razne drangulije, neke metalne stvari, on se ipak slaže da potražim prsten. Vidim visokog, riđeg i vrlo ozbiljnog čovjeka. Izlazimo pred izlog. To je zec od kože. Vrlo lijepo urađen. On treba da mi ga oblikuje preko prsta. Zec od prirodne boje kože sa crvenim ukrasima i rupama. On se slaže, uđi, ima loknave zulufe i ogromnu, loknavu kosu. Tu su još neki muškarci i Rada mi nešto govori. I još dosta toga što mi izmiče, otišlo sa snom, obrisalo se. Zec je brzina i strah. Ali, po njegovom veselom izgledu prije će biti ovo prvo, zaključujem. Nesretna sam što moram toliko da radim. Šta me zadržava u ovakvom životu? Inercija! U mojoj domovini u ovo doba već je pravo proljeće. A ovdje kiša, vjetar, tmurno nebo, hladno. Bila sam gladna

i jedva sam otišla da uzmem dobru govedu šniclu. Strašno je to kako mi je zamirisalo (goveđe) svježje meso. Mesožder, proždirač mesa, salate, svega. Pa ipak, nisam se prezirala zbog toga. U slast sam pojela šniclu.

Petak

Ovo pisanje postalo mi je narkotik ali, na žalost, zadovoljava svu moju potrebu za pisanjem. Zamijenila noć za dan. U sred noći sasvim budno i bez uobičajenih fizičkih i duševnih bolova, čitam. A danas imam četiri časa i večeras “izlazak” na veselo, što bi rekla M. Književno veče poljskog PEN-a posvećeno Sar. koje je, zapravo, isposlovao Č., a k tome, on još treba javno da pročita svoj prevod na s-h pjesme Sar. Cz. Miłosza. Mene je uvijek u takvim prilikama stid ponajviše studenata mojih. Strah me je svega, od toga me boli stomak, da neko sebi nešto ne uradi. Sr. čak zamišljam strašne slike, da se vratim i da ostanem, da će mi se ljubav još desiti i da neće, da nikad neću vratiti svoj bivši sar. život, da ću izgubiti Warsz., da nas Z. ne voli, da me niko ne voli, da nam pasoši sa ljljanima ne vrijede i da smo džaba dali tolike marke, da će Sr. ostati bez pasoša, da ću se razboljeti i neću moći raditi, da M. neće iznijeti trudnoću, da će se Se. i K. nešto desiti, da će se neko od Poljaka naljutiti na mene, da Sr. nije nimalo Evropljanin, a još manje realan i mudar, da je došao kraj svijeta i čas strašnog suda. Bojim se starosti, da će biti ružno, da neću moći raditi, da nikad neću ništa čestito napisati, da sam intelektualno osrednja i da sam mudra jer se sjećam bivših egzistencija, da ću izgubiti saradnju u “Urodi”, svugdje, bojim se vjetra, studeni, ružnih riječi, neg. zračenja, uroka, pretjerane brige, svega.

Subota

Sinoć je bilo veče u PEN-u. Homage Sar. Proteklo sasvim pristojno. Dosta studenata, svi sa Instituta, brat Czeslawa Milosza sa ženom (veoma mi se dopala ta žena) studenti, Se., Anna, Barbara Rogalska, Danuta, Grzegorz itd. Pročitana je moj odlomak iz “Gradova našeg djetinjstva”, pisan u W-vi još 1967. god. Dobro je zazvučalo. Trenutak poslije čitanja sjeedila sam tako gola, sama i ranjiva, kao puž bez kućice. Poslije smo sjedili sa Juliom Hartwig i Arturom Miedzyrzeckim, predsjednikom Udruženja. Što više zna čovjek, to takođe zna da zna sve manje. Čak je i Venera Botičelijeva rođena pred nama iz morske pjene obavijena lakom, suznom izmaglicom, kao da čovjek ne može podnijeti nikakav apsolut, ni idealnu ljepotu, ni suštu istinu. Koliko god mi teško padali moji časovi sa studentima – nekada sam oduševljena gledajući ih kako doslovno fizički rastu i duhovno sazrijevaju. Zvala Se. Dobra je i tako isključiva kao, uostalom, većina ljudi.

Nedjelja, polovina marta

Se. kaže da je mene D. “prešla”. Čitanje odlomka iz “Gradova našeg djetinjstva” iz ‘67. godine u poređenju sa slikama ratnog Sarajeva zazvučalo je anahrono i srceparajuće. Moj život ovdje prolazi u stalnom strahu, hoće li mi produžiti ugovor, hoću li imati

dovoljno para, hoću li se kome na Institutu zamjeriti, ili, možda Se., I., nekom od polj. prijatelja, hoću li nešto pokvariti. Pa onda hoće li se Č. razboljeti, kako će on pretrajati ovo vrijeme; pa onda, što studenti pojma nemaju, jesam li ja dobar lektor, hoće li Blekt. na kraju semestra biti u stanju polagati ispit. Od tog suludog straha stomak mi u stalnom grču a koncentracija sve slabija, pa od straha od gubljenja konekt. (?) mozak kao da polako otkazuje, nekako je podivljao, otrgnuo se, oteo... Čitam sar. "Oslobođenje" sve ono što tokom mog dugog i relativno srećnog života u Sar. nisam htjela da znam, o primitivizmu i važnosti religije, nacije, neke pripadnosti, makar kafanske, sve ono čime se Sar. proslavilo u svijetu, a proslaviše ga [...] umjetnici koji su znali da njegov autentični miris, boje, zvuk pretoče u autentično umjet. djelo, kako to obično biva i kako to svijet čitav voli, a to je opet sve što se mene ne tiče, ne zanima me i što ne volim. E pa, gdje ja onda pripadam, a svi me tjeraju, i ovdje, u pripadnost. Reportaže D.W. u "Magazinu" iz Sar. prvih dana tzv. mira. Zašto je pisao ono što nikome ne treba, osim da neke pojedince, tamo, ovdje, u bijelom svijetu, dotuče. Inače prosj. poljski čitalac time ništa ne dobiva, a zamješateljstvo u glavi sve je veće. To je ono što je htio i T., da uhvati trenutak rađanja mržnje (to mu je savjetovala i Hanna Kral) među Sarajlijama, a što to znači da ideja zla pobjeđuje, da se ne može živjeti bez mržnje, da se na mržnju mržnjom mora odgovoriti, a ne "ko tebe kamenom..." Možda je to i tako, sigurno je, ali mene to ne zanima. Ja prolazim kroz život sa svojom idejom o njemu, sa svojim vidom, svojim srcem i neka tako isto ostane. Svjesna sam i predobro zla, ali me ono ne zanima. I neka tako i ostane. Jedino kada sad, u Wa-vi, šibanjoj vjetrom i dok lije kiša ili propadiva snijeg, pomislim na sunce u mojoj domovini. Problem je u tome što mir može biti, i jeste, gorak i ta gorčina počinje da se razlijeva naokolo. Nešto od te gorčine mi je u ustima. Duhovno izgnanstvo, otpadništvo, otcjepljenje mi je oduvijek bilo poznato ali fizičko ima svoje probleme koje valja zaspokojiti inače ni duhovno neće biti moguće. Teško mogu da pišem bilo što drugo jer mi se "naši problemi", domovinski, što bi se reklo, i ljudi tako snažno vrte po glavi. To potiskuje sve ostalo, naročito sve lijepe misli. (D.W. u "Magazinu" stereotip mržnje, što ne nađe i neki pozitivni primjer gdje se ne mrže). Nikad nisam shvatala zašto ljudi ne mogu podnijeti misao o životu (i sebi u njemu) i zato moraju biti stalno zaokupljeni nečim da ne misle - to razviti - da mi život što brže i u W-vi prolazi. Sutra je prvi dan proljeća '94. Danas pada snijeg. Baš se ne da Baba Marta. Ljudi očekuju od nas određeno ponašanje u svakoj situaciji, a takođe i riječi, sve što izlazi izvan tog okvira moraš spec. tumačiti ili nailazi na čuđenje i neodobravanje. Toliko sam zrela da mogu živjeti bilo gdje i sama. Sudbina se sa mnom grdno našalila namećući mi ovo čudoređe.

Nedjelja

Osamljenost je savršena, okrugla kao i na početku riječi, jučerašnji dan se daleko odmakao, četiri prilično neuspješna časa sa studentima. Čitala sam trećoj A god. pjesme B. Miljkovića. Pričala o njegovoj ljubavi prema Milici Nikolić. Slušali me iz pristojnosti. A nisam mogla da se sjetim ko je napisao pjesmu "Ona spava". Nastasijević ili Dis. Pa naravno, Dis, kaže A. B. Osjećam njihove oštre poglede kako klize po mom licu, kojima ništa ne može izmaći, ni jedna bora, pjega, grč ni naglo rumenilo povodovano

nelagodnošću. Oni bolje poznaju moje lice od mene same. Strašno je to, osjećam se tako gola i tako nezaštićena pred njima. Se. naravno nije znala. Hoće li ljeto biti isto kao prošlogodišnje? Hoće li Č. u Sar. Kucnuo je čas nečemu, a ja bih ipak u dubini duše voljela da se ništa ne promijeni. Sr. i dalje luta u raspoloženjima i željama, ne dozvoljava mi da odahnem. Najgore je to što ne vidim u njemu ni malo životne radosti; A i zbog čega bi je imao? – nekad se pitam. ... Mislim da sam ljuta na D. W. Zašto se nijednom nije javio otkako je došao iz Sar. A možda ipak ima neki razlog za nas nepovoljan?! Ja nemam ni oca ni domovinu, nikad ih nisam imala i zato nema mogućnosti (opasnosti) da bih ih u budućnosti mogla steći. To je užasno teško, ponekad neizdržljivo, ali barem ne sputava. Kada mi je teško i kada mi je stvarnost nepodnošljiva onda se trudim da glavu napunim raznim prijatnim mislima ako se da, (sa puno ako) ako je moja glava spremna za to i ako takve misli hoće da uđu u nju i onda da se po njoj roje, množe, kote, otiču ili prestaju da među nama zavlada red, što je malo vjerovatno; u svakom slučaju veoma rijetko. U takvim rijetkim trenucima, kada se svi uslovi steknu, mislim na Meksiko ili na Kinu ili na Egipat, i onda idem ulicom ne primjećujući stvarnost prljavu, koja me najčešće ranjava jer je puna nametljivosti i ružnih ljudi. Mene razočarava što Sr. ne može da shvati Danila Harmsa. Obožavam ga (prejaka riječ), smatram da je genije (prejaka opet) ali volim da ga čitam i razumijem ga. Sr. je zabavljen pitanjem ko odlučuje u našim bivšim državicama o pomjeranju sata, prije je za to bila nadležna savezna vlada. Sutra se valjda mijenja vrijeme, “gubimo” jedan sat.

Utorak

Moji studenti su uglavnom, naročito III-A god, moja god., inteligentni, izuzetno zainteresovani, samosvjesni, individualni, pomalo teški, ponekad zaboravljam da nisu iz naših strana. Nekad se šale na račun ust., čet., naše muke i užasa jer oni na to ipak gledaju “očima stranca”, što ne znači da ih patnja ne dira već da ne poznaju podzemne opasne tokove jezika koji su naučili i tamošnje povijesti. Ja se takođe nekad šalim sa njima. Ali, dokle se možeš šaliti, ma koliko širok, objektivan i kritičan bio, na račun svoje porodice, jezika, zemlje, prošlosti.

Četvrtak

Kako protumačiti sebi toliku besmislenost našeg života, nas koji nemamo gdje da se vratimo. Ipak je počelo proljeće, poneki prozor je otvoren, izvana čujem golubove. Taj me zvuk probada kao nožem, gukanje golubova pred “Sokratesom” probudilo je uspomenu na sarajevske golubove, na staru čaršiju gdje su ih hranili, lijene, debele i obezobražene golubove, na moj balkon, na moja tri balkona koja sam u Sar. imala, na nekoliko ranjenih golubova koje sam pokušala izliječiti i nisam uspjela.

Petak

Veliki petak 1994. godine. Večeras idemo kod J. R. na ribu. Zvao iz Amsterdama S. B. Z. mu je doturila naša pisma. Čitam Joneskov testament i članak Jana Kota o

njemu. Kratki intervju sa Mrožekom povodom Joneskove smrti. Mrožek je naduvan, u smislu, pa šta, on nije čitao mene. Svi ćemo umrijeti, i ja ću jednom uraditi to isto (posao – dodajem ja). E pa lijepo. Prve artikulisane misli kojih se sjećam iz djetinjstva bile su misli o smrti. D. K. iz Australije poslao svoju knjigu o nacionalizmu. Po prvim stranicama vidim da je odlična. Što mi zapravo svi skupa tražimo na ovom svijetu nije mi jasno. Kosmička bitka između dobra i zla, samo kada će dobro pobijediti? – pita se Jonesko. U četvrtak provela divno popodne sa M. i M. Cijelo vrijeme pričali o “nevažnim” sitnicama koje su nas opustile, naročito je na mene razgovor ljekovito djelovao.

Subota

Veliki petak kod J.R. sa njemom sestrom i mužem koji je brat J. W. i njihovo dvoje djece i naravno A. M.. Večera je bila riba, sendviči, riba sa krompir salatoma (borsnom) i riba zapečena u tijestu sa sosom od paradajza. Sve izvrsno, ukusno, najbolja votka i bugarsko i mađarsko bijelo vino. Sto postavljen besprijekorno, čaj u servisu (plavo bijeli) od najboljeg kineskog porcelana i očaravajući pjernik. J. je zaista višestruka umjetnica. Uživala sam u večeri slušajući čarobni razgovor koji ne bih znala ... I Č. se smijeo (ja s uživanjem, on kiselije i uglavnom šutio.... Ta porodica me podsjeća na “Vrt Finci Kontijevih”. Svi su tako rumeni (naročito bjeloputa sa smeđim tačkicama, crvenozlatnokosa djeca, poput starog zlata sa bakrenastim odsjajem), dobro uhranjeni, čisti, punokrvni i inteligentni. Ona je tip jevrejski sa prekrasnom crvenom kosom kao vatra, male oči, uvijek nasmijane. On matematičar, čistog rumenog tena, srebrne kose, u elegantnom svom odijelu. Djeca pričaju, roditelji se dive. Porodica koja je dovoljna sama sebi i zadovoljna sobom. Oni su iz literature, ne iz života. Uživala sam kao da sam u literaturi ili u Viskontijevom filmu, ili u nekom od filmova o dolasku fašizma. Tipično najboljejeća, intelektualna jevrejska porodica, sa malo nadmenosti pritom. Mogu da uživam u svemu što je ljudsko, najviše u njihovim sličnostima i razlikama i manama koje su karakt., tipični primjeri za određeni grupni mentalitet. Takav način gledanja koji podrazumijeva kritičko zapažanje, ali i uživanje u onom što se vidi, u sumi utisaka, u zaključnoj misli, u sveobuhvatnosti, podrazumijevajući distancu i učestvovanje, obično ljudi ne razumiju i zato je to moja tajna.

Ponedjeljak

Najveća raskoš za mene je vrijeme, osjećaj da prolazi, poput pijeska među prstima, i stoji. Kad sam svjesna svega i u miru sa sobom i najveća moja tuga i užas dolaze otuda što znam da vremena nemam, i imam ga sve manje. Bili kod G. L. Vratila se očajna sa punom sviješću da je moj život sranje. Već mi je svejedno da li govorim poljski ili naški, i tako ni na jednom nemamo šta jedni drugima da kažemo. O Bože, kako sam ja umorna. To veče kod G. vrhunac ispraznosti. Više nemam smisla ni za svoj strah. Ispraznost mog života ovdje mene samu preneražuje.

Srijeda

Budim se sa tim nečim u prsima i grčem u stomaku. Znači noć nije pomogla da se opustim. Osjećaj ugroženosti mi se sve češće javlja, ovaj put isprovociran mučnom atmosferom kod G. L. ne napušta me lako, a juče je sve išlo naopako. Srce mi se steglo kad sam zatekla Č. kao siroče u I. kancelariji. Pa onda Bogumilina tužna ispovijest. Pa doček kod M. M. M. nije htio ni da me vidi ni da razgovara sa mnom, u njenom ateljeu nismo našli haljine od pokojne Cecilije, Jevrejke, M. prijateljice koja je nedavno umrla od raka, namijenjene meni. Dobila sam srebrni privjesak i prsten. Svi, pa čak i dobronamjerni uzimaju ti po komadić tebe, tvoje slobode, dostojanstva, tvog ljudskog prava da budeš drugačiji, tvog prava na uspomene, na nezadovoljstvo, neslaganje, ljubavi i netrpeljivosti. Jednom riječi tvoje ličnosti, identiteta. Očekuju od tebe ipak uvijek zahvalnost. Svi žele da te ponize, da se ponašaš prema njihovim mjerilima, uzorima, stereotipima, očekuju od tebe da si siromašan, ružan, jadan. Gotovo je nedolično u njihovim očima da budeš veseo, razdragan, srećan. Nedolična je iskrenost, ljubav, zanos, dubina. Hoće te skrušenog, površnog, priglupog. Moraš polagati račun gdje ideš, šta radiš, osjećaš, misliš, kupuješ, jedeš, s kim se družiš. Sve što kažeš može biti, i najčešće jeste, okrenuto protiv tebe, strpano u vjekovne proklete stereotipe. Kao moje pitanje I. mami kako su ispekli onu ćurku, povezali su s tim da ja slavim katolički Uskrs, a to već proizvodi svijest da sam na drugoj strani, da sam prirodni neprijatelj i da me se treba čuvati. Takav osjećaj neslobode nisam imala od djetinjstva. Niko neće mene nego ono što hoće da ja budem. Zato najviše volim biti sama, ali mi to ne daju. Jedino M., koja je neopterećena time, hoće mene ili se bar trudi da me takvu prihvati da mi ugodni. Za druge ja moram biti korisno nesretna, sve drugo je bogohuljenje i meni, emigrantu, nedopušteno. Znači dozvoljavaju da me boli tijelo, to je čak poželjno, a duša, pa makar i njena bol mora biti usmjerena, razumljiva svima, inače sam osuđena. Sanjala sam P. i sve ostalo čega se ne sjećam. Dobrotvor ima pravo na zahvalnost, a ti nemaš prava na ništa, jer biti raspoložen to je grijeh, zar ne znaš odakle potičeš. Ja ponavljam sudbinu svoje babe Jelene, samo ne znam da li u boljoj ili u gorjoj verziji. Astrolozi govore o Novoj eri Vodenjaka, koja nastaje poslije ere koli juge,¹ samo ne znam da li će u toj eri posvemašnje promjene biti bolje ili gore. Te kategorije u svemirskim razmjerama ne postoje, postoje samo jin i jan, dvije osnovne suprotnosti, dva principa. Hoće li se ikad uspostaviti ravnoteža među njima. Što se ja uopće uzbuđujem kad ispunjavam karmu koju su odredila zračenja planeta i svega što postoji na ovoj našoj planeti. Kretanje i pitanje je mogu li tu išta promijeniti. Da li je moje ime odgovarajuće, šta izazivaju njegove vibracije i koji su moji brojevi (numerologije). (Mi smo tako divlji). Uzeli su mi sve, ne samo državu, narod, djetinjstvo, mladost, zrelost, rodni grad, grad djetinjstva (u kojem sam provela najveći dio života), uspomene, prijatelje, rodbinu, imovinu, dokumente, knjige, uzeli su mi pravo da budem čovjek. Sve do

¹ Prema sanskritskim rukopisima, Kali Yuga ili "doba ratova i licemjerja" posljednja je od četiri faza kroz koje svijet prolazi (napomena priređivača).

nedavno nisam bila svjesna toga što znači država jednog naroda, zavaravala sam sebe da mogu živjeti bilo gdje kao pojedinac, nisam znala da nema tog "bilo gdje" mjesta za mene ako ne pripadam, da moram pripadati. Ništa ne očekivati, ni za šta se ne vezivati, prihvatati. Kako dalje živjeti s tim paklom u duši? Paklom vrlo polaganog, ponekad čak reklo bi se prijatnog i relativno udobnog umiranja kao izgnanik iz svega, oslobođen od svega. Onda dođoše ovi i oslobodiše me od svega, pričala je moja baka poslije drugog svj. rata, misleći na partizane, šumnjake, tj. na novu vlast. Taj naš život ovdje toliko je pun podvodnih sprudova da nekad, ni kad jutro obećava vrlo ili sasvim vedar dan, ne znam šta će me za koji minut snaći. Moja u biti pomalo divlja duša teško podnosi saznanje da sam svake sekunde sve dalje od slobode, uhvaćena u okove licemjerja i stereotipa. Hitler je rušio Varšavu kao simbol Poljske, naši seljaci uništavaju gradove koji su za njih simbol kosmopolitizma.

Četvrtak

Na večeri kod D. W., K. G.. Izuzetno prijatno. Prelazimo na "ti". Gledamo kratki film tal. o danu prije i danu poslije masakra na tržnici i Sar. Vidim neke poznate ljude, među njima Danku od Z. U. i Z. Š., koji je starac. ... O Berlinu, Varš., Sar., toleranciji mojoj, V. Lj. i Lili Marlen. Kad prestaje moje razumijevanje, a s njim i tolerancija. O D. S., ljubavi, I., prijateljstvu, J. O Sar. prema kojem se svi odnose izvještačeno kao prema samrtniku koji se, eto, pomalo pridiže, ranjen u dušu. Pored srca. ... Ja sam najtolerantija osoba koju poznajem, ali ne smatram to vrlinom (M. W. traži mogućnost, sve slabšniju, istinskog zajedničkog života. Njegova Zosia mi priča kako je jednom vrlo ljut na nju rekao: "Ja ti sad ne bi morao nešto tumačiti. Da sam se oženio Jevrejkom, ona bi znala". Ali to nije istina – više ona. Čovjek mora malo idealizovati ako hoće da vjeruje, kaže Z. na moju primjedbu o Č. Koliko Sarajevom D.W. liječi neke svoje frustracije iz djetinjstva, mladosti, ili frustracije svoje obitelji, rase. Svi mi se na ovaj ili onaj način liječimo. (Mogu razumjeti erotiku fašizma, zračenje i harizmu Hitlerovu, anđele zla, žrtvu koja se zaljubljuje u svog krvnika-mučitelja (Noćni portir – Liliana Kavani) i mnogo toga, ..., ljubav preko druge, treće osobe, mržnju, sve, ali kad neka Hrvatica pravda i uzdiže NDH i zato sluša Lili Marlen (V. Lj.), e to ne mogu razumjeti. U djetinjstvu bila sam sklona komunizmu, ma šta, obožavala sam ga iz čistog romantičnog zanosa mladosti i uvjerenja da pomažem; kako sam se uvijek osjećala, uvijek pobjeđuju. Koliko ismijavanja i pozornosti mojih tzv.) Svi smo mi pod maskom tzv. objektivnosti toliko lični da se pitam postoji li uopće nešto tako kao što je objektivan (pristup, pogled). Izgubila sam šansu da umrem mlada, a to je jedna od najvećih šansi koju u životu dobivamo. Kad postanem stvarno dobra, duboko u duši, uvijek i za svakog, sve će se u mom životu srediti.) (Kad čitam o Sarajevu, to više nije moj život. Pukotina postaje sve šira, sve dublja. Nikad se više neće moći premostiti.) (Ponekad ne vjerujem da sam mogla učiniti takav izbor). Knjiga o lakoj smrti. Knjiga o dobroj smrti. Ima li takva knjiga?! (Bog nikad ne šalje na nas više nego što možemo podnijeti) – film Pravo na smrt - Raquel Welch.

Subota

Zamjerila sam I. u šali: što nas nije upoznao sa svojim rođakom iz Švajcarske, čiju majku, ginekologa dr P., znam, išla sam kod nje na pregled, i zastidjela sam se svoje zavisti. Ali, mi smo ovdje tako željni nekog novog lica i neke nove priče. Da mi se ispričati s nekim kao što Bog zapovijeda. Oprosti mi Bože, uvijek sam spremna na svađu s tobom. Ako mi neko nanese nepravdu, ja se ne ljutim toliko na konkretnu ličnost, tj. određenog krivca, ma kakav bio i koliki bio njegov grijeh, ja se ljutim na poredak svijeta koji se zasniva na nepravdi, neravnoteži, agresiji. A ko je stvorio poredak? Ko je stvorio mene takvu koja ne mogu to da razumijem a kamo li prihvatim. Sr. čita iz današnje "Gazete Wyborcze" kako su Amerikanci opet nešto zaprijetili Srbima oko Goražda. Mene nervira što čovječanstvo nikad neće odrasti. Uvijek su potrebni stariji ili jači da te kazne ako pogriješiš. (Svako ima svoj put spoznaje Boga i niko nema prava, niti zna na koji nas način, duboko u našem srcu Bog poziva sebi, na ovom ili onom svijetu. Samo mi znamo šta Bog traži od nas). Gledam svoje ruke, lice, svoje tijelo. Nikad nisam mogla vjerovati da sam tako bijela. Sva boja našeg sunca, našeg podneblja, Mediterana spala je sa mene i sad sam kao isplakana krpa. Uzalud učim ljude da smo dio velike jedinine i da niko od nas nije ni viši ni niži. *Moja sprawa je troska o ludzi cierpiących, nie o cierpiącego Boga.* Što duže živim ovdje, više čitam i slušam ljude oko sebe, moja nada da ću ikada naučiti govoriti i pisati poljski tako da bi na njemu stvarala sve je dalje. Nikad mi neće biti jasno da se nekad više isplati ništa ne raditi nego raditi, a tako je. A tako je i s govorom. Najbolje je šutjeti. Jer, sve što kažeš u nekom trenutku, pa čak i najbližih, može biti "okrenuto i upotrebjeno protiv tebe". Može li iko vidjeti drugog golog i bespomoćnog, možemo li ikad podnijeti drugog onakav kakav jeste. Možemo li podnijeti misao o životu onakvom kakav jeste. Možemo li se ikada pomiriti sa smrću. April je, a drveće nikako da propupa. Kako kasno ovdje počinje proljeće.

Nedjelja

Ti si čovjek bez boje, mirisa i ukusa. Znači, nikakav ... Sinoć sam napokon gledala kineski film "Zapalite crvene fenjere". Radnja se dešava u dvorcu izvjesnog bogatog plemića, u svakom slučaju potomka starog roda, u kojem su uvijek poštovana vrlo precizna i u krajnjoj konsekvenci vrlo okrutna pravila. Ako si mudar i vješt igrač, ako živiš veselo ne pitajući se neprekidno za smisao, možeš lijepo, čisto i ugodno proživjeti svoj život ne upoznavši nikad surovost normi vladajućih zato što ne izazivaš njihovu primjenu. Znači moraš se pomiriti sa besmislenim ponavljanjima raznih rituala i licemjermem koje je strašno ali i potrebno. Jedino sama primjena surovog zakona nije licemjerna, sve ostalo jest. I sve ono što je prethodilo izricanju presude, mjere, sve apsolutno do početka primjene. Ona je sama istina i zato pogubna, ubitačna. Žrtva ne može da se žali; postoji samo krik i tišina. A ako se pak kazna iz bilo kojeg razloga ne izvrši, ako su te presuditelji poštudjeli zato što su htjeli da trpiš više, da te ponize oprostom osuđen si da ne vidiš ono što vidiš, da niko ne vjeruje tvojim očima, kojima i sam prestaješ vjerovati, osuđen si dakle na

ludilo. Samo pomračen um može izdržati to neizvršenje kazne ako je već gnjev i zakon predaka sam izazvao. Oni koji ne pristaju na igru, koji nisu ili ne znaju biti licemjerni ili im je takva karma, takav poredak zvijezda, donose nesreću, ne samo sebi već i drugima, oni su kliconoše nesreće koju šire poput gube. Ko to ne shvati, nije shvatio ništa. Mislim pri tome na nas troje. Takav je poredak svijeta, takav je red, to je jedino što možemo protivstaviti haosu postojanja u kojem, ako smo mudri poput Kineza, sagledavamo takođe poredak i red. Naše zemaljsko ponašanje mora odslikavati, na naš način, viši red, jedino u nekoj vrsti mistične korespondencije moguć je naš život. To je ono što me uvijek fasciniralo u kineskom duhu geometrijske jednostavnosti kojom se izražava kaos i harmonija postojanja, u njihovim preciznim, savršenim građevinama prepoznajemo konture kineske misli koja je oduvijek bila u dosluhu sa svemirom, sa najvišim bićem, sa postankom samim. To je, eto, priča o konkubinama. U istini predloženoj na takav način, koja mi se otkriva kao niz pravilnih geometrijskih figura što se uklapaju jedna u drugu, čvrsto zatvorenih u visinu prema beskraju, nema ničeg strašnog, njena okrutnost je podnošljiva jer je dio stalnosti i promjenjivosti svijeta, ona je čak razumljiva za onog ko je savladao nauk razumijevanja. Ljudski odnosi su komplikovani i delikatni, naizgled nerazumljivi, uvrnuti, licemjerni, ali oni su predvidljivi i shvatljivi ako prihvatimo igrati u vječnoj (što li znači ta riječ), u svakom slučaju igri koja nas prerasta. Ovaj film me nije ispunio ni srećom ni zadovoljstvom nego razumijevanjem. A to je put prema unutrašnjem spokojstvu. Ja ne mislim da mi treba da prihvatimo kinesku metodu i da zaboravimo ili se odričemo zap. civilizacije sa svim njenim dostignućima, niti je to moguće, nego samo da imamo sve to u vidu. To znači podrazumijevati istočni duh ne kao nešto sasvim strano nego kao dio nas, dio našeg duha.

Srijeda

Još juče počela davati časove K. G., alias D. W. i njegovoj ženi. Č. sve više razgovara sam sa sobom. Čak i psuje. Pita i odgovara. Sve troje smo sve više izgubljeni, ponašamo se kao pravi emigranti. P. me zvao zbog knjige D. K. o patologiji nacionalizma. Ja mu govorim o S. B. i ex-yu PEN-u, a on meni zaboravila si nastavak *is*. Tek poslije kopčam.... Niko ne bi mogao ni pretpostaviti kakve sve ja otpore moram savladavati svakog dana, svakog trenutka. Kad moram da izađem iz svoje bezbjedne (sigurne) osamljenosti (samoće) i sretnem se sa drugima. A tek kakav stres za mene predstavljaju časovi sa stud. Za mene je svako putovanje jedno malo umiranje, jedna mala smrt ili ravno umiranje. Kad bih nekom ovo rekla, pomislio/zaključio bi da ja ne volim putovanja, a uopće nije tako. Dapače!

Četvrtak

Srijeda bila više nego strašna. Sanjala mučne snove. Prvo, negdje na moru, nas troje smo na nekoj velikoj terasi, ograđenoj živom ogradom. Kroz prorijedeno lišće vidim neke ljude, možda troje, u svakom slučaju jedna žena. Oni su na barci. I. sestra im dojavila da smo mi na terasi. Oni dolaze agresivno, uzimaju Sr. Ja

idem dole, uprkos protivljenju Č, odlučujem da, po cijenu da me ubiju, uzimam S. Ugledah ga u vodi, glava mu pluta, ali živ je, hvala Bogu. Na vodi stoje i ljuljuška-ju se jedva primjetni ali gusti tragovi krvi, kao da ga je neko udario u glavu. Iako mu se ništa nije desilo, ja hoću osvetu. Uzimam tu ženu za vrat, udaram njenom glavom o zid (s lijeve strane zid u bašti) sve dok isti takvi tragovi krvi (iz njene glave) nisu ostali. Č. sve to posmatra. Tu su, dalje, još neki ljudi. Poslije, ja sjedim u dnu stepeništa i nešto šijem, režem, nešto što mi je dala I. sestra. Ona to vidi, ali hoće svakako da uspostavi kontakt sa mnom. Ja sam ljuta jer me je izdala, a ona se ispričava da je morala. Ja je prezrem. Zatim, opet je u pozadini Č., ispred nas na nekom postolju, kao za ples, leži pijan R. K. Ja ga zezam. On pije bijelo vino, hoće da mene počasti ali ja pijem crno vino. On izvlači neke flaše, ali u svakoj je bijelo. Ja onda odlazim po svoju flašu crnog vina. R.K. budi svoju državu. Ja mu kažem: svaka je država nepravedna. I još: sjaši Kurta da uzjaše Murta. On me gleda osmjehujući se, gotovo da mi odobrava. Priča nešto o svom stanu, ja mu kažem da će se on useliti u vilu. "Ali zato – kaže on – učinili smo ono što nikome još nije pošlo za rukom. Stvorili smo novi jezik". Ja neću, ili ne smijem da mu odgovorim kako im je lako bilo izmisliti nekoliko novih riječi kad su već imali gotov jezik. I kao da se pravdam pred sobom, pred Č. i drugima za svoj kukavičluk, hoću da bar među njih ubacim kost razdora. Kažem R.: A šta će naš N. K. koji je uvjeren da baš on stvara taj jezik a ne R. "Da, biće teško s njim – kaže Rad. i smješka se. U stvarnosti gledala sam kako R.K. obilazi trupe, pozdravlja se s M., osmjehujući se blago. Pomislila sam kako u tom čovjeku ima nečeg dobrog, a ostalo je iracionalnost, ludilo sve što je tako karakt. za narod iz koga je. Vjerujem da on duboko vjeruje da se bori za najpravedniju stvar na svijetu. A u stvarnosti, ja se bojim dolaska A. V. i svega što s tim ide, kao i L. itd. Šta se oni petljaju u naše stvari kad ništa od toga ne razumiju. Meni trebaju prijatelji koji će me samo saslušati i razumjeti, a ne koji će mi objašnjavati šta i sama dobro znam. Takva je, možda, A. K.

Četvrtak, 14. aprila/kwietnia 1994.

Jutros, kao nagrada za jučerašnje i noćasnje košmare, čeka me na recepciji pravo bogatstvo. Pismo od Z.R. iz Trpnja, J.L. iz Bgda, Z. M. iz Ljubljane, I. B. iz Novog Zelanda. Pokupila sam ih i ponijela na časove. Sladostrasno odlažem čitanje. Lektorati bili danas vrlo uspješni i prijatni. Kod kuće prvo ručak i neki usputni poslići, obavljajući ih po običaju sa malo sažaljenja prema sebi "na koju je sve palo"; potom kuham kafu i sjedam da rahat pročitam pisma. P.S. Stigao takode novi broj "Vremena" i "Republike" – glasila građanskog oslobađanja, kako piše. To je dobra i poštena novina, uređuje Nebojša Popov. I današnji broj "Gazete Wyborcze" treba bar preletiti. A k tome imam još privatni čas hrvatskog ili srpskog. Učim jednog simpatičnog i uvijek vedrog poljskog posl. čovjeka svom maternjem jeziku. E, dobro sam se izvukla. Onda moram nešto ispeglati pa pristaviti ručak za sutra, jer sutra moram napraviti kolač za subotu, kad dolazi prof. Wroclawski sa ženom u posjetu, a prethodno ćemo zajedno biti na crkvenom vjenčanju naše studentkinje E. W. Pa onda, sutra uveče idem sa A. Kaminskom u kino da gledamo "Wiek Niewinnosci". U

ponedjeljak moram konačno završiti posao u poreskom uredu, pa dolazak A. V., pa odgovoriti na sva pisma na koja moram i želim odgovoriti, pa sastavljanje testa za ispit, pa pisanje priče za “dodatnu pomoć kućnom budžetu”, pa pisanje dnevnika i nečeg malo za svoju dušu, pa prolječni radovi na balkonu i ostalim saksijama, pa vađenje ljetnje garderobe i spremanje zimske, pa kupovine i neke posjete, pa odlazak u hrvat. ambasadu, pa... Z.M. piše kako mu izgleda cinično pisati ljudima u Sar. o svom životu bilo šta da piše. I ja to osjećam kad pišem R. i komšijama. Uopće, teško mi je pisati pismo jer mi sve zvuči glupo. Uskoro se vraća Se. i radujem se ... Od nje se neće moći doći do riječi. Kao i svi malo nagluhi ljudi ima strah od sveopće tišine, od toga da je drugi ne čuju i stoga priča tako, ali ne dozvoljavajući da je prekinem. Ona priča sve tiše jer nema potrebu da čuje samu sebe, kao što ne čuje ni druge. Ona je jednostavno izgubila normalan osjećaj koji imaju svi ljudi koji dobro, tj. normalno čuju. Osjećam kako se pretvaram u “ženskog šovinistu”. Svejedno što su me na to natjerale okolnosti i što živimo u muškom svijetu, ne treba se prepuštati niskim strastima, govorim tako ja sama sebi. Sve se opire na sugestiji, sve je tako nestvarno. Osjećam se kao novorođena. Filmovi na TV su kao kikiriki, ne možeš ih prestati gledati. Stvar je u tome da ja Sarajevo volim kao što se voli vlastito djetinjstvo, ali ja zapravo ne želim da se vratim. Ja sam iz Sar. otišla zato što sam htjela, što mi je ono bilo malo, usko, depresivno, i zato rat nije imao s tim nikakve veze. A to ne mogu nikom da kažem prije svega što me ne bi razumjeli. Razumjeti stvarno može uistinu samo onaj koji je nešto isto ili slično doživio, i to uglavnom ono što čini vaše zajedničko iskustvo. To mi potvrđuju sva pisma koja dobijem. S., J., vrlo desperatno. Podijelili smo se na one koji imaju ili nemaju šta jedni drugima da kažu.

Subota

Sinoć Č. vratio, jer nije znao o čemu se radi, pošiljku sa “mojom srećom”, horoskopom i talismanom od gđe Duval. Vidjeću može li se to popraviti. Studenti sa “moje” treće god. bili dirljivi. Znajući da su prekardašili u srijedu, nisu se lijepo ponašali prema meni. A M. R., kao da je u njega ušao neki đavo, na moje objašnjenje da se kod nas *parlamentarzystky* kaže parlamentarke ili parlamentaristice i još da slov. jezici tek sada po uzoru na velike jezike stvaraju riječi koje su kod nas bile nepoznate kao što su bile nepoznate i neke institucije, upitao zar tamo (kod vas) uopće postoji takvo nešto? Ja sam prihvaatila kao šalu ali me je ipak pogodilo. Juče je M. donio tri cvijeta, proljetna i sa suzama u očima se izvinjavao. Bili su mirni kao buhuce dok sam im ja čitala Miljkovićevu poeziju. Tako su mladi, nagli, ali poštteni i dirljivi. Kad god su me povrijedili znali su da nađu način da se ispričaju. Bili sinoć G. i A. V. A je lud, sav kao spečena zemlja, i dirljiv, na isti način kao što se njega doimaju pjesme Dobrice Erića. Ima nečeg zajedničkog i prokletog u svima nama. Misleći o ljudskoj pokvarenosti, o đavolovim rabotama na zemlji, ponekad na sve to gledam hladno, objektivno, sa zainteresovanjem kao da posmatram kakav eksperiment, reklo bi se “očima tvorca”. Naravno, ako se mene lično ne tiče, ukoliko odbacimo ono da se sve nas tiče. Kako se mogu ljutiti na bube što proždiru ili truju jedna drugu kad je to dio njihove dubinske prirode. Tako je i sve ovo ružno dio naše ljudske prirode,

a što smo, u ovom slučaju, baš mi, ja i moji bliski pogodeni, e to se baš nikog ne tiče. A onda, kod najmanje sitnice ne mogu da povjerujem u ono što mi se događa, tj. u okrutnost ovog svijeta. Sve se na svijetu dešava kako se dešava, ratovi, diktature i sl. zato što su ljudi glupi i imaju kratko pamćenje. Npr. za vrijeme socijal. Kad bi bile neke nestašice, ljudi su svoj bijes iskaljivali na prodavaču koji je na svoj način iskorištavao situaciju umjesto da se okrenu protiv sistema koji je doveo do toga da jedan primitivni čovjek može da gospodari našim potrebama. Tako i kad je rat, ali to je već stvar božijeg sistema. Postoje tačke na ovoj zemlji na kojima se planeta (ili kosmos) prazne, koje su njihove prahove a nekad i ... jedna od tih tačaka je Balkan. Tako je bilo i tako će biti. I sad to pitanje: a da su bili bolji ljudi na čelu? – čini mi se besmislenim. Č. kaže: “Nastaje neka nova proza dole”. Pa šta ako nastaje, ako je cijena za tu “divnu prozu” rat, onda bolje da je nema. Šta svijet briga za dobru prozu, svijet u kojem postoje prvoklasne paste za zube, kreme za obuću, posuđe, stanovi, parkovi, pudlice. Takav svijet može bez proze uopće. Sve što mi pišemo već je napisano. Kad bi nekim slučajem sve što je napisano na tim prostorima, baš sve, propalo u bezdan, kultura svijeta bi se malo kao poslije tekton. poremećaja preraspodijelila, rastresla i nastavila da postoji i da se razvija kao da se ništa nije desilo. Mi nismo obilježili, ni u jednoj umjetnosti, a imali smo, prirodno, velikih umjetnika svjetsku riznicu tako snažno, kao recimo afrički narodi ili Rusi, da bi naš potpuni nestanak sa scene ugrozio veličinu, šarolikost, uopće energiju svjetskog duha. Sjećam se kako je Gordana rekla zubaru: U ustima mi je groblje. A ja sam kroz sve ove godine nosila tu rečenicu i pitanje: kako neko može uopće živjeti sa grobljem u ustima). Koliko nas ima razasutih po svijetu toliko pitanja i objašnjenja za sebe i ostale od onog što nam se desilo. Dok sam govorila studentima pjesme, ugledah svoj lik u staklu biblioteke i po ko zna koji put iznenadnih se iskreno. Da bih se sakrila od sebe i drugih, natakla sam velike tamne naočale. Čekala je cijeli život da kupi sebi nisku pravih bisera, a onda kad ih je konačno dobila od svoje najbolje prijateljice Židovke koja je umrla u teškim bolovima prouzrokovanim metastazama (kasno otkrivenom raku u stadiju poludjele metast.), nije više imala volje da ih nosi jer je bila prestara, a ni prilike da ih bar jednom stavi oko vrata jer prosto nije nigdje izlazila. Pojela je davno svoje najbolje riječi i sad ima problema sa pisanjem, a to je ionako ispalo bez značenja budući je u njenoj zemlji opet izbio rat pa to niko ne bi ni čitao jer opet prolaze one najžasnije priče o patnjama ili krvi ili, pak, najpatetičnije. A ona nije bila sposobna ni za jedno ni za drugo, patetike se stidjela a krajnosti je nisu interesovale. Sjećam se kad sam, u ranom djetinjstvu, prvi put čula kako su za (nekog) rekli da je vegetarijanac, za jednog visokog, krupnog gospodina. Odmah je taj tajanstveni čovjek u mojim očima dobio oreol nečeg nepoznatog, tajnog i opasnog. Posmatrala sam ga iz svih uglova, uzalud se trudila da otkrijem i šta je to posebno i strašno u njemu ili na njemu, što ga na taj definitivni vegetarijanski način odvaja od ostalih ljudi. I nikako nisam mogla da shvatim zašto mu se baka i tetka, a i ujna, pomalo podsmjehuju. Kako smiju kad je on pod zaštitom te čudne, teške i nerazumljive riječi. On sam, mislim dotični gospodin, kao da nešto nije primjećivao, ni šta izaziva u nama njegova pojava, zamjerila sam mu jedino što se stalno smijao kad neko kao on treba da bude ozbiljan i strog.

Nedjelja

A. V. pričao o mostovima isječenim poput kobasica. O mostu sa polovinom, patrljkom okrenutim prema nebu, u nebo zagledanom, o odsječenim prstima, ušima, nogama, nosevima, o hercegovačkim staricama koje su krenule nekud a on ih zadržavao, a poslije ih silovali u njihovim domovima. ... I te mi slike mira ne daju noću i danju. A sa licem poput spržene herc. zemlje, još malo ljudi ali blaži, samo priča bez imalo spokojstva u sebi, širi nemir svuda oko sebe. Juče bila na crkvenom vjenčanju E. W.. Uvijek osjećam otpor prema licemjerju odlaska u crkvu, slušanju propovijedi, javnosti općenja sa Bogom, klečanja i udaranja u prsa pred svima. Poslije došli W. kod nas na pitu, kolač i vino.

Ponedjeljak

Bila sinoć sa Č kod Se. Bilo strašno. Ništa nisam mogla reći ni do polovine, a kamoli do kraja. Sve što je ostalo nedorečeno, a ostalo je ono najbitnije, svejedno sa prekomjernom hranom i ukusnim čvarcima koje je napravio Lj., nije mi dalo mira ni sna. Kad sam napokon zaspala, probudilo me naglo neko vrlo neprijatno prisustvo. Nešto je treslo prozorima izvana i iznutra, vršljalo po sobi, treslo mojim kaučem. Riješila sam da izdržim do kraja iz straha i znatiželje, pukalo mi (razgovjetno sam čula i dobro osjetila) u glavu, tjeme mi je bilo vrelo kao žeravica. To nešto je nešto izgovorilo, neku rečenicu vrlo razgovjetnu, ali sam je sad zaboravila, a uho me lijevo zaboljelo od nje. Ja sam htjela da izgovorim Bog da rastjeram mračnu silu, ali iz usta nije htjela da izađe nijedna riječ, bilo je strašno kao kad ne možeš, nemaš zraka da dahneš a nemaš snage da napraviš taj udisaj, gušiš se; a onda sam ipak valjda izgovorila, uspjela ustati i zamijeniti sa Č. Prešla sam u spavaću sobu, još malo osluškivala hoće li taj moj neprijatelj, vrag, *wróg*, doći sa mnom, nije se ništa čulo, samo vjetar i kiša izvana i ja sam zaspala. Možda me najviše pogodila priča o J. i sve oko toga. Moj užas, znam mu porijeklo i prirodu, samo ima jedno malo pitanje na koje ne znam da odgovorim, potiče od straha da se moji prijatelji ne naljute na mene ako im kažem što stvarno mislim, osjećam, čega se bojim i kakve su mi dileme, šta očekujem od njih i šta me razočarava, a ako se naljute, mogu se okrenuti od mene i prestati mi pomagati, na bilo koji način, prestati se interesovati mojom sudbinom. A pitanje je mogu li oni, ti moji prijatelji, mene razumjeti. I onda malo dalje još jedno pitanje, ako me ne mogu razumjeti onakvu kakva sam u jednom trenutku, jesu li mi oni stvarno prijatelji ili tek usputni, što znači dijeljenje zajedničke sudbine svakako ne, ali nečeg ipak. Drugo je pitanje jesam li ja i koliko sam podla ako se bojim da ih ne izgubim iz tako trivijalnih razloga. Dakle, s jedne strane osjećam da bih tako važna pitanja morala raščistiti, a s druge, znam da se ništa ne može istjerati do kraja, a i čemu, a i pošteno bojim se toga. Pa šta mi je onda činiti? Voljela bih da znam, potpuno sam spremna da podnesem odgovor, ma kakav bio, pa i da se smiješim poslije toga. Naravno, mislim na krajnje odgovore kao što je da niko nikome ne može biti prijatelj. Ako mene neko ne razumije, što je očito, samo me je jedna prijateljica upitala u pismu: Jesi li umorna? – mogao bi se izvesti zaključak

da ni ja nikog ne razumijem. Treba se pomiriti s tim da bi se živjelo. Bolje i to, nego poluistine i laži u pitanjima krajnjim. Čitam “Sarajevski rukopis” Stevana Tontića. Knjiga tako potresna da joj je potrebna duboka i debela šutnja. Osjećajući izuzetno teško breme svoje sudbine, istodobno osjećam da me ono na poseban način izdvaja od ostalih, čini izuzetnom, gotovo višom od onih čije su sudbine prosječne ili, čak, srećne. (Problem je i J. pismo i sve ostalo) Ako si mi prijatelj, izliječi dušu moju, a ove trivijalne sitnice koje nisu za zanemarivanje, ostavi savjesti drugih i meni, nekako ću se već snaći, pod uslovom da sam od tebe uzela neophodni mi lijek. Nema ništa užasnije, ni bolnije, od nepotrebna iskustva. “Mama, gdje su ti obrve? Ha, izgubila si potpuno obrve, iščupala si, što li.” Gleda me začuđeno i pomalo užasnuto. Ako neko ne može shvatiti dubinu mog poniženja, ako se ne trudi da me razgali, najbolje će biti da me pusti na miru. Tako je najpoštenije. Nisam se uzalud sjetila Se. povratka iz Bgd. Desilo se sve kako sam očekivala, najgora varijanta, razumije se. I sam spomen na to da sam živa tjera me na plač. Mene su uvijek opsjedale i mučile stvari nemoguće i krajnje; tj. krajnje nemoguće, ostalo prihvaćam i izlazim s tim na kraj, nekako. Noćas sam najozbiljnije pomislila kako gubim razum. Zнала sam da sam u ovom ratu izgubila sve, ali nisam bila svjesna koliko sam ovako, na daljini, isprljala njegovim kolom (zar nisam mogla učiniti nešto da utičem na M. da pomogne J. sinu). Je li tome kriva moja ravnodušnost ili nemoć. Ili strah, ili sve to zajedno. Pa zaboga, ja shvatam dubinu Jasmininog bola, očaja, nemoći, poniženja. Razumijem je i ne osuđujem za sve one teške riječi koje je napisala u pismu, a i odatle nam pravo da osuđujemo one što su ostali/živjeli u paklu.

Utorak

Danas mi je grozan dan, a tako će mi biti do kraja tjedna a i dalje. U mom obiteljskom odgoju nije bilo ničeg balkanskog. Jezik je bio civilizirano sredstvo komuniciranja, služio je osim toga za učenje i čitanje i pisanje, takođe. Jezik je cijenjen samo do jednog sloja, poznavan donekle, ono što se krije u podzemljima ili, čak, nadzemljima njegovim ostajalo je tajnom u koju nisu željeli a možda ni umjeli proinacati. Mitska i “zaumna” odluka njegova, ono što je izvan dosega racionalnog kao da nije postojalo. To je ono gdje se poistovjećuješ s narodom u kojem si ponikao do “dna bića” njegovog, to sam otkrivala sama, jednostavno to su stvari koje se znaju a da ti ih niko ne kaže. Tako isto kad je riječ o običajima, muzici i svemu ostalom. Po tom nenaučenom znanju ja sam Balkanka, izrasla iz tog tla i to je ono što najbolje razumijem. Drugo je pitanje kako se ja tamo osjećam.

Subota

Sunce koje obožavam uvijek me nekako zezne. Napokon sija “ko tepsija”, a ja bih htjela današnji dan preležati jer tako se najbolje odmaram, čitam, pišem i sl. Između lude želje da budem “na suncu” i potrebe za krevetom, ja sam kao i obično, razapeta i nezadovoljna. I nespokojna. Juče sam zasijala cvijeće i majčinu dušicu na balkonu. Donijela novu zemlju i “uredila” ostalo cvijeće i, evo, od juče svađam se sa

golubovima, naročito jednim. Tako je odvažan i bezobrazan, čini mi se da i nije golub. Kažem Č. da bi napokon mogao biti koristan, mogao bi glumiti strašilo za ptice. Boli me zub (paradontoza) i kičma. Uveče (juče) došla A. i kad sam joj ispričala o “zlom prisustvu” koje me je neku noć probudilo iz sna, u dnevnoj sobi mi je ispričala svoja tri doživljaja sa bijelim konjem koji je udario (straga, ostalo je oštećenje) u kola u kojima su bili otac, majka i ona i nestao (a sve je oko bilo ravno, ravna polja, tražili su ga još neki ljudi koji su se našli na putu; o prijatelju koga je željno čekala, vidjela je kako ide prema njenoj kući, ali nikad nije pozvonio na njenim vratima. U kapiju je ušao ali izašao nije i nedavno kako je vidjela Pawela kako otvara vrata i pušta psa, a kad se popela gore, stan je bio prazan. (Zašto se ovi prevodioci sa s-h tako mrže? – pitam se, sa netrpeljivošću. Kako da kažem G. da mi je odvratn. Kako da se pomirim sa svim poniženjima. Šaljemo i primamo očajničke poruke na sve strane, sa svih strana. Moj privatni đak, simpatičan, uvijek nasmijan, inženjer, kao da nije Poljak. Kaže: Imam jednu lošu vijest, nisam ni učio, ni napisao zadaću. Umro mi je stric, sveštenik, i budući nije imao nikog, sva organizacija, a i troškovi sprovoda pali su na mene i šogora. Bože, kako je to skupo, a još je grob platila crkva, ispratila ga njegove kolege besplatno, a ipak sahrana je toliko koštala. A sanduk smo kupili srednji, ne najskuplji. Kažu da je u ratu ljudski život jeftin, a zato je u miru ljudska smrt vrlo skupa. (Prije sam pisala riječi i rečenice prirodno, kao što dišem, a sada mislim: to je pridjev, apozicija, kondicional, glag. imenica. Strašno. Gdje mi je onda slast. A jezik mi se čini nedovršen, nikakav, premalo je izraza, premalo prijedloga, nespretne kongruencije... Povodom knjige S. T. “Sarajevski rukopis”: Neke knjige za mene imaju smisla samo ako ih držim dugo kod sebe, ako su moje, ako ih čitam vrlo polako ili odlažem čitanje, ako ih mogu posuditi kome ja hoću, ili nekome pročitati ponešto iz njih, ako mogu praviti uši, podvući pokoju rečenicu: Inače, ako sve to ne mogu jer knjiga nije moja, moram je čuvati i brzo vratiti, bolje da je nisam ni uzimala. Kuća nam je puna plastičnih kesica i kesica, poguranih u kutove, u šupljine u kredencu, ormaru, u torbe, a svakog jutra ponavlja se isti farsični ritual. Č. i S.r, jedan od njih koji se smilovao da to učini meni, panično traže kesu, psujući me: vidiš jesam li ti rekao da ne bacaš te proklete kese. Nisam bacila! Pa gdje su onda. Tamo gdje im je mjesto. P.S. Neki dan vidim u radnji sa mliječnim proizvodima (Nabial) u kojoj je uvijek gužva, ne znam zašto, jer nisu ni jeftiniji ni bolje snabdjeveni. Na toj tek prije neki mjesec otvorenoj pijaci, kefir u novom pakovanju, u plastičnim bijelim bocama različite veličine i zainteresiram se pa upitam pošto je, a ljubazna prodavačica mi strpljivo nabraja koliko pojedino pakovanje sadrži tekućine i cijenu. Ja se zahvaljujem zbunjeno, jer mi je neugodno da se zbog mene toliko zadržava dok drugi čekaju bojim se da će se ljudi iza mene početi buniti i brže-bolje plaćam ono što sam već kupila i gotovo postideno izlazim. Za kefir se nisam mogla odlučiti zato što je bio prevelik izbor i previše informacija osim one jedne, najvažnije, sugestivne: Gospodo kupite ovaj, nećete se pokajati. Ima pravo hercegovačko lice, kao spržena zemlja, tvrdo i dirljivo kao kamen – kažem uvaženom profesoru, stručnjaku za Balkan. Nisam znao da postoji hercegovačko lice čudi se profesor, stručnjak za Balkan i njegova krupna, muškobanjasta žena, stručnjak za slavenske jezike. Postoji! – kažem prof. čudeći se kako je glup. Zar niste znali da zemlja daje pečat

našim licima. Nastavljamo vožnju tramvajem i ja s neugodnošću gledam u njegovo lice, nagnuto nada mnom. Primjećujem da mu je nos oštećen. Ožiljak je od hirurške intervencije. Mislim da je imao rak kože. Sitnice. Lice mu je crveno. Zaboravila sam ima li brkove. ... Iz frižidera se, kad otvorimo vrata, širi smrad iako je sva hrana u njemu svježja. Moram kupiti u *Red Blacku* neko sredstvo za popravljanje ili upijanje mirisa. A možda je to miris naših života. Ko mi je kriv što sam se loše udala. Problem je što sve slabije pamtim. To je od stresa, tješim se, od umora, prenapregnutosti, rastresenosti, od želje za bijegom. Čitam, slušam, a informacije klize, cure, otiču i ja sam nemoćna. Juče je došao moj student M. očito s namjerom da popije kafu i popriča, a ja sam ga povelala na pijacu. Sa zadovoljstvom sam potrošila svojih 100 tisuća zaradenih od privatnih časova, čak sam kupila i dvije kese nove zemlje za balkon. Proljeće je pa bih i ja da nešto posijem i sredim postojeće, stavim novu zemlju, presadim što treba. Posao mi kvare golubovi. Usrali su balkon, ali ja sam njihovim skorenim govancima nadubрила zemlju. A uveče došla da mi donese neke novine, uvijek traži neki pretekst da dode, priča kako je strašno, što policija ništa ne učini, koliko je mladih narkomana na Rinku. Upropastili su najljepši dio grada. Strašno, ponavljam, a ja mislim na to kako bih im se sada pridružila. A. V. nasmiren kao i uvijek, špart'o je po Varšavi i pita: Kako vi možete ovdje izdržati. Tako je sivo. Mogu izdržati svugdje, ionako više buljim u TV nego što živim. A. nam je ispričao kako je J. J. poginuo u Sar. Pogodila ga granata dok je kopao rovove. Njegova V. je u Zadru. Njih dvoje su nekad bili rijetko sretni.

Ponedjeljak

Opet sam se probudila rano iako sam još sinoć obećala sebi dugo spavanje. Nedjeljni izlet bio je zadovoljavajući, otvorili smo sezonu naših uobičajenih izleta i bilo nam je jasno da smo se poželjeli svježeg zraka, roštilja i jedni drugih. Pet sati smo puštali da nas zrak kupa posvuda i puni naša namučena pluća i jeli. Cijelo vrijeme smo jeli sočne svinjske krmenadle, kobasice, krilca. Punili smo se hranom i zrakom i pričali ni o čemu. Bila sam mirna, svjesna da nisam rekla ništa te da se ne moram braniti od posljedica svojih riječi. Sinoć je zvao A. V. Očajan i kako vi možete ovdje živjeti. Volio bih da sam u Bgdu, Sarajevu, pa čak i u Goraždu, a o Zagrebu da ne govorim. Samo dalje od ovog sivila, patetičnog prenemaganja, ženskih ruku, mladih i starih, glatkih i zgrebanih, što se dižu prema mom nosu spremne da budu poljubljene ... A jutros se, eto, budim kao stuha, iskreno se nadajući da ću ustati prije svih obaviti jutarnju toaletu, nešto pregristi, popiti prvu kafu u miru, sama. A zatim se vratiti u krevet da još koji minut dremnem, ali ta ideja nije bila samo moja. I opet smo se jutros nas troje sudarali po kući. Taj nesnosni zvuk papuča, šljap, šljap, šljap. Pljuskanje vode, oticanje, presipanje iz šupljeg u prazno. Primijetila sam da se u toj utrci da budemo malo ostavljeni sebi, utješim, osim onoga što apsolutno dopire izvana, svako od nas budi sve ranije, sve smo neispavaniji, dani se pune obavezama. Umorom i osjećajem uskraćenog sna od čega me sve više bole oči. Tu neispavanost nosim na trepavicama i na licu, u duši. Bolesna sam od hroničnog nespavanja i umora. ... Izgradila sam ovdje neki svoj svijet, tako polako, sve kao nehtijući, i sad mi

je ipak stalo do njega, kakav je takav je – moj je samo, naučila sam da o tome ne treba govoriti drugima koji su izvan tog svijeta. Nedolično je reći da mi je bilo prijatno. Jer, ja valjda na to nemam pravo. Sa J. razgovaram (ophodim se) u rukavicama, uvijek u strahu da nešto ne pogriješim, kao sa mojom ujom. Uistinu, ja se ovdje bojim, naročito onima od kojih to zavisi, reći da sam bolesna i umorna, te da ja radim već 32 god. Jer, mogli bi oni pomisliti, i to s pravom, da ja više nisam sposobna za rad. Ja sam u situaciji da nemam prava na bolest, na umor, a ni na radost, uživanje. Ja trebam da radim kao švajc. sat, a da sam pri tom nečujna.

Utorak

Čeka me strašan dan, bolje mi je da ne mislim već da ga preživim. Noćas mi se vratila mora od neku noć, baš kao prisustvo koje je ušlo u mene. Postajem laka kao pero, duh, nestaje mi dah, neki pas, Sr. i ogroman nered po kući kao poslije neke borbe, sve pobacano. Ne predajem se lako, hoću da vidim što je to. Ja hrčem, čujem sebe kako hrčem, vidim se odozgo, možda sam “izlazila”, ali nešto negativno u svakom slučaju jest.

Moja lična privatnost je na nuli. Ne vidim nikakvog razloga da se sastajem sa ljudima (osim ono što moram) iz takvog razgovora poslije proizlaze samo problemi. Gledam monografiju “Blago franjevačkih samostana BiH” i neke slike bosanskih pejzaža zarivaju mi se u srce poput noža. Ne znam zašto bih tjerala misli, ma kakve one bile, ako su me potražile, znači da sam im bila potrebna ili su bile potrebne one meni kad su mi pale na pamet, prije nego su...

Srijeda

Pozdravili smo se sinoć sa A. V. Bilo mi ga je žao malo, a i zavidila sam mu jednovremeno. Osjećam njegov umor i *niehęc* da govori o našoj *wojni*, o Hrvatima i Srbima. Rekao je: “G. je bio fasciniran zvukom granata u slušalici pa nije dobro čuo ono što sam mu rekao, a ja sam mu rekao: Slušaj, to pucaju moji i tvoji prijatelji. Jer, tamo sigurno ima više mojih prijatelja nego G. Više moje braće nego njegove. Nisam nikad vjerovao da će do toga doći, to je samo naša tragedija i sami smo za nju krivi. Nije Sar. okruženo samo Srbima koji odozgo pucaju, ima ih tamo raznih; možda je tamo neki Poljak. Nije to tako jednostavno. Tamo su pjesnici, tamo je jedan vaš Jan Kot, šekspirolog naš poznati, pa ako oni ne znaju zašto se vodi taj rat, kako bih ja znao. Pitajte me slobodno, ali ja odgovora ne znam, možda biste mi čak vi mogli pomoći da ga nađem. U svakom slučaju, sad sam shvatio filozofe koji su mi govorili da je poslije *Oświecima* literatura deplasirana: ne vjerujem da ću poslije svega moći pisati, jer ne vidim smisla tog pisanja. Svakim danom sve mi je teža komunikacija s ljudima. Mislim, dakako, na mogućnost pravog (spo)razumijevanja sa drugima. Ljudi u svemu traže/gledaju neku ružnu pozadinu. Tako su zlobni, zavidljivi, bolesno ljubopitljivi, zli. Tolerancija je ono čemu bismo se trebali učiti svakog dana, na svakom koraku. P.S. A. V. bolje sam upoznala sad u nekoliko susreta nego za sve godine koje sam ga znala.

Četvrtak

Pokušavam da sastavim slike sna koje mi bježe kao u kaleidoskopima na sve strane. Slike neke kuće, nekog života paralelnog koji vodim noću, nekih ljudi i ljubavi...

Teško se vraćam iz jednog paralelnog svijeta koji se, doduše, ne vidi, ali takođe ima svoje zakone i svoju silu teže u ovaj vidljivi u kojem stalno neko nešto od mene očekuje i traži. A.V. me je prijatno dirnuo, ono nešto čisto i plemenito u njemu i takav nesavladiv nemir i neukrotivost. On samo što ne kaže: pustite na u našem svijetu, u našoj drami da se tučemo i ubijamo, mi ne znamo objasniti racionalno zašto, ali se ipak razumijemo među sobom, to je ono što niko izvan nas ne može razumjeti.

Utorak, 3. maj

Državni praznik Poljske, Dan konstitucije. Jutro, kao i jučer, kristalno prozračno, sunčano i hladno. Od jutros se svađam s golubovima, debele, bezobrazne ptice, samo izazivaju i zoblju mi sjeme koje sam zasijala. Moje cvijeće je dosta razmaženo, kapriciozno, ali kad osjeti da je pretjeralo, da sam odveć tužna ili da dižem ruke od njega, brže-bolje stane kako treba rasti cvjetati i sve ostalo što cvijeće radi. Ono što je važno kada sam u djetinjstvu shvatila da smrt uistinu postoji, moja slika svijeta stvarala se, mijenjala, rasla sam ili rastakala, preoblikovala se saglasno sa tom osnovnom istinom, najbitnijom činjenicom našeg života. Od tog trenutka pristajem na igru ali joj se nikad ne mogu sasvim, bez ostatka predati, uvijek sačuvam nešto za sebe, nešto neozbiljnosti koja proističe iz saznanja da su ništavne jake strasti, žudnje i oholosti ovozemaljske. Pristajem, dakle, jer mi i ne preostaje nešto drugo, ali sa dozom ironije. Uostalom, oduvijek sam živjela u najmanje dva paralelna svijeta, od kojih mi je ovaj vidljivi, pun prinude, samo nužno zlo, u kojem ponekad uživam, samo nekad gorko odlaganje, interludij koji me dijeli od onog, ili onih svijeta u kojem mogu biti ono što zaista jesam. Nekad mi je taj prelazak iz jednog svijeta u drugi otežan i zato se često u ovom vidljivom ponašam čudno, zbunjeno. Uхватim se često kako sažalijevam nad svojom sudbinom. Što sam ja bolja, to su ljudi oko mene gori. Bojim se da bi i Sr. mogao u životu proći slično kao ja. I on istovremeno živi u različitim svijetovima, to je sve dobro dok je u stanju da savlada taj raskorak, dok se snalazi u onom međuprostoru između njih. I zato pokušavam da izradim nešto slično bon-tonu koji bi nam pomogao da pretrajemo našu nemoguću situaciju. Evo nekoliko pravila: ... Kad već prihvatiš poziv ljubaznih ljudi koji su ti inače potpuno strani, ponašaj se vrlo ljubazno, tolerantno i umjereno odsutno. Gledaj da pronadeš što neutralnije teme za razgovor i nikad se otvoreno ne suprotstavljaj jer ne znaš hoće li ti i ko će ti u teškoj situaciji trebati. Ako je određena osoba spremna da te počasti, prihvati od sveg srca. Pij i jedi što više i što slađe, hvaleći ponude i gostoprinstvo, ali ne pretjeruj, mogli bi se dosjetiti. Nastoj da budeš zabavan u društvu ili barem da ne budeš težak već simpatičan, tako imaš šansu da te opet pozovu. Kad piješ i jedeš, čini to sa slašću ali ne pokazuj oblapornost, mogao bi izazvati suprotan efekat, da se ljudima zgadiš, pa da te prestanu pozivati. Ali ipak, uvijek imaj na umu da se treba najesti i napiti tako da kod kuće uštediš jedan obrok. Nezgodno je kad

te pozovu na večeru, jer onda, ukoliko poslušate moj savjet, možete provesti besanu noć ili vas mogu mučiti teški snovi, ali to je cijena na koju morate biti spremni. Smijte se od srca sa svojim noćnim šetnjama, od kreveta do toaleta i nastojte uvjeriti svoj izbezumljeni stomak, nenavikao na toliku količinu kvalitetne i jake hrane, naročito mesa, da ste ga preopteretili za njegovu i vaše dobro, dakle dobro uzajamno. Uspavajte svoj nesrećni stomak kakvom odgovarajućom pilulom koju za tu priliku uvijek morate imati pri ruci. Morate se takođe ispričati svom usplahirenom srcu koje u svojoj, tj. vašoj krletci glumi uplašenu pticu, što ste pretjerali sa pušenjem finih cigareta, kako ste mogli odbiti nešto što je tako mirisno i primamljivo, a tuđe, znači džaba, a to dalje znači da ste se mogli napušiti do mile volje sačuvavši svoju dnevnu dozu za sutra. Šteta što čovjek nije deva ali istrajnim treningom postižu se čuda. Ljudi koji su te pozvali dobro znaju tvoju situaciju, tj. da si bez doma i domovine, bez para i bez ikakve budućnosti osim danas i u najboljem slučaju sutra, te im kao takav ne možeš biti ni od kakve koristi u njihovim praktičnim ciljevima, ali si ipak neka vrsta indulgencije u svakom mogućem smislu. Zato će te blagonaklono nutkati pićima, pazi nikad ne skupim, a o najskupljim da ne govorim. Kod hrane već mogu biti malo darežljiviji jer jedan čovjek uvijek može manje pojesti nego što može popiti (protok je brži). A i primjerenije je dobro nahraniti gladnog nego napojiti bivšeg alkoholičara. Dok tako jedeš i piješ, pustiće ti čak i muziku da se pohvale najnovijim disketama, ali ćeš se morati zadovoljiti ukusom domaćina, koji je poželjno umjereno hvaliti, a najbolje pokazati mu, zavisno od tvojih glumačkih sklonosti i sposobnosti, da iskreno uživaš u njegovom izboru, rafiniranosti ili narodskoj prostosrdačnosti, tj. njegovoj hvale vrijednoj vjernosti korijenima. Na isti način moraš uživati lagano ih podstičući, u domaćinovim pričama i duhovitostima od kojih ti se, čak ako su nekad i bile vrijedne i duhovite, stomak prevrće jer si ih toliko puta slušao kao da si sa svojim cijenjenim domaćinom bio u braku. Kad se tako iskreno ismiješ do suza osjetićeš kako ti tijelo postaje sve svježije i zdravije od brzog kolanja krvi što će ti opet dati novu snagu da sa svojim domaćinima (pazi domaćica može biti tvrđi kamen) podijeliš neko političko mišljenje o situaciji u tvojoj, vašoj zaj. bivšoj nesretnoj domovini, ma koja da je, pri tome je obvezatno naивно čuđenje što nam se to dogodilo, kakav je to *deus ex machina* poslao nam taj ružni san. Pred grobom neznanog junaka govori L. Wałęsa. Uživa očito. Padaju vojničke zapovijesti, oduvijek su u meni te odsječne komande, izrečene grubim muškim glasovima, budile ako ne strah a onda nelagodnost, nespokojstvo. I pomalo stid. Jedni će uvijek komandovati drugima. Na njih će se izdirati kao na stoku, oni će stupati paradnim korakom poput majmuna i uživati u tome. I oni koji ih gledaju takođe će uživati. I tako, eto, uz sveopću uživanciju tisućama godina traje manipulacija jednih od strane drugih. S vremena na vrijeme oni zamijene položaje, jedni zastupe druge, drugi pređu na mjesto trećih. I onda sve to, uz manje ili više krvi, bude popraćeno paradom, lepršanjima zastava, zakletvama govorima i vojnom muzikom. (Slušam L.W. u kuhinji. Ne razumijem šta govori ali osjećam ritam slavenskog jezika (koji mi je postao blizak) što svojom pjevnom melodijom podsjeća na češki. Umiljato ovo janje, dvije majke sisa... Moraš se ponašati u skladu sa svojim položajem, biti veseo koliko smatraju da ti pripada, biti tužan zato što ti je stvarno nešto, a ne zato što godine prolaze a ti više nećeš doživjeti neku ljubav. Sve to može iz vaših usta zazvučati nepoćudno. Zaparati tuđe uši. Naročito izbjegavanje svade pred

drugima, prilikom kojih biste jedno drugom mogli prebacivati i izlupati gorčinu zato što neko zarađuje, a (on ili ona ili ono) živi na vašim leđima. To one koji vas slušaju odbija i automatski se stavljaju na stranu onog ko je jeb. strana. Nikom neće pasti na um da pomisli kako ste vi upravo ta strana. U koje tvoji razni dobročinitelji donose svoje melodrame. Moraš svakako biti pažljiv prema svojim plastičnim kesama, nekako ih ne upotrebljavati za odlaganje smeća, jer će to izazvati burnu svađu u kući. Nikako pred drugima raspravljati o budućnosti zajed. djeteta.

Srijeda

Jutros kao prvo gramatika, upotreba padeža. Bože moj, zašto mi se tako smiješ. Danas 4 časa, poslije privatna lekcija sa gosp. koji treba da ide u poljsku amb. u Bgd. Pa onda dolazi J. - Šta napraviti da pregrizemo. Mislija sam rižu sa sosom pikantnim. Ali kako iznijeti pred nekog rižu ko je neke ratne mjesece proveo u Sar. Opet me muči sve ono što mi nedostaje, ljubav, prijateljstvo, pisanje i objavljivanje na svom jeziku koji jedini znam. Bolest Janova, nesporazumi, nesporazumi. Zamisliam. Tako se budim uspavljujući načine moje smrti. Uvijek, na prvom mjestu vješanje, što mi je zapravo odvratno. Ja sam sklonija tipično ženskom načinu suicida, gutanju pilula i sl. Ali, meni se svakako dešava što ne želim, hoće li mi se ikad više desiti ono što želim. Dosta mi je časova, studenata, gramatike, mojih ukućana, borbe za egzistenciju, tzv. društvenog života, susreta ljudi, onih kojima jesam i kojima nisam simpatična, pisama, odgovora, obaveza čitanja, slušanja, gledanja, svega. A moram nastaviti započetu "nešto kao humoresku očajnika", opisati ovaj naš hotel i svoj život, moram. Moram doživjeti još ljubav. Moram. Jedna pepito golubica gleda me dugo, kao da me moli za dopuštenje da sagradi gnijezdo među mojim cvijećem koje su uglavnom pozobali. Nemam srca da im odbijem iako mi je žao cvijeća. Moja zamisao o balkonu punom cvijeća izgleda da je propala, kao uostalom, sve moje lijepe zamisli. Sinoć bio M. J., slušamo ga i postaje mi čak drag. Ali nikog ja ne interesujem, na to nisam navikla. Iako se malo ljudi stvarno mnome interesovalo poput, recimo, O. D., a ja sam mu uzvraćala dubokom zahvalnošću.

Četvrtak

Učinila sam nešto strašno, onemogućila sam jednom golubijem paru da savije sebi gnijezdo na mome balkonu, a sve u ime čistoće i cvijeća koje sam posijala. Pregañjala sam se s njima dugo. Nisu me se bojali, samo su se čudili, ponekad su dovodili ostale, gledali su me uporno i rječito. A njih dvoje, on krupan, sa raskošnom ogrlicom, ona sitna, pepita, ostajala je najduže na balkonu. Kao da mi je, kao žena ženi, htjela povjeriti da je moj balkon najbolje mjesto na kojem bi ona mogla uzgajati svoju djecu. Ja sam je dakako razumjela ali nisam popuštala kao, uostalom, ni ona. Naduravale smo se tako. Oni su mi rušili saksije, razbacivali zemlju unaokolo i srali, a ja samo opet tim govancima đubrila zemlju. Najdirljiviji su mi bili kada su došli zajedno, on u ulozi muža i zaštitnika, a ona drhturava, šarmantna, nastojala je da zavede njega i mene. Povodi su bili različiti, ali je njena igra bila podjednako lijepa. Jutros ih prvi put ne ču-

jem. Ispremjela sam posude sa zasijanom zemljom tako da je skrovitiji kut balkona ostao slobodan i sada izložen pogledima, počistila pod, pobacala neke gutice koje su budući roditelji dovukli da sagrade sebi gnijezdo i, eto, nema ih. Pitam se zašto se mladi par golubiji nije namjerio na neku osobu bolju od mene. Dugo su šacovali prostor dok se nisu odlučili gdje će postaviti sebi gnijezdo. Trajalo je to danima, a možda i tjednima. I kad su se najzad odlučili za balkon iznad, na kojem izgleda nikog nema, sve je prštalo od teškog rada, perje je letjelo na sve strane, pravili su buku neprimjerenu njihovim sitnim tijelima, nešto su pomjerali, šuškali, samo sam to mogla čuti i vidjeti, sjeme na zidu... Bilo je majsko jutro, toplo i puno sunca. Sve oko mene govorilo mi je na raznim jezicima, a ja sam, na žalost, samo dijelili te priče razumjela.

Nedjelja

Golubovi opet okupiraju (zauzimaju) balkon, prevrću cvijeće, ulaze u sobu, šetkaju se po krevetima, ostavljaju svoja govanca. Jedan par imao je namjeru skra- suti se na ormaru. Koferi prekriveni nekim najlonom možda su im se činili kao gnijezdo. Sjetila sam se svih priča, o golubijem bezobrazluku, pročitanih i slušanih. Ako su to uistinu golubovi. Uzalud im prijetim, istresla sam na njihove glavice sve kanibalizme koji su se našli u meno, te kupiću zračnu pušku pa ću vas postrijeljati, te očerupaću vas, skuhati, isjeckati, ispržiti džigericu i na svaki način, s perjem ili bez njega, pojesti. Juče je bila invazija komaraca, sve troje smo u šklopcima, danas pucaju gromovi na sve strane. Sr. provodi dane kao pravi vuk samotnjak. Nema prijatelja, ni prijateljice, naročito. Izgleda kao neko ko nešto čeka, a ne zna ni sam šta. Ne znam da li je sretan ili nesretan, nekad mi se čini da poznajući ga tako dobro, ništa ne znam o njemu i ništa ne mogu učiniti za njega, osim obaveznog pitanja - jesi li gladan? Kad izlazi, takođe ne znam gdje, ali nikad ne propusti da vrlo izglanca svoje teške cipele. Kupuje najskuplje kreme za cipele, jako je (time) preokupiran, tim njegovanjem cipela koje vrlo brzo ništi.

Ponedjeljak

Jutros me probudila jarka sunčana svjetlost, to me uzbuđuje, a ipak ne vidim smisla što sam se opet probudila. Golubovi guču sa svih strana. Dok čitam knjigu M. J. "Portparol pakla" i Berićeve "Sarajevo na kraju svijeta" i tako vidim neke ulice svog djetinjstva, Trumbićevu, Skerlićevu, Đidikovac; Nemanjinu... da mi se te slike zarivaju kao nož u srce. Ne smiješ biti elegantan, jer onda će reći - "Pa oni ne izgledaju baš tako siromašno" - iako ti nikad u životu nisi bio siromašan, ne smiješ biti previše veseo, elegantan, zadovoljan, susretljiv, dobar, obradovan, pametan, ambiciozan, zahvalan, ponizan, mlad, lijep, star, ružan, nasmijan, Ne smiješ ničim upadati u oči, jer to ti, u tvom položaju, ne priliči. Ne smiješ pokazivati radost, žalost, umor, biti iskren, šutljiv, ni govorljiv, ne smiješ imati svojih tajni, stvarnih ili tek tajnih želja, moraš biti otvoren, kao na dlanu, tako da svaki trenutak tvoj bude drugom dostupan, a ti sam uvijek na raspolaganju. Ti ne moraš barem pokazivati da živiš za druge, a ne za sebe, i da u tome uživaš. Moraš ovladati.

Utorak

Juče provela lijep dan, istina zamoran. Kilometre prošla pješice, obišla neke redakcije, radnje. Kupila indijsku haljinu za 250 hiljada kojom sam, kao što davno nisam, zadovoljna, stalno mislim na nju i kako ću u njoj izgledati ljeti. Kupila jedan kupon, platno za haljinu ili stolnjak. Otišla potom kod I., zvali smo M. W. u Zagrebu oko M. D. Vratila se kući s osjećanjem da sam imala uspješan dan. A i Sr. bio nekako zadovoljan. Dobio pisma od Z., napokon. Piše da se njena majka, znajući kako je ona teška, lako složila da svoju kćerku “podijeli” sa mnom, podijeljena briga je upola manje briga. Uveče jedva našla tekstove koje sam s mukom napravila. Od tog B lektorata ludim, naročito od one grupe koja ove god. polaže. Prijetim im svim i svačim, čak i harakirijem, ali ne pomaže. Snovi bili upečatljivi, ipak ih zaboravljam. Mislim na intenzivno zelenilo ovog proljeća, toplotu, vlagu i invaziju velikih komaraca, to je ono što me pritišće. I kako predurati do kraja semestra, kako je samo tjedan ostao. Dosta mi je svega. Gledala me je jutros golubica svojim žutim okom sa čuđenjem i bez imalo straha. Nismo imali mogućnosti da se lažemo, ni da se krivo razumijemo iako sam ja iz malog mozga vadila njemačke riječi, naučene ili čuvene u kući u djetinjstvu u razgovorima između bake, ujaka, ujne, tetke). Kao da sam oduvijek predosjećala teške časove, svjesno sam sebi u životu priredila nekoliko vrhunskih doživljaja i uživanja. Kao što su Majorka, Meksiko, Peking, kojima se moja očajna misao vraća i pri kojima zamorna duša nađe trenutak spokojstva i radosti. Tako ponekad u tim mislima, počujem jutro. Sr. u šali kaže: “Bojimo se za tebe jer si ti naša zlatna koka”. Ja se smijem sjećajući se kako se Č. prepao u nedjelju da ću zalutati u šumi, ali ne volim baš da budem shvaćena kao sredstvo. A i njihov strah za mene ograničava moju slobodu. (M. M.). M. je sve sličniji njenoj divljoj mački, samoživ, ljubomorani, divlji i opasan.

Srijeda

Tek. Ovaj tjedan odmiče poput puža. Ne mogu iščekati da se završi semestar i da se na neki način (i na nečiju štetu) riješim ove grupe B lektorata (treća godina). I da imam malo vremena za sebe, za pisanje, da jedan dan ne budem ni u čijoj službi. Samo jedan dan da ne budem rob. Sinoć bila bura koja je dokusurila moje cvijeće. Balkon mi ove godine bijedno izgleda, a tolike sam nade polagala u tu moju malu, da ne kažem jedinu radost. Prvo golubovi, a sad tolike kiše i nevrijeme. Juče bila sa Č. kod H. K., umjetnice iz *Jelenie Góre*, ona koja slika tehnikom pačvorka, pravi čudesne stvari, dirljive u svojoj naivnosti. Kič koji daje osjećaj topline i jeste umjetnost kada autorica ne želi po svaku cijenu da saopšti poruku. Pozvala nas da nam proda sliku koju je izradila dirnuta sudbinom naše jadne zemlje Jug. i sudbinama žena izbjeglica koje je upoznala u Jelen. G. a kojima je davala časove šivanja. Njihova djela, konture bivše Jug., Bgd. i Zgb., mjesta na kojima bi trebalo da budu su oči koje plaču i okolo na nekoliko jezika napisano: Jugoslavija sva u krvi. I šta ona misli da bismo to kupili i da imamo para. Okačili to na zid da u to gledamo i stalno plaćemo. Č. kaže: Mora da je poludjela kad je to pravila, jer one ostale slike su joj dobre”. Žena se sjetila svoje *Warszawe* i njenog razaranja, svoje vlastite sudbine, kako je utekla iz vagona kojim su je vozili u

logor, sjeća se lica njemačkog vojnika koji se okrenuo i pustio nju i još dvije žene da pobjegnu, otišao je iza vagona dok je vlak stajao u nekoj stanici i tako se dugo zadržao. Helena priča, ta žena tako samopouzdana i skromna, delikatna i snažna. Ipak, nesporazum je bio potpun. Valjda zato što stanujemo u hotelu (i što smo stranci, mada iz Jug.) ona je mislila da mi imamo para i da ćemo doći kolima i dobro platiti za njenu sliku koju ne bih ni džaba) a ja računam koliko sam karata autobuskih potrošila. Juče sam vidjela koliko je moja egzistencija ovdje krhka i ništavna. Dovoljno je bilo nekoliko riječi od naše sekretarice, pani Ane, pa da pomislim kako se sve ruši. Shvatila sam da su veliki problemi s produženjem mog ugovora na Univerzitetu za iduću godinu, i ja sam bila i prestala, sva u znoju, mucala sam na poljskom, a radilo se zapravo o nekoj teškoći u računovodstvu oko obračuna mojih prihoda. Ha, ha, ha, još dan prije toga mislila sam da nešto vrijedim i da mi niko ne može ništa. Sr. takođe nešto bulazni o ljudskim pravima i svom razočarenju. Opet je bio nemoguć. Trudim se da njih dvojicu ne primjećujem i da sačuvam zdravlje i život. Jutros me probudilo sunce, ono me izluđuje, zove me i čini mi svaki rad besmislenim, samo bih bila "na suncu". Sunce zapravo daje i skraćuje život, doslovno i simbolički. Živim samo od sunca do sunca koga je u ovoj zemlji tako malo. ... Juče je tako intenzivno mirisala vlažna zemlja, dok sam išla prema Institutu osjećala sam kako iz mokre zemlje naokolo lije vrućina. Zemlja je, kad nije zima, tako čudna. Njena moć je važnija od bilo čega drugog. Sinoć preko telefona, pred spavanje, razgovarala sa mojom dragom M. Jedna od onih zbog kojih vrijedi živjeti. A danas? U svakom slučaju, čeka me teško prije podne, mučan rad sa studentima. Sad razumijem što ljudi bježe od siromaha isto kao što se klone bolesnika. U susretu s jednim i drugim čini im se da vide nepravdu na djelu, svoju vlastitu sliku u krivom ogledalu, drugo lice medalje, predosjećaju da je njen sjaj providan. Pored toga, i jedan i drugi, siromah i bolesnik ugrožavaju našu udobnost, služe kao prijetnja i opomena i zato im, iako nam se neće, moramo činiti, pomagati, a ako ne pomažemo, ako ne činimo baš ništa za njih, onda, ukoliko nismo sasvim okorjeli ugrožavajući našu savjest, pohode nas noću, ne daju nam spavati, zbog njih imamo nemirne snove, itd. Zato je jedino što možemo učiniti da spasimo sebe da ih kad god možemo izbjegnemo. Slika J., njegova dobrota i tragičnost. Podsjećanje da čovjek pristaje na ono što ne bi trebao, da se neki naduveni, izvikani, pa makar i uistinu dobar ljekar poigrava našim dostojanstvom i životom. Zašto pristajemo na to, zašto pristajemo na čekanje da nekome kad vidimo da je umirući, priznamo njegove zasluge. Zašto pristajemo i mi i oni (povodom Bienkowskog i Herlinga).

Nedjelja, 22. maja

Sr. pita zašto oblačim te poderane čarape, zašto ih ne bacim u smeće. Smješkam se i mislim: nije baš dotle došlo da moram nositi poderano, ali ove me čarape na pravi način podsjećaju na moju situaciju. Č. kaže: Divna je ta tvoja borba protiv stvari. Ona te, uistinu, održava mladom. Smješkam se i mislim. Nije to samo zato što bi meni starost bila tako gadna. Cijeli svoj život borim se protiv stereotipa. A što je život već, opet, neprestana potvrda stereotipa. U toj uzaludnosti, besmislenosti otpora ponekad osjećam vječnost. I to je ono što mi ne dozvoljava da ostarim. Ka-

žem Č: Ne očekuj ništa i ne kukaj, bolje potražimo mjesto na varšavskom groblju. Jer svoje ćemo kosti, predosjećam, ovdje ostaviti. A Č. meni na to: Ne mogu to zamisliti. U tuđoj zemlji biti pokopan. To je kao da nisam umro. Onda se pripremi za vječnost, kažem. O ne, to je nešto drugo, u tom slučaju budi spreman za vječni život. M.J. kaže: Prema svim do sada poznatim iskustvima, tri godine u emigraciji, to je ona mjera poslije koje ili poludiš ili ostaneš čitave pameti. A šutim i mislim: nama je sada to vrijeme. I.V. se zabunio i kaže: N. sprema zelja ... (mislio je na zeljanicu) ali se ustavi i poče pričati kako je našao dobar špinat na pijaci. One glavne poslastice iz domovine krijemo jedni od drugih, što možeš, takvo je vrijeme došlo.

Ponedjeljak

Moram u grad. I opet onaj strah od svakog suočenja s vanjskim svijetom. Najradije bih ostala u krevetu cijeli život. Od kako sebe pamtim, razmišljala sam o smrti i o svojoj smrti na hiljadu načina, kažu da je smrt u Poljskoj skupa, a da je život skup to vrlo dobro znam. Sve skupa, pristojna a skromna sahrana košta oko pet miliona zl. Skupila sam teško radeći, a i zahvaljujući S. stipendiji toliko da nas troje možemo biti pristojno, a skromno sahranjeni. Zaboravila sam samo jedno, mjesto. No, o tome neka brine neko drugi. Moraju nas negdje. Umorna sam od svog umornog lica. Bojim se da progovorim jer bi u mom glaslu mogli prepoznati njega. Sada mi spadamo u onu prokaženu manjinu, među bolesne, stare, siromašne, bez domovine. Ljudi ne opraštaju ako im se učini da si zaboravio gdje ti je mjesto. Svoje sam mjesto oduvijek morala tražiti, braniti, boriti se za njega na poseban način, umiljatošću, talentom, ili radom. Krotila sam svoju divlju prirodu i to je na mene ostavilo najveće traume. Ujak je bio prvi čovjek pred kojim sam se morala dokazivati. Kako sam rasla krug se postepeno širio (Opis naše kuhinje, kada sam dobila karirani materijal za suknju i franc. modne ilustrac... Hrvatska je uvela vize za građane iz BiH. S. D. zove nas ljetos u Sloveniju. Osjećam se kao progonjena zvijer. Krug se sužava.

Utorak

Opet kiša. Danima. Ovaj sjever me izluduje. D. nije dobio produženje stipendije za iduću godinu. On, žena i djevojčica se vraćaju kući, u Vojvodinu. Na to ne smijem ni da mislim, jer me i sama pomisao o njihovom odlasku ispunjava bolom. Prema nekim ljudima sam tako slaba. D. je strašno dobar, a dobrih je malo, zaštitila bih ih sve kad bi mogla. Z. piše da hoće u Kanadu. Bože, kako ću izdržati sve te odlaske!

Srijeda

Ova me vlaga ubija, a vjetar izluduje, ali o tome uglavnom šutim, bojeći se da me ne upitaju: Ako ti je tako teško, vrati se. Teško mi je, naročito ponekad, ali sve činim da se ne vratim. Sva pisma koja dobijam govore mi jedno isto, ne vraćaj se jer nemaš gdje. Tako umirem u tuđoj zemlji, to je kao da nisam umro, kaže Č. Misli valjda: duša mu neće naći pokoja. Trudim se da omalovažavam taj stereotip, ali

zapravo ne znam što da mislim. Bojim li se? Da! Bojim! Od jutros rastjerujem golubove sa moga balkona, sa moga cvijeća. I onda mi najednom sine, otkuda mi pravo, meni bez doma i domovine da rastjerujem ove ptice koje su u svojoj domovini. Ne progovara li to iz mene osveta beskućnika.

Srijeda

Sanjala M. kao nekog vrlo bliskog pred kim sam istresla sve svoje frustracije, naročito oko starosti. Budim se s prijatnim osjećanjem da sam bila s nekim bliskim, kao na pragu ljubavi, nove. Što mi vrlo treba. U pismu I. mama me zove. Zove me Z. Bože zar ću se naći u sredini gdje svi oko mene govore mojim jezikom, pa ma kako da se zvao.

Opet se jutros svadamo oko rata. Ja kažem da sam znala jer su svi moji poznanici upozoravali na to što će biti. I sve se odvija uistinu po tom scenariju. A onda slijedi ono obavezno. Pa kad si znala, što nisi... Kao da ionako nisam dovoljno. Spasila sam nas. Čitam o ruskoj mafiji. Nikoga tako duboko ne poznajem kao Slavene, a mislim, bože, šta, naopako, loše, tačno, u svakom slučaju, mislim da ima nešto proketo u toj rasi kojoj i sama pripadam.

Petak

Moraš ih pozvati na kafu, kaže Č., misleći na mog kolegu iz Ostrave, H., i njegovu ženu, koja mu je došla u posjetu sa dva sina. Nemam vremena, odgovaram umorno. Ne bi valjalo da to ne učiniš, nikad ne znaš kad ti može zatrebati. Možeš se kojim slučajem naći u Ostravi. Neću se nikad naći u Ostravi. Ako zbog toga moram nekoga zvati na kafu, nekoga do koga mi nije uopće stalo, onda neću nigdje putovati. Ali to je samo sat i po, inisistira Č. Da, sat i po moga života, uporna sam. Sinoć gledam reportažu iz Kana. Govore o filmovima, nagrađenim rediteljima. Svi insistiraju na osjećajnosti, na što više emocija. Znam jedno, kad autor odozgo tvrdi da je zanemario sadržaj, priču za račun emocija, njegovih naravno, ako se on obračunava sa vlastitim traumama i sl. to, po zakonu vjerovatnoće mora biti tanan flm. Ne želim da me iko napušta i zato patim toliko radi D. odlaska. Ne želim da se više mijenja moj ljudski krajolik u kome se osjećam, koliko-toliko sigurno. D.W. sa ženom vratio se iz Njujorka. Svaki je čovjek strahovito ličan, objašnjavala je J. zimus Srđanu. Zato me je pogodilo njeno olako prosuđivanje o mojoj situac., naročito o S. i I. U nedjelju smo pozvani na ručak kod S. K. i njegove K. Oni su iz nekog drugog filma, ljubazni, zaslužni, vrijedni, kao svi pravi poslenici. Potpuno beskorisni, ali mogu voljeti. Da imamo društvo. Uvjerava me Č. Meni niko ne treba, bunim se. Kad onih koji mi trebaju nema. Uostalom, uvijek ću nešto krivo reći, zauzeti krivi stav. A sve iz želje da budem ljubazna, da ostavim utisak. A to nisam ja, vrištım. Koga briga što to nisam ja kad ni to nisu oni. Oni uopće nisu takvi. Oni mi samo dozvoljavaju da preživim. Preživjeti, to je ta magična riječ, a o životu niko ni ne misli; O mom životu. O onome što sam ja i što ja hoću. Od jutra S. odmah uključuje radio. Vijesti i muzika, od toga moje tijelo postaje ne svoje, bridi mi stomak, mučno mi je i branım se. O, kako se teško živi!

Subota

Sinoć gledala film “Povratak Kazanove” (franc.) sa A. Delonom u gl. ulozi. U toj sudbini ostarjelog Kazanove, koga više ljubav neće, ali snaga ga još ne napušta, dvoboj sa nekakvim kapetanom koji mu se podsmjehuje i u kojem, cijelom tom sukobu, iskustvo pobjeđuje neiskustvo, ali ipak on je preživio i iz nekog je bivšeg vremena. Lica prijatelja, rođaka, pa čak i ljubavnica rasplinjuju mi se u sjećanju, ali slika mog stana kao i svih stanova u kojima sam boravila potpuno je nenarušena. Sjećam se dobro čak i sjenki koje suton širi po sobama. Sjećam se kako jutro ulazi, kako se sunčeva svjetlost odbija i prolazi kroz zavjese, obasjavajući kutove inače mračne.

Ponedjeljak, 6. VI

Postoje stvari o kojima se može samo šutjeti. U mom životu, i uopće za mene, sve je više takvih stvari. Napokon jedan dan u kojem (zapravo) ne moram ništa. Sloboda koju sam sebi dala i koja me neurotizira... I još k tome griža savjesti! Kud ćeš više! Upravo zato pišem ove rečenice što sam dala sebi voljno. Ono što je suviše intimno nepriopćivo je.

Utorak

Pokora je živjeti u zemlji sa ovakvom klimom. Pokora je živjeti u našoj situaciji. Pokora je uopće živjeti. A ne biti spreman još za odlazak. U našem hotelu izvršen je tihi puč. Očekujem samo gore. Jer najgore je tek preda mnom. Bilo mi je žao upravnice, žene predsjednika firme kojoj pripada hotel. One koja je jedva pozdravljala stajala je, kao otpuštena s posla, u podrumu, u prostoriji u kojoj se prima i predaje rublje. Kaže zabranjeno joj je da dođe na posao a unajmljen je čuvar još jedan, koji treba da pazi da bivša uprava ne ukrade i odnese nešto iz hotela! Dva dana na TV prenose svečanosti povodom 50. god. bitke i desanta u Normandiji. Uloga Poljaka itd. Još dostojanstvenije nego u Monte Casinu. “Gazeta Wyborcza”, *Świąteczna 4-5 czerwca, pod tytułem: Kosmiczny Zew: “Amerykanscy radioastronomowie donieśli, że odkryli wodę w konstelacji ryb, co zwiększa prawdopodobieństwo życia w kosmosie. A wraz ogłoszona wczoraj propozycja Europejskiej Agencji Przestrzeni Kosmicznej. Wzrasta szansa na życie ludzi na Księżycu”*. Ta vijest ispunila me je dubokom tugom. Znači li to da samo svemir, o kojem sam imala iluziju da je vječna tišina, hlad i ravnodušnost. U smislu potpune providnosti, zanečistiti, ispuniti svim do sada poznatim našim ljudskim malim i golemim gadostima, pa i onim još pritajenim koje će se uobličiti u novoj situaciji. Ako izgubim iluziju o vječnoj čistoći izvan nas, onda šta mi ostaje. A ako je svemir spreman na nas, onda znači da ta vječna nepotkupljiva, nezemaljska čistoća nikad nije ni postojala. Onda znači da je kosmos spreman na svoj dio Balkana. Jer bez obzira odakle bili ti ljudi koji će se prvi “nastaniti” na nekoj planeti, oni po definiciji predstavljaju cjelokupno iskustvo vrste. A to iskustvo opet, bolje da ne govorimo. Svu svoju gadost sasučemo na kosmos, kome je bolje da sav postane crna rupa. Jedan isti golub dolazi na onaj balkon,

kljuca cvijeće, prevrće saksije i pritom me bezobrazno gleda i sluša što mu govorim. Čini se kao da nešto odgovara na svom golubijem jeziku. Sve sam uvjerenija da je to neka ljudska duša u golubijoj spodobi. Grize me odlazak Mr. Lee-a, Koreanac koji je pokazao simpatije prema nama, odveo nas na ručak u vijetnamski restoran, ali mi smo u odnosu na tog katolika i konfučijanca iz Seula ispali tako divlji da me i danas kad se toga sjetim obuzima ogroman stid. I Mr. Lee stanovao je u našem hotelu, zauzimao je trosoban stan, a kad je otišao, ne pozdravivši se ni sa kim, ostavio je u stanu puno raznih stvari, uključujući i TV, od kojih bi mi neke bile jako potrebne, a ne dozvoljavaju mi da ih uzmem. I dan-danas tuga me hvata za malom Zong-Zu, koja mi je bila odana prijateljica, pogotovo sada kad se govori o mogućnosti izbijanja novog rata između dvije Koreje. Ona je tako dobro razumjela našu situaciju i ugroženost, jer je i sama podsvjesno osjećala egzistencijalnu ugroženost. Za mjesec dana odlazi Kineskinja. I taj će mi rastanak teško pasti. Jedino što neću žaliti za P. H., iako mala sjeta, no, bilo mi je tužno kad sam vidjela kako odlazi kao pseto podvijena repa i pun gorčine. Odradila sam večeru za M. J. i sa M. J. Bili S. K., S., I. i nas troje. Mrožekovi emigranti. Ja zacijelo nemam moć ubjeđivanja, nikad nisam bila u stanju da ubijedim bilo koga u bilo što. Ne znam da li je to zbog toga što se ne trudim dovoljno ili zato što sam lišena duboke, snažne vjere u bilo šta.

Srijeda

Toplije i malo sunca, ali sve skupa puno vlage i bojazni da će se vrijeme opet pogoršati. Sr. nije došao kući cijeli dan i noć i još ga nema. Već je jednom to napravio. Tad sam preživjela svoje. Sve je najteže prvi put. Koliko li ću još izdržati s ovim stresovima. U Ambasadi Hrvatske jedna ljubazna gospođa koja mi je rekla da mogu dobiti propusnicu za ulazak u Hrvatsku uz pasoš "s ljiljanima". Gdje ste dobili taj pasoš. Preko Pariza, kažem. Ona kaže da nije tako nemoguće da dobijem hrvatsku putovnicu. Imate li ikakav dokument na kojem piše da ste Hrvatica? Rodni list, ne mora biti krštenica. Na žalost, sve mi je ostalo u Sar. Znaite, ja sam krenula prije nego je počeo rat. Ponijela sam samo diplomu. Ali, pokušaću to nekako da nabavim. Ipak, nije tako loše. Neko me prima. To je bilo prva reakcija nakon razgovora. Poslije to malo zadovoljstvo razjeda sumnja. I jutros još Č. mi pruža tekst I. L. iz "*International Herald Tribunea*" (juni 1991.). O lomači knjiga, o spaljivanju Vijećnice i opet ista "nervoza".

Četvrtak

Sanjala I. Ili je on došao ili sam ja sanjala. S. mi kaže da je Z. otišla ranije od nas zato što sjetila da je pred kućom u Amsterdamu zaboravila bicikl. Prepala se da joj ga ko ne ukrade. To mi se učinilo "za priču". Gospođa M. govoreći o nacionalnosti kaže da to (izgovara tu zamjenicu sa nekakvim gađenjem, ljepljivo) piše na krsnom ili rodnom listu. Jučer u ambasadi osjećam neko gađenje od svega, a najviše od sebe. Sve to skupa nema nikakvog smisla. Ta moja donkihotska borba da dokažem nešto što nikad nisam osjećala niti mi je bilo važno. Barem riječi, znam da mi rečenice ne

zvuče dovoljno hrvatski, bojim se svog spontanog srpskohrvatskog kojeg iznevjeravam zato da bih opstala kao lektor hrvatskog. Osjećam kako mi se sužava prostor jezičke, kulturne, ljudske, fizičke i od te tjesnoće zebe me u srcu. Osjećam tjeskobu i strahovito nespokojstvo. A zašto sve to ako prestanem da cijenim sebe, čemu napor da opstanem. Neka bude što će biti. Čitam u “Vjesniku” o uvođenju kune i lipe. Bože, kako ljudi brzo prihvate svaku glupost, novotariju, naredbu, a sve u ime velikih parola. Sjećam se kad Ploče dobiše naziv Kardeljevo kako su već sutra moji poznanici taj novi naziv odmah prihvatili. Uzimam svoj oblatni “lijek za strah”, alkohol. Kakav mi je pri ruci, svejedno. Čini mi se da su ambasade najprljavije društvene institucije, poslije svake posjete nekoj od njih osjećam se usrano.

Srijeda

Zovu prijatelji da kažu kako je emisija “*Sarajevo, moja mićoć*” bila savršena, a naročito ja: J. O. kao stručnjak to potvrđuje. Niti sam emisiju čula, niti znam što sam pričala. Provela sam cijeli život a da nisam povjerovala u stvarnost. Zato sam valjda sačuvala sposobnost čuđenja. Priznajem da mi je sve već poznato ali se ipak čudim. Danas je četvrtak, privatne lekcije prije i poslije podne. Zatim idem kod A. Težak dan. Juče sam zato, a i prekjuče razmišljala o načini svoje smrti ili kako da sebi oduzmem ... Nisam mogla da se odlučim. A uostalom, možda ću u jednoj igri dobiti zgoditak. Moja vračara mi u tome pomaže. Kod M. sam opet prekopavala po tuđim smrdljivim krpama. Izabrala sam za sebe tri suknje i dvije bluže. Juni je na sjeveru obično sunčan i vruć, a ove godine je kao u inat, studen i kišovit. Hirovit i nepodnošljiv. Niko neće sa mnom da priča. Ja ću u tom slučaju biti ja i sve druge ličnosti sa kojima bih željela da razgovaram. Pričajući sa sobom imam mogućnost da dijalogiziram sa mnogima. Ukoliko mi uistinu uspije izaći iz svoje kože i za trenutak poistovjetiti se sa drugima.

Subota

Golubovi su vrlo inteligentne ptice. Moje cvijeće to zna, ali je nemoćno. Ono je završilo u njihovim malim, nabijenim voljicama i trbusima. I moj balkon je takođe nemoćan da išta učini protiv golubova i zato je postao prljav i zapušten, usran. Ja sam u početku mislila da sam malo moćna ali se ubrzo pokazalo da sam u zabludi. Digla sam ruke i bespomoćno gledam u sav taj nered na balkonu. Zato golubovi zadovoljno (gu)guću. Vole se ili se tuku. Zato su vrapci vrlo simpatični i ništa mi ne rade. U meni je vrijeme progovorilo. Ne, nije to bujica riječi. Osjećam ih, cijeli potok mlijeka...

Nedjelja

Juče kod Jolante na *truskawkowym pryyjęciu*, zabava zrelih jagoda. Lijepo i distingvirano kao i uvijek kod nje. Jolanta u sebi sažimlje ono najplemenitije što Poljska ima. Zahvaljujući prijateljstvu s njom i njom sličnima ja sam Poljsku zavoljela.

Horor, užas nasilne smrti, socijalna politika itd. U normalnim zemljama se poj. i društ. smatraju devijacijom, a u našim malim balkanskim fašističkim tvorevinama nacionalnim ponosom koji se javno slavi. Tada još u Medugorju osjećala sam svuda oko sebe balkanski dobro mi poznati kič. Ako se tamo Gospa i pojavila stanovnici tog mjesta nisu bili u stanju da mu daju dostojanstvo. Novokomponovana muzika, neki novi kantautori, u svemu tome bilo je nečeg divljeg, prijetećeg, natopljenog, mračnog. Zapravo, znala sam da će rat doći.

Poetika prostora, po uzoru, ili inspirisana Gastonom Bašelarom bila je pred rat uzela maha u Sar. Grad je uživao u sebi, kočoperio se, građani su rasli, postajali plemenitiji, uživajući u gradu i njegujući ga, nesvjesni da sve to posmatraju oni koji se nikad nisu saživjeli sa gradom, koji su se u njemu osjećali krajnje neugodno, što ih je frustriralo i rađalo u njima otpor prema uzajamnoj samozaljubljenosti grada i njegovih građana. Na smrt sam uvijek gledala ne toliko kao na spasitelja, koliko na izbavitelja, zahvaljujući kojemu sve ovozemaljsko postaje podnošljivije. Ali ja hoću da se igram.

Utorak

Probudim se tako i čini mi se da se bojim svega i svakoga. Ali danas ne. Jutro je sunčano, čisto junsko jutro už najboljem izdanju i sve mi se čini ljepše. Sinoć proveo jednu od najprijetnijih večeri ovdje kod K. G. u krugu njegove obitelji i prijatelja uz dobro jelo. Aškina čast i vino. Razgovor opušten o svemu kao sa svojim. Atmosferi doprinijeli kuja Kika i mačak. Njihova kuća je jedna od rijetkih u koju možeš bez naajavlivanja. Kao u Sar. K. (D.W.) priča kako je uhvatio virus. On voli Sarajevo zauvijek. Odan je, pošten i uporan. Njihova prijateljica, Jevrejka koja se vratila iz Belgije sad traži stan da kupi. Radi u PIW-u. Sin joj je ostao tamo. On je, priča, pravo zapadno dijete (rodio se u Africi) koje nema ništa s Poljskom, to je zemlja njegove majke. Ona me podsjeća na J. Kad priča o svom povratku doma. Varšava je bila jedino mjesto u koje sam se mogla vratiti, meni dostupno, u kojoj mogu kupiti stan i zarađivati za život. Možda bih ja rado živjela u Rimu, ili negdje drugdje, ali mi nije dato... Ona pokazuje spremnost da mi pomogne, ako želim da se jednom vratim u Sar., da me na neki način pomiri, da učestvuje u tome.

Četvrtak

Ako cvijeće ne može da govori ne znači da ne pati. Ono mi uzvraća ljubav. Č. stalno psuje i govori sam sa sobom. Sr. je duboko neshvaćen. Dirljiva odanost cvijeća. U sunčanom danu primam to kao svojevrsnu nagradu.

28. VI '94.

Čitam knjigu Shirley Maclaine "*Na krawędzi*" uživajući zapravo u našoj sličnosti. Knjiga puna egocentrizama. U meni je cijeli svijet ali upravo zato nastojim ga razumjeti i voljeti u svakom trenutku onakav kakav jeste. U tom egocentrizmu

ima ipak otvorenosti i poštenja. Sa J. R. započela jednu temu koja me zanima. Moje ponašanje u životu određeno je od rane mladosti sviješću o tome da se umire. Ne mogu biti nepoštena zato što se to ne isplati jer se umire, misli J., kao i ja. Ali njena prijateljica misli upravo obrnuto. Moram biti nepoštena zato što znam da se umire i u ovom životu prigrabiti za sebe što više. Bila juče kod M. i M. Pred njom mogu biti onakva kakva jesam, bez straha da će me oni prestati voljeti. Ona ima problem, tumači, jer ne zna ko je iz koje države. Kad pomislim na moje studente osjećam stanovit stid za “svoju” zemlju. Sjetim se naglo, slike u osnov. školi, mi na izletu, na proplanku iznad Sar. sa učiteljicom Jelkom Bumbić, beremo cvijeće i ta me slika boli dok traje.

Petak 1. VII '94.

Juče razgovarala dugo telefonom sa I. i N. u Novom Zelandu. Imaju sina, starog danas već šest dana ... To je bilo iznenađenje koje me je ispunilo radošću i ponosom. To su moji, moji. Eto i ja imam nekog svoga u bijelom svijetu iako se možda nikako više nećemo vidjeti. Nisam sigurna da se mi međusobno uistinu razumijemo i da baš imamo o čemu pričati, ali izgleda da to i nije toliko važno za ljubav. Nikolina majka, moja tetka, pok. Olga imala je naročitu ulogu u mom životu. Zadržavam razgovor koji mora da košta čitavo bogatstvo (ženo, ostaćemo ne samo bez telefona nego i bez kuće – at. N.) govoreći razne nevažne stvari, jer zapravo, mi nemamo puno o čemu razgovarati i cijelo vrijeme mi je pred očima slika našeg kratkog zajedničkog zimovanja na Jahorini i ljetovanja u Vinišću koje je prošlo uglavnom u šutnji. Čitala sam, razmišljala, bila sama i osjećala se okružena ljubavlju. Moj cvijet je bolestan. Zaušljivio se. Ne mogu da vjerujem kako mi je mogao nešto tako učiniti. Stavila sam ga na balkon. Možda tamo, na suncu i zraku, ozdravi. Znam kako mu je.

8. VII '94.

Ljudi rado pomažu onima koji su u gorjoj situaciji od njih kad osjećaju da su oni “iznad”, ali ako se položaj, ne daj Bože, izmijeni, onaj ispod nađe se u istoj ravni ili čak više od svog dobrotvora i darodavaoca, ovaj mu to nikada neće oprostiti. Od onih kojima pomažu ljudi očekuju poniznost i odgovarajući izgled, držanje. Izgledom i ponašanjem moraš izazvati sažaljenje, inače ni na šta ne računaj osim na podsmijeh ili osvetoljubivost.

Ponedjeljak, 11. VII

Više sam se straha nagutala u posljednje vrijeme. Moja glava i moje tijelo puni su straha. Strah me je da će mi nestati para, da ću izgubiti posao, da ću se razboljeti, da će Č. poludjeti, da će me vratiti u Sar., da će Sr. nešto biti, da će sam sebi nešto učiniti, da ću se nekom ovdje zamjeriti, da ću sasvim ostarjeti, poružnjeti, da ću nešto zabrljati, da će Sr. biti nesretan, da će on zabrljati, da će se nešto strašno desiti, da nikad više ništa neću napisati. Strah me od nesporazuma, nevremena, nevolje,

nesreće, bijede. A o strahu od smrti ne govorim, o njemu ne znam što da mislim. Bolesna sam od sasvim drugog, običnog, prizemnog straha. Bili u subotu kod J. W. u Konstancinu i pokisnuli do gole kože. Žudim za trenutkom mira, posvećenosti razmišljanju, pisanju ili jednostavno trenutku duboke koncentracije. Bojim se rada, početka semestra, umora, nesanice, starenja, vremena kad više nikom neću značiti ništa kao žena. Bojim se studenata, ljudi, svega. Bojim se sadašnjosti isto koliko prošlosti i budućnosti. Bože, nauči me da imam pozitivne misli. Bojim se Sr. hirovitosti, nepredvidivosti, njegove neizvjesne budućnosti, bojim se što će ljudi reći o njemu. Osjećam kako se moje tijelo razilazi, nisam više u stanju da ga držim na okupu. Boli me svaka koštica. Bojim se da su sve priče ispričane, da nemam više nikome ništa reći.

Milica Nikolić

Marina Trumić: *Dnevnik*

Marina Trumić našla se u egzilu u Varšavi, sa svojom porodicom, radila je kao lektor na Varšavskom univerzitetu i vodila sve vreme dnevnik. Njen sin ga je, posle smrti svoje majke, dao Sarajevskim sveskama.

Išćitala sam ga, puna pijeteta i divljenja za spisateljicu koju, nažalost, nisam čitala. Danas saznajem da je napisala nekoliko knjiga proze: *Između mene i tebe*, *Daleko proljeće*, *Lirski dnevnik Marije Višnjevske*, *Čežnja i daljine*, te zbirke poezije *Između Varšave i Sarajeva*, *Cipele za Mona Lizu*.

Možda ću uspeti da ih dobavim i sigurna sam da ću uživati u odličnoj literaturi.

U ovom trenutku pišem o njenom varšavskom dnevniku za broj Sarajevskih svezaka koji će biti posvećen egzilu, sa osećanjem da moram ispričati jednu kritičku storiju o sličnosti i razlikama sa životom i sudbinom druge jedne Marine – “moje” – Cvetajeve. Obe su bile u prinudnom progonstvu – “moja” Marina u Češkoj i Francuskoj – Marina Trumić u Poljskoj. Obe su imale sinove. Čitaoci kojima su poznati život i sudbina Marine Cvetajeve moći će sami da porede i zaključuju.

“U tuđini”, kaže Marina Trumić, “jer Poljska za mene jeste debela tuđina, čovjek je prepušten najviše sam sebi, nema onog okruženja sastavljenog od rođaka, prijatelja, komšija, poznanika, onih kojima si poznat po čuvenju, niko ti neće ni odmoći ni pomoći, niko se založiti za tebe zato što te voli, što je poznavao oca ti ili majku, što je s tetkom išao u školu, što ste sjedjeli u istoj klupi, što ste se nekad ljubili u parku, zajedno studirali, išli u teatar, na izložbe, u istu kafanu... Ne, toga nema u tuđini, tu si ti samo bespomoćan i go, možeš dakako računati na pravu, ljudsku, solidarnost i sućut, ali neke svoje stvari nikad riješiti nećeš, naći ćeš se pred zatvorenim vratima u gluhoj tišini, nikom se nećeš moći požaliti na odgovornom mjestu niti će te tamo pustiti.”

“Nisam više mlada i jednom će, možda brzo, doći trenutak da ne mogu više raditi. A ko će tada u našem lažnom miru imati prava da odlučuje ko se može a ko se ne može vratiti na svoje ognjište... Niko nas neće, a posebno naša braća, jer smo siromašni i bez društvenog značaja... Zabole me neki prizori, neke situacije, neke kuće, neka lica, neka sitnica obična (džezve poredane po veličini, bokal s vodom), što me podsjeti na prošli život, nešto što liči na moje “mrtve” uspomene.

... Kako je tačno napisala D. Maksimović: “Nemam više vremena.”

... Moje unutrašnje i moje vanjsko vrijeme su u saglasju u trenucima kad osjećam vječnost i neumitno prolaženje. Ali ja, iznutra, tako rijetko se čujem, umjesto toga govori moje vanjsko ja, koje ne samo da je uplašeno, već je i lažljivo. Zašto mi sa Balkana stalno moramo da se opredjeljujemo, i to pompezno, sudbinski, najčešće onako kako neki drugi, željni vlasti, to od nas traže. Više volim da mi bude dosadno

u Švicarskoj nego da se zabavljam na Palama. Ne radi se jedino o tome šta je bolje, a šta gore, već šta meni više odgovara. Nevjerovatan narod, između ljubavi i mržnje nema predaha...

... Zdravlje mi ne vrijedi ni pet para.

... Oduvijek sam sama određivala koliko pripadam drugima. Granice moje unutrašnje slobode čuvala sam kao oko u glavi. Budući da su one drugima bile nepoznate, mogla sam ih čuvati ili sačuvati. Da li sam ovako bez ičega, bez pisama, uspomena, fotografija, čovjek bez prošlosti?

Nesretna sam što moram toliko da radim. Šta me održava u ovakvom životu? Inercija! U mojoj domovini u ovo doba već je pravo proljeće. A ovdje kiša, vjetar, tmurno nebo, hladno.

Ovo pisanje postalo mi je narkotik, ali, na žalost, zadovoljava svu moju potrebu za pisanjem. Zamijenila sam noć za dan. U sred noći, sasvim budna i bez uobičajenih fizičkih i duševnih bolova, čitam.

Strah me je od svega, od toga me boli stomak, da neko sebi nešto ne uradi, da će mi se ljubav još desiti i da neće... da će se nešto desiti, da će se neko od Poljaka naljutiti na mene... Bojim se starosti, da će biti ružna, da neću moći raditi, da nikad neću ništa čestito napisati, da sam intelektualno osrednja. Bojim se vjetra, studeni, ružnih riječi, negativnih zračenja, uroka, pretjerane brige, svega.

Na večeri posvećenoj Sarajevu u PEN-u pročitao je moj odlomak iz dnevnika pisan u Varšavi još 1967. godine. Dobro je zazvučalo. Trenutak poslije čitanja sjedila sam tako gola, sama i ranjiva, kao puž bez kućice.

Moj život ovdje prolazi u stalnom strahu – hoće li mi produžiti ugovor, hoću li imati dovoljno para, hoću li se kome na institutu zamjeriti ili nekom od poljskih prijatelja, hoću li nešto pokvariti... jesam li dobar lektor... Od tog suludog straha stomak mi je u stalnom grču a koncentracija sve slabija... mozak kao da polako otkazuje, nekako je podivljao, otrgnuo se, oteo.

... Pa gdje ja onda pripadam, a svi me tjeraju, i ovdje, u pripadnost.

... Ja prolazim kroz život sa svojom idejom o njemu, sa svojim vidom, svojim srcem, i neka tako i ostane. Svjesna sam predobro zla, ali me ono ne zanima. I neka tako ostane.

Toliko sam zrela da mogu živjeti bilo gdje i sama. Sudbina se sa mnom grdno našalila.

Studenti bolje poznaju moje lice od mene same. Strašno je to, osjećam se tako gola i tako nezaštićena pred njima... Ja se ponekad šalim sa njima, ali dokle se možeš šaliti, ma koliko širok, objektivan i kritičan bio, na račun svoje porodice, jezika, zemlje, prošlosti.

Najveća raskoš za mene je vrijeme, osjećaj da prolazi, poput pijeska među prstima, i stoji. Kad sam svjesna svega i u miru sa sobom, i najveća moja tuga i užas dolaze otud što znam da vremena nemam, i imam ga sve manje.

O, Bože, kako sam umorna... Više nemam smisla ni za svoj strah. Ispraznost moga života ovdje i mene samu preneražuje.

Budim se sa tim nečim u prsima i grčem u stomaku...

Svi, pa čak i dobronamjerni, uzimaju ti po komadić tebe, tvoje slobode, dosto-

janstva, tvog ljudskog prava da budeš drugačiji, tvog prava na uspomene, na nezadovoljstvo, neslaganje, ljubavi i netrpeljivosti. Očekuju od tebe ipak uvijek zahvalnost. Svi žele da te ponize, da se ponašaš prema njihovim uvjerenjima, uzorima, stereotipima, očekuju od tebe da si siromašan, ružan, jadan.

Zato najviše volim biti sama, ali ni to ne daju... Ja moram biti korisno nesretna, sve drugo je bogohuljenje i meni, emigrantu, nedopušteno. Znači dozvoljavaju da me boli tijelo, to je čak poželjno, a duša, njena bol mora biti usmjerena, razumljiva svima, inače sam osuđena.

Izgubila sam šansu da umrem mlada, a to je jedna od najvećih šansi koju u životu dobivamo.

Što duže živim ovdje, više slušam i čitam ljude oko sebe, moja nada da ću ikad naučiti govoriti i pisati poljski tako da bih na njemu stvarala sve je dalje.

... Najbolje je šutjeti.

April je, a drveće nikako da propupa. Kako kasno ovdje počinje proljeće.

Znači moraš se pomiriti sa besmislenim ponavljanjima raznih rituala i lice-mjerjem koje je strašno ali potrebno.

Žrtva ne može da se žali. Postoje samo krik i tišina. Sve troje smo sve više izgnani. Ponašamo se kao pravi emigranti.

Meni trebaju prijatelji koji će me saslušati i razumjeti, a ne koji će mi objašnjavati ono što i sama znam.

Teško mi je pisati pisma jer mi sve izgleda glupo.

Podijelili smo se na one koji imaju ili nemaju šta jedni drugima da kažu.

Strah me je da se moji prijatelji ne naljute na mene ako im kažem šta stvarno mislim, osjećam, čega se bojim i kakve su mi dileme.

I sam spomen na to da sam živa tjera me na plač.

Moja ravnodušnost, ili nemoć, ili strah, ili sve to zajedno.

Prije sam pisala riječi i rečenice prirodno, kao što dišem, a sad mislim: to je pridjev, apozicija, kondicional, glagolska imenica. Strašno... A jezik mi je nedovršen, nikakav, premalo izraza, premalo prijedloga, nespretna kongruencija. Problem je što sve slabije pamtim. To je od stresa, tješim se, od umora, prenapregnutosti, rastresitosti, od želje za bijegom. Čitam, slušam, a informacije klize, cure, otiču, i ja sam nemoćna.

V. pita: Kako vi možete ovdje izdržati. Tako je sivo. Mogu izdržati svugdje iako više buljim u TV nego što živim.

Bolesna sam od hroničnog nespavanja i umora.

Uistinu, ja se ovdje bojim, naročito onih od kojih to zavisi, reći da sam bolesna i umorna te da ja radim već 32 godine. Jer bi oni mogli pomisliti, i to s pravom, da više nisam sposobna za rad. Ja sam u situaciji da nemam prava na bolest, na umor, a ni na radost, uživanje. Ja treba da radim kao švajcarski sat, i da sam pritom nečujna.

Pokora je živjeti u zemlji sa ovakvom klimom. Pokora je živjeti u ovakvoj situaciji. Pokora je uopće živjeti a ne biti još spreman za odlazak.

Uzimam svoj obligatni "liječak za strah", alkohol. Kakav mi je pri ruci, svejedno.

Juče a i prekjuče razmišljala sam o načinu svoje smrti ili kako da sebi oduzmem... Nisam mogla da se odlučim.

Probudim se tako i čini mi se da se bojim svega i svačega.

Ako cvijeće ne može da govori, ne znači da ne pati. Ono mi uzvraća ljubav.

Sjetim se naglo slike u osnovnoj školi, mi na izletu, na proplanku iznad Sarajeva, sa učiteljicom Jelkom Bumbić, beremo cvijeće, i ta me slika boli dok traje.

Moja glava i moje tijelo puni su straha. Strah me je da će mi nestati para, da ću izgubiti posao, da ću se razboljeti... Strah me od nesporazuma, nevremena, nevolja, nesreće, bijede. A o strahu od smrti da ne govorim, o njemu ne znam šta da mislim. Bolesna sam od sasvim drugog, prizemnog straha... Bojim se rada, početka semestra, umora, nesanice, starenja, kad više ništa nikom neću značiti kao žena.

Bojim se studenata, ljudi, svega. Bojim se sadašnjosti isto koliko i prošlosti i budućnosti. Bože, nauči me da imam pozitivne misli. Osjećam kako se moje tijelo razilazi, nisam više u stanju da ga držim na okupu. Boli me svaka koščica. Bojim se da su sve priče ispričane, da nemam više nikome ništa reći.”

Treba li da na uobičajen način rezimiram sve što sam napisala za Dnevnik čitanja? Osećam da nije potrebno. Marina Trumić je dovoljno rekla o sebi, svome daru, svome životu i svojoj sudbini (nesreći). Verujem da sam, birajući najimpresivnije odlomke, učinila dovoljno da ispunim želju urednice *Sarajevskih svezaka* i predstavim M. Trumić u broju posvećenom egzilu – razlikama i sličnostima onih što su preživeli izgnanstvo.

Ali moram dodati još nešto: Ova Marina Trumić i ona koju je objavila Vojka Đikić u *Sarajevskim sveskama* u rubrici *Moj izbor: Marina Trumić Dnevničke bilješke (27. 10. 1991. – 1. 12. 1991)* kao da nisu iste osobe. To je “rana” Marina, za koju Vojka Smiljanić-Đikić kaže:

“Gotovo bojažljivo, i bukvalno i preneseno, prošla je kroz BiH književnost Marina Trumić... pesnik, putopisac... koja nas je zadužila velikim brojem knjiga... i ispričala kako je u jednom od onih kišnih prolećnih dana u redakciju došao njen sin, toliko joj sličan, pomalo nesiguran kao i Marina, sa tekstovima u rukama. Pronašao ih je među Marininim papirima posle njene smrti i doneo u Sarajevske sveske.” Sticajem okolnosti koje za ovaj tekst nisu važne, nisam bila upoznata sa ovim tekstom i Marininim dnevnicima iz ranog perioda.

Hoću samo da kažem: to je Marina Trumić iz mlađih dana, puna elana i stvaralačke energije, a ova o kojoj beležim danas je Marina umorna, nesrećna, koja ne želi više da živi i “ne ume da piše”, ni da govori – iako, naravno, ume i jedno i drugo. Evo još jedne sličnosti sa Marinom Cvetajevom, dva različita a ipak slična života. Verujem da će i njeno vreme doći, kao što je sa toliko zakašnjenja stigla literatura i životna priča Marine Cvetajeve.

PASOŠ PUTOVNICA ПАСОШ POTNI LIST

Marion Poschmann
Durs Grünbein
Jan Wagner
Daniela Danz
Ron Winkler
Kerstin Preiwuß
Aleksandar Nitzberg
Sina Klein
Volker Sielaff
Uljana Wolf

**DESET NEMAČKIH
PESNIKA MLAĐE
GENERACIJE**

Izbor i prepev s nemačkog:
Drago Tešević

Marion Pošman (Marion Poschmann)

Mrlja crnila

Osećanje krivice uvek je opravdano.
Na kraju krajeva ja niti sam bila crna, a ni
pocrnela, bila sam CRNJA NEGO.

Tada sam još priželjkivala da budem
oblak, jedan od onih na kojima sedi Bog,
okružen bleštavilom opsena,
trubačima, raketama protiv grada,

još onda me vukla želja
da se uplićem u vremenske prilike
ali svi su se uglavnom zadovoljavali
stepenom moje zatamnjenosti.

Crnje nego bilo bi ono mesto na licu,
tajna.
Ništa ne menjamo zabunom, sve ostaje isto.

Biranje šume

Kažu, da veličina, gustina i vrsta niskog
rastinja odlučuju. Ti – ti si ovo mesto unapred
odsanjao za nas. Šikaru, štono je vetar glača,
i guta, glatku i sivu. Uspomene,

granje od prašine. Pojmove.
Izvesnim šumama, kažu, potrebna je ona vrsta
spokoja, koji ne remeti niko. Mi smo bili niko.
Mir se kretao sam od sebe, bivao blizu i uvek isti.

Jesmo li napredovali? Nije li to bilo mesto u stalnom
pokretu? Nije li nas ono somnambulno lišće
kao prepreke prihvatilo?
– Poštedi nas Bože, stvaranja!
Moja kosa se preko noći otarasila bojâ,
skrenem li pogled u stranu, daljina se zabeči u me,
kanda sam u ovoj šumi predubokim spavala snom.

Durs Grinbajn (Durs Grünbein)

3

Lutajuć izmeđ jezika mog i mene,
Alarm u pogledima već se beći,
Polno bolesno zvere u me blene.
Ništa ne može sasvim da spreči
Ono, što moje zverinje-Ja fiksira
– Crticom golom rastavljeno –
I protiv Vremena impregnira
Delić je tek, rasejan Vaseljenom.

5

Ispod ivice noći ronim
Žurim u susret sebi, tiši
U meni šum, dok uši gonim
Da malo šetaju po kiši.
Javlja se glas (al' ne iz mene)
Monoton, stihnu, komešanje
A potom udar, kosti, stene...
Nauk sa samog dna lobanje.

KRENIMO DAKLE OD POČETKA: poneki dan počne
užasnim krčanjem, kao stara gramofonska ploča,
sasvim izgrebana, (*To katkad zovemo arijama...*)

Jedna od prvih arija, besplatna: dočekuju te
pogledima, koje s mukom podnosiš natašte. Vele,
'Mići mi s očiju!' a ti, sve nešto razmišljaš,

da nisi dobro čuo, ali sasvim jasno vidiš tu
ugašenu mužgadiju,¹ čas osamljenu, čas ščoporenu,

¹ Mužgadija; hibrid od muškadija i žgadija; *španski jahači*, prepreke za nepoželjne prolaznike nalik preponama na gradilištima. Prim. prev.

razbalavila, posmatraš utvare isluženih žena
pred staničnim nužnicima (izvan statistike).
Čoveče, kakve rabatne podobe!
oslobođene, pred zamagljenim prozorom kupea,

zdrobljene u izbekeljene grdobe iz stripova. Prava
Karuzova arija o pogledima ugašenim.
Starci, dok ranom zorom izvode pse u šetnju, i

sakupljači praznih boca u razgovoru sa samim sobom duž
reda surih zgradurina iz kojih cure izlučevine uspomena:
predratna blaženost u društvu harmonike, potajna

ljubovisanja po skloništima od bombardovanja, pobuna
mušica u poslednjem činu... A kako tek godi

izbezumljeni pogled praseta,
u osvetljenom izlogu
mesare. (Konačno si se rasio).

Polako ulaziš u razoren grad.

Jan Vagner (JanWagner)

Bašta veterana

*Again he fighting with his foe, counts o'er his scars,
Tho' Chelsea's now the seat of all his wars,
And fondly hanging on the lengthening tale,
Reslays his thousands o'er a mug of ale.*

Sir John Soane (Natpis na baštenskoj kući
Kraljevske bolnice u Londonu)

veterani izrastaju iz trave u svojim
svečanim uniformama; teška
mesingana dugmad odmiguju mutnim
sjajem kasnoj svetlosti popodneva.
niču iz trave kaono u mitovima silne
vojske iz posejanih zmajevih zuba.

osmehnuti veterani keze zube na slikama
požutelim kao sparušena trava,
bleđim čak i od onih mitova. borba je,
kako veli onaj Grk, tek začetak forme,
i sve se opet svodi na nju.
veterani se penju na Materhorn

svojih sećanja, koji na svetlosti naspramnoj
mutno i malaksalo svetluca. veštačka zubala,
odavna čame zarivena u busen na nekoj ledini.
unuci, jedva primetni u travi, igraju se –
i najmanjim oblikom zabave zadovoljni –,
čista suprotnost ovlašnom naporu

veterana da se u velom mitova zakriljenoj igri
kraljeva matiraju. (oni što rezbare bele figure
upotrebljavaju slonovaču ili morževu belokost

u bašti veterana raste trava.
puž se uvlači u svoju kućicu.

veterani se često prisećaju prošlosti
i retko kad gledaju napred. tako se rađaju
mitovi. unuci cupkaju po travi koju su
ratni drugovi grizli, smoždeni borbom.
živeti, znači: stezati zube. i klesati sudbinu.

sestre nose bele uniforme pa ipak
zrače toplinom. guraju ih u kolicima
u zgradu, čim prve zvezde obele zube,
i čitava horda mitova nagrne s njima u sobe.
trava se uspravlja gde se ulegla
od težine njihovih mršavih tela.

tamne figure kolaju po travi –
mislimo li na zube ili na mitove.
svejedno, kralj ostaje sam, matiran.

Šampinjoni

nabasali smo na njih na jednom proplanku:
dve ekspedicije u polumraku šume
nemo se posmatraju. između nas izludujuće
telegrafsko zujanje komaraca u rojevima.

moja baka je bila čuvena po svom receptu:
punjeni šampinjoni, koji je zaključala
u svoj grob. sve što je dobro, govorila je,
valja ispuniti nečim vrednijim od nas.

kasnije, u kuhinji, prislanjali smo gljive
na uvo i okretali peteljku –
očekujući tiho krekanje ispod klobuka,
i tražeći pravu kombinaciju.

Jarčevac (sedmolist)

nije za potcenjivanje, jarčevac sedmolisti
drčnost i požudu već u imenu nosi – otud
onakvi cvetovi, lelujavi i beli, neporočni
kao tiranina čedan san.

stalno se vraća poput neokajanog greha,
šalje svoje tajne izveštaje
kroz mrak ispod busenja, ispod polja,
dok opet negde ne bukne iznova njegovo

belo prkosno gnezdo. iza garaže,
u škriputavom šljunku, pod trešnjom:
sedmolist, jarčevac, sav zapenušan,

bešumno šiklja, puže put slemena, sve dok
prčevit ne izbije na sve strane i ne osvoji
vasceli vrt i proguta ga ničim do sedmolistom.

Večernja pesma

jesen, kesteni polažu oružje, naokolo
prosutih po zemlji leži buzdovana lesa,
u granama rumenih brekinja grozd
razmeće se otrovom

svojim. sada miruju sve one udice i kuke
na dnu, drveni čamci po šupama, dok se
lišće u zanosu u nove boje preodeva
odmaraju se letnjikovci

od sjaja raskošnog, a svetiljki porub
deli promenadu od jezera. prazan trajekt
za prevoz automobila prevozi preko vode
poslednji tovar svetla.

Danijela Danc (Daniela Danz)

Živi su legende
a s mrtvima šta je?

Nije to bilo vreme za srljanje uprazno
poput ovog u ranim jutarnjim satima dok
mačka po stepenicama podrumske razvlači
creva ulovljenog kosa niti je bilo vreme
da čovek ode do poštanskog sandučeta i kaže:
ništa
noćas se nije dogodilo ništa
ne nije bilo ničega niti je zbilja bilo
vremena da se dogodi ono famozno Ništa
dok sam u snu posmatrala krvavu borbu:
kroz baražnu vatru ptica mi iz sivila
pala pravo u lice nije bilo vreme spavanja
ni osamljivanja ni vreme da istovremeno
hvališ i maziš mačku i sahranjuješ kosa.

Goblen

Srebrnasto leto nas utkiva u svoje beskrajno
tkanje kroz tela što se čas spuštaju čas dižu
ko nit bleštavu čunak prodeva dan po dan

Danaja sedi u kućici carinarnice i kaže:
teško promiče kiša kroz snove
dobiću sina i majka će njegova plakati – ona me
privlači k sebi i šapće: vidim sebe kako
ležim otpućene kože i strepeć čekam
čas jedan čas drugi strah

naša srebrnosiva tkanica raspeta je na razboju
radoznali posetilac posmatra ovu pripovest
naših dana kao mitsku pređu pogledom zadivljenim
okrzne pozlaćenu šindru i raskošne mrlje na
ledini zaparloženoj kroz njezin šar

vozimo se ovog leta beskrajno dugo u potki
njenoj čunak srećemo što no se epohama križa

na palubi pod zvonom letnje jare leži Danilo
junak pručen života raščetvorenog al' vazda
kočoperno narogušen i spravan da novi bije boj
na obali muževi čuče i pučkaju u šake dim
divim se njihovom umeću
kako u more frljaknu s opuška žar

moramo se krcati na ovaj feribot ako želimo
da nas na putovanju pasoši naši štite
ako nećemo da zanoćimo u zemlji Kolhidi
s Crnomorskom flotom za ledima
i graničnom ceremonijom ispred nas
treba uzeti istu pređu azur za nebo i za
more između njih granice nema veli Danilo
nas dvoje ćutimo znam ja šta ćeš da kažeš:
to ni na šta ne liči Danilo granice se
u nas poštuju i mi ih zovemo *peras*
što znači: *odakle počinje nekoga stvora Bit*

predveče dunu vetar svež – morska pena palubu
mije i vida prepolovljeno telo Danilovo
radosni smo što je u ovoj skitskoj tmici
meštanin s nama koji ovdašnje krajeve zna

pitamo ga za Danaju – nikad čuo veli
ali ako je ovo zemlja Skita onda Danilo
lažne papire ima a naša valuta je
šaka žetona za posadu feribota
pokazujemo mu knjige i čitamo do zore

Danilo međutim stihove naše
istinom obetovanom smatra
i želi da se s nama vrati u Kolhidu
zemlju bogatu drvetom konopljom i lanom

ali na carinskoj brklji neće s dokumentima
lažnim proći a ni ispravni papiri mu
ne bi vredeli nimalo više jedino je naša Danaja
u knjigama bez brige ona me privlači k sebi
i kaže: ne tuguj u tuđe ime jer kiša je za te
i s ove i s one strane granice ista.

Ovo je ta zemlja

Ovo je ta zemlja za koju kažu
tu se završava sve i počinje sve
ovo su ta sela što u snu
gamižu preko mene s teškim soklama
crkava i čoporima raskevtanih pasa
ovo su sela u čijoj pustoši
stojim ujutro kad se probudim
ovo je rosa za kojom
još uveče silno ožednim.

Ovo je ta zemlja studenih zaselaka
i sela punih laveža
koja mi vele: kako lagodno živiš
dok mi tri puta prestajemo
a jednom ne nalazimo početak
ovo sam ja pod ćebetom
cvilan noću šunja se pas
i po selima proteže noge
u snu niz sokake ledene cunja
štekantjem čopora gnan.

Ovo je ta pusta zemlja koja me
jutrom na kolenima bogoradi
a s večeri režanjem od sebe goni
a to je trn u snu a tu sam
i ja videla i upamtila Vreme
dok su ta sela drljala preko mene.

Vreme nije ličilo ni na šta ali je crta
obzira i milosti oko uglova njegovih usta
isticala ga i dizala iznad ostalih podoba
iz snoviđenja: ti nisi došla
rekli smo pod jesen uz kosidbu otave
poslao sam ti vesnika vašarskog
al' ti si izabrala strah.

Ron Vinkler (Ron Winkler)

Pred ostrvom 35

za A. P.

More je besprekorno uzburkano,
zaslužilo je uzbuđljivije obeležje.
Vetar trenutno prolazi kroz pedagošku fazu.
Drveće se savija u apsolutne metafore.
U popevkama galebova, zid plača. Iza njega,
slutimo: čitava naseobina jadikovki.
Koncept ustalasanog mora nailazi (verovatno)
na posebnu saglasnost međ adventistima.
Što duže ga posmatramo, tim penušavije biva.
Ali, to nije baš tako lako dokazati,
kao ni srodnost animoznosti i anemona.

Junska prilika

Bacaš košticu trešnje, preostalu od popodne,
u laku bonacu, kao da želiš da ispitaš kojom
brzinom nestajemo kad se iskrčamo – ali ti se

joguno (pesak na srce) opireš odgovoru, i odmah
svetlost nazivaš običnim sapunom, koji
sve što je načeto penom umiva za noćne sate.

Iz čitavog vodopada reči, kojima,
kao skutima kraljičinim, odlazeći
presvlačiš zaliv, razabirem još:
ovaj sanatorijum tebi je najmiliji.

Arhiva jelenjeg rogovlja

Moji roditelji su često otvarali knjigu
blagih svađa. U tom slučaju bih odlazio u šetnju
s jednim od triju pasa iz mog detinjstva.
Izlajali bi čitave gomile idila.
Sestra je izigravala baku i nije
dobro čula. Zato je baka imala sluh ko ris,
ali je praktično bila na stalnim putovanjima
po svetu valcera. Deda se odavna preselio
u svoju tihu čitanku. Iščitavali smo je
zajedno po fotoalbumima. Bili su to popodnevi
tegobni, mučni i zadimljeni, nalik
zlatom obrubljenim brokatnim kao kupus
zelenim zavesama u *salonu*, gosti bi redom
pohvalili naš dobar ukus, potom liker.
Te posete su bile *miroljubivi pohodi*, uvežbavala se
filantropija i sloboda: ovde je rogovlje na zidu
igralo ulogu *Velikih Predsedavajućih*.
Posle škole počinjalo je vežbanje svesti
u vidu test-slike (*Drugi program*). Delovalo je
umirujuće kad sestra stane umirati jednom
od svojih smrti od bubuljica
ili kad baka sambom potpraši pete gramofonu.
Ubirao sam od nje sitniš, porez za strpljenje i slatkiše.
Sprva su mi se gadili, docnije su se pretvorili
u slatke ogranke porodičnog stabla.
Davali su jeziku krila.

Kerstin Prajvus (Kerstin Preiwuß)

Tok reke

slušaj
to neko skida svoj svlak
i penje se uvis raste
polagano dolazi sebi
granje seže za njim

slušaj
to je razgovor vodâ
šapućem u sebi
i ponavljam onaj šapat
vazduh se kovitla i greje
i uvek se nekud penje
najpre je etar potom vetar

slušaj
to je ugar u meni
što znači
zaparložila sam u sebi
ono što zaceljuje
i to je sve što se sad zbiva

slušaj
znam umem ja i da se rasplinem
kao krvav trag u snegu
koji kad kopni ne boli

slušaj
ceo svet kaže da vetrovi još prete
i da se dižu
katkad se utišaju
i jezik tad dobija dete

slušaj
to što mislim jeste njiva žita
a šta osećam to je vetar
ja sam njiva pšenice
kroz koju avgust skita
avgust skita i vetar.

Ako me ne dosegne nemir

sinu Georgu
ako me ne dosegne nemir
ostaću staložena i mirna
ono će rasti u meni
i osvajati me istih deo po deo
jedva zamislivo i nedodirljivo
svuda svetlucajih vlasi trag
somotast šum pretapa se u konture
sonorno gluvilo postaje slika
evo me odjekuje zov deteta mog
nisam više prepuštena samoj sebi
spokojna sam i srećna
ovo je moj blagoslov i njegov rast
dišem li ja i ono za mnom diše
budi se koji časak posle mene
a kad se otvorim izlazi na beo dan.

Aleksander Nicberg (Aleksandar Nitzberg)

Sve što ugledaš, zanemari

Sve što ugledaš, zanemari!
To što *vidiš*, slika je bleđa,
i glas biva tiši dok stari
a kosa, seda.

U glasu, ipak, ostaje tih vibrato,
iz pramena kose arsen se smeška,
šta je bilo: to Nepoznato
uslov, ili omaška teška?

Važan je samo micaj te klice
što pod prahom debelim spava,
bezlično, a dvojako lice:
Janusova je glava.

Prolog

Mi ne mislimo svoje misli,
naši se snovi u nama lome,
slikovi su nam nesuvisli
kome da zahvalimo na tome?

Misli nam izvire iz mase
samotnih ljudi, bez veselja.
snovi nam nastaju iz želja
u spletu nerava, zna se.

I rime nastaju – da li? –
iz hrpe ostataka svih
što smo ih preživjeli
i svaljali u grumen-stih.

Tako plivamo u toj bari
crvenoj od ledne krvi,
sa njom nas jezik-tuđin spari,
gluве za muku što nas mrvi.

Sunčeve pege sve su veće.
Bez zrakâ osta Mesec hudi.
Nebo – u zvezdanoj oluji:

Stoka srećna u štale kreće.
Sve sami spasitelji ljudi.
Napolju – vrište slavuji.

Život je kratak – to muva peva!
Zlatno uspeva krompira klica.
Kamen u ropcu mre i škripi.

Zemlji od gladi krče creva
a kad promine Repatica
svetlo će kao sneg da sipi.

Žute strofe

Vetar po nebu vitla oblake belo-sive,
žbun gloга širi prste u bezmerje.
Razdeljak vodi kroz lepo počesljane njive,
Gavran glatkoga krila kljucanjem trebi perje.

Kroz žutu izmaglicu sunčeva krv se sliva
I moći trome seljake i nepokretne krave.
Ofucan žuti šešir smahnut strašilu s glave
ko masna mrlje ulja po žitkoj kaši pliva.

Krhkost

Vilin konjic, majušna pega, sedi
na vlati trave svesno, iz nehata,
nalik leguri od medi
sa primesama zlata.

Dva ogromna okrugla oka,
par munja bezosečajno nežnih,
pogled bačen u svet s visoka
ko roj strelica neizbežnih.

Vilin konjic, bit amorfnih stanja,
ta strela protiv svega odapeta
i svačeg ružnog diljem sveta,
u ništavilo potanja.

Zina Klajn (Sina Klein)

Stani

Auf welches Instrument sind wir gespannt?
Und welcher Spieler hält uns in der Hand?²
Rainer Maria Rilke (Liebeslied)

O, kriva pesmo, ja sam te smesta prepoznala,
neskladni akordi tvoji još mi u sluhu krče,
od kog je drveta tvoj rezonator, da l' od smrče?
Na mome instrumentu nema ni tebe ni gudala.

Poslednja struna puče i muk zvuke proguta,
ošinut njome, svirač, zanemio i stao.
Na kom je instrumentu ta struna zategnuta?
To čak ni ovaj svirač nije nam reći znao.

² *Na kom smo instrumentu mi zategnuti?
I koji svirač drži nas u ruci?*
Rajner Maria Rilke (Ljubavna pesma)

Dermatolog

Monden Mesec bi da se sunča sred noćne tmine,
kad po baštama i kućama žaluzine se spuste,
kad sve utihne, zaroni u losione guste:
kratere presušuje da svaka pora se stine.

Mesec je naoko iznutra bon otkad je stvoren,
u njem se nešto kuva, dok preti, krklja, vrije...
Kanda se topi, iz njeg ledena svetlost lije,
vulkani žeravu bljuju i iz najmanje pore.

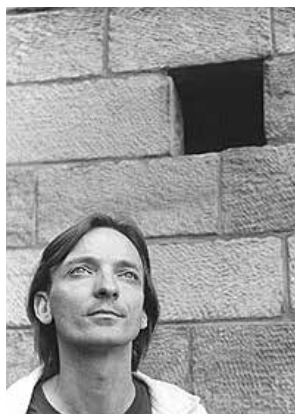
Iz tela svelog lava gamiže plavi na svom putu
sve što stigne sažiže, silne kratere gradi,
požar uzima maha, eto nam slike bolesnika

Sunce mu ozračenu kožu i vrele ožiljke hladi
dok po vascelu noć banja usahlu lešinu krutu,
i u svom samozaboravu neguje lice nevoljnika.

Nedopadljivi Ikar

Od glave do pete pljuniti otac,
kočoperan sin, bi da se udvara Zvezdi,
jer ga njeno plamenje mami sa zenita.
Ali ona ga u tom ludom aktu pokusa,
i on preminu u okeanu, na kraju
samo probavni trakt od njega osta
i zrno soli, kap vode i mrva voska

Folker Zilaf (Volker Sielaff)

Vreme

O tom putovanju više od tebe znam.
Bila si premala da čuvaš slike, tvome
sećanju, skrajnutom na samo dno između
Uskoro i Još-Ne, nedostajao je za njih
sud. One guske u dvorištu Katedrale
pokazao sam ti kasnije na fotografijama,
provlačili smo glave kroz rešetke, niko
nije bio nikome na putu, iako je trg vrveo od
turista, koji su blaženo piljili u guske,
kanda su došli zbog njih, a ne da razgledaju
mermerne sarkofage, ispred nas žuborila česma,
a ja sam bila još mala, kažeš, kad god ti
pokazujem slike katedrale *La Seu...*
Kojim stazama putuje svetlost, i kako je ona
dospela u (tvoje) telo kroz oslikane vitraže
Katedrale, šta nam priča, o čemu sanjamo?
Nosao sam te po ulicama gore-dole,
svetlost se ljuljuškala u nama poput
tečnosti u začepljenoj boci, koju ćemo otvoriti
kasnije, jednog lepog leta, prilikom razgledanja slika –
kasnije.

Dvojako

Ono što znamo o čulima jeste
da ih je previše pet. Značajan
trenutak.

Najpre daleka želja: da
dodirnemo daljinu, da
pomilujemo odsutno; i malo
mućnemo glavom o tome.

Kad te upitam:
Vidiš li nebo? Šta vidiš?
Koju boju? I, je li to, što vidiš
potpuno,
mislim: je li sasvim tu?
Čujem tvoj glas:

da, kažeš, treba samo da
slušalicu bliže uvu:
krckanje jastoga,
morskoga školja šum.

Stvari

To je samo onaj mali isečak dvorišta,
komadić vidika, sve što vidim s prozora,
kad nikog nema u hladu pod brezom,

raštrkane stvari najavljuju bezbrojna,
trenutno otkazana prisustva,
stari kotao bez

zvuka. Onda se napuni vodom i glasovima.
Deca dotrče u dvorište, pokupe sve
što je strpljivo čeknulo pod brezom.

Uljana Volf (Uljana Wolf)

Kžižova, ptičarnik u magli

strogo uzev novembre privio si me
na svoje bele grudi od zgrušane
magle šta ja tu pričam, kakve grudi
na jednu cvokotavu stračaru
na krletku s baštom i plesnivim
drangulijama međ kojima sura
na prečagi ptičurina čuči
pola zima pola volan od čipke
kako si me dočekaš čim sam
kročila u tu dolinu kako si me
vijao između hrastova tvoje
sipljivo dahtanje niz aleju spliče
vlažne mreže oko grana u lavirint
poluslepa sam u tvom rebrastom
svetlu i obesveščena ljubljeni
kanda si zanavek memljive rešetke
izatkao oko ptičeta
svoje lebdive čestice srca

Kžižovskim psima

o seoskih pasa šareni čopori: repova kusi
bagljavih nogu sluzavih njuški duž plotova
vama pripadaju drumovi prah s ruba asfaltne
ceste vama i noć što odzvanja ovom usnulom
dolinom svaki jek pripada vama: drhtavi bruj
sa brežja hijerarhijsko režanje i zavijanje:
heraklovska sprva potom džinovsko dok zamire
jedva pijukav pileći cvilež koji zna: ko ovdje
od sebe ne pusti glasa i ne pokaže balave žvale
njemu će besna rulja ko pustošni požar kidisati

na grkljan za mnom nestaje mesto čuje se vrisak
upomoć ubice itd. premerite li svet u ovoj
dubdolini obujmite svaki puteljak ovladajte svakim
strancem i mnome – vama pripada mojih tabana trag
moje smelo utiranje staza izvan sela listovi
na mojim nogama naposljetku.

Dodatak Kžižovskim psima

ko kaže da su pesme kao ovi psi
u srcu sela opkoljeni sopstvenom jekom
čekanjem i čoporenjem za punog meseca
upornim markiranjem svog govornog područja
taj ne poznaje vas besomućna bulumento
vi Kasandre u kevtavom zanosu po Vlaškoj
jer vi ispotaje spajate reč i list na
nozi u ludo smeon ugriz kao da je noga
običan kolac a poredak stvari puka
trampa: na mojoj čizmi još zjapi otisak
očnjaka vaših – četiri puta škljoc
četiri ujeda zar tako nagrađujete
stih koji je jurio za vama pratio
svet pesništva ajd sad lezte tu plac!

Putnik

pronalazimo se
između
železničkih stanica
makadam
i poneka vlat trave
na skretnicama
poljupci međ šinama
u zamenu za kloparanje
vozova

PORTRET SLIKARA

Ali Podrimja
Mehmet Kraja
Ümit natçı
Basri Capriqi

Slikarstvo
Eshrefa
Qahilija

Ali Podrimja

Ljudska ravnoteža

prevela sa engleskog: Kanita Halilović

Posljednji balkanski ratovi krajem 20. stoljeća su istinskog umjetnika stavili pred dilemu: kakav izbor napraviti od tih strašnih ljudskih tragedija i koja bi bila njegova poruka potomcima. Imao sam upravo takav utisak dok sam se u jednom prištinskom podrumu spuštao u atelje glasovitog Eshrefa Qahilija. Pregledajući njegove slike, očekivao sam da ću naići na morbidne scene, a moj pogled je smeteno lutao na obje strane ateljea. Prvo sam primijetio da se slikar, prikazivanjem ljudskog lirskog duha, zanima za oživljavanje čovjeka i oslobađanje od sjećanja na masovne grobnice ne samo na Kosovu.

Drugo, vidio sam da je njegova kompozicija ogrnuta duhovnim mirom, pa ipak nikada ne zaboravlja događaj koji je postao predmetom njegovog kreativnog opusa. Bila je dovoljna crna boja na platnu, naslovljena kao ‘crna ruka pretvorena u usnu harmoniku.’

Sam naziv je govorio mnogo. Strahote koje su se dogodile na Kosovu i u drugim balkanskim zemljama su bile skrivene iza naglašene boje, a epitet harmonike je nagovještavao krikove i jauke u kojima duše i dalje lutaju.

Krvava prošlost koja se još uvijek zadržava u blizini, govoreći jezikom boja i kretanjem platna, ali s optimističnim ciljem čovjeka koji nešto radi da bi promijenio nešto u svom postojanju. Slika je stajala ispred mene, naslikana na temelju ideje o teškoj ljudskoj psihi. Potreban joj je prostor, pomlađivanje, da bi donijela mir, plavu boju na platno: ‘čovjeka u unutarnjoj luci’, što je iz svog ugla davalo utisak bacanja predmeta u prostor. Dakle, počeo sam da osjećam svoju slobodu zahvaljujući tome što je čovjek osvojio prostor, a to je značilo trijumf čovječanstva, koji označava ravnotežu davno prošlih vremena, ‘mračnu kapiju’, i nastavio sam da hvatam zvuke probuđene usne harmonike.

Ulpiana, 10. juni 2006.

Mehmet Kraja

Skład boja koji donosi izražajnost

prevela sa engleskog: Kanita Halilović

Sada se može reći da je škola likovnih umjetnosti Kosova, naročito škola slikarstva, ušla u istoriju i da se mogu nabrojati konkretna imena koja su stvorila značajan opus, kao i kreativni fenomen koji vodi ka istraživanju i konsolidaciji umjetničkog identiteta. Ovo kažem zato što toj školi pripada i Eshref Qahili. Njegov slikovni izražaj je zasnovan na osnovnim postulatima uzvišenog, ukratko prikazanog iskustva, sasvim prepoznatljivog. U pogledu tematskih preokupacija, ideja i izražaja, on u svojim istraživanjima radi na pronalasku one krivulje koja čini meditativni sažetak i sklad boja koji donose njegovu izražajnost. Dakle, pred nama je slikar koji nas ne ostavlja ravnodušnim.

Količina ideja njegove tematske širine je uznemirujuća. Upornim traganjem za egzistencijalnim temama, svojstvenim ovom vremenu i ovom prostoru, istovremeno vas obuzima snagom izražaja i u vaše sjećanje utiskuje trenutke dubokog iskustva, poput eksplozivnih iskri u fantazmagoričnom svijetu. Stoga je ono što me impresionira u ovom kreativnom opusu Eshrefa Qahilija upravo taj svijet u neredu, fokusiran i uhvaćen na vrhuncu, poput vatrene kugle u onom lucidnom satu stvaranja suštine, pronalazeći se neposredno u nedokučivosti nečujnih likova, stoičkih, koji imaju identitet, što na racionalan način kreira tektonske slojevite pokrete značenja koji su temeljni za život na svijetu.

Ova duhovna i meditativna uznemirenost autora ima naziv, suštinu i odjek. Ima eruptivnu snagu, izražajnost, ali ima i racionalnu ravnotežu. Na kraju krajeva, umjetnost nije ništa drugo no sklad protivrječnosti svjesnog i nesvjesnog. Qahili se vjerno trudi da uhvati tu ravnotežu i da u svojim rukama zadrži slikovni smisao umjetnosti i kreativnosti.

Ümit İnatçı

Mir, kretanje i skriveni lik

prevela sa engleskog: Kanita Halilović

Zapravo, mi umjetnici naša platna dijelimo sa umjetnicima koji su nam pret-hodili, bili mi svjesni toga ili ne. Likovni kritičari, svjesni te tradicije, takođe pokušavaju da plastični jezik u radovima pretoče u pisanje. Naravno da pretvaranje vizuelnog u pisano samo po sebi nije moguće. Ipak, analitički pristupi mogu pomoći ispravnijem čitanju radova umjetnika.

Bilo je to prije nekoliko godina, kada smo se sa Eshrefom Qahilijem sreli na Kipru. On je objašnjavao dualni karakter s dinamičkom strukturom u njegovim slikama i mirnoćom u njegovom stavu. Kada sam pogledao njegova umjetnička djela i usmjerio se na kritički tekst, shvatio sam da je ova dualnost karaktera bila prvi utisak. Umjesto homogenog stila, Eshref Qahili umjetno proizvodi eklektičan pristup. Dok svoje slike ostavlja u rukama određenog svjesnog oklijevanja, on ne prepušta kontrolu. Svaki pokret koji se smatra haotičnim i neurednim na platnu je određen hronometarskom mjerom.

Odnos između prostora i pokreta u radovima Eshrefa Qahilija veoma je dinamičke prirode. Uprkos stagnirajućem i mirnom karakteru širokih tragova kista na površini, linije su, s druge strane, veoma nehajne i gorljive. Linije u skoku koje se kreću od međusobno pomiješanih oblika ka prostoru obavještavaju nas o postojanju određenog stanja između pokreta i mira. Zahvaljujući dinamičkom odnosu između likova i amorfnih mrlja, osjećamo sjedinjenost dva umjetnika specifičnog karaktera: Nicholasa de Steala i Alberta Giacomettija... Uočavam Giacomettijeve linije u skoku na De Stealovim jednobojnim površinama sa prostranošću pejzaža koji karakterišu njegove slike. Začudeni dodir kista i dinamički odnos između tačke i dugačke linije pretvaraju široke šarene površine u igralište.

S vremena na vrijeme, likovi skriveni u pozadini, bilo bojom bilo transparentnim materijalima, dvjema dimenzijama slikanja dodaju holografski pokret. Mrlja i linija se naizmjenično pretvaraju u dinamičko sredstvo koje oblikuje lik. Ovakva situacija, zapravo, predstavlja svojstveni oscilirajući polaritet gdje se dvije strane nadopunjuju, poput stagnacije i dinamizma, mirnoće i pokreta. Stanje samopred-

stavljanja koje je cilj ekspresionističke umjetnosti je prilično dominantno na slikama Eshrefa Qahilija.

Druga osobina, koja se ne smije potcijeniti, jeste blizina vizuelnog jezika slika sa muzikalnošću. Odnos između stepena neprozirnosti i bistrine boja i fonetskog jezika mirnoće i pokreta kista slikama Eshrefa Qahilija daje muzičke okuse. Pejzažni izgled koji se opaža na slikama na kojima su izraženiji horizontalni i čvrsti pokreti pomaže nam da spoznamo osjećaj prostora i osnove. Između ove osnove i prostora je nastalo pomenuto psihomotorno kretanje.

Basri Capriqi

Univerzum kroz mikro svijet

prevela sa engleskog: Kanita Halilović

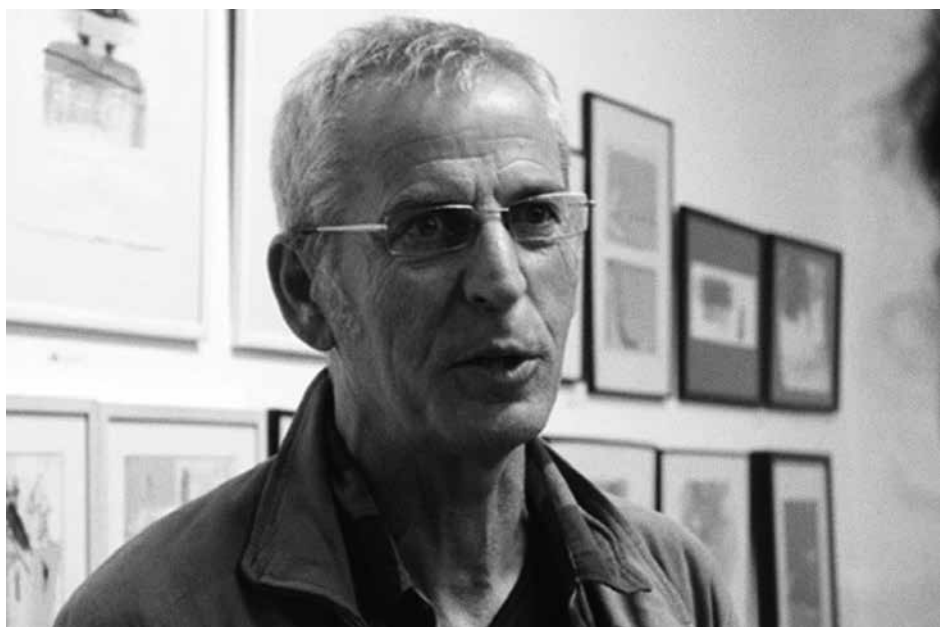
Poetika Eshrefa Qahilija, izgrađena njegovim vlastitim originalnim stilom, donijela je novi model filozofije u likovnu umjetnost Kosova. Filozofije koja se sastoji od otkrivenog briljantno dizajniranog detalja dosjetljivog izbora majstorski upletenog u šire prizore, pretočene u univerzalnu dimenziju čarobnog svijeta.

Njegov svijet Mrava je univerzum koji su izgradila nevidljiva, nevažna i beznačajna bića. Iz ovog sitnog bića Qalili je uspio da nametne monumentalnu dimenziju agresivnom svijetu kojim dominiraju krajnosti... Njegov univerzum Mrava je ispunjen čarobnom mirnoćom koja dominira slikom i koja se majstorski komeša ritmičkim pokretima punim zvukova i boja, fanatično čuvajući probuđenu čistoću.

Qahilijeva djela niti pričaju, niti ilustruju. Ispunjena su fascinantnim muzikalnim prizorima, kroz neobično crtanje detalja, čistih boja, bogatstva tonova i mirnih nizova koje stalno iznova komeša dinamički tok. Čak je i najžešćim previranjima u ovom svijetu kao što su 'Balkanski ratovi' Qahili dao najveću mirnoću, zadržavajući se u okviru vlastitog stila ili unutar vlastitog mira. On je u prvi plan istaknuo dvije životinje u dvoboju, ne dvoje ljudi. Da, stavio je pokrivala na glavu, u obliku znamenja. Znamen koji ta životinja nosi puna ponosa zapravo je sav mitski teret mržnje, stvoren kroz stoljeća želje čovjeka da u očekivano vrijeme bude stavljen u rog neke razbješnjele životinje.

Izložba crteža autorovog najnovijeg stvaralaštva nas navodi da još više vjerujemo u njegove nepromjenjive principe prema kojima je izvor dobre slike dobar slikar crtač.

Eshref Qahili je očaravajući majstor i izvanredan slikar crtač.

132 x 86 cm - Oil in Canvas

132 x 96 cm - Oil in Canvas

70 x 100 cm - Oil in Paper

80 x 60 cm - Oil in Canvas

85 x 65 cm - Oil in Canvas

90 x 65 cm - Oil in Canvas

94 x 136 - Oil in Canvas

94 x 136 cm - Oil in Canvas

94 x 137 - Oil in Canvas

96 x 136 cm - Oil in Canvas

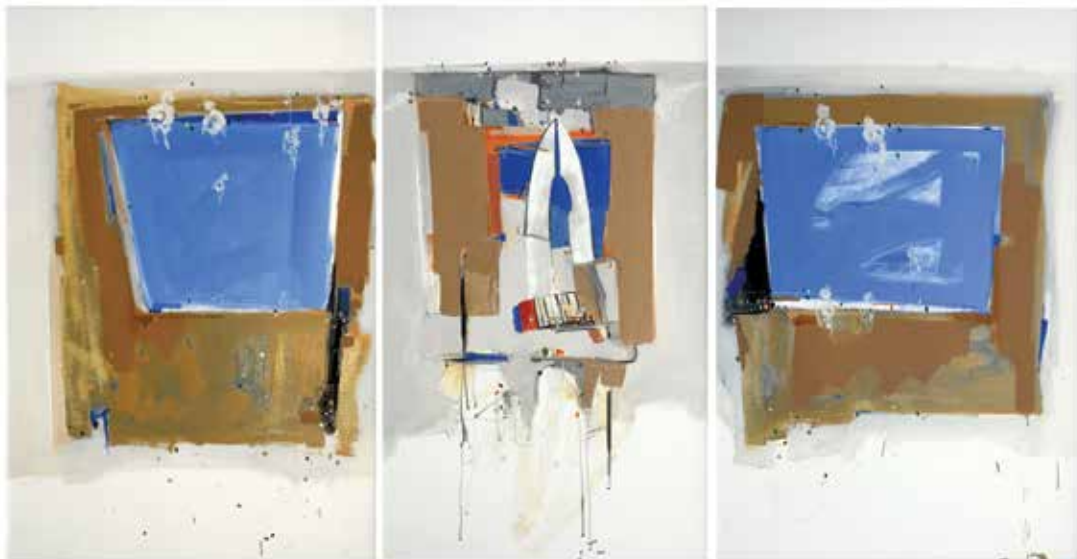
96 x 136 cm - Oil in Canvas

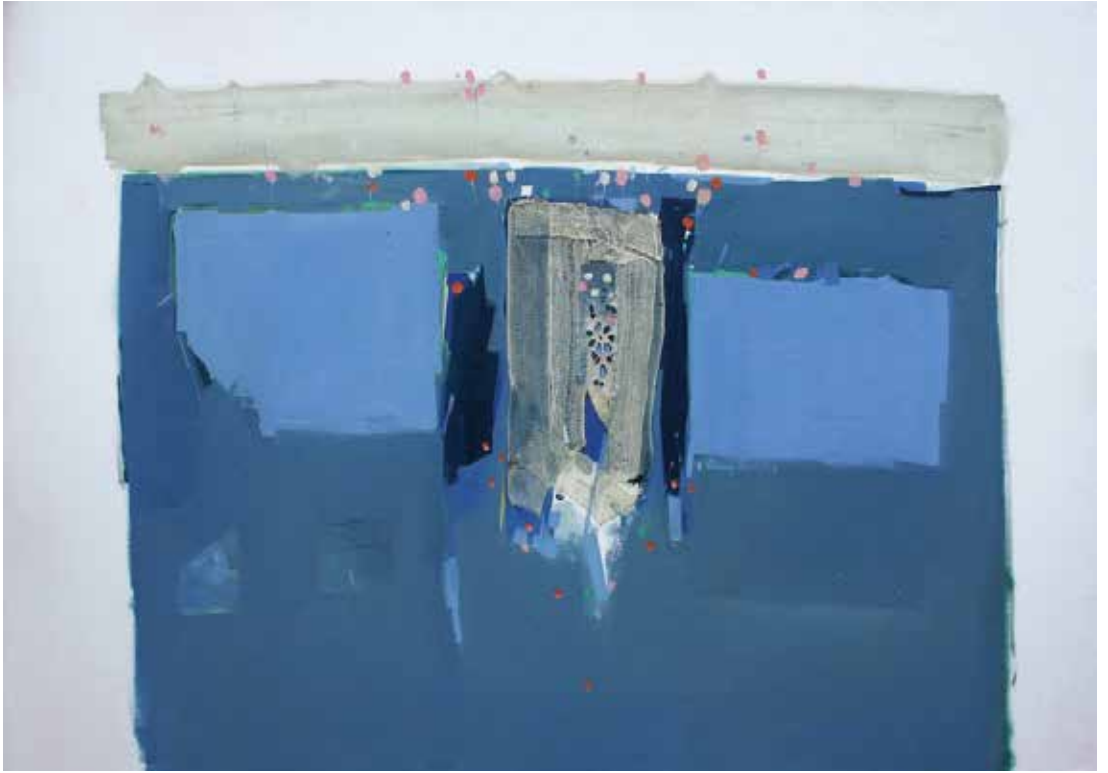
99 x 136 cm - Oil in Canvas

99 x 142 cm - Oil in Canvas

99 x 149 cm - 89 x 149 cm - 99 x 149 cm - Oil in Canvas

99 x 142 cm - Oil in Canvas

94 x 136 cm - Oil in Canvas

99 x 142 cm - Oil in Canvas

99 x 142 cm - Oil in Canvas

Bilješke o autorima

Aleksandar Hemon (Sarajevo, 1964) američki i bosanskohercegovački prozaist, novinski kolumnist i filmski scenarist. Početak rata u Bosni i Hercegovini ga je zatekao na boravku u Sjedinjenim Američkim Državama, gdje je odlučio i da ostane. Objavio je pet knjiga: *Knjiga mojih života* (roman, 2013), *Ljubav i prepreke* (zbirka priča, 2009), *Projekat Lazarus* (roman, 2008), *Čovjek bez prošlosti* (roman, 2005), *Pitanje Bruna* (zbirka priča, 2004) zajedno sa bosanskohercegovačkom režiserkom Jasmilom Žbanić 2013. godine potpisuje scenarij za film *Otok ljubavi*. Urednik je edicije Best European Fiction (2010-2013). Nominovan je i dobitnik je mnogih prestižnih američkih nagrada kao što su: MacArthur Fellowship Award, National Book Award, National Book Critics Award... Aleksandar Hemon trenutno živi u Chicagu, objavljuje članke u *The New Yorker*, *Esquire*, *The Paris Review* te piše tzv. *oped* kolumne za *New York Times*. Kolumnista je i portala Radiosarajevo.ba. Po mnogima, Hemon je danas na Zapadu najcjenjeniji savremeni pisac s područja bivše Jugoslavije.

Milica Nikolić (1925) beogradski esejista, antologičar i prevodilac sa ruskog. Objavila je knjige: *Ruske poetske teme* (1972), *Igra protivrečja ili "Krotka" Dostojevskog* (1975), *Deset pesama: Vučo, Matić, Dedinac, Ristić, Davičo* (1978), *Davičov "Gospodar zaborava"* (1986), *Mare mediterraneum Ivana V. Lalića* (1996), *Tumač ptičijeg leta ili izvođenje romana – O "Dekartovoj smrti" Radomira Kon-*

stantinovića (1998), *Ruska arheološka priča* (2002), *Običavanje stvarnog: Tišma, B. Ćosić, Kuzmanović* (2004). Priredila je *Antologiju moderne ruske poezije* (zajedno sa Nanom Bogdanović, 1961), *Antologiju ruske fantastike XIX i XX veka* (1966), i izabrana dela Osipa Mandeljštama (1962), Velimira Hlebnjikova (1964), Josifa Brodskog (1971), Marine Cvetajeve (1973, 1990), Oskara Daviča (1979), Aleksandra Tišme (1987) i Aleksandra Rističića (1995). Poslednjih godina piše o savremenim srpskim pesnicima i prozaistima.

Luan Starova prozni pisac, esejista i prevodilac. Profesor je na Katedri za francuski jezik i književnost na Filološkom fakultetu "Blaže Koneski" u Skoplju. Bio je ambasador Republike Makedonije u Francuskoj, Španiji i u Portugalu, kao i predstavnik UNESCO-a u Parizu. Piše na albanskom i na makedonskom jeziku. Objavio je knjige: *Ljudi i mostovi* (1971), *Približavanja* (1976), *Očeve knjige* (1992), *Vrijeme koza* (1993), *Balkanski ključ* (1995), *Ateistički muzej* (1996), *Presađena zemlja* (1998), *Put jegulja* (2000), *Tvrđava od pepela* (2003), *Balkanski žrtveni jarac* (2004), *Ervehe – knjiga o jednoj majci* (2005), *Potruga za Elenom Lejbovicem* (2008), *Generalova ljubav* (2008), *Ambasade* (2009), *Nove ambasade* (2011). Knjige su mu prevedene na brojne svjetske jezike. Dobitnik je mnogih značajnih makedonskih nagrada, kao što su: 11. oktobar, 13. novembar, Krste Misirkov, Stale Popov, Misla, Grigor Prličev; kao i francuske književne nagrade Margarit

Jursenar. Član je Makedonske akademije nauka i umjetnosti, Mediteranske akademije i Albanske akademije nauka.

Fatmir Sulejmani spada u najpoznatije književne kritičare, teoretičare i istoričare albanske književnosti. Danas predaje albansku književnost na Filološkom fakultetu Državnog univerziteta u Tetovu, gdje obavlja i dužnost dekana. Njegovom velikom zaslugom smatra se već dvanaestogodišnje izlaženje časopisa za kulturu, umjetost i književnost "Brezi 9" (Tetovo), koji važi za referencijalni instrument ne samo kad je riječ o proučavanju albanske književnosti (naročito savremene), već i kad je u pitanju kompletan kulturni život u Makedoniji. Fatmir Sulejmani je autor desetak knjiga književnih studija, eseja, monografija, među kojima su: *Faik Konica – esejista, Balkanska saga Luana Starove – jedno hermeneutičko čitanje (doktorska disertacija)*, *Kasaba Tun-Batun* (satirična proza), prevod i redakcija monografije akademika Aleksandra Matkovskog *Ustanak Derviš Cara* i mnoge druge.

Davor Beganović bavi se znanošću o književnosti i kulturi s težištem na južnoj slavistici. U središtu interesa su mu jugoslavenska književnost i kultura 20. i 21. stoljeća. Objavio monografije *Pamćenje traume. Apokaliptička proza Danila Kiša* (2007), *Poetika melankolije. Na tragovima suvremene bosanskohercegovačke književnosti* (2009) i *Protiv kanona. Nova crnogorska proza i okamenjeni spavač* (2011). Skupa s Peterom Braunom priredio zbornik *Krieg sichten* (2007), a s Enverom Kazazom antologiju *Unutarnji prijevodi* (2011). Preveo s njemačkog knjige Renate Lachmann *Phantasia – Memoria Rhetorica* (2002) i *Metamorfoza činjenica i tajno znanje* (2007), a s engleskog Roberta Younga *Kolonijalna žudnja* (2012).

Jana Žitnik Serafin 1981. godine diplomirala engleski i njemački jezik i književnost

na Univerzitetu u Ljubljani; magistrirala je američku književnost 1989. godine, a 1992. godine je doktorirala iz područja književnih nauka. Od 1982. godine je redovno zaposlena u Naučno-istraživačkom centru Akademije nauka i umjetnosti Slovenije (SRC SASA), od 1982-83. godine je radila na Institutu za slovenački jezik; od 1985. godine do danas na Institutu za slovenačko iseljenišvo i migracije. U periodu 1992-94. godine nalazila se na čelu Instituta za slovenačko iseljenišvo i migracije. Bila je članica izdavačkog vijeća Izdavačke kuće SRC SASA u periodu 1994-2008. godine, te Naučnog vijeća Instituta za slovenačko iseljenišvo i migracije od 1994. godine (predsjednica od 2008. godine). Članica je Naučnog vijeća SRC SASA od 1999. godine. Od 1996. do 2000. godine je bila glavna i odgovorna urednica naučnog časopisa *Dve domovini/Two Homelands*. U periodu 2001-2008. godine je bila glavna urednica serije naučnih monografija *Migracije*. Svojim predavanjima i kao mentorica/sumentorica, učestovala je u postdiplomskim studijskim programima na Univerzitetu u Ljubljani (Filozofski fakultet, Odsjek za slovenački i slavenske jezike i književnost) i Univerzitetu u Novoj Gorici (Fakultet za postdiplomski studij). Oblasti rada: slovenačka emigracija, imigracija u Sloveniji, istorija emigrantsko/imigrantske književnosti i kulture.

Nikola Đoković (Kragujevac, 1978). Diplomirao 2004. godine na grupi za srpski jezik i književnost Filološkog fakulteta u Beogradu (odeljenje u Kragujevcu). U okviru projekta razmene studenata Basileus, studirao na postdiplomskim studijama u Zagrebu, na Odseku za komparativnu književnost, film i izvedbene umetnosti Filozofskog fakulteta (u trajanju od 10 meseci). Učestvovao na prvom modulu projekta *Critisize this!*, koji je okupljao mlade kritičare iz regiona bivše Jugoslavije. Objavio više teorijsko-kritičkih

radova (u hrvatskim časopisima *Zarez* i *15 dana*, na feminističkom portalu *Muf*, u srpskim časopisima *Polja* i *Nasleđe*, regionalnom časopisu *Sarajevske sveske*), naročito fokusiranih na dekonstrukciju dominantnih rodnih, polnih i nacionalnih narativa. Objavio zbirku poezije, *Zid gneva*, u izdanju CZKD, iz Beograda. Poeziju objavljivao i na sajtovima *Peščanika* i *Kontrapressa*, Srbija. Trenutno radi na doktorskoj tezi koja nosi naziv *Nacija:subjekt:tekst (književnost egzila i postjugoslovenski književni prostor)*.

Tena Štivičić (Zagreb,1977) diplomirala je dramaturgiju na zagrebačkoj Akademiji dramske umjetnosti 2001, a 2004. magistrirala je na londonskom Goldsmiths Collegeu, na odsjeku za dramsko pismo. Od tada živi i radi u Londonu i Zagrebu, a piše n hrvatskom i engleskom. Njezine se drame izvode u brojnim europskim zemljama, prevedene su na više od deset jezika, a predstave su dobile i mnoge nagrade, među kojima Europsku autorsku nagradu i Nagradu za inovativnost na Heidelberger Stückemarktu 2008. Drama *Three Winters*, pisana na engleskom jeziku, na programu je u National Theatre u Londonu krajem 2014. Drame *Dvije* i *Fragile!* objavljene su u knjizi *Dvije i druge* (Profil, 2008). Od 2003. piše kolumne za časopis *Zaposlena* koje su objavljene u zbirkama *Odbrojavanje* (2007) i *Vrag ne spava* (2010) u izdavačkoj kući Profil. Drama *Invisible*, izvedena u Velikoj Britaniji 2011, trenutno je u pripremi kao igrani film, koji će za producentsku kuću Good Films režirati Danis Tanović.

Anton Berišaj (Podgorica,1965) profesor je književnosti na Filološkom fakultetu Univerziteta u Prištini. U časopisima i raznim publikacijama objavljivao je poeziju, prozu, recenzije, kritičko-teorijske rasprave i studije o raznim domenima književnog stvaralaš-

tva. Bavi se književnim prevodenjem. Preveo je na albanski brojne književne teoretičare, posebno ruske formaliste i češke strukturaliste. Objavio je pjesničku zbirku *Jutarnje cvijeće (Lule mëngjesi)*, Podgorica 1986), kao i knjige studija: *Retorika i literarnost* (Priština, 2005), i *Per-formativna književnost* (Priština 2010). Dobitnik je nekoliko književnih nagrada.

Zoran Milutinović - profesor književnosti i kulture Južnih Slovena i moderne književne teorije na Univerzitetском koledžu London (University College London). Autor je četiri knjige, od kojih je najnovija *Getting Over Europe* (2011). Milutinović je glavni urednik edicije *Balkan Studies Library* koju objavljuje Brill iz Leidena, i direktor inter-univerzitetskog Centre for East European Language Based Area Studies (www.ceelbas.ac.uk).

Damir Šodan (Split,1964) pjesnik, prevoditelj, dramski pisac, urednik, objavio je zbirke poezije *Glasovne promjene* (1996), *Srednji svijet* (2001), *Pisma divljem Skitu* (2009) i *Café Apollinaire* (2013), knjige dramskih tekstova *Zaštićena zona/Kain ili njegov brat* (2002), *Noć dugih svjetala* (2009), antologiju suvremene hrvatske "stvarnosne" poezije *Drugom stranom* (2010), kao i brojne prijevode angloameričkih pjesnika na hrvatski (Carver, Bukowski, Brautigan, Simic, Cohen...) Za dramu *Zaštićena zona* nagrađen je I. nagradom za ex-Yu dramatičare u Beču 2000, a za burlesku *Chick lit* trećom nagradom na natječaju Marin Držić (2012). Član je redakcija časopisa *Poezija* i *Quorum* u Zagrebu. Uvršten je u američku antologiju *New European Poets* (Graywolf Press, 2008), francusku *Les Poètes de la Méditerranée* (Gallimard, 2010), britanske *World Record* (Bloodaxe, 2012) i *A Hundred Year War* (Bloodaxe, 2014). Sudjelovao je na mnogim međunarodnim književnim skupovima i fe-

stivalima. Član je HDP-a i hrvatskog PEN-a. Već dugi niz godina živi i radi u Nizozemskoj kao prevoditelj za Ujedinjene narode.

Igor Maver je profesor engleskog jezika na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Ljubljani. Objavljivao je djela iz oblasti postkolonijalne književnosti na engleskom jeziku, slovenačke dijasporske književnosti i kulture, te američke književnosti. Vodi Kateдру za književnost na engleskom jeziku na Odsjeku anglistike Filozofskog fakulteta, kao i Interdisciplinarni doktorski studijski program iz američkih studija. Istraživačke oblasti: postkolonijalne studije i književnost na engleskom jeziku, slovenačka dijasporska književnost i kultura u SAD, Kanadi i Australiji, slovenačko-američke, slovenačko-kanadske i slovenačko-australijske kulturne veze, savremena američka književnost.

Radmila Jovanović Gorup rođena je u Kragujevcu, Srbija. Diplomirala je englesku književnost na odseku za anglistiku Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Preselila se u SAD 1967. godine i postala američki državljanin 1972. godine. Pošto je podigla dvoje dece vratila se studiranju i stekla MA, MPhil i PhD diplomu na Columbia University u Njujorku. Predavala je na Columbia University od 1980. do 1986. godine i od 1994. do 2013. godine dok je od 1986. do 1993. godine predavala na University of California, Berkeley. Njena polja specijalizacije su teoretska lingvistika, kulturna istorija i južnoslovenski jezici, jugoslovenske književnosti i sociolingvistika. Dobitnica je Fulbertove stipendije (Fulbright Fellowship) za 1986. godinu, stipendije Američkog udruženja naučnih društava (American Association of Learned Societies) za 1991. godinu kao i nekoliko nastavno-metodoloških stipendija namenjenih razvoju nastavnih materijala za

predavanje serbo-kroatistike. Radmila Gorup autorka je jedne knjige i stotina članaka i tekstova objavljenih u SAD i Evropi. Bila je urednik i ko-urednik šest knjiga među kojima je i nedavno objavljen zbornik radova *After Yugoslavia: The Cultured Spaces of a Vanished Land* (2013) koji je štampao Stanford University Press.

Tatjana Rosić (Beograd, 1962). Vanredna profesorka na Fakultetu za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum u Beogradu i spoljni naučni saradnik Instituta za književnost i umetnost u Beogradu. Predavačica i saradnica Centra za rodne studije u Beogradu. Gostujuća profesorka na doktorskim studijama Filološko-umetničkog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu. Aktivna književna kritičarka kad joj mediji za to pruže priliku. Područja interesovanja: studije medija, kulture i roda sa fokusom na teoriju maskuliniteta, studije književnosti i studije kulturne politike. Autorka knjiga *Mit o savršenoj biografiji: Danilo Kiš i figura pisca u srpskoj kulturi* (Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2008) i *Proizvoljnost dnevnika: romantičarski dnevnik u srpskoj književnosti* (Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1994). Takođe urednica međunarodnog zbornika *Teorije i politike roda, rodni identiteti u književnostima i kulturama Balkana i jugoistočne Evrope* (Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2008) i antologijskog izbora iz savremene srpske proze *Bizarni raskazi* objavljenom na makedonskom jeziku (Magor, Skopje, 2002).

Feda Borčak je magistrirao 2012. godine i trenutno je doktorant komparativne književnosti na Linnaeus univerzitetu u Švedskoj i dio grupe grupe istraživača *Concurrences in Colonial and Postcolonial Studies*. Piše disertaciju o infantilnoj perspektivi u savremenoj bosanskohercegovačkoj prozi.

Kemal Bašić (Tuzla, 1989.) diplomirao je 2010. godine na Odsjeku za komparativnu književnost i bibliotekarstvo Filozofskog fakulteta u Sarajevu, a 2013. godine, na istom odsjeku, magistrirao. Piše pozorišne, filmske i književne kritike na portalu Kritika.ba. Pohađa doktorski studij Književnosti kultura na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

Andrea Lešić je studirala (u Beogradu i Londonu), predavala (School of Slavonic and East European Studies, i Queen Mary, oboje na University of London, a trenutno na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu) i pisala o komparativnoj književnosti (francuskoj, ruskoj i književnostima jugoistočne Evrope) i književnoj teoriji (posebno o strukturalizmu, naratologiji, i Bahtinu, kao i o problemu pamćenja). Sada predaje književnu teoriju na Odsjeku za komparativnu književnost i bibliotekarstvo Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, a kroz svoj naučno-istraživački rad se bavi kognitivnom poetikom, ljubavnim pričama i vampirima.

Elvis Ljajić (Sjenica, 1983). Osnovnu i srednju školu završio je u Zenici, a Filozofski fakultet, odsjek za komparativnu književnost i bibliotekarstvo, u Sarajevu. Jedan je od urednika i osnivača portala za književnu, pozorišnu i filmsku kritiku, Kritika.ba. Živi i povremeno piše u Sarajevu. Doktorant je na doktorskom studiju Književnost i kultura na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

Alma Lazarevska je bosanskohercegovačka spisateljica. Diplomirala je na Katedri za komparativnu književnost i teatrologiju sarajevskog Filozofskog fakulteta. Objavila je knjige: *Sarajevski pasijans*, *U znaku Ruže*, *Smrt u Muzeju moderne umjetnosti*, *Biljke su nešto drugo*. *U znaku ruže* je prevedena na njemački i francuski jezik. *Smrt u Muzeju*

moderne umjetnosti je prevedena na njemački, francuski i engleski jezik.

Aleš Debeljak (1961) je diplomirao komparativnu književnost na Univerzitetu u Ljubljani, a zvanje doktora nauka na temu Društvena misao iz/sa Makwellske škole građanstva i javnih poslova je stekao na Univerzitetu Syracuse u New Yorku. Radio je kao gostujući viši naučni saradnik u okviru programa Robert Bosch 2013. godine na Institute za humane nauke (Institute of Human Sciences – IWM) u Beču, viši naučni saradnik u okviru programa Fulbright na Univerzitetu u Californiji-Berkley, istraživački saradnik na Institutu za napredne studije – Collegium u Budimpešti (Institute of Advanced Study-Collegium Budapest), književni saradnik Centra Civitella Renieri, gostujući saradnik Centra za proučavanje umjetnosti i humanističkih nauka Bogliasco Liguria (Bogliasco Liguria Study Center for the Arts and Humanities), te profesor međunarodnih studija Roberta Buffett na Northwestern univerzitetu u Chicagu. Debeljak je na maternjem slovenačkom jeziku objavio 14 knjiga kulturne kritike i osam knjiga poezije. Neke od njegovih knjiga poezije na engleskom jeziku su *Without Anesthesia: New and Selected Poems* (2010), *Dictionary of Silence* (1999), *The City and the Child* (1999), te *Anxious Moments* (1994). Među njegovim knjigama kulturne kritike na engleskom jeziku su *The Hidden Handshake: National Identity and Europe in a Post-Communist World* (2004), *Reluctant Modernity: The Institution of Art and its Historical Forms* (1998), *Twilight of the Idols: Recollections of a Lost Yugoslavia* (1994), te sveobuhvatna antologija *The Imagination of Terra Incognita: Slovenian Writing 1945-1995* (1997), koju je uredio/čiji je bio urednik.

Elizabeta Šleva (Ohrid, 1961) redovna profesorica Teorije i metodologije proučavanja

književnosti na Katedri za opštu i komparativnu književnost na Filološkom fakultetu u Skopju. Bavi se književnom kritikom, teorijom kulture i rodnim studijama. Aktualna predsjednica Udruženja Nezavisnih pisaca Makedonije te jedna od urednica njihovog časopisa *Naše pismo*. Prevela sa engleskog jezika knjigu *Gender Trouble* Judith Butler kao i teorijsku autobiografiju *Unended Quest* Carla Popera. Autorica je 200 članaka i 8 knjiga: *Komparativna poetika*(1996), *Književno-teorijske studije*(1997), *Kulturološki eseji* (2000), *Od dijalogizma do intertekstualnosti* (2000), *Zatočenici dana* (2001) u e-formatu, *Otvoreno pismo*(2003), *Dom/Identitet* (2005), *Dom pisma* (2008).

Slavenka Drakulić (Rijeka,1949), književnica, publicistkinja, novinarka. Jedna od najprevođenijih hrvatskih spisateljica. U publicističkim knjigama piše o post-komunističkim zemljama, ratovima u bivšoj Jugoslaviji, ratnim zločinima, nacionalizmu i feminizmu, dok se u književnim naslovima okrenula ženskom tijelu, bolesti i traumi. Objavljuje tekstove u inozemnim novinama i časopisima, od kojih je u nekima stalna suradnica i vanjska urednica: *The Nation*, *The New Republic*, *The New York Times Magazine*, *The Los Angeles Times*, *Harper's*, *Ms.*, *The New York Review of Books*, *The Guardian*, *The Observer*, *Spectator*, *Die Zeit*, *FAZ*, *Frankfurter Rundschau*, *Der Standard*, *Profil*, *die Presse*, *Moderna Tider*, *Dagens Nyheter*, *Politiken*, *Internazionale*, *La Stampa*, *Eurozine*. Stalna je kolumnistica na tportalu. Redatelj Petar Krelja snimio je o autorici dva dokumentarna filma: *Na primjeru mog života* (1983), *Slavenka ili o boli* (2011). Neke od objavljenih knjiga: *Smrtni grijesi feminizma* (1984), *Hologrami straha* (1987), *Mramorna koža* (1989), *Balkan Express* (1993), *Božanska glad* (1995), *Cafe Europa*(1996), *Kako smo preživjeli* (1997), *Kao*

da me nema (1999), *Oni ne bi mrava zgazili* (2003), *Tijelo njenog tijela* (2006) *Frida ili o boli* (2007), *Basne o komunizmu* (2009), *Optužena* (2012). Dobitnica je važnih međunarodnih priznanja.

Dževad Karahasan (Duvno,1953), školovao se u rodnom mjestu, Sarajevu i Zagrebu. Radio kao dramaturg u Zenici, Salzburgu i Sarajevu. Predavao na univerzitetima u Sarajevu, Salzburgu, Berlinu, Baselu. Napisao: romane *Istočni diwan*, *Šahrijarov prsten*, *Sara i Serafina*, *Noćno vijeće*, *Sjeme smrti*; knjige pripovjedaka *Kraljevske legende*, *Stid nedjeljom*, *Kuća za umorne*, *Izveštaji iz tamnog vilajeta*; eseja *O jeziku i strahu*, *Dnevnik selidbe*, *Knjiga vrtova*. Dobio par jugoslavenskih i bosanskih nagrada za književnost, te niz međunarodnih. Tokom 2012. dobio Goetheovu i medalju Heinrich Heine.

Šehrzada Džafić (1983) završila studij književnosti na Univerzitetu u Bihaću (2008), godinu dana nakon toga upisala Poslijediplomski doktorski studij književnosti, izvedbenih umjetnosti, kulture i filma na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Doktorsku disertaciju "Prostori faksije, fikcije i fantastike u djelu Irfana Horozovića", odbranila u decembru 2012. U vrijeme studija osnovala i uređivala studentski časopis *kontraSt* (2002-2006). Istovremeno, uređivala ekološku reviju *EKUS* (2003-2008). Učestvovala na međunarodnim naučnim skupovima u Beču, Zagrebu, Sarajevu i Grazu, gdje je objavila radove iz književnosti i kulturalnih studija. Na Slavističkome institutu u Grazu održala pozivna predavanja te u svojstvu vanjskoga suradnika angažirana na Filozofskome fakultetu u Zagrebu u okviru kolegija *Aspekti bosanskohercegovačkog romana*(2012/2013). Trenutno radi na Univerzitetu u Bihaću u svojstvu docentice i uređuje časopis *Post Scriptum*.

Tatjana Aleksić je vanredni profesor Univerziteta u Mičigenu gde predaje na katedrama za Slavistiku i komparativnu književnost. Doktorirala je na univerzitetu Rutgers (Rutgers), a magistraturu i redovne studije završila na Univerzitetu u Nišu, na odseku za Anglistiku. Autor je monografije *The Sacrificed Body: Balkan Community Building and the Fear of Freedom* (2013), kao i zbornika *Mythistory and Narratives of the Nation in the Balkans* (2007).

Ana Božičević rođena je u Zagrebu, a u New Yorku živi od 1997. gdje je studirala na Hunter College. Objavila je nekoliko *chapbooks* (*Morning News*, 2006; *Document*, 2007. itd). Svojom prvom knjigom "Stars of the Night Commute" (2009) ušla je u finalni izbor nagrade Lambda Literary Award, koju je osvojila sljedećom knjigom "Rise in the Fall" (2013). Ana Božičević radila je za američki P.E.N. te na sveučilištu CUNY.

Irena Vrkljan (Beograd, 1930) hrvatska pjesnikinja, prozaistica, radiodramatičarka, esejistica, prevoditeljica. Djeluje na hrvatskoj književnoj sceni već više od pedeset godina. Okušala se u različitim književnim žanrovima objavivši više od dvadeset knjiga: pjesničkih zbirki, romana, autobiografske proze i eseja. Piše i scenarije za televizijske i radijske drame. Knjige su joj prevedene na više stranih jezika. Dobitnica je književnih nagrada "Ksaver Šandor Gjalski" za knjigu "Svila, škare", "Ivan Goran Kovačić" za roman "Marina ili o biografiji", nagrade HAZU za roman "Posljednje putovanje u Beč", Nagrade "Vladimir Nazor" za životno djelo. Kao profesionalna književnica živi u Berlinu i Zagrebu. Za dopisnu članicu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti izabrana je 2008.

Boris Jovanović Kastel (1971) crnogorski pjesnik. Objavio je knjige poezije: *Kad zami-*

rišu kajanja (1994), *Prstenje pomorja* (1995), *Fusnote južnih zvona* (1997), *Anatomija sredozemnog dana* (1998), *Meditranska agenda i proricanje prošlosti* (2000), *Meditranski heksateuh* (2003), *Ego mora* (2004), *Vjenčanje sa sipom* (2007), *Neptune's spear* (2007, izbor iz poezije na engleskom jeziku), *Meditranski indigo* (2008, izbor iz poezije), *Ručak na hridini* (2010), *Kosilo na čeri* (2014, na slovenačkom). Objavio je i četiri knjige izabranih eseja: *Pergament od sireninog poprsja* (2000), *Peta strana juga* (2005), *Ogledanje u bonaci* (2009), *Meditransko prosvjetljenje – naš Mediteran, kompas sudbine* (2012). Dobitnik je svjetske *Pohvale* za poeziju *Nosside* 2011. koja se dodjeljuje pod pokroviteljstvom Svjetskog poetskog direktorijuma UNESCO-a u italijanskom gradu Ređo Kalabrija. Uređivao je časopis za književnost *Ovdje* (2000-2003). Eseje objavljivao niz godina u dnevniku *Pobjeda*. Poezija mu je prevedena na italijanski, engleski, poljski, češki, mađarski, albanski i slovenački jezik. Živi u Podgorici.

Dimitrije Duracovski (Struga, 1952) pisac i slikar. Završio je školu za primenjenu umjetnost u Skopju. Radi kao kustos u Gradskom muzeju u Strugi. Član je Udruženja pisaca Makedonije od 1989 godine. Objavio dvije zbirke kratkih priča *Tajna istorija* (1986 g) i *Crni proroci* (1996 g). Za njegov prvi roman *Insomnia* (2001), nagrađen je prestižnom nagradom Roman godine Jutarnjeg vesnika. *Blede sene, daleki glasovi* (2014) njegov je drugi roman.

Dragan Velikić (Beograd, 1953) diplomirao je opštu književnost sa teorijom književnosti na beogradskom Filološkom fakultetu. Od 1994. do 1999. godine bio je urednik izdavačke delatnosti Radija B 92. Od marta 1999. do sredine 2002. godine živio je u Budimpešti, Beču i Berlinu. Od juna 2005. do novem-

bra 2009. godine bio je ambasador Srbije u Austriji. Živi u Beogradu kao slobodni književnik. Objavio je romane: *Via Pula* (1988), *Astragan* (1991), *Hamsin 51* (1993), *Severni zid* (1995), *Danteov trg* (1997), *Slučaj Bremen* (2001), *Dosije Domaševski* (2003), *Ruski prozor* (2007) i *Bonavia* (2012); tri knjige priča i šest knjiga eseja. Knjige Dragana Velikića prevedene su na petnaest evropskih jezika.

Mirza Mejdanija je rođen u Sarajevu. Završio je Prvu gimnaziju u Sarajevu, a potom i studij francuskog jezika i književnosti i italijanskog jezika i književnosti sa španjolskim jezikom na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Magistrirao je književnost na Università Di Macerata u Italiji, a na Filozofskom fakultetu u Sarajevu je stekao zvanje doktora književnohistorijskih nauka. Radi kao docent za italijansku književnost na Odsjeku za romanistiku Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

Mitja Velikonja je profesor kulturoloških studija i direktor Centra za kulturološke i vjerske studije Univerziteta u Ljubljani, u Sloveniji. Među njegovim glavnim oblastima istraživanja su centralnoevropske i balkanske političke ideologije, podkulture i urbane kulture, kolektivno sjećanje i postsocijalistička nostalgija. Njegove posljednje monografije na engleskom jeziku su *Rock'n'Retro - New Yugoslavism in Contemporary Slovenian Music* (Rok i retro – novi jugoslavizam u savremenoj slovenačkoj muzici, Ljubljana; 2013), *Titostalgia - A Study of Nostalgia for Josip Broz* (Titostalgija – Proučavanje nostalgije za Josipom Brozom, Ljubljana; 2008; <http://mediawatch.mirovni-institut.si/eng/mw20.html>), *Eurosis - A Critique of the New Eurocentrism* (Eurosis – kritika novog eurocentrizma, Ljubljana; 2005; <http://mediawatch.mirovni-institut.si/eng/mw17.htm>), te *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina* (Vjersko

razdvajanje i politička netolerancija u Bosni i Hercegovini, TAMU Press; 2003). Zajedno sa Vjekoslavom Pericom koautor je knjige na srpskom jeziku, *Nebeska Jugoslavija: Interakcija političkih mitologija i pop-kulture* (Beograd; 2012). Za svoja postignuća je dobio dvije državne i jednu međunarodnu nagradu. Radio je kao redovni gostujući profesor na Univerzitetu Jagiellonian u Krakowu (2002. i 2003. godina), na Columbia University u New Yorku (2009. i 2014. godina), kao Fulbrightov gostujući istraživač na Rosemond College u Philadelphiji (2004/2005), te kao naučni saradnik na The Netherlands Institute of Advanced Studies u Wassenaaru (2012).

Jasna Šamić je bosanski i francuski pisac. Autor je brojnih knjiga poezije, romana, pripovijedaka, eseja, naučno-istraživačkih radova, drama koje piše na francuskom i na bosanskom/srpskohrvatskom jeziku. Prevodila s mnogih evropskih i orijentalnih jezika na bosanski/srpskohrvatski, kao i s osmanskog-turskog i srpskohrvatskog na francuski. Autor je više dokumentarnih filmova i pozorišnih predstava koje postavlja na teatarske scene Pariza i Sarajeva. Laureat francuske nagrade Stendhal (Missions Stendhal) za 2008. g. i nagrade Gauchez-Philippot, 2014. Objavila između ostalog: *L'Amoureux des oiseaux/ U ptice zaljubljen*, Bf éditions, bilingva izdanje, 2007; *Pavillon bosniaque*, Dorval éditions, 2006, *Histoire inachevée*, éd. L'œil sauvage; *Divân de Kâ'imî*, ADPF, Recherche sur les civilisations, Paris, *Bosnie - Pont des deux mondes*, ISIS, Istanbul; *Catalogue de l'exposition "Paris Sarajevo 1900"*, (catalogue of the Exhibition) Luxembourg, CDD, 2004, *Portrait de Balthazar*, MEO, Bruxelles, *L'Empire des ombres*, Publibook, Paris...Na bosanskom (posljednje knjige): *Mraz i pepeo*, *Soba s pogledom na okean*, *Carstvo sjenki*, *Na Seni barka*, *Mistika* i *mistika*, *Mozart*. Živi između Sarajeva i Pariza.

Nenad Milošević (Zemun, 1962) objavio je sedam knjiga pesama: *Pospanost* (Matica srpska, Novi Sad, 1992), *Umanjenja* (Prosveta, Beograd, 1996), *Jureći u raj* (Narodna knjiga, Beograd, 2000), *Mesta* (izbor iz poezije, Narodna biblioteka "Stefan Prvovenčani" iz Kraljeva, 2004), *Pesme sa Save i Dunava* (RAD, Beograd, 2005), TIME CODE (izabrane pesme, Aora naklada, Zagreb, 2009), *Vode i vetrovi* (Umetničko društvo VRT, Novi Sad-Beograd, 2012). Objavio je knjigu mikroeseja LUTAJUĆA PLANETA (Službeni glasnik, Beograd, 2014). Priredio je i Antologiju novijeg srpskog pesništva IZ MUZEJA ŠUMOVA, (VBZ, Zagreb, 2010). Pojedinačne pesme prevedene su mu na nekoliko svetskih jezika. Takođe, zastupljen je u nekoliko antologija srpske poezije na stranim jezicima kao i u nekoliko domaćih antologija. Završio je Fakultet političkih nauka u Beogradu. Radio je kao urednik u Redakciji za kulturu, Redakciji za nauku i obrazovanje a sada radi kao urednik u Redakciji dokumentarnog programa Televizije Beograd.

Savo Petrović (Osječani, 1942). Završio studije srpskohrvatskog /hrvatskosrpskog jezika i književnosti. Po profesiji novinar, radio kao novinar i urednik u listovima "Glas komuna" (Doboj) i "Zadrugar" (Sarajevo). Bio dopisnik "Politike" za dobojski region do 1990. Pjesme objavljivao u listovima "Naši dani" (Sarajevo), "Telegram" (Zagreb), "Mladost" i "Student" (Beograd), "Glas" Banjaluka i drugima, te časopisima "Značenje" (Doboj), "Život" (Sarajevo) i "Književnik" (Banjaluka). Jedan od osnivača Izdavačke biblioteke "Paralele" u Doboju u kojoj je objavljeno oko pedeset zbirki poezije autora iz Jugoslavije. Učesnik Prvog festivala poezije Bosne i Hercegovine u Doboju 1957. godine i organizator Prvog mitinga poezije u Doboju 1964. godine. Pred posljednji rat u Bosni i Hercegovini (1992) izbjegao u Nje-

mačku, i zatim 1998. u Sjedinjene Američke Države. Živi i radi u gradu Sent Petersburg, na Floridi. Objavio: *Balada o dečaku* (Doboj, 1962), *Kroz moje prste Bosna protiče* – knjiga drugova, u kojoj su objavljene pjesme i zapisi četvorice urednika "Glasa komuna": Kasima Derakovića, Rajka Skvarice, Ferida Čehića i Save Petrovića (Doboj, 2012); *Otvorena vrata* (Sarajevo, 2013). Zastupljen u antologijama "Buket mladosti", "Druga svjetlost", "Pjesme sa plavih zvijezda" i "Pisana riječ zavičaja". U štampi ima knjigu kolumni i zapisa *Hiljadu osmijeha i jedna tuga*.

Nikolina Andova Šopova (Skopje, 1978) pjesnikinja. Diplomirala je na Katedri za makedonsku i južnoslovensku književnost na Filološkom fakultetu u Skopju. Za svoju prvu pesničku knjigu *Ulaz je sa druge strane* (2013), dobila je nagradu Struških večeri poezije i UNESCO "Mostovi Struge", čime je postala prvi autor / dobitnik ove prestižne međunarodne nagrade iz Makedonije. Knjiga *Poveži tačke* (2014) jeste njena druga pesnička zbirka.

Safeta Obhodadž (Pale, 1951). Krajem sedamdesetih je objavila prve priče (*Žena i tajna, Australijska zeba, Ostrvce*) i radio-drame (*Vrela voda, Svjedok*) u kojima je tematizirala položaj žene u zajednici i porodici, i ukazivala na žensku rastrzanost između moderniteta i tradicije, u našem patrijahalno uređenom društvu. Krajem 1992. je pod pritiskom nacionalista napustila mjesto stanovanja Pale i od tada živi i radi u Njemačkoj, piše i objavljuje na oba jezika. Na našem jeziku su joj nedavno izašle knjige *Žena i kalem – lik žene u usmenoj književnosti Bošnjaka* i omladinski roman *Turkonijemac u bosanskom ofsajdu* (Bosanska riječ, Tuzla) www.safetaobhodjas.de

Selma Raljević (Mostar, 1977), docent na fakultetu humanističkih nauka u Mostaru.

Doktorsku disertaciju pod nazivom "Moderizam, otuđenje i dezintegracija u odabranim djelima Williama Faulknera i Mehmeda Meše Selimovića" odbranila je 2013. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, te stekla pravo na naučni stepen doktora književnohistorijskih nauka. Učestvovala je na mnogobrojnim konferencijama, skupovima, književnim večerama, te i sama organizirala ili učestvovala u organizaciji niza književnih i javnih događaja.

Marina Trumić (1939–2011) diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, a tokom života objavila je više knjiga među kojima su *Proza, Između mene i tebe, Daleko proljeće, Lirski dnevnik Marije Višnjevske, Čežnja i daljine*, te zbirke poezije *Između Varšave i Sarajeva, Čipele za Mona Lizu*. Dobitnica je i nagrade Saveza novinara BiH, te poljskog odlikovanja Zaslužna za kulturu Poljske.

Drago Tešević (Sjetlina, 1938), književnik i prevodilac. 1966. odlazi na privremeni rad u SR Nemačku. Do 1977. radio kao inženjer elektrotehnike i automatike po Nemačkoj i zemljama Evrope, Afrike i Male Azije. Od 1977. bavi se isključivo pisanjem i prevodenjem. Živi i radi u Nemačkoj kao slobodan umetnik. Objavio nekoliko knjiga prevedene proze i poezije: *Kassandra* od Kriste Volf (Svjetlost, Sarajevo, 1990) i *Susret u Telkteu* od Gintera Grasa (OKO, Sarajevo, 2000); *Tako je govorio drug Bosiljčić* od Gerda Zenkela (Zapis, Beograd, 2000), *Bioskop u kutiji šibica* od Vladimira Stojšina (Bund-Verlag, Keln, 1981, prevod na nemački); ukupnu poeziju Hajnriha Bela (Rogoz, Beograd, 1985). Preveo poeziju velikog broja pesnika sa područja bivše Jugoslavije na nemački jezik. Dvojezično autorsko delo *Svemir u kapi rose*, ilustrovana zbirka pesama o grafijama slovnih znakova svih evropskih alfabeta za sada čeka na izdavača.

Marion Pošman [Marion Poschmann], (Esen, 1969). Studirala germanistiku, filozofiju i slavistiku u Bonu i Berlinu. Pesme su joj prevedene na francuski, italijanski, danski, ruski, holandski i hebrejski. Nosilac je nekoliko nagrada za poeziju. Pesme su uzete iz njene zbirke *Prividanja*. Marion Pošman živi kao slobodna umetnica u Berlinu.

Durs Grinbajn [Durs Grünbein], (Dresden, 1962). Diplomirao je na Pozorišnoj akademiji u Berlinu. Grinbajn je autor tridesetak zbirki poezije i nosilac velikog broja najuglednijih nemačkih i evropskih književnih nagrada. Član je nemačke Akademije za poetiku. Grinbajnova dela su prevedena na sve značajnije jezike, kako u Evropi, tako i u svesti. Živi i radi u Berlinu.

Jan Vagner [Jan Wagner], (Hamburg, 1971), pesnik, prevodilac, esejista, antologičar i prozni pisac. Objavio je više zbirki poezije i nekoliko zapaženih prevoda s engleskog, između ostalih zbirke Čarlsa Simića, Džejmisa Tejta, Metjua Svinija, Robina Robertsona, Majkla Hamburgera i drugih. Dobitnik je desetak značajnijih nemačkih nagrada za poeziju. Od 1995. Jan Vagner živi i radi u Berlinu kao slobodni umetnik.

Daniela Danc [Daniela Danz], (Ajzenah, 1976), književnica i profesor istorije umetnosti. Završila studij istorije umetnosti na univerzitetima u Tbingenu, Pragu, Berlinu i Haleu. Radi kao docent na univerzitetu Hildeshajm, gde drži međunarodne seminare iz poetike. Dosad je objavila dva romana i dve zbirke poezije. Svi prevodi uzeti su iz birke *Pontus* (Wallstein Verlag 2009). Nosilac je nekoliko nagrada za poeziju. Živi i radi u Kranihfeldu.

Ron Vinkler [Ron Winkler], (Jena, 1973), pesnik, prevodilac, esejista i antologičar. Dosad je objavio desetak zbirki poezije i eseja.

Autor je antologije novije američke poezije u vlastitom izboru i prevodu. Ron Vinkler je sačinio i dve antologije mladih pesnika nemačkog govornog područja. Dobitnik je nekoliko značajnih nemačkih nagrada za poeziju. Živi i radi kao slobodni umetnik u Berlinu.

Kerstin Prajvus [Kerstin Preiwuß], (Libic, 1980). Završila studij germanistike, filozofije i psihologije u Lajpcigu i Francuskoj, promovisala na temi nemačko-poljskih naziva gradova. Prvu zbirku objavila 2006. pod naslovom *Vest sa novih zvezda*. Radila je neko vreme kao urednica i saizdavač u književnim časopisima *Die Horen* i *Edit*. Nosilac je nekoliko književnih nagrada. Kerstin Prajvus živi u Lajpcigu, gde je zaposlena kao docent na Institutu za nemačku književnost.

Aleksander Nicberg [Alexander Nitzberg], (Moskva, 1969), pesnik, esejist, publicist, antologičar i prevodilac. Završio je studij germanistike i filozofije u Diseldorfu. Autor je desetak zbirki vlastitih pesama, nekoliko antologija ruske poezije i pedesetak prevedenih knjiga sa ruskog na nemački i obratno. Preveo je Puškina, Majakovskog, Ahmatovu, Cvetajevu, Gumiljova, Brodskog, Bulgakova i Čehova, između ostalih. Za svoj književno-prevodilački rad, Nicberg je dobio veliki broj uglednih književnih nagrada i najviša državna priznanja u Nemačkoj. Živi i radi kao slobodni umetnik u Beču.

Zina Klajn [Sina Klein], (Diseldorf,1983). Završila studije romanistike, anglistike i germanistike. Prevodi prozu i poeziju sa francuskog. Zina Klajn slovi kao jedna od najdarovitijih mladih pesnikinja nemačkog govornog područja.

Folker Zilaf [Volker Sielaff], (Lauzic,1966), pesnik, esejist i kritičar. Pesme su mu prevo-

đene na engleski, francuski, italijanski, danski, češki, mađarski i arapski jezik. Dobitnik Lesingove nagrade. Svi prevodi su uzeti iz njegove prve zbirke *AUTOPORTRET S PATULJKOM*. Živi i radi u Drezdenu kao i slobodni umetnik.

Uljana Volf [Uljana Wolf], (Berlin,1970), pesnikinja i antologičarka. Završila studije anglistike i germanistike. Prevodi sa poljskog i engleskog. Njena poezija je prevedena u Poljskoj, Irskoj i Belorusiji. Uljana Volf je dobitnica nekoliko književnih nagrada. Živi i radi u Berlinu i Baltimoru.

Eshref Qahili (Rahovica,1960). Završio srednju umjetničku školu u Peći 1978. godine, a diplomirao na Umjetničkoj akademiji (Odsjek slikarstva) u Prištini 1983. godine. Postdiplomski studij takođe završio u Prištini 1997. godine. Živi i radi u Prištini. Odabrane samostalne izložbe: 2014 – Galerija Espace 26 Denfert Rochereau – Pariz, Francuska, 2013 – Galerija Qahili – Priština, Kosovo, 2012 – “Masion des Association Du 7ème” – Pariz, Francuska, 2007 – Muzej savremene umjetnosti – Skoplje (Makedonija), 2006 – Umjetnička galerija Varna – Bugarska, 2005 – Galerija ‘Kulla e Ballshajve’ – Ulcinj, Crna Gora, 2004 – Nacionalna biblioteka Kosova – Priština, 2002 – Nacionalni muzej – Tirana, Albanija, 2002 – Umjetnička galerija Kosova– Priština, Kosovo, 1997 – Galerija “Dodona”– Priština (majstorska izložba), Kosovo.

Ali Podrimija (1942-2012). Osnovnu školu i gimnaziju završio u rodnom gradu. Diplomirao je na Odsjeku za albanski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu u Prištini. Objavio je tridesetak knjiga poezije i eseja od kojih su najpoznatije: *Torzo*, *Credo*, *Folja*, *Zari*, *Lum Lumi*, *Fundi i gëzuar*, *Buzëqeshja në kafaz*, *Ishulli Albania*, *Pikë e zezë në blu* i

dr. Njegova djela su prevedena na engleski, njemački, francuski, poljski, italijanski, mađarski, turski jezik kao i na sve jezike bivše državne zajednice. Njegova poezija je zastupljena u brojnim antologijama, na albanskom i drugim jezicima.

Mehmet Kraja (Kështenjë, 1952), prozaista, dramski pisac i publicista. Kao urednik i novinar radio u listovima *Bota e Re* i *Rilindja*. Radi kao urednik kulturnog dodatka u dnevnom listu *Koha ditore* u Prištini. Profesor je scenarija na Fakultetu dramskih umjetnosti na Prištinskom univerzitetu. Autor romana *Gjurmë në trotuar* (Trag na trotoaru, 1978), *Portali i perëndive të fjera* (Portal uvrijećenih bogova, 1980), *Moti i madh* (Velika godina, 1981, Nagrada Udruženja Književnika Kosova za najbolje djelo), *Udhëzime për kapërcimin e detit* (Uputstva za prelaženje mora, 1984), *Sëmundja e ëndrrave* (Bolest snova, 1986), *Net Bizantine* (Vizantijske noći, 1990), *Muri i mjegullës* (Zid magle, 1998, Nagrada za najbolji roman izdavačke kuće 'Toena' iz Tirane), *Edhe të çmendurit fluturojnë* (I ludaci lete, 2004, Nagrada za najbolje djelo za 2004. god.) i *Im atë e donte Adolfin* (Moj otac je volio Adolfa, 2005); zbirki priča *Dritat e mesnatës* (Ponoćna svjetla, 1974), *Vdekja pa emër* (Smrt bez imena, 1995, Nagrada 'Hivzi Sulejmani' Udruženja Književnika Kosova za najbolju prozu), *Portat e qiellit* (Nebeska vrata, 1996), *Njëzet tregime për kohën e shkuar* (Dvadeset priča o minulom vremenu, 2001, Nagrada 'Pjeter Bogdani' Udruženja književnika Kosova za najbolje djelo), dramskih tekstova *Tri drama* (Tri drame, 1987), *Pesë ide për lojë skenike* (Pet ideja o scenskoj igri, 1999), *Krishti qëndroi tri ditë në Kosovë* (Hrist bijaše tri dana na

Kosovu, 2001). Kritičke i publicističke radove objavio u knjigama *Shoqërimi* (Druženja, 1979), *Vite të humbura* (Izgubljene godine, 1995), *Mirupafshim në një luftë tjetër* (Doviđenja u sljedećem ratu, 2003).

Ûmit İNATÇI (Limasol-Kipar, 1960) slikar, pjesnik, pisac, likovni kritičar i profesor umjetnosti. Visoko obrazovanje je stekao 1984. godine na Likovnoj akademiji "Pietro Vannucci" u Perugiji, Italija, s izuzetnim uspjehom (110/110 e Lode). Akademski je član Istočnomediteranskog univerziteta, Odsjek likovne umjetnosti i vizuelno komunikacijskog dizajna Fakulteta za komunikacije. Predsjednik je Saveza turskih umjetnika i pisaca Kipra i predsjedavajući/umjetnički direktor Centra za umjetnost i dizajn Istočnomediteranskog univerziteta.

Basri Capriqi (Ulcinj, 1960). Završio je gimnaziju u Ulcinju. Studirao je albansku književnost na Univerzitetu u Prištini gdje je 1988. magistrirao filološke nauke. Doktorirao je 2004. godine u Prištini. Radi na Prištinskom Univerzitetu kao predavač stilstike i semiologije na Odsjeku za albansku književnost, opštu i uporednu književnost. Piše poeziju, kritiku i eseje. Njegove pjesme su prevedene na engleski, francuski, njemački, rumunski, poljski, srpski, hrvatski i makedonski jezik. Od 2004. godine je predsjednik PEN centra Kosova. 2006. godine izabran je za predsjednika Upravnog Odbora Univerziteta u Prištini. Njegova djela su: *Ulli me dy mijë unaza*, *Në fund të verës*, *Ma qet gjuhën*, *Frutat bizare*, *Zbutja e gjarprit*, *The Grass on the Window*, *Mikrostruktura e tekstit*, *Aksidenti i orës shqiptare*, *Përmasat e kontekstit*, *Simboli dhe rivalet e tij*.

EXECUTIVE SUMMARY

The new 45/46th issue of *Sarajevske sveske/Sarajevo Notebooks* is devoted to the theme of **Literature in exile, banishment and emigration** and describes a struggle against artistic, political and cultural prejudices. We invited writers, professors and critics who have experienced exile, banishment or emigration to present their views of these complex phenomena, still current today.

Many authors emphasize that living in a foreign country is an immanent literary experience. Some of these articles are autobiographics by nature, describing painful everyday life and primarily revealing the persistent heroism of life.

In the opening section **U PRVOM LICU** (First-person narrative), a leading international writer, Aleksandar Hemon, points out irreversible displacement, interpreting exile as a fruitful, transformative position in which on the other hand he also sees a danger of fascistoid utopia. Hemon explains why Nabokov is impossible in our world and in what way new technology eliminates nostalgia.

The section **Dnevnik** (Diary) contains *Dnevnik čitanja* (Diary of reading) by Milica Nikolić on the prose of Mara Darjesek and Svetlana Velmar Janković and poetry of Marko Vešović.

Fatmir Sulejmani conducted the **Dijalog** (Dialog) with a prominent Albanian writer, former professor and diplomat, Luan Starova. Starova links his experience of exile with the refugee fate, but like Hemon assesses it as a fruitful and self-determining essence.

The backbone is made up of articles devoted to the **Theme of the issue: Literature in exile, banishment and emigration**. Andrea Lešić emphasizes: “There are those who experience departure to a foreign country as being ripped out of Eden and those for whom it is a return to the real home; there are those who think they have left, but they still live the habits of their previous life, and those who believe they want to return, but experience all contact with the former home as an irritation of the ‘I’ into which they have transformed in the meantime.”

Some items are based on a theoretical-critical concept of life in exile. Thus Davor Beganović explores concepts and poetics of exile and emigration in post-Yugoslav literatures (Hemon, Stanišić, Jergović), Anton Berišaj focuses to the diaspora and exile of Albanian and Pristina authors. Janja Žitnik Serafin and Igor Maver provide a cross-section of Slovene literature in the diaspora (USA, South America and Canada). Feđa Borčak presents contemporary Bosnian and Herzegovinian literature of the diaspora in Scandinavia.

A novel view of the relationship of the fatherland, homeland and foreign land was explicated by Elizabeta Šeleva, who ponders the problem of a writer’s foreign living in the homeland. A writer’s position is a dual one – linguistically, territorially and existentially, given the constant “impulse and yearning to be somewhere else”. But the most terrible situation is when one lives the drama of internal foreign

living, when the “home is no longer a place of *homeliness*, belonging and self-identification.” Šeleva rejects discourse on a writer’s *origin* and suggests discourse on a writer’s *direction*: a writer’s home is a “chronic plural”.

A group of authors proceeded from their respective experiences: Damir Šodan and Tena Štivičić follow the autobiographic exploration of the theme of exile. Radmila Gorup, a recently retired professor from Columbia University, illuminates the problem of survival of Serbo-Croat studies at American universities. Gorup calls on experts to develop common reference books for all four national languages (Serbian, Croatian, Bosnian, Montenegrin) for the purpose of survival of classes in these languages in other countries.

Alma Lazarevska crosses the fates of Nabokov and Brodski.

In this section you will also find interpreters of Hemon (Aleš Debeljak, Nikola Đoković, Elvis Ljajić), Semezdin Mehmedinović (Kemal Bašić), Saša Stanišić (Andrea Lešić), Tatjana Aleksić (Tatjana Rosić) and Horozović (Šeherzada Džafić). Zoran Milutinović elaborates the ideologized interpretation of Danilo Kiš by Pascale Casanova in her study *The World Republic of Letters*. As Milutinović convincingly proves, Casanova preferred to establish a stereotype of an Eastern European writer in the West rather than understanding the reality of Kiš’s poetry. Milutinović’s analysis is a needed enlightening example that the “history of celebrating literature is reduced to a long stream of misunderstandings and incorrect interpretations”.

In **Manufaktura** (Manufacture) we publish poetry and prose, autobiographical essays and interpretations. New works of poetry by Irena Vrkljan, Ana Božičević, Boris Jovanović Kastel, Damir Šodan, Nenad Milošević, Savo Petrović and Nikolina Andova-Šopov are presented. Stories are written by Slavenka Drakulić, Dragan Velikić and Safeta Obhodaš. In the essays section, a specific contribution is made by articles by Dmitrij Duracovski and Jasna Šamić. Dževad Karahasan using the paradigm of James Bond explores the relationship between words and deeds in Yugoslav and post-Yugoslav society. Tatjana Aleksić interprets the relationship of body, sacrifice and authority, as well as attempts to neutralize repression in the context of Balkan culture. Mirza Mejdanija reveals the little known personal and literary ties of James Joyce and Italo Svevo. Elizabeta Šeleva interprets Mahmoud Darwish’s poetry.

Dokumenti (Documents) is a section that can also serve as a historic source. The Diary of Marina Trumić, Bosnian and Herzegovinian author and professor, which she kept during exile in Poland during the Yugoslav war, is published for the first time. Milica Nikolić interprets this document.

Pasoš/Putovnica (Passport) presents ten German poets of the young generation translated by Drago Tešević: Marion Poschmann, Durs Grünbein, Jan Wagner, Daniela Danz, Ron Winkler, Kerstin Preiwuß, Aleksandar Nitzberg, Sina Klein, Volker Sielaff and Uljana Wolf.

The closing section brings **Portret slikara** (Portrait of a Painter) featuring Albanian artist Eshref Qahili, whose work is evoked by three Albanian writers, Ali Podrimja, Mehmet Kraja and Basri Capriqi, as well as by Turkish art professor Ümit İnatçı.

Mediacentar Sarajevo

Direktor: Boro Kontić

Kolodvorska 3, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Telefon: (+387 33) 715 861

Telefax: (+387 33) 715 840

E-mail: sarajevske.sveske@media.ba

www.sveske.ba

www.infobiro.ba

Korektura:

Svetlana Tomić

Dizajn naslovne strane:

Ognjenka Finci

Amra Zulfikarpašić

Grafičko oblikovanje:

Adnan Mahmutović

Štampa:

Kovertelux, Sarajevo

Tiraž: 1.000

Časopis izlazi četiri puta godišnje.

ISSN 1512-8539

Na osnovu mišljenja Federalnog ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta, broj 02-15-5451/02 od 28.08.2002. godine, časopis "Sarajevske sveske" oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda. Sarajevo, 2014.

Nabokovljev genij se ovaplotio u njegovoj sposobnosti da svoj egzil i nostalgiju, koji ne idu jedno bez drugog, pretvori u stil i poetiku. Rusiju je napustio 1920, na brodu koji se zvao "Nada" - historija se, kao i uvijek, narugala svojim žrtvama - nakon čega se u sovjetsku Rusiju, naravno, nikad nije vratio. Osim u priči "Posjeta muzeju" (The Visit to the Museum), gdje se narator halucinatorskim čudom nakratko nađe u Sovjetskom Savezu, s one strane egzilne membrane, tek u njegovom posljednjem - te tako oproštajnom - romanu *Pogledaj harlekine* (Look at the Harlequins), Nabokovljev alter ego Vadim Vadimovich odlazi u obeshrabujuću posjetu bivšoj domovini, potvrđujući tako da je istinski povratak nemoguć iz prostog razloga što prostor koji je Nabokov "Nadom" napustio više ne postoji.

Aleksandar HEMON

Stranstvovanje zavisi i od toga da li je počelo sa željenim odlaskom ili nasilnim izgnanstvom, ali ni tu konačni ishod ne mora biti očekivan; čak i kada oduvijek znamo da smo željeli otići u veliki svijet, nasilni nas izgon iz prvobitnog doma može uvući u čežnju za izgubljenim mjestom početka (kako je to vidljivo u pjesmi "Dok mater zove na večeru" Tanje Stupar-Trifunović); to izgubljeno mjesto, van našeg dohvata, postaje tačka koja nas veže za dom koji smo željeli napustiti, i za koji smo uvijek vjerovali da je manji od onoga što očekujemo od sebe i od svijeta.

Andrea LEŠIĆ

U Mehmedinovićevom doživljaju Amerike, novog svijeta u kojem se kreće ispočetka, prisutna je ideja o povratku kući, ali ona funkcionira samo kao neka vrsta utopije. Stvarni povratak uopšte nije izvještaj, ali se potraga za američkim domom odvija u skladu s idejom povratka. U Američkim gradovima u kojima boravi, on pokušava prepoznati nešto iz grada iz kojeg dolazi. On Phoenix, New York i Washington D.C. mjeri Sarajevom. U gradu koji ima najviše poklapanja, najlakše će se napraviti dom.

To, ni slučajno, nisu samo vanjska poklapanja, već se radi o potrebi duhovnog doživljaja nekog prostora svojim. Ovo se čini kao jako važna stvar za očuvanje vlastitog identiteta, sveukupnosti onoga što čovjek jeste.

Kemal BAŠIĆ

Da li u Hemonovoj biografiji i književnosti, dakle, možemo da pronađemo slične crte koje su obeležile život i delo emigrantskog pisca Luja Adamića (1898–1951), čije je "slovenstvo" rođenja i "amerikanstvo" izabrane domovine izazivalo žestoke patriotske rasprave u slovenačkoj kulturnoj javnosti pred Drugi svetski rat i nakon njega? Veoma lako. Između Hemonovog života i dela i života i dela pisca Luja Adamića (1898–1951) protežu se mnoge poučne paralele. Adamića je talas političkog zatiranja iz dolenskog sela Grosuplje odneo u velegradsku Ameriku kada je imao svega petnaest godina, nakon što je zbog svojih naprednih ideja bio isključen iz ljubljanske gimnazije. Emigrant na krovu preko-okeanskog broda koji na milione njih nosi u novu domovinu! Zar nije to arhetipska metafora za 20. vek, vek egzilanata i raseljenih lica, begunaca i nomada? Koliko je njih koji bezimeno nestaju u brutalnoj kapitalističkoj utakmici pod Kipom slobode? Nebrojeno.

Aleš DEBELJAK

Sagovornik se raspricao o umjetnicima u egzilu, te u dva-tri navrata kao ključni egzemplar pominje *trojku* Stravinski, Nabokov, Balančini. A Brodski, prividno iznebuha, netipično-on nije zainteresiran da cijedi kapi iz egzilantskog agruma-do posljednje kapi-on ga zapravo nikako i ne cijedi.... ali ovaj put: "Ja čak za razliku od izuzetne gospode koju ste spomenuli, nisam želio da odem iz Rusije. Mene su na to natjerali. Ja sam Brežnjevju Leonidu Iljiču tada napisao da bi bilo bolje da mi dozvole da učestvujem na književnim večerima u otadžbini makar kao prevodilac. Nisu mi dozvolili."

Alma LAZAREVSKA

USAID
OD AMERIČKOG NARODA

"Ova publikacija je pripremljena uz pomoć Agencije za međunarodni razvoj Sjedinjenih Američkih Država (USAID). Stavovi autora izneseni u ovoj publikaciji ne moraju odražavati stavove USAID-a ili Vlade SAD-a".

